

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સભેલન

તેરમું અધિવેશન કરાચી

અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

શ્રી સરતરાવળકીય જ્ઞાન મન્દિર, જમપૂ

૭ - (11)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

માટે

અંબાદે અને પ્રકાશક

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અંબેડકરી : મુંબઈ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત : ૫૦૦

૩૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા

: મુદ્રક :

શ્રી. લીલાવાણ શાહ, કચ્છી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, ચી ચપોક્લી - મુંબઈ ૧૨

નિવેદન

૪ સ ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ ગ્રંથાલય અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનમય ભારતીય વિદ્યા લયન મારફત કરાવવું. પરંતુ ભારતીય વિદ્યા લયને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું તદનુસાર આ પ્રકાશન-૪ સ ૧૯૩૭ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખ અને ૪ સ ૧૯-૮ ના જાન્યુઆરી માસની પહેલી અને બીજી તારીખે કચ્છી મુકામે મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના તેમજ અધિવેશનનો અહેવાલ અને નિમંત્રણપત્ર-અમે ગુજરાતની સાહિત્ય રસિક પ્રજા અમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનનાનો અવકાશ આપના માટે પરિષદના અધિકારીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય વિદ્યા લયન

આભાર નોંધ

આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવામા જેઓએ મીઠી યા
આવકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે જે કાંઈ
મદદ કરી છે, તે માટે તે સર્વનો અમે
અહીં આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશક

Published by

Dr Manilal Patel, for Bharatiya Vidya Bhavan, Andheri, Bombay.
Photo Printed at Nallini Printery, Jambulwadi west, Bombay, 2.

અનુક્રમણિકા

અ ડ પહેલો

(પૃ ૧-૩૬)

ક્રમાંક	પૃષ્ઠાક
૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધાન	૧
૨ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેસાત (તા ૧-૧-૩૪ થી ૩૧-૩-૪૦ સુધી)	૨૧

અ ડ બીજો અહેવાલ

(પૃ ૩૭-૧૦૨)

૧ રચાનિક પ્રવૃત્તિ—સમેલન પહેલા	૩૯
૨ શ્રીમતી લીનાતી મુનશીનું લાપણું	૪૨
૩ સમેલનનો અહેવાલ પહેલો દિવસ	૫૧
૪ સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી કૃમચી ધગમચી સપનું લાપણું	૫૨
૫ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશીનું લાપણું	૬૭
૬ સમેલનનો અહેવાલ બીજો દિવસ ઠગચા	૯૧
૭ સમેલનનો અહેવાલ ત્રીજો દિવસ	૧૦૦

અ ડ ત્રીજો

વિભાગીય પ્રમુખોના લાપણું

(પૃ ૧૦૩-૧૩૬)

૧ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ડમરાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું વ્યાખ્યાન, ‘ આપણા વિષયના ડગલા કૃત પ્રનો	૧૦૫
---	-----

- ૨ ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રીનું વ્યાખ્યાન,
' શુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય ' ... ૧૨૭
- ૩ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ,
શ્રી કિશોરનાથ ધનરયામદાસ મશરૂવાળાનું વ્યાખ્યાન,
' ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ' ... ૧૫૧
- ૪ કલા વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી ગવિશંકર મદાશંકર રાવળનું વ્યાખ્યાન,
' ચિત્રસૂત્ર ' ... ૧૮૮
- ૫ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી નરહરિ દારકાદાસ પરીખનું વ્યાખ્યાન,
' નવીન અર્થશાસ્ત્રના વિષે વિચાર ' ... ૨૧૫
- ૬ કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટનું વ્યાખ્યાન,
' આપણી કેળવણી વિષે કેટલાક વિચારો ' .. ૨૫૯
- ૭ પત્રકારિત્ય વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી. સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાધીનું વ્યાખ્યાન,
' ગાંધીયુગની ગૂંજગિરાનું પાંગરતું પત્રકારિત્ય ' ૨૭૩
- ૮ સંગીત વિભાગના પ્રમુખ
પદ્મિત શ્રી ઓમનારનાથજી દાકુનું વ્યાખ્યાન,
' સંગીતની શક્તિ ' ૩૦૫

ખંડ ત્રીથો

નિબંધસંગ્રહ

(પૃ ૩૩૭-૫૭૩)

(ક) સાહિત્ય અને ભાષા વિભાગ (પૃ ૩૩૯-૪૫૪)

- ૧ નરસિંહ પુત્રેનું શુજરાતી સાહિત્ય ...
(શ્રી ભોગીલાલ જ. સોડેસરા) ... ૩૪૧

- ૨ વાનાંઓમા દનિદામનો વિપર્ણમ
(શ્રી ગમસાન મુનીસાત મેંદી) ૩-૬
- ૩ ઐતિહાસિક નવસંધ્યા અને દનિદસ
(શ્રી મુનીસાત નધ માન સાદ) ૩૮૮
- ૪ ' રાજ્યગજ ' અને નમ દની ગરથ ગણશેખી
(શ્રી વિન્દુનસાદ ગ વિવદી) ૩૯૫
- ૫ બ્રહ્માઢ્યાપિની મલિતા-રેખાના પાત્ર ગ્રંથો
(શ્રી મદિનીનન્દ) ૪૦૦
- ૬ પ્રગતિશીલ સદિન્ય
(શ્રી બેાડીસાલ ગાધી) ૪૧૦
- ૭ જનની મમરત સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપર એક દર્શનપાત્ર
(શ્રી ગોકુળદામ નાનજીભાઈ ગાધી) ૮૧૮
- ૮ લોકગીત અને લખખાવના
(શ્રી ચતુરત્તલ સામગ્રાઈ પટેલ) ૪૩૦
- ૯ રબ્રપ્રદેશના સાદિત્યની વિશિષ્ટતાઓ
(શ્રી જનકગાય હસચંદ્ર બુચ) ૪૪૧
- ૧૦ સિપિવિચર
(શ્રી દગિલાલ ગ ગીસદ સ માન્ડ) ૪૮૧
- ૧૧ ૧-૨૮
(શ્રી ચિત્રધરસાલ લક્ષ્મીચંદર તલ) ૪૫૭
- ૧૨ ગુજરાતી અને કાકી ભાવનો સંપર્ક
(શ્રી લાલજી નાનજી વણીસ) ૪૫૩

(બ) ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગ (૪ ૪૫૫-૪૭૮)

- ૧ રૈહટ પદના ગાળનો
(શ્રી રેન્ડામ કા કાઓ) ૪૫૭
- ૨ ' વર્ધાલ ' નું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ
(શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટકર) ૪૬૨

(ગ) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ (પૃ ૮૭૬-૫૦૮)

- ૧ માનાવ્યયો (Sensations)
(શ્રી અંગાસાસ પુરાણી) ... ૪૮૧
- ૨ ઓ અને ' અદુનયઃ ' ૫૦૭

(ઘ) કલાવિભાગ (પૃ ૫૦૬-૫૩૪)

- ૧ ભાસ્ત-સંગીતનો આરભદાગા અને સમન્વર
(શ્રી. મનદરરામ દરિઃ મ મોદેતા) .. ૫૧૧
- ૨ દિ દી ચિત્રકલાનો શિ' ટાચાઃ ... ..
(શ્રી મ જુલાસ ગુણોડલાસ મજમુદાર) ૫૨૦

(ડ) પ્રકીર્ણ (પૃ ૫૩૫ થી ૫૭૩) ... ..

- ૧ ધરકામી સમયના ગુજરાતનું ' વદાણુવદુ ...
(કાઝી સંયઃ નુરુદ્દીન પુસેન અહેમદ પુસેન) ૫૩૯
- ૨ ગુજરાતની ખેતીના વ્યાપક પ્રશ્નો : ...
(શ્રી કાન્તિલાલ મથુરાનાથ શાહ) . ૫૫૮

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતની અથરથ ચિત્રકલા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન,
(શ્રી અવલાઈ ગવત) .. . ૧-૩૨

સૂચી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અધ્યાન

મોસાયમી રજિસ્ટ્રેશન ઓફિસ (સન ૧૮૬૦ ના ઓક્ટોબર ૨૧) ની રૂએ
તા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ રજિસ્ટર થયેલી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૨
અધારણુ

૧ નામ, હેતુઓ વગેરે

- ૧ આ સંસ્થાનું નામ “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ” રહેશે
- ૨ મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત ઠરાવે તે સ્થળે આ સંસ્થાનું કાર્યાલય રહેશે
- ૩ આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે —
- અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષણી, નિક્ષાણી, વિસ્તારની અને ફેલાવની
- (ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિશે લખાએના પુસ્તકો સંરક્ષણ, તૈયાર કરવા, છપાવવા કે પ્રસિદ્ધ કરવા
- (ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઔદ્યોગ સંરક્ષવાના પગલા ભરવા
- આ ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે
- (ક) પુસ્તકાલયો, સમદર્યાનો, છાપખાના કે એવી બીજી સંસ્થાઓ નિભાવવા
- (ખ) અનુકૂળ વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવા
- (ગ) આવક પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામાં બેઞીરી દેવી, ઉત્તેજની અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી

- (૬) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની યોજના કરવી.
- (૭) આનસ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવાં, પ્રસિદ્ધ કરવાં, સંપાદિત કરવાં, ચલાવવાં અગર છપાવવા, અથવા તેવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં મદદ કરવી.
- (અ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રભને લગતી સાદિય-વિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે ને કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.
- (છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેના પ્રચારને માટે જે કોઈ વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલમ પડે તે કરવાં.
- (જ) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા કારણસર જુમ્માભડોળો (ટ્રસ્ટ ફંડ) સ્વીકારવાં.

ટીપ-ઉપરના હેતુઓને કારણે (અ) કોઈ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈ પણ ભાગના વનનીઓ જે માતૃભાષા બોલતા હોય તેનો સમાવેશ 'ગુજરાતી ભાષા' માં થશે, અને (આ) આવી ભાષામાં લખાએલા સાહિત્યનો સમાવેશ 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં થશે પણ તેમાં ઉદ્ભૂતો સમાવેશ થશે નહીં.

૨ રચના

૪ પરિષદના સભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે.-

- (ક) પરિષદો તથા સમેલનોના પ્રમુખો.
- (ખ) પરિષદે ચૂંટેલા દસ સન્માન્ય સભાસદો.
- (ગ) આશ્રયદાતાઓ, એટલે કે, જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે વધારે આપે તેઓ.
- (ઘ) આજીવન સભાસદો, એટલે કે, જેઓ પરિષદમાં રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમાં રૂ. ૧૫૦) કે વધારે આપે તેઓ.

(૩) સામાન્ય સભાઓ, એટલે કે, જેઓ દ્વિનાયિક રા ૪) ભરે તેઓ તથા કોઈ પણ સંસ્થા-અભ્યાસના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દ્વિનાયિક રા ૩) આવે તેઓ

(૨) સભાસ સંસ્થાઓ એટલે કે, પગિ ના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દ્વિનાયિક રા ૩) આવે તે

(૭) ઉપરની પેટા કલમ (ક) થી (૨) સુધીના ગત સમેનની વિષયવિશાળિની સભાના ન આવી ગયેલા સભ્યો

ટીપ-(૧) આજીવન સભાસદો ઉપરાંત પગિ અને સમેનના આગના પ્રમુખો, સામાન્ય સભાસદો અને આશ્રયતાઓ પા પના સભાસદો ગણાશે

(૨) આગની પરિપદો અને સમેનના પ્રમુખોએ અને અન્ય સામાન્ય સભાસદોએ વાપિ ક લનાજમ લગુ પડશે નહીં

(૩) મધ્યમ અભ્યાસે થોડા લાગશે તો રોકક અમના મનામા બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં લનાજમ બીજી સમયે

(૪) ઉપરના વાપિ ક લનાજમ ઉપરાંત પા પ ના એક કે બીજા હેતુને માટે આસ વાપરવા આપવામાં આવતા નો તથા અમે પા પિદ સ્વીકારી શકે

(૫) પરિપદ લાડાગ સમિતિ આ પગિદ સાથે એક થઈ ગયેની હોનાથી એ સમિતિના આજીવન સભાસદો આપોઆપ પા પિદના સભાસદો તરીકે રહેશે

(૬) સંસ્થા-સભાસ પા પિદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થામાં ઓછામાં ઓછા ૫૬૨ મળે હશે તેને જ સંસ્થા સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે

(૭) દરેક સંસ્થા-સભાસદ બે વર્ષ માટે પોતાના દર પદ સભ્યો દીઠ એક અને વધારેમાં વધારે દસ સુધી પ્રતિનિધિઓ નીમશે અને તે પ્રતિનિધિઓ એ સંસ્થા તરફથી નક્કર મુ ત દરમ્યાન પા પના સામાન્ય સભાસદ ગણાશે

૫. સર્વ પ્રકારનાં લવાગ્નમ અગાઉથી લેવામાં આવશે. અને દલમ ૪ ટીપ (૨) માં ગળુવેલા સભાસદો શિવાય એ લવાગ્નમ આપ્યા પહેલા કોઈ પણ વ્યક્તિ સભામંડળ અધિકાર ભોગવી શકશે નહીં.

૬. સભાસદે છૂટક છૂટક આપેલી રકમોના કુલ સમવાયાને આધારે વર્ષની ગરૂઆતમા સભાસદનો પ્રકાર દરવામાં આવશે.

૭. પરિષદને લગતી બધી બાબતોની જરૂરયા દરવાને માટે મધ્યસ્થ સભા નીમાશે.

૮. મધ્યસ્થ સભા નીચેના ગૃહસ્થોની જનશે —

- (ક) આગલી પરિષદો તથા આગલા સંમેલનોના પ્રમુખો
  - (ખ) પરિષદના સઘળા સન્માન્ય સભાસદો.
  - (ગ) પરિષદના આશ્રયદાતાઓએ અને આશ્રવન સભાસદોએ ચૂટેલા દસ સભાસદો.
  - (ઘ) પરિષદના સામાન્ય સભાસદોએ ચૂટેલા બાર સભાસદો.
  - (ઙ) સભાસદ-સંસ્થાઓએ ચૂટેલા પાંચ અથવા દશથી વધારે સંસ્થા સભાસદો હોય તો દર બે સંસ્થા દીઠ એક-ત્રેટલા સભાસદો
  - (ચ) ગત સંમેલનની વિષયવિચારિણી સભાએ પોતાના સભ્યોમાથી ચૂટેલા બાર સભાસદો.
  - (જ) પરિષદના બધા જુમ્હેદારો
- ટીપ:-૧) વિષયવિચારિણી સભાએ ચૂટેલા સભાસદો, પછીનું સંમેલન ભરાઈને નવી ચૂટણી કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે
- (૨) છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની રૂએ પરિષદના, તથા મધ્યસ્થ સભાના પ્રમુખ ગણાશે પ્રમુખે રાજીનામું આપ્યાને લીધે અગર બીજા કોઈ કારણસર એમની જગ્યા ખાત્રી પડે તો આગલા સંમેલનના પ્રમુખ ઉત્તરોત્તર તે સ્થાન લેશે.
  - (૩) કોઈ સન્માન્ય સભાસદ સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની હુ વધુ મને નિમણૂક કરશે

(૪) ચૂંટના સભાસદો પરિષદના સભ્ય હોના જોઈએ, પણ જે વખત ચૂંટણી કરતો હોય તે જ રંગનાનો પોતાનો પ્રતિનિધિ ન હોય તો તે બાધકતા નથી

૯ પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ નીચેના અધિભરીઓની મનગે

(ક) છેલ્લા સમેનનના પ્રમુખ

(ખ) ઉપપ્રમુખ

(ગ) છ મંત્રીઓ

(ઘ) બે ખમનચીઓ

૩ પરિષદની સામાન્ય મલા

૧૦ મધ્યમ્ય સભા ફરવે તે સમયે અને તે સ્થળે દર વર્ષે કમીમા કમી એક વખત પરિષદની સામાન્ય સભા ભરનામા આવશે, પણ જે રંગે સમેનન ભરાનાનું હશે તે વર્ષે સમેનન ભરાતા પહેલા કમીમા કમી એક પખવાડિયા પહેલા પરિષદની સભા ભરનામા આવશે

૧૧ (ક) સામાય સભાનું સ્થળ તેની તારીખ અને તેના વખત તથા ખાસ કામ હોય તો તેના કામનો પ્રકાર ન્યાયનારી જાહેરાત (નોટિસ) પરિષદના બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે ખીજ કોષ્ટ રીતે ત્રીસ દિવસ અગાઉ પહોચાડનામા આવશે

(ખ) નોંધાએના સરનામે ટપાલ મારફત સભાસદને મોકનાએલી જાહેરાત નિયમસર ગણાશે

૧૨ આવી જાહેરાતમા જણાવનામા આવેલા કામકાજના સબધમા જો કોઈ સભ્યને કંઈ પ્રશ્નો પૂછવા હોય યા ફરવો લાવના હોય તો તેણે તેની લેખી ખમર સભાની તારીખથી ઓઝામા ઓઝ વીસ દિવસ અગાઉ મંત્રીને આપની

ઉપર પ્રમાણે ખમર મળતા મંત્રી લાવવામા આવનાર હંગોવોની ખમર ઓઝામા ઓઝ સાત દિવસ અગાઉ સભ્યોને પહોચાડશે

૧૩ સાધારણ સામાય સભામા નીચે મુજબનું કામકાજ થશે -

(ક) મધ્યમ્ય સભાએ રજુ કરેલો અહેવાલ તથા તપાસાવી તૈયાર કરેલો હિસાબ વિચારી મંજૂર કરવો

- (ખ) સાધારણ સામાન્ય સભામાં આ નિયમાનુસાર જે કામકાજ થવું જોઈએ તેવું ખીજી કાંઈ પણ કામકાજ કરવું.
- (ગ) મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલથી ઉપસ્થિત થયેલું જે કાંઈ કામકાજ સાધારણ સામાન્ય સભાને લગતી જાહેરાતોમા જાણાવવામાં આવેલું હોય તે કામકાજ કરવું.

૧૪. કામકાજની શરૂઆતમા ઓછામાં ઓછા દસ સભાસદો જાતે હાજર નહીં હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો મધ્યસ્થ સભાના સભાસદથી ધૃતિર ન હોય તો એવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની ચૂટણી (જરૂર હોય તો) કરવા સિવાય ખીજી કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

૧૫. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સાધારણ સામાન્ય સભા મુલતવી રાખી પડશે તો એ જ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સાધારણ સામાન્ય સભા ભરવાની હશે તેની ખબર, સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે અને તેવી સભામા ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવું કામકાજ કરી લેવામા આવશે.

૧૬. ઉપર જણાવેલી સભા “સાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે અને ખીજી બધી સામાન્ય સભાઓ “અસાધારણ સામાન્ય સભા” ગણાશે.

૧૭ અધિકારીઓ અથવા મધ્યસ્થ સભા, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અને મંડળના ઓછામાં ઓછા પંદર સભાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે “અસાધારણ સામાન્ય સભા” બોલાવશે.

૧૮. આવી માગણીમા સભા બોલાવવાને હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે, અને તે પરિષદના કાર્યાલયમા નોંધાવવી જોઈશે.

૧૯. આવી માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી એક મહિનામા અધિકારીઓ ત્રણ માસની મુદતની અંદર “અસાધારણ સામાન્ય સભા” ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સભાસદો પોતેજ માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી ત્રણ મહિના વીત્યે એવી સભા બોલાવશે.

૨૦. પરિષદના સભાસદોની કાંઈ પણ સભામાં લેખી મત લેવાની માગણી કમીમાં કમી બે સભાસદો તરફથી ન થાય તો અમુક

હગન પસાર થયેનો પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અથવા પાંચના કામ કાજના અહેવાલની નોંધપોથીમા તેની મતનજની નોંધ લેવાય તો તે હગનની પૂતી સામીતી ગણાશે અને એના હગનની તરફથીમા કે ત્રિજીમા કેટકેટના મત પાસા હતા તેના પુગનાની જરૂર ગણેને નહીં

૪ મધ્યસ્થ સભા

૨૧ ઉપની કનમ ટ ને કાગલે

- (ક) દરેક બે વર્ષે જુન મહિનામા મંત્રીઓ મધ્યસ્થ સભા માટે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી કરના (અ) આશ્રયતાએને તથા આજ્ઞન સભાસભેને, (આ) સામાન્ય સભાસભેને, અને (ઇ) સભાસ સસ્થાએને વિનંતિ કરશે
- (ખ) (અ) વગના સભાસદો દસ (આ) વગના સભાસદો બાજ અને (ઇ) વગના કનમ ટ ને ની રૂએ જોડના પ્રમાણમા જોડએ તેડના પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી કરશે
- (ગ) આ બાગતના વિનંતિપત્રની સાથે જાપેલા મતપત્રો પણ મંત્રીઓ સભાસભેને મોકલશે જુન જુન સભાસદો તરફથી આવેના મતપત્રો પ્રમુખના અથવા ઉપપ્રમુખના કનમમા રહેશે
- (ધ) પ્રમુખે પેમેલા ચાર મત ગણનારાઓદ્વારા મતની યોગ્ય રીતે તપાસણી કરવામા આવશે, અને આવી ચૂટણીનું પરિણામ બધા સભાસદોને યોગ્ય રીતે જણાવવામા આવશે

ટીપ — (૧) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂટણી થાય તે વર્ષે ૧૫ મી મં મુધીમા જે સભાસદોના નામ મંડળની યાદીમા નોંધાએના હશે તેમને જ મત આપનાનો અધિકાર રહેશે

- (૨) ઉપર આપેના (અ) (આ) (ઇ) વગના મતની અનુક્રમે ગણની થશે અને આગલી ગણનીમા ચૂટાએના પ્રતિનિધિને બીજી ગણનીમાં ઉમેદનાર મળ્યા વિના મત ગણાશે

૨૨ ઉપરની કનમ ૨૧ મા જણા મુજબ તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ સભાની નિમણૂ જે વર્ષે થાય તે વર્ષે એક માસની અદ જુના અધિકારીઓ

પોતાના અધિકારક્ષત્રની પરિપક્વતા પ્રત્નિપત્તે અલ્પવાક્ય મધ્યસ્થ સભાના નવા ચૂંટાયેલા સભ્યોને મોકલશે.

(ઝ) મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે ઔચિત્ય માન્યમાં પોતાની સામાન્ય સભા ભરશે અને તેમાં નીચેનું કામકાજ કરવામાં આવશે —

(ક) રીતસર નિર્વાહવામાં આવેલા દિસ બ વિચારવેલા અને મંજૂર કરવા અને

(ખ) પ્રમુખની મંજૂરીથી ખીન્નું જે કાંઈ કામ સામાન્ય સભા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તે

(ગ) મધ્યસ્થ સભાની સભામાં કામકાજ થઈ શકે તેટલા માટે દસ સભાસદોની હાજરી દેવાની જત-એ.

ટીપ્પણી:—તદુપરાંત અધિકારીઓ ત્યાંજે બેસાવે ત્યારે, અથવા મધ્યસ્થ સભાના દસ સભાસદની હાજરીથી મધ્યસ્થ સભા મળશે.

૨૩ મધ્યસ્થ સભા તથા કાર્યવાહક સમિતિ પોતાપોતાના અધિકારની મર્યાદામાં ગલી પરિપક્વતા સર્વ વહીવટ કરશે અને તે અર્થે ખીજા કામે ઉપગત પરિપક્વતા નામે (૧) આવગચક પ્રત્નિપત્તે શરૂ કરશે અને ચાલુ ગાખશે, (૨) પરિપક્વતા નિભાવવાની સંગ્રહાગાર માગે દર્શાવશે, તેમના ઉપર કાણુ ગાખશે, (૩) બરોડા અથવા જે સદ્દર ગ્રામીનગીરીમાં ભ કાળના નાણા ગેકયા હશે તે ભેગાં કરશે લેશે અને વેચશે, ગેકશે, તેમના નિકાલ કરશે અને ખર્ચશે, અને (૪) પરિપક્વતા નામે કાંઈ સ્થાવર મિલકત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ખીજે મૂકશે અથવા સમરાવશે કે ફરીથી ખર્ચાવશે, અથવા ખીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે

૨૪. ઉપરની કલમ ૨૩ માં આપેલી સામાન્ય સત્તાને, કે બધારણની દ્વંએ આપવામાં આવેલી ખીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સભા નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે, એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.—

(ક) પરિપક્વતા સમિતિઓને લગતા ઉપનિયમો અને કાનુનો બાધવા, બદલવા અથવા રદ કરવા

(ખ) દર વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું અને સામાન્ય સભા સમક્ષ તે રજૂ કરવું

(ગ) પોતાના હાથમાના નાણા અને ભડોળ સમઘમા પાનતીઓ આપની તે કમળમા રાખના આપના મોકલના, તેમને વહીવટ કરવો અને તે ખચ ના બામતની વ્યવસ્થા કરની અને ખીજી રીતે આ બધાગણમા જણાવેના પરિપદના હેતુને પાર પાના

(ધ) પરિપ તરફથી આનશ્યક ને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માડના, દાખન કરના, ચનાનના અને બચાન કરવો અને જેને રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય ને પરિપ તરફથી દાવો કરના સમધી દરેક અધિધરપન કરનાની આપનાની, તેના ઉપર સહી કરનાની અને તેનો અમન કરનાની સત્તા રહેશે

(ડ) વાર્ષિક આનકમાથી અને બચતમાથી યોગ્ય લાગે તે રકમ કાયમ ભડોળમા જમા કરાવની

(ચ) સામાયત પરિપદા મામાન્ય કામકાજ પરત્વે અથવા આ બધારબની રૂએ અપાએલી બધી કે કોઇ પણ સત્તાના અમન પરત્વે આનશ્યક હાય તેની મળુર થએની કે અધિકૃત બધી બાબનો અમનમા મૂકની, મળુર કરની, કે અધિકૃત કરની

(છ) મધ્યસ્થ સભા જે પ્રવૃત્તિઓ યોજશે તેની રૂપરેખા પરિપ આગળ રલુ કરશે

૨૪ (અ) આગામી સમેના મળવાના છ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભા સમેનના પ્રમુખ તર્ફે ચુટાના યોગ્ય ચાર અક્તિઓના નામો સૂચવો

૫ અધિકારીઓ

૨૫ (૧) દર બે વર્ષે પરિપદ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોમાથી એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મત્રીઓ અને બે ખજાનચીઓ ચૂટી કાઢો

(૨) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂટણી થાય તે વર્ષે લુન મહિનામા મત્રીઓ અધિધારીઓની ચૂટણી કરના પરિપદના સભાસદોને મતપત્રો ટપાનથી મોકલી આપવો

(૩) મતપત્રો ઉપર નની મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોના નામ ડાપનામા આગે

(૮) સભાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખના કબજામાં રહેશે.

(૫) મતોની તપાસણી પ્રમુખે નીમેલા ચાર મત ગણનાગ કરશે.

(૬) ઉપર આવેલા અધિકારીઓના મતની ગણતરી અનુક્રમે થશે, અને આગલી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા અધિકારીને બીજી ગણતરીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૬ પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યસ્થ સભાના દ્વારા અનુસાર અધિકારીઓ પ્રવૃત્તિ થોડાં અને તેમની જુનુંમેદારી સંયુક્ત રહેશે.

૨૭ સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આતંરિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાની અને કાબૂ રાખવાની, નિયમસર વર્તન રાખવા જોવાની, અને મધ્યસ્થ સભાની અનુમતિથી નોકરી નીમવાની અને જરૂર નહીં કરવાની, તેમને કામમાં આવેલી સ્વતંત્ર કાયમ રાખવાની, જોઈએ કરવાની કે રદ કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૨૮ અધિકારીઓના અધિકારકાળ દરમ્યાન કોઈ અધિકારીના મૃત્યુથી કે ગણનામાંથી કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે તો મધ્યસ્થ સભા બીજા કોઈ સભાસદની નિમણૂક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને અધિકારીની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પૂરાય ત્યાં સુધી ખાલીના અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે.

૨૯ કોઈ પણ અધિકારી પરિષદના અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તતો હોય અથવા તેણે ભાગે ગેરવર્તણૂક ચલાવી હોય તો તે કારણસર ખોલાવેલી મધ્યસ્થ સભાની વિશેષ સભામાં દાખલ રહેલા સભાસદોની કે બહુમતીથી તેવા અધિકારીને કાઢવાની સત્તા સભાને છે.

૩૦ પરિષદની અને મધ્યસ્થ સભાની બંધી સભાઓમાં પરિષદના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે. ઉપયુક્ત જનને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમાં ને પ્રસંગને માટે સભા પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૧ મધ્યસ્થ સભાના સભાસદો અને અધિકારીઓ નવેસર નીમાઈને જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો પાસેથી તેમના કામગી

હનાનો લેગે ત્યા સુધી જૂના અધિકારીઓ તથા સલાસદો આતુ રહેગે, અને નીન મધ્ય થ સલા અને અધિકારીઓ નીમાગે ત્યા સુધી જૂની મધ્યગ્ય સલા તથા જૂના અધિકારીઆ આતુ રહેગે

૩૦ અધિકારીઆ મધ્યગ્ય સલાના તેમજ પોતાના કામમાજનો અહેવાન રાખરો અને તેમા નીચેની ગામતો દાખલ થરો -

(ક) પરિપત્તી મધ્યગ્ય સલાની કે અધિકારીઓની કે તેની કાઇ ઉપસમિતિની દરેક સલામા હાજર રહેના સલાસદોના નામ

(ખ) પરિપત્તી, મધ્યગ્ય સલાની, અધિકારીઓની અને તેની ઉપસમિતિઓની સલાઓને લગતો નિગતનાર અહેવાલ તથા તેમા પચાગ થએલા રગવો

૬ મિલકત અને નાણાનો હિસાબ

૩૩ પરિપત્તી પ્રકારમા જય અથવા કામ કરતી બધ થાય ત્યારે તેના સન પ્રકારના દેના ચૂનાઇ જય ત્યારપછી કાઇ પણ મિલકત સિલકમા રહેગે તો તે પરિપત્તી સલાસદોને વહેચી આપવામા આનગે નહિ પણ પરિષદ મધ થાય તે નખતે કે તે પહેલા પરિપત્તી સલાસદો નક્કી કરે અથવા તેમ નહિ તો મુખાઇની ન્યાયાધિકારી સગ અદાલત (હાઇ કોર્ટ) પોતે સાધાગણુ અસન દિનાની હકુમતમા નક્કી કરે તેની, પરિપત્તી હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સ સથાને કે સ સથાઓને સોપી દેનામા આનરો

૩૪ વખતોનખત ત્યારે આવસ્યક કે સલાહભયુ લાગશે ત્યારે પરિપત્તી બધા રોડ ભડોગો પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મ ની એમ નણના સ યુક્ત નામે અધિકારીઓ પોતાને યોગ્ય લાગરો તે રીતે અનામત રાખશે કે એકમા મૂકગે પરગુ માત્ર નણ હજાર રપિયાની ગકમ આતુ ખચને માટે ખગનચીઓના નામે મધ્યગ્ય સલા બેકમા પોતાની મુનસફીથી ગખાની શખશે

૩૫ પરિ પ ની માનીખની મધી સથાનર મિલકત તથા જુમમા ભડોગો જુમ્બેદારો-ટ્રસ્ટી-ના સ યુક્ત નામ ઉપર રટેશે

૩૬ (ક) પરિપત્તી જુમ્બેદારોની સખ્યા નણ કરતા ઓડી કે પાચ ગના વધારે રહેગે નહિ (ખ) તેમનામા કાઇ જગ્યા ખાની પગે નો

બાકીના ચાલુ લુભ્મેદારો નવા લુભ્મેદારોની નિમણૂક કરી લેશે અને એવા નવા લુભ્મેદારોની નિમણૂક થયા પછી તેવો નવા લુભ્મેદાર લુભ્મેદારોના કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમા પોતાની નિમણૂકનો સ્વીકાર કર્યા બદલ સહી કરશે પરિષદની મિલકત તથા લુભ્માલ ડાળો બાકીના લુભ્માલ ડાળો બાકીના લુભ્મેદારોમા તથા એ રીતે સ્વીકારની સહી કર્યા પછી નવા લુભ્મેદારોમા આપિત (Voted) અંગેલી ગણાશે.

૩૭ પરિષદની સરચાઓના નિભાવ માટે તથા કામકાજ પરત્વે થતો બધા પ્રકારનો ખર્ચ તથા મધ્યસ્થ સભાએ મંજૂર કરેલી બીજી બધી રકમ આ લંડોળમાંથી અપાશે

૩૮ કોઈ રકમ, લંડોળ કે મિલકત મળ્યા બદલ જે પાવની લખી આપવામા આવે તેના ઉપર ખર્ચનગીઓ પકડીના એકે સહી કરી હશે અને મંત્રીઓએ અથવા તો તેઓમાંના કંઈ સામે સહી કરી હશે તો તેવી પાવની પરિષદ તરફથી અપાએલી રીતસર પાવની લેખાશે

૩૯. પરિષદને મળેલાં અને પરિષદે ખર્ચેલા બધાં નાણાનો તથા જે બાબતોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાય તે બાબતોનો, તેમ જ પરિષદની મિલકતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખર્ચે હિસાબ અધિકારીઓ રીતસર રાખશે.

૪૦. હિસાબના ચોપડા પરિષદના કાર્યાલયમાં અથવા અધિકારીઓને ચોગ્ય લાગશે તે સ્થળ કે સ્થળોએ રાખવામા આવશે

૪૧ મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે એક વખતે સાધારણ સામાન્ય સભામાં પરિષદના હિસાબનો અહેવાલ તથા પરિષદની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી તેમજ પોતાની નિમણૂકના છેલ્લા બાર માસ દરમ્યાન પોતે કરેલા કામકાજ સંબંધી પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરશે

૪૨. સમય અને સ્થળ પરત્વે ચોગ્ય બધેનો મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત દ્વારા તેને પાત્ર રહીને હિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખતપત્રો સભાસદોને જોવા મળી શકશે

૪૩. પરિષદે સામાન્ય સભામા નીમેલા એક કે વધારે હિસાબ તપાસનાર (ઍડિટર) ને હાથે પરિષદનો હિસાબ દર વર્ષે આજ્ઞામાં આજ્ઞા કે વખત તપાસવામા આવશે, અને તેવો હિસાબ ખર્ચે તથા એક-સ હોવા બદલ ખાત્રી કરીને તેનું પ્રમાણપત્ર રેખાવામા આવશે

૭ સાહિત્ય સંમેલન

(અ) સ્થાનિક કારોબારી સભા

૪૪ મધ્યસ્થ સભા દર બે વર્ષે એક વખત અને ભરવાની જરૂર જણાય તો વધારે પ્રસંગે સાહિત્ય સંમેલન ભરશે

૪૫ આગામી સંમેલન માટે નિમંત્રણ આપ્યા પછી જે સ્થળે સંમેલનની બેઠક ભરવાની પ્રત્યક્ષ મધ્યસ્થ સભા રાખતી હશે તે સ્થળે કારોબારી સભાની નિમંત્રણ કગડશે

૪૬ સ્થાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સભાસદો રહેશે -

- (ક) પરિપત્તી મધ્યસ્થ સભાના મધ્ય સભ્યો,
- (ખ) જે સ્થળે સંમેલન ભરવાનું હોય તે સ્થળમાં રમના બધા પરિપત્તી સભાસદો અને
- (ગ) સ્થાનિક કારોબારી સભાને ઝોજામાં ઝોજા રૂપીઆ પાંચ આપે તે ગૃહસ્થો

૪૭ સ્થાનિક કારોબારી સભા

- (૧) મધ્યસ્થ સભાએ નક્કી કરેલા વર્ષમાં ભરવાના સંમેલનની તારીખો ઠરાવશે
- (૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને ખજાનચીઓની તથા સંમેલન ભરના પગલે જરૂરના જણાય તેના બીજા અધિકારીઓની નિમંત્રણ કરશે
- (૩) કામ કરવામાં જરૂર જણાશે તો એક કે વધારે ઉપસમિતિ નીમશે
- (૪) સંમેલન ભરવાને માટે ઉવરાણુ કરીને નાણા ભેગા કરશે
- (૫) અત્યાજ્ઞ કળા આપનાની વ્યવસ્થા કરશે અને તેમાં સભ્યનું લનાજ્ઞ નક્કી કરશે
- (૬) સંમેલનના મહત્ત્વનો સત્કાર કરી તેમના રહેવા વગેરેની મગનકનો બંધોગત કરશે
- (૭) સંમેલનનો કાય કમ નક્કી કરી ગોઠવશે
- (૮) સંમેલનનું કામ વિભાગ કરીને ચલાવનું કે કેમ તે નક્કી કરશે

(૯) સંમેલનની સિદ્ધિતા હેતુથી તે આ ૫ ધારણને અનુસરીને સાહિત્યવિષયક કળાનુ પ્રદર્શન ભરશે

૪૮. સંમેલન નિમિત્તે જે નાણાં અગર અક્ષિપ્ત આવ્યાં હશે તેના આવક ખર્ચનો હિસાબ સ્થાનિક કારોબારી સભા સંમેલન પૂરૂ થયે એક માસમાં પરિપદને મોકલી આપશે, અને તેમાંથી બચત રહેલી રકમના ૭૫ ટકા જેટલાં નાણાં રૂ. ૧૦૦૦) થી ઓછાં હોય તો રૂ. ૧૦૦૦) તે પરિપદને સ્વાધીન કરશે અને ઉપર ૫ રકમ આપતા બાકી રહેલી રકમ સ્થાનિક સભાસદ-સંસ્થાઓને સરખે દિરૂએ વહેંચી આપશે.

(આ) પરિપદ અને સંમેલન

૪૯ (અ) સંમેલન પૂરૂ થયે એક માસમાં કારોબારી સભા સંમેલનનો સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા તેમાં રજૂ થયેલા અને નિયંધ-સમિતિએ મંજૂર કરેલા નિયંધો મધ્યસ્થ સભાને સ્વાધીન કરશે, અને તેને સભા બનતી ત્વરાએ છપાવશે.

(આ) વેચાએલા અહેવાલ-નિયંધસ ગ્રહના વેચાણનું ઉત્પન્ન તથા ન વેચાએલા અહેવાલ-નિયંધસ ગ્રહની નકલો, તથા સંમેલનની કોઇ પણ ખેટકને માટે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ કે બીજા કોઇએ ભેગા કરેલાં નાણામાંથી સંમેલનની ખેટક પરત્વે થયેલો બધો ખર્ચ અને અહેવાલ-નિયંધસ ગ્રહ છપાવતા થયેલો ખર્ચ બાદ જતા જે રકમ બચે તે રકમ પરિપદની માલીકીની ગણાશે

૫૦ સંમેલનની કોઇ પણ ખેટક પરત્વે એકઠાં કરવામાં આવેલા નાણાં અથવા તેનો કોઇ બચત ભાગ સ્થાનિક કારોબારી સભા કે બીજા કોઇ વ્યક્તિના કબજામાં હશે તે અથવા પરિપદોએ અત્યાર સુધીમાં કોઇ પણ વખતે ચાપેલી સંસ્થાઓએ ભેગાં કરેલા કોઇ પણ નાણાં ઉધરાવવાની વસુલ કરવાની, એકઠાં કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૫૧. કોઇ પણ સંમેલનની સ્થાનિક કારોબારી સભા જે મંત્રીઓ નીમશે તેમના ઉપરાંત પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓ પણ તે સંમેલનના મંત્રીઓ હોવાની રૂએ ગણાશે

(ક) નિયંધ સમિતિ

૫૨ સંમેલનની નિયંધસમિતિ નિયંધોને માટે આમ ત્રણ આપશે અને આવેલા નિયંધોમાંથી યોગ્ય લાગશે તેવા નિયંધોને

સ્વીકાર કરશે

૫૦ સમેલનમા વચાના આવેલા લેખોની ચોખ્ખાચોખ્ખતા તપાસના ધ્યાનિક કારોનારી સભાનિદ્વાનોની એક નિમ્નસમિતિ નીમશે અને પરિષ ના અધિકારીઓ હોનાની રૂએ આ સમિતિના સભ્યો ગણશે કયા નિમ્ન ધો સ્વીકારવા અને તેમાના કયા વાચના, કયા ઠપાવના તેનો નિષ્કર્ષ નિમ્ન સમિતિ કરશે

(૬) સત્કાર મડળ

૫૪ સત્કાર મડળ

(૧) પોતાના પ્રમુખની નિમ્નલૂક કરશે

૧ અ) સમેલનના પ્રમુખની ચૂટણી કરના માટે પોતાના સભ્યો માથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમ્નલૂક કરશે

(૨) જો વિભાગ નહી વાય તો તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમ્નલૂક ચૂટણીથી કરશે

(૩) સમેલનની બેઠને મટે ભોગા કરેલા નાણાના એક ભાગ તરીકે, પોતાના સભાસદોની પામેથી લીધેની લનાજમની રકમ રથાનિક કારોનારી સભાને મોપશે, અને

(૪) રથાનિક કારોનારી સભાની સાથે મસલત ચનારીને, સમેલનમા હાજર રહેના આવનારા પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કરનાની અને સમેલન ભરનાની ચનરથા કરશે

૫૪ (બ) પ્રમુખની ચૂટણી

(૧) સમેલનની બેઠક મળનાના ૭ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂટાના ચોખ્ખ ચાર વ્યક્તિઓના નામો સચના દોય તેમાથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂટણી સદરુ બેઠકના ચાગ મહિના અગાઉ પરિષદના સભાસદો અને સત્કાર મડળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે

(૨) અધિકારીઓની ચૂટણીના સબધમા કનમ ૨૫ મા જે પદ્ધતિ રચાની છે તેનુસાર પ્રમુખની ચૂટાની કરનામા આવશે

(૩) સંમેલન

૫૫ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં નીચેના સલાસદો રહેશે:-

- (૧) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ અને સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ
- (૨) સંમેલનના પ્રમુખ અને ગત પરિષદ અને સંમેલનના પ્રમુખો
- (૩) મધ્યસ્થ સભાનાં સંમેલન ભરાય તે સ્થાનમાના હાજર સર્વ સલાસદો
- (૪) સત્કારમંડળે પોતાનામાંથી ચૂટેલાં વીસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૫) સંસ્થા-સલાસદે ચૂટેલા દસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૬) સંમેલનના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો દસથી વધારે નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.
- (૭) વિભાગવાર કામ લેવાનું નક્કી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો

ટીપ - (૧) - વિષયવિચારિણી સમિતિના કુલ સલાસદોમાં પરિષદના સલાસદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અઘી હોવી જોઈએ, અને વિષયવિચારિણી સમિતિના સલાસદોમાં પરિષદના સલાસદોની સંખ્યા અઘીથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ પરિષદના હાજર સલાસદો ખહુમતે નીમશે.

૫૬ વિષયવિચારિણી સમિતિ

(ક) પરિષદના અને મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલ વિષે ચિચાર કરશે અને પરિષદની નીતિને દોરનારા ઠરાવો કરશે; તથા

(ખ) સંમેલનના હેતુઓ પાર પાડવાને લગતા ઠરાવો ધૂરશે

૫૭ (ગ) વિષયવિચારિણી સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવો પછીથી મંજૂર થવા માટે સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે; વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ થયો હોય તે ઠરાવ ઉપર સંમેલનમાં પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજૂ થઈ શકશે માત્ર આ સુધારાને કલમ ૫૬ માં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ અને તે ઠરાવને લગતો હોવો જોઈએ.

(આ) વિષયવિચારણી સમિતિમાં જે હગન કે સુધાગને કે મત મળ્યા હોય તે પહેલેથી જાહેરાત આપી સ મેલનમાં રજૂ કરના દેશમાં આગે, એ ઉપગત સ મેલનમાં આવેના હગન ઉપર પ્રમુખની રજૂ થી કાઢ પણ સુધારો સ મેલનમાં નાની સકાળે

(ક) સ મેલનમાં રજૂ થએલા હગવો ઉપર પરિપદના સભાસદો તથા વિષયવિચારણી સભાના બાકીના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે

(ક) આ પ્રમાણે પસાર થએલા હગવો અમલમાં મૂકના પિપદ થોડા પગના બગે

ટીપ - વિભાગ ૭ ના કારણ સાગ પગિપનો સભાસદ એટલે સ મેલનની બેઠકની તારીખથી જોછામાં જોછા દસ દિન અગાઉ જે પરિપદનો સભાસદ થયો હોય તે સમજવો

૮ નિયમોમાં ફેરફાર

૫૮ ઉપર જણાવેના પરિપદના કે સ મેલનના બધાગણના નિયમોમાં માત્ર નીચેની રીતે જ ફેરફાર કે વધારા કરી શકાશે કે તેમાંથી કાઢ નિયમો રદ કરી શકાશે -

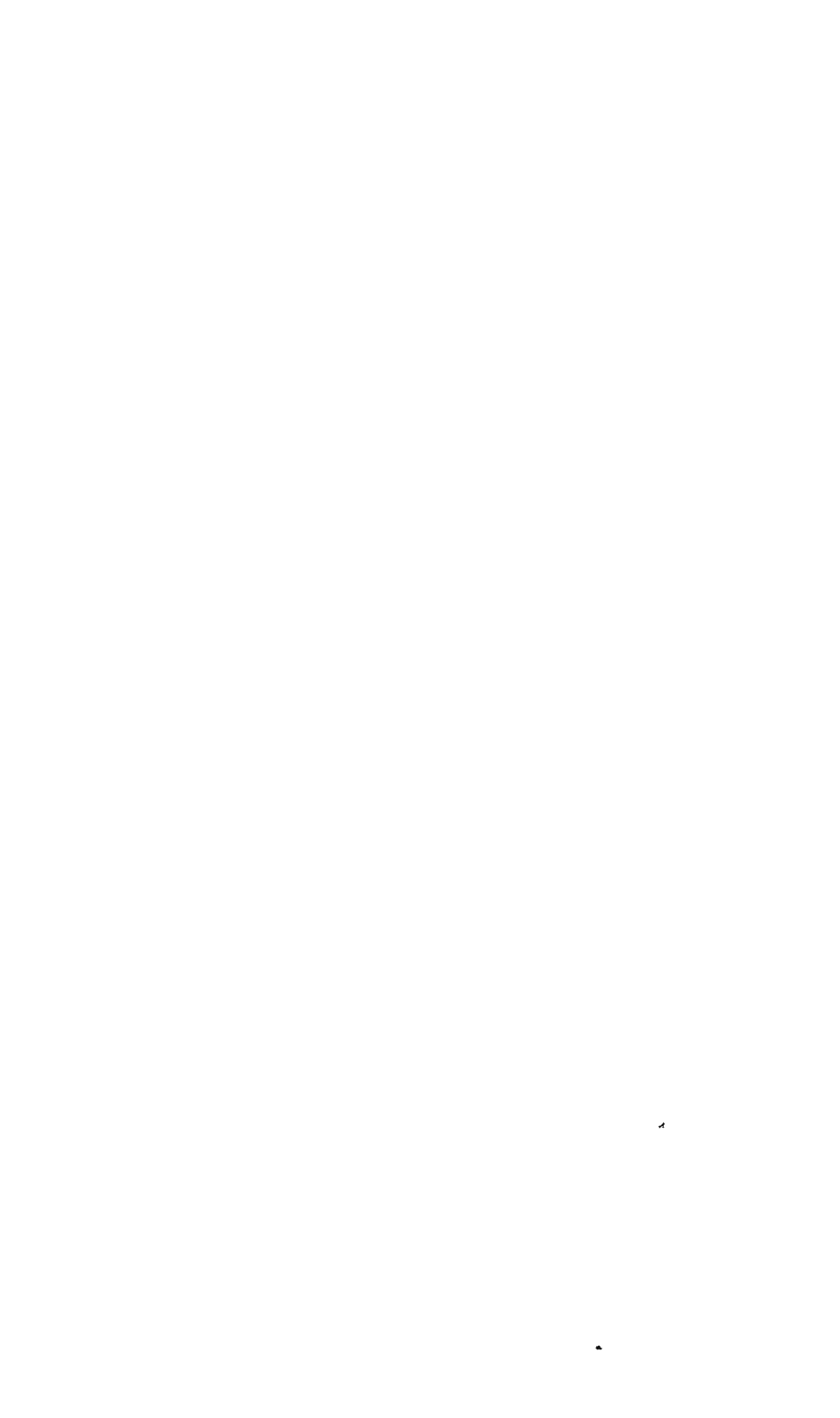
(ક) મધ્યમ સભાના પાંચ સભાસદો અથવા પરિપદના પદર સભા સદો આ નિયમોમાં સુધાગનધારા કંવાની દરખાસ્ત કરને તે તેવી દરખાસ્ત પિપદના બધા સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવને

(ખ) એવી દરખાસ્ત પહોંચાડ્યા પછી વહેલામાં વહેલા એક પખવાડિયા પછી અધિકારીએ એ દરખાસ્ત વિષે વિચાર કંવાને માટે મધ્યમ સભાની બેઠક બોલાવશે

(ગ) એવી દરખાસ્ત મધ્યમ સભામાં મંજૂર થશે તે પિપદની અસાધારણ સામાય સભા બોલાવી તેની સમક્ષ તેવી દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવશે, માત્ર એવી મધ્યમ સભામાં જોછામાં જોછા વીસ સભ્યોની હાજરી હોવી જોઈએ

(ધ) આવી પરિપદની અસાધારણ સામાય સભામાં એવી દરખાસ્ત મંજૂર થશે તે પિપદના બધા દુના નિયમોના એક ભાગ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિ .

[તા. ૧-૧-૩૪ થી તા. ૩૧-૩-૪૦]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા ૨૬-૮-૩૬ મુધીનો અહેવાલ

સાંચીમાં તા ૧-૧-૩૪ ને રાજ પરિષદ મહેનતની વિષય-
વિચારણી સભા આગળ તા ૨૪-૧૦-૩૩ મુધીની પરિષદ-
પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ રજુ કરનામા આવ્યો હતો ત્યાં પછી તા ૨૬-૮-૩૬ મુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે -

સાંચી સ મહેનત નીચે જણાવેલા ગા મહત્વના વિષયોના સ બધા
મંત્રી પમાર કર્યા હતા -

- ૧ અતિદાસિઃ અરજો
- ૨ ગુજરાતનું મારકાંડિક ઐક્ય
- ૩ દનાપી-ગ્રામ

ઉપર ક્રમ પાલ્લા ઠગવના મ બધા મધ્યસ્થ સભાએ ડે હિમસાદ
દેમાધના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી હતી અને તેના મ ત્રી
તરીકે મય કરના શ્રી પ્રતાપગથ મટેતા અને શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટની
નિમણેક કરનામા આવી હતી આ સમિતિએ પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું
છે અને થોડા નખતમા એનો અહેવાલ આપણા હાથમા આવમે એવી
આશા ગાખી હતી પણ તે હજી મુધી પૂણું થઈ નથી

બીજા ઠગવના મ બધા નિવે ન કરવાનું કે એનો મ પૂણું અમત
કરનાને વાગતે કેટલીએ મહત્વની વિગતો ગુજરાત વિશેષના ગીમાડા
પર આવેલા ભાગોમાથી તેમ જ પદેશમાથી મેળવવાની આવસ્યકતા
નાથી એ સબધી અધિભારીઓએ એક પત્રક ઘડી કાઢ્યું છે
ગુજરાતીઓમા સાહિત્યનાયક સસર્ગ વધારના મધ્યસ્થ સભાએ એક
વ્યાપક યોજના ઘડી કાઢી છે એ યોજનાની રૂએ (અ) ગુજરાતી સાહિત્ય
પ્રાચીન અને આધુનિક, (આ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને સમાજ, અને

(ક) જગતનુ સાહિત્ય-એ ત્રણ વિષયોના શિક્ષણક્રમ થોડા તેને લગતા વિષયોના વિદ્વાનો પાસે ગુજરાતમાં જુદે જુદે સ્થળે વ્યાખ્યાનો અપાવવાની, અને વ્યાખ્યાતાઓને પુરસ્કાર આપી તે વ્યાખ્યાનો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, અને તેનો અમલ કરવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે એ યોજનાથી પરિપક્વ કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતાં તેનો ઉદ્દેશ સફળ થવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

ત્રીજા ઠરાવના સબંધમાં જણાવવાનું કે લાડીના ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રહલાદસિંહજી તથા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સહાયથી કાર્યાવાહના પાંચ રજવાડાઓ તરફથી કુલ રૂ. ૪,૪૦૦ (ભાવનગર ૨,૫૦૦, મોરબી ૧,૦૦૦; રાજકોટ ૫૦૦, પાલીતાણા ૨૦૦ અને વાંકાનેર ૨૦૦ ભરાયા છે) જેમાંથી રૂ. ૩,૪૦૦ વસુલ થયા છે અને સાહિત્ય સંસદના આશ્રય તળે એના પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીજીના પ્રયાસથી “નરસૈયો-લક્ષ્મી હરિનો” એ નામક એક નાટ્યરાસક ભજવાયો હતો અને તેની આવકમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ એક હજાર આ રમારક ખાતે મળ્યા છે.

આ ઉપરાંત પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે:—

હિંદની લિપિ એક કરવા માટે કાર્ય કરતા લિપિ-સંમેલન સાથે સહકાર કરવા નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે —

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયા

,, કનૈયાલાલ મુનશી

,, કાકાસાહેબ કાલેસકર

,, કિશોરલાલ મશાવાળા

અખિલ ભારતના સાહિત્યકારો વચ્ચે સંસર્ગ વધારવાની બાબતમાં હિંદી સંમેલનને જરૂર પડ્યે સહકાર આપવા સમિતિ નીમવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવી છે

અખિલ ભારતની પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યને હિંદીમાં પ્રગટ કરવાને પ્રસિદ્ધ થતા ‘હસ’ માસિકની ‘સલાહકાર સમિતિ’ પર દિ. બ. ઝવેરી તથા આચાર્ય આનંદશંકર દુવને નીમવામાં આવ્યા હતા

૨૫ અમૃતનાત મુ રજી પરિયારના આ ૩ માટે અકલ કરેલા નાણા યોગ્ય થવગ્યા માટે શ્રી કનૈયાનાન મુનરીના પ્રયાસથી અને એમના સહકારીઓ શ્રી વિશ્વનાથ પંથક અને શ્રી અમુખનાથ પડવાની સમિતિથી અમુક સંતોએ પગિ ને મોપરામા આ પા છે

નમ ૬ આરકને લગતા પુસ્તક ઉપરાત અસન લગાણ સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેના પુસ્તકોમાંથી જેની પૂરતી નકનો હોય તે તેમ જ ૨૫ પગિયા આગળે જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયુ કે તે દરેકની અંદર નકન પગિયદના સન સંબોને રિના મુખ્ય આપવાની અધિકારીઓને સત્તા આપરામા આવી છે અને તેનો અમલ કરામા આ પા છે

સાહિત્ય પગિ ના અત્યા સુધીના નિગલસ પ્રદોમાંથી પ્રસિદ્ધ કરના લાયક નિગલો પસંદ કરી, પગિયદે પ્રગટ કરવા એક નિગલના યોગદના તયાર કરવાનુ મંત્રીઓને મોપરામા આ પા છે

પુસ્તક-પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિ પાછી હાથ ધરનામા આવી છે તેને અંગે 'ક્રમિક પા'યપુસ્તક' ૩ જુ તૈયાર થઈ ગયુ છે, અને તે પ્રમિદ્ધ કરવાનુ કાર્ય આ પ અમલમા હાથ ધરનામા આગળે

નગિયા મા પગિયની ૯ મી તથા ૧૦ મી બેઠક થઈ હતી, તેનો અહવાય પ્રસિદ્ધ કરનાનુ કાર્ય ત્યાના એક મંત્રી શ્રી જયતિનાને અમારામાના એક મંત્રી શ્રી હીરાનાથ પારેખને મોપતા તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આ પા છે

હાગી પગિયદ સમેનનો અહવાય પછુ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે

આ સરથામા હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૧૭ મલામદો છે

આપણી તા ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીની નાણાસબધી ગિથિતિ નીચે પ્રમાણે છે -

૨૫ કાગવાગા ટ્રસ્ટ ફંડોમા મૂળ રૂમ તથા વ્યાજના મળી કુલ ૩૧ ૧૪,૬૪૪-૩-૩ જમા છે અને તેમાંથી ૩૧ ૧૩ ૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનીરીઓમા રોકવા છે તેમજ નમ ૬ આગળે ૬-મા રૂ ૧૦૫૧૧-૫-૬ જમા છે તેમાંથી રૂ ૮,૭૩૭ ૧૦-૩ રોકવા છે ૨૫ જમીનોના મોદી રમારક કડમા ૨૧ ૦૦,૦૭૭-૩-૧૨ છે તેમાંથી ૨૧ ૧૬ ૧૧૦-૧૦-૬ રોકવા છે અને ૨૫ પગિયા આ ૩ ૬-ના

રૂ. ૫,૨૨૭-૧-૦ માંથી રૂ. ૫,૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે તે ઉપરાંત કક્ષાપી સ્મારક રૂ. ૪,૩૨૧-૦-૦ જમા છે, તેમાંથી રૂ. ૪૦૦૦ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયામાં પ્રીકસ્ટ્રી ડીપોઝીટમાં રાખેલા છે. હીસાબ ઓડિટ થયા પછી નર્મદ સ્મારક રૂ. ૫૦૦ ના ૬ ટકાના બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બોર્ડ તથા રણછોડદાસ રૂ. ૫૦૦ ના ૬ ટકાના બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બોર્ડ તથા રણછોડદાસ રૂ. ૫૦૦ ના ૬ ટકાના મુઆમ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ બોર્ડ લીધા છે. બાકી રહેલી રકમો સેવીસ બેન્કમાં જમા રાખેલી છે.

પરિષદના પોતાના સામાન્ય ભંડોળ ખાતે રૂ. ૨,૦૦૦ ના બોમ્બે ક્રો-ઓપરેટીવ બેન્કના ડીબેન્ચર ભંડોળ સમિતિ તરફથી મળ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત લવાજમો, પુસ્તકોની રાયલ્ટી, ડીબેન્ચર તથા ચાલુ ખાતાનાં બ્યાન્ક વગેરેની અત્યાર સુધીની પરચુરણ આવકમાંથી રૂ. ૧૯૫૧-૮-૭, ૬ ટકાના કમ્પી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોર્ડમાં રોકેલા છે. બાકી રહેલી સિલક રૂ. ૫૮૬-૬-૨ સેવીસ બેન્કમાં જમા છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ માં યરમું સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ભરાવવું જોઈતું હતું, પણ તે સંમેલનના નિયુક્ત થયેલા પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીની અનુકૂલતા અનુસાર તે ૧૯૨૬ માં ભરાય છે. અધારણમાં થએલી આ ક્ષતિ, આશા રાખવામાં આવે છે કે, દરગુજર કરવામાં આવશે અને તેરમું સંમેલન ઇ. સ. ૯૩૭ નું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં ભરાશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા ૧૮-૧૨-૩૭ સુધીનો અહેવાલ

અમદાવાદના તા ૧-૧૧-૩૬ ને રોજ પત્રિકા સંમેલનની વિષય-
વિચારણી સભા આગળ તા ૨ -૬-૩૬ સુધીની પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો
અહેવાલ રજુ કરનામા આ-યો હતો ત્યાર પછી તા ૧૮-૧૨-૩૭
સુધીનો અહેવાલ નીચે મુજબ છે —

સંમેલનો ઠરાવો હવે કે —

(૧) “ આ સંમેલન જુદા જુદા શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ
રચાપના અને પ્રસંગોપાત સભા બો યોજવા પ્રયાસ કરનાની પરિષદને
મંત્રના કરે છે ”

આ ઠરાવના અમલમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સભા લગ્ન ગુજરાત
નિઘાપાલ, અમદાવાદ ગુજરાતી એન્જ્યુકેશન મોસાઇટી, કરાચી તથા
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ, નેરોગી-એ ચાલુ વધુ સંસ્થાઓ
સંસ્થા-સભાસભા તરીકે સાથે જોડાયે છે તે ઉપરાંત મુજબમાં જુદે
જુદે સમયે સાહિત્યનિષ્ઠ વ્યાખ્યાનો પણ યોજવામાં આવ્યા હતા.

(૨) હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોના સાપ્તાહિક સાહિત્યમાર્થી ઉત્તમ
કૃતિઓના તંજુમાં ગુજરાતીમાં પદ્ધતિસર કરાવના લેખક અને
પ્રકાશકોને માગદર્શક થાય એવા પુસ્તકોની એક યાદી પરિષદ
તેવાગ કાઢે.

આ કાર્યને માટે શ્રી કાકાસાહેબ કાનેન ને નિર્ણય કરનામા આની
દલી એમના તરફથી જણાવનામા આવ્યું છે કે “ અનેક નોકરોને એ
પત્રિકા મોકલુ, પણ ઝાઝા જવાન ન આવ્યા અમાગ સંચાલને
કરી કળુ છે

(૩) “ગુજરાતમાં તેમજ ગુજરાત બહાર નવા નવા ગુજરાતી ભાષાનું
ગીતનગ અધ્યયન થાય કે ત્યા ત્યા ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય

પુસ્તકો કેવા છે એ તપાસી એને વિષે યોગ્ય સલાહ અને સૂચના આપવાનું કાર્ય પરિષદ ઉપાડી લે એનું આ સંમેલન સૂચવે છે. ”

(૪) ‘ સાહિત્ય પરિષદે અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અર્થે ‘ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકમાળા’ યોજી હતી, તેને ફરીથી વિચારી બનતી ત્વરાએ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા પરિષદને સૂચના કરે છે ”

ઉપયુક્ત કાર્ય માટે મધ્યમ્ય સ્ત્રાએ એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી તેના અહેવાલમા જણાવવામાં આવે છે કે “ ગુજરાતની અને ગુજરાત બહારની શિક્ષણ સંસ્થાએ પાસેથી વિગતો મંગાવવાનું કામ જ ચાલુ વરસ દરમ્યાન થયું છે. તેમાં પણ દરેક બંધી સંસ્થાઓની વિગતો આા નથી. ”

જ્યાં લગી આ સમિતિનો અહેવાલ મળે નહિ ત્યાં સુધી ફગવ (૪) મ બંધી વિચાર કરવાનું મધ્યમ્ય સ્ત્રાએ મુલતવી ગમ્યું છે.

(૫) “ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણી સર્વમાન્ય થાય એવાં પગલાં લેવા.”

આ દરાવતે માટે પણ એક સમિતિની નિમણૂક કરવામા આવેલી. આ સમિતિના સભ્યો પોતાના લેખોમાં આ જોડણીનો ઉપયોગ કરીને તેમ જ પોતાના મિત્રો અને માસિકો અગર દંતર પ્રકાશનોના સત્તાલકો ઉપર પોતાની લાગવગ ચાલતી હોય તેમાં વપરાવવાનો આગ્રહ કરીને ઉપયુક્ત જોડણીનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

(૬) “ગુજરાતી ભાષામા એક સારો, મોટો અને પ્રમાણભૂત કોશ રચવાનો પ્રયત્ન કરવા આ સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે ”

આ સૂચનાનો અમલ કરવા માટે સાર એક સમિતિ નિમવામા આવી હતી આ સમિતિ એ વિષયમા રસ લેતા સૌ સાહિત્યરસિક ભાઈબહેનોનો સહકાર મેળવવા પ્રયાસ કરી રહી છે

(૭) ‘ વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યના ઉત્તેજન માટે એક સમિતિ નીમવા પરિષદને સૂચના કરવામા આવે છે ”

આ સૂચના અનુસાર એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તેના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમિતિએ ‘વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ’

તેવાઝ કયોં ડે, એટલુંજ નહિ પણ કામ'સ મલા ના ઓતારને પરિભ્રામે
 ડખાએો પણ છે આ ઉપરાંત નિગાનના પ્રચારથે' એક વ્યાખ્યાનમાળા
 ગોઠવી તેની રૂએ અમદાવાદમા જુદા જુદા નિદાનો દ્વારા સાત વ્યાખ્યાનો
 અપાયા હતા. વિશેષમા ગુજરાતી ભાષામા પ્રસિદ્ધ થયેના વૈજ્ઞાનિક
 વેબો તથા પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરનાર કામ' પણ ઉપાડી લીધું છે
 આ સમિતિે નાણાસબધી મુશ્કેલી ધણી નડે છે સમિતિના પ્રમુખ
 શ્રી પોપટલાલ શાહે પરિષદ તરફથી નાણાની મદદના સબધમા
 પરિષદના મંત્રી સાથે વાતચીત કરેલી અને એ પ્રકારની મદદ
 પરિષદની નાણાસબધી રિધતી જોતા હાન કંઈ થઈ શકે એમ
 નથી એમ જણાવવામા આવેનું આમ હોવાથી આ સમિતિની
 નાણાસબધી મુશ્કેલી તો જોળીજ છે સમિતિએ જે કંઈ કામ' કયું છે,
 તે ગામતમા એ ॥ ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી ભોગીનાથ પટવાને ધન્યવાદ આપી
 પ્રમુખ ભનામણ કરે છે કે 'નિજાન સમિતિને કાયમનું સ્વરૂપ
 આપનાની ખાસ • ફર હુ જોઉ છું ગુજરાતી વાડ મયમા વૈજ્ઞાનિક
 સાહિત્યને આ વૈજ્ઞાનિક લેખકોને યોગ્ય ધ્યાન મળે અને તે નિયમમા
 ચિરસ્થાયી અને ફિગ શી' કામ થાય તેને માટે પરિષદ મડજે દર વર્ષે
 આ કામને માટે અમુક રૂપીઆ જુદા મુકના' અને આ સમિતિના
 કાયમના મંત્રી તરીકે શ્રી ભોગીનાથ પટવાની નિમણૂક કરવી

આ ઉપરાંત પરિષદનું બધા જુ તપાસી તેમા યોગ્ય લાગે તેવા
 ફેરફાર સૂચના એક સમિતિ નીમનાની બલામણ કરવામા આવી હતી
 તેની રૂએ એક સમિતિ નીમવામા આવી છે અને તે એ સબધી
 વિચાર ચલાવી રહી છે

આ સિવાય તા ૨૮-૮-૩૭ ને રોજ મળેલી મધ્યરથ સભાએ
 ઠગાર કયોં હતો કે —

'પ્રેસ અકટની રૂએ જે જાપેની ગુજરાતી ચોપડીઓ સરકારને
 ભરવામા આવે છે તેનો સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગ કરવા,
 જોઈએ તેવી સગવડ મળે, એટલા માટે જે ગુજરાતી પુસ્તકો સરકારને
 મળે છે તેની એક નકલ, જે મોઢ ગુજરાતી જાણીતી અને પ્રતિષ્ઠિત
 જાહેર સાહિત્ય સરથા તેની આચરણી અને જાહેર ઉપયોગની સગવડ
 આપનાની જગામદારી ગ્વીધારે તેને, કાયમ સમ્રદ માટે ચોપાય,

એવી વ્યવસ્થા થવા યોગ્ય પગલાં ભરવા સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીશ્રીને સત્તા આપવામાં આવે છે.”

આ દરમિયાન બાબતમાં ઘટતાં પગલાં ભરવા હાલના મુખ્યમંત્રી સરકારના ગૃહમંત્રી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને વિનંતિ કરવામાં આવી છે.

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૨૫ સભાસદો છે.

આપણી તા ૩૧-૩-૧૯૩૭ સુધીની નાણાંસંબંધી સ્થિતિની બાબતમાં પ્રથમ તો એ જણાવવાનું કે પરિષદના જુમ્હેદારે સર રમણલાલ નીલકંઠ તથા સર લલ્લુભાઈ શામળદાસની જગ્યાએ ખાલી પડતા તેમને ઠેકાણે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાલ દિવેડિયા તથા સર ગિરિજાપ્રસાદ ત્રિવેદી માધવલાલની નિમણૂક કરવામાં આવી છે.

હિસાબ નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વ કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમાં મળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૫,૧૩૮-૪-૧૦ જમા છે અને તેમાંથી રૂ. ૧૩,૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. તેમજ નર્મદ સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૦,૭૦૨-૧૧-૯ જમા છે, તેમાંથી રૂ. ૧૦,૩૯૪-૦-૭ રોકેલા છે. સ્વ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૨૦,૬૧૮-૯-૬ છે, તેમાંથી રૂ. ૨૦,૨૫૫-૧૩-૫ રોકેલા છે અને સ્વ પદિયાર સ્મારક ફંડના રૂ. ૫,૩૩૪-૧૨-૫ માંથી રૂ. ૫,૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે. તે ઉપરાંત કલાપી સ્મારક ફંડ ખાતાના વ્યાજ સાથે રૂ. ૪,૩૭૬-૦-૦ જમા થયા છે, તેમાંથી રૂ. ૪,૦૮૦-૦-૦ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયામાં શીક્સડ ડીપોઝીટમાં રાખેલા છે.

પરિષદનું પોતાનું સામાન્ય ભંડોળ રૂ. ૪,૪૭૦-૧૦-૨ જેટલું છે તેમાંથી રૂ. ૩,૯૫૧-૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડોની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલકો મળી કુલ રૂ. ૨૮૫૩-૭-૮ બેન્કોના સેવીંગ્સ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

પરિષદના જુમ્હેદાર સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ સદગત થયા એટલે ઇમ્પીરીયલ બેન્કે ચોતાના નિયમ મુજબ બાકીની કે નવા

જીભેદારો નામે બધી જામીનગીરીઓ ફેરનાય નહીં ત્યાં સુધી
ટૂટના ખાતાની લેવડદેવડ અટકાવી હતી તેમ જ જામીનગીરીઓનાં
ચંદેલા વ્યાજ પણ ઉધરાવવાનું બંધ કર્યું હતું આમ હોવાથી આ
હિસાબી વર્ષમાં પૂરા વ્યાજ જમા થયેલા નહોતાં ઉપર જણાવ્યા
મુજબ નવા જીભેદારોની નિમણૂક થતાં તેમને નામે જામીનગીરીઓ
ચલાવનારા આવી છે, અને એન્ડે ગયે મહિનેથી વ્યાજ ઉધરાવવા માડ્યું
છે એ રકમો ઇન્વેન્ટ કરનાની તજનીજ દેવે કરવામાં આવશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ-પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧-૩-૩૬ સુધીનો અહેવાલ

૧. કરાંચી સાહિત્ય સમેલન પ્રસંગે શ્રી મુનશીજીને પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી તેનું એક સભાગણું કરવાની યોજના કરવાની સૂચના કરી હતી એ યોજનાને અંગે નકામી ધામધૂમ કે નિરર્થક ચેસાનો વ્યય ન કરવાની શ્રી. મુનશીજીની ઇચ્છાનુસાર મધ્યસ્થ સભાએ એમના જીવન અને કૃતિઓ સંબંધી પુસ્તક કે પુસ્તકો પ્રકટ કરવા ઠરાવ કર્યો છે.

૨. કરાંચી સાહિત્ય પરિષદ સમેલનના ઠરાવાનુસાર શ્રી દૈમ સારસ્વત સત્ર પાટણમાં ઉજવવાની વ્યવસ્થા થયેલી છે. તે દરમિયાન ગદ્ય કાવિત્વ સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્ર સૂરિજીનો જન્મદિવસ પડેલો હોવાથી સાહિત્ય પરિષદે કરેલી વિનંતિને માન આપી મુળાઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ગોધરા આદિ ગુજરાતનાં અનેક સ્થળે ઉત્સવ કરવામા આવેલો.

૩. ગુજરાતની વિવિધ ખોલીઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ એકઠો કરવા સાઝ નીચેના પાત્ર સભ્યોની એક સમિતિ વધુ સભ્યો ઉમેરવાની સત્તા સાથે નીમવામા આવી છે:—

- (૧) શ્રી ડોકરરાય માંકડ
- (૨) „ કેશવરામ શાસ્ત્રી
- (૩) „ ઉમાશંકર જોષી
- (૪) ડૉ બહેરામ એચ મહેતા
- (૫) શ્રી. અંબાલાલ જાની, મંત્રી

૪. ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની બાબતમાં વિચાર કરી અહેવાલ રજુ કરવા નીચેની સમિતિ નીમવામા આવી હતી :—

- (૧) દી બ કૃષ્ણનાથ ઝવેરી, પ્રમુખ
- (૨) શ્રી કાકાસાહેબ કાવે-૧૩
- (૩) , નયુભાઈ રાનત
- (૪) , નૃસિંહપ્રસાદ બેટ્ટ
- (૫) , હિ મતવાત અ નગીઆ
- (૬) , સુનીલાલ શાહ
- (૭) , કેશનનમ શાસ્ત્રી
- (૮) કિશોરમાન મથ નાગા
- (૯) ડૉ. દગ્ગિપ્રસાદ દેમાઈ
- (૧૦) શ્રી હીંગનાન પારેખ, મંત્રી

આ સમિતિ તરફથી આવેલો અહેવાલ ધ્યાનમાં લઈ સદરજૂ અહેવાલમાં કરેલી માગણી પ્રમાણે કરાવી સમેનનમાં ઠરાવ નં ૧૪ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સર્વ પ્રયોનો નિચાર કરી નિસ્તૃત અહેવાલ રજૂ કરના માટે વિનંતિ સાથે સહ એ અહેવાલ સમિતિને પાછો મોકલી આપ્યો છે

૫ સાહિત્ય પરિષદના સભ્યોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પોતે અથવા કોઈ કાચકગે દ્વારા નીચેની બાબતો વિશે જે કાર્ડ ફેરી શકે એમ હોય તે મંત્રીઓને જાણવાના, તેઓએ કૃપા કરી —

(અ) મહાગુજરાતમાં જાતે જઈ અથવા તો અર્થકરે મોઝની ત્યા વસતા ગુજરાતીઓની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ વિશે યોગ્ય દ્રષ્ટીએ મેળવી તેમ જ તેમની મુસીબતોની તપાસ કરી તે સબધી અહેવાલ રજૂ કરવો

(આ) મહાગુજરાતના તેમજ ગુજરાતના જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં સાહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપનાની તેમજ જ્યાં સાહિત્ય સભાઓ હોય પણ પરિષદ સાથે જોડાઈ ની ન હોય તેને પરિષદ સાથે જોડવાની તજવીજ કરવી

૬ આજ સુધીમાં પરિષદ દ્વંતરના દૂર દુરના બેઠા થયેલા બાજમાથી શિટ સાહિત્ય અને અથમાળા પ્રગટ કરવાનો દૃષ્ટ કરવામાં આવેલો છે પણ એ પ્રવૃત્તિ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે 'ભાગતીય વિલા ખનદારા કરવા વિચારણા ચાલે છે

૭ મુંબાઈમાં ભારતીય વિદ્યા ભવન નામની એક સંસ્થાની આપના થઈ છે પરિષદનું યથાથી, અન્વેષણાત્મક અને વિદ્યાપોષક કામ એ સંસ્થા દ્વારા કરવાનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સભામાં કર્યો, છે અને એ ભવનનો સહકાર પૂરેપૂરો સાધવા ઝંનના સહયોગી (Associated) સભાસદ પરિષદને જનાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરાંત નમંદે આરકંટો હેતુ પાર પાડતા “નમંદે ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ” નામની ગુજરાતી અધ્યાપનની એક પીઠ સ્થાપવા નમંદે સ્મારકની આવક ભવનને આપવા તેમજ પુસ્તક-પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ પણ ભવનદ્વારા કરવાનું હાવવામાં આવ્યું છે આ વ્યવસ્થા એક પ્રયોગરૂપે હોઈ હાલ તુરંત એ ના ૧-૨-૩૬ થી ૩૦-૬-૮૧ સુધીની રાખવામાં આવી છે

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી ૧૩૫ સભાસદો છે.

આપણી નાણાસંઘની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.—

૨૫ કારાવાળા ટ્રસ્ટ કરોમાં મળી રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૬૨૬૦-૮-૪ જમા છે તેમાંથી રૂ. ૧૩૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે, તેમજ નમંદે સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૧૭૨૧-૯-૧ જમા છે તેમાંથી રૂ. ૧૦૩૯૮-૦-૭ રોકેલા છે.

અ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૨૨૩૧૩-૧-૪ છે તેમાંથી રૂ. ૨૦૨૫૫ ૧૩-૫ રોકેલા છે અને ૨૫ પદ્મિયા સ્મારક ફંડના રૂ. ૫૮૧૮-૫-૬ માંથી રૂ. ૫૨૦૪-૧-૮ રોકેલા છે તે ઉપરાંત કલાપી સ્મારક ફંડના વ્યાજ સાથે રૂ. ૪૪૮૩-૧-૦ છે તેમાંથી રૂ. ૩૫૦૦) બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની શ્રીકૃષ્ણ ડીપોઝીટમાં ગમેલા છે અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ફંડના રૂ. ૧૦૦૧) રોકડા છે.

પરિષદનું પોતાનું સામાન્ય ભંડોળ રૂ. ૫૧૧૦-૭-૫ જેટલું છે, તેમાંથી રૂ. ૩૯૫૧-૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકેલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલકો બેન્કોના મેવી ઝસ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૩૧ ૩ ૪૦ સુધીનો અહેવાલ

પરિષદ પ્રવૃત્તિનો તા. ૧-૧-૮ સુધીનો અહેવાલ તા. ૮-૪-૩૯ ને રાજ પાટણમા મળેલી મધ્યમ સભાની બેઠકમા જ કરામા આવેલો ત્યાર પછીનો તા. ૩૧-૩-૪ સુધીનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ શ્રી મુનશીજીને પચાસ વર્ષ પૂરા થયા તેના સભારણી તરીકે પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજનાને અંગે ગુજરાતની અખિભતા” નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરામા આવ્યું છે

૨ ગુજરાતની વિવિધ ખોલીઓના સાત્તીય અભ્યાસના સબધમા નિમાયલી સમિતિનો અહેવાલ તૈયાર છે

૩ ગુજરાતી લિપિના નાગરીકરણની બાબતમા નીમરામા આવેલી સમિતિને કરાચી સમેલનના ઠગવ ન ૧૪ મા નિદ્દિષ્ટ કરેલા સન’ પ્રતોનો નિચાર કરી વધારે વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કરના વિનંતિ કરામા આવેલી તેને અનુસરી તેવો અહેવાલ આપી ગયો છે

૪ ગયા અહેવાલની સાતમી કલમમા જણાવેલા ભા.તીય પિઠા બનના સહયોગી (Associated) સભાસભ તરીકે પાંચ નીમાધ ગઇ છે ઉપરાત સરસુ અહેવાલની છઠી કલમમા જણાવલું શિ”ટ સાહિત્ય અને ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવાનું કાર્ય એ સરથાને સોંપામા આવ્યું છે અને “નમ ગુજરાતી શિક્ષાપીઠ નામની પીઠ પણ ત્યાં સ્થપાઇ ગઇ છે

પાટણમા મળેલી સભાએ આગામી સમેલન મુબાઇમા ભરતુ કે તેના પરમા ભરતુ તેનો છેવટનો નિષ્કર્ષ કરના જે સમિતિ નામી હતી તે સમિતિએ સમેલન મુબાઇના પગમા ભરતુ એમ દર્શાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે તા. ૧-૪-૪૦ ને રાજ અધેગીમા શ્રીયુત મુનશીજીના

પ્રમુખપણા નીચે પરાંવાસીઓની સભામાં શ્રીયુત વૈકુંઠભાઈ બલ્લુભાઈ સામળદાસના પ્રમુખપણા નીચે કારોબારી સભાની ધ્યાપના કરવામાં આવી છે.

આ સરંચામાં સભ્યોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.—ગત તથા ચાલુ પ્રમુખ-૫; સન્માન્ય સભાસદો-૭; આશ્રયદાતાઓ ૩; આશ્રવન સભાસદો-૩૬; સામાન્ય સભાસદો-૪૮; સંઘ્યા સભાસદો-૧૦; તેને અંગે તેના ૫૩ પ્રતિનિધિઓ.

આપણી નાણાંસંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.—

સ્વ. કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડોમાં મૂળ રકમ તથા વ્યાજના મળી કુલ રૂ. ૧૮૮૨૨-૫-૪ જમા છે તેમાંથી રૂ. ૧૩૮૬૨-૦-૯ સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે. અ. રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૨૩૦૩૧-૪-૧૦ છે તેમાંથી રૂ. ૨૦૨૫૫-૧૩-૫ રોકિલા છે. સ્વ. પદ્મિયાર સ્મારક ફંડના રૂ. ૧૦૩૩-૧૦-૪ માંથી રૂ. ૫૨૦૪-૧-૮ રોકિલ છે શ્રી. નમંદર સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૧૧૭૨૧-૯-૨ ના ૩૧ મી માચ ૧૯૩૯ ના સરવૈયા પ્રમાણે હતા. તેમાંથી ભારતીય વિદ્યા ભવનને નમંદર શિક્ષાપીઠના નિભાવ અર્થે રૂ. ૧૩૧૯-૧૨-૦ આપ્યાં છે. બાકી હાલ જમા રહેલા રૂ. ૦૮૫૯-૯-૨ માંથી રૂ. ૧૦૩૯૪-૧-૭ રોકિલા છે. કલાપી સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૪૫૪૪-૫-૦ છે. તેમાંથી રૂ. ૩૫૦૦) બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયામાં શ્રીકૃષ્ણ ડીપોઝીટ તરીકે રાખેલા છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી ફંડમાં હાલ રૂ. ૪૩૮-૦-૦ છે

પરિષદનું પોતાનું સામાન્ય ભંડોળ રૂ. ૩૧૯૨-૧૦-૯ છે. તે ઉપરાંત રૂ. ૨૨૪૫-૨-૬ પુસ્તક ફંડના છે, એટલે એકંદર રૂ. ૫૪૩૭-૧૩-૩ છે. તેમાંથી રૂ. ૩૯૫૧-૮-૭ જમીનગીરીઓમાં રોકિલા છે. ટ્રસ્ટ ફંડોની તથા પરિષદના સામાન્ય ભંડોળની બાકી રહેલી સિલકો બેન્ડોના સેવીસ તથા ચાલુ ખાતામાં જમા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

[તા. ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા. ૧-૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન કરાંચી

[તા ૩૦ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭
તા ૧ ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮]

અહેવાલ

સ્થાનિક-પ્રવૃત્તિ : ના મેલન પહેલાં

હું સ ૧૯૩૬ ના ઑક્ટોબર માસની તા ૩૧ થી તથા નવેમ્બર માસની તા ૧-૨ ના ગૃહ અમલદારાદ મુખ્યે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના બારમા અધિવેશન પ્રમુખે કરાંચી સદેગ તરફથી શ્રી ડૉ. રા. રા. ૨ માકડે, સંમેલનના તેરમા અધિવેશન માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો હતો.

સંમેલનની બેઠક હું સ ૧૯૩૭ માં જરૂર માટે વધુની સરઆતથી હાજરીએ જાગૃતિ ગળી હતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બધાજૂની કલમ ૮૬ ની પેટા કલમે (ક) (ખ) (ગ) મુજબ પ્રથમ સ્થાનિક કારોજારી સમાની એક બેઠક તા ૨૩-૪ ૩૭ ના ગૃહ શ્રી જેટાગમ બસાનના પ્રમુખપદે સારદા મંદિરમાં મળી હતી, અને તેમાં સ્થાનિક કારોજારી સમાને સમગ્ર કાલ કરના કુલ પચીસ બંધોના કાલવાલક મહાન નીમરાનું સર્વાનુમતે નક્કી થયું હતું એ જ સમામા મત્તા મહાના સભ્યપદનું લવજ્ઞમ રૂપિયા બે રાખવાની રજૂઆત બહુમતીથી પસાંદ કરામાં આવી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન વિષયક પ્રગ્નિઓનો પરિચય મેળવવા અને કન્યાની સ્થાનિક કાયંસરણી સમગ્રવવા, આમ ત્રણ આપવા અને પ્રચાર કરવા, તેરમા સાહિત્ય સંમેલનના બે પ્રતિનિધિઓ તરીકે શ્રી. કરસનદાસ માણેક અને શ્રી. પ્રેમભટ્ટ કુંવરજીને આદેશ મળે માસના ખીજા અઠવાડિયામાં મુંબઈ-ગુજરાત-કાશિયાવાડના પ્રવાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા.

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે તા ૧૦-૧૦-૩૭ ની સભામાં શ્રી કુંવરજી ધરમશી સપટની સર્વાનુમતે વગણી કરવામાં આવી હતી.

નિબંધ સમિતિ

સાહિત્ય પરિષદના બધારણની કલમ (ફ) પર, ૫૩ મુજબ, તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની નિબંધસમિતિ નીચેના સભ્યોની બનાવવામાં આવી હતી. હોદ્દાની રૂએ :

- (૧) શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, પરિષદના પ્રમુખ;
- (૨) લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ, પરિષદના ઉપપ્રમુખ;
- (૩) શ્રી મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા, પરિષદના મંત્રી;
- (૪) શ્રી ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા, પરિષદના મંત્રી;
- (૫) શ્રી. અબાલાલ જુલાખીરામ જાની, પરિષદના મંત્રી,
- (૬) શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવદાસ પારેખ, પરિષદના મંત્રી;
- (૭) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, પરિષદના બજનચી;
- (૮) શ્રી. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી, પરિષદના બજનચી.

સ્થાનિક કારોબારી સભાએ ચૂંટેલા

- (૧) શ્રી જયેન્દ્રરાય ભગવાનદાસ દુરકાળ,
- (૨) શ્રી નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી,
- (૩) શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ,
- (૪) પ્રો. માણેકજી પીઠાવાલા,
- (૫) શ્રી. રેવાશંકર જોષી,
- (૬) શ્રી. નવનીતલાલ જટાશંકર,
- (૭) શ્રી જનકરાય જુય, (મંત્રી, નિબંધ સમિતિ).

મ મેલન પ્રમુખ અને વિભાગી પ્રમુખો

સત્કાર મહાની એક બેઠકમા સમેનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ માલોકવાન મુનશીની ચૂટણી થઇ હતી. સમેલનના જી. ભુદા વિભાગના પ્રમુખો તરીકે નીચેના ગૃહસ્થોની ચૂટણી કરવામા આવી હતી

- (૧) આદિત્ય-શ્રી ગમનાનવજી વિ પાઠ,
- (૨) ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ- શ્રી દુર્ગાશંક કે શાસ્ત્રી,
- (૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન- શ્રી કિશોરલાલ ધ મરાઠવાળા,
- (૪) લલિતકલા- શ્રી ગરિશંક મ ગનજી,
- (૫) પત્રકારિત્વ શ્રી સામળદાસ ગાધી,
- (૬) સંગીત- પતિ આમ્લ નાયજી,
- (૭) શિખર-શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાનિદાસ બ ,
- (૮) અથ શાસ્ત્ર-સમાજશાસ્ત્ર- શ્રી નગદગિ દાગદાદાસ પરીખ

મ મેલન પ્રમુખ

કલા પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન

સમેલનના અધિવેશનનું પ્રથમ મુખ્ય કાર્ય તે કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના શુભ હસ્તે, સારલા મદિગમા તા. ૨૦-૧૨-૭૭ ના રોજ કલા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવામા આવી હતી. કળા પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા કરવાની નિમિત્ત કરતા મત્રી શ્રી જીગતગમ રાવજે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી અને અન્ય અતિથિઓનું સ્વાગત કરી પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું હતું. કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતા શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરંચી

કલા પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતાં શ્રીમતી લીલાવતી

મુનશીએ કરેલું ભાષણ

[તા. ૩૦ : ડિસેમ્બર : ૧૯૩૭]

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો

મારું પહેલું કર્તવ્ય તો આપ સૌનો આભાર માનવાનું છે સાહિત્ય સંમેલનમાં કલા પ્રદર્શન એ હવે એક આવશ્યક અંગ થઈ પડ્યું છે. કાગળ, કલાઓના મુમેળથી સાહિત્ય વધારે શોભે છે. જે કે સાહિત્ય પણ એક જાતની કલા છે-માળામાં મેડ હોય તેવી; અને સાહિત્યકલા આવા પ્રદર્શનને નિમિત્તે કંઈક અંશે કલા-સાહિત્ય નિપજનને જેવા આમા મુસંકેત પણ રહેલો છે દુનીઆમાં વિધિવિધ જાતની કલાઓ વેગએલી પડી છે પણ તેને વણવવાને માટે આખરે તો શબ્દકલાની જ મદદ લેવી પડે છે. આજનું મહદ્દાય આપે અને મોખું તેથી, આભારથી હૃદય ભરાઈ જાય છે; જે કે મારી અલ્પતાનું ભાન પણ મને પૂરેપૂરું છે જ આ ધ્યાન ગત સાલ આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ જેવા સાહિત્ય બ્રાહ્મણે દીગવ્યુ હતું પૂર્વે આજ ધ્યાનને શ્રી પુરુષોત્તમ ત્રિશ્રામ માવજી, સ-મનુભાઈ નદશ કર મહેતા અને સર પ્રભાશ કર પટ્ટણી જેવા કલાપારખુઓએ મહત્તા આપી હતી આવું મહદ્દધ્યાન શોભાવવાની મારી તે શી લાયકાત? આપનો સદ્ભાવ એજ માત્ર મને આ મહદ્દપદની અધિકારી બતાવે છે અને તેથી જ હું સકાગળ કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું

અત્યા મુધીમા બુદ્ધ બુદ્ધ કલાપ્રદર્શનોની અને સાહિત્ય પરિષદોની વ્યાસપીઠો પરથી આપની પાસે કલા વિષેના અનેકદેશીય દષ્ટિબિંદુ રબ્બ થઈ ગયા કોઈકે કલાની પ્રાચીનતા માપી છે, અને

શ્રીમતી લીલાવતી મુનગી
 જેમના મુખ પર ને પ્રનામ ગન ા
 ઉદ્ઘાટક ક્રિયા પ્રવામાં આવી હતી

પ્રાપ્તિએ અને વિજ્ઞાન નેચો છે. કાકાસાહેબ જેના કનાના સ્થૂન દેહને ન જોતા તેના સૂક્ષ્મ દેહની તપાસમા નધારે પાતયા છે. શ્રી પુરુષોત્તમ જેટલી ચોખ્ખાઈથી હું આપને કવાનો જૂનો ઇતિહાસ, આપી શકું એમ નથી અને પૂજ્ય કાકાસાહેબ જેટલી વિદ્વતાથી કનાનો સૂક્ષ્મ દેહ પણ માનથી પકડાય તેમ નથી હું તો માન મારા તમામ જેવા સામાય માણ્યોને માટે, કના એટલે શું અને તેની ના આપણને અમર રહે એ વિશે કાંઈક દર્શાવિશું શું કરી શકું.

મારુ આ દર્શાવિશું રજૂ કરતા પહેલા એક વાત હું અપેક્ષા કરી હઉં કનાના (૩) સમય વિશે હજી સુધી મારા કાંઈ જ પૂનઃ પ્રશ્ન નથી કના એ કંઈ કોઈ પક્ષનો ઇન્કાર નથી અને આપણા જેવા મ્યાનર નહા એવા કલાઓગીઓ માટે તો મ્યાના જુલ જુલ સમયની કંઈ બાધી કરવું એ ઈર્ષ્ટ પણ નથી જે હૃદયને સ્પર્શ, જે આખને આન આપે, જેમા સવાદિતા અને સ્પર્શનો મેળ હોય અને સુખમિ જેનાથી પ્રસન્ન થતી હોય એ સમ આપણે માટે કવા આની કના કનાને ખાતર કના કે ઉપયોગિતા પોરે એની કવા કે, કે ભક્તિમાનબીની કના છે કે પ્રચાર પૂરતી કના છે એની માથાકૂટમા આપણે પડવું જરૂરી ખન ?

ખરેખર આની મધી માથાકૂટમા આપણને કનામરો કગતા કનાવિવેચકોએ વધારે દોષા છે પ્રાપ્ત કરિ એક કાન્ય નખી ગયો, પ્રાપ્ત અંતરે એક ચિત્ર ચીતરી ગયો કોઈ શિ પીએ એક સુદર નાનિમા ધડી જગતને સાદર ભેટ કરી, એમણે આ કામો કાંઈ જગત પર ઉપકાર કરના નહોતા કર્યા, કે જગતની આગળને માન આપીને પણ નહોતા કર્યા એમણે તો માન સજ નના ઉન્માદમા એ ચીજો સમ વી અને પોતાના આનંદમાં લોકોને ભાગીદાર કરવા એ ચીજો જગત સામે રજૂ કરી એ મધી ચીજો જેમ હોય તેમ જેવાતું મૂખ એને તોડીફાડીને, વી ખીખી ખીને જોશથી જો નાણ ? પણ ઘણા કનાવિવેચકોને આ મત નથી હાતો એમને જેટલો રસ આ વિવેચનના તત્વમાનમા પડે છે, એટલો જુદ કનાકૃતિમા પણ પડનો હશે કે કેમ એ શકા પડે એની વાત છે કેટલાક બાનકોને નના રમત. રમના આપો તો તેનાથી અમાને બદને તેને તોડીફાડીને અદની ચના ને યજ

જોવાનો તેમને વધારે જોખ થાય છે અને વિવેચકો પણ કહાને બદલે તેના હાડચામ વધારે લુચ્છે છે કુદરતે અનાવેલા સુંદર માનવદેહ જો ચીરીને નંદાએ તો અંદર હાડચામ અને માસમન્જુનું અનેક માળખું જ દેખાય છે સુદ નાટકના પડદા પાછળ જતો તો રંગેલા માટાવળા કદરૂપા માનવીઓ નજરે પડે છે ચિત્રાગતના ચિત્રખડમાં રંગના ધાયાં અને તેજ નીંગળતી પીછીઓ પંડલી દેખાય છે જેમ દેહની સુંદરતા તેને ચીરીને જોવામા નથી; નાટકની સુંદરતા જોવા આપણે પડદા પાછળ જવાની જરૂર નથી; અને ચિતારાનું ચિત્ર જોતાં આપણે રંગના ધાયાં અને પીછીઓ સભારવાની જરૂર નથી; તેમ સાહિત્યમાં કે સંગીતમાં, ચિત્રમાં કે શિલ્પમાં આપણા જોવા સામાન્ય માણુઓને તો વિવેચકથી લુહુ સાદું દષ્ટિબિંદુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ કલા આપણને ગમે છે ? આપણા હૃદયને અસર કરે છે ? આપણા જાંવને એ ઉન્નત અનાવ છે ? જે જવાબમા હકાર આવે તો આપણે આપણા પોતાના દષ્ટિબિંદુ ઉપર આધાર મળવો સારો

પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. દરેક સારી વસ્તુ સમજવાને માટે માણુસે કાષ્ટક અધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરવાનો મોક છે. જે વસ્તુ સમજાય નહીં તે હૃદયને બહુ સ્પર્શે પણ નહીં સુંદરમાં સુંદર સંગીત, જાણકાર ન હોય તેને મન રાગડા નાણુવા જેવું કાગે છે. સાહિત્યની સુદરમાં સુંદર કૃતિનો આસ્વાદ કેળવણીથી રસરૂચિ વગર માણુસ લઈ શકતો નથી અતિ ઉત્તમ ચિત્રકૃતિને અનાધિકારી ધ્યાનથી જોતો પણ નથી.

તે કલાઓમાં પણ પાછા સપ્રદાયો છે; સાહિત્યમાં, સંગીતમાં, ચિત્રમાં, શિલ્પમાં, સ્થાપત્યમાં અને સાથે સાથે નાની નાની ચુદકલાઓમાં પણ વસ્ત્રાલંકાર, રચરચીલુ, સ્વરતરીવણ, રસોષકલા, એવી સૌ નાની મોટી કલાઓમા માણુસથી એક વીણે ચાલી શકતુ નથી. દરેકમાં પ્રાતીય દેશીય અને ભૌગોલિક ભેદો; અને તેમાય પાછા સાપ્રમાણિક વીલા લુદા.

કહાના માછળ ગણેલા પ્રકારને થોડીવાર બાબુએ રાખી આપણે દરેક સ્થળકાળમા દેખાતા કહાના બે મુખ્ય ભેદોની નોંધ લઈએ. એ બે મુખ્ય ભેદો તે કહામાં વાસ્તવદર્શન જોઈએ કે આદર્શદર્શન એ વિગેનો મૂળ મતભેદ સંસાર હોય એવો અતાવે એ ખરી કલા કે સંસાર

તેવો જોઇએ એવો પણ વે તે ખરી કના ? ક્યાવિવેચક નરો તકરારનો
આ એક જૂનો પ્રશ્ન છે

મારા નામ મત પ્રમાણે તો જના-સ સ કના નામનો અને
આદર્શને તદ્દન છૂટા પાડી, દર્શની રામતી જ નથી વાસ્તવમા આદર્શના
રંગ પૂરે ત્યારેજ ક્યા સગસતા પામે છે દુનીઆમા જવી વાસ્તવિકતાએ
દેખાડના જેવી નથી દોતી અને વાસ્તવના આધાર વગરનો આદર્શ
કોઇનાથી સમજતો ન હોયને સ્પષ્ટ તો નહો સાચી કના હોય તો
વાસ્તવ અને આ શ મો હોય તેનાથી વધારે સુગ લાગે છે, અને
આની ક્યા જોડી અસર કરનારી નીરડે છે સાહિત્યમાર કે ચિત્રકાર
ગામડીઆનુ ઘર વાસ્તવમા હોય તેનુ દેખાડેત્યારે એ તનાની ઘણી નકામી
વસ્તુઓ ડોડી દે છે અને કેટલીક વસ્તુઓમા આદર્શના રંગ પૂરે છે
અને શ્રીમતનો મહેલ ? માનવસ્વભાવની ઝાંઝ બાબુ દેખાડતા સફળ
કનાકાગ વાસ્તવ અને આદર્શ જનેના સમિશ્રણ વગર તે સારી રીતે
આલેખી શકતો નહો વાસ્તવના આધાર વગરની કના દોષ શકે નહી
પણ કેક વાસ્તવ જ એવી કનામા માનવાને જાંચે લઈ જવાના
અરો બહુ ઓછા દોષ છે નહી અને આકાશ જને સુધર છે પણ
ચિનમા હોય તો એથીયે મુદ્દ લાગે છે સુધર માનવની દેહકયા કવિના
શબ્દો કે ચિતાગની પીછી દા। અભિનવ આકાશ જગ્નુ મરે છે
રાહવારી મો એટલો આમ્પક નથી એમા ઘણી મદદી અને વણા
ખેડાળ માણુમો ફૂટતા હોય છે પણ એના જ સારી રીતે લેનાયવા
ચિનમા કંઈક નીનના દેખાય છે ગરતાની બિખાગણ કે મીયનો મજૂર
આપણે તેમને જોઇએ ત્યારે ધ્યાન ખેંચેનેના કરતા કના દ્વારા આપણી
નવારે સહાનુભૂતિ ખેંચી લે છે

પણ આ કના શાને માટે છે ? કલા એ જીવન માટે છે કે જીવન
કવાને માટે છે ? કાંઈ કોઈ કલાકારો પોતાનુ આખુ જીવન કવાને અપણુ
કરી દે છે અને કનાશહીદ પણ જની જાવ છે એવુ સાબળયુ છે પણ
માનવસમૂહના મોટા ભાગને માટે તેમ નથી જના ખરેખર જીવનને
માટે હોની જોઇએ કના એ જીવનથી કમક જુદો પદાય છે એવી
માન્યતા જ બૂપ ભરેલી છે ખરેખરી કના જીવનમા જ છે, જીવનને માટે
છે જે આદર્શો જીવી ન શકાય તેના આદર્શો માત્ર સાહિત્યમા વાચવાથી
શુભો વિદ્યાર થાય ? જે સંગીત જાનને ન મેરે તો પડી ગરવાના

ગળામાંથી નીકળતો ટ્રાન્સલેશન માણસને ક્ષણિક મોઝ ન આપે છે. જે ચિત્ર ઘરમાં ને હૃદયમાં ચંદ્રતા આણે એવું ન હોય એ ચિત્ર બજાર બીંત પર જોભે તો પણ એની આપણે મન કાઢ કિંમત નથી.

ને નાની નાની કલાઓનું - ગદ્યકલાઓનું - પણ એમજ છે. જે માનવદેહને ન શોભે તે શણગાર નહીં. કલામય ગચ્ચીલું જે ટ્રાટરીમાં લરી રાખવા માટે હોય ને વાપરવા માટે ન હોય તો એ ઘરમાં હોય તો પણ ફિક અને ન હોય તો પણ ફિક ભાતભાતના ભરતના નમુના માત્ર પ્રદર્શનમાં જોયે ને વખાણ્યે એની કારીગીરીની શી કિંમત થવાની હતી ?

જે ઉપયોગિતાનું દૃષ્ટિગિંદ કલામાં આણી રાકાય તો તે માત્ર આટલા પૂરતું કલા-ભોક્તાઓ પૂરતું. કલાખંડાઓને તો એમાંથી આપણે સ્વતંત્ર જ રાખવા ઘટે છે. કોઈ સુંદર કાવ્ય કવિથી મુભગ ઘડીમાં લખાઈ ગયું. એને કોઈએ એ કવિતા બનાવવાનો 'ઑડર' નહોતો કર્યો. એનો આત્મા એ કરતા રાખ્યો અને વાંચનારનો આત્મા પણ જે એવો જ શુદ્ધ આનંદ અનુભવે તો પછી, એ કલા ઉપયોગો છે, નીતિભોષક છે, એવા પ્રશ્નો પૂછવાનો કોઈને અધિકાર નથી; અને એનો કાંઈ અર્થ પણ નથી મદાભારત લખાયું અને અનેક આત્માઓ રાખ્યા ગીતગોવિંદ વાચીને ઘણું હૃદયો નાચ્યાં એ બંને ગ્રંથોમાં જોટલું લખ્યું છે. એ બંધુ નીતિમાન છે કે નહીં, એ ધોરણે નથી લખાયું; પણ એકમાં એ જમાનાની વાર્તાવિહતાનું આદર્શ પ્રતિબિંબ છે અને બીજામાં ભાવોદ્રેકમાંથી ઉદ્ભવેલી શબ્દ ને સૂરની કૂલગુથણી છે. કલામાં સંયમ રાખવો જરૂરી છે, એ વાત કબુલ છે, પણ સંયમ એટલે કલા નહીં, એ વાત પણ એટલી જ યાદ રાખવા જેવી છે

પણ આટલી સહેલાઈથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય એમ નથી "કલાને ખાતર કલા" કે "ઉપયોગિતાને ખાતર કલા" એ પ્રશ્નોની ચર્ચાએ તો બે સંપ્રદાયો જ ઊભા કર્યા છે અને કોઈ પણ વાત ચર્ચાનો વિષય બને, એટલે બે જુદાં દૃષ્ટિગિંદુઓ વાદવિવાદનું સ્વરૂપ લે છે ખરેખર, આ પ્રશ્ન આટલી તકરાર માગી લે તેવો છે ખરો ?

મને લાગે છે કે "કલા કલાને ખાતર" કે "કલા ઉપયોગિતાને ખાતર" એ બેદ પાડવા જેવો જ નથી, અને પાડવો હોય તો એ બેદ

દેખાય છે તેટલો જિ હો પણ નથી ઉપયોગી હોય તે ઘણી વાર સુદર હોય છે અને ન હોય તો તે કનુ જોઈએ, એ વાત મને માન્ય છે આજ કાલ તો જનન-વ્યવહારની નાનામા નાની ચીજોને સુદર, કનામય મનાવવાનો અખતરો ચાલી હો છે સાણુની પેઠીથી ગળના મહેન સુધીની બધી ચીજોમા સુદરતા આણુવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે આમ ઉપયોગી ને વ્યાખય બનાવાય છે પણ કલામય હોય એ બધું ઉપયોગી હોય, એટલે કે જેનો ઉપયોગ આપણી દૈનિક જરૂરીયાતોને મળવા જેવો થઈ શકે તેનું નથી સુદર કયા મલ્ય કે ચિત્ર આપણને મળે, તે એની ઉપરે આપનાની શક્તિન લોધે નથી, પણ એની સાર્વિચ આનંદ આપનાની શક્તિન લોધે પ્રકૃતિ સુદર વાગે છે પણ જાડ પહાડ, તાગ એ મધા ઉપયોગી છે, માટે સુ ર છે એમ આપણે માનીએ છીએ ખરા? કનુનો ઉપયોગ કરો તો પણ સુદર છે ન કરો તો પણ સુદર છે જે જે કલાકૃતિઓમા રૂનિમતા ન હોય, આડખર ન હોય મનની કાંઈ બિમિ કે ભાન, કે કાંઈ પ્રત્યક્ષ એ મહજ સુદર ચિત્ર હોય તો પછી એ ઉપયોગી હોય કે ન હોય, તો એ કલાકૃતિ રા'નાની જ

કલા એ 'કનાને ખાતર' હોની જોઈએ, એ વાતનો વિરોધ કાંઈક ગેરસમજમાથી ઉદ્ભવ્યો હશે એમ મને લાગે છે દેહના સર્વ ધર્મો જનસમાજની હાજરીમા જેમ નથી કરી શકાતા, તેમ મનની સર્વ વૃત્તિઓનું પ્રદર્શન જાહેરમા કરવા જેવું હોતું નથી પતિપત્નીનો પ્રેમ એ સુદર વસ્તુ છે અને એનું જાહેર વણુન કરવાની પ્રાપ્તિ ના ન કહે પણ પતિપત્નીના બધા સબંધમા દૃષ્ટિને માટે જેમ મર્યાદાને રચાન છે તેટલી મર્યાદા કનામા પણ રહેવી જોઈએ જીવનની જેમ કલામા માણુએ કેટલાક વિધિનિષેધ પાળવાના હોય છે એની કુદતી મર્યાદા કયા મૂંઝી અને રૂઝિ ગણી એને કયાથી છોડી દેની એ નાજો કનામા સુરુચિનું રચાન આવે છે જે બીજાસ હોય તે સુદર ન હોય અને તે દેખાડવામા કલા પણ ન હોય કના ન સુદરતા એક બીજાના અવિભાજ્ય અંગ છે અસુદર ચીજો આકર્ષક હોય તો, તે આપણું જિનાસાનું હોય છે, સુદરતાનું નહીં અને તેથી જ આ વાદ નિરથક છે

કલા પ્રદર્શનને પ્રસંગે કવાના આના બોદોનું વણુન કરતું એ સુખ નથી પ્રદર્શનમા કનાઓના નમુના હોય છે તે વપરાતી ચીજોના-જોનો

ઉપયોગ આપણે દરદર્શક કરી શકીએ એવી ચીજોના, માટે ભાગે એમાં ધરશણુગારની અને માણસને વાપરવાની ચીજોની કલા હોય છે. ભાનભાતના ભરતનો ઉપયોગ આપણા નિત્યજીવનમાં ઉપયોગિતાની સાથે સુદરતાની જુગપને સંતોષવાનું માટે થાય છે કારીગીરીવાળું રાચરચીકું, કલામય કેતરણીવાળાં વનવનની ધાતુઓનાં વાસણો, રૂપાળાં વસ્ત્રાલંકાર અને ધરતી બીજે જોભે એવા ચિત્રો આપણા ધરતી સુદગતા વધારવામાં ઉપયોગી થાય એવા રચાપત્રોના નમુના આ બધી વસ્તુઓને જોઈને આપણુ અંતર ગમે છે, એટલા માટે કે એ બધાનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં કલામયતા અને સુદગતા આણે, એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આપણા પૂર્વજો, જેમના સમયમાં આપણા કરતાં ઓછી પ્રગતિ હતી, એમ આપણે માનીએ છીએ; તેમના જીવનમાં કલા તો વધારે હતી, એ આપણા પ્રદર્શનો સભારી આપે છે; અને તેથી આપણને ગર્વ થાય છે આપણી પાસે કલા પોષવાનો તે ઉત્તેજવાનો સમય હોય કે ન હોય પણ આપણા પૂર્વજો પાસે તો હતો. વગર પ્રદર્શનોએ એમનાં ધરો ને રાચરચીકા કલામય હતા આજે કલામય થવાને માટે આપણે પ્રદર્શનો જોવાં પડે છે, એ પરિસ્થિતિનું ભાન પણ આપણને આપી થાય છે. ને આપણે પદ્માત્તાપમાં દોડતાં દોડતાં જીવન જીવતાં થોડી કલા જીવનમાં ભરવાનો આવે પ્રસંગે કાંઈક પ્રયત્ન કરી લઈએ છીએ, અથવા આપમેળે થઈ જાય છે.

પણ આપણી કલાપિપાસા થોડીક બાલક દશામાં છે, ને તેથી કેટલીએ વાર આપણે કલતે નામે કૃત્રિમતાના થોડકા ધરમાં વસાવીએ છીએ કલા રંગભેગમાં નથી, પણ રંગભેગમાં છે. ને તે એકલી રંગદર્શી જ નહીં પણ રૂપદર્શી છે. કલાત્મક અને કલાવિહીન ચીજો વાપરવામાં ફરક માત્ર મનના આનંદનો છે કલાવિહીન ધરમાં રહી શકાય અને કલાહીન ચીજોથી જિંદગીની જરૂરીઆતો સંતોષી શકાય; ન સંતોષી શકાય માત્ર માણસની સૌન્દર્યવૃત્તિ અને ન પૂરી શકાય એના અંતરની ઉણપ કલા ધાંદિયગમ્ય છે ખરી, પણ ધ્વનિદ્રો દ્વારા એ પહોંચે છે આત્મા સુધી; અને એનામાં રહેલી આનંદ આપવાની શક્તિથી એ સાસ્ત્રિક લાવોને પોષે છે.

અને જેમ કલામાં સુદગતા છે, કલામાં ભવ્યતા છે, તેમ કલામાં સાદાઈ પણ છે કલાનો દરેકો કરવામાં આવે તો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માર્યો

ગય છે જામએ તે કળા વધારે રાય ચીલુ અને આમા લગનાની કોટડી જેનુ બનારી મૂકે છે જોમએ તે કળા વધર અલકાગ પહે નાગ સુદરનાને ખેડોળ મનારી મૂકે છે જામએ તે કરતા ઘાડા સુર સુર સંગીતને ઠગ જનારી મૂકે છે અને જોમએ તે કળા વધારે ગતિ નૃત્યો દાદુદીમા ફેગી નાખે છે જોમ જોમએ તે કળા રધાર મમાનો જોમને જાગાડી મૂકે છે તેમ કનામા પચુ છે આગળ મ્યુ તેમ કના જોમ ગદગંક કે તેમ કેપ શંક પચુ છે રેખાઓની શુદ્ધિ વિના સાન ચિત્ર ન અ હાય તેમ દરેક કના પોતપોતાના પ્રદેશમા રેખાઓની શુદ્ધિ અને સપ્રમાણતા માગી લે છે સ્પષ્ટિક કના કેપ લી હોય, ગદશી કના લેપ લેન અને રધાર આખ્ય કે હોય, પચુ ગુદ કના તો એ બેના સુમેળથી જ નીપજે છે

આજના આ કલાપૂજના મગળ પ્રસંગે કના વિનાના માન ખ્યાનો દૂકમા કષ્ટક અરો રજૂ કરવાનો મે પ્રાપ્ત કર્યો કે આ વિચારા કનાના અભ્યાસના પાંચામે નહીં પણ દુરતા દુરતા જોમ જડયા તેમ અમ્મા થયેના છે આમાથી ગુજરાતની કનાસમૃદ્ધિના બહુ ખ્યાન આવ એમ નથી, એ વાન હુ કણુન જરી લઉં છુ આમા નથી રૂદ્રમાળ ને આણુ કે મોદેરા ને પ્રભાસના મગ્નિ વણુન કે નથી અમદાવાદના મોગન બાઈશાહના મહુન ને મલીલી જાણીઓના રણુન અમદાવાદના કોનખાન ને સુન્દતના કોતગમની પણ એમા નાથ નથી કાડીઆના ના બન્દત ને પાટણના પગાવાના વણુન આમા મે છોડી દીધા કે માગી ને નાગાપિત્તળના નાસજો ને ગરજની કાગીરી પચુ આમા કદનામ નથી રાગદગા ના હથોઆગે અને શ્રીમતી સિદ્ધાસનો, જગ ને જગીઆતના આમા નામનિશાને નથી માગ ધાગના પ્રમાણે આ બધાનો ખ્યાલ આપે એના નમુના તમે પ્રેસ નમા જોરો માન એના ગુજરાતના જ નહીં, પણ કલચ સિધના પણ એટલે, માન એનુ વણુન કના કરતા તમને એનો વધારે ખ્યાન એ જોવાથી આરમે

પચુ એમ વાન કલ્યા વિના ચાને એમ નથી ગુજરાતમા કનાજૂબ કાધગી છે, એના એમ નહીં પણ અમે પુગલાઓ આપણુ દાય વાગી રવા છે અને તેને અમે આજે ગુજરાતમા સાદિય, ચિત્રના સિપ, નૃત્ય અને સંગીત વગેરે કનાનો કીંદી કીંદી વિકાસ ને પ્રચાર થતો જાય છે

જે કલાઓમા આપણે છેક પાછળ છીએ, એતા નામ અર્ધી ગણાવવા જરૂરી છે. ૨ ગભૂમિની કલામા બધા પ્રાતોને મુકાબલે ગુજરાતીઓ જ પાછળ હોય એમ મને લાગે છે. રસોઈ કરવાની કલામા આપણે જરાએ પ્રગતિ સાધી નથી ગુજરાતી સ્ત્રિમાએ બીજા પ્રાતોને મુકાબલે કલાની દૃષ્ટિએ ઘણું પછાત છે મુંદર, રણકાદાર, મીઠાશવાળી ને ભાંવા સંપ્રણુપણે દર્શાવી શકે એવી ભાષા બોલવાની કલા ઉપર તો આપણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી અને બીજી ભાષાઓને સાંભળવાની ટેવવાળા માણસોને એ ખામી ખૂબજ સાહે છે

કેટલીક વસ્તુઓ જન્મથી મુંદર હોય છે. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રયત્નથી મુંદર જતે છે રૂપાળું શરીર માણસને જન્મથી મળે છે પણ કસરત એને સ્નાયુબદ્ધ જનાવે છે. લાખો કાળી નાગણુના જેવા કેશકલાપ સુદર હોય પણ વાળ જોડ્યા વગરના હોય તો એ કાળરા જેવો દેખાય છે શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા માણસને પ્રયત્નથીજ સાંપડે છે. કુસ્તરત્ત કલાશક્તિ હોય તો પણ તે મહેનતથી જ સપ્રણુ કેળવી શકાય છે મોમાં નવ્વાણું કલાવાનોની ગ્વાલાવિક કલા સખત મહેનત અને એકદલક્ષી કલાભક્તિ માગી લે છે અને તેથીજ ગુજરાતીઓ જે જે કલાઓમાં પ્રગતિ સાધી નથી શક્યા, તે એમની શક્તિના અભાવે નહીં પણ જરૂરી મહેનતના અભાવે છે-એકલક્ષિતાના અભાવે છે; એ વાત પર હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું ભવિષ્યમા ગુજરાતીઓ કલાના સર્વ ક્ષેત્રમા, હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાતોની હારમાં રહી શકે એવી રીતે વધારે ને વધારે પ્રગતિ સાધશે એવી આશા રાખવી વધારે પડતી નહીં ગણાય

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો ! કલા પ્રદર્શન સમિતિની સખત મહેનતના પરિણામે ઊભુ થયેલુ આ પ્રદર્શન જોવા તમે સૌ અધીરાં થયા હશે, એ હું કદાપી શકું છું અને તેથી ધાર્યા કરતા આપનો કંઈક વધારે સમય જો મેં લીધો હોય તો તે માટે હું ક્ષમા માગું છું મારુ ભાષણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં કરી વાર જે સદ્ભાવથી તમે મને અત્રે નોતરી છે તેને સારું હું આપ સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન

તેરમું અધિવેશન કરાંચી

પહેલો દિવસ તા ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭

તા ૩૧ ૧૨ ૧૯૩૭ શુક્રવાર મરા ના ૯-૩૦ થી ૧૨-૩૦
મુઠી મ મેનનની પટેના વિચારી બેઠા માટેનો સમય નમ્બી મગામા
આ થો હતો ગુજરાતી એજન્ડેશન મોસાવગીના મમાનમા સ મેનનની
બેઠા માટે ખાસ મડપ બિના કરામા આ થો હતો પરંતુ અણુધાર્યો
૧ માફ પનાથી પટેના વિચારનું અધિવેશન પ્રભાત દોખીઝ થીએટરમા
ભ રામા આ યુ હતું

સ મેનનના ચૂંટાનના પ્રમુખ થી કનૈયાલાલ ગાળેશ્વરના મુનગી
ધીમતી નીલાંતી મુનગી થી મનદ ગમ મદના, થી અખાતાસ
મની, ડાક્ટર દરિપ્રમાદ વગેરે આથે મડપમા આરી પદાચના
ગાગત સમિતિના પ્રમુખ થી રૂમ શી ધ મગી સપટ તથા
સામા સમિતિના અ ધ મથોએ તેમનો સ મગ કર્યા હતો બેઠામા
ગેર દલિમ લાનજી, ડૉ પોપટનાન બુપનજી, થી ચ પખનાન
ગેશિષ્ થી જોટાગમ બનાનજી, મો ડોન ૧૫ ૨ મામા અને
બદા ગામથી પધાગેસ અતિથિઓમાના થી પ્રિયોગનાન ધ મરાગવાગા,
થી રામ ૧૧ ૧૫ બુ નિ પાદ, થી જુમિદ પ્રસા બ થી રવિસકર ગવગ
થી બલુભાઈ ગવત, થી મામગલાસ ગામી, ડૉ મજુતાસ યાનિષ્ થી
ગોકગાસ ગવયુગ વગેરેની દાજગી ખામ ધ્યાન મેચતી હતી
પ્રાગમા મ મેનન માટે, ખાસ ગચાવવા ગીનોમાથી થા
ગીનો ગાનામા આના દના

સ્વાગત-પ્રમુખનું બાપજી

ત્યા ગાદ ગાગત સમિતિના પ્રમુખ થી રૂમ શી ધ મગી
સપટ સમેલનના ૧૧૫મા પ્રમુખ થી કનૈયાલાલ મુનગી, અન્ય
અનિથિઓ અને સાહિત્ય- સિક સલ્ગનો આ ગમાગીઓ ૧૧૫
ક ના પાનાનુ ડીને પ્રમ મુજ બાપુ ૧૧ ૧૧ બાગા યુ હતું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. દુર્ગમશી ધરમશી સપ્તનું ભાષણ
માન્યવર મન્તારીઓ અને બાંધુ મજાનો,

ઝેવા ઝો ગુજરાત સંતાના,

હિંદુ, પાઠશાળી, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિ, જાદુ કે જીન ગોદે,

બુજ્જુ બુજ્જ બીટીને આંગ, એક જ પ્રેમ નાખી છો વેંસ.

ઝો ગુજરાત ! ઝો ગુજરાત !

શ્રી ખગવંદર

આજે આપને મિત્ર પ્રાંતના મુખ્ય શહેર કરાંચીને આંગણે અમારા
શુદ્ધ હૃદયનો અર્ધ આપતા આનંદ થાય છે. સ્વાગત મંડળના
કાર્યક્રમેએ મારા જેવી વાણિજ્યની સાથે મુખ્ય સંગઠનનાર
વ્યક્તિ ઉપર આ પદની મહાન જવાબદારી ટેળી છે, અને તેની પવિત્ર
કર્તવ્યે ઉપાડવાની આજા કદાચ નિઃશ્ચય જીવન ભાગ્યવી શહેર માગ ઉપર
પાડવી છે. સ્વાગત અને કાર્યવાહી સમિતિઓના કાર્યવાહકોની
સહાયતા અને કુશળતામાં શ્રદ્ધા હોવાથી આ પદ વ્યાકારવાનું મેં
સાહસ ખેડ્યું છે. આપ સર્વ સભ્યોનાના પ્રણું સહકારથી આ ભાર હું
નુખરૂપ ઉપાડી શકીશ, એવી મને આશા છે. આપ સૌ સન્મતોને
સપ્રેમ આવગત આપતા મારું હૃદય અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવે છે.
આપ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અને સાહિત્યકર્તાઓ અમારે આગળે
પધારીને અમને મોટું માન આપ્યું છે; તેથી અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ.
આવો મળાવડો જુદા ગુજરાતના આ શહેરમાં પહેલો અને અવનવો
છે. આવા વિદ્યાવિવાસી સાહિત્યસમૃદ્ધ જુદા ગુજરાતના સરથાનમાં
ભેગા મળ્યા એ અમારા આહોભાગ્ય છે. અમે આપનો પ્રેમપૂર્વક
સત્કાર કરીએ છીએ. અમારી કરેલી સગવડોમાં ઘણી ઉણપો હશે.

શ્રી. હુગરશી ધન્મશી મ પટ
 આગનાધ્યત યુગની ગાદિય પાંચ મમેન
 તે મુ અધિવેગન કાળી
 ૧૯૦૬-૦૮

તમારા જેવા માનવત પ્રાદુષ્યાઓનો આતિથ્યસભ્ય કરનામા અમે ધણા પડાત પડના હૃદય પગતુ અમારો સત્કાર ખગ હ વનો અને ભાનબીનો છે સુદામાના પાઆ અને નિદુગ્ધની ભાથા જેવો ખરા ઉમળકાથી આદ્ય સહિત ક્યો ૬, તે ગીધરી અમને કૃતકૃત્ય કરગો એની આશા છે અમારી ત્રુગીએ તથા પ્રવાઓ તન્દ્ર દસદ્રિટી નેશો એની પ્રાપ્તિ ના છે મહાગુજરાત ૫ આ સગ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સન્માનનાના મંગેલા સુપ્રસંગ માટે મગર છે

સિધુ રેશ સાથે ગુજરાતીઓનો સબધ ઘણો પ્રાચીન છે સિધની સિધુ નદી મહાગુજરાત ૫ એક ભાગ કન્યા મોગ ભાગો નવનન સમો મનાની વહેતી હતી એ પ્રનાદો કાઠે સમ્રાટ ગીધગના આક્રમણ અમથે મોટા શહેરો વસેલા હતા જેનીરાડી, જાગમગીયા ધીય નમ્તી અને ધીકતા નાણિન્યનો એ માગ રક કાઠિયાનાડ સુધીનો રાજમાગ હનો પાગધી નાન્યદારી અને ૫ કાજોવી સિધુનો પ્રનાદ અ પ માગે વસ્યા, ને ગુજરાત સાથેનો એનો સ પકે ધર્યો

જુદ ગુજરાત એ ઘણો વિશાળ પ્રદેશ છે એની મીમાની મયા ૫ અણુ ત્યગથી તાપી સુધીની નથી, પરતુ કચ્છ કાઠિયાનાડ પણુ એના જ ભાગો છે દિદના ધણા ખરા પ્રાનામા ગતા અમુદ્રના મદ્રોમા, ઇ ની આખાતના મદ્રોમા જગમા, પૂર્વ આક્રિમા અને તિજુ આક્રિમાના શહેરોમા, અમદેશમા, રીનોનમા, અને ગીન અને પદેનોમા ગુજરાતી વસાહનો વસે છે અસલ વાણિન્ય અને ઉદરનિર્માદ અથે આવેના ગુજરાતીઓની પાચ સાત પેગઓ ત્યા ધધ ગમ છે તિધુ નદીના જળ ઉનાળા એમાસમા ખને પાગો ઉપર ઇતકાઇ સિધના ખેનગો સમસનાળા ખનાવે છે, તેનીજ રીતે આ બૃહદ ગુજરાતીઓ પદેશથી નિદિ મિદિનો પ્રનાદ ગુજરાતમા રહેરાની તેને અમુદ મનાવ છે

આ બદલ ગુજરાત પ્રમે, ગુજરાતે બૂતમાગમા ઉતરીનતા એવી ઇ ભામે ગુજરાતીઓના સાદસ, સવમ અો તપ તરુ લક્ષ આધુ ત્રી એમ ૫ સબધી કાઇ માદિની મેગવસની કે નેમનામા રસમિન્યન ક નાની દરમા કરી ત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે મોટો મોગ પાણુ આ વસાનને માનાના તરીકે અપાવસાગો દમક

સ્ત્રીકાર્યો એ આનંદની વાત છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આજ બેઠકે ગુજરાતના શહેરોમાં જ ભરાય છે, તેરમી બેઠક ગુજરાતની સંકુચિત હદની બહાર પ્રવેશ કરે છે. આ બંધુકૃત્ય કરી ગુજરાતી સાહિત્યકોએ પોતાની ખરી કરજ બતાવી છે.

કચ્છ કાઠિયાવાડ અનાવૃષ્ટિને કારણે થોડાં થોડાં વરસોને આતરે દુષ્કાળથી પીડાય છે આ સમયે એ દેશોની ગરીબ પ્રજા અને જનવરોને રોજ તથા ચારા માટે સિંધના આતિથ્યનો લાભ ધણા લાખા સમયથી અઘાપિ પર્વત મળે છે. સારા વરસોમા પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડ પોતાની પ્રજાના નિર્વાહ બેટલુ અન્ન પેદા કરતા નથી સિંધ એ ન્યૂનતા પૂરી કરે છે (અભદેશના ચોખા પણ હમણાં એ ન્યૂનતા પૂરી કરવામા લાગ દે છે) આથી કચ્છી અને કાઠિયાવાડીઓનો સિંધ સાથેનો આર્થિક સબંધ પણ ધણા જુના સમયથી ચાલ્યો આવે છે સિંધુ નદીની કૂપાથી સિંધ અનાજ પેદા કરવાનું મૂળથી જ મુખ્ય સ્થાન છે. સિંધના જૂના બંદરો; ખડક બદર, શાહબદર અને કેરી બદર, ગુજરાતી પેઢીઓ બહુ કાળથી ધરાવતાં આવ્યા છે.

ઇરાની અખાતના બંદરો મચ્કત ડગ્ગ, બહેરીન, યસરા અને મામગ સાથે ગુજરાતીઓને ૨૫૦ વરસો થયા વેપારી સંબંધ છે મચ્કતના સુલતાનો પ્રભાવશાળી અને વિસ્તૃત પ્રદેશના રાજ્યકર્તાઓ હતા. ગુજરાતી વેપારીઓ પ્રત્યે તેઓ બહુ મમતા ધરાવતા હતા જમીન અને સત્તાના લોભ વગરના પ્રામાણિક અને કરકસરીઆ ગુજરાતી વેપારીઓમાંના કેટલાકને એમણે દીવાનો બનાવ્યા હતા, કેટલાકને જકાત ખાતાનો વહિવટ સોંપ્યો હતો એ ઇરાની અખાતના બંદરો; ખાતેથી ખજુર, ખારેક અને મોતી હિંદમા ગુજરાતી વેપારીઓ મોકલતા હતા હિંદના બંદરોથી કાપડ, મીઠું, અનાજ અને ચાદી ચડતા આ વાણિજ્યને માટે સિંધના બંદરો સરસ મધ્યમ મથકો હતા આથી ગુજરાતી વેપારીઓની પેઢીઓ સિંધના બંદરોમા સ્થપાયેલી હતી

સને ૧૮૪૩ મા સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના મીરોના શિસ્ત વગરના લખ્કરને મીયાણીના યુધ્ધમા હરાવી દીધું. તે સમયની પહેલા કરાચી એક નાનું ગામહુ હતું બધો વેપાર ખડક બદરથી ચાલતો

દત્તો પાઠગ્રામી જાણે મલ્લ મલ્લથી ભગત જતા, સિધના મન્માનનીય
વેળે જો નાઉમન દોનચદના નડાઓએ જીન વેપારીઓ સાથે
મદકાન માવી કરાવી ખાદી નામે સમુદના નિગ કગચીનું નવું
મલ્લ નસાવ્યું હતું અહીં એમણે નવા ધરો બાધ્યા, એમના વદાઓ
માથી માત ઉતા રાના રથાગો માધ્યા, ધાપાકુઓ અંદો દયીઆ મધ
ટોળાઓથી મ્હણ મેળવના માટે મજબુત દીરાન માધી ચોખાદાગેનું
નાનું નમ્મ મજબુ આ સર્વેમા શુદ્ધાતી વેપારીઓએ પૂરો સદમર
આપ્યો દત્તો બાસબેવાના જામની કગચી ઉપ નામ ભીસતા હતી

સિધના શામનમ્નાં મીરોએ કરાવી હતી તેના એના ઉપર
આક્રમણ ક્યું સિધા શીરાના મેનાધ્યક્ષ વીર દક્ષગના લગ્ન માથે
દત્તો કર્યો વેપારીઓએ પોતાના વદાઓ ભી તોપોથી કગચીનું વદાપુ
ક્યું મેન્યાધ્યક્ષ રેગે ડામરી આ થો ગયો આરી મીને કગચી ઉપર
ત્રાગુ રખત આક્રમણ ક્યું નજો વખતે રેગ નિષ્ફળ ગયો, છેવટે
બાસબેવાના જામની અર્માત અને પૂરતી નાટાધાટ પડી સધી થઈ
મિધના મીંગેનું બાગીપણુ મીકારાયું પણ વેપારીઓની સ્વતંત્રતા
અને કાણુ ચાલુ ત્યા

ક-૭-કાઠિયાવાડ સાથે મિધનો જીન્ટે સળધ પણ છે ક-૭,
જામનગર, ગોળ, દ્રોગ મજમટ વોરે દેશા ભયોના જાહેર
ગભ્યકર્તાઓ મિધના સમા રાજપુતોએ આપ્યા છે સિધના નગરપાલ
મોશની પ્રજનો મોટો ભાગ મેકો વોંથી અઘાપિ પપત પોતાનું
શુદ્ધાતીપણુ સાચની લા છે મિધમાનાં ધજા કુટુબો ક-૭
મકિયાવાડમાંથી આરી અહીં વચ્ચા છે, જેઓ મીતવાગે અને
ભાગામા મિધી બની ગયા છે ક-૭-મકિયાવાડના લોદાણા, ભાટિયા
પુત્ર જા, સા રતત અંદો જીજી ઉર્ગગયાત શાનિઓના વડીના પ્રયમ
મિધમાંથી આરી ત્યા નગ્યા છે મને દેશો વચ્ચે ધજા જૂના કાગથી
અનંતવર અને સાદતો સળધ ચાલ રતો છે

સો ૧૮૩૩ મા કરાવી અમેર મતાના નાનામા આ પુ
ત્યાર પહેલા જ વેપારીઓ ભી પાળા શુદ્ધાતના અનેક અમજીઓ,
મપાદાગીઓ અંદો કાગીમરો આપ્યા દત્તો મીંગે ભી ભી
દેખાદત્તો મ આસ નેપીનગે મીંગે સિધની રજમાની

તરીકે સ્થાપી. એ નાના બંદરને ખીલવવા અંગ્રેજ સત્તાએ પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા, યુરોપ સાથેના સીધા સબધ બંધાયો, વગતી અને વેપાર વધવા લાગ્યા નવા ડકકાઓ, મોટા પહોળા રસ્તાઓ, મોટાં મકાનો બંધાવા માડ્યાં. આથી ગુજરાતના અનેક કારીગરો અને ધંધાદારીઓ અહીં આવ્યા કુચીની બજારોમાં શરૂઆતથીજ પુષ્કળ ગુજરાતીની નાની નાની દુકાનો થઈ લખરૂંતે ગણતર પૂર પાડવા પારસી લાઇઓ આવ્યા. લોદા રંગ અને વારતીસના વેપાર માટે વોગ લાઇઓ આવ્યા ચામડાના વેપાર તથા બાગબગીચા માટે ખોળ લાઇઓ આવ્યા; આ રીતે કરાચીના વિદાસમા ગુજરાતીઓનો મોટો ફાળો છે.

ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ, કારીગરો અને શ્રમજીવીઓ કરાચીમાં ધનવૃદ્ધિ અને હિંમતિર્વાહ માટે આવ્યા, નાના નાના ટેકરાઓ ઉપર અને દરિયા કિનારે સ્થપાયેલા કરાચી બંદરમાં આવજના જિંચા ઓસ્ટાઉનની પાછળ કુવા તળાવના કાંઠે હાજારના વતનીઓએ જોડીઆ બજાર સ્થાપ્યું કચ્છના શ્રમજીવીઓ. કારીગરો અને ધંધાદારીઓએ નિર્જન રણછોડ લાઇનમાં ધંચે બાધ્યાં ગુજરાતના વેપારીઓએ સોલજર બજારમાં દુકાનો સ્થાપી, સંપત્તિ મેળવી, શરાશીનો ધંધો ચાલુ કર્યો મુબઇ બજારમાં ગુજરાતી વેપારી પેઢીઓ દીપી નીકળી તે પહેલાં કચ્છી ગલીઓ વગી ગઇ હતી હવે ગુજરાતીઓ વ્યાપક રીતે કરાચીમાં વસે છે. ગુજરાતી લેતા એટલે ગુજરાતના કોઇ શહેરના વિભાગને ત્યાંથી ઉઠાવી અંહી રાખ્યું હોય તેવું લાગે એ જ સંસ્કૃતિ, એ જ રીતભાત, એ જ સામાજિક શિવાળે, એ જ પહેરવેશ, ભાષા, ભોજનવિધિ-સર્વત્ર ગુજરાતનું જ વાતાવરણ દેખાશે જોડીઆ બજારથી ટૂંક ગુજરાતનગર સુધી ગુજરાતી પ્રજામાં ૧૦૦ ટકા ગુજરાતીત્વ દેખાશે

અહીંના ગુજરાતીઓમાં પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને સંસ્કારિતા છે, અને એને વળગી ગહેવાની દૃઢતા પણ છે હિંદ બહારના દેશોમાં પણ ગુજરાતીત્વના સંસ્કારો ગુજરાતીઓએ બળવી રાખ્યા છે. શ્રી બખ્શરદારે કીક ગાયુ છે કે —

જય જયો ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગુજરીની મહોલાત
જયા જયા વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદા ગુજરાત

ત્યા ત્યા ગુજરાતીઓ વમે છે, ત્યા ત્યા તેમની સગ્થાઓ પણ સ્થપાય છે શિક્ષણસગ્થાઓ, વાચનાનયો, સંગીતશાળાઓ પાંચરાપોળ વેપારીસગ્થાઓ વગેરે ગુજરાતી રસાહનોની અનુગામી સગ્થાઓ છે વત માનપત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરનાની સગ્થાઓ પણ સાથેજ સ્થપાય છે સાત સાત પેઢીઓ થયા બીજા દેશના લોકોની સાથેનો નિકટનો અમધ ગુજરાતીઓનું ધર્મિતત્વ નોપ કર્નો નથી

સિધ્ધી સિધ્ધી ભાષા સમૃત્તની પુત્રી કે ઇર્તાં એની નિપિ આરબી છે એન્દ્રિદ્ધુ સ્ત્રી આરબી પોશા પડેગી એગ કે સિધ્ધીનું સાહિત્ય બા મોગી ગિતિમાહતુ હવે સડેજ પ્રગતીથીનથુ કે આગમી સિધ્ધીનું અનુશીનન શિક્ષિત વર્ગમા હવે રધુ કે પગતુ વેપારી અને સામાન્ય વગ ગુજરાતી ભાષા ઉપર આધાર ગખે છે ગુજરાતી વન માનપત્રો અને પુસ્તકો નામે છે દુકાનોના પાગિયા ઉપર ગીનેમા અને નાટકોના હસ્ત પત્રો ઉપર, જતહેર સમાના આરાદન પત્રો ઉપર ગુજરાતી અને અંગ્રેજી નિપિનો ઉપયોગ થાય છે હમણા બે વર્ગો થયા સિધ્ધ પ્રાત મુબઈ ધનામથી અનગ કરનામા આયો છે, તેથી આરબી સિધ્ધીનું મહત્ત્વ કાઢક વધુ છે ઇર્તા આરબી નિધીમા નતમાનપત્રો પ્રગટ થાય કે, તે કરતા દગચીમા ગુજરાતી ભાષામા વધારે પત્રો પ્રગટ થાય કે ગુજરાતીનું મહત્ત્વ હજી કરાચીમા સારું છે ધણા ખગ સિધ્ધી ભાષાઓ ગુજરાતી બોની લખી જાણે છે

ગુજરાતી નાટ્યગાના પણ કરાચીમા સારા સમાન છે અનેક ગુજરાતીનીનાટક પત્રીઓ કરાચીમા આની પોતાની નાટ્યગાની સુદ છાપમૂતીજનર છે એમના નાટકગરો સિધ્ધી જનતાથી લરાઈ સારો આધિકલાલ આપે છે બીજાઈપ્રાતી નાટકમડળીઓ અહીં કનચિતજ આવે છે અહીં ગુજરાતી માનેકીના રીતેમાગરો પણ હીક પ્રમાણુમા છે એ રીતેમામા મુબાઈની ફિલ્મ ક પત્રીઓની બોનતી ફિ મો લોમપ્રિય થઈ પડી છે અંગ્રેજી અને અમેરિકન ફિલ્મો પત્રી ગુજરાતી ફિલ્મો વખણાય છે

સિધ્ધી સુદરીઓ સ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે એમની વસ્ત્ર પરિધાનની રીતી નિશિષ્ટ છે પગતુ હમણા નવાસુગની સુદરીઓ ગુજરાતી સાડીઓ અને પોવખતે વધાવી લે છે એમા એમનું 'સા ધ' દીપી નીકળે છે ધણી સિધ્ધી બહેનોના અનકારેતી દેશન ઉપર ગુજરાતી નમની છાપ દેખાય છે

સિંધના દરેક શહેરમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી છે. નાના નાના શહેરોમાં ગુજરાતીઓ નાની નાની દુકાનો માંડીને પોતાનો યોગક્ષેમ ચલાવે છે. સિંધની બીજી પ્રજાઓ સાથે ગુજરાતીઓ દુધમાં સાકરની પેટે દળી મળીને રહે છે સિંધના કોઇ પણ નાના મોટા શહેરમાં જાઓ, પરંતુ ગુજરાતી પુરુષોના ધોતીઆં અને ગુજરાતીઓની સાડીઓ જંગમમાં યુક્તાની જેવામાં આવશે. ગુજરાતી વેપારીઓ, શ્રમજીવીઓ અને કારીગર વર્ગ સિંધમાં વ્યાપક છે.

કચ્છના ગુજરાતીઓએ પોતાના સુસંસ્કારોનાં પુષ્પોની ફારમ ચારે તરફ ફેલાવી છે. તેઓએ અહીં ગુજરાત ઊભું કયું છે.

શુભ્યક્ષ ગુજરાતી ને વન ઉપવન જો,
ફૂલડે ફૂલડે વસન્તગણી વિદરે.

ગુજરાતીઓનો દાનપ્રવાહ પણ પ્રબળ વેગથી જાતિ, ધર્મ કે દેશથી પર નહીં વહો છે. દિંદના કોઇ પણ ભાગમાં આવેલ કે દેવી પ્રકોપને સમથે ગુજરાતીઓએ પોતાની કાયળીનાં મોટાં ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, હિંદના કોઇ પણ ભાગમાં રથપાયત્રી લોકકલ્યાણની સરચાઓ તરફ પોતાનો ઉદાર હાથ લખાવ્યો છે. અહીંની રાજદ્વારી, સાંસારિક અથવા સેવાભાવી કોઇ પણ હિલચાલમાં ગુજરાતીઓએ સક્રિય ભાગ લીધો છે.

નેશનલ કોંગ્રેસના ૪૫ માં અધિવેશનની સફળતા માટે ગુજરાતીઓએ તન, મન, અને ધનનો સહકાર આપ્યો હતો. સને ૧૯૩૧ની કોંગ્રેસની અસહકારની લડતમાં પણ ગુજરાતી ડિસ્ટેટરો, સ્વયંસેવકો અને કેસરી સાડીવાળી સેવિકાઓએ ભાઈબંધ કોમો સાથે મળીને જોડયાત્રા, લાડીઓના માંગના સપાટા અને દંડની રકમોનાં તપ સલાં હતાં. ભારતના મંત્રદષ્ટા મહાપુરુષના ઉપદેશો અને પ્રવૃત્તિઓએ અહીંના ગુજરાતીઓનાં જીવન ચેતનમય બનાવ્યા છે.

પચીસ વરસ ઉપરે ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુ મોળી હતી ગુજરાતી પ્રજાનો મોટો ભાગ વૈશ્યવૃત્તિ અને શ્રમજીવીપણામાં સાર્થકતા માનતો હતો. નવા વિચારો, પ્રોત્સાહન અને ચેતનવંતી પ્રેરણાના પગલાં હજી પડ્યાં ન હતાં. ગુજરાતી જીવન ગતાનુગતિક મદગતિએ વહેતું જતું હતું ગુજરાતની અસ્થિમતા જાગૃત થઇ નહોતી. પાશ્વિમાત્ય વાદરાનકલ ભણેલા વર્ગમાં આદર પામી હતી. એ સમયે

કેટલાક ગુજરાતીઓએ “કચ્છી સભા નામે અઢ સરખી સંખ્યા બિભી કરી હતી તેની સભાઓમાં માહિત અને સ પિનના ચરે પૂતા હતા સિધથી કચ્છ નર્મદા દોરાથી ગુજાનીઓને કચ્છી તરીકે ઓળખાનો અને સંબોધનાનો સિની લાઇઓમાં પિનાગ છે

દોરી લોટા લઇ નીકળેલા સાહસિ- ગુજરાતીઓ પિ પાચથી સાત રોડોએ અહી વંતી ગઇ છે હવ તેઓ થાગે પડ્યા ગણાય ગુજાની ઓની જુદી જુદી સાતિઓના મોટા જુથો અહી બધા પિ ગયા છે વિનાદો, સીમ તો અને માતપિતાની પાળના સાતિબોજનો દવે અટી જ પતી શે છે ગુજરાતીની સખ્યા સાચી ઓની હજારી ન ન ગણાય છે દર નરમે એમાં સારી મદદ થાય છે તેઓ અહી સારી થાનર જગમ મિત્રનો ધગવે છે મહાગુજરાનની આ મહા નસાહતનુ ભનિધ્ય પ્રમગમય છે

છેના થોડા વગેરે થયા ગુજરાતીઓમાં સંભાળના તીવ્ર થા છે પંચવીશ વરો ઉપરે જન્મ પામેલી નાની નાની બાળ ગુજાતી ન થાઓ પુટ થઈ મિરોગ લાનને પ્રાત મગી શકી છે ગુજરાતીઓ ઉચન નહનુ મથન તો હજીએ કરવુ પડે છે છતા શરી તરીકે પોતાની ક જો ગુજરાતીઓ આ ક વામાં પગાત પ તા નથી ગુજરાતીઓમાં જગૃત થઈલી આ સંજ્ઞાને લધે દરેક જાતની સારકા ક હીલચાલોમાં ગુજરાતીઓ સપૂપુ સહમર આપે છે

આપણા પારસી મધુઓ અહીં સૌ કોમે કરતા વિગેય પ્રગતિમાન છે એમની સરથાઓનું સ્વરૂપ ઉજાત છે શિલાયુ દુનર ઉદ્યોગ ઉત્સાહ અને સમૃદ્ધિમાં તેઓ આગળ વધ્યા છે અગી ભાન ન હજવો થાય તો ગુજરાતીઓની અહીંની પ્રગતિઆ બુ દીપી નીગે પારસીઓનો દાનપ્રસાદ પણ પ્રમા છે

ગાચીની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ ગુજરાતી તરવ મારા ઉત્સાહથી ભાગ લે છે કચાચી નિ દનુ એક સુદર સચ્ચ મહે છે, એનો યશ આપણા શ્રી જન્મરોહ મહેતાને ફાગે જાય છે જાગ વ સ સુધી કરાચી મ્યુનિસિપાલિટીના એ પ્રમુખ હતા એમણે કરાચી શહેર મારે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે માટે ગુજરાતીઓને મગરર થવા જેવુ છે અહીની પોટ'પૂટની બાડ ઉપર પણ ગુજરાતીઓ પ્રતિનિધિત્વ છે અહીં બે

મુખ્ય વાણિજ્ય સંસ્થાઓ ધી કરાચી ઇંડીયન મર્ચન્ટસ એસોસિએશન અને આયર્સ અને શીપર્સ એસોસિએશનની સ્થાપનામાં અને વહીવટમાં ગુજરાતીઓએ સક્રિય અને ચેતનવતો ભાગ લીધો છે. જન સંસ્થાઓ ગુજરાતીઓના હાથથી સ્થપાઈ, હવે સાવજનિકત્વ પામી છે. અહીંની કોટન એસોસિએશનમાં પણ ગુજરાતી ડિરેક્ટરો છે. ઇંગ્લીશની બીજી ક્લેસ બુદ્ધિ બુદ્ધિ ખાસ ધંધાઓની એસોસિએશનમાં પણ ગુજરાતીઓનું પ્રમાણ હીઠ જળવાયું છે.

સિંધની ધારાસભામાં ગુજરાતી સભાસદો ઉપયોગી કાર્ય બજાવી રહ્યા છે ગુજરાતી ઇન્જિનિયરો, વકીલો, ડૉક્ટરો, સરવેયરો, પ્રોફેસરો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ હીક હીક સંખ્યામાં ઇંગ્લીશના ગુજરાતી સમાજને મોભાવી રહ્યા છે એન્યુએટોનું પ્રમાણ પણ દિન પ્રતિદિન વધે છે. કરાચીની ચેતનવંતી એન્યુએટ એસોસિએશન એની શાખ પૂરે છે

પોતાની ભવિષ્યની પ્રગતિ શિક્ષણ માટે ગુજરાતી ભાષાઓમાં ખૂબ રસ જાગ્રત થયો છે તથા હાઈસ્કૂલો પોતાના સ્વતંત્ર સુદરે મકાનો ધરાવે છે એથી હાઈસ્કૂલ પણ એ દિશામાં પ્રગતિ કરવા ઝંખે છે હજારો વિદ્યાર્થીઓ આ હાઈસ્કૂલોમાં શિક્ષણ લે છે એમને માટે સારો અનુભવી સ્ટાફ ગેઝવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ હાઈસ્કૂલોનું સંગઠન અપેક્ષિત છે એક તરફ નીચે એનો કારભાર કરેકસવાળો અને ગુજરાતી પ્રગતિ લાભદાયક જણાશે આ સિવાય ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં પણ ગુજરાતી જાત્રોની સંખ્યા હીક છે. અહીંની આટર્સ કોલેજમાં સોગંદ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે લૉ અને એન્જિનિયરિંગ કોલેજોમાં પણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે વેપારી શિક્ષણ માટે ખાનગી સંસ્થાઓ સારી સગવડ આપે છે

અહીંના ગુજરાતીઓ પોતાનાં જાળકાની પ્રાર્થમિક કેળવણી માટે પણ ઉત્સુક છે ખાનગી અને મ્યુનિસિપાલિટીની મળી સાહેક પ્રાર્થમિક શાળાઓ ગુજરાતી શિક્ષણ આપે છે. હમણાં પ્રાર્થમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા ગુજરાતીઓના દશ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અમારી આશાના અંગાર છે. અમારી સંસ્કૃતિનો વિકાસ એમના ભાવિ શિક્ષણ ઉપર રહ્યો છે એમનું ભાવિ ઘડતર અહીંની વસાહતને

નિષેષ પ્રમાણ આપશે, એવું અમારું માનવું છે વર્ધાના ઉદ્યોગ સાથેનું શિક્ષણ આપવાના નિયારોએ પણ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે

અહીં કે યાઓના શિક્ષણ માટેની સગવડો પણ નિકાસ પામેલી જાય છે ત્યાં કેન્દ્રશિક્ષણનું નામ નહોતું, ત્યાં થોડા વગરોમા વીગેક કે યાશાળાઓ ખાનગી અને મ્યુનિસિપાલિટીના સંચાલન નીચે ચાલે છે કેન્દ્રશિક્ષણે માટે માધ્યમિક શિક્ષણની જુદી સગવડ મળી છે તેમ સહશિક્ષણ પણ અખતરારૂપે દાખલ થયું છે

ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતિનિકાસ માટે અનેક સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે તેમા શ્રી મહાગુજરાત સભા પણ છે કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય નાતિઓના યુવકોના સેના તથા સંસ્કૃતિ વધ કે અનેક મંડળો સક્રિય કામ કરી રહ્યા છે એમના આનંદ નીચે ભાષણો, મેળાનગરો સભાઓ ચાલુ થયા જ કરે છે અગ્રેસ કમિટિમા ન્હીને ગુજરાતીઓ પોતાની રાજકીય પ્રગતિ સાધી રહ્યા છે અનેક ન્યાયામશાળાઓ આરોગ્યવર્ધક માટે ગ્રંથપાઓની છે

ગુજરાતીઓના લોકહિતની પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છે ગુજરાતી કો-ઓપરેટિવ બેંક ગુજરાત નગર સોસાયટી, ની લોહાણા હુન્નર ઉદ્યોગશાળા, શ્રી દેવ ભાઈ પ્રાગજી મનીર મેટોરીઅમ, શ્રી મહિલા મંડળ, શ્રી શ્રવણ મંડળ વગેરે સંસ્થાઓ ગુજરાતીઓનું હિત સાધી રહી છે

વીરોક ગુજરાતી લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી વાચનારાઓના વાચન-ગોળની સગવડ પૂરી પાડે છે કેટલીક લાયબ્રેરીઓ અંગ્રેજી અને ગુજરાતીનું સમુક્ત વાચન પૂરું પાડે છે આ લાયબ્રેરીઓ સર્વ એકત્ર નીચે આવે તો વાચનની નિનિષ્ઠતા અને વિશાળતા વધે

કરાચીમાં ગુજરાતીઓની સાહિત્ય વિષયમા સંસ્કૃતિ જળનાતી જાય છે દૈનિકા, આવાડિકા, માસિક બહાર પડના લાગ્યા છે તેમા શ્રી સાહિત્યના પ્રગાસો પણ છે પુસ્તકો પણ પ્રગટ થાય છે અસ્કાગ્રામ્યુઓને આદનાદ આપે તેનું સાહિત્ય પ્રગ્ન હવે માગી રહી છે ગુજરાતી વસાહતોના થોડા વરોના પ્રયત્નો જોતા કનિઓ, નવલકથા ગે, દુક્રી વાર્તાઓના લેખકો, નિમ્નકારો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ

અહીં હવે કીક સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. તેમાં અખીલ ગુજરાતના લેખકો તરીકે પણ થોડા લેખકોએ પ્રશંસા મેળવી છે. કરાંચીમાં ગુજરાતી માલેકીના વાંચક મુદ્રણાલયો છે. તેમાં કેટલાક તો ધારૂં સારું મુદ્રણ કરી શકે તેવાં છે. અહીંના મુખ્ય અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમાં ગુજરાતી ડિરેક્ટરો સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે.

કરાંચીના સાહિત્યગતિક ગૃહથોએ આટલે વરસા ઉપર સાહિત્ય-કળામહોત્સવ ઊજવ્યો હતો. તે પ્રસંગે મહાકવિ ન્હાનાલાલ અને બીજા ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ આવી કરાંચીના સાહિત્યરસિકોને મુખ્ય કર્યા હતા. એ પ્રથમવાર હતું, આજે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય સ્થાને નોતરી કરાંચી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. લલિત કળાનાં પ્રદર્શનો ભરીને અહીંની ગુજરાતી જનતાએ પોતાનો કળાપ્રેમ વારંવાર જાહેર કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રસંગે પ્રસંગે સરસ નાટકો અને સંવાદો ભજવી શાળાશી મેળવે છે ચિત્રકારો અને સંગીતના ઉપાસકો પણ ગુજરાતીઓમાં છે.

અમારી સંસ્કૃતિની ટૂંકી રૂપરેખા ઉપર મુજબ છે. હજી અમારે લાખે પથે વિચરવાનું છે. અમારી મર્યાદાઓ અને ઊણપોનું અમને ભાન છે, છતાં અમે નિરાશ થતા નથી. અમે આગળ પ્રગતિ કરવાની ધગશવાળા છીએ. આ માટે ગુજરાતના ઉત્સાહ અને દૈરવણીને અમે સપ્રેમ આમંત્રીએ છીએ.

ગુજરાત પાસેથી અમે કેટલુંક સાહિત્ય માગી રહ્યા છીએ. એક જૂદા ગુજરાતી કોશની મુખ્ય જરૂર છે. બહુ ગજાંતો ગોંડળને કોશ બહાર પડે એટલે એ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. બીજું, સાગ વ્યાકરણની ગુજરાતીને જરૂર છે. તે પણ પૂરી પાડવા માટે કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કમર કસે તો એ ઊંચું દૂર થાય. બંગાલી ભાષામાં એ બંને ઊણપો નથી. કાશીની નાગરીપ્રચારણી સભાએ બહાર પાડેલ હિંદી વિજ્ઞાન કોશ જેવા કોશની પણ આપણી ભાષાને ઘણી જરૂર છે. બંગાલી અને હિંદી કોશોની સહાયતાથી એ માગે ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરાવી શકાય તેમ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની ઊંચ પણ સાલે તેવી છે. જૂદા જ્ઞાનચક્રો બંગાલી અને મરાઠીમાં પ્રકટ થયાં છે ત્યારે ગુજરાતનો વારો હવે ક્યારે આવશે ? લિપિ સુધારણાના

પ્રથમા પણ અમને ઘણો રસ છે જોડણીની સુધારણા અને તેને એકધારી બનાવવાના પ્રયત્નો વધારે ઉત્સાહ અને પ્રગતિ માગી રહ્યા છે

એક આટલું કાલેજના પણ અહીંના ગુજરાતીઓ સ્વર્ના સેવી રા છે બનિય કાલ એ સ્વર્નાને મૂલ બનાવે અમને સસ્તુ સાહિત્યપદક અને વર્નાકથુવર સોસાયટી જેના મડળોની પણ તૃપ્ત છે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અહીં વિશેષ વ્યાપક બને અને ગુજરાત જેના સાહિત્યસ્વામીઓ મહાકવિઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં પાકે એની અમારી જામિઓ છે

સાહિત્ય પરિષદ માટે પણ અમે પ્રગતિની પ્રાપ્તિ કરીએ છીએ કોંગ્રેસની પેઠે એની પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ વ્યાપક બને અને આમજનતાનો એની સાથે સંપર્ક રહે એવા બધારણની જરૂર છે મહાગુજરાતના દરેક શહેરમાં એની શાખાઓ સ્થપાય અને એની પ્રવૃત્તિઓ ત્રણ ચાર નરસને માળે ત્રણ ચાર દિવસોમાં ન સમાઈ જાય એવી અમારી ઉત્કંઠ ધરાવે છે બંગાળી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ આપણા કરતા ઘણી વગરની છે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી સાહિત્ય પરિષદો પોતાની પ્રાત્યક્ષતા ત્યજીને પરસ્પરના સહકાર અને સહયોગમાં આવે તે પણ ધરાવનીય છે

બંગાળ, મરાઠા, બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર જેવા બૃહદ ગુજરાતીઓની વસાહતોવાળા ભાગોમાં પણ સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનો ભગવ એવી તજવીજો થવી જોઈએ મારા અધીન મત પ્રમાણે ગુજરાતના શહેરો કરતા આ વસાહતોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનો ભાગની પ્રવૃત્તિ આદરવા યોગ્ય છે

આપણુ ગુજરાતી સાહિત્ય સર્વ ગુજરાતીઓની સમભાવે મિલકત છે એના સમુદ્રમથનમાંથી જુદા જુદા સમયે બીપજેના રત્નો એ આપણી કિમતી સમૃદ્ધિ છે બંગાળના ચંડીદાસ, હિંદીના સુરદાસ અને મરાઠીના તુકારામ સમા નરસયાએ, ગુજરાતી ભાષાને જે દિવસે મો આપ્યો છે તે અમૂલ્ય છે મહાકવિ પ્રેમાનંદની પ્રમાદી તો ગુજરાતી ભાષામાં ચિત્ર સાહિત્ય છે ભાલણ, બીમ, સામળ, અમો અને દયા ભગેરે મહાકવિઓએ ગુજરાતીને પ્રાસાદિ બાળવવા

માટે કિ મતી કાળો આપ્યો છે સસ્કૃત પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, વેદાંત વગેરે વિષયો ઉપરથી આપણા મહાકવિઓએ સુંદર સાહિત્ય લિપિવતી કાઢ્યું છે તેમાં પણ શ્રી કૃષ્ણભક્તિ, એ સમયના સાહિત્યમાં પ્રમુખ-સ્થાન ભોગવે છે. જગાળી ભાષામાં ચેતન્યના સંજ્ઞાઓએ, વૃજ ભાષામાં વલ્લભાર્યાયના અનુયાયીઓએ અને ગુજરાતીમાં સ્વામિનારાયણના સંજ્ઞાઓએ કૃષ્ણભક્તિનું પોતાનું સરસ સાહિત્ય પ્રકટાવ્યું છે.

ભક્તિયુગ પછી સુધારાયુગનું સાહિત્ય આવ્યું. જંગાળમાં શ્રી રામમોહનરાય અને શ્રી. કેશવચંદ્ર સેને બ્રહ્મોત્તમજનુ સાહિત્ય રચ્યું. ગુજરાતના મૂળશ કર, તે શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજનું સાહિત્ય રચી પંચગ્ય અને યુક્ત પ્રાતોમાં ચેતનની ચીનગારીઓ ફેલાવી ગુજરાતમાં શ્રી નમદાશ કર, શ્રી. દલપતરામ અને શ્રી ભોળાનાથે સુધારા યુગનું સાહિત્ય રચ્યું.

અખીલ ભારતમાં સાહિત્યપ્રવાહ વેગવતો વહેવા માંડ્યો હતો ગદ્ય સાહિત્યનું સુંદર સર્જન થતું હતું. જંગાળમાં શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના શરૂ કરી શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સમય સુધી ગદ્ય સાહિત્ય ખૂબ એકાધ્ય હિંદીમાં શ્રી હરિશ્ચંદ્રથી તે મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ આ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કામ કર્યું ગુજરાતીમાં શ્રી નમદાશ કરથી તે શ્રી ગોવર્ધનરામ સુધી સાહિત્યનું કલેવર બધાયું કાંઈક પણ અર્થગ ભીયં અને સ્વવાળું સુંદર નવ્ય કાવ્ય સાહિત્યનું કલેવર પણ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિના સમય સુધી બધાઈ ગયું આપણા ગુજરાતી સાહિત્યને મહાત્માજીએ પણ સારો વેગ આપ્યો છે.

જગત હવે હસ્તામલક જેવું બન્યું છે યુરોપિયન સાહિત્યની સામાન્યપણે અને અગ્રેજી સાહિત્યની ખાસ અસર નીચે ગુજરાતી સાહિત્ય આવ્યું છે પરદેશી સાહિત્યની પુષ્ટજ અને વ્યાપક અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર થવા માડી છે. ચારે તરફથી સાહિત્યવેલમાંથી પુખ્તો કાલ હવે ઊતરવા માડ્યો છે. તેમાં કેટલાક અતિ સુગંધી અને કેટલાંક ગ્રોજાવતા સુગંધવાળાં ફૂલડા ચારે તરફ ઊગવા માડ્યાં છે.

રાજ્ય, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન. ભૂતત્ત્વશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ, હુન્નર, લલિતકળાઓ, વિદ્યુતશાસ્ત્ર, વનરપતિ-

શાસ્ત્ર કોશ યાત્રણ વગેરે અને શાળાઓમાં વહેતી સાહિત્યનદી વગથી આગળ ધરી જાય છે આ સાહિત્યે આપણા સમાજના ધર્મને ઉપર વ્યાપક અને ઊંડી અસર કરી છે મહાત્મા ગાંધીજીના અનુભવતા નિર્માણ સાદુ ગવન છંદો, સેનાભારી કર્મો, સ્ત્રીસ્વાત ય અહિંસાના વર્ણો હજી હમણા જ વધ્યા છે પરંતુ હવે એનાથી પણ આગળ વધીને સમાજનાદ અને સાધનાદનું સાહિત્ય ગુજરાતી સમાજની સામે આવી પહોંચે છે રસિયાનું ઈશ્વર-સુધારણા અને સમાજ-સુધારણાનું સાહિત્ય પણ આપણા યુવાનો ઉપર પુરક અસર કરે છે જનપાનની ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિ ઉપર નિર્ભર પણ ગુજરાતી યુવકોના હૃદયમાં નવીન દૃષ્ટિઓ ઊભા કર્યો છે હમણા યુરોપનું દિસા, હપા અને ટ્રેડીઝમને લગતું સાહિત્ય પણ પ્રગતિમાં હોયે વચાવે છે સમાજની પામે લક્ષ્યસમજાઓ, સહશિલ્પ અને સતતિનિયમનનું સાહિત્ય હવે પીરસાય છે આનંદી કાને આથી પણ આગળ વધી નહીં નહીં સમાજને હૃદયમથાવનાર સાહિત્ય પ્રગટ થઈ, પ્રગતિને કયા માર્ગે લઈ જશે તેની કલ્પના થઈ શકી નથી કેટલુંક સાહિત્ય અતિ નુલ્લેખ અને મુદ્રાતિ પણ પ્રગટ થઈ પરંતુ પ્રગતિના શિષ્ટ વર્ગ એને સન્માનતો નથી

બગાણી, હિંદી, મારી સાહિત્યમાંથી સુર અનુભવો અને અનુભવો ગુજરાતી સાહિત્યો સમૃદ્ધ બનાવે જાય છે પરંતુ દક્ષિણની ભાષાઓ તામિલ તેનુશ મન્યાવમમાં હજી વિશેષ અસુધાન ગુજરાતીઓએ કર્યો જણાવતો નથી સાથી વિશેષ અનુભવો અગ્રેષ્ઠ ભાષામાંથી થયા છે કૈંસ જમન, ગદિયન સાહિત્યની નાનગીઓ પણ અહીં તહીં પીરસાય છે ગુજરાતી સાહિત્યની મથાક અતિ વિશાળ બનતી જાય છે જગતના ધણાપણે સાહિત્યોની હાયા ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય ઉપર હાતી જાય છે ગુજરાતી પ્રગતિ જેમ જેમ નિરદાનતા ઓગી થતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યનો પ્રયાગ વધતો જાય છે રીઓ જેના સાધનો એમાં મહત્તર આપે છે આર્થિક ગિચિતિમાં સુધારો પણ પ્રગતિના સાહિત્ય-ગરો પુષ્ટિ આપે છે

ગુજરાતી સાહિત્યોમાં ગમે નસા નિમસ જેટલો નિકાસ, છે ના પચાસ નોંધોમાં થયો છે અને છે ના પચાસ વર્ષોમાં ગુજરાતી

સાહિત્યની જે પ્રગતિ થઈ છે, તેના કરતાં આ દાયકામાં વધારે ચેતન તેને મળ્યું છે હવે તો દિનપ્રતિદિન એનો કાલ વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાપક રીતે ઊતરતો જાય છે સંખ્યાની વૃદ્ધિ સાથે ગુણોની વૃદ્ધિ પણ અપેક્ષિત છે. છતાં ગુજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય ઉન્નત છે. એની વ્યાપકતા વધારે વિસ્તારમાં ફેલાય તેવો દરેક સંભવ છે. પરંતુ રસ-સાહિત્યને પોષીને એના દરેક અંગોને નૈસર્ગિક રીતે ઉન્નત કરવામાં આવે તો જ ગુજરાતી સાહિત્ય દીપ્તિ નીકળશે. આપણા વિવેચન-સાહિત્યને વધારે મજબૂત અને વ્યાપક બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતીઓમાં હિંમત, સાહસ, ઉદ્દાગ, નિશ્ચય છે; યુધ્ધિ અને સૂક્ષ્મ વિચાર છે, હાપણ, વ્યવહારકુશળતા પણ છે; સાહિત્ય, સંગીત અને કલારસિકતા પણ છે, એટલે ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષાની મેવા એક નિષ્ઠાથી કરી ઉન્નત સાહિત્યરૂપી રત્નો પેદા કરશે એમાં કંઈ શક નથી ગુજરાતી સર્વે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ઉન્નતત્વ પ્રાપ્ત કરે, એની શક્તિ, સામર્થ્ય બળ, વીર્ય, ઓજસ, ગૌરવ અને પ્રતિભા વધે, એની સેવા, વ્યાપકતા અને વિભૂતિ આખા ભારતમાં પ્રચલિત થાય એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

અતમા હું સૌ માનવતા પ્રાહુણ્યોને પુનઃ આવકાર આપી વિરમું છું

‘જગૃત જે તુજ તનજ થયા ત્યાં આ નવચેતન ભરતી;
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રંગ ભરી, ઉદય ઉપા જળાહળતી.

જો! દિવ્ય હસંત પ્રભાત;

તુજને વદન જય ગુજરાત !

થેરી ધુરધગ દેશતણાની ધુધર માળ ધમકશે;
સ્વતંત્રતા, શિદ્ધિ સિદ્ધિને પ્રતાપ, ચેતન સરશે.

જેમ સ્તબ્ધ થશે જગમાત !

તુજને વદન જય ગુજરાત.”

પ્રમુખશ્રીની વરણી અને ભાષણ

સ્વાગત-પ્રમુખનું ભાષણ પૂરે ચલા બાદ, સમેલનના વગવવા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને પ્રમુખસ્થાન લેવ નો પ્રસ્તાવ દી બા કૃષ્ણલાલ મોહાલાલ ઝવેરીએ ગજુ કર્યો હતો, જે સર્વાનુમતે વધાવી લેવામા આ ચો હતો

આ પછી સભાજનોના તાળીઓના હાથનાંદ વચ્ચે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાન લીધુ હતુ અને સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી કુન્દરતી ધરમતી સપટે, પગ્ગિત પ્રમુખ તરીકેનો રૂપાનો ચન્દ્ર તેમને કંઠે આરોપ્યો હતો

તે પછી પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મા મુનશીએ પ્રમુખ રહેથી પોતાનું ભાષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યુ હતુ

સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું ભાષણ

સાહકારમ હલના અધ્યક્ષ, સન્મારીઓ ને મદદગારથો,

આજે આ સ્થાન સ્વીકારતા હુ સંક્રામ અનુભવુ કુ આ તો સાક્ષર શ્રી ગોવિંદ નરામથી માડી મહાત્મા ગાંધીજી સુધીના ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનના ચક્રવર્તીઓનું સ્થાન છે, એટલે અહી ખેસતા હુ આજે અણુ-અણુથી યો ક્ષોભ અનુભવુ છુ મને મારી અશક્તિ ઓનુ તીવ્ર ભાન થાય છે પણ જે ગ્રેહ અને વિશ્વાસથી તમ મને સર્વાનુમતે આ સ્થાન સાગ પસંદ કર્યો, તે જ માન માગમા આત્મ શ્રદ્ધાનો સચાર કરાવે છે અને તેના વડે જ તમે મને સોપેના નિષ્ઠ અધિકારને ન્યાય આપી શકનાની કેમ આશા હુ સેવુ છુ અને તેને યોગ્ય નીવડુ એ સિવાય મારા અતરની બીજી ઈચ્છા નથી

હેલ્લા પદરેક વર્ષથી હુ સાહિત્ય પરિષદ સાથે સકળાએલો ગલ્લા છુ ઈ સ ૧૯૨૨ થી ૨૫ સગ રમણલાલ, ગન મદુભાઈ કાટાનાળા અને બાઈ હીરાલાલ પારેખના કહેનાથી મે એમા રમ લીધો છે અને લેના થો છે પણ મારી સેવાનુ ક્ષેન સારી રીતે બદનાએલુ હોઈ ગયા જુલાઈમા જ એ ભાગ અ યને મોપવા મે પરિપદનુ ઉપપ્રમુખપદ હોડ્યુ પણ તમને, કરાચીના ગુજરાતીઓને જાણે એ

ન રુચ્યું, અને આજે જે વર્ષને માટે તમે મને ઝેંતી સાથે કરી આપી દીધો છે.

કચ્છી મહાગુજરાતનું ગર્વભર્યું કેન્દ્ર છે. અહીં ગુજરાતના સીમાગતી મહાન વચ્ચા છતાં તમામ દશ્યમાં ગુજરાત માટે માન છે, તેના સાહિત્ય માટે આદર છે, તેની વિગિષ્ટતા માટે પ્રેમ અને ગૌરવ છે. અહીં મહાન ગદ્યમાં પણ તમારી નજર વિગિષ્ટ ગિરનાર પર, સાગરગતીના પુષ્પ તટ પર, જુગુપ્સના ભૂત ગૌરવ પર, નવેટ આશુદિલવાડની અદ્ભુતરંગી મહત્તા પર, સુમાદની વર્તમાન ભવ્યતા પર હોય છે, અને તમારા દૈયામાં પ્રચંડ ધ્વનિ કોટે છે "ત્યાં ત્યાં વમે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સ્પષ્ટતા ગુજરાતી." અને એ દૃષ્ટિથી અને આ ધ્વનિના ગુજરાતી પ્રમુખ ગ્રાંથતાં 'ગુજરાતની અભિમતા'ના નશામાં તમને એ શબ્દોનો યોગદા તો નથી જરૂરી ગણાને ? એ જે ગમે તે દારણુ હોય, પણ મને દીધેલા આ અધિકાર માટે હું તમારે સોનો અત કચ્છપૂર્વક આભાર માનું છું.

આમ સંમેલન પરિષદ પછી થયેલા મુ. નર્મસિદ્ધાવલાદનાં અવસાનની હું સખેઃ નોંધ લઉં છું. નાટક ને નવલકથા સિવાયનાં ઘણાખરા સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી ઝેંમની દાક વાગતી હતી ઘણા વિષયોમાં ઝેંમનો નિષ્કર્ષ અનિમ્ન ગણાતો. શુદ્ધિ અને સત્યશોધનથી પ્રેરાયેલી આ બી'મરિપનામહત્તી આણુથી સાહિત્યકારો ને સાહિત્યરસિકો અને પ્રજતા હતા ઘણી વાર તે જાણે અવલ દ્રુવ હોય એમ એ આપણા સાહિત્યચોમમાં શાલતા. આજે એ ખર્ચા, અને આપણુ આલ સૂનુ ને નિરંતેજ લાગે છે. તમારા બધાના તરફથી, અને મારા પોતાના-ઝેંમનો ને મારે સંબંધ તો નિકટનો હતો-તરફથી હું ઝેંમને રમઃપ્રાજ્ઞિ આપું છું.

આજે તેત્રીસ વર્ષ પહેલી જ વાર સાહિત્ય સંમેલન મહા-ગુજરાતમાં ભરાય છે જ્યારે પરિષદે અહીં આવવાનો સકલ્પ કર્યો ત્યારે એણે ગુજરાતની સીમાઓને વિગતૂત કરી નાખી. અને હું આશા રાખું છું કે પરિષદ ભવિષ્યમાં વખત મળે ત્યારે મહાગુજરાતના મોટા મથકમાં જરૂર સંમેલન ભરશે.

ગુજરાતીઓ સદાય મહાગુજાત ગ્યતા આન યુ છે
 ઈતિહાસમળની હિવામા પણ ગુજરાતીઓએ મીસર ને સિદ્ધલ,
 બના ને ચીન ખેડવાની ત્યા કાણે નથી સાબળી? મધ્યમનમા
 ચોપાંશી બહર પર વાનગ રમના ગુજાતી કીર્તિ પણ કાણે
 નથી સાબળી? અગે આજે ગુજરાતી ક્યા નથી? કુત્તરી ને કનકત,
 ફિરી અન મદાસનો ગુજાતીમમુદ એ તો હિદી મહાગુજાતના
 ચોદિશના મીમાચિન્દો કે, પણ ગુજરાતીઓ ક્યા નથી? ટોળીઓમા
 ક્યા નથી? પેરીસમા ક્યા નથી? ન્યુયોર્કમા ક્યા નથી? ત્યા બધે
 પાદેપા ગસાળ ગુજ ગગિરા બોનાય છે ત્યા ગરબે ગમનાને ગુજર
 ગોરીઓ મીસરે છે, ત્યા મધે જ ગુજરાતીઆ વસે છે-વંસાની શોરમા
 અને ઘનના રોખમા મથગુન પોતાની નાની શી નાગ ન નાકે રે
 મોતીને લગના ન ધમને કાજે અથ વહેન નનામા તત્પર તેમને
 માગે તેન ગણના કનિ વેધધરીએ સતગમી સદામા જે કહેતુ તે
 આજે નુ પણ કહી શકુ તેમ છું

“આ ગુજર દેશ જો, ને આખ દાગ સર્વ સપતિથી
 ખરપૂર આ તો જાણે રાગ લોક કપૂર અને મીઠી સોપારીથી મધમધતા
 પાનથી એના યુનાનોના મુખ જોભે છે નિર્નિધ દિવાનરો તે ધારે
 છે ને પ્રશસાને પાન બને છે ચમકના ગ્લોના આબૂપણુ તે
 પહેરે છે ચદનથી તેમના શરીરો મધમધ છે અને તે ગતિ સમી
 યુવતીઓ સાથે મહાને છે

અને અહીં આની સ્ત્રીઓનું મૌનદય પણ અનુપમ છે તપ્ત
 મુનશીનો એમનો રગ છે લાન ને મૃદુ એમના દોડ છે નર
 પ્રવાતસમા એમના હાથ છે, એમની વાણી અમૃતસમી મીઠી છે,
 એમનું મુખ છે કમલસમ, ને આખોમાં છે નીન કમનના તેજો
 ગુજર યુવતીઓની મોહિનીથી યુનાનો મુખ બને એમા રી નાઇ?

વળી આ લોકો દેવ દેશ જામે છે, ત્યાના કૈાતુમે જુએ છે,
 અગે અમિત દ્રવ્ય મેળવે છે ત્યાથી તે પાછા આવે છે, અને નાગ
 રખનથી નિગ્રહોલક એની એમની સનીઓને પાછા મળે છે આ પ્રમાણે

આ ધન્ય લોકો સર્વ સંપત્તિથી સમૃદ્ધ હયુ મુખ નથી બોગવતા ? " X

૨

આ બુદ્ધે બુદ્ધે રથમે વસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે ? એમને શું એક બનાવે છે ? ગુજરાતીપાત્ર-ગુજરાતીના -ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું ? એ વધે છે કે ઘટે છે ? વધે છે તો કેટલી ને કેવીકે વધે છે ?

આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩ ૧૮ માં હુ યોગમુવમાંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાગ્યા, ત્યારથી હુ તેના પર વિચાર કરું છું,

X સ एष सर्वमंपदामप्यदनया त्रिदशालम्यादय इव गृजगदेनश्चक्षुषाः सुखाकरोति ।

અત્રદિ—

સર્વપૂર્સ્વાદુકમુકનવર્વાટારસલસન્
મુખાઃ સર્વશ્લઘાપદવિવિધાદિવ્યાંવરધરા : ।
કમદ્રત્નાકલ્પા શુભચુન્નિતદેહાશ્ચશુસ્ફૂર્ણ
યુવાનાં મોદન્તે યુવતિમિરમી તુલ્યરનિભિ ॥

અત્ર વધુનામપ્યન્યાદશં મૌઢ્યમ્ ।

તત્તસ્વર્ણસર્વર્ણ મંગકમિદં તામ્રો મૃદુશ્ચાધર :
પાણીપ્રાપ્તનવપ્રવાલસરણી વાણી સુધાધૌરણી ।
વક્ત્રં વારિજમિત્રમુત્પલ્લદલધ્રાસૂચને લાંચને
કે વા ગુર્જરસુશ્રુવામવયવા યૂનાં મોહાવહા ॥
દેશે દેશે કિમપિ કુતુકાદઙ્ગુતં લોકમાના :
સંપાદ્યં વ દ્રવિણમમિતં સય મૃયોપ્યવાપ્ય ।
સંયુજ્યન્તે સુચિરવિરહોત્ કંઠિતાભિ : સતોભિ :
સૌઢ્યં ધન્યા કિમપિ દધતે સર્વસંપત્સમૃદ્ધા . ॥

* આ વિષે શ્રી હીરાલાલ પારેખ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું' રેખાદર્શન, ખડ ૩ મા જણાવે છે કે "કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે, 'ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી મુનશીજીનો, પણ એ ભાવ શ્રી મુનશીજીએ રણજીતરામમા સાક્ષાત મૃતિવન્ત નાખેલો, ને ત્યાંથી લીધેલો' પણ અમારા ધાન્વા પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ રણજીતરામે યોજેલો" શ્રી હીરાલાલની આ ધારણામાં ભૂલ છે.

અને તેને પોતે એની સામગ્રી એન્ડી કરુ છુ અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ અમારા ચરકાર ગુજરાતી છે એમ કહે આપણામા ગુજરાતી અસ્મિતા આનની નથી અસ્મિતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેના જે અગ છે 'હુ છુ' અને 'હુ હુ જ ગહેના માગુ છુ' એમા એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ ન્યાત્મત્વને દર્શતીમા ગણવાનો સકલ જન્મે ગલા છે જ્યારે આપણે 'ગુજરાતની અસ્મિતા શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે કયા અને કેવા ગુજરાતની કલ્પના સેવીએ છીએ ? ને કયા ગુજરાતને દરતીમા આણવાનો સકલ્પ કરીએ છીએ ?

એક અમથ એવો હતો કે જોધપુરની આસપાસની ભૂમિ ગુજરાત-ગુજ' ના ભૂમિ કહેવાતી, અને અમદાવાદ ગુજરાતની બહાર ગણાતુ એક વાર સામગ્રમતીની ઉત્તરે ગુજરાત ગણાતુ પણ આજે તો દક્ષિણે મુબઇ સુધી વિસ્તરે છે એક વાર શ્રીમાલ, ઝાવેર, વાસનાડા ને નકુરનાર ગુજરાતના મથો હતા, આજે તે ગુજરાતની ભૂગોળની બહાર છે આજે ઉત્તર થાણા અને પશ્ચિમ ખાનદેશમા ગુજરાતીઓ વસે છે છતા તેને કોઇ ગુજરાત ગણતુ નથી આશ્ચર્યની માત એ છે કે કાઠિયાવાડ અને કચ્છને ય ગુજરાત બહાર ગણાવનારા કેટલાક છે ખગતી ને કલકત્તામા હજારો ગુજરાતીઓ વસે છે અને તો ય તે ગુજરાતમા છે એમ માનવા મથે છે એટલે ગ્રંથગની ગુજરાતની સીમાઓ બાધા એ અયોગ્ય છે હુ તો માનું છુ અને કહું છુ કે 'જ્યા જ્યા વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યા સત્કાળ ગુજરાત' એ ગુજરાત ગઢૂકવિની કેવળ કલ્પના નથી, પણ વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક સત્ય છે

પરંતુ 'જ્યા જ્યા ગુજરાતી બોલાતી ત્યા ત્યા સત્કાળ ગુજરાત કહેનામા કદાચ વાસ્તવિક સત્ય નથી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમા સદીઓ થયા વસતા 'ગુજરાતીઓ ગુજરાતી નથી બોલતા ઝાવેર ને વાસનાડા, છડર અને શ્રીમાલમા આજે મારનાડી નધારે બોલાય છે છતા એમા વસતા ગુજરાતીઓ નથી એમ કાણ કહેશે ?—કેમ કહેનારો ? ગુજરાતીનું પ્રાધાન્ય એ ગુજરાતનું મુખ્ય લક્ષણ મનાય પણ એ પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યા

ગુજરાત નથી એમ કેમ કહેવાય ? ત્યાર પ્રશ્ન થાય છે કે ‘ગુજરાત’ એટલે શુ ? ત્રીસ વર્ષના મનને હું એની વ્યાખ્યા આપું. એની રાજકીય કે ધાર્મિક ઓળખાણ એનું મૂળ નથી; એનું મૂળ દિગ્ધિ સંસ્કારને લાક્ષણિક રીતે જીવનમાં ઉતારવાની કલામાં છે.

પણ ગુજરાતને મીમાંસા નથી. ‘ગુજરાત’ એક જીવંત અને જનપ્રત્ય વ્યક્તિ છે—જે પોતાને એક કલ્પવામાં, પોતાનું અસ્તિત્વ એક દૃઢ સંકલ્પ દ્વારા સરળતામાં જીવનસાધ્ય સમજે છે. એ ગુજરાતીઓનું જન્યુ છે ખરું. પણ એ માત્ર માનવીઓના સમૂહ નથી ત્યાં ગુજરાતીઓ ‘ગુજરાત’ છે ને એટલે અવી નિર્ણયામક કલ્પના સેવી એકલા મળે છે ત્યાં ગુજરાતની દરની છે જ. ગુજરાત વિસ્તરે છે ત્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પનશક્તિ એને સરજે છે ત્યાં. ‘ગુજરાત’ તો એક ભાવનાધરી પણ જીવંત સારકારિક વ્યક્તિ છે ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના ભાવથી પ્રેરાઈ એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જેણે સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય તેનામાં ગુજરાતની અમિતતા હોય.

આ વ્યક્તિત્વના ધનરમાં પર્વત ને નદીઓનું ધ્યાન ગોણું છે. મુખ્ય સ્થાન તો જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરળવી છે તેમનું છે. તેમનાં પરાક્રમે અથવા સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઇચ્છાને કેદરથ કરે છે તે ઇતિહાસ કે સિધ્ધાંત ગ્રંથી જન્ય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે, ગૌરવકથાઓનાં મંડાણ માટે છે અને ગુજરાતનું સૂક્ષ્મ શરીર જાંધી જન્ય છે.

૩

ઈતિહાસના પ્રવાહમાં આવા મહાપુરુષોમાં પ્રથમ તો એ સિધ્ધરાજ જયસિંહ એણે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, પાટણને વિદ્યાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, પોતાની કૃતિ‘ગાથાથી લોકસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું’. ગુજરાત એક છે, મહાન છે, વહનીય છે એ ભાવના ઉપજવવાની સામગ્રીઓ એણે સરજી પણ જે કાઢ્યો ગુજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો ને ધણુકના મોઢ વાણીઆએ, ગુજરાતનાં સાહિત્યસ્વામીઓના શિંગેમણિએ. કલિકાલસર્વજ્ઞ

હેમચંદ્રસૂરિએ એનું 'કુમારપાન ચરિત્ર' પાટણની મહતાની ભાનનામાથી ગુજરાતની અગ્નિતા પ્રગટાવવાનો પટેલો પ્રયત્ન આ ન્યોતિધ રના તેજથી વસ્તુપાવ અને તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજ્જવળ કરી

આજે આપે અસર આપ્યો છે તો કહેવાની તક લઉં છું કે કોઈક દિવસ આ નિઘાનિધિના રમરણો સનેજ ગમતી પ્રવૃત્તિ સાદિય પગિપદ આદરશે અને પાગ ઉતારશે ત્યારે જ તે નણ્ણમુક્ત કહેનાશે

પણ પછી પાટણ પડ્યું અને ગુજરાતની ભાનના ધડીબર નજીક થઈ ગઈ પગદાંતે ગયેનું ગુજરાત, વીખરાઈ મએલી અની વિદ્વાતા, ઘરથા કાપતો એનો જનસમૂહ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગ્યા છતાં સારે નરીએ માણુબટોએ ગુજરાતી ભાષાને જીવતી રાખી અને સમૃદ્ધ કર્યાં કરી છતાં સત્તરમા સૈમના મધ્ય સુધી એમની કૃતિઓમાં ગુજરાતી અરિમતા દેખા દેતી નથી

આશરે ૧૬૮૫ માં હારમાળા રચાય છે સાહિત્યરસિકો 'મહેતાજી' તરફ આકર્ષાય છે, એમના જીવન અને કવનના પરિચયમાં આવના પ્રયત્ન કરે છે, અને પરિણામે એમના કેન્દ્રાક જીવનપ્રસંગો વિશે સાહિત્ય સરજવા માડે છે આ બધામાં મુખ્ય કવિ પ્રેમાનંદ એમણે મહેતાજીની જીવનગાથા ગાઈ, એમની હારમાળા, કુડી, શ્રાદ્ધ ને મામરો વડે ગુજરાતીઓની ક પના જૂતાગઢના ભક્તશિરોમણી પર એકામ બની ઢળી અને અણુજણી એ કવનતામૃતિની આસપાસ ગુજરાતની અરિમતાનો આછો આભાસ નીરખવા લાગી

વળી પાછી ભરતી પછીની ઓટ આની ફરીથી દોસો નોંતું આનરણુ જવાપુ-જ્યા સુધી નમદ આગ્યો ત્યા સુધી આગણીસમી સદીની મધ્યમાં જ્યારે કેળવણીની કેવળ શરૂઆત હતી અને રાષ્ટ્રીયતા તો જન્મી નહોતી ત્યારે આ ઉત્સાહરોના, અધીરા યોનનભર્યા વીરે ગુજરાતી સાહિત્યનું મથન કયું ને નવરત્નો કાઢ્યા એણે ઇતિહાસ ખ ખોળ્યો ને ગુજરાતીરોની કથાઓ એકઠી કરી, એણે જીવન સંશોધ્યું અને ગુજરાતના સામાજિક લક્ષણોની ચર્ચા કરી એની જીવન ત ક પના થઈ ગુજરાત બેજુ થયું-લૌગોનિક નહી, પણ જૂત મહતા અને વર્તમાન વિગિષ્ટતાથી સમૃદ્ધ ચેતનવત વ્યક્તિ-એ જીવનભર એવંતી અરિમતાને ચંદોમાં ઉતારી

“જય જય ગરવી ગુજરાત !”

નર્મદનાં અનેક ઝળોમાં આ પાશુ એક નાનુંમનું નથી. ઉચ્ચારતા હેયું થનગન થાય એવા આ ચાર શબ્દો ગુજરાતી અસ્મિતાને પ્રાણ સમા પ્રિય અને પ્રેરક છે.

નર્મદ અને એના સમકાલીનોના પ્રયાસોથી આ અસ્મિતા સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પામી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર વધતાં કેળવણીએ ગુજરાતીઓ ખે પાંચ સાહિત્યકારો પ્રતિ એકાગ્ર દષ્ટિ ગમ્મતા શીખ્યા જનતા આગળ ‘સધરા નેસંગ’ ને ‘વનરાજ આવડા’ ની કથાઓ દ્વારા ભૂત મદત્તા સહુવન કુવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. ‘ગુજરાત’-એક, અવિલાસ્ય, અબેદ અને અગરામર-હવન વ્યક્તિ-રૂપે-કલ્પનામાં ને ભાવનામાં સરળતા લાગ્યું.

આ ભાવનાના ઘડતરમાં કાળે કરીને જીગ્ન પાશુ કેટલાક તત્ત્વોએ સાથે ભાગ ભજવ્યો છે.

નર્મદ પછી તો ઘણા ગુજરાતીઓએ આ ભાવના સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. ‘શુભવંતી ગુજરાત’,^૧ ધન્ય હો ધન્ય જ પુષ્પ પ્રદેશ, અમારો ગુણિયત્ત ગુજરાદેશ’,^૨ ‘જય ગાઓ, જય ગાઓ, ગુજરાત ગિરાનો જય ગાઓ’,^૩ ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’.^૪ ‘આમ આ ભાવના પૂરેપૂરી પોષાઈ છે નવલકથાકારોએ સરજેલાં ગુજરાતી વીરોના કાલ્પનિક વ્યક્તિત્વે એને આશ્રયસ્થાન પૂરૂ પાડ્યું છે. સાહિત્ય ને સરકારવા સંશોધનથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે કામ કરના કેટલાય ગુજરાતીઓએ અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર કેળવ્યો છે. આ અસ્મિતાની અગ્ન્ય ભાવનાને પોષવા સ્વ રણછતરામ આ પરિષદની સંખ્યા સ્થાપી ગયા ગુજરાતીઓ ગુજરાત સરજે એ એમના હવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી

પાશુ આવી ભાવના જે પ્રાંતીયતાની સિદ્ધિ સારૂ સેવાય તો તે જરૂર સંકુચિત જાને, અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિંદુ જેવા વિશાળ દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના ઢગલા પડ્યા હોય

ત્યા પ્રાતિક પ્રેમ િ નીમળી દ્વારા જ ગાંધીયતાની સિદ્ધિને પાયાય-ને આ ભાવો પરમ્પરો નિરોધી ન હોય તો

હિંદી અવગ મુજગતનુ અગિત્ય ન હોયુ જોઇએ, ન દોષ શકે એ મહારાષ્ટ્ર સાથે સિધ થાયે, માગડ ને ગુપ્તતાના સાથે નિકટ સબધે સકળાએયુ છે રાષ્ટ્રીયતા જે નત માન પર શાસન કરે છે તે તો ચિરકાય આનવાની, અને બધી પ્રાન્તિક નિશિષ્ટતા હિંદી પ્રચલ એકતામા ભગી જાય તો જ જનસાધુ પ્રાપ્ત કરશે

અને મુજરાતની અરિમતાએ આ સાધુ પ્રાપ્ત કયુ છે તે ગાંધીજીને પ્રતાપે આ નબળાગન, ગાંધીવિધાયક, દિવ્યદર્શી મહાત્માએ રાષ્ટ્રમેવાને મુજગતીઓનો ધમ બનાવી તેમને પુનરિધત અદ્વિસાતમ રાષ્ટ્રીય નિમ્નહની શક્તિનો અને કૃતિનો ઝેરપ આપ્યો કે ગાંધીયતાને મુજરાતી અરિમતાનુ લક્ષણ બનાવી જે નિરોધી ભાવનાઓ સાત તેનુ સમીકરણ કયુ છે એમનુ પ્રચલ વ્યક્તિત્વ, એમનુ ગાંધીવિધાન, એમના દિગતગામી પરાક્રમે અને એમની સદ્ગતી પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય છાછાશ્મિના અગભૂત યનુ મુજગતીને સરળ થઇ પડ્યુ છે મુજરાતની અરિમતા આમ રાષ્ટ્રીય આત્મસિધિનુ પમધિયુ બની રહ છે

પોતાની ભાષા ને સાહિત્ય, પોતાના સરકાર ને જનને અરિમતા વડે સદ્ગત કરતો મુજગતી રાષ્ટ્રધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એ સકંપ વડે 'મુજરાત'ને જીવત કરે છે, રાષ્ટ્ર મા એને નિયુક્ત કરી દેવા માટે-જેમ યોગી સમાધિ આદરે છે, પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મમ બનાવી દેવા માટે-તેમ

૫

આ અરિમતા સાહિત્યને કેમ પ્રેરે છે તે તપાસતા પટેલા, ફરીયા એ કેવી રીતે ચકત થાય છે તે તપાસીએ

૧ મુજરાતીઓની ભાષા ને સાહિત્ય, સરકાર, પરાક્રમ ને પ્રવૃત્તિનો આપણે નિચા કરીએ છીએ

૨ આપણી જ કલ્પના વડે સમસ્ત મુજરાતીઓના બન્યા મુજરાત ને આપણા મન આગળ રાખતા શીખીએ છીએ

૩ ગુજરાતને દિંદી ગાંધીના એક અવિચલ્ય અંગ તરીકે જ કદાપીએ છીએ.

૪ આપણી સામુદાયિક એકતા જેમાં મૂર્તિમાન થઈ છે એવી 'ગુજરાત' ની ભાવના પર એકાગ્ર ચિત્ત ધ્યાન કરતાં આપણા આચાર, વિચાર ને સકલ્પ આ ભાવનાથી જ પ્રેરાય છે.

૫ પરિણામે આ ભાવના સેવતા ને સમૃદ્ધ કરતા ગુજરાતીઓને સઘ મોટો યતો જાય છે.

૬ એવું સાહિત્ય પ્રગટે છે કે જેથી આ ભાવના પ્રસરે. એ સક્રિય સંકલ્પમાં પરિવર્તન પામે, અને એ ભાવનાથી પ્રેરાએલા ગુજરાતીઓની ઇચ્છાશક્તિઓ એક જ જળીના વળાટમાં મુકાઈ જાય.

૭ એ ભાવનાની સિદ્ધિ અથે સેવેલી સંકલ્પજન્ય સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જેથી એકતાનું ગ્વરૂપ રૂપરૂ થાય છે.

૮ આ ભાવનાની જ્યોત કાયમની જળે અને ઇચ્છાશક્તિઓનું મુકાલું સરળ બની સમગ્ર ઇચ્છાશક્તિ - collective will - પ્રભાવશાળી અને મોટું સામુદાયિક મુદ્દત્સુતા કેળવાય છે, આદરેલો વિગ્રહ ભલે બળતો હોય કે જાનનો રક્ષનો હોય કે નીતિનો. એમાં સમાર્પ જતી કલ્પના, સંકલ્પ ને સિદ્ધિ દરેક માણસ પોતાના વ્યક્તિત્વના બળ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

'ગુજરાત'ને 'રાષ્ટ્ર'ની મહાવ્યક્તિ સરગવાની શક્તિમાં દરેક માણસની ઇચ્છાશક્તિનો હેતુપૂર્વક ગ્વીકારાએલો પ્રયત્ન રહ્યો છે. આજ વરતુ આપણા પૂર્વજે વચ્ચેનો, તેમ જ આપણા જૂના સમુદાયો અને આજના સમુદાયો વચ્ચેનો મૌલિક ફેર બતાવે છે. આપણા પૂર્વજે અનિચ્છાએ સામુદાયિક ભાવનાના અંગ બની રહેતા; આપણે સંકલ્પપૂર્વક આપણને જોઈતી સામુદાયિક ભાવના સરજી શકીએ છીએ.

જૂના સમુદાયો સમયના પ્રવાહમાં પેદીધર કેળવેલા આચારવિચારથી અને વ્યક્તિગત સર્જનના અભાવથી ચાલ્યા કરતા આજણુ જન્મે થયાય; આજણુને પોતાના સમૃદ્ધ મોટે ગર્વ હોય; પણ આજણુત્વના જોખામા એ જન્મે, જીવે ને મરે; અને પોતાના આચારવિચાર મા' તે પ્રાણુ પણ આપે તો તે વારસામાં મળેલા અંધનોને બળે જ.

બ્રાહ્મણમાત્રના બન્યા વિરાટપુરુષની કંપના તે સેનતો નથી, અને સ્વતંત્ર પ્રયત્ને તેને જીતી સ્વરૂપ આપતો નથી

આજના સમુદાયે સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની અગત કંપના દ્વારા સમર્થ છે, ને વ્યક્તિગત સકલને ધ્વંસશક્તિને બળે ઉવત રહે છે

‘શુદ્ધગત’ ને ‘રાષ્ટ્ર’ બને વ્યક્તિગત કંપના, સકલને શક્તિઓના શુદ્ધશક્તિ પ્રગટે છે એ બધાનો પાયો ને આશ્રય વ્યક્તિ છે સમૂહ નથી

અવિચળ એના આ સત્યને કોઈ જાણે એમ નથી વ્યક્તિના વિકાસ વિના કોઈય નથી, સમૃદ્ધિ નથી, સામુદાયિક બળ નથી જ્યાં એ વિકાસને અવગણ નથી ત્યાં જીવન નથી, પણ મૃત્યુની નિશ્ચેતન સમાનતા પ્રસરે છે

ગયા સૈકામાં પ્રચલિત હતો તે વ્યક્તિવાદે માન વ્યક્તિ પર ભાર મૂક્યો ને વ્યક્તિત્વની શુદ્ધશક્તિ ધ્યાનમાં ન રાખી પશ્ચિમામે રાષ્ટ્રીય બળ ધરતુ, અને તેથી કેટલાક આજે કોઈ પણ પ્રકારે મેળવેલા સામુદાયિક બળની પૂજા કરી રહ્યા છે પણ જે સામુદાયિક બળ વ્યક્તિઓના અગત સંસ્પર્ષથી નથી રચાયુ તે ગુનાઓના બળના બળ જેટલું પાશન છે ને તેટલું જ દુઃકરુણી છે

૬

વ્યક્તિત્વને સાહિત્ય ને કલા જેડે ગાળ સબધ છે બધું સરસ સાહિત્ય, ગમે તે કાલમાં કે સમુદાયમાં, પ્રખર ને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંથી જ ઝરે છે જે નગસિદ્ધ મહેતાનું વ્યક્તિત્વ ધરે છે, ગાડા બની, ભગવાન ભજવામાં સાક્ષ્ય ન માનત,—જે મધ્યકાલીન રજપૂત સંસારની શૃંગારાઓ મેદી, સાધુડી બની દ્વારિકા નાસી જનારું મીરામાં વ્યક્તિત્વ ન હોત તો એમના મુખમાંથી મદીઓ સુધી દગાડતો બિંમલ ક્યાવી નીકળત ? જે કવિ સૃષ્ટિનું મધ્યમિદુ પોતાના વ્યક્તિત્વ પર નથી ઠેરની શક્યો તેની કંપના સરસતાનું દર્શન નથી કરી શકતી તેનામાં સજ્જતા હોય તો એ નિબલ ને રોગિષ્ટ તેની કંપના ચિરજીવ સતાન જન્માંવી શક્તી નથી બધી સરસતા સમૃદ્ધ ને વિવિધરંગી વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મે છે અને તેના વિમલથી ખીને છે

તેથી જ રીતે સાહિત્યમાં સરસતાનું માપ પણ તેમાં પ્રતિબિંબિત થતા વ્યક્તિત્વ ઉપરથી નીકળે છે આ વ્યક્તિત્વ એ રીતે દેખાય છે

અપરોક્ષ વ્યાનુભવ-કથનથી ને પરોક્ષ-પાત્રાલેખનથી મીરાંબાઈ ને દયારામ, અણુછૂટકે લગ્ન ગાતાં, વ્યાનુભવકથન કંઈ છે ને વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે; નરસિંહ ‘મુરતસંગ્રામ’માં રાધાનું પાત્ર ચીતરતાં નેને આછું આછું વ્યક્તિત્વ આપે છે. પણ આપણા જ્ઞાતા સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વ અક્ષમ્ય ગણાતું; તેથી ને સાહિત્યકારોનું જે વ્યક્તિત્વ નેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે તે સહેતુક નથી. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ ને દયારામે હૃદયોદ્ગાર ઊભારાઈ જતાં કેક વ્યક્તિત્વ દેખાડ્યું પણ ભાણુનું ક્યાં? પ્રેમાનંદનું ક્યાં? અને પરોક્ષ પાત્રાલેખનમાં તો એ ક્યાંથી જતાવાય?

ઐટલે—

૧ જે સમુદાયમાં વ્યક્તિનો વિકાસ ન હોય ત્યાં સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન બહુ જ થોડું હોય છે અને તે પણ ન-છૂટાના ઊર્મિકથન રૂપે જ;

૨ તે સમુદાયમાં પરોક્ષ-પાત્રાલેખનમાં ઇવંત વ્યક્તિત્વ નહીં જેવું હોય છે. આ પગેક્ષ રીતે કંગેલું પાત્રાલેખન હાં તો (૧) કાંઈ ગુણના પ્રતીકરૂપે કરવામાં આવે છે કે (૨) સામાજિક આદર્શના બીબાંરૂપે,

૩ અને જે સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ હોય ત્યાં ઊર્મિકથન દ્વારા વ્યક્તિત્વ સહેલાઈથી દર્શાવાય છે અને પાત્રાલેખનમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સરસ થાય છે

હું પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ પર આટલો ભાર મૂકું છું; કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારની સર્જકતાની કસોટી છે. આત્મોર્મિનું કથન એ તો પંખીના કિલકિલાટ જેવું પણ નૈસર્ગિક ને પ્રયત્નહીણ હોય છે; એનો ઊભરો તો બહાર પડે ત્યારે જ શમે. પગેક્ષ પાત્રાલેખનમાં લેખકની સર્જકતા સર્જનહારની શક્તિનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે, અને શબ્દો દ્વારા ઇવંત સૃષ્ટિ નજર આગળ સહુ મૂકે છે. આથી જ ઊર્મિકથન કરતાં નાટક સાહિત્યનું સ્વરૂપ વધારે સુદર છે, જેમ સગીતથી શિષ્ટ ને ચિત્રકલા છે તેમ તેથીજ બધા મહાન કલાસ્વામીઓએ Objective Creation માં-પરોક્ષ સર્જનમાં-કૃતકૃત્યતા માની છે.

ત્યારે આચાર કે બળથી સમુદાય બધાયે હોય ત્યારે સાહિત્યમાં મનુષ્યનું દર્શન પ્રતી કે બીજાએ થાય છે ત્યારે વ્યક્તિત્વનો વિશિષ્ટ ગર થાય ત્યારે વ્યક્તિત્વનિરૂપણમાં વાસ્તવિકતા આપતી જાય છે અને ત્યારે પગેક્ષ સર્જન દ્વારા સાહિત્ય સંસ્કૃતિની ઊંચી કક્ષા પર ચડે છે

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં યશ્વિત્તનિરૂપણ ઘણે ભાગે બીજાએ છે મહાભારતમાંના કેટલાક ભાગ તે મૃત્યુકટિક જેવા અપનાદ છે ખગ પણ થોડા જ આથી નાટક માન નાટકરૂપી કવિતાઓ-1) Dramatic Poems-બને છે વસપર પરાગત રચાયેલા સમુદાયનું આ પરિણામ છે

ગ્રીસમાં પહેલેથી વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ અનુભવ હતો મનુષ્ય મનુષ્યરૂપે માન પામતો, માત્ર સમુદાયના અગરૂપે નહીં તેથી જ ત્યાં લોકશાસનના બીજા સૌથી પહેલા નખાયા, તેથી જ ગ્રીસ સાહિત્યને કલાએ અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સર્વે કલાના અભ્યુદય નાટક પણ ત્યાંજ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરી ગ્રીસ સાહિત્યમાંની કૃતિઓનું પદોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ આજે પણ જીવંત નગ્નારીઓની સૃષ્ટિ નગર આગળ ઊભી કરે છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલેથી વ્યક્તિવિશિષ્ટતા અભાવ જોવામાં આવે છે હરિભદ્રની 'સમગ્રવ્યાખ્યા' (૪ સ ૭૫૦) ગુજરાતીએ લખેલી એક જૂનામાં જૂની વાર્તા છે એમાં પાત્રો માત્ર શુદ્ધતા પ્રતીક છે શુદ્ધતાને ગંભીર સદ્ગુણનું સ્વરૂપ અને અમિશમાં સાદાશુ નીચતાને ક્રોધનું સ્વરૂપ એમાંથી એકબેને વ્યક્તિત્વ જ ન મળે 'ઉપમિતિભવપ્રવચકયા' (૪ સ ૮૦૬) માં સદ્ગુણને દુશ્મનો જ, મનુષ્યના નામ નીચે વિદરે છે

હેમચંદ્રાચાર્ય જેના અધિષ્ઠાતા હતા એવા યુગમાં-દેવયુગમાં- ગુજરાતમાં અનેક કાવ્યો ને નાટકો લખાયા, કલાએ અનેક મજાનાત્મક પ્રયત્નો કર્યા પણ પાત્રને વ્યક્તિત્વ આપવા તરફ નગર ન ગઈ તે ન જ ગઈ એ નાટકો આજે ગમથી વાચવા અધગ યથ પડે તેમાં કંઈ નવાઈ ધોરણિ આપ્યાનોમા આભાગિક કથાઓમાં એક ગાળ ને બીજા વચ્ચે એક બીજા ને બીજા વચ્ચે એ નમગ્રેક ને બીજા વચ્ચે માત્ર નામનો જ ફેર બધા

માત્ર Types-નિષ્ચેતન બીજાં। 'સુરતસંગ્રામ'ની રાધા ને પ્રેમાનંદનાં ફટલાંક પાત્રોને કવિ સર્જકતાના આવેશમાં આક્રુષ્ટ આક્રુષ્ટ વ્યક્તિત્વ આપે છે, પણ તેને સૌંદર્યવિધાનનું મૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી.

પણ નમંદથી નવું વિશ્વ રચાતું થયું. ઊછળતો, કાદવ ઊછળતો આવ્યો વ્યક્તિવાદ. માનસસૃષ્ટિનું મધ્યબિંદુ સમૂહ નહીં પણ વ્યક્તિ થઈ. પોતાના વિચારો, અનુભવો અને આચાર દૈનિકને ધડવાનો અધિકાર હતો, એટલું જ નહિ; પણ તેને પોતાના જ રાખવા એ એનું પ્રથમ ને અનિવાર્ય કર્તવ્ય મનાયું. આ દૃષ્ટિથી ઉચ્છંખળતા આવી, સ્વચ્છંદ આવ્યો ને બેપરવાઈ આવી; સાથે સ્વાનુભવી સાહિત્ય પણ આવ્યું પોતાના વ્યક્તિત્વમાં આત્મઅર્જા ઊગી, કલા ને સાહિત્યમાં પ્રાણ આવ્યો, સાથે પોતાની કલ્પના ને સંકલ્પ વડે ગુજરાતનું સામુદાયિક વ્યક્તિત્વ રચવાની હિંમત પણ આવી. ગુજરાતીઓએ પોતાના ધર્મ ને સમાજનાં બંધનો શિથિલ કરી, પોતાની કલ્પનાના બળ વડે, બધા ગુજરાતીઓ જોડે કંઈ બાંધી, નવી એકતા સર્જવા માંડી આમ વ્યક્તિત્વ વશપરંપરાગત સામુદાયિક બંધનોમાંથી છૂટું થવા માંડ્યું અને સ્વેચ્છાથી નવાં શુદ્ધ બંધનો બાંધવા લાગ્યું.

સાહિત્યમાં આ દૃષ્ટિબિંદુએ નવું ચેતન આવ્યું. પ્રતીકથી બીજું : બીજાથી વ્યક્તિ સામાન્ય અનુભવથી વિશિષ્ટ સ્વાનુભવ : એકધારા સાહિત્ય સ્વરૂપોને બદલે વ્યક્તિગત સ્વરૂપાતર સમશીલતાને બદલે વૈવિધ્ય આ આપણા સાહિત્યવિકાસનો ક્રમ થયો.

ગુજરાતમાં વ્યક્તિત્વવિકાસને અવકાશ નહોતો, સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિત્વની કિંમત ઘણી ઓછી હતી અને તેના સમૃદ્ધ નિરૂપણમાં રહેલી સરસતા પારખવાની શક્તિ ગુજરાતીઓમાં હતી નહીં આ કારણોને લીધે અહીં સદીઓ થયાં નાટકનું નામ ને નિશાન ન હતું. સ્વ. રણછોડલાઈ ઉદયરામે અર્વાચીન નાટકની પ્રણાલી આરબી, પણ એનું મૂળ તત્ત્વ તેમની કલાદૃષ્ટિની બહાર રહી ગયું.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી બે શુદ્ધ વ્યક્તિઓ-નવ વસંતનાં પહેલાં બે મધ્યમધતાં કલ્પનાપુષ્પો-ને સરસ્વતીચંદ્ર અને

કુસુદ સાદરશ્રી ગોવર્ધનગમની નવલકથાના એ એ અમર સ્તબો
એના પહેલા ભાગમા એ હસતા, રડતા, ઈન્છા ને સિધ્ધાન્ત વચ્ચે
એના ખાતા જીવતા મનુષ્યો આપણા નિમ્નબાધવો સમા
આપણા જીવનમા વણાઈ જાન છે એમના ટપકતા અશ્રુઓ
આપણને ભીજવે છે, એમના પ્રેમ ને કત યની જ્યોત આપણને
હૂંફ આપે છે

હોના ત્રીસ પોંચા ગુજરાતમા વ્યક્તિ સામુદાયિક પરાધીનતામાથી
પૂરી થઈ, વિકાસના ક્ષેત્રો શોધતી ચાલી છે ન્યાતોના બધન શિથિન
થયા, કુટુંબની ધરના બલ્લાઈ ગઈ લગ્નની મથી પર ગુલામગીરીની
મુદ્રા હતી તે ખરી પડી, સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર
થયો પ્રેમે જનતા ા કટપના મુખ્ય કરી સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતા પ્રેમની
ભાવના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર રચાઈ છે પોતે જાને ન સ્વીકાર્યા હોય
એના સામુદાયિક બધનોની એ નિષ્ઠાતક છે કારણ કે એનો આખો
ખ્યાલ ને કટપના વ્યક્તિગત છે જીવનમા અન સાહિત્યમા એને
સ્થાન મળ્યે મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે સ્થાપય છે આ બધા વ્યક્તિત્વ
વિકાસના સીમાયિ હો છે

જેમ એ વિકાસ પધો તેમ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સમૃદ્ધ થતુ ગયુ
આ સદીની શરૂઆતમા એ પાત્રો ના સ્ત્રીત્વનુ દર્શન કરાવે છે
શ્રી ગોવર્ધનરામની કુસુમ ને કનિ ન્દાનાનાલની જયા-બને સ્ત્રીઓ
બડખોર, વ્યક્તિત્વશીલ ને તેજસ્વી શ્રી રમણભાઈનો ભદ્ર ભદ્ર,
અનિરમરણીય ને આકર્ષકારી શ્રી ધૂમકેતુનો લેયાદાદા ને શ્રી
રામનારાયણ પાટની જેમી, અને શ્રી દેવે ને શ્રી ધનસુખલાલના
વિપિન ને નિમળા-બધા આખેડુળ મનુષ્યો કીણી મોગી શક્તિ
અને અશક્તિઓની જીવંત ને ચેતનવતી વ્યક્તિઓ કુ તો
વ્યક્તિત્વનિરૂપણનોજ સંસિધો ગ્હો છુ જીવંત સ્ત્રીપુરુષો ચીતરાયા
છે કે નહીં એ સિનાય મને બીજી પગલા જ નથી

મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનુ સજન આમ સમૃદ્ધ થયે કનાદષ્ટિ
વિશુદ્ધ થતી ગઈ છે પણ જોને આપણે સ્વજનથી ચે નિમ્ન ગણીએ
એવા કેટલા પાત્રો આપણી કટપનાસૃષ્ટિમા જીવતાનગતા એના છે
વ્યક્તિત્વમા આપણો રસ એટલો નથી વધ્યો આપણે ત્યા નવતમ્યા
લોકોને રુચે છે પણ નાટક પર પ્રીતિ નથી, એ તો કાઈ પણ પુત્રક

વેચનાર કહી શકશે હજી નવલકથા અને ઊર્મિદાન્યમાં ગયલા જેટલી જ આપણી વ્યક્તિગત રસિકતા વિકસી છે. સકલ નાટક એટલે વાર્તાશાપ દ્વારા આલેખાતાં આચારાત્મક વ્યક્તિત્વોની સુરેખ ઘટના. આવા વ્યક્તિવિલાસી સાહિત્યમાં રસ લેવાની શક્તિ વંદનતા પ્રમાણુએ હજી ગુજરાતમાં નથી આા; એટલે અંગે આપણી સમીક્ષના ને રસિકતા બંને અધુરાં છે.

૬ અ

આત્મોદ્ધિનના સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વદર્શન દ્વારવતુ સમૃદ્ધ નથી. ઊર્મિદાન્ય કે આત્મકથા એ આ સાહિત્યના લોકપ્રિય પ્રકારો છે, છતાં કેટલુક એવું સાહિત્ય જન્મતાં જ મૃત્યુ પામે છે, કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારના વ્યક્તિત્વનું દર્શન થતું નથી. ઊર્મિદાન્ય રચના ધણી વાર ને પોતાની ઊર્મિને જદલે પોતે કેવી ઊર્મિ કેળવવા માગે છે તેનું કથન આવી જાય છે; આત્મકથામાં ધણીવર પોતે છે એવો નહીં, પણ પોતે કેવા હોવો જોઈએ અથવા પોતાને લોકોએ કેવો માનવો જોઈએ તેનું કથન આવે છે. અને પરિણામે આવા પ્રયત્નોમાં વ્યક્તિત્વદર્શન સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનતું નથી; સનાતન માનવને જદલે આડબરી નટનું એક કે વધારે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે ને કૃતિ સમ્પન્ન નથી. (હું છું એવાનું જ દર્શન થવા દઉં), એ માનવીને માટે આપણે ધારીએ છીએ એવી સરલ વસ્તુ નથી જીવનભર સંસારની રગલૂમિ પર આપણે નવા નવા ભાગો ભજવવા માગીએ છીએ અને તે દેવ સાહિત્ય રચતી વખતે દૂર થઈ શકતી નથી. પણ ન્યારે કોઈ કલાપી પોતાનું દર્શન મુક્ત કરે ગાય છે, તે જેવા હતા તેવાનું, અને તેના નિર્જલ ને સ્નેહવશ, ભોળા, ઊર્મિધેસા, પ્રણય ને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે કચરાતા આત્માના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે. અને આપણે આટલે વર્ષે પણ તેને આપણા સનાતન સ્વજન ગણી કાઢે વળગાડીએ છીએ.

પૂર્વ ગાંધીજીના આત્મકથનમાં પણ તેવું જ વ્યક્તિત્વદર્શન થાય છે તેથી જ તે શિષ્ટ સાહિત્ય બને છે. સમૃદ્ધ ને ભાવનાશીલ વ્યક્તિત્વ : પ્રયંસ ઊર્મિથી ને શક્તિથી તરવરતું, આત્મનિર્ણીત નિયમોમાં વિકાસ પામતું આપણે જોઈએ છીએ; અને આપણને પ્રતીતિ

થાય છે કે એમા દેખાતો સત્યની શક્તિ અને માનવ નિબળતા વચ્ચે
નિમ્ન મુસાફરો કે તો આત્મા આપણા મનાતન ગ્વજનને છે અને આ
પ્રતીતિથી એ કૃતિની પ્રિયત અકાષ છે આ જે અમર મુજાતી
કૃતિઓમા એ તન બિન્ન વ્યક્તિતાનું દર્શન થાય છે અને
કનાપી ને ગાધીજી, એ કૃતિઓ દારા, આપણા જીવનસાથીઓ
બને છે

પરોક્ષ સાહિત્યમા વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ કરતુ એમા સાહિત્યમા ની
અજાણતાની કસોટી છે સર્જકશિલ્પીનો ખર્ચ કીમિયો એમા રહ્યા
છે કનાપી ને પૂજ્ય ગાધીજી નૈસર્ગિક નિખાલમતાથી જે વ્યક્તિત્વદર્શન
કરતો છે તે સાહિત્યમને સમૃદ્ધ સર્જકશક્તિથી કરતુ પડે છે
પાત્ર સર્જનની એની પ્રયોગશાળા તપાસીએ

સાહિત્યની શ્રી મિત્રની ત્રાગે મળવા ગઈ છે સ્ત્રી ને મિત્ર
બને નિશ્ચસનીયતા ની સપૂર્ણ કમોડીએ ચડેતા છે એટલે એના
હૃદયમા જગ્યા સદેહ નથી પણ માત્ર રિચાર આવ છે કે જે
નિશ્ચસનીય ન દોષ તો આમ કે પનાના શાત સાગર પર વહેમ ન
છવાનો ત મ આવે છે મિત્ર ને સ્ત્રી એકના મળે, ન મળ્યો
પ્રસંગ મળે ન કહેવાનું હૃદનાઈ જાય, ન ધાર્યો ગોદ અળખે ઊભો
થાય, પોતાનો જીવ નહેમથી વિધવ્ય બને, શ્રી અગારી મને,
છોમ્મના મુખ પર બીજની રેખાઓ દેખાય-તો પોને શુ કરે ?
સદે, અધરે છૂટો પડે ? કે ભગીચ આત્મત્યાગથી હૃદયના એ
હૃદયમા શમાઈ કત વ્યની મતિ બની રહ ? પોતે કત ન્યમૂતિ
બની નહાતો સકલ્પ કરે છે, નની સ્ટિમા નની જીવનશૈલી
રનીમગતા એનું વ્યક્તિત્વ નના ગમે અમકે છે

સાહિત્યકારે કસમ પકડે છે અને આ ઉપનોયી પોતાના
વ્યક્તિત્વને આવેલા નવા રંગો કાત્પનિક ને નની મૃષ્ટિ પર અમર થે
છે શ્રી ને મિત્ર પણ નના શ્રી પુરો બની જાય છે, આ એ બે
વચ્ચે પોતે નામક બની કાત્પનિક આત્મમથા લખી રહ છે

સ્વ કનાપી ને પૂજ્ય ગાધીજીને પોતાનું દુનુ તેનું વ્યક્તિત્વ
દર્શાવતુ દુનુ, સાહિત્યકારો પોને એકી નની સ્ટિમા તે દોન તો

પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેવું બનત તે દર્શાવવું મ્હું. આ ક્રિયા અધરી બને છે, કારણ કે—

(૧) પોતે ક્ષણ વાર અનુભવેલી ઊભિંને ધુંટી ધુંટીને સુંદર સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાની એનામાં રસવૃત્તિ જોઇએ;

(૨) એ ઊભિંના ગ્રામી સ્વરૂપને કલ્પનામાં મદાલાવનાં નવી સામગ્રી એકઠી કરવાની એની કલ્પનામાં સમૃદ્ધિ જોઇએ;

(૩) એ સામગ્રી એકઠી કરી તેમાંથી એ સ્વાનુભવને અનુદૂલ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ રચવાની શક્તિ જોઇએ;

(૪) એ નવી સૃષ્ટિને યોગ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ પત્રવારને માટે વિકસાવવાની શક્તિ જોઇએ;

(૫) પોતે વિકસાવેલા વ્યક્તિત્વને અણુદીડી સૃષ્ટિમાં નવા અનુભવો કરાવવાનું કલ્પનાવિધિ જોઇએ અને

(૬) એ નવા સમગ્ર વ્યક્તિત્વની રેખાઓમાં કેક મૌલિક માનવતાની અપૂર્વતાનો ભાસ થવો જોઇએ.

આ બધી શક્તિઓના સંયુક્ત ઉપયોગથી સાહિત્યકાર નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરી, પોતે, નવે ને સમૃદ્ધ સ્વરૂપે, ન જોયેલા અનુભવો કરે છે, અને તે કાલ્પનિક સ્વાનુભવો શબ્દોમા વ્યક્ત કરે છે

તે જ પ્રમણે પોતાની સ્ત્રી ને મિત્રનાં વ્યક્તિત્વો જે એને પરિચિત છે તેમા એ નવા રંગો ઉમેરે છે નવી સૃષ્ટિમા શક્ય એવા અનુભવો એમની પાસે કરાવવા માટે તે પર-સ્વભાવ-પ્રવેશ કરે છે : જેમ લોકો અસલ પર-કાયા-પ્રવેશ કરતા હતા તેમ અને પરિણામે એનો મિત્ર ને સ્ત્રી જુદાં જ બની બન્ય છે.

આ ત્રણે પાત્રોમાં—

(૧) અસલ વ્યક્તિત્વનો પાયો એટલો મજબૂત જોઇએ અને લેખકની સર્જકતા એટલી સપ્રમાણ જોઇએ કે નવું વિકસિત વ્યક્તિત્વ વાગ્તવિક લાગે અને તેણે કરેલા કાલ્પનિક અનુભવો સ્વાભાવિક લાગે;

(૨) અને છતાં એ વ્યક્તિત્વ એવું હોય કે જેથી પુસ્તક વાંચનારને એમાં પોતાનો જ મિત્ર કે સાથી દેખાય.

આમ સાહિત્યમાં આલેખેલું વ્યક્તિત્વ આખેલુ જોઈ જવ ત
અને પરિચિત માણસનું હોય એવું લાગે, અને છતાં એમાં એવી
હૃદયસ્પર્શતી માનવતા હોય કે અનેક વાચકોને પોતાના કોઈ સ્વરૂપનું
પ્રતિબિંબ એમાં જણાય, ત્યારે વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ સફળ થયું
જણાય. આપણા સાહિત્યમાં કવિની સર્જકતાએ પેદા કરેલી પ્રાદેશ
પ્રેરનાને જીવંતમાં જીવંત વ્યક્તિ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણની ભાગવત-
કારની કલ્પનાનું એ પરિણામ છે એ પુરાણમાંથી નીતરતી વ્યક્તિના
લક્ષણ લાડકા પુત્રના, મેલખટાઉ વરણગિયાના, મેરક સખાના,
સરદશી મુત્સદીના લાગે છે, અને છતાં એના દરેક સ્વરૂપમાં સર્વ
સામાન્ય માનવ હૃદયની કોઈ ભિન્નિઓને મૂર્તિમાન કરતી અપૂર્વતા
દેખાય છે જેમ કાચસાઈ આપણી વ્યવહાર સૃષ્ટિ કરતાં અપૂર્વ
હોય છે, તેમ સાહિત્યમાં નિરૂપેતું વ્યક્તિત્વ વ્યવહારમાં દેખાતા
વ્યક્તિત્વથી વધારે સવાદી છે.

આમ વ્યક્તિઓ સર્જતો સાહિત્યસ્વામી, શિષ્ટીઓની સર્જકતાને
વીસરાવી, વિશ્વકર્માની કલાને વધારે અપૂર્વ બનાવે છે. આમ
ટોમરનો એકીલીસ ને ટેક્ટર, વાલ્મીકિના રામચંદ્ર કાલિદાસની
શકુન્તલા ને ભાગવતકારના શ્રીકૃષ્ણ, શેક્સપિયરના હેમ્લેટ, ઓથેલો
ને ફોલ્સ્ટ્રાફ, હુગોનો જીન વેલજીન અને કુમાનો દાગ્તા યા, દબ્બાસની
નોરા ને દોલ્ડરોયની એના કેરેનીના ખરા સ્ત્રી પુરોગામી વધારે માનવી
છે, ખરી વ્યક્તિઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી
જીવનધાનાના અણનિહોળ્યા ને નિકટના સાથી બને છે અને સાહિત્ય
આમ જીવનથી વધારે સત્ય ને પ્રગલ્ભ બની આપણને, વધારે સમૃદ્ધ
અનુભવસૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય અપાવે છે.

૭

છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં ગાંધીજીએ દિલના અને ખાસ કરીને
યુજરાતના ધડતરને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે એ વિધાયકનો અગત
ફાળો પત વાર નજર જણાવ રાખી આપણે એમણે પેદા કરેલા બળનું
નિરીક્ષણ કરીએ.

ગાંધીવાદ એટલે શું ? એનાં અર્થો કયા ?

ગાંધીવાદનું પહેલું અર્થ સત્ય સત્ય એટલે દરેક માણસે પોતાના
સ્વભાવ ને ગ્વાનુભવની કસોટીએ ચલાવેલો સ્વધર્મ આ સત્ય તે

દરેકનું પોતાનું જ નિરાણું; એની અને એના ઇશ્વર વચ્ચે બાંધેલો બ્રહ્મસંબંધ, જેને માટે એ પ્રાણુ પાથરવા તૈયાર હોય તે દષ્ટિ. આમ માનવીનું વ્યક્તિત્વ સત્ય સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ શોધે છે અને કર્તવ્યની કસોટી પણ ચઢી વિશુદ્ધ અને બલિષ્ઠ બને છે. અને જેમ આ સત્યના સ્વરૂપ પર ભાર મૂકાય તેમ તેમ આ વ્યક્તિત્વ વધારે ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધીવાદનું બીજું અંગ અહિંસા છે. અહિંસાનો અર્થ એક વખત 'અમારી' થયો હતો કુમારપાલ રાજાના રાજ્યમાલમાં જી મારનારે 'જીવસદિકા' બંધાવી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું. આ વ્યક્તિગત બળને ગાંધીજીએ સામુદાયિક ઉપયોગમાં આણ્યું અને તેમાંથી સત્યાગ્રહનું વજ્ર ધડ્યું પોતાની દષ્ટિએ નીરખેલા સત્યથી ન ચળવાનો સંકલ્પ તે સત્યાગ્રહ : આ એનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ, એ ત્યારે સમુદાય દ્વારા આરંભાય ત્યારે એ આગ્રહમાં અનેકના સત્યો સમાઈ જાય, અનેકની કલ્પના ને સંકલ્પ એકાકાર બને અને અનેક વ્યક્તિત્વોની શ્રેણી થઈ જાય આ સામુદાયિક સત્યાગ્રહથી જીવ જીવ વર્ગો ને ધર્મીનાં નરનારીઓને એકજ સક્રિય સંકલ્પ દ્વારા રાષ્ટ્ર સર્જતાં આપણે દીકાં છે. કાસ જેવા દેશોએ હિંસાત્મક વિગ્રહો દ્વારા સંકલ્પ સિદ્ધ કરી 'રાષ્ટ્ર' રચ્યું છે પણ એ વિગ્રહો તો વિકટ હતા અને લાખો કાળ ચાલેલા. હિંદે અહિંસાત્મક વિગ્રહથી થોડે ભોગે ને ટૂંક વખતમાં એ ભાવના સિધ્ધ કરી. આનું કારણ એટલું જ કે અહિંસાત્મક વિગ્રહમાં વ્યક્તિગત સંકલ્પ-સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા ત્યાગને વધારે સ્થાન હતું. અને તેથી તેમા જોડનારને વધારે વ્યક્તિગત કેળવી સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિના અંગ બનવું પડ્યું. આમ ગાંધીજી જગતના સમયબલના અધિષ્ઠાતા બને છે એમની પ્રેરણાથી વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું છે અને સામુદાયિક એકતા સર્જવાનું દરેકને સહેલું થઈ પડ્યું છે.

ગાંધીવાદ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિકાસ પામેલું વ્યક્તિત્વ અને સંકલ્પજન્ય સમુદાય બે સાથે રહી શકે છે ખરું જોતાં જેમ વ્યક્તિત્વ વિકસે તેમ સમુદાય, વ્યક્તિઓની સંકલ્પગુચ્છીથી વધારે પ્રબલ અને ગતિમાન બને, વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બન્ને ભાવના પરસ્પરાવલંબી થાય.

૮

સાહિત્યમા પણ આનુ જ પ્રતિગિમ્ય દેખાય છે વ્યક્તિત્વનુ સૌંદર્ય સાહિત્યકારો વધારે ને વધારે નીરખતા જાય છે અને સાથે હેતુપૂર્વક આદરેલા પ્રયત્નથી જનસમૂહની ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતી સમગ્ર એમતા વધારે ને વધારે અનુભવતા થયા કે ગરીબો ને દનિતોના અનુભવોના વર્ણનો સાહિત્યમા ઉતરના લાગ્યા છે સામાજિક અન્યાય કનિઓના હ વમા જ્યાના અગટાવે છે રાષ્ટ્રની ભાનના નો સાહિત્ય માનમાથી નીતરે છે પણ તે ઉપરાંત કનિ જગતના પીડિતોને પણ સમુદાય કંપી તેના તરફ પોતાના ભવો રહેવડાવે છે

કનિ નની દષ્ટિ કેળવે છે -

‘ મન ! છોડ નિદાળના તારનિયા કાળા કેદખાના કેમ જો સળિયા,
એના કેદન શુ નથી સાબળિયા ?

એની બીનગ મૌન એકાબી રીમાઇ રીમાઇ હજારોના પ્રાણુ શમે,
ત્યારે હાય રે હાય કનિ ! તુંને સાગરતીર કેત ગેલો ગાન મમે ? ૧ ’

કનિ એ સમુદાય ચના કાલ્પનિક વિગ્રહની નોખતો વગાડે છે
અમે કટખનો પુનિત તાજ પટેરી શિર પરે આજ પીડિત દનિતોનુ
રાજ ગ્યનાને આ યા
અમે જુગ જુગ કેરા કેગાન ભાગી નરકોના દાર દેતા હમ એમતાય
ધરણી પર આવ્યા ૨

વળી કનિનો ભાવ ઉલ્લાસ છે
મુખે શુ બૂખ્યાને જળ બસ સિએ ટાંક વળે ?
નરસા અગોને જળથી કયમ રે પૂરજ મમે ?
દરિદ્રી નોધાગ હત્ય જળ દેખી કયમ દરે ? ૩

પણ એકજ ચેતનણી આપુ સમસ્ત જગતને પોતાની આત્મતાના
અમભાગી કરવાની જોને ઇચ્છા હોય તે પણ એ ન બને કે

- ૧ મેધાબી યુગવન્દના
- ૨ મેધાબી "
- ૩ સુન્દરમ્ કા વમ ગલા

સાહિત્યમાં વ્યક્તિનું સ્થાન ભૂલવું એ તો સૃષ્ટિને એની ટોચ પર ઊંધી ગોઠવવા જેવું છે. વ્યક્તિનો પ્રેમ અને અશ્રુ, લલિત ને ધિક્કાર, અસ્મિતા અને કલ્પના, સ્વાનુભવ ને સ્વદષ્ટિ એ જ જીવન ને સાહિત્યનાં બળો છે, એના વિનાનું રાષ્ટ્ર. વગર કે સૃષ્ટિ વર્ણવતું સાહિત્ય એ તો ઠાણું કાચું છે. જેને રાજવી ન ગમતો હોય તે શ્રમજીવી આલેખે, જેને શહેરની સુદરીઓ ન પ્રેરે તે ભલે ગામડાની 'ગોરી' ની પ્રેરણા લે; પણ વ્યક્તિત્વભરી માનવતાથી તરવરતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં આંતરજીવનનાં જ્યાં દર્શન થતાં નથી ત્યાં સાહિત્ય નથી ને સરસતા નથી.

૯

આ સંમેલન આગળ કેટલાક વ્યવહાર પ્રશ્ન પડ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહીં ગણાય.

૧ ગયા સંમેલનને કરેલી ભલામણ મુજબ પરિપક્વ બંધ રણુમાં સુધારા સૂચવવા મધ્યસ્થ સભાએ એક સમિતિ નીમી હતી પૂ. ગાંધીજી અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે એના કાર્યમાં જોડાઈ શક્યા નથી. પણ બાકીના સભ્યો એકમને સૂચનાઓ રજુ કરવાની આશા રાખે છે એ સૂચનાઓના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

(અ) આજે પરિપક્વ તંત્ર છે તેને ઘણે અંશે સમવાયતંત્ર બનાવવું,

(આ) મધ્યસ્થ સભા મોટી કરવી અને તેના કેટલાક અધિકાર કાર્યવાહી સભાને આપવા.

૨. બીજો પ્રશ્ન ગુજરાતી લિપિનો છે,

(અ) જે અક્ષરો દેવનાગરી સ્વરૂપમાંથી ચળ્યા છે તેને પાછું અસલી સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ?

(આ) દેવનાગરી અક્ષરોને વધારે વૈજ્ઞાનિક કે સુધક સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ? આપવું તો કેવું આપવું ? અને તે અત્યારે આપી શકાય એવા સાનુકૂળ સંયોગો છે કે કેમ ?

૩ અને આ બવાથી મોગે પ્રશ્ન તો એ છે કે તમે આ સમ્યાને કેનું સ્વરૂપ આપવા માંગો છો ?

જુદા તમે સાહિત્ય પરિષત્ને ને ગુજરાતી સાહિત્યને અરુ ન મરિ ક યુ હતુ મને એ ગુજરાતી અભિમતાની પ્રયોગશાળા રૂપે દેખાઈ છે અહીં ગુજરાતીઓ ગાજકીય ને ધાર્મિક બેટા છોડી ગુજરાતી તરીકે બેગા મળી શકે ગુજરાતના સાહિત્ય સિમે એમા સન્સતાની સદાચુ કરી શે ગુજરાતી નિદાનો ને કલામાગે અહીં આ રોં અને પદ્ધતિની આપ લે કી શકે, ગુજરાતનુ ઇવન-સાહિત્ય નાટક, નૃત્ય, સંગીત ને કના દા -સર્વાંગ સુદર બનાવનાના પ્રયત્નો અહીં થઈ શકે, ગુજરાત ને મદાગુજરાતમા વસનારાઓને એ દાગ સામુદાયિક અભિમતાની સિદ્ધિ સાપડી શકે

હું આ પ્રશ્નનો નિમન કંગા આ સમેનને વિનવુ છુ તમારે માન બે વગે મળતી, વચમા મદ મદ કાય' ક તી સમ્યા અબાનની દોષ તો તો વધારે કઈ ક નાની જરૂર નથી તો વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કયા કરે, સાહિત્યમારે દીકા કયા કરે અને ગુજરાતની રાક્ષિતો બ્યથ થના દો મે ૧૮૨૬થી એમ થના ન દેનાના પ્રયત્નો આગમ્યા હતા, પણ દગ વરે' મારે કષુન કરતુ પડે છે કે જોઈતી ઝડપે ગુજરાતીઓ આ માગે' આનવા તૈયાર નથી પણ જો તમાગી ઇચ્છા એરી દોષ કે પપિ દાગ અભિમતાની ગગા વગેતી મુશી છે તો માન દગવ કયે કામ નથી આનવાનુ બધાગણના નિયમો દેર યે પણ સન્ધામા વધારે ચતન નથી આનવાનું મન કરેની પ્રચાગતી ને પેસાની જરૂર પડે અધિ ન હિસાબ વગર માનવાનુ નથી રથગે મથગે જઈ સાહિત્ય સભાઓ આપવી પડે કે ચેતનવતી કંગી પડે ન્યા ન્યા ગુજરાતીપણાનુ ભાન કમી થયુ છે કે વીસર્ત ગયુ છે ત્યા તેને ફરી પ્રગળવતુ પડે

જાન્ય, યાસના ! શ્રીમાન ગુજરાતના આ બૂતપૂર્વે વિભાગોને તમારે અપનાવવા છે ? મદાગુજરાતમા પરિવહની પ્રવૃત્તિઓ પ્રસારી છે ?

તમારી હિમત અને કાર્યક્ષતા પર આ સરાલોના જવાબ આપવાનું હું સોંપી દઈ છું

બપોર પછીની બેઠક

પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશીના લાપણ પછી, સંમેલનના પહેલા દિવસની સવારની બેઠક પૂરી કરવામાં આવી હતી. બપોર પછીની બેઠક સાંજના ૩-૩૦ થી ૫-૩૦ ચુધી પ્રભાત ટોચીઝ થિયેટરમાં મળી હતી

આ બેઠકમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું. સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખનું લાપણ પૂરું થતાં, પત્રકારિય-વિભાગના પ્રમુખ શ્રી સામળદાસ ગાંધીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર છાપવામાં આવ્યું છે) વાંચી સંભળાવ્યું હતું આ બંને પ્રમુખોના લાપણો બાદ પ્રથમ દિવસની ખુશ્હી બેઠકનું કામ પૂરું થયું હતું

રંજન કાર્યક્રમ

ત્યારબાદ, રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે, પ્રેમાનંદ રચિત ‘મામેર’ તથા શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી રચિત ‘પૂર્ણિમા’ નામક સંગીત-નાટ્યો કાતક હોલમાં ભજવવામાં આવ્યા હતાં. બંને નાટ્યોમાં શિક્ષિત ગુજરાતી, દક્ષિણી તેમજ સિધી બહેનોએ ભાગ લીધો હતો. સંગીત તથા નૃત્યને આ મધુર-મનોહર કાર્યક્રમ હાજર રહેલ બધા શ્રેતાઓને આનંદપ્રદ લાગ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાચી

ખીજે દિવસ

તા. ૧ : ૧૧ યુઆરી ૧૯૩૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેરમા સંમેલનની ખીજ દિવસની કાર્યવાહી તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ, સવારે ૧૦-૪૫ કનકિ હરિભાઈ પ્રાગજી કારીઆ દાધરકુલના હોલમાં મળી હતી.

પ્રથમ કલાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી રમિશંકર મહારાજ રાવશે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ પ્રથમા અયત્ર જાપનામાં આપ્યું છે) વાંચ્યું હતું ત્યાર પછી ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ પ્રથમા અન્યત્ર જાપનામાં આપ્યું છે) વાંચ્યું હતું ત્યાર બાદ શિક્ષણવિભાગના પ્રમુખ શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટે પોતાનું વ્યાખ્યાન (જે આ પ્રથમા અયત્ર જાપનામાં આપ્યું છે) વાંચ્યું હતું.

કરારો,

આ ત્રણે વ્યાખ્યાનો બાદ ડાહ્યો પસાર કરવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

કરાર ૧ લો.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, વૃત્તન કાન્યપદ્ધતિના માગંદશંક અને નિખાલસ સાહિત્યસમીક્ષક વિદ્વદ્વય શ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેટિયાના અનુસારથી ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને પડેલી મોટી જોટ બદલ આ સંમેલન શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૨ જો

કલાદીપ શ્રી છોટાલાલ નરબેરામ ભટ્ટ, શ્રી કનૈયાલાલ દરેવરામ વકીલ, શ્રી. માનશંકર પીતાગરદાસ મહેતા, શ્રી બેચરલાલ ત્રિકમશ પટેલ (વિહારી), શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્ય, શ્રી. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર ખડ્યા અને શ્રી મણિશંકર શ્યામશંકર ત્રિવેદી. એમના અવસાન માટે આ સંમેલન પોતાનો હિંદી શોક વ્તરું કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૩ જો

આ સંમેલન ભરાય છે તે પ્રસંગે જ પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. એ એ સુઅવસરને માટે સંમેલન તેઓશ્રીને અભિનંદન આપે છે તથા એ પ્રસંગના સલામણા માટે યોગ્ય યોજના અને વ્યવસ્થા કરવાની આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે.

રજૂ કરનાર : શ્રી મનુભાઈ હુંગરશી
અનુમોદન આપનાર : શ્રી. પ્રાણુલાલ દેસાઈ

ઠરાવ ૪ થો

આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય તત્વોત્તિધર અને સાહિત્યકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં અમરણ પરિષદની સાથે જોડાયતાં રહે એવાં પગલાં યોજવા અને એને નિમિત્તે પાટણમા “હેમ સારસ્વત સત્ર” યોજવો.

રજૂ કરનાર : શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
અનુમોદન આપનાર : શ્રી હીરાલાલ પારેખ

ઠરાવ ૫ મો

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, અને દેશી રાજ્યોને આ સંમેલન વિનંતિ કરે છે કે નેમની હદમા પ્રાચીન ઐતિહાસિક તેમ જ કલાત્મક અવશેષો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકો હોય તે સંબંધી યોગ્ય સંશોધન કરાવી, એવી વસ્તુઓનું એક સંગ્રહસ્થાન બનાવે

આ સભ્યવર્ગમાં નોંધાત ૧, ધર અને લાડી ગળ્યોએ ઉત્સાહપૂર્વક દરેલા આગલને આ સભેન આવશ્યક આપે છે

આ ઉપરાંત ખલાત ગળ્યે જે ધોળુ પગ 'ખલાતનો ઇતિહાસ' લખાવો છે તે ધોળુ પર પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસ તૈયાર કરાવે એવી સર્વ દેવી ગળ્યોને આ સભેન પ્રિતિ કરે છે

રજૂ કરનાર ડો દગિપસા દેસાઈ
અનુમોદન આપનાર શ્રી રામચંદ્ર જોષી

ઠરાવ ૬ હો

કરૂ, માગરાળ આદિ ગળ્યોમાં પુસ્તકો ઉપર જે જઠાત લેવામાં આવે છે તે જ્ઞાનપ્રચારને અરોપક દ્વારાથી એવી જઠાત લેવાની બધ કરી, એમ આ સભેન તે તે ગળ્યોને જનામણ કરે છે

રજૂ કરનાર શ્રી હુમગલી સુપટ
અનુમોદન આપનાર શ્રી મોતીચંદ દાપડિયા

ઠરાવ ૭ મે

આ સભેન પધિને મૂચના કરે છે તે જો મુજરાળની વિવિધ ખોલીઓનો લાઝીય અભ્યાસ કરવાના આધારે એમાં કરાવવા થોડા પગલા લેવા

રજૂ કરનાર શ્રી ડેતગાલ માડ
અનુમોદન આપનાર શ્રી દેવવ્રત શાસ્ત્રી

ઠરાવ ૮ મે

આ સભેન પધિને મૂચના કરે છે જે

(અ) મળામુજરાળમાં પ્રિનિનિસિઓ મોખી ત્યાં રચના મુજરાળીઓની આમાનિષ અને આમાનિષ ધિનિ વિશે થોડા દખાને મેળવે, તેમ જ નેમની મુગીજનોની નપામ કરી તે મળથી અન્વાસ જૂ કરે અને

(આ) તેમજ તના સારિન્યજાઓ આરવાનો નપા તેમને પધિ, આય જેવાનો પ્રવધ કરે, તેમ જ

(૬) ગુજરાતના શહેરોમાં પણ ન્યાં ન્યાં સાહિત્ય સભાઓ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપવાની તથા તેમને પરિષદ સાથે જોડવાની તજવીજ કરે.

રજૂ કરનાર : શ્રી. રામનારાયણ પાઠક

અનુમોદન આપનાર : શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા

ઠંરાવ ૯ મે

સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના અમલમાં મૂકવાની મુશ્કેલી સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠંરાવ ૧૦ મે

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે મહાગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓનાં બાળકોને ગુજરાતી દ્વારા પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ દરેક સ્થળની સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તાની ફરજ છે, તેથી આ સંમેલન મહાગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓને ભલામણ કરે છે કે તેઓ આ ફરજ તેમની સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તા પાસે અદા કરાવવા યોગ્ય પગલાં લે.

ઉપરાંત આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે મહાગુજરાતવાસીઓના આ બાબતના પ્રયત્નોમાં ન્યાં ન્યાં મદદ માગવામાં આવે ત્યાં ત્યાં બનતી મદદ કરે

રજૂ કરનાર . શ્રી. ગોકુળદાસ રાયચુરા

અનુમોદન આપનાર . શ્રી ભોગીલાલ પટ્ટવા

ઠંરાવ ૧૧ મે

સિંધમાં વસતા ગુજરાતીઓને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે છે, તે ચાલુ રહે એવી સગવડ આપવાની, સિંધ સરકારને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

નગરપારકર, મીડી આદિ સ્થળોમાં સદીઓ થયાં વસતાં ગુજરાતીઓને ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાની જે સગવડો આજ દિન સુધી ચાલુ છે તેને બંધ કરવાની કાયદાની લોકલ ઓર્ડર્સ સ્વીકારવાની ઇચ્છા રાખે છે, એવું આ સંમેલનના બહુવામાં આવ્યું છે. આ

કાર્યનીતિનો આ સમેનન સખત નિરોધ છે અને સિધની સરકારને લનામણુ કરે છે કે આ કાર્યનીતિ અમલમા ન મૂકાય એના પગલા તેણે લેના તેમજ આ સમેલન સિધમા અને સિધની બહાર વસતા ગુજરાતીઓને સ્વચ્છ કરે છે તેમણે આ પ્રકારની માતૃભાષાવિધ્ય સક નીતિનો અમલ ન થાય તે માટે આનસ્યક પગલા લેના

રજૂ કરનાર શ્રી ચ પકનાય કૌશિક

અનુમોદન આપનાર શ્રી હરિલાલ હાકર

ઠરાવ ૧૨ મો

(અ) દેશ સમસ્તની પ્રાથમિક કેળવણીમા મૌલિક ફેરફારો કરના માટેની જે વિચારણા અને યોજનાઓ અત્યારે પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીની દોરવણી નીચે ચાલી રહી છે તે પ્રસંગે આ સમેલન લનામણુ કરે છે કે સરકાર તરફથી પ્રાથમિક કેળવણીમા ચિત્રશિક્ષણુ દાખલ કરના ઉપરાત શિક્ષકો માટેના શિક્ષણસાસ્ત્રમા પણ દેશના સમૃતિજન્ય મૌલિક ચિત્ર ને સંગીતના કનારવર્ણનો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય નિષ્ણાતોના મુકગની દેખરેખ નીચે તે યોજાવો જોઈએ

(આ) આ સમેલનનો એવો અભિપ્રાય અને લનામણુ છે કે દેશ ॥ ચિત્રકલા ને સંગીતન સંશોધન, સમુદ્ધાર અને સંવૃદ્ધિ માટે યુનિવર્સિટી જેની પ્રતિષ્ઠિત સમ્યા તરફથી સક્રિય પ્રયત્નો થના જોઈએ અને તેને માટે યુનિવર્સિટીમા ચિત્રકલા ને સંગીતના અધ્યાપન માટે વ્યવસ્થા થની જોઈએ, તેમજ દર વર્ષે નિષ્ણાતો પાસે એ નિયમના નિધિ અગોના સંશોધનો, યાખ્યાનો તથા પ્રશ્નનોતી યોજના થની જોઈએ

રજૂ કરનાર શ્રી રતિશંકર રાવલ

અનુમોદન આપનાર પતિ જોમમન્નાથજી

” ” શ્રી કાકાસાહેબ કાનેલકર

ઠરાવ ૧૩ મો

કરાચીની શારદા મંદિર, ગુજરાતી ઍન્ડુપ્રેશન મોસાયરી, હરિલાલ કારીઆ હાઇસ્કૂલ, પ્રભાત ટ્રોડીઝ, જૈન રમ્ય સેનક મુકળ તથા જે જે

અન્ય સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ આ સંમેલનને સફળ કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે, તેની આ સંમેલન સાભાગ નોંધ લે છે.

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

કરાવ ૧૪ મે

(અ) આ સંમેલન સંસ્કૃત વર્ણમાળાને અનુસરનારી જુદી જુદી પ્રાતીય ભાષાઓમાં લિપિની એકતા લાવવા માટે જે પ્રયત્ન ચાલે છે તેના અનુસધાનમાં ગુજરાતી લિપિનું નાગરીકરણ કરવાના સિદ્ધાન્તને માને છે.

(આ) આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને નીચેના અક્ષરોના નીચે પ્રમાણેના નાગરી રૂપનો ગુજરાતી લિપિમાં ઉપયોગ કરવો એમ આ સંમેલન સ્વીકારે છે અને સર્વે લેખકો, મુદ્રકો, પ્રકાશકો, વતમાનપત્રો સામયિકો વગેરેને એ પ્રમાણે લખવા તથા છાપવા ભલામણ કરે છે.

અ, ક, ચ, જ, ઝ, દ, ફ, વ, મ

(ઇ) નાગરી લિપિમાં મુદ્રણ, લેખન, મુદ્રાલેખન, ટાઇપરાઇટિંગ તથા અક્ષરજ્ઞાન પ્રચારની સુલભતાની દૃષ્ટિએ મુદ્દારો કરવાની જરૂરિયાત આ સંમેલન સ્વીકારે છે તથા એ દિશામાં પરિપદની મધ્યસ્થ સમિતિએ નીમેલી લિપિસમિતિના તથા ગુજરાતમાં થયેલા જુદા જુદા વ્યક્તિગત પ્રયત્નોની નોંધ લે છે.

(ઈ) આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે એ બધા પ્રયત્નોને તથા એ વિષે થતી વિવિધ સૂચનાઓને તપાસી એમાંથી ગુજરાતને ભલામણ કરી શકાય એવી એક યોજના પરિપદ દ્વારા થવી ઈષ્ટ છે. આ માટે સંમેલન પરિપદને ભલામણ કરે છે કે તેણે એક સમિતિ નીમવી, જે આ બાબતને પૂરેપૂરી તપાસી ત્રણ માસમાં પોતાનો અભિપ્રાય તથા ભલામણો પરિપદ આગળ રજૂ કરે.

(ઉ) આ સંમેલન પરિપદને સૂચના કરે છે કે તે યોજના ઉપર વિચાર કરી એની મધ્યસ્થ સભા છેવટનો નિર્ણય કરે અને તે નિર્ણયને ગુજરાત સમક્ષ મૂકી તેને સ્વીકાર કરાવવા તથા અમલ કરવા સઘળા યોગ્ય પગલાં લે

(પ્રમુખસ્થાનેથી)

ઠરાવ ૧૫ મો

(અ) ગત સમેતને બધા જુ તપાસના એક સમિતિ નીમવાની પગિયદને સચના કરી હતી અને ત મુજબ એક સમિતિ નીમવામા આવી હતી અનેક સચે જોને લીધે એ સમિતિ પોતાનો અહવાલ હજુ મધ્યમ સભા આગળ રજા કરી રાખી નથી અને જવા મની તપાસણીનું કામ બગાય એ કષ્ટ ન લાગનાથી આ સમેતને એ સમિતિના ત્રણ સભ્યોએ તૈયાર કરેલા આ ખરડામા મુસવેના સુધારાઓ પર ધ્યાન આપી એના અભિપ્રાય પર આવેન કે જે બારમા સમેતનના ઠરાવમા આવેનો હેતુ સાધના બધાગુમા નીચેના સુધારાની જરૂર જણાય છે —

હાલના બધારજુ મમાણે

કલમ ૪ (૧) સામાન્ય સભાસદો એટલે કે, જેઓ દ્વિતીય કે ત્રીજા જોરે તેઓ

૪ (અ) સભાસદ-સભ્યો એટલે કે પરિપાત્ર હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરી ને સભ્યો દ્વિતીય કે ત્રીજા જોરે તે

૪ ની તીથ (૭) દરેક સરથા-સભાસદ જે વર્ષ માટે એ પ્રતિનિધિઓ નીમશે અને તે પ્રતિનિધિઓને એ સભ્ય તરીકે સરકાર મુક્ત રજામાં પરિવર્તના સભાસદના બધા અધિકાર તેમ જ જોખમ હારી પ્રાપ્ત થશે

૮ ની તીથ (૩) પ્રથમ સમાન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે ગણનામાં આવશે તો પગિયદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની રૂ/૩ વધુ મતે નિમણૂક થશે, પણ સમાન્ય સભાસદોની સંખ્યા ૪ મેસની દસ જ રહેશે

૯ પગિયદના અધિકારીઓ

(ગ) ચાર મંત્રીઓ

૨૩ મધ્યમ સભા પગિયદના હેતુઓને અમલમા મુકશે

૫૮ (૨) સમેતનની બેઠકના પ્રમુખની નિમણૂક અને ને નિભાગ નમ્બા થાય તો તે નિભાગના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂંટણીથી કરશે

સંમેલને સૂચવેલા સુધારા પ્રમાણે

કલમ ૪ (૬) સામાન્ય સભાસદો; એટલે કે જેઓ દિવાર્ષિક રૂ. ૮) ભરે તેઓ તમા કોઈ પણ સંસ્થા-સભાસદના પ્રતિનિધિ તરીકે જેના તરફથી દિવાર્ષિક રૂ. ૩) આવે તેઓ.

૪ (અ) સભાસદ-સંસ્થાઓ, એટલે કે પરિપદના ૧૮ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થાઓ દિવાર્ષિક રૂ. ૨) આપે તે

૪ ની ટીપ (બ) દરેક સંસ્થા સભાસદ જે વર્ષ માટે પોતાના દર પદર સભ્યો દીઠ એક અને વધારેમાં વધારે દસ સુધી પ્રતિનિધિઓ નીમશે. અને તે પ્રતિનિધિઓ એ સંસ્થા તરફથી સદરહુ મુદત દરમ્યાન પરિપદના સામાન્ય સભાસદ ગણાશે.

૮ (અ) પછી ઉમેરો.-

૮ (બ) પરિપદના બધા બુન્દેદારો.

૮ ની ટીપ (૩) કોઈ સમાન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિપદ તેની જગ્યાએ બીજા કોઈની ૨/૩ વધુ મતે નિમણૂક કરશે.

૯ પરિપદની કાયવાહક સમિતિ નીચેના અધિકારીઓની બનશે
(ગ) ૭ મંત્રીઓ.

૨૩ મધ્યસ્થ સભા તથા કાયવાહક સમિતિ પોતપોતાના અધિકારની મર્યાદામાં રહી પરિપદનો સર્વ વહીવટ કરશે. ...

૨૪ પછી ઉમેરો:-

૨૪ (અ). આગામી સંમેલન મળવાના ૭ મહિના અગાઉ મધ્યસ્થ સભા સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાવા યોગ્ય ચાર વ્યક્તિઓનાં નામો સૂચવશે.

૫૪ (૧) પછી ઉમેરો:-

૫૪ (૧) (અ) સ મેલનના પ્રમુખની ચૂટણી કરના માટે પોતાના સભ્યોમાંથી દસ પ્રતિનિધિઓની નિમણૂક કરશે

૫૪ (૨) જે વિભાગ નક્કી થાય તે તે વિભાગોના પ્રમુખની નિમણૂક ચૂટણીથી કરશે

૫૪ પછી ઉત્તરે -

૫૪ (અ) પ્રમુખની ચૂટણી

(૧) સ મેલનની બેઠક મળવા ૧૧ છ મહીના અગાઉ મધ્યસ્થ સભાએ સ મેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂટાના થોમ્સ ચાર વ્યક્તિઓના નામો સૂચવ્યા હાય તેમાંથી પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે એકની ચૂટણી સદરફુ બેઠકન ચાર મહિના અગાઉ પરિપક્વ ના સભાસભા અને સત્કાર મળના સભ્યોના દસ પ્રતિનિધિઓ કરશે

(૨) અધિકારીઓની ચૂટણીના સબધમાં કનમ રપ મા જે પદ્ધતિ દર્શાવી છે તદનુસાર પ્રમુખની ચૂટણી કરવામાં આવશે

(આ) સ મેલન પત્રિપદને મૂલ્યે છે કે બધામુખમાં એ સુધારાઓ તથા તેને અંગે જોડતા બીજા સુધારા સત્વર કરા

રમૂ કરનાર શ્રી ગમનાગણ્ય પાઠક
અનુમોદન આપનાર શ્રી ટિરોરનાન મશરવાળા
, , શ્રી સામળાસ ગાંધી

ઠરાવો પછી

ઠરાવોનું કામ પૂરું થયા બાદ મેમ્બર્સ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ટિરોરનાન થ મશરવાળાએ પોતાનું ભાષણ (જે આ પ્રથમા અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું છે) વાંચ્યું હતું

અથ શાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી નરહરિ પરીખની નાદુરસ્ત તબીયતને અંગે એમનું ભાષણ (જે આ પ્રથમા અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું છે) સભામાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું

ઉત્તરે સંગીત વિભાગના પ્રમુખ પતિ શ્રી ઝોમકારનાથજીના ભાષણ (જે આ પ્રથમા અન્યત્ર જાપવામાં આવ્યું છે) પછી પરિપક્વની આજની કામ વાહી પૂરી કરવામાં આવી હતી

ત્રીજો દીવસ

તા. ૨ : જાન્યુઆરી : ૧૯૩૮

આભારદર્શન ને ઉપસંહાર

રવિવાર તા. ૨ . જાન્યુઆરી . ૧૯૩૮ ના રોજ સવારે હા વાગ્યે હરિભાઈ પ્રાગજી કારીઆ હાઇસ્કૂલના હોલમાં, સંમેલનની ત્રીજી દિવસની બેઠક મળી હતી.

શરૂઆતમાં શેઠ હરિદાસલાલજી, શ્રી. હુગરશી સંપટ, જી. પોપટલાલ ભુપતકર અને શ્રી. ચંપકલાલ ડોશીએ ગ્વાનિક સમિતિ તરફથી મહેમાનોનો તેમ જ આ સંમેલનને સફળ બનાવવા સાથે આપનાર સર્વ ભાઈઓનો આભાર માન્યો હતો.

મહેમાનો તરફથી પ્રથમ દીવાન બદાદુર ફત્તુલાલ ઝવેરીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ પણ આભારના બે શબ્દો કહ્યા હતા ત્યાર બાદ પરિષદના મંત્રી શ્રી મનદરરામ મહેતાએ પ્રવચન કર્યું હતું, અને શ્રી. હુગરશી ધરમશી સંપટ, શ્રી. જોષ્ટારામભાઈ, શ્રી. પ્રેમજીભાઈ, શ્રી ચંપકલાલભાઈ શ્રી. જનકરામ જુથ, શ્રી કમ્પનદાસ માણેક તથા અન્ય કાર્યકર્તાઓનો હાર્દિક આભાર માન્યો હતો.

પછી ડૉ. હરિપ્રસાદે આભાર વ્યક્ત કરતા જણાવ્યું હતું કે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન કરાવ્યામા ભરાવાથી બે ત્રણ મહાન બાબતો થઈ શકી છે અને તમે સહુએ એને આનંદથી સફળ બનાવી તેના ઉચ્ચ ધોરણને વધુ ઉચ્ચ બનાવી તમારા સરકારનું દર્શન કરાવ્યું છે, એ માટે આભાર માનું છું. તમારો રજનનો કાર્યક્રમ પણ બહુ સુંદર હતો અને આપણી અભિનય કળા વિશે મને જે શંકા હતી તે હવે દૂર થઈ છે. મને ખાતરી છે કે ગુજરાતીઓ આ કળામાં પણ આગળ વધશે.

પરિષદની આગામી દીવસની કાર્યવાહીમાં અવેજી પ્રમુખ તરીકે એમણે આપેલા રૂલીંગ બાબત પણ એમણે ખુલાસો કરતા કહ્યું હતું કે આપણા દેશની બગાળીનું કારણ, તે આપણામાં સામાન્ય સમજ (Common sense) ની ખામી છે; પણ ગુજરાતી-ઓમાં સામાન્ય સમજનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી હું આશા રાખું છું કે મારા રૂલીંગનો ઉધો અર્થ કાઢી નહીં કરે.

એમના પછી સાહિત્ય પરિષદ મમેતનના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાનાથ મુનશીએ ઉપસહાર કરતા કહ્યું હતું કે અહીં ધર્મથી થયું હતું પણ એ ધર્મથી આવેલી જાગૃતિને લીધે તમેજો સાચો પ્રેમ બતાવી આપ્યો જે રજન કાયકમ વિરોધોનતા એમણે કહ્યું હતું કે તમારો રજન મયકમ જુ મુદ્દા હોય હવે કરાચીને એમ માનવાનું કારણ નથી કે કલા-સાહિત્ય સિંધામાં તે પછાત છે

આગળ બોલતા એમણે જણાવ્યું કે ધણી વર્ષ પહેલાં આ પિપિ અજમ જેની સરથા હતી ઇ સ ૧૯૨૬ માં જ્યારે મુબઇમાં બેદમ મળી ત્યાર પૂર્વ તોફાન ને ગાજવીજ હતા અને એથી થયેનું કે પિપિ ને નોતગી એટલે અને ઇદ્દને બોલાવવા જેનું છે લાહી અમલવા અને કરાચી એ ત્રણેએ ધણી સુદર કાય ફરી ગતા યુ છે સાહિત્યમારા રંગ મા એકલા મળના માટે અહીં લડી લે કે, એની જે લોકોમિત છે તે છે ની ત્રણ પરિપદોથી બોગી ફરી છે

આપણી સમક્ષ બધાનુનો ફૂટ પ્રશ્ન હોય આ બધારણનો અરો તો ૩૦-૨ વર્ષનો જુનો છે ઇ સ ૧૯૨૬ થી એમ સાચુ કે બધારણ પા ધ્યાન આપનું જોઇએ માણસ બધારણને બનાવે છે એટલે એકતાના વિષયમાં અને મરથાનુ ગાંધ સાચવતા બધારણનો અરો ન પડવો જોઇએ આ બધારણમાં હવે થયેલા સુધારાથી પિપિ સરનાપી થયે અને વધુ મુદ્દા કામ કરી શકે, અને એ બનો થયે જગતીને ફાગે જાય છે

નાગરી નિધિને લગતા ફગવનો ઉ નેખ કગતા એમણે જણાવ્યું હતું કે આ જો નાગરી નિધિને લગતો ફગવ ફર્ગો છે તેની અસર બધે બુને અને બીજા એ વિધિ તરફ વળશે તેથી, એ અસર બ્યાપક જનમે અને દિલ્લી નિધિ એક કરનાનું કાય સરણ થઈ શકે

આગળ ચાલતા તેમણે જણાવ્યું કે બીજી મહત્વનું કાય આપણે શ્રી હમય દાયાબ ના રમારક માટે "દેમ સાગ્ગન મત્ર" ઉત્પવાનું ને મયમી રમારક ની યોજના કરાનું નમ્મી કયું છે, તે છે

પિપિની આગળી બેદમ માટે મુબાઈના પર્ગા તેમજ ફરજી

આમંત્રણ આવેલ તે પત્રે ખોલતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે અને આમંત્રણો પર મધ્યસ્થ સભા વિચાર કરશે અને ચોખ્ખું જણાશે તે એક ગ્રંથ નક્કી કરશે. છેવટે તેમણે પોતાને આ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની ખેટકના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, નિભાવી લીધા બદલ અને પોતાનો સુંદર સત્કાર કરવા બદલ સહુનો આભાર માન્યો હતો. પ્રમુખશ્રીના ઉપસંહારના વ્યાખ્યાન પછી પરિષદની ખેટક પૂરી થઈ હતી.

કવિ મુશાયરો

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન અંગેના છેલ્લા કાર્યક્રમ તરીકે રાત્રે ૯ વાગ્યે, ગુજરાત વિદ્યાલયના યોગાનમા ખાંધવામાં આવેલ ખાસ મંડપમાં કવિ મુશાયરો યોજવામાં આવ્યો હતો.

શરૂઆતમાં કવિ મુશાયરાના પ્રમુખ શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ હુંક પ્રવચન કર્યા પછી, આ મુશાયરા માટે નક્કી થયેલ પાદપંક્તિનાં પાદપૂતિનાં આવેલ કાવ્યો વંચાયાં હતાં.

ત્યાર પછી શ્રી. રાધવજી ભગને દુહા સાલળાવ્યા બાદ, ગજકવિ શ્રી. માવદાનજી મોરડી સાહિત્યની એક લોકવાતાં સૂરીલા કહે દુહા સાથે કહી સંભળાવી હતી વચ્ચે કચ્છના કવિ શ્રી. લાલજીભાઈએ પણ પોતાની એક કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી.

આ કાર્યક્રમની સહુથી રસમય વાનગી તો શ્રી રાયચુરા અને શ્રી. માવદાનજી વચ્ચે જામેલી દુહાની રસિક રમઝટ હતી.

આ ઉપરાંત કવિ મુશાયરામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિધ્ધ કવિઓ શ્રી દરસનદાસ માણેક, શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી સુધાશુ અને જાણીતા વિવેચક શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીએ પોતાનાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં.

મોડી રાત્રે આ કાર્યક્રમ પૂરો થતાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સઘળા કાર્યક્રમોની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન

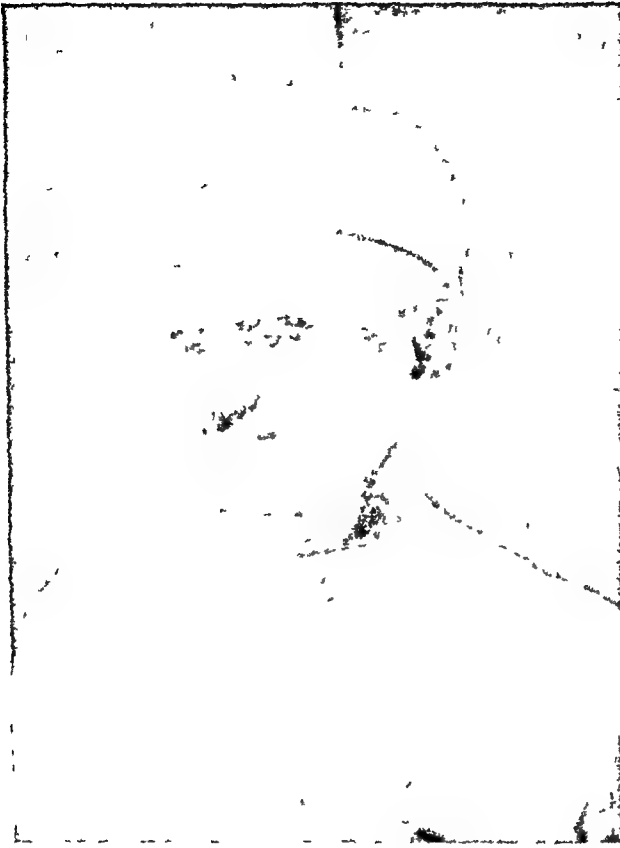
તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

-

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણા

શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રમુખ સાહિત્ય વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેમજ અધિવેશન કરાવી

૧૯૩૭-૩૮

સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું

વ્યાખ્યાન

આપણા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો

વત માન યુગના સાહિત્ય ઉપર અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના સંસ્કારોની અસર છે એ તો હવે કહેવું પડે એવું નથી તેથી આ છું સાહિત્ય જીવનને અજીવનને નરુ લાગણી અને સ્વરૂપમાં તેના જેવું કંઈક અશ્વે થાય એ સ્વાભાવિક છે આ અસર જોટલી લખિત વાર્તા મય કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપર થઈ છે તેટલી જ તેના વિવેચન ઉપર પણ થઈ છે વિવેચન તો સર્જનસાહિત્ય કળા વિશેષ કરીને પશ્ચિમના વિવેચનનું નમૂનો છે કાગળ કે આંખો થાય છે એ વિવેચનપ્રકાર તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતો, સંસ્કૃતમાં પણ નહોતો એમ કહી શકાય આથી આપણા વિવેચનસાહિત્યે આપણા સાહિત્યનું વિવેચન કરતા અગ્રેષ્ઠ વિવેચનના ૨૮ પાલિષાધિ શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો પણ દરેક લાપામાં શબ્દોના ૩૦ થયેના અર્થો પાછળ ઇતિહાસ હોય છે અને એ ઇતિહાસજ્ઞાનના સંસ્કારો આપણામાં નહિ હોનાથી આપણે ઘણી વાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણા વિવેચનમાં સમજ્યા વિના કર્યો હું અહીં રીતે એન્દ્રમ અગ્રેષ્ઠ શબ્દો પકડી લેનાની વિરુદ્ધ છું—સાથે સાથે કહું છું,—માન શબ્દ પકડી લેનાની વિરુદ્ધ છું, અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના કે બીજા કોઈ દેશી કે પરદેશી સાહિત્યના સંસ્કારોની કે તેની અસરોની વિરુદ્ધ નથી આમ પરદેશી અસરની વિરુદ્ધ થવાનું એક જ વાજબી કારણ હોઈ શકે—જે એથી આપણું સર્જકપણું યજ્ઞાત હોય કે નિરૂત થઈ હોય તો સમજી નિરૂધ

હોવાનું કારણ પૂરા નહિ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ગોટા પ્રતો બિના થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો હોવાનાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ ક્રિયા પ્રયત્ન કરીશ આપણા વિવેચનમાં અગ્રેષ્ઠ વિવેચન પધ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને સાથે પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નમંદ. તેણે આપણી કવિતાની અગ્રેષ્ઠ વિવેચન પધ્ધતિ પ્રમાણે ભત્તિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માડ્યા. તેમાં લિરિક (Lyric) માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને એપિક (Epic) ને માટે વીરકવિતા અને ગીતકવિતાની વ્યાખ્યા આપી કે “આવી કવિતા રચવામાં જન્મના નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે.” અહીં એ સરતચૂં ભેગી થઈ છે. ગ્રીક લિરિકા ગેય હતા પણ અગ્રેષ્ઠ સમસ્ત કવિતા ને લિરિક પાઠ્ય છે, અગેય છે. બીજી તરફથી નમંદ પહેલાંની બધી ગુજરાતી કવિતા, ગુજરાતી એપિકા પણ, ગેય જ છે. આ બધો ગોટાળો ‘એપિક’ની વ્યાખ્યા કરતાં ભેગો થયો (લિરિકને ગેય કહ્યા પછી એપિકને અગેય જ કહેવાનું રહ્યું પણ ગુજરાતીમાં તો બધી વીરકવિતાઓ ગેય જ છે. એટલે નમંદ ખુલાસો કરે છે. ‘કાષ્ઠ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી છતાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂકતા? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટક તુટક સંબંધરહિત ન્હાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા ઇતિ સુધી સંપૂર્ણ રીતે રચેલો છે; માટે હું ધારું છું કે. અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ ભાતીમાં ગણ્યા હોય તો સારું” x પછી ગીતકવિતા ગેય છે એ ભેદ ક્યા રહ્યો? આ ગોટાળો અગ્રેષ્ઠ અને ગુજરાતી કવિનાના ઇતિહાસમાં સિધ્ધ થયેલાં સ્વરૂપો નહિ સમજવાને લીધે થયો છે ત્રિરિક સંગ્રહી ને ને આપણા વિવેચનમાં ચર્ચા થઈ છે તેમાં ઘણી ગેઝસમજ ત્રિરિક શબ્દ પરભાષાનો છે તેને અગે થયેલી છે તેના ઉપર છેલ્લું પુસ્તક પ્રો. બલવંતરાય ઠાકરે બખેલું છે અને તેમાં તેનું ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વરૂપ

નતાવના પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા પણ દૃષ્ટાન્તો એકલા અગ્રેષ્ઠ વા મવાજ આપ્યા છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યા સંસ્કૃત આપ્યા હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત તેમ છતા આપણામા અગ્રેષ્ઠ અસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કા યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા ખીએ કે તેમના પ્રયત્નથી બધી ગેરસમજૂતો દૂરે મધ પડે

આ સાથે હું માનુ છું કે આપણા અવકાશમાં સારા અભ્યાસ થવાની જરૂર છે તેથી પશ્ચિમના વિવચનમા બહુતા ધણા પ્રશ્નો ઉપર પ્રમશ પડ્યાનો સભવ છે અને તેમ થતા બીજી તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પણ નિમસ થને આના દૃષ્ટાન્ત તરફકે અત્યારે આપણા વિવેચનામા કૂટ પ્રશ્નનું રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હું લઉં છું અને તે છે *Art for sake* વાકે એટલે 'કલાની ખાતર કલા' 'કવિતાની ખાતર કવિતા' પશ્ચિમમા આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે તેને હું અપરાધ માગતો નથી પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરના પ્રયત્ન કરીશ

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનું છે કે 'કલા ખાતર કલા' એમ કહેવાની વખતે તે જા પ્રતિષ્ઠાએ કંઈ એમ માનતા લાગે છે કે એમ કહેનાથી કાવ્યની વિચના કે અથવા સન માનન પ્રદર્શિતથી વિવિધલતા અદ્વિતીયતા અને દુનિા ઉપરનો તેનો કેવલ અદ્ભુત હક માનિત થઈ જાય છે અને તેના નિરોધીઓ પણ કંઈક આમ થઈ જશે એ ભયે તેનો સામે પક્ષ લેતા મને જણાય છે તો મારે કહેવાનું કે એવું કાંઈ નથી કા ય દિ ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી પણ તે બીજા કારણે ને લીધે કના ખાતર કલા છે માટે નહિ અને કના કના ખાતર છે એમ કહેનાથી તેનો અન્યથા હોય તે કરતા સમસ્ત દુષ્કર્મ ઉપરનો હક કે વિશે જગ પણ વધી જતો નથી

માન કલા જ કના ખાતર છે એમ માનવું એ ખોટું છે હું પૂછું છું શું જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી ?—પછી બને જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે શું નીતિ ખાતર નીતિ નથી ?—પછી બને નીતિથી 'મીતિ' અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય એટલું જ નહિ શું રમત ખાતર રમત નથી ?—પછી બને શારીરિક રમતથી શરીર સુધરતું

હોય, અને માનસિક રમતથી શુદ્ધ તીવ્ર થતી હોય. હજી આગળ જઈને પૂછું છું, શું કેટલાક અને ઘણાખગ ધન ખાતર ધન મેળવતા નથી ? અંતે ઘણા ખાવા ખાતર ખાતા નથી ? નાનાં છોકરાંને ખાવામાંથી જ, એ વ્યાપારમાંથી જ આનંદ આવે છે, અને ઘણા માણસો જિંદગીભર એ દશાવી આગળ ગયા હોતા નથી. અને સમજણ માણસો પણ ખાય છે ત્યારે તેમને ખાવામાંથી સ્વતંત્ર સ્વાદ આવે છે તેની ના પડાય તેમ નથી. એટલું જ નહિ, ઘણી વાર એક પ્રવૃત્તિ તેનાથી ભિન્ન પ્રયોજન માટે શરૂ કરીએ અને શરૂ કર્યા પછી તે પ્રયોજન તિરેહિત થઈ આપણે એ પ્રવૃત્તિમાંથી જ રસ લેવા માંડીએ અને એ પ્રવૃત્તિ થોડી વાર એ પ્રવૃત્તિની ખાતર જ ચલાવીએ એમ પણ બને છે. હું પગાર ખાતર શીખવવાનું શરૂ કરું, પણ શીખવવાની ક્રિયા દરમિયાન મને એ ક્રિયામાં જ રસ પડે અને હું શીખવવાની ખાતર શીખવું, એમ બને. ઘણી ક્રિયામાં એમ બને છે અને એ તો જીવનયોજનાની એક ધન્યતા છે, એમ ન હોત તો જીવન અસહ્ય થઈ પડત જેમ અનેક જીવનશક્તિના વ્યાપારમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રસ આવે છે તેમ કાવ્યમાં અને કલામાં કદપનાશક્તિ વગેરે પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બીજી કદશી આબતના સંબંધ વિના એ વ્યાપારમાંથી જ આપણને આનંદ મળે છે એમ થવાથી કાવ્યની કદશી ય નિહાળણતા સાબીત થતી નથી, તેનો કદશ પણ જીવન ઉપરનો હક વધતો નથી એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી.

અને તેમ છતાં હું માનું છું કે કાવ્ય અદ્ભુત કલા છે. અને હું એમ શા માટે માનું છું તે ટકમા બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ. મેં કહ્યું કે કાવ્યમાં કદપના ચૈર પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ સ્વૈર પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો અર્થ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અવલંબનની આબનમાં ઉદારીન હોય છે એમ નથી કદપનાને જેમા, જે પ્રવૃત્તિમા, જે અનુભવમાં, સૌથી વધારે જીવનનું રહસ્ય લાગે તેમા જ તે સ્વાભાવિક રીતે રાગે, તેમા જ વ્યાપારવતી થાય ઉત્તમ કૃતિને ઉત્તમ રહસ્યવાળા અનુભવમા જ રાગનું ગમે, અને તેથી એ કદપનાની કૃતિ ઉત્તમ અનુભવ કરાવનાર, ઉત્તમ સરકાર પાડનાર નીવડે અને તેમા કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે. માણસને પોતાના જીવનનો ઉત્તમ, સૌથી રહસ્યવાળો અનુભવ જ કદપના દ્વારા ફરી અનુભવવો ગમે છે. એક

દૃષ્ટાન્તથી આ સ્કુટ કરના પ્રયત્ન કરીશ ધારો કે જે મિત્રો પદરેક
 નરસે બેગા થયા બન્ને દિલોમન મિત્રો છે બન્ને પાસે પથારી નાખી
 સૂશે અને રાત આખી પોતાના આગલા બેગા ગાળેના જીનનના
 અનુભવો સહારનામા અને પોતાના તે પત્રી થયેના અનુભવો કહેનામા
 આખી રાતનો ઉમંગરો કરે તો પણ નનાઇ નહિ હવે નિચારો કે
 આટલા બધા વ મોના આટલા બધા અનુભવોમાથી તેઓ કયાની
 વાત કરો? અલગત તેમને જે અનુભવમા જીવનનું રહસ્ય સૌથી
 વધારે અનુભવાયુ હતો તેની વાતો કરશે અત્યંત બીકના દુખના
 પ્રસંગોની યાદ કરશે, જ્યારે જીવનની શક્તિઓએ તીવ્રમા તીવ્ર વેગથી
 કાંઈ કરનારું કશું હતો નના સાહસના પ્રસંગો જ્યારે એના કે
 ગોઠિયાઓ સાથે જીવનની બહાદુરી હિન્નત મૈત્રીના સ્થાના લીધા હશે!
 જીનનના અદિતીય પ્રેમ સપાદન કર્યાના, જ્યારે જીનનમા નના
 ગહન અનુભવો થયા હરો, જીવનનો પ્યાલો હૃદયથી ઘડીભગ ઊભરાતો
 લાગ્યો હતો! એ સામાન્ય મિત્રોની કલ્પના જે રીતે જીનનના ગહર્યને
 અનન્યખીતે પોતાના અનુભવો પોતે ભોગવતા મિત્રને અગત
 સમભાન અને કલ્પના દ્વારા ભોગવાવે છે, તેમ જ કરિ પણ પોતાના
 અનુભવોમાથી સૌથી ગહર્યવાળા અનુભવો આખા સમાજને
 અનુભવાવે છે મિત્રોમા સમભાન હતો, એવો સમભાન અહીં નથી એવો
 સમભાન નથી એટલે કરિના સબધમા ખરેખર જ વસ્તુ રહસ્યનાળી
 સામાન્ય કરતા લોકોત્તર રહસ્યવાળી ટોલી જોઇએ માખાપને પોતાના
 છાંપરા તરફના મમત્વો લીધે તેનામા ઓછો અમતકાર પણ વધારે ભોગ
 લાગે, પોતાના છાંપરાની શક્તિની પરીક્ષામા તેમને મોહ થાય તે કગતા
 શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીઓના સબધમા ઓછો મોહ થાય તેમ જ કવિ
 અગત પિંજન નિનાના અનિર્વિષ્ટ અમાજ આગળ બોલે છે એટલે
 વ્યાલાનિક રીતે જ તેને માત્ર ઉત્તમ ગહર્યનાળી વસ્તુ કહેવાની જ
 પ્રેરણા થાય અને એની વસ્તુ જ સમાજને રસિક નીનડે કેવળ અગતનાને
 લીધે આવતી વસ્તુ તેનામા પ્રવેશ જ પામી ન શકે વળી કરિમા
 વિશેષ એ છે ~ એ માત્ર માર્ગ પણ વાગ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ
 ચિત્ર અપતો નથી પણ એ રહસ્યને અનન્યખીતે એ રહસ્ય પ્રગટ
 થાય એવી રીતે પરિસ્થિતિ ગ્યે છે બીજી અનેક રીતે કરિનો
 વ્યાપાર પેના જે મિત્રોના વ્યાપાર કરતા વધારે જટિલ જીવનની

વધારે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર વર્તનારો હોય છે. અને માટે કાવ્ય અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે, નહિ કે કાવ્યની ખાતર કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે માટે.

આ રીતે જે મિત્રોની વાતચીત કે તા કવિનું વક્તવ્ય વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો સંભવ થયો મોટો છે છતાં જેમ મિત્રોનાં યુગલો યુગલોમા કરક પડે તેમ કવિ કવિમા કરક પડે કાંઈ જે મિત્રો માત્ર ધનસોભી જ હોય—એવા વચ્ચે મૈત્રી જ બહુ સંભવતી નથી, પણ એ વાત જવા દઈએ—તો તેમની વાતમા ધન મેળવવામા તેમને ક્યારે ક્યારે મળ પડી એ જ આવે. જે મિત્રો વિપયલપ હોય તો તેમની વાતમાં એવા જ અનુભવો આવે એટલું જ નહિ એક ને એક મિત્રયુગલના દષ્ટાંતમાં તેમની અનુભવ પદ્ધતિની ભૂમિકાઓ પ્રમાણે એકની એક બાબત તરફ જુદી જુદી દષ્ટિમા તેમને રસ પડશે એમ કહી શકીએ. દાખલા નરીકે તેમાંના એકને ધારો કે તરતમા કાંઈની સાથે વૈર બધાયું હોય તો તે પોતાના મિત્ર આગળ વાત કરતા પોતાના વૈરીનું ધસાતું બોલવામાં કચાશ નહિ રાખે પણ વૈરને લાખો સમય થઈ ગયો હોય તો કદાચ કહે કે એ વખતે તો મે બહુ વૈર નાખેલું પણ હવે લાગે છે કે એમ ન ક્યું હોત તો સારું. એક વખત વૈરમા છાનનું રહસ્ય લાગતું હતું તે હવે લખામાં ઉદારનામાં તટસ્થમા લાગે તેમ જ કવિએ કવિએ, અને કવિની પોતાની વિકાસભૂમિકા પ્રમાણે કાવ્ય કલ્પના જુદી જુદી વૃત્તિમાં રાચે, અને તે પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતા થાય કવિ દલકી નિકૃષ્ટ વસ્તુમાં રસ લેતો હોય તો તેની કલ્પના નિકૃષ્ટ વિષયમાં રાચે અને તેનું કળ કાવ્ય એવું નિકૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે ત્યાં કલાની કૃતિ નિકૃષ્ટ જ ગણાય, ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વસતા માવકને તેમાં રસ ન આવે, નિકૃષ્ટ ભૂમિકાવાળાને જ તેમા રસ આવે, અને કલાની ખાતર કલા હોવા છતાં એવી કૃતિનો બચાવ ન થઈ શકે.

અને અહીં જ ‘કલાની ખાતર કલા’ ના સિદ્ધાન્ત તરફની શકાની નજરનું કારણ સમગ્રાય છે આપણે જોયું કે કાચા કે વિકૃત સંસ્કારવાળા કલાકારની કલ્પના હીન વૃત્તિમાં રાચે અને તેની કૃતિ

દીઠ થાય હવે 'કના ખાતર કના' કહેનાગ એમ માને છે કે
 કે પનાના વ્યાપારમાં જ એની જુનાથતા દેનાથી ઈર્ષ્ય પણ કવાની
 વૃત્તિને દીન ન કહી ગયાય. બીજી મને એક દૃષ્ટાંત આ આવે છે
 ગુજરાતીના એક અભ્યાસીએ ઈર્ષ્યને કહ્યું કે પ્રેમાનન્દના ઓખાદરણની
 કેટલી પક્તિઓ અશ્વીન છે ખરી રીતે તો એ પક્તિઓ જોઈને
 તેની મન ઉપર તો અસર થાય છે અને એ અસર અશ્વીન અને
 એ તરીકે રસમાં લાગે છે કે નહિ એ જોઈને ને નિચારીને આ
 આ પ્રશ્નનું નિરાશ્ચર્ય કરવું જોઈએ તેને મને ત્યાં લાઈએ એમ
 ક્યાં નિના જ પરલાયુ કહી દીધું 'તમે કનાની ખાતર કના'
 નો સિદ્ધાન્ત માનતા નથી શું ? 'કેમ જાણે કે કલાની ખાતર કના
 કલા પછી કલામાં અશ્વીનતા એ દોષ જ અશક્ય થઈ જતો હોય !
 પણ એમ નથી ઉપર કહ્યું તેમ જ ના નરક બંને દૃષ્ટિ ગહે છે હલખી
 વૃત્તિમાં કે પના નિહાળ્યાથી ઉચ્ચ સસ્મરણાળાને તેમાં રસ ન લાગે
 અથવા અન્યથા સારા કાવ્યમાં અમુક જગાએ અશ્વીનતાનો દોષ
 જણાય અને ખરી રીતે જોતા એમ બનતું આ યુ છે બનાઈમાં
 પણ જોઈએ તો ઘણી જગાએ કલ્પનાનો વિહાર હોય છે જ, પણ
 અશ્વીન વિષયમાં કેવળ જતી દેનાથી સસ્કારી સમાજે તેને ઘેડી
 દીધી એકસપિયગના નાટ્યમાં ઘણી જગાએ અશ્વીન ધના તો આનંદી
 હોનાથી પછીના સસ્કારી સમાજે તેનું વિશેષન કયું કલ્પનાનો
 સાનો નિહાળે હોના છતાં જે રહસ્યમાં કલ્પના ગાયતી હોય તે
 રહસ્યની દૃષ્ટિએ આદિત્ય ઉચ્ચાનચ હોઈ શકે, અને એ જ કારણથી
 તે અધમ અને જાનકર્તા હોઈ શકે, અને એમ હોય ત્યારે તેનું
 નિયંત્રણ કરવું પણ પડે હું તો એમ માનું છું કે ઉચ્ચ ગદ્યના
 અનુબનમાં જ કલ્પના વધારે વખત અન વધારે વૈરિધ્યથી રાચી
 શકે છે, આપણા સન વિનાનો સ્વામી આત્મા " ન એક જ હોય
 તો અમ જ બને, પણ એ માન્યતા એક તરફ રાખતા પણ, 'કના
 ખાતર કના' નો સિદ્ધાન્ત માનનાર પણ અસમ કલાનું નિયંત્રણ
 તેમજ નાશ પણ કરી શકે પછી જોઈ વાગે તો ઘણી નાર પણ
 કનાપરીક્ષામાં જુન થાય એ જુદો સનાન છે, નીતિના ધોરણો
 બદલાય, માણસ જાતે જિજ્ઞાસાય એ જુદો સનાન છે

અહીં એક પ્રશ્ન તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચવું છે. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે કાવ્ય રસનિષ્પત્તિ માટે છે એમાં જ Art for art's sake, કદા ખાતર કદાનો સિધ્ધાન્ત આવી જતો નથી ? રસનો કોઈ પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ ને ભાષામાં તે જે રીતે કદ થયો છે તે રીતે કરીએ, ના તેટલાથી પણ તરત સમજાય કે રસ શબ્દમાં જ આપણે કદાની સ્વતંત્રતા અને અનન્યપરતા સ્વીકારી છે. રસ શબ્દ મૂળ તો હલનતા સ્વાદ માટે વપરાય છે. તેને લીધે હલનને રસના પણ કદીએ છીએ. અન્નકોષમાં જે અનાજ જાય છે તેના માર્ગમાં તેને હલનો અર્થ થાય છે અને તેમ થતા સામાન્ય સ્પર્શથી સ્વતંત્ર એક અનુભવ થાય છે તેને રસ કદીએ છીએ. એની હૃદય જ સ્વતંત્ર છે. તેવી જ રીતે વસ્તુઓના અનુભવો, માનસ અનુભવકોષમાં જતાં એક સ્વતંત્ર રેસેન્ડ્રિયને લીધે અનુભવનો સ્વાદ, અનુભવનો રસ આવે છે. આ અર્થમાં રસ એ અગ્રેજી taste નથી, તેમ જ એ sentiment પણ નથી. સદ્ગત રમણભાઈએ એક વાર કહેલું કે ગુજરાતીમાં spirit (i. e. spirit of law) નો સમાનાર્થ શબ્દ નથી, અને અગ્રેજીમાં રસનો સમાનાર્થ શબ્દ નથી તેના પૃથક્ગણમાંથી aesthetic joy અર્થ આવે છે પણ એ પદ રસનું સમાનાર્થ નથી. પદ્ધતી આલંકારિકાએ રસનો પારિભાષિક અર્થ કયો છે, અને તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે, તે ઉપરથી લાગે કે નિતિ હાસ કોષ જેવી લાગણીઓ એ જ એનો અર્થ છે, પણ આવા પારિભાષિક અર્થો થતાં પણ, સ્વાદ સાથે સંબંધ ધરાવતો અને તેના તત્ત્વને અવલંબીને વિગ્તાર પામેલો ઉપર કહ્યો તે મૂળ અર્થ ક્યાંઈ દૃષ્ટિ બહાર ગયો હોય એમ હું માનતો નથી. આપણે ગુજરાતીમાં કરુણુરસ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ પણ સામાન્ય ભાષામાં રસ રસિકતા સરસ સરસતા રસજતા અરસિકતા વગેરે શબ્દોમાં પ્રતીત થતો રસનો અર્થ, મૂળ રસના અર્થ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે પણ રસનો પારિભાષિક અર્થ લેતાં પણ કાવ્યની અનન્યપરતા તો જણાઈ જ આવે છે આપણા આલંકારિકાએ કદી એમ કહ્યું નથી કે કાવ્ય નીતિની ખાતર છે. તેમણે બુધ્ધિ

અને નીતિ બન્નેથી આ સંસ્કૃતિને બુદ્ધિ પાડેથી જ મલેરી છે. બુદ્ધિ અને નીતિના નિચાગને મળતી મતિને તેમણે એક વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે જે બતાવે છે કે ક પના-આપાગને ગૌણ હીને મતિ વ્યાપાન્યાળી બની શકે, જેમ બીજી અનેક દૃષ્ટિઓ બને છે તેમ ખરું તો ક પના માનમત નથી અનેક શક્તિઓને અનુભવીને નિહરે છે પણ તે કેવળ રતન નિહાને માટે અન્યથે છે અને તેમાથી કાંઈ બને છે એટલે એ પ્રગતિ રતન છે અને કેવળ રતન છે આમ સમજ્યા પછી 'કના ખાતર કના' કે એવું કશું કહેવાની જરૂર ગ્રહેતી નથી હું માનતો આ થો છું કે આપણે આપણા કાવ્યશારંગેનો અભ્યાસ સ્થાપવો જોઈએ એમ ક વાથી પશ્ચિમના કેટલાક પ્રતો ઉપર પ્રભાવ પડે છે, અને એ પ્રતોને ધ્યાનમાં લઈ અપણા જૂના સિદ્ધાંતો વિચારવાથી એ સિદ્ધાંતો અતરતર નિમસ પામે છે બીજી રીતે કહીએ તો આપણી કનામીમસા પોતાની વિચારસરણીએ નિમસ પામે છે.

અર્થાત્ મારી દૃષ્ટિએ તો 'કના ખાતર કના' અથવા અહીં પ્રગતિ માન્ય ખાતર કાંઈ ના સિદ્ધાંતથી કાંઈ કર્યા નિવશ્યજીતા સિદ્ધ થતી નથી કાંઈની અપૂરતા તેના વસ્તુમાં અને તે વસ્તુને જોવાની શક્તિમાં ગ્રહણી છે, અને કાંઈમાં ક પના યાપાગ હોના છતાં વક્ત્ર યના રહસ્યની દૃષ્ટિએ કાંઈ ઉચ્ચાત્મ્ય દોષ શકે, અવધ પણ દોષ શકે અને તેમ દોષ ત્યાગે તેનું નિમત્રણ પણ કરવું પડે વળી સદૃષ્ટિએ જોતા આ ચર્ચા આપણે ત્યાં અગ્રાને છે એ આપણી ચર્ચામાં નમામો હૃદ પ્રશ્ન થઈ એડેલો છે.

હું હવે એક બીજા હૃદ પ્રશ્નની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું Realism એટલે વાસ્તવના આધાર પર Idealism એટલે આદર્શના અથવા ભાવનાવાદ આપણે પ્રથમ અહીં વાપરેલા શબ્દોનો જ અર્થ સમજવાનો અને તેને સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન કરીએ આપણે કહીએ છીએ કે કાંઈ લાગણી કે ભાવ જ છે સામાન્ય રીતે જગતના અનુભવમાં ન આવતી, અથવા જગતના સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે તે કરતાં ઉચ્ચતર લાગણી કે ભાવ, જેમ કે ભક્તિ

ઉદાગતા, ઉત્તન વિગુધ્ધ પ્રેમ, તે જ ભાવના છે. એ ભાવના આદર્શભૂત હોવાથી ભાવનાવાદને આદર્શવાદ પણ કહે છે આદર્શવાદમાં પણ ભાવના એટલે લાગણી અભિપ્રેય છે કારણ કે કાવ્યનું નામ લાગણી પ્રેરવાનું, કે અનુભવાવવાનું અહીં આદર્શ માટેની ઉચિત લાગણી પ્રતીત કરાવવાનું છે, ખીછ રીતે કહીએ તો આદર્શનો રસ અપાડવાનું છે.

વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ કે આદર્શવાદની સામેના પદ્ધતિમાં મુકાય છે પણ તેનો અર્થ ભાવના કે આદર્શ અવાસ્તવિક એટલે ખોટા છે એવો નથી ભાવનાનો સ્થૂળ અનુભવ વ્યવહારમાં ભલે વિગ્ન રહેા, પણ તેથી તે જ । પણ અવાસ્તવિક બનતો નથી જગતમાં જે વધારે વાર બનતુ હોય તે વધારે વાસ્તવિક અને વિરલ બનતુ હોય તે ઓછું વાસ્તવિક એવો કોઈ નિયમ નથી. એથી ઊંચકું કશી જ અવાસ્તવિક વસ્તુથી રસનિષ્પત્તિ થઈ શકે નહિ આપણું આખું ચિત્ત ત્ર એમ કહે કે આ તો આમ જ બને ત્યારે જ રસનિષ્પત્તિ થાય. કલામાં, આપણને અજ્ઞાત રીતે, આપણા ચિત્તત્રના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વલણો અનુસર્યાં હોય છે. કલા સાચી હોવાની કમે ડી, કૃતિમાં વર્ણવેલું બરાબર બહારની દુનિયામાં બને છે કે નહિ એ નથી, પણ જગતના અનુભવોથી ઘડાયેલું આપણું માનસ-આખું ચિત્તત્ર-તેને અત્યંત અનુકૂળતાથી સ્વીકારી શકે છે કે નહિ એ છે. આ વાત માત્ર ભાવનાને માટે જ સાચી છે એમ ઈથી, બધા રસો માટે સાચી છે. અરેબિયન નાઇટ્સમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મૂઠ માંરી, તેનું નીચેનું અરધું અંગ પથ્થરનું કરી નાંખે છે, અને આ રીતે તેને અપંગ કર્યા પછી હમેશાં ખાસડાં મારે છે અથવા એવું કંઈક અપમાન કરે છે. અહીં કોષ્ટક ને આવી રીતે અપંગ કરી લાચાર કરી અપમાન કરવું એ કોષ્ટક ભાવના કે આદર્શ નથી, તેમ જ અરધું અંગ પથ્થરનું કરી નાખવાની હકીકત વ્યવહારના અનુભવ બહારની છે અને છતાં સ્ત્રીની પતિ તરફની રીસ એ કોષ્ટક ખોટી વસ્તુ નથી. આપણું માનસ અત્યાર સુધીના અનુભવથી સ્વીકારી શકે છે કે સ્ત્રીને પતિ તરફ એટલો કાળો ક્રોધ ચડે કે જેથી આટલે સુધી તે તેને અપંગ કરી અપમાન કરે, -છેવટ અરેબિયન નાઇટ્સ જ્યાં અને જ્યારે લખાયું ત્યાં તે કાળનું સમાજમાનસ સ્ત્રીનું આખું

મનસ સ્વીકારી શકે તેમ હતું હારથમા તો આના દાખલા નધારે
ખતાની શકાય

જાન જનાનરની મળી, મેઘાડખર ગાળે
બકરી બાઇનો બેટકો પ ભે છે આળે

એમા વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કસુ જ વાસ્તવિક નથી, અને હતા
તેમા વ્યક્ત રતી ગુજરાતીઓની ગમે તેવા કંખેડાના લગ્નોમા
દેખાતી વવલાઇ વેવખા, એ મનની ટાઇ પણ ખીછા દૃષ્ટિ જેટલી જ
સાચી છે અને કા યને જે જાતના સઘનુ અવવળન જોઇએ છે
તે આ જાત ॥ સત્યનુ કવિ એ સાચ વ્યક્ત ક વાને ગમે તેવી બાલ
સૃષ્ટિ કરપ, ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કર, પણ તેથી કાવ્ય જો સાચુ
કા મ હાય તો એની અતિશયોક્તિથી તેને જરા પણ હાનિ થતી નથી
જાનનારાદમા પણ અતિશયોક્તિ આવે છે, ને દુનિયાના વ્યવહારમા
ભાવનાકૃતિમા પણ વેલ ખનાવો દરથમા ॥ થતા નથી એ વાધો
સાચો નથી

હવે નારતવનાદનો અથ તપામીએ વ્હીલમા વારતવવાદ કેવા
ખેળા અથ મા કોઈ વાર વપરાય છે તે પછી જોઇશુ, પણ પહેલા
તો તેનો સદો અથ જોઇએ વરતવવાદી એવો આગ્રહ કરે છે કે
દુનિયામા જે દેખાય છે તે પોતે કલામા જુ ક વા ઇ-છે છે હવે આ
પ્રતિશ ગમે તેવી સાચી હાય હતા એક બાજુ એ કટેવુ જોઇએ
કે કલા માન અનુષ્ઠુ થી તે ફોટોગ્રાફી પઠે માન છે તેનું છે તેવુ જ
વિત્ત રજુ કરવા ઇ રતી નથી અને ફોટોગ્રાફીમા પણ દૃષ્ટિકેલુની
પસ હી તો થાય જ છે લામા છે તેવી જ દુનિયા પ્રગટ કરી પણ ન
શાય, કારણુ વારતનિક દુનિયા તો અનત કાલ રહે છે, અને આપણી
કલાની કૃતિમા અનતને પ્રગટ કરીએ એ ભવે, પણ એ કૃતિ તો સારી
અને સા ત છે આ જગત કરા કે આપણો અનુભવ કરો, જે કહા
તે અર્થ અનત અરપ, નિરવધિ વલે જાય છે આપણા નિજાન
શાસ્ત્રીઓ (scholars) તેને કારણુમય ની શૂખલાથી સમજે છે ને
તેમાથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો રચાય છે, અને આપણા નિષ્ણો તેમાથી ગૃહરથ
સમજે છે, તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયાન કરે છે તેમાથી કલાની કૃતિઓ
થાય છે એ અનાદિ અનત અરપ વહેતા પ્રવાહને જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ

કાવ્યકાર્યના કપમાં જ સમજી શકે અન્યથા નહિ, તેમ આપણા કવિઓ તેને મહત્વથી જ ગ્રહણ કરીને વ્યક્ત કરી શકે, અન્યથા નહિ આ નિઃસ્વધિ વહેતા અર્થનું પ્રવાહમાં હોય શું ગળવું ઉપાદેય શું ગળવું, તેની પસંદગી રહત્યને અવગણીને જ થઈ શકે. અને એ મંદસ્વ, કોઈ સમગ્ર જીવનભાવનાના મધ્યગિન્દ્રોએ નિશ્ચય થઈ અમુક વસ્તુ તરફ ફેરવી દઈથી જ જોઈ શકાય છે ભાવના વિના મહત્વ પારખી શકાતું નથી તમ લોભ કે અભિમાન કે વિષયગ્રાહના તન્દ્ર ત્યારે જ હથી શકો, કે ત્યારે ઉદારતા, દૃષ્ટિવિભાસતા, અન્યથા વિષયાસક્તિથી હિમ્વંતાની તમારામાં ભાવના હોય. નિર્ગંભતા કે કુચ્છકતા આટલે આખી માણસ જનને વિધારતાં પાણુ તમરા મનમાં તમે કહેવે કોઈ સચળતા કે ઉદારતા ના હોય જ છે કોઈ માણસ ઉપર વિશ્વાસ ન નાખવો, સ્ત્રીર્જ્ઞાન ઉપર વિશ્વાસ ન મળવો, કે એવું કાંઈ કહેતી વખતે પાણુ તમારા મનમાં કોઈ ભાવના નો હોય જ છે એ ભાવનાથી જોયેલા મહત્વને અવગણીને પછી કલાની નૃત્તિ રચાય છે એ મહત્વને વ્યક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી કલામાં હોય ઉપાદેય સમગ્રતય છે. અર્થાત્ વાસ્તવવાદમાં ભાવના હોય જ નહિ એમ ન અને એટલે તરત. વાસ્તવવાદ અને આ-શંકા કે ભાવનાવાદમાં કોઈ કેર નથી

કાવ્યમાં એવું ઘણી વાર જો છે કે સામાન્ય રીતે મનાતા ભેદો તરત-લિન ન હોય અને છતાં એવા ભેદોથી વિવેચનમાં એક પ્રકારની સગવડ આવે વસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદનું પાણુ હું એમ સમજું છું તરત-દૃષ્ટિએ તેમાં ભેદ નથી છતાં અમુક પ્રકારના સાહિત્યને વાસ્તવવાદી કહેવાથી કેટલીક સગવડ પડે હવે તેનો ભેદ સમજના પ્રયત્ન કરીએ એક ભેદનું મૂલ્ય તો પહેલાં કહેવું છે ભાવનાવાદનું સાહિત્ય જગતમાં વિરલ દેખાતી ઉન્નત ભાવનામાં ગયે છે તેને પડકાર વાસ્તવવાદી સાહિત્ય જગતમાં જે દેખાય છે તે સ્થિતિનું નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ખરી રીતે આ સમગ્ર જીવન તન્દ્રના બદલાયેલા દૃષ્ટિકોણનું પરિણામ છે. મધ્ય યુગ સુધી ધર્મ જ જીવનનું મુખ્ય બળ હતું અને ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાનો પ્રચારક અને માત્ર તે તરફ જ લક્ષ આપનારો હતો. તે પછી જેમ જેમ વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને પ્રાણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે તરફ ધ્યાન વધતું ગયું તેમ તેમ ઐહિક વસ્તુનું જીવનમાં મહત્વ વધ્યું, અને તેની અસર સાહિત્ય

ઉપર પણ ચર્ચા નહીં હોય લાનના સિનાયની ઐદિ અને માનવ વૃત્તિઓનું કોણે વધુ બીજી તરફથી એક ને એક ઉચ્ચ લાનનાઓનું નિત્ર લુ નીચે થયું હતું, તેમાંથી નનીનતા ચાની ગઈ હતી, અને તેનું વાસ્તવિકતાનું મન પણ કમી થતું હતું સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં નવા નમ દેખાયા તે સાથે પુનઃ પૈરિધ્ય દેખાયું અને કવિમાનસ તે તરફ આકર્ષાયું આ ફેરફાર કા યના સુદ્ધમમા સુદ્ધમ અગ સુધી પહોંચ્યો નાટકો પરબધ હોડી ગઈમા વખાવા આ જૂના અલારો મુખકમલ કે પાદા નિદ જેના હોડાઈ, મુખનું વધારે આબેહૂળ વલુન કરવાનું વનલુ થયું વગેરે આ દૃષ્ટિપાત્ર નતનની જ એક કે બીજી રીતની અસર છે આમાં એક પ્રમાણેનો સત્ય તરફના આગ્રહ પણ છે કલાની દૃષ્ટિએ એક રીતે કેટલીક નિગત મૂકીને વા તનનાદી સાહિત્ય ચિત્રોને વધારે હૂનાહૂ અને મૂર્ત કરી શકે છે આને અર્થાત્ હાય તે તે એક બાજુ કા યના વિષયની અને રીતિની, અને બીજી બાજુ શબ્દશક્તિની કોઈ નાઈ કાવ્યના વિષય જ અવા હાય છે અથવા તેની રીતિ જ એવી હાય છે કે અમુક બામતની નિગતા તેમાં ન આવી શકે દાખલા તરીકે બીભત્સ વિષયમાં વિગતા આવ તેટલી લ યતામાં ન આવે, ગઈમા આવ તેટની પદ્યમાં ન આવે, નનનકયામાં જે અમુક આવ નાટકમાં ન આવ બીજી બાજુ શબ્દો અમુક સુધી જ દૃશ્યોન મૂત કરી શકે છે, અને ઘણી વાર અનેક નિગતો આપ્યાવી દૃશ્ય વધારે સ્પષ્ટ થવાને બદલે બિનદુ મૂચનશુનાળુ અને તેથી અસ્પષ્ટ બને છે ઘણી વાર અનેક નાની નિગતોથી અસર થાય છે તેના ક તા એક જ કૌશલથી પસદ કરી નિગતથી આખું દૃશ્ય વધારે સારું દર્શાવી શકાય છે આ વાસ્તવનાદી વનલુમાં કરો હાય નથી અ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારનાર છે

પણ વાસ્તવનાદી સાહિત્યનો સામાન્ય રીતે એક બીજો પણ અર્થ થાય છે લાનનાનાદી સાહિત્ય સુર વસ્તુનું નિરૂપણ કરે તો વાસ્તવનાદી બેરોળ અને ગદી વસ્તુનું નિરૂપણ કર અને વધારે પ્રચલિત તો આ જ અર્થ છે આના નિરૂપણ સામે એક વાધો તરત ઊઠે કાના કામ તો રસમય અને સુદૃ વસ્તુઓ રજુ કરવાનું હાય તેની પામે ગદી વસ્તુઓ શા માટે નિરૂપાવની ? જગતમાં ગદનારો છે જ તેને ક્યામાં શા માટે પ્રગટ કરવો ? એ તો તદ્દન

નીરસ બને ! પણ એ દલીલ તત્ત્વન સાચી નથી. આને મળતી દલીલ કરુણરસની સામે મૂકાઈ હતી જગતમાં દુઃખ તો ભરેલું જ છે, તો તેને કલામાં શા માટે લઈ આવ્યું ? એમાં રસ શા ? અને આનો જવાબ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકર્તાએ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે કરુણથી ભલે આસુ આવે છતાં તેમાં રસ તો છે જ કારણ કે કરુણરસનું કાવ્ય પણ વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે. એટલે વ્યવહારમાં જે અનુભવ દુઃખમય હોય તે પણ કલામાં આવી રસપ્રદ થઈ શકે છે અને એ જ યુક્તિ ભુગુપ્તસાહરક વસ્તુઓની બાબતમાં ખરી છે. ખીલ્લસને પણ રસ ગળ્યો છે એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકર્તાની બીડી દર્શિતતાવે છે. જગતમાં જે ખરેખર ભુગુપ્તસાહરક છે તેને ભુગુપ્તસાહરક સમજવું, જે દુઃખકારક છે તેને દુઃખકારક સમજવું એમાં રસ રહેલો છે. એટલે ખીલ્લસરસ સામે વાંધો લઈ સકાય નહિ. ખીલ્લ તરફ સાહિત્ય જગતની ગદી કે ખેડેળા બીજાં નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તત્ત્વન, અહીં બતાવ્યું તેમ, કશું નવું પણ નથી

પણ દરેક રસને પોતપોતાનાં લયગ્ધાનો હોય છે હાર્યને ભુલકતા, હોળિયાપણું, અંલીલતાનું લયરચન છે તે જાણીવું છે. શૃંગારને અંલીલતાનું લયગ્ધાન છે તેમ ખીલ્લસ રસને પણ પોતાનું લયગ્ધાન છે. રસની અર્થમાં વિશ્વનાથ કહે છે કે દરેક રસમાં અદ્ભુત અનુચિત હોવો જોઈ છે. એનો ખીલ્લે અર્થ એ છે કે કવિના વક્તવ્યમાં કંઈક નવીનતા, અપૂર્વતા હોવી જોઈએ એટલે ગંદી વસ્તુ પણ એવી જ નિરૂપવી જોઈએ જે ગંદી હોવા છતાં સામાન્ય રીતે સામાન્ય માણસ હજી સમજતો નથી કે સમાજજીવનમાં અહીં ગંદવાડ છે. જે ગંદવાડ બધા જ જાણે છે તે નિરૂપવાનો કશો અર્થ નથી. ઈયસને અનેક નાટકોમાં પોતાના સમાજમાં ક્યા ક્યા છૂપો સડો રહેતો હતો. તેની નીચે ક્યું માનસ કામ કરતું હતું, સમાજમાં એ સડો ક્યા દલથી ટકતો હતો, અને એ દલ ફાવવાની પાછળ કયું સામાજિક પરિસ્થિતિ રહેલી હતી તે બતાવેલું છે, અને તેના તરફ સામાજિક ધૃણા તેણે ખેંચી છે. એટલું જ નહિ, કોઈ કોઈ જગાએ તો એ દંલી પાત્રો પાસે જ પોતાનું પાપ કપૂર્ણ કરાવી, બતાવેલું છે કે માણસે પોતે પોતાની મેળે સુધરવું જોઈએ, ત્યાં વાસ્તવવાદ યોગ્ય રીતે બિતરેલ છે આવી

વાસ્તવનાદી કૃતિઓની સામે વાઘો વેનાનું કાષ્ઠ કારણુ કાષ્ઠ શકે નહિ
પણુ ધણી વાગ એવી અપૂર્વતા દોતી નથી ધણી વાર અતિપ્રસિદ્ધ
ગદ્યકીનાગુ, જેમા કશુ જ નવું દોતું નથી જેમા ગદ્યકીના માનસ
ઉપર કશો જ નવો પ્રકાશ નાખેલો દોતો નથી, એવું સાહિત્ય મજા વામા
આવે છે નિશંય તો એ છે કે આવા સજનની નીચે મજાકનો
દોતું ગદ્યકી તરફ જુગુપ્સા ઉપજવનાનો હોતો નથી, પણ તને
પોતાને તેમ રસ પડે છે એ હોય છે ઇગ્નના ટેલાક માણસો
અશ્નીલ વસ્તુના રસથી છગછેડાના ખેસો વાચે છે એ પ્રસિધ્ધ
છે હુ જાણુ છુ થોડા વગમે પહેલા આપણા એક ગુજરાતી
પુસ્તકપ્રકાશક અત્યંત ગદી વસ્તુનાળા કેસો સત્ય પ્રકાશ કરનાની
નામે પ્રસિધ્ધ કરતા તેમ આપણો કહવાતો વાસ્તવનાદી સાહિત્યસર્જક
પણુ સત્ય કે વાસ્તવિકતા ગ્ભૂ કરનાને બહાને ગદ્યાય વસ્તુની
પોતાની વાસના તૃપ્ત કરતો હાય છે અને સાહિત્ય તેના સર્જક
કરતા પણ વધારે સાચાઓહુ હાય છે દલપતરામે કાળ સનિનાસમા
એક મરકરી કરી છે એક માણસ દુહિયા ધમના બે સાધુઆને
કહે છે કે અમલનાદમા જોના જેવી જગાઓ કય ? સાધુઓએ કહ્યું
કે અમે ધામ બતાવીએ તો તમે ત્યા જાઓ ને પગતળે ઉવજાતુ
કચરાય તેનું પાપ અમને લાગે પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત
અમે તમને શીખરીએ તે શીખો તો તે તમારા અથનું છે એ કવિત
પછી નીચે પ્રમાણે આપેલું છે

અ જનશનામ, રનામીનારાયણની હવેલી
કાકરીયુ સરોવર જોતું નહિ કોઇએ,
શાહઆલમ, કે શાહીયામ ન સિધાવીએ તો,
મકરખો કે જુમામસીદ શીદ જોઇએ ?
સુતગના સાચા, કે યાચાળા કે પુસ્તકશાળા,
વાવ દાલ હરિની જોતા વખત જોઇએ,
આની અમદાવાદમા એતું નહિ જોતું કશુ
સાધુ પામે ધરમ શુણીને પાપ ધોઇએ

એટલું જ નહિ સાધુઓ આગળ કહ છે

સાત ગાઉ પર સગસ છે, જોવા લાયક જેદ
વાવ અડાગજ આગળે, જશે ન જોવા તેદ

અહીં ન જવાનું કહીને અમદાવાદનાં મથળો તો કલાં પણ સાત ગાઉ પગના અડાળજની પણ વાત કરી, તેમ ઘણી વાર કૃત્સિતવસ્તુમુખ્ય લેખક વાસ્તવવાદને ઓઢે વાસ્તવિક જગતમાં હોય તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ વસ્તુને વધારેને બતાવે છે. અને તે પણ કેવળ ખરાબની ખાતર ખરાબ વસ્તુ બતાવે છે—જાણે કે ‘કલા ખાતર કલા’ના સિદ્ધાન્તનું વેર વાળતો હોય નહિ !

અને કેવળ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવામા એક અંતગત દોષ રહેલો છે જેમ કોઈ માણસને આપણો સમાજ જોવો હોય તે તેને સમાજના નમના તરીકે દવાખાનું કે ફોજદારી ગુનાની કોર્ટો બતાવવી એ અસત્ય છે, તેમ સાહિત્યને જે ખરા જીવનનું પ્રતિબિંબ કવું હોય તો તેમાં માત્ર જુગુપ્સિત વસ્તુઓ બતાવવી એ અસત્ય છે. ભાવનાવાદી સાહિત્યમાં, ભાવનાનો ઉત્કર્ષ કે વિજય બતાવવા માટે પણ જગતનું અનિષ્ટ મૂકવાની આવશ્યકતા રહેતી હતી. પણ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવાને માટે સુદૂર વસ્તુ બતાવવાની એવી કોઈ જરૂર રહેતી નથી. એટલે જુગુપ્સિત વસ્તુઓનું નિરૂપણ વધારે એકાંતિક થઈ જવાનો સંભવ છે અને એમ થાય છે. એ રીતે વાસ્તવવાદ ખોટી દિશાએ જઈ, પોતાને જ ખોટો પાડે છે.

ખરું તો આ કવિતા ખાતર કવિતા વાસ્તવવાદ વગેરે પરસ્પર આક્ષેપ માટે સગવડવાળા પદો છે કોઈ એ માણસોને લેવડદેવડને અંગે તકરાર થાય, અને બંને માણસો ન્યાય શો છે તે જોવાની કે સમજાવવાની દરકાર કર્યા વિના જેમ પરસ્પર આક્ષેપો કરવા માંડે, એક ખીજને સામસામા કહે કે તમે વાણિયા તો આવા જ, કે તમે કાઠિયાવાડી તો આવા જ. જેમ અંગ્રેજો કહે કે તમે પોર્તુગીસ તો આવા જ : એમ એક માણસ ખીજની કૃતિની ટીકા કરે કે તમારી કૃતિ અશ્લીલ છે તો તેની સામે તમે ‘કલા ખાતર કલા’ સમજતા નથી, કે તમે નવીન વાસ્તવવાદ સમજતા નથી, એમ તૈયાર પદો ધા કરવાને સગવડવાળાં છે. બાકી ઉપરની વાણિયાઓ કે કાઠિયાવાડીઓ વિશેની ઉક્તિઓમાં સત્યકથન કરતાં ગાળ ભાડવાની વૃત્તિ જ વિશેષ હોય છે, તેમ આ ‘કલા ખાતર કલા’ કે ‘વાસ્તવવાદ’ વિશેના ઝગડામાં પણ મૂળ પ્રશ્નને એક બાજુ રાખી લડવાની વૃત્તિ

જ હોય છે ખરો પ્રશ્ન અમુક કૃતિ ક્યા છે કે નહિ એ છે જો એ કના નહિ હાય, તો માત્ર પણ વાત તેને ક્યા જનાની શકનાનો નથી એટલા માટે જ કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો આની શમ્દગ્ધામા પડવાની ના કહે છે જેમ અખો ધમ વાદોમા પડવાની ના કહે છે

ખટ દશ નના જુજના મતા, માહોમાહી ખાધા ખતા

એમ્નુ થાપ્યુ બીજો હણે અ યથી આપને અધિકો ગણે

અખા એ જ અધારો કુવો, ઝધડો ભાગી મોઈ ન મુવો

તેમ જ આ મતો ૨ વાદો પણ ઘણી વાર આડે રસ્તે ચઢાવનારા છે અને આ જમાનામા જેમ રાજ્ય-પ્રશ્નમા ખોટું ખરું સમજીને સોશિયાલિઝમ અને કૉમ્યુનિઝમની, સામાન્ય વાતચીતમા જેમ સાધ્ધિ-એનેનિસિસ કે માસપૃથક્કરણશક્તિના પારિભાષિક શમ્દોની વાતો કરવાની ટેવ પડી છે તેમ જ કા યચર્યામા કસા ખાતર કલા, વાસ્તવવાદ વગેરે શમ્દો પડીને વાતો કરવાની ટેવ પડી છે આવા અધ' સમજેલા શમ્દોની વાતો કરે છે તે કમતા મોઈ કા યને કા ય તરીકે સમજે, તેનું વક્તવ્ય સમજે, અને એ વક્તવ્ય તે કવિએ કેવી રીતે પ્રગટ કરેનું છે તેની ખૂબી આવો કોઈ પણ લખ વાપર્ષા વિના સ્ક્રુ કરતા શીખે, તો કાવ્યચર્યાને અને કાવ્યના અભ્યાસીને વધારે લાભ થાય એની મને ખાતરી છે

આવો ત્રીજો કુટ પ્રશ્ન પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો છે હમણા પ્રગતિશીલ લેખકોનો સઘ રચપાયો છે અને તેમા ઘણા જુનાન લેખકો લખ્યા છે તેથી આ તરફ સારું ધ્યાન જેચાયુ છે આ સઘની સ્થાપના નીચે રહેના જળો તપાસનાથી એનું સ્વરૂપ સમજાશે મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પછી રશિયામા જોનગેનિક પક્ષનો નિજ્ય થયો અને અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમા નહિ થયેલી એવી રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ થઈ આ ક્રાન્તિએ હિંદના યુનાનોનું ખૂબ ધ્યાન જેચ્યુ છે આ ક્રાન્તિના મુખ્ય મન્ત-ઓ હિંદમા પણ થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારાના લાગ્યા છે એ આદર્શની દિનમૂર્તી એ છે કે ઇતિહાસના જનાવોનું ખરું પ્રતલ કે કારણ સમાજની ભાનિક પરિસ્થિતિ છે એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ જનાવો અને છે તેમ જ એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધમ અને સમાજશાસ્ત્રીઓ રચાય છે આ મત પ્રમાણે આપણી ઇશ્વરની શ્રદ્ધા,

નીતિનું બંધારણ, રાજ્યબંધારણ, સામાજિક બંધારણ, એ પરિસ્થિતિમાં જેમને લાલ મળતો હતો તેમણે જાણ્યે અજાણ્યે એ લાલ ટકારી રાખવા ઉત્પન્ન કરેલાં. એનો ફતિતાર્થ એ થયો કે ધર્મ સમાજમંધારણ બંનેમા તત્વતઃ કશું સત્ય નથી ધર્મને તેમણે દુષ્ટી જનોને દુઃખ અને અન્યાય બુલાવવાનો માદક પદાર્થ ગણ્યો. સમાજમાં દરેક માણસને જીવવાનો અને વિકાસ પામવાનો સરખો હક હોવો જોઈએ એમ ગણી, રાજા, અમીર ઉમરાવો, ધર્મોપદેશકો, મૂડીદારો, એ સર્વની સ્થિતિ તેમણે સમાજને દોહ કળારી ગણી. સ્ત્રીપુરુષોનો લગ્નસંબંધ, બંને પક્ષે તદ્વાકના એક સરખા સપૂણું હકવાળો હોવો જોઈએ એમ ગણ્યું. સમાજની આજ સુધીની જિંદગીમાં જિંદી બે ભાવનાઓના મૂળ પર આથી આઘાત થયો, એક ધર્મની અને બીજી લગ્નસંબંધની અપૂર્વતા કે દિવ્યતા કે અલૌકિકતાની. આ બે ભાવનાઓ જ મુખ્યત્વે આજ સુધીના સાહિત્યની પ્રેરક હતી. કાન્તિવાદીઓ આ કાન્તિને જગતના બધા વર્તમાન અનિષ્ટોનો એક જ અમોઘ ઉપાય માને છે અને તેથી ધર્મ અને મૂડીવાદ સામે ઝુમેશ ઉઠાવે છે. પ્રગતિવાદી લેખકો પણ ધર્મ અને મૂડીવાદના વિનાશનો અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની ઐહિકતા તથા સુત્રલ વિચ્છેદનો આદર્શ પ્રેરતા સાહિત્યને જ પ્રગતિવાદી માને છે. સાહિત્યનો એ જ આદર્શ હોવો જોઈએ એમ માને છે, એવું જ સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે એમ માને છે, અને એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં પગલાં યોજવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્યના પ્રચારમાં અનેક પ્રશ્નો ગૂંચવાયેલા છે. તેને એકે એકે ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ તો એ કે જે માન્યતાઓ ઉપર પ્રગતિવાદીઓને શ્રદ્ધા છે તે માન્યતા કંઈક અંશે તત્ત્વદર્શનની છે, કંઈક અંશે સમાજશાસ્ત્રની છે, કંઈક અંશે રાજ્યપ્રકરણની છે, અને તે સર્વ ઉપરાંત આપણે માટે તો આપણી વ્યાવહારિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે. આ માન્યતામા રહેલા મુદ્દા એટલા બધા ગંભીર છે કે તેમાં બધાની સંમતિ હોઈ શકે નહિ. આ મતની તુલના કે પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ નથી કારણ કે આ માનવું કે ન માનવું એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી ઉપર કહ્યું તે તે શાસ્ત્રનો અને વ્યવહારનો છે. વિવેચનમા તેને સ્થાન નથી.

વિવેચન સાથે આને બે રીતે સબધ છે એક તો એ કે સાહિત્ય સર્જકોને એમ કહી શકાય ખરું કે તમારે ઉપની શ્રદ્ધાવાળું જ સાહિત્ય સર્જવું અને બીજું ન સર્જવું ? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે આવું જ સાહિત્ય સર્જવું જોઈએ એની પતિસાથી કરલું સાહિત્ય પ્રચારક બનનાથી તે કયા તરીકે નિકટ કે અકનાત્મક બની ન જાય ? બંને પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે સાચા વિવેચનમાં ઉપરના બંને પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત છે આપણી પાસે રબૂ થયેની કૃતિ કનાની છે કે નહિ એ એક જ પ્રશ્ન વિવેચનના છે જ્વનના કોઈ અપૂર્ન રહસ્યના અનુભવને અવનબીને પૂના સ્વૈર વ્યાપાર કરે તો કનાની કૃતિ જન્મે અમુક કૃતિમાં એવો ચૈર વ્યાપાર હોય તો તે કના છે એ વ્યાપારની પછાડે ઉપગતી માન્યતા છે કે કોઈ બીજી એ સ્વીકૃતનો પ્રશ્ન છે, સિદ્ધાન્તનો નહિ ઉપર કહી તેની માન્યતા કવિના સૂદ્રમ રહસ્યમય અનુભવમાં ઊતરી હોય તો તેની માન્યતાવાળું કાવ્ય રચાય અને કરિને ગહન અનુભવ એવો હોય તો તેને એના વસ્તુ ઉપર કાવ્ય રચ્યાની લનામણ કરનાની જરૂર પશુ ન રહે માન્યતા અનુભવોનું પરિણામ પ્રગટને ભોગવું પડે એવું શરીરશાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત થયું પછી તેના કોઈ પશુ ખાસ પ્રચાર નિના ઇમસને અનેક નાટકોમાં એ સાત્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યું બીજી બાજુ નવા જમાનાના બળો કયા કયા છે તેનો નિચાર કરી તે ઉપર લખવાની પ્રતિષ્ઠા કરના છતાં ઇમસનના નાટકો બગડ્યા નથી તેની જ રીતે નવું માનસપૃથકરણશાસ્ત્ર પ્રગટ થયું તેણે સાહિત્યકારોમાં કશા પશુ પ્રચાર નિના, સાહિત્ય ઉપર ધણી અસર કરી છે ધણું સાહિત્ય એ શાસ્ત્રના નિધાનોની માન્યતા ઉપર લખાય છે મને પોતાને લાગે છે કે માન્ય નિનાહનું અનિષ્ટ લોકોને બતાવવું એવો સ્પષ્ટ વિચાર કાનિદાસને શાકુન્તલ લખતા હશે પશુ એ નિચારથી ક્યાંય તેની કના બગડી નથી એટલું જ નહિ, કનાની ઉત્તમ કૃતિ કોઈને કોઈ અપૂર્ન રહસ્યને અનલબે છે અને એના કાવ્યથી એ રહસ્યના સરકારો વાચકના ચિત્તમાં દદ થાય છે એ સામાન્ય અનુભવ છે અર્થાત કાવ્યથી રહસ્યનો પ્રચાર થાય છે એમ કોઈ કહે તો ના કહી શકાય નહિ એટલે લનામણ કે પ્રતિષ્ઠા કાવ્ય સર્જનની પછાડે હતી કે નહિ એ કાવ્યને અને તેથી વિવેચનને અપ્રસ્તુત છે એ કવિમાનસના ઇતિહાસનો મનાવ છે, વિવેચનનો

નહિ. એવી લક્ષામણ કે પ્રતિજ્ઞાથી કવિની કલ્પના ઉત્તેજાઈ હોય અને કલ્પનાનો ખરેખરો સ્વૈર વ્યાપાર થયો હોય તો કાવ્ય બને. તેમ જ એ લક્ષામણ કે પ્રતિજ્ઞા કલ્પનાનાં સ્વૈર ઉદ્બુધનમાં આડી આવે, ભાનપૂર્વક કવિ કલ્પનાને સ્વૈર ઊડવા ન દેતાં અમુક દિશાએ વાળે, તો કાવ્ય થાય જ નહિ અથવા તેમાં કૃત્રિમતા આવી જાય. કાવ્યસર્જનમાં કવિની પોતાની પણ જરા પણ ડખ્ખ ન જોઈએ. ઉપદેશક કાવ્યો સામે આટલો બધો અણુગમો થવાનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં કવિની ભાનપૂર્વક ડખ્ખથી ઘણી વાર કાવ્યમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. પણ એવી કૃત્રિમતા આવી છે કે નહિ એ વિવેચકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિર્ણય કરવાનો છે. આવી પ્રચારની લક્ષામણ કે પ્રતિજ્ઞા હતી માટે કાવ્ય ખોટું જ થાય એવું અનુમાન ન કરી શકાય. મારે શુદ્ધ કાવ્ય કરવું છે, તેને ઉત્તમ કરવું છે, એવી પ્રતિજ્ઞાથી જેમ કાવ્ય ઉત્તમ નથી થઈ જતું, તેમ જ સર્જન બહારના પ્રચારના ઉદ્દેશથી તે અવશ્ય બગડી પણ જતું નથી. કાવ્યની કસોટી કાવ્યમાં જ છે, કાવ્ય પોતે જ છે, કાવ્ય બહારની કાંઈ વસ્તુ તેની કસોટી થઈ શકે નહિ.

પણ આટલું કહ્યા પછી મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રગતિવાદના આગ્રહથી કલા બગડવાનો સભવ છે અને ઘણી જગાએ તે બગડી છે. ઘણી જગાએ પ્રગતિવાદના પક્ષપાતથી કાંઈ કૃતિનાં ખોટા વખાણો થાય છે એવી ફરિયાદ પણ થઈ છે x પ્રગતિવાદનું રહસ્ય કવિના ઊંડા

x આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રગતિવાદી મંડળ ન ઝાંતી શકે કે કાંઈએ તેમાં ન જવું જોઈએ, મે ઉપર કહ્યું તેમ મંડળ હોય ન હોય એ તરફ વિવેચન તટસ્થ છે કાંઈ પણ અમુક મતવાળાં માણસો કે લેખકો કે સર્જકો કે વિવેચકો મળે ચર્ચા કરે તે વિશે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કશું કહેવાનું હોઈ શકે નહિ. એથી સાહિત્ય સુધરશે કે બગડશે એ આખા મંડળની તેમાંની સર્જક વ્યક્તિ ઉપર શી અસર થાય છે તે ઉપર જ આધાર રાખે છે કારણ કે સાહિત્ય ઉપર બહારના સમાજની ગમે તેટલી અસર હોય તોપણ છેવટે સાહિત્ય સર્જાય છે તે તો વ્યક્તિ દ્વારા જ.

અનુભવમા બનરનુ જોષએ ને પગી કલામા પ્રગટ થનુ જોષએ,
તેને બ લે ઘણી વાર લેખક પ્રગતિનાં એટલે મૂડીદારો અનીતિનાળા
જ હોય, પ્રિયવય પટ જ હોય, નિદ્રા જ હોય, સ્ત્રી તમ્મ વિશ્વાસઘાતી
જ હોય, એમ પકડી બેસનાથી ક્યા બગડે છે ઉપર કહી તે વાત
તે રીતે સાચી નથી જ, ઘણા મૂડીદારો એના હોતા નથી મૂડીદાર ન
હોય એવા ઘણા ય માણુઓમા એ જ પાપટતિઓ હોય છે,
પણ ઉપરના મૂડીદારોની સામેના વિધાનો સાચા જ હોય તો પણ
ન્યા સુધી મનુષ્ય સ્વભાવમા રહેના તેના ગૂંટ દારણો સુધી પ્રતિભા
પહોંચી ન હોય ત્યા સુધી તેનુ રહસ્ય લેખકને જણાયુ નથી જ,
અને રહસ્ય જણાયુ ન હોય ત્યા સુધી તેનાથી કાંઈ ની કૃતિ બને
નહિ આના વાક્યો કે વિધાનો પકડી લખ તેનો છુદ્દે હાથે ઉપયોગ
કરવો એ સક્ષમ કે સરકારી શુદ્ધિનુ લલણુ નથી આપણે ધર્મમા
ધૂનોનો ઉપયોગ કરતા, તે ગમે તેમ પણ નિદોષ હોના રાજ્યપ્રશ્નરણે,
તેનુ જાણે અજાણે અનુકરણ કરી નરી ધૂનો (slogans)
ઉપજાવી રાજ્યપ્રકરણમા એ ચાનતુ હોય તો બને ચાને તેમા
કદાચ માનસ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય અમુક ક્રિયા તત્કાલ કરી લેનાની
જરૂર હોય તેથી એમ કરવુ પડે પણ કાવ્યસજન, કાવ્યભાવન, કાવ્ય
વિવેચનમા એ ન ચાલે કશુ પણ રહસ્ય સુધી ગયા નિના પગડી
લેનુ એ માનસજડતા છે અને કનાનો જડતા જેવા બીજો કોઈ
શનુ નથી શુદ્ધ કનાનો આદર્શ કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યવિશ્વાસ છે ગમે
તેનુ ઊંચુ સત્ય પણ સમજ્યા નિના પકડી રાખ્યુ હોય તો, તે માત્ર
એક બધન જ છે, એ ચૈતન્યનુ અવનબન નથી અવલબન એ
પણ મારે ભાષાને લીધે કહેનુ પડે છે ખરુ તો સત્ય સપૂર્ણ
અનંત બનતા ચૈતન્ય સાથે તેનુ તાત્કાલ્ય થતા, ચૈતન્યના
વિશ્વાસમાથી જ કના પ્રસારે છે, એમ હું કહુ પણ અહીં હુ આથી
વધારે દૂર કે ઊંડે જના માગનો ાથી સત્ય અન કલાનો સબધ
રો છે એ જુદો જ પ્રશ્ન છે અને વ્યતત્ર નિરૂપણ માગે છે અત્યારે
તો કના સબધી અમુક અમુક સનમાન્ય સિદ્ધાન્તોને આધારે
અમુક ફૂટ મનાતા પ્રશ્નોની બને તેટલી રખેટ અને બને તેટલી સનને
સમજાય તેની ભાષામા ચર્ચા કરની એટલે જ મારો ઉદ્દેશ છે મારે
મુખ્ય કહેવાનુ એ છે કે આના વાદોને લીધે વિવેચનનો મુખ્ય

પ્રશ્ન કે અમુક કૃતિ કલાત્મક છે કે નથી, હોય તો કય રીતે છે, એ ધૂમાયિત થાય છે. કોઈ વાદ્યથી કોઈ અકલા કલા જનતી નથી. એક પણ વાદનું નામ દીધા વિના, કે તેની પચાત કર્યા વિના કલાની સાચી કૃતિઓ થઈ છે, અને એક વાર કૃતિને સમસ્તરૂપે અને તેનું એકેએક સુક્ષ્મ અંગ-પ્રત્યંગ જોઈને તે કલા છે એમ પ્રતીત થયા પછી, વાદના શબ્દોથી તેની ટીકા કરવાની સગવડ મળે, પણ તે સર્વ એ કૃતિ સમજવા માટે છે. કૃતિ એક જાણુ પડી રહે ને એકલી વાદની ચર્ચા થાય એ મિથ્યાચેષ્ટા છે.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
 પ્રમુખ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમિલન
 નેરમુ અધિવેશન . કરાંચી
 ૧૯૩૭-૩૮

ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનું

વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

આ તેજા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખગણને માગ જેવા, એ વિધાના વિસ્તરેલું હજી ધણે દૂર જેનાર સાધારણ અભ્યાસીને જોવાની સ્વાગત-સભાએ ઐતિહાસિક દ્રાવ્ય કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી મારા જેવા આ વિધાના ભક્તજીને તો આ સારસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આપના માટે સ્વાગત-સભાનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સન યાત્રાળુઓ સમક્ષ અતઃકરણી ઉપકાર માનું છું વડોદરાની આતમી ઑગિએન્ટન કોન્ફરન્સના સભાપતિ દિગ્ગતવિખ્યાત ભારતીય પુર્ગારિય ૦ યજ્ઞવાને આની સભાએને 'ગુરુતીર્થ' કહેલ છે એક કરતા વધારે અથવા આ સાહિત્ય સંમેલનને એ પદ લાગુ પડે છે પણ સાહિત્યસંમેલન એકનું જ તીર્થ છે એમ નથી મોહેન્જોદારોની ગોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાવિધાના અભ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે

મતનમ કે મને તો તીર્થસ્થાનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થસ્થાનને મારી સેવાથી સતોત યશે કે કેમ એ વિશે મને ધણી શકા છે જાપામા વાચેનું સાચું હોય તો આ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે પોતા મારા મિત્ર શ્રી રત્નમણિગવ બીમરાની વરણી થઈ હતી, પણ તેઓએ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે મા. ઉપર કળશ મળ્યો શ્રી રત્નમણિગવે આ સ્થાનને મારા કરતાં વધારે સારી રીતે દી ન્યું હોત એમ હું માનું છું મને પોતાને

તો એથી લાભ જ થાત પણ મારી વિટંગબાજો એટલેથી પૂરી થતી નથી ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપત્રને માંદગી સાથે આ વર્ષે કાંઈક યોગ હોય તેમ સ્વાગતસમિતિની બીજી પસંદગી થ એક માંદા માણસ ઉપર બિતરી. ઈંગ્લેન્ડની હ મી તારીખે મને સ્વાગત-સભાનો તાર મળ્યો ત્યાં હું ભાગે માંદગીમાંથી નાસ્તે ડ્રિંગે દતો. શરીરમાં અને મનમાં પણ શક્તિ થોડી હતી અને સંમેલન આગ દિવસો તો કાલ હતો જ નહિ. પણ પત્ર પુરું ફક્ત તોયં થો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર ભક્તિથી અપેલી ગમે તેટલી અદ્ય સામગ્રી પણ દેવતાને ગ્રાહ્ય છે, એ વિચારથી નમ્રભાવે સ્વાગત સભાને હા લખી

અને હવે મને આ સ્થાને નિભાવી લેવા માટે પૂરતાં કાગળો આપ સૈને મે આપ્યાં છે એમ ધારુ છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની બાંડી ને બાંડી બિતરતી જતી ગુદાના ગુજરાતમાં જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક શ્રી માનચંદ્ર પીતાંમરનાસ મહેતા ગયે વર્ષે આજ થયા છે. એ વૃદ્ધ તીર્થરૂપ ઇતિહાસોગસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરુ છું.

સાહિત્ય સંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ સંમેલન સાહિત્ય સંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વાડુંમય અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ સંમેલન ॥ ચર્ચાઓમાં સ્થાન આપીએ છીએ. છતાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો કે પુરાવિદોનું સંમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ સંશોધનનો વિચાર કરવા યોગ્ય નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ ગુજરાતી પ્રજામાં કેળવાય અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રજામાં પ્રચાર થાય, એ જાતના પ્રયત્નો પણ આપણા દષ્ટિક્ષેત્રમાં જરૂર આવે છે આવા સંમેલનોમાં આ વિષયોને સ્થાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અલગત નિયમોદ્ધાર આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું ઉત્તેજન મળે ખરું; યાદી સંશોધનને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આ સંમેલન કે આપણી પરિષદમાં નથી હાં, પહેલા કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ આ સંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર કહેલ જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતા આપણી બે જૂની અને સદ્દર સ્થાઓ ગુજરાત વર્નાચલર સોસાયટી અને શ્રી કામસ ગુજરાતી સભા બેયનુ કાચ પ્રશસાપાત્ર છે અને એ બે સંસ્થાઓની સ્થાપના સાથે એક ઉદાર હૃદયનાળા ઇતિહાસપ્રેમી અંગ્રેજ સર અલેક્ઝાન્ડર કિલ્લોક કામસ સાટેમનુ નામ યાદ આવે છે ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રમશમા લાનવ કામસ સાહેબે એ વખતની સ્થિતિમા ભારે પ્રયાસ કરીન 'રાસમાળા' નામનો જે ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ભલે નિબેળ ઇતિહાસ ન હોય પણ દુજી ગુજરાતના ઇતિહાસ સંશોધકને જોવા પડે એવો અને દત્તમ્યાઓના સમઢ તરીકે ધણો ઠીમતી ગ્રંથ છે 'રાસમાળા' માટે રાસાઓ સમઢવાના કામમા કામસ સાહેબના સહાયક કૌન્સિલર દલપતરામ જાજાભાઈથી જ ગુજરાતમા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો' નામથી એમનુ લખાણુ હમણા જ શ્રી કામસ ગુજરાતી સભાએ પ્રસિદ્ધ કયુ છે એમના નાના સમઢાનીન કવિ નમદે 'રોજનપરગ લા રમા "જગતનો ઇતિહાસ" અને 'ગુજરાત સનસમઢ' તથા કાકિયાનાઝ સનસમઢ' લખીને આ દિશામા ધણી ઠીમી જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર-રિવેચક નનમગમે પણ અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અનુવાદોદ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારયુગ ઉપર કહ્યુ તેમ મો વપ પહેલા જન્મેના નનનરામ અને 'રાસમાળા' નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર રણછોડભાઈ ઉદયરામથી શરૂ થાય છે અને ગુજરાત વર્નાકયુલર મોસાયટીએ સિષ્ટ ગ્રંથોના વીણી વીણીને કરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામા ભારે ફાળો આપ્યો છે અલગસ વડોદરાના ભાપાન્તખાતા તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકોની બે સખ્યા નાની નથી તથા પરિપદ ભડોળ કમિટીએ પણ કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે ગુણવત્તાની તુનતામા જીતરવાની ઇચ્છા નથી, છતાં ઉલ્લા થોડા વર્ગોમા ગુ વ મો તરફથી પ્રમશિત થયેના અનુવાદો અનુનાલકને અને પ્રમશકસ સ્થાને માન અપાવે એના છે એટલુ કહેનુ જોઇએ

કેળવણીખાતું અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનપ્રચાર

સરકારી કેળવણીખાતાને અગે પણ શાળાઓ ચલાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદાત્મક તથા દુનિયા સારસ ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત ઘણી વહેલી થઇ છે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મરહૂમ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ-જેમનો જન્મ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના જન્મ અગાઉ ૧૭ વર્ષે ૫ સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ—‘હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ’ લખ્યો છે. કવિ નમદે ગુજરાતી ગદ્યને અર્વાચીન રૂપ આપ્યું તે પહેલાંના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ જેમ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતોમા તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જોવા મળે છે, તેમ આ રણછોડદાસભાઈનાં પુસ્તકોમાં પણ જોવા મળે છે. રણછોડદાસભાઈના પુત્ર અને દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા રા. બ. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી, —જેઓ ઉમ્મરમાં કવિ નમદેથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા તેઓએ—પણ ‘ઇંગ્લંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ લખેલો છે આ રીતે ગુજરાતમાં સો વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી ચાલુ થયેલો અનુવાદો દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો ગયો છે; એટલે કેવળ જગ્યાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો ગુજરાતની વગ્તીનું તથા કેળવણીનું પ્રમાણ જોતાં જે કાર્ય થયું છે તે કદાચ ઓછું ન ગણાય. x

પણ ગુણની દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનું મૂલ્ય જોવામાં આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જૂના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઇ ગયા છે, અને એમા અનુવાદકર્તાને

x પુસ્તકલય સહાયક સહકારી મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલ ‘ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ’ના બે ભાગ ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’માં પ્રસિદ્ધ થતી વાર્ષિક નામાવલિ તથા સરકારી ત્રિમાસિક રિપોર્ટો ઉપરથી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી શકાય, પણ એનું કાંઈ ફળ મને દેખાતું નથી. છેલ્લા ચાર વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૩૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસ સંશોધનના દ્રક્ષ ૪૫ ગ્રંથો છે (આ આંકડા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા’ માટે પ્રો. ડોલરરાય રં માકડે કરેલી ૧૯૩૬ નાં ગુજરાતી વાડમથની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.)

કદાચ દોષ ન આપી શકાય પણ વર્તમાનમાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં દુ ખ થાય છે એ તો અનુવાદ માટે પસંદ કરનામાં આવેલું મૂળ પુસ્તક જ નિર્માણ દોષ તેથી-અને આપણા પ્રખ્યાત નિદ્ધાનેને હાથે પણ નિર્માણ પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ આજીવ ગોચરનીય નથી-અથવા જે ભાષામાં મૂળ પુસ્તક લખાયું હોય તેનું સારું જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભાષાન્તર કરનાની ધૂષ્ટતા ક વાળી, અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ થીની ઉપર હાથ ન ખેરો દોષ તેથી અથવા કેવળ ખેતરકારીને લીધે અથવા સગ્યા પામેથી પોતાની કિમ્મત નામને જોરે કામ મેળવ્યા પછી બાકીની કામ કરાવું હોય તેને પરિણામે પણ અનુવાદોના મોટા ભાગ કચરો છે એમ ખેસક કહી શકાય એની સ્થિતિ છે કાંઈ જુનાન ઇતિહાસગ્રંથિક અભ્યાસીને સમય દોષ તો આજ મુખી પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાંથી કેટલા ઉપેક્ષાએ-અ કચરો છે અને કેટલા એ જગનામાંથી તાત્વી ફરી ફરી પ્રગટ કરનાયો-અ કીમતી સાહિત્ય છે, એવું આજણું કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકી એ એક આનંદપ્રદ મેવા છે ઉપરનું કોઈને ભારે પડે સામે એવું વિધાન કયું છે એ કેવળ રાજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમાં ગણીને નહિ, પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુસરી સાહિત્ય નિજાન વગેરે નિયંત્રેના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ખ્યાનમાં રાખીને કયું છે અને જૂના અનુવાદોના આજણીની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, એ કેટલાક ખરેખર સાગ અનુવાદો યાદ હોવાથી

સારા અ યોના અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સ્વતંત્ર અ યો ગમે તેટલા ઉચ્ચ કોટિના લખનાની શક્તિ આપણામાં આવે તો પણ નિજાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા રહેને જ એમ કહું ચોક્કસ માનું છું અમેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરના ધણી વધાર ખેડાયેલી છે તેને પણ ખીજી ભાષાઓમાંથી અસાધારણ મૂલ્યાંકના અ યોના અનુવાદો વગર ચાલતું નથી ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમાં હજી ગુજરાતના રાજકીય સાથ મલિન ઇતિહાસનું કેમણું નથી અને સારકૃતિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમાં તો હજી જ કોઈનું મ ગલાચગ્લ થયું છે, તેમાં પડેલી

પ્રાન્તોના રાજકીય, સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના શિષ્ટ ઇતિહાસોના સારા અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનું હતું? અને દુનિયાનાં ખીજાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રીતે લખીએ એ દિન તો દૂર છે, પણ આપણું લક્ષ્યસ્થાન તો એ જ હોય. અને જે ગુજરાતના પુત્રોએ પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં આપારી ગતિ કરી છે, તે ગુજરાતના પુત્રોની ગતિ સરકાર વિષયમાં સદાકાળ કુદિત રહેશે એવું માનવાને કારણ નથી.

અગતિની આશા

પ્રાચીન ભારતના જે ઋષિઓએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ અને યાજ્ઞવલ્કય, શકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિકો ઉત્પન્ન કરીને ભારતીય વિદ્યાકળાઓને વિશ્વમાં સ્થાન અપાવ્યું તે ઋષિઓનું લોહી ભલે ખીજા લોહી સાથે ભળેલું હોય, પણ ગુજરાતીઓમાં વહે છે અને આ જમાનામાં જે ભારત નિર્વીર્ય નથી થયો સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ પૂર્વના ધર્મો અને નીતિના અધ્યાપક તરીકે રાખ્યા છે, સદ્ગત ખોઝ, પી સી રાય અને સર વ્યક્ટ રમણે વિજ્ઞાનમાં જગતભરમાં નામ કાઢ્યું છે; અને ગુજરાત જેના જન્મથી ગૌરવ લે છે, તે મહાત્મા ગાંધીજી, ભગવાન ખ્રિસ્ત અને યુદ્ધ સાથે તુલના કરેલા યોગ્ય વિશ્વવંદ્ય વિભૂત ગણાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં ફ્રાન્સના સર્વાગ્રણી પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ સદ્ગત સીલ્વાં લેવીએ ૧૯૩૩ માં વડોદરાની ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સ્વ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલને પત્રમાં જે શબ્દો લખેલા તે પ્રમાણભૂત શબ્દો મૂળમાં ઉતારીને જ સંતોષ માનીશ. Indian scholarship in India has made wonderful progress in the meanwhile, and the many periodicals now published by Indian Savants in India, can almost all of them, compete with the best scientific journals published in the West.

(સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ.)

મતલબ કે, છેલ્લા પદર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે સાચી વૈજ્ઞાનિક કીમતવાળું સર્વદેશી ઐતિહાસિક સંશોધનનું ધણું કામ થયું છે આ સંશોધનકાર્યમાં ગુજરાતે લીધેલા ભાગ બગાળ, મહારાષ્ટ્ર કે હિંદી ભાષાભાષી પ્રદેશ સાથે સરખાવતા જથ્થામાં અને મૂલ્યમાં

સતોપજનક નથી એટલુ સીઝાર્યા વગર છૂટકો નથી છતાં ઐતિહાસિક સગોધન ગુજરાતમા નથી થતુ એમ નથી

ઐતિહાસિક રસની કેળવણી

આજથી મો વર્ષ પહેલા જન્મેલા મહીપતરામ રપરામ નીતક કનો 'વનરાજ ચારકો' અને નદસ કરનો કરણુ ઘેનો એવાર્તાઓથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા લોકોનો રસ કેળવવાની જે શરૂઆત થઈ છે તે, છેની બખાએની 'જય સોમનાથ' અને ગજદત્યા નામની વાર્તાઓ સુધી આલે છે અવમત્ત, ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે સાહિત્ય-પ્રકારમા આપણા પ્રમુખ શ્રી કનેયાલાલ મુનશીનો દિરમો પ્રમાણુમા અને તેથી પણ નિમેષ મૂલ્યમા પ્રથમ પદે આવે એટલો મોગો જી આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખવાના કાર્યને અગેડું નાક લેખકોને હાથે થોડુ પણ સરોધન કાય થયુ હોવાનો સભવ છે પણ એની નોંધ મળે નહિ એટલે એટલી કીર્તિદાનિ એ લેખકોને જરૂર થાય છે પણ ઐતિહાસિક સગોધન કરતા સર્ગક તરીકે વધારે રચાયી કીર્તિ ના પાન લેખકો એ હાનિનો ખેદ નહિ કરે અને શ્રી મુનશી જેવા તો સર્ગક સાહિત્યકાર હોના સાથે કેટલેક અંગે સરોધક વિદ્વાન પણ છે

ગુજરાતમા થયેલુ ઐતિહાસિક સરોધન

ઉપર પ્રમાણે ગ્રંથ કે ગાણુ સગોધનનુ સૂચન કરી ઐતિહાસિક જ્ઞાનની દરિધના મુખ્ય ઉદ્દેશથી થયેના સાચા સરોધનનું ગુજરાતપૂરતુ સક્ષિપ્ત-માન પ્રમારસૂચક અને સમયના અભાવે કહાય તે પણ અપૂર્ણ અડપી દિગ્દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરુ છુ

સમર્થ ઇતિહાસ સરોધક ૫૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

અમદાવાદની છટ્ટી ગુજગતી સાહિત્ય પત્રિપદ (એ વખતે આજે જોને સમેવન કહેવામા આવે છે તેને આપણે પત્રિપદ કહેતા હતા) ના પહેલીનાર પાડવામા આવેલા ઇતિહાસ-નિભાગના અધ્યક્ષપદેથી 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' નામથી આપેતા વ્યાખ્યાનમા અ જનવતરામ કે દકિરે ૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વિરે સાનુ જ કહેતુ છે કે "આખી દુનિયાના એ કે ઇતિહાસ-સરોધકોની વીણી વીણીને કરેલી હારમા પણ દીપી ઊઠે એનુ નવત્તન ૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી હતા " ૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને એ 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન મા જે અધ્ય' આપવામા

આવ્યો છે તેમાં મારે કશું ઉમેરવાનું નથી વળી પડિતજીની જન્મ-શતાબ્દી વિ. સવત ૧૯૯૬ માં આવે છે. એ પ્રસંગ યોગ્ય રીતે ઊજવવાનો ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી વિચાર કરે છે. આપણી પરિષદ, ગુ વ સો; ફા સ. વગેરે સંસ્થાઓ એને સહકાર આપીને કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી ઊજવે એ ગુજરાતના ઇતિહાસ-પ્રેમને શોભાસ્પદ છે. જો કે ડૉ બુલ્હર, જેમ્સ કૅમ્પબેલ, પ્રો ફર્નાલ, ડૉ ભાંડારકર, વગેરે એમના સમયના અનંક અત્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોના મિત્ર અને કોઇ કોઇ બાબતમાં ગુરુ પણ, એવા આ દેશની પુરાવિદોના પ્રતિભાશાળી પડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત જરૂર ગર્વ લઇ શકે, પણ એવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાલ ગુજરાતને ધણો ઓછો મળ્યો, એ ધણું દિલગીર થવા જેવું છે શ્રી રતિરામ દુર્ગારામ, શ્રી વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય અને શ્રી ગિરિજાશંકર શામળજી ભટ્ટ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમાં એમના શિષ્ય હોવા છતાં, ગુજરાતમાં એમનાથી એ વિદ્વાનો સંપ્રદાય વાલ્યો નહિ. આનું એક કારણ પડિતજીનું ટૂંકું આયુષ્ય, એમના સમકાલીન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના દીર્ઘાયુષ્ય સાથે સરખાવતાં તો એ હકીકત ધણી પરિણામકારક લાગે છે. છતાં ‘ઇતિહાસદિગ્દર્શનકાર’ કહે છે તેમ વધારે મહત્ત્વનું કારણ તો અધીં સદી પહેલાં પડિતજીનો પરલોકવાસ થયો ત્યાં સુધી “આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્વાઓમાં એટલો તો પછાત હતો,” કે શોધખોળનો સંપ્રદાય વગેરે મોટાં ફળો ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે સંભવ જ ન હતો અને હજી આપણે કયો મોટો વિજય સાધ્યો છે ?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક કેંદ્રનો અભાવ

પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ જેવી સરથા ઊભી થવામાં ગુજરાતે પૈસાનો ફળો આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતમાંથી મળેલી હજારો હાથપ્રતો-ધણી તો આપણો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉકેલવામાં કીમતી મદદ આપે એવી હાથપ્રતો-પૂનાના એ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં પડી છે અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ દુર્લભ છે જ્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે ઊભું થયેલું-જેમાંથી ધણાં ફળની આશા રાખવામાં આવેલી, તે-પુરાતત્ત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠ રાજકીય

યુધ્ધમા પડતા વિખાઈ ગયું ગુજરાતમા ૫ લગનાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પાતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી રહે એવો પ્રતિલક્ષણી ઇતિહાસ સંશોધન જન્મ્યો નહિ એ લેને દૈનંદુરિંપાક હોય પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા પ્રાચીન શોધખાળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ ઇષ્ટ મર્યા પણ આપણે ટીકી કરી શક્યા નહિ એ સ્વિકૃતિ બીજી ગીતે ભારે શક્તિશાળી અને ન્યાય ન્યાય ત્યા માગે મૂકાવે એની ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાનિયમના ઉપેક્ષાદત્તિની ઘોતલ છે એમ કબૂલ મ્યો વગર છૂટકો નથી

ઐતિહાસિક અરોધનના બે પ્રકારો

ઐતિહાસિક અરોધનને બે મોડા પ્રકાર છે (૧) ઐતિહાસિક કીમતની નાની મોડી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અદરથી મોઢી કાઢવી તે બોદમમ જેવો એક પ્રકાર, આમા સામાન્ય માણસને નિરર્થક માત્ર મકાન ચણના માટે કે ચૂનો બનાવના માટે જ ઉપયોગના હોય એના લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કાંઈ પણ જૂની નિશાનીનાળા પથરાયા વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અદરથી મોઢી કાઢવાની હોય છે સો વધે પહેલાના કોઈ શ્વેતીરના નામના અક્ષરોનાળા એક સામાન્ય પાળિયાથી આગળી પાચ હજાર વધે પહેલાની સિન્ધુ સંસ્કૃતિને પ્રમથમા લાનનાર મારોન્જોડેરાના બોદમમ સુધીના નાના મોટા સર્વ પ્રકારોનો આમા સમાવેશ થાય છે સિનાલેબો, તામ્રપત્રો, સિન્ધુઓ, જૂના મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂના ત્રયો વગેરે અનેકાનેક જૂની ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, સંગ્રહવી મળી આવેલી જૂની નિપિઓ બેસાડવી, જૂની લાખા સમજવી, કોતરણી મૂર્તિઓના આમરો વગેરેનું હાલ ઉદ્ધવનું વગેરે બધું આ પ્રમથમા જ સમાય છે અવનત, વિગતો ગણાવના જતા આ પ્રમથના વધુ ન માટે જ આ આખ્યાન દૂર પડે એટલે આ પ્રવલ પડતો મૂકુ છુ (૨) પહેલા પ્રમથના સરોધન સાથે પણ કાંઈક પછીની જમિકામા, શોધાયેલો વસ્તુઓના વગી કરણથી આગળી પહેલા થયેલા સરોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા પુગવાની ઐતિહાસિક કીમત આકવી ઐતિહાસિક રજીમતોને કાલકમમા તેનો વિમલ સમજાય તે રીતે ગોપની અને ઉવટ જુદા જુદા યુગોના, જુદા જુદા દેશ, નિલાગનો અને અન્તે આખી

પૃથ્વીનો સાર્વકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા ઇતિહાસો લખવા સુધીના અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

૫. ભગવાનલાલ ઇન્ડિયામાં ઉપર કહેલાં બંને પ્રકારનાં સંશોધનની શક્તિ હતી જે કે એમને હાથે કાયમી મૂલ્યનું પહેલો પ્રકારનું કાયમ પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સંશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરંતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું નેમ, એના સંપ્રદાય (School) ચાલ્યો નહિ કે કોઈ સંસ્થા આવી નહિ જે હાલી થઈ તે દીર્ઘજીવી ન થઈ, પરિણામે પહેલા પ્રકારનું કાયમ ૫. ભગવાનલાલ પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જે કે થોડું થોડું વ્યક્તિગત પ્રયાગ્માર્થી જરૂર થતું રહ્યું છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

સં. ૧૯૧૦ માં જન્મેલા પણ ચાળીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ દયાદરાય કુવે તામ્રપત્રો શોધેલાં. એમના નાના ભાઈ અને જીવંત સાહ્યોમાં પરમ જદ્દ શ્રી. કેશવ દયાદ કુવે સંશોધનની અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ સાથે તામ્રપત્રની શોધ પણ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલને અમરેલીમાંથી તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે, તથા ૧૯૩૨ માં લાડીના કારભારી શ્રી કેશવલાલ ઝોઝાને મળેલાં તે તામ્રપત્રો ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી એ. એસ. ગદ્ગે વડોદરા ઝો. કૉ. માં નિબંધ વાંચ્યો છે. શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પથર ઉપર કોતરેલી સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની ત્રિતિ પ્રશસ્તિ 'પ્રસ્થાન' (પુ ૧૨ અ. ૫) માં છપાઈ છે. આ ખાનગી પ્રયામે ઉપરાંત સગદર્યાનો (મ્યુઝિયમો) દ્વારા પણ શિલાલેખાદિની શોધ અને સંગ્રહનું કેટલુંક કાયમ રાજકોટના વૉટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત આચાર્યથી આરંભી આજ સુધી ચાલ્યા ક્યુ છે. ગુજરાત બહારના અજમેરના મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીશંકર ઝોઝા, જેઓ નરિયાદની સાહિત્ય પરિષદમાં ઇતિહાસમાં-વિભાગના પ્રમુખ હતા. તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિલાલેખો શોધાયા છે. કેટલાંક વખતથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તામ્રપત્રો હજી સંશોધન-રસિકો પાસે પડેલાં છે. અને કોઈ કોઈ નવાં તામ્રપત્રો અને નવાં શિલાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો સંભવ છે.

સિદ્ધાંતો

સિદ્ધાંતો પણ ઐતિહાસિક મગોધનનું મોટું અંગ છે અને ૫ લગનાનનાલ ઇન્ડ્રજ પછી પ્રોફેસર હોડીનાળા, શ્રી ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી ગણેશ વાલ ધ જાની વગેરે સિદ્ધાંતિષ્ઠાતોને હાથે તથા મગરકોટનું વૉલ્ડસન મ્યુઝિયમ, મુબમનું પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ વગેરે સમદગ્ધાનો માન્ય સિદ્ધાંતોના મોધન, સમદ અને ઉકેલનું કામ ચાલ્યા કરે છે આ ઉપરાંત અનેક અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિદ્ધાંતોનો સમદ ક તા જોયેન છે * એક બ્રાહ્મણ સજ્જને તો પોતાને * હેલા જૂના સિદ્ધાંતો દેવમેવામા રાખ્યા છે

મ થ પ્રશસ્તિઓ

શિવાનેજો, તામ્રપત્રો અને સિદ્ધાંતોને ધણી રીતે મળતી સશોધનસામગ્રી પ્રાચીન મન્થપ્રશસ્તિઓ અને સાલ, મળ્યમ્તાં 1000 નામ તથા રચનાના નર્મનાળી મ થપુષ્પિકાઓ છે અને છેક પિટસન જુદા જાં ભાગરકગ્ના રિપોર્ટોવી આ સામગ્રીનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે પિટસના પછી ગા ઓ સી મા શ્રી ચીમનતલ દલાલ અને તેઓના સહાયકોનાં અને શ્રી મોદનનાલ દલીયદ દેસાઈને હાથે પહેલા નિર્મોહાગ અને છેવટ ' જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' નામના દળદાર મન્થદ્વાગ મદાર પડેલી દમીકતોનો એકત્ર સમદ થઈને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક સમોધકોને સારા પ્રમાણમાં ઉપનિધ થઈ છે અને દુ મુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસ સશોધક મુનિશ્રી ગિનનિજવજી પામે આ પ્રકારની સામગ્રીનો સમદ છે અને થોડા વખતમાં એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે

મુજરાતના ઇતિહાસના પ્રજાધારમક માધનો

મુજરાતના મધ્યકાલીન-ખાસ કરીને મળ્યૂત ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં ' હામ્પ', 'મન્થ ચિતામણિ' વગેરે મન્થોનું સ્થાન છે,

* અમરેલીમાં શ્રી કેશવલાલ મોમનાથ પેટ્ર તથા શ્રી પ્રતાપ 14 ગિરિજવાલ પામે તેમજ ઉદપુરમાં શ્રી તિલાવ મ અતાબી પામે જૂના સિદ્ધાંતો છે અને શ્રી સાતિવાલ ૭ ઉપાધ્યાયે પોતાને કાઠિયાવા-માથી જરેયા એક જૂના ઇ ડો-મી સિદ્ધાંત 'મરયાન મા વલુન દ્યુ' ૬૭

એ તો સાઠ વર્ષ પહેલાં, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને ડૉ. બુદ્ધરત્ના ધ્યાનમાં આવી ગયેલું અને ત્યારથી એ સાધનનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. પણ એ વખતે ઘણા ખરા ગ્રંથો હસ્તપ્રતરૂપે ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી એ ગ્રંથો મોટે ભાગે જૈનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વિમલ તથા વગ્નુપાલ-તેજપાલ જેવા મંત્રીઓ અને હેમચંદ્ર જેવા રાજમાન્ય સમર્થ આચાર્યોના ચરિત્રો નિરૂપવા માટે તથા મેરુતુંગ સ્પષ્ટ કહે છે તેમ જૈન શ્રાવણુને નજીકના સમયની વાતો-આધુનિક દૃષ્ટિએ-ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, જે કે ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાલ્યા વગરનાં-દ્વારા તેઓનું મનરજન કરવા માટે લખાયેલા હોખને, જૈન ધાર્મિક-સાહિત્યમાં ગણવાથી જૈન સ્થાઓદ્વાગ ઘણા પ્રબળ અને રાસાઓ પ્રકાશિત તથા અનુવાદિત થયા છે. સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝમાં પણ કેટલાક પ્રબળ છપાયા છે. શ્રી. કાળંસ ગુજરાતી સભાએ ‘પ્ર. ચિ’ તથા ‘ચ-પ્ર’ જેવા બે ગ્રંથોનું મારી પામે તથા શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદન કરાવી બંનેનો અનુવાદ પણ કરાવ્યો છે. ગાયકવાડ ઓ સી. માં પણ અનેક ગ્રંથો કેટલાક ઐતિહાસિક ઉપયોગવાળા પ્રસ્તાવનાઓ સાથે છપાયા છે. અને શ્રી જિનવિજયજીએ સિધ્ધી જૈન ગ્રંથમાળામાં પ્ર. ચિ. વગેરે ચાર ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે અને ખીજા તૈયાર કર્યા છે જ્યારે ‘કાન્હડે પ્રબળ’ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જન્મેલા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીને હાથે અને ‘વિમલ-પ્રબળ,’ સદ્ગત મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસને હાથે સંશોધાઈને પ્રગટ થયેલ છે.

મુસ્લિમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં તત્કાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજરાતના મુલતાનોના સિક્કાઓ, એ વખતનાં મકાનો; બૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય, પડોશી મુસ્લિમ રાજ્યોના ઇતિહાસો, આ કાળના પાછલા ભાગ માટે અંગ્રેજ સરકારનાં દફતરો, મરાઠી ઇતિહાસ વગેરે પણ મુખ્ય છે આમાના મોટા ભાગનું સંશોધન થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં તો એ કાળના ઇતિહાસ-ગ્રંથો પણ લખાયા છે. ‘મિરાતે સિકંદરી,’ ‘મિરાતે અહમદી,’ ‘કરિસ્તા,’ જેવા

અન્યેના ગુજરાતી અનુવાદો દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને શ્રી આત્મારામ મોતીરામ દીનાનંદ જેવાને હાથે તૈયાર થઇને પ્રગટ થયા છે નિમ્નધોરણે પણ આ કાળના ઇતિહાસ સબધી સરોધનો પ્રગટ થયા છે અને હવે એ કાળની સગસ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ ડાઇ ગુજરાતી વિદ્યાનને હાથે થોડા વખતમા લખારો એની આશા રાખીએ

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય દુકો અને અધેરવાળો છે પણ એ વિષે ઘણી માહિતી મરાઠી ગુજરાતી ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા સાધનોમાથી ઉપલબ્ધ છે અને આધુનિક સમય માટે, ગુ વ સો એ પ્રકાશિત અને શ્રી હીરાલાલ ત્રિ ગરેજે લખેના 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન' ના નબ્બ ખંડોમા ઇ સ ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનું તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કયું છે

પ્રાચીન સમય

બાકી ગ્લો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય સાધન શિનાલેખો સિખાઓ અને તામ્રપત્રો તથા ગોણુ સાધનમા પડોશી રાજ્યોનો અને સમસ્ત ભારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સરકૃત સાહિત્ય શિના લેખાદિ જે સાધનો મળી આવ્યા છે, તે તો અસિદ્ધ થઇને ઉકેલાઇ ગયા છે બાકી હજી કોઇ વિરલ મળી આવે અને કોઇક અસિદ્ધ પણ પડ્યા હશે છતાં શ્રી ફાનસ ગુજરાતી સભાએ શ્રી ગિરિનંદ સકર વ આચાર્ય પામે તૈયાર કરાવેનો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના બે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, દુ ધારુ હુ છપાય છે) નામનો ગ્રંથ સરોધકોને ઘણો ઉપયોગી થશે જો કે 'એ-ઇ, ઇ-એ' વગેરે જોવા નહિ પડે એમ કલ્પ્ય નહિ થાય બીજી, ૫ ભગવાનલાલના વખતમા થતું શિવાયેખાદિ શોધનનું કામ હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ થાય છે પણ બહુ ઓછું થાય છે એ ખરી વાત છે, કારણ કે જમીન બહાર મળી આવતા લેખ તથા સુવલ તામ્રપત્રો, સિખાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ શોધાઇ ગયો છે બાકી જે છે તે માટે પાછળથી વ્યવસ્થિત થયેલુ સરકારી આક્રો'ઓ નૌનિકલ ખાતુ કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે

અને જમીનની અદરથી પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકે એવું કાર્ય તો સરકારી અને ગુજરાતમાં તો દેશી રાજ્યોનાં આર્કીઓલોજિકલ ખાતાં જ કરી શકે એમ છે. આ રસ્તે ઐતિહાસિક કીમતનો કેટલો માલ મળશે એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં વડોદરાના આ ખાતાના વડા અધિકારી શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રીને લાથે ખોદામ થતાં ન ધારેલા સ્તંભો વગેરે મળી આવેલ છે. મોહો-જોડેરાની સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના કાંઠા ઉપર પ્રસરેલી હોવાનો સંભવ સદ્ગત જયસ્વાલ જેરા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ માને છે. છતાં ખોદકામ થઇને નફી ન થાય ત્યાં સુધી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ ઇતિહાસ ન કહેવાય. ગુજરાતના પ્રાચીન રથળોમાં સરકારી આર્કીઓલોજિકલ ખાતું પ્રયોગરૂપે ખોદકામ કરાવવા અને તેમાં ‘ગુજરાત રીસર્ચ’ મંડળ’નો સહકાર લેવા ઇચ્છે છે, એ ખુશ થવા જેવું છે, બાકી ‘અમૃત વસંત’ તખલ્લુસથી છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી હિંદી માસિકોમાં લખનાર લેખકનાં લખાણોમાં તથા શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદીનાં ‘૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત’ જેવાં પુસ્તકોમાં દર્શાવાયેલા તર્કો હજી ખોદકામથી પ્રાપ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે.

અતિ પુરાતન કાળ માટે પુરાણો કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પુરાણોએ પાનિંટરનાં સંશોધનો પછી છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં નવી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ દિશામાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને બદલે ધાર્મિક શ્રદ્ધાની દષ્ટિ તરફ તણાઇ જવાની બીક છે એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે બાકી પુરાણોમાં શું વસ્તુ છે, પ્રાચીન પુરાણો અને હાલ છે તે પુરાણો ક્યારે રચાયાં હોવાનો સંભવ છે વગેરેનો વિચાર પુરાણોનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને આવશ્યક છે અને એ દિશામાં માર્ગદર્શક જેવું ‘પુરાણ વિવેચના’ નામનું મારું પુસ્તક ગુ વ સો તરફથી પ્રસિધ્ધ થયું છે. બાકી અતિ પ્રાચીન કાળ માટે પુરાણોપલબ્ધ માહિતીનો સ સ ઉપયોગ ગુજરાતમાં તો શ્રી. રત્નમણિરાવે ‘ખલાતનો ઇતિહાસ’માં કર્યો છે.

પ્રકીર્ણ સંશોધન

જો કે સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં વિરલ છે અને ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ તથા જેના ઉપર ઘણી આશા બાંધેલી તે ‘પુરાતત્ત્વ’

જેના કેવળ સશોધનવિષયક ત્રિમાસિકો થોડો વખત ચાલીને બધ થઇ ગયા એથી ગુજરાતી સશોધનની પ્રગતિને મોગી હાનિ થઇ છે પણ સ્વતઃ ગણ્યતરતમા વાનાભાષના વખતથી મારા જેના કોઇકના દાખલામાં એના ઉત્તેજનથી પણ ગુજરાતમાં છેલ્લા વીસ વર્ષથી ઇતિહાસસરોનમાં જે ગ્સ જાગે છે, તે ધીમે ધીમે જામતો ગયો છે અને જો કે, જે સશોધનાત્મક પ્રકીર્ણ લખાણો સાહિત્ય પરિષદ કે સમેલનના રિપોર્ટમાં વસતરજતમારકઅન્ય અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમાં અને આપણા માસિક-ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયા છે તેનો જથ્થો એછો નથી જો કે મોગે ભાગ અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે પણ કેટલામાં નવુ-અનુવાદાત્મક નહિ પણ સ્વતઃ સશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં છે ગુજરાતી બાપા અને સાહિત્યનું આ તન્ત્રાદ્વૈય મ્યાન નકતુ હોઇ આવા સ્વતઃ સશોધનોનો આન્તરગદ્વૈય તો દૂર ગ્હો-આન્તરમાં તીવ્ર સ્વીકાર પણ હજી નિગ્લ છે, પણ એમાં નિરાશ થનાનું કદરણ નથી કોઇ પણ બાપા અને સાહિત્યને પોતાની મીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સજનો અને સશોધનોથી મળે છે, એ નિસદેહ છે અને સરોધન વૃત્તિ આપણામાં જાગી છે એટલે પ્રતિભાપુન્ન સશોધન પણ થશે સાહિત્યના વધારે વચ પ્રક્ષેત્રોમાં પ્રથમ પકિતનું કાય કરનારા વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કે હ ધ્રુવ જેના વિશાખદત્તનો સમય, 'સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી,' 'યુગપુરાણમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ' વગેરે અનેક નિબંધોદ્ધારા અને આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી કે મા મુનશી જેવા સાહિત્ય સસદના વાપિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સશોધનના ક્ષેત્રમાં દશન આપે છે તે એ ક્ષેત્રની આકર્ષકતાનો પુરાવો છે બીજી તરફથી દીધ જીની જે સર જીનજી જમરોદજી (ધ સ ૧૮૫૪ માં જન્મેલા) થી આરભાયેલું સશોધન કાય શ્રી બરબોરજી રસતમજી પેમાસ્તર, પ્રો ફિરોજ કરજીજી દાનર અને શ્રી એરચ જહાગીર તારાપોરવાળા જેના પારસી નિબાનોએ ચાતુ રાખ્યું છે બાકી તો એથી વીશીને લગભગ છેડે પહેલેના શ્રી કે હ કુન્ધી આરભી જેણે હજી પહેલી વીશી જ પૂરી કરી છે એના શ્રી બોગીતાલ જ સાડેસરા સુધીના અનેક સશોધકોએ અનેક તિથામાં ઓછી વધુ કીમતના નાના મોટા અપ'ણા કયા છે તેમાંથી ધાને ગણાવું અને કોને ન ગણાવું ? જૂનું પાટણ

અને સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે, ચાવડાવંશ સંબંધી તથા કણુદેવ
સોલંકી, કણુ બીજે વગેરે મધ્યકાલીન રાગ્નઓ સંબંધી શ્રી ન. ચુ.
મોદીના નિબંધો, ભરુચ અને લાટના ઇતિહાસ સંબંધી શ્રી. ધનપ્રસાદ
ચં. મુનશીના સંશોધનો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સંબંધી
શ્રી. જો. હી. ઓઝાનાં હિંદીમાં પ્રકટ થયેલાં સંશોધનો - જેમાંથી
કેટલાંકના ગુજરાતી અનુવાદો થયાં છે - વગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ
લખનારને ઘણાં ઉપયોગી છે. વળી છેલ્લાં ચાત્રેક વર્ષનાં પ્રકાશનોને
ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ શ્રી કૃ. મો. ઝવેરી, મૌલવી અબુઝ્ઝર નદવી,
હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડિયા, શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રી, શ્રી દેવદત્ત
ધમ્માશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી. દત્તાત્રેય ઇસ્કલકર, શ્રી. શાન્તિલાલ
ઉપાધ્યાય, શ્રી રણુછોડલાલ ધ. જ્ઞાની, મિ. ધમામુદીન દરગાહવાળા,
ડૉ. સોહરાય હોરમસજી સંતોક, શ્રી. ગિ. વ. આચાર્ય, શ્રી એ.
એસ. ગદે, શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, અમૃત વસંત,
પં. ખેચરદાસ દોશી, શ્રી. ધીરજીલાલ ટો. શાહ, શ્રી. હુગરશી ધરમશી
સંપટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર, શ્રી નાનાલાલ મહેતા, ડૉ. એ. જ.
તારાપોરવાળા, સ્વ મા. પી. મહેતા, શ્રી. મ. ઇ. દવે, શ્રી. ઝવેરચંદ
મેઘાણી, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ, મુનિશ્રી નિજયેન્દ્રસુરિ, શ્રી. દલપતરામ
ઇ. પાંડક, શ્રી હી ત્રિ. પારેખ, ઓ. કનૈયાલાલ લામશંકર દવે, શ્રી.
ડોલરરાય રં. માંકડ, શ્રી. કલ્યાણરાય ન. જોશી, શ્રી. મણિલાલ
છાપારામ ભટ્ટ, શ્રી. રતનભણિરાવ ભીમરાવ, શ્રી. ભો. જ. સાડેસરા,
શ્રી. ચુનીલાલ ખેચરલાલ ભટ્ટ, શ્રી. વિ. ક. વૈદ્ય, શ્રી. રતિકાન્ત
કબ્રાધર ભટ્ટ, શ્રી માણેકલાલ ભટ્ટ, શ્રી. સાહિત્યવત્સલ, મુનિશ્રી
વિદ્યાવિજયજી, શ્રી. મનસુખરામ દ્રિવેદી, ઇત્યાદિ અનેક લેખકોને
હાથે ઇતિહાસસંશોધનને લગતું કાંઇક કાંઇક લખાણુ પ્રગટ થયા કરે
છે; અલખત, આ કાર્યના મૂલ્યાંકન માટે અત્યારે સમય નથી પણ
આવાં લખાણુવાં વાપિંક નહિ તો પંચવાપિંક કે દશવાપિંક મૂલ્યાંકન
થવાની જરૂર છે. કોઇ સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ-
સંશોધનનું કાર્ય આડે રસ્તે ન જતાં સીધે રસ્તે ચાલે તથા વેગવાણું
ચાય, એમ હું ધારું છું.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાત પામે સારો ગળડીય ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે

હમણા સુધી શ્રી ગોવિન્દલાલ દાથીલાલ દેસાઈ કૃત 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અને 'અર્ધપ્રાચીન ઇતિહાસ' બે પુસ્તકો મુ ગે ઉપરથી લખાયેલા આપણી પાસે હતા પણ હમણા શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પાંચે લખેલ અને ગુ વ સો એ પ્રગટ કરેલ આધુનિક ગુજરાતનું 'રેખાદશન' નણુ ખડોમા પ્રસિધ્ધ થયુ છે, જે નવું પ્રગ્યાન છે, તેમ જ ગુ વ મો તરફથી મારું નખેલ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તક છપાય છે જેનો પહેલો ભાગ બહાર પડી ગયો છે અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સમેલનના ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ રહેથી બોનતા મુનિશ્રી જિનનિજયજીએ આ મધ્યકાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણુકિકલ્યા પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા આવા નિયમમાં હેન્ટના નિણુ'યો તો મરકેન કે પણ એમાના ધણા પ્રશ્નો નિર્ણે ગેઝિટિયરના ઇતિહાસમાં ન કરેલી ચર્ચા કરીને મારો મત મે દર્શાવ્યો છે અલબત્ત, એની કીમત આકાનાનું કામ પરીક્ષિતુ છે બાકીના સમય માટે પણ ગેઝિટિયરથી વધારે માહિતી, મતો, પુરાનાઓ અને નિણુ યોનાઓ ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સાધન સામગ્રી ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના બે નણુ પેડીના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોને પરિણામે એકઠી થયેલી છે અને 'ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ'ની જે યોજના 'અન્ય અને અન્યમર' (વર્ષ ૮ મુ)માં બહાર પડી છે તેમાં ઇતિહાસનું પણ સ્થાન છે અને આ મોટી યોજનામાં કદાચ ઇતિહાસનિરૂપણ મક્ષેપમાં હરો પણ ગુ વ સો મારફત ગુજરાતના ઇતિહાસના બાકી રહેના પ્રકરણોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પણ પ્રકાશિત થઈ શકશે એ માટે યોગ્ય લેખકો એ સરથાના સચાનકોના ધ્યાનમાં જ છે

ગુજરાતનો સાર્વજનિક ઇતિહાસ

ગુજરાતના ગળડીય ઇતિહાસ સળધી જેટલી સામગ્રી તૈયાર છે, તેટલી સાર્વજનિક ઇતિહાસ સળધી નથી સમગ્ર ભારતની સરકારી સળધી સરોધન ધણુ થયુ છે અને મોગ મોટા અનેક અન્યો છપાઇ ગયા છે ન્યારે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિનું નિરૂપણ હજી ધણું

સંશોધન માંગે છે. ફક્ત એક ભાષા અને સાહિત્ય વિભાગમાં સારું કામ થયું છે છેક વજલાલ કાળિદાસ શસ્ત્રી (સ ૧૮૮૧ માં જન્મેલા) એ ‘ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ’ લખ્યો ત્યારથી આરભાઈ સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી, સ્વ. કે. હ. ધ્રુવ; સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા; સ્વ. રમણભાઈ; દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરી, આ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. ક. મા. મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિબંધો તથા પુસ્તકો લખાઈને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયાનું ‘ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ’ મૂળ અંગ્રેજીમાં મુળક યુનિવર્સિટી આગળ આપેલાં ‘ ક્ષાધલોલોન્કિકલ લેક્ચર્સ ’, શ્રી ક. મા. મુનશીનું ‘ ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર ’ અને શ્રી. મો. દેસાઈનો ‘ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ’ આ વિષયમાં છેલ્લાં પુસ્તકો છે. અલગત, હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણા શ્રી. મશરવાળાએ કહ્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર દ્રાવિડ ભાષાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનું છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે મારા જેવાએ તો તીથના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવું એ જ યોગ્ય છે.

ચિત્ર-શિલ્પાદિ કલાઓ

શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, શ્રી મંજુલાલ ર મજમુદાર અને શ્રી રવિશંકર રાવળ અને તેનાં મંડળ મારફત ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સંશોધન થયું છે અને કામ છે શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય વિષે શ્રી. ગજનન પાઠકનો નિબંધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્ય સંમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને એમાં જ ગુજરાતી કલાના જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્યા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનનો આરંભ તો અનેક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનો આરંભ કરનાર કવિ નમદે ‘ સુરતની મુખ્તેસર હકીકત ’ દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતના પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિષે પ્રો. અલ્તેકરનો એક નિબંધ ‘ ઇ. એ. માં છપાયો છે પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રતનમણિરાવના ‘ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ ’ અને ‘ અંભાતનો ઇતિહાસ ’ એ બે પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના

ઉત્તમ નમૂનાગ્ય છે આ સિવાય ' સયાજી જ્ઞાનજ્ઞાનમાળા ' મા
છપાયેલ ' પાવાગ', ' સિદ્ધપુર પાટણનો પ્રનાસ, ' ગિરનાર વગેરે,
અને માગ ' ગુજરાતના તીર્થગ્યાનો ' મા આગેના મોઢેરા વગેરેના
વર્ણનો ઇયાદિ કેટલુંક કાચ ચલુ છે ' તનારીખે નવસારી, ' ' ભગ્ય
શહેરનો ઇતિહાસ, ' ' વીસનગર, ' ' સિદ્ધોગની હખીમ્ત ' વગેરે શહેરો
સબધી થોડા પુસ્તક છે વળી ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાથી ઇડર,
પાટણપુર ગોડન, ભાનનગર કચ્છ વડોદરા જામનગર વગેરે કેટલાક
ગળ્યોના મેડે ભાગે પ્રશસ્તિરૂપ ઇતિહાસો છપાયા છે

જ્ઞાતિઓ અને મમાજ

શ્રી ધ ચ મુનશીનો ' ભાગવત્ત્રાહણોનો ઇતિહાસ, સદ્ગત
મણિતાન બેકારભાઈ વ્યાસનો ' શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ, ' સદ્ગત
મા પી મહેતાનું ' નાગરોત્પત્તિ, ' ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલનું
' વડનગરા કણુખીની ઉત્પત્તિ, ' ભાઈશંકર વિદ્યારમ્ભનો ' સેલકી
વશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ, ' શ્રી ગતિનાથ સુ દીનાનકૃત
' વાલ્મીકિ કાવચનો ઇતિહાસ ' મયારામ શશુનાથકૃત ' મોતાળા
બ્રાહ્મણની કથા, શ્રી હોટાનાથ ગલાભાઈ જાગીરદારકૃત ' ગુજરાતી
ડીકુ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ ' નંદુસિદ્ધ દા ચાવડાકૃત ચાવડાવશનો
ઇતિહાસ વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ સબધી નાના મોટા ગ્રન્થો છે
જે કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી ધણુ સંશોધન બાકી છે એ કપૂન કરવું
પડે તેમ છે પણ જ્ઞાતિથી જોડા જિતગીને મૂળ જ્ઞાતિઓ, જૂના
વખતમા થયેલા મિશ્રણો ઇયાદિનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થનાની પણ
જરૂર છે પાગસીઓ વિશે પારસી વિદ્વાનોએ ધણુ લખ્યું છે
ગુજરાત મા મુરિનમે વિશે લખાવું હજી બાકી છે

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

બ્રાહ્મણ ધર્મના સંશોધનની બાબતમા મે અન્યત્ર સંવિસ્તર નોંધ
આપેલી હોવાથી પ્રખણ લેખો, નિમધો વગેરેને ન ગણનામા
આવે તો ' વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' અને ' શૈવધર્મનો
સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ' એ બે મારા પુસ્તકો, શ્રી ન દે મહેતાનું
' સામંતધર્મ '—જોય હા શુ સ તરફથી પ્રમાણિત અને શુ વ મો
પ્રકાશિત થી અણુ જનીનો લખેનો ' દરિનીના પોશ્યમા 'નો

ઉપોદ્ધાત એ ચાર પુસ્તકો; શ્રી. ક. મા. મુનશીનો 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિબંધ, અને 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકનાં અ-દ્વ પરિશિષ્ટો એટલું સામાન્ય સાહિત્ય ગાગાવી ગદ્યાય. બાકી વલ્લભ-સંપ્રદાય સંબંધી 'વલ્લભ' અને 'શુધ્ધાદેવ ભક્તિમાન' 'ક' જેવાં સાંપ્રદાયિક માસિકોમાં તથા 'ગસિકવલ્લભ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી. જે. ગો. શાહના ઉપોદ્ધાતમાં એટલું સંશોધન થયેલું પડ્યું છે. છતાં હજી સાંપ્રદાયિક નહિ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વધારે સંશોધન આવશ્યક છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિષે શ્રી. દિ. ધ. મદાદવાળાનું 'સદ્ગળનંદ સ્વામી' નામનું પુસ્તક તથા ઇ. મદાદવાળાનો 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ખડ-પમાં 'સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નિબંધ, એટલું ગણનાયોગ્ય છે. જેનોએ સ્વધર્મ' વિષે ઘણું લખ્યું છે, પણ એનું દિગ્દર્શન કોઈ જન વિદ્વાન કરે એ જ યોગ્ય છે. દસકી દિંદુ કોમોમાં પ્રચલિત ધાર્મિક મતપ્રચો વિષે હજી ઘણાં સંશોધનને અવકાશ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં શુ. વ. સો. તરકથી પ્રકાશિત શ્રી. ન દે. મહેતાએ લખેલો 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને એ જ લેખકની 'અખાકૃત કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના એટલું જ યાદ આવે છે.

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

આયુર્વેદ, જ્યોતિષ એટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સંબંધી તો ગુજરાતીમાં ઘણું આધુ લખાયું છે. 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ'નાં પ્રકરણો 'પુરાતત્ત્વ'માં, પરિપદના રિપોર્ટમાં તથા 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં મેં લખ્યા છે. જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ'માં અને 'આયુર્વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા'માં તદ્દિદોના નિબંધો છે. પણ આ દિશામાં ઘણું વધારે કાર્ય થવાની જરૂર છે.

લોકસાહિત્ય

શ્રી મં. ર મજમુદારે જૂનાં લોકસાહિત્ય વિષે અને શ્રી. મેઘાણીએ કાકિયાવાડના લોકસાહિત્ય વિષે સારું સંશોધન કર્યું છે. પણ હજી એ દિશામાં વધારે કાર્યને અવકાશ છે.

સંશોધન-સાહિત્યવિષયક ઉપરનું દિગ્દર્શન અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ઘણી વગતો સમયને અભાવે છોડી દીધી છે, વળી મુખ્યત્વે 'અન્ય અને અન્યકાર'ને આધારે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારાઓનાં નામોનો

ઉત્તેજ કર્યો છે યા સંપૂર્ણ યાદી આપનાનો તો હેતુ જ ન હતો અને શરતચૂકથી ઠાઠ પણ સાખામા ઝાઝ સારુ કામ કરનારુ નામ રહી ગયું હોય, તો એ હેતુપરંક નથી થયું પણ ભૂનથી થયું છે એમ ઉદારહૃદયી શ્રાતાઓ અને વાચનારાઓ ગણશે એની આશા છે

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ અને તેના ભયરથાનો

હવે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ નિમે દ્રકુ નિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ છેક ઉપનિષદ્કાળથી આપણે ત્યાં ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે પણ તે એના આધુનિક અર્થમા નહિ પણ દત્તકથાનો અર્થમા, અને ગમે તે કાગળુ હો પણ અનેક વિદ્યાઓ ખેડનાર પ્રતિભાશાળી પ્રાચીનોમા કે મધ્યમવીન અનુવાધીઓમા ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ન ખીલી તે નજ ખીલી આ જમાનામા સર્વત્ર ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વના ગીત ગવાતા હાઇને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ તો આપણામા નિરોપત શુભરાતીઓમા દટ ધણી ઓછી છે એમ સંખેદ કહેવું પડે છે

સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ કેટલેક અંશે જે 'માનસશક્તિઓ' ઇશ્વરની કે કુદરતની મહિસરૂપ આજન્મ પ્રાપ્ત ગણાય છે, તેમાંની એક છે અલમત, એ દ્રષ્ટિને કેળવી શકાય છે, પણ સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાક ભયરથાનો છે, અને તેમા ન આવી જનારા જ એ દ્રષ્ટિને કેળવી શકે છે

દત્તકથાના રસાસ્વાદની લોનુતા એ આપણે ત્યાં પહેલું ક્ષયગ્રાસ્ત છે દત્તકથા એ ઐતિહાસિક સાધન બને હોય પણ ઇતિહાસ નથી ધણી વાગ દત્તકથા કલ્પિત જ હોય એમ પણ બને એવી ભ્રમિષ્ઠ બદ્ધમૂન ન થાય ત્યાં મુધી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિનો ઉત્પન્ન જ રહે છે બીજી તરફથી દત્તકથામા ઐતિહાસિક અંશ હોવાનો સંભવ છે કેટલીક પહેલાં અસંભવિત લાગતી વાતને પાછળથી મળેલા પુરાનાઓ સાચી ઠગવે છે, એ ભેતા સર્વથા ઉપેક્ષાયોગ્ય નથી, ખર્તા પુરાનાઓ મળ્યા પહેલાં તો મને તેની ઊંડા મૂળવાળી પણ દત્તકથા તે દત્તકથા જ એમ માનીને ચાલવું એ જ સંગોધનનો માર્ગ છે

પપનાદી વર્ણવની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દ્રષ્ટિ એ જ સાચી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ થવાને પાત્ર એમદ પ્રગવાથી જે અનુમાન

નીકળી આવે તે ગમે તેટલું રોગક અથવા ખુલાસાકારક લાગતું હોય, પણ વકીલ પેટે એને દુષ્ટિકારક પુરાવાઓ અને દલીલો શોધવાં અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નગર ન કરવી, એ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનું લયગ્રાહ્ય છે, ઐતિહાસિક સંશોધકે તટસ્થ દૃષ્ટિથી સામા પક્ષના સાક્ષીપુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવાં જોઇએ એટલું જ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેટે પોતે ઉપજાવેલું અનુમાન, વિરુદ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાને પરીક્ષા કરી લેવી જોઇએ આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવું એટું જ નામ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ.

ધાર્મિક જીવન પેટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાલળી કોઇને નવાઈ લાગશે પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધકમાં એ નમ્રતા આવશ્યક છે. પોતાને કોઇ આશ્ચર્યકારક કે નવો તકે સ્ફુરે-અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર-ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમાં જે કાંઈ ક્યું હોય તેને તુરંત ગણીને અવગણના કરનાર, પોતાના અભિમાનમાં ઘણી વાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચું સંશોધન તો નથી જ કરી શકતો; પણ ઘણી વાર હાસ્યાસ્પદ ભૂલો કરે છે. સાચું સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુવાનોને મારી નમ્ર સૂચના કે કે, પોતાના સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સંશોધકોનાં લખાણોમાંથી શિષ્યભાવે તમારી દૃષ્ટિ કેળવતાં શીખો, તો ભાવિમાં તમારું સંશોધન પણ સ્વીકાય યશે.

ધાર્મિક અથવા કોઇ પણ પ્રકારની અધશ્રદ્ધા ઇતિહાસ દૃષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જો કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અધશ્રદ્ધા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, પણ આ દેશમાં ઘણી છે અને ગુજરાતમાં એ દૃષ્ટિ વડે ઇતિહાસ દૃષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો. ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામનો નકશો મોટો કરેલો ગ્રંથ છે આ ગ્રંથના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમાં ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો આબ્યા કે ગોઠવ્યા વગરનો મોટો ખીચડો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં

ઇતિહાસદષ્ટિ મુજબ છે અને ઇતિહાસ સંશોધકમાં આવશ્યક નમ્રતા નથી શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ કૉમ્પ્ટરગાદી ઇતિહાસને પાખડ કહ્યો છે અને અગોકના સિવાયેબો ઉપર 'દષ્ટિપાત' તથા પ્રાચીન ભાગત 'નય' નામે બે ગ્રન્થો તથા 'પ્રગ્યાન માં એક અનયોક્ત લખીને, શ્રી ડા. ર. માન્ડ '૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાડ મયની સમીક્ષા'માં કહે છે તેમ 'બોગ સિકમને ચલણી થઇ જતો અટકાવવાનું પ્રશસનીય કાર્ય' કયું છે

ધાર્મિક અધ્યયનાનો આ મોગ લખનો જૈનધર્મીનો મળી આવ્યો એ એક અકસ્માત છે પ્રાહ્લય ધર્મીઓના ચે એ પ્રકારના લખના ઓછા નિવૃત્ત પણ પુષ્કળ છે

પ્રચારદષ્ટિ ઇતિહાસદષ્ટિની ધાતક છે ઇતિહાસદષ્ટિનો વિષય મથાબૂત અર્થ છે ત્યારે પ્રચારદષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પત્રી એ જૂતાઈ હોય કે અજૂતાઈ હોય જૂના કાળમાં ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનું લક્ષ્ય હતું, અત્યારે રાજકીય આર્થિક અને સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે પણ પ્રચારખતાનું સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનું વલણ ઇતિહાસ જેવી નિદાઓ માટે લય કર છે જન્મની, ઇટની અને રશિયામાં આ પ્રચારકદષ્ટિએ સાહિત્યની ભારે દુશ્શા કરી છે અમદાવાદના બારમાં સાહિત્ય ત્ર મેલનમાં સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનથી શ્રી ક. મા. મુનશીએ આ દુશ્શાનું નજીવન કયું હતું, તે ઘણાને યાદ હશે પ્રચારનક્ષી ઇતિહાસ નામધારી ગ્રન્થો ચે ઘણા લખાય છે પણ આપણે ત્યાં હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થવાનો છે ત્યાં જ જો એના ઉપર પ્રચારકતા હલો કરશે તો એ બાળક આધળું જ જન્મશે ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રોમાય ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામાં નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ઘણું કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે ઘણી વાર માગણી થાય છે પણ ગુજરાતનો જૂતમળ જેટલા ગૌરવવાળો હોય તેથી વધારે ગૌરવવાળો તેને બનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમાં નથી અને જે ગ્રન્થો એવો કીમિયો કરી શકે તે બીજું ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી સાચો ઇતિહાસ જૂતાઈ વાદી હોય છે અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનું લક્ષ્ય જોવો હોય તેના જૂતાઈને શોધવો એ છે ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે, તો પછી રોમાયકારી

ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઇએ ? ભૂતકાળ તો ગયો. ભૂતકાળમાં જે બની ગયું તેને અન્યથા કરવું શક્ય નથી, તો અન્યથા જોવાથી શું ફળ થશે ? વર્તમાનને યથેચ્છ ઘડવાનું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ કલ્પના કરવાનું આપણા હાથમાં છે. તો પરાક્રમ માટે એ તરફ મોહનું મેદાન રાખી ભૂતકાળને જોવો હોય તેવો રહેવા દઇએ અને જોઇએ, તો શું જોવું છે ? ઐતિહાસિક દષ્ટિની કેળવણી માટે જ ભૂતકાળ ભલે રહે. જેમ વનરપતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવલોકનશક્તિ કેળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદષ્ટિ, શોધક બુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો સાચા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ—સશોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમાં કેળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જવળ ગુણશક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભાવિનો દેદીપ્યમાન ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વક્રમના મહા ઇતિહાસના વિધાતા પાસે પ્રાર્થના છે.

શ્રી. કિશોરલાલ ઘનશ્યામદાસ મશરવાળા

પ્રમુખ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન . કરાંચી

૧૯૩૭-૩૮

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનું

વ્યાખ્યાન

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

સાહિત્ય સમેલનમાં ભાગ લેવાનો મારે મારે આ પહેલો જ પ્રસંગ છે પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેવો કદી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સરથાના અક નિભાગના એકદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, આપે મને જે માન આપ્યું છે, તે મારે હું આપનો આભારી છું એ ઉચિત્તાના બદનામાં મારાથી ગૂંજરાતની કાંઈ એના થાઓ એમ ઇચ્છું છું

સાહિત્ય સમેલનના વિભાગીય પ્રમુખની શી જવાબદારીઓ હોય છે તેનો મને બરાબર ખ્યાલ નથી જો એમાંની એક જવાબદારી એ હોય કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂંજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયું હોય તેનો, અને તે વિષયના ગૂંજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામાં ઓછોવત્તો પરિચય આપવો જોઈએ, તો હું આપની આજ્ઞાઓને સફળ નહિ કરી શકું એનો મને ખેદ છે હું એ કરી શકું એમ નથી એનો અથ કાંઈ એમ ન કરશો કે મને એ વિષય પગના બીજ સાહિત્યને કે લેખકોને ન-ગણ્યા સમજવાનો ધમક છે પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારું વાચન કેટલું અલ્પ છે તેની નિશાનીરૂપે એ ગણુરો બચિતતાની દૃષ્ટિએ હું જરૂર એમ માનું છું કે જો સાહિત્ય સમેલનનું કામ વિભાગોમાં વહેંચાઈને ઉકેલાતું હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના ખાસ મત્રીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્ય

અને મુખ્ય લેખિકાની તટસ્થપણ સમાલોચના કરી સંમેલન આગળ રજૂ કરવી, એ સંમેલનનો એક કાર્યક્રમ હોવા જોઈએ પણ પ્રમુખની ચૂંટણી, સાધારણ રીતે છેક છેલ્લી ઘડીએ થાય છે અને તેની ચૂંટણીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવા જોઈએ, એ શરત મહત્ત્વની ન લેખાય, એમ પણ અને આવી, એ કામ પ્રમુખથી ન થઈ શકે એવા ઘણા સંભવ છે. તેથી સંમેલન કે રચાયેલી મંડળ આ કામ માટે વિભાગીય મંત્રીઓ નીમે એ વધારે સગવડભર્યું થાય એ રીતે દરેક વિભાગના સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી 'ખાનેશુમારી' થઈ શકે. દાખલા તરીકે, આ સંમેલન આવતી બેઠક માટે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમાલોચક નીમી દે, અને તે સમાલોચક આવના સંમેલનના પ્રમુખોની ચૂંટણી પહેલાં જ પાતાની સમાલોચના તૈયાર કરી આપે, તો પ્રમુખો પર એટલી જ જવાબદારી રહે કે એ પ્રવૃત્તિને કંઈ દિશામાં વાળવી જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન કરાવવું. જ્યારે એ સમાલોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિભાય, ત્યારે બેવડો લાભ થાય.

આમ મારી પરીક્ષાનો એક સવાલ મારે છોડી દેવો પડે છે જે બીજો સવાલ હું કહ્યું છું, તેમાં પણ હું વિદ્વાનોની કસોટીએ નહિ ઉતરું, એવી મને ધારતી છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર હું લખતો આવ્યો છું, એ સાચું, પણ તેથી, જે કાંઈની એવી કલ્પના થતી હોય કે મેં એ વિષય પર ઘણાં પુસ્તકો ચાલ્યા હશે, અને કેટલાંક તો, બહુ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો હશે, તો તે ભૂલ છે. "નાડમૂલં લિહ્યતે કિંચિત્" એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાનું પાલન કરવાની મારામાં લાયકાત નથી. આમ આ વિષયમાં વિદ્વાતાની કસોટીએ પણ મારે નાપાસ થવું પડે એમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાહિત્યિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ કે ધાર્મિક વાચનના જ શોખની દૃષ્ટિએ મેં, લાગ્યે જ વિચાર્યો છે. ભક્તિમય જીવન મને ગળથૂંથીમાં જ મળેલું હતું, પણ ન્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો ઊંડો વિચાર કર્યા વિના મારું જીવન ચૂંધાઈ ગયા જેવું થયું નહિ, ત્યાં સુધી મેં એમાં ઝાઝું ડહોળવા માંડ્યું નહોતું. જ્યારે મારી ખાતરી થઈ કે 'ન્યા લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્તયો નહિ,

તા લગી માધના સર જૂરી, ત્યારે મી એ ઠી પાઠગ લાગ્યા નિના છૂટા જ ન રહો આમ મારે એ ઠી સાધના અને ગોધમા ઠીતગુ પડ્યુ, અને જોટની જરૂર લાગી તેટલુ જ મે વાન્યુ તેમાથી ઉપયોગી લાગ્યા તેટલા સરમરો લઇ લીધા, બાકીનું છૂટી ગયુ

આટલી મર્યાબ્દો સાથે મારે આપની મેના કરગની છે અને તે મારે મારે ૪૦-૪૫ મિનિટથી નધારે સમય લેવો તે પણ યોગ્ય નહિ થાય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિપયોગમાં ટેટનાયે પ્રત્નો આજે નિદ્રાનોત્તે મૂઝની થયા છે ટેટનાક નિપયોગ પર માગ નિચારો સાધારણ રીતે આજે જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તેથી જુદી દિશામાં વહે છે આ બધાની સમિત્તર ચર્ચા કરની સમ્ય નથી આથી મે એવો વિચાર કર્યો છે કે માગ મ તબ્દોતે, દલીલો નિના, લગભગ સૂનરપે, આ લાપણના પગિશ્વરપે આપની આગળ મૂખી દેના, અને તેની પ્રગ્તાનનારપે ટેટલાક નિચારો ગજૂ કરવા સમય હોય અને શ્રોતાઓ કટાલ્યા ન હોય તો તે ઉપર કાંઈ પ્રત્નોત્તરી થઇ શકે

પાશ્ચાત્ય સમૃતિ ભૌતિક અથવા આસુરી છે અને પૂર્વની અથવા આર્યોની સરકૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દેહી છે હિન્દુગતાનની પ્રજા બાધમ પરાયણ છે અને એ જ એની પત્નીનું કારણ છે વગેરે કહેનાનો આપણા દેશમાં શિગરતો છે હું આનું માનતો નથી એમ કહેવાથી કોઇને આઘાત પહોચે તો મને દામા કરગો એ વાત સાચી છે કે વેદાન્તની ભાષા અને અતિનાકયો (Slogans) આ ભણા દેશના ખૂણે ખૂણામાં પસરી ગયા છે ચોમાસાના ધાસની પેઠે આપણા દેશમાં સપ્રદાયો ભગી નીકળે છે રાજકીય આગેવાનો કરતા બાહરાનીઓની સખ્યા વધારે હોવાનો સહસવ છે, અને સસાગના દુખે દાઝેના ટેટલાએ લોકોને ભર તારુણ્યમાં વેગવ્ય આવી વન્ય છે છતાં મને લાગે છે કે કંઈ નહિ તો મે હજારેક વપથી આપણા દેશમાં ધર્મનો દુસ થઇ ગયો છે તત્ત્વની કહો કે ઇશ્વરની કહો, પ્રાણુસાન નિષ્ઠાનો ધણે અરો બોપ થઇ ગયો છે, અને આપણી સમૃતિમાં નથી અધ્યાત્મનું, નથી ધર્મનું, કે નથી ભૌતિક વિદ્યાનું મે બળ ન્યુ પણ અધ્યાત્મનો વાધો પહેરેલી ક્યોરોફોમ સુધતી પડેલી કાષ્ટક સમૃતિનું શરીર પડેતું છે આવા મોટા દેશમાં નમ્મે વમ્મે

કપીર, નાનક, સહજનંદ. જ્યાંદ કે ગાંધીજી જેવી જે ચાર લોકોત્તર વ્યક્તિઓ નીકળી આવે અને સમાજને ખજાણાવારી મુકે એ કાંઈ મોટી વાત ન કહેવાય. પણ એમનો દરેકનો કાળો જોશુ તો માત્રમ પડશે કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કાંઈ નવો કાળો આપ્યો છે તે ફરતાં તેના પર પ્રદારો જ વધારે કર્યા છે. જેમ જેતરમાં પેટેલો દાલ કેવળ ઉપર ઉપરથી વાલેથી જતો નથી, પણ તેને ખોદી નાંખવો અને આળવો પડે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પેટેલો દાલને ઉખાડવા તેમનામાંના કેટલાકે પ્રયત્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આખું જીવન ચાલ્યું ગયું. એમાથી કાંઈ પાક લેવાનો એમને પોતાને ભાગ્યે જ અવસર મળ્યો. એમની પછીનાઓએ થોડાક જ વખતમાં પાછો એટલો ને એટલો દાલ વધાર્યો.

હિંદુસ્તાનમા દેખાતા ભક્તિભાવ વિષે કપીર એક પદમાં કહે છે -

एसी दिवानी दुनिया
भक्तिभाव नाहं बूजेजी ।
कोई आवे तो बेटां मांगे
यही गुसाई दीजेजी ।
कोई आवे दुःख का मारा
हम पर किरपा कीजेजी ।
कोई आवे तो दौलतमांगे
भेट रुपया लीजेजी ।
सांय का कोई गाहक नाही
जूठे जगत खोजेजी ।
कहे कबीर सुनो भाई साधो
अंधो को क्या कीजेजी ॥

પણ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સામેના આ પ્રદારો અને આજે યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલા વિદ્વાનોના પ્રદારોમા ઘણો ફરક છે. સતોએ પોતાના દેશના લોકોને વધારે નજીકથી, અને ઊંડાણથી જોયા હતા, અને પોતે કલોરોઈમાંના થેનનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા હતા. એટલે એમનો પ્રયત્ન કલોરોઈમાં ઉતારવાનો હતો. અર્વાચીન વિદ્વાનો આમ માનતા નથી. તેઓ ધારે છે કે જો અધ્યાત્મ અને ધર્મનો વાઘો ફાડી

નાખવામા આવે તો ક્યોગેફ્ટમ' બિનરી જાય અને આપણી પ્રજામા નવો પ્રાણ આવી જાય આ કાઝા મતીને સાદેમ નામ જેવું છે એથી 'સાદેમ કદરાઈ જઈએ ખગ, પણ મનમા જો હીનતાનો સમ્મા ગદી મગો હોય તો ગોગ સાદેમ આગળ તેજેહીન થઈને જ બિલા ગેવું પડે

જાધી જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા મસ્તીનો એક કાળ આવી જાય છે ૧૭ અગ્રેજી શીખનો ડોકરો માને સિગ વૉટર 'મી વૉટ હૉટ હૉટ બ્રેક ના હુકમો હોડે છે પછી સરકૃત શીખમા માડે છે ત્યારે 'જય આનય 'ઉશ્વા ॥ શ્વા ડાઘ 'નિન યમ્છ' હુમ્મ કરે છે, તેવે જ મસ્તીનો કાળ તત્તજ્ઞાનમા ચે આને છે 'હુ ઘણ છુ હું આ નિશ્ચનો આત્મા છુ, હું જ કૃષ્ણ છુ' એવું એવું બોલતો આનદમા ડોનના લાગે છે ભૌતિક વિદ્યાઓમા ચે એવી મસ્તી ચડે છે, જેમ કાંઈ ભક્ત 'ગમ ગમ' કે 'શિન શિન' કહે છે તેમ તે 'અહુ અહુ, અહુ' કે 'મેટર મેટર, કહે છે પણ મસ્તી એ ક્યારેય જ્ઞાન નથી એ અ-પચાની નિશાની છે આત્મામા મસ્તીને માટે મને ક્યાંય અનમશ દેખાતો નથી જો હુ આત્મા કે ઘણ છુ તો બાકીનું જગત શુ રીકતુ છે ? જો હુ જ ગમ છુ, કૃષ્ણ છુ, ઇશુ છુ, મહમ્મદ છુ, તો જગતના બીજા પ્રાણીઓ શુ છે ? અને શુ કામ મેઘને એમ મહેનાની મસ્તી નથી આનતી કે હુ જ રામો ભગી છુ, હુ જ કાનો ચમાર છુ, જગતની હીનમા હીન વસ્તુ હુ જ છુ' આપુ ચે જગત એક જ ચૈત વતત્વ છે એમ દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હોય તો બ્રહ્માનંદની ખુમારી માટે ક્યા અનકાશ રહે છે ? ચિત્તમા અને બ્રહ્મ બન્નેનં એકી વખતે રહેવાને જગ્યા જ ક્યા છે ?

હકીકત એ છે કે આપણા પૂન જોએ આખા જગતમા એમ અખડ અવિનાશી, અમેય ચૈન-ચનું અસ્તિત્વ સાધ્યુ, પણ આપણે એને એવી રીતે સાધ્યુ કે જેથી આપણુ પ્રત્યગભિમાન ટળવાને બદલે ઉતડુ પાકુ થયુ આપણે રીંગ વ્યક્તિવાદી બન્યા જેને પોતાના જ હિતની વધારે લાગે અને જગતની મિનકુલ ન લાગે તે વધારે સાચો યુગ્મશ્ચ કહેનાય

ભક્તિમાર્ગ પર પણ આપણે જે રીતે તત્તજ્ઞાનને સાધ્યુ,

તેનું પરિણામ સારું નથી આવ્યું એથી ભક્તિમાર્ગ દૃષ્ટિમ
તો ગન્યો જ, પણ વ્યભિચારી જે ગન્યો એકેશ્વરનિષ્ઠા, અનન્યાશ્રય,
એકાંતિક ભક્તિ અદ્વૈતુકી ભક્તિ વધવાને વાતાવરણ જ ન રહ્યું.
વૈદિક દેવો કરતા જે દેવોની સંખ્યા વધી ગઈ, અને ગુરુશાહીને
માટે માર્ગ મોકળો થયો તે બુદ્ધો. “છોડી કે શ્રીકૃષ્ણ દેવ, ઐર
કી ત્વે કરું એવું કારી ડાંગે કો મેરો તીખી નવવાર સે”
એવી અનન્યતા કેટક વ્યક્તિઓની જ વિશિષ્ટતા ગતી, અને તે
કેટલાકના મન પ્રમાણે અનુદાનના જે ગણાય છે. જાની નો અધાના
સ્તોત્રો રહે અને અધાને પૂજે અને અધાનો મહિમા વધારે, અને
અને ખીછ જ કાણે “કાણુ દેવ અને કાણુ ભક્ત, અથો જ અજાની-
ઓનો આચાર છે” એમ કહે

આ સ્થિતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મદ, અવિદ્યાસંગીભ અને
પ્રગતિવિરોધી બની જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી

શ્રી શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુતિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કયું
છે, અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જગતને પ્રભરૂપે વર્ણવ્યું છે,
તે મને ઘણે અંશે માન્ય છે પણ એમના માયાવાદ અને લીલા-
વાદ મને સ્થૂળ કે મૂઢમ એકે અવગોહનમા સાચા લાગતા નથી.
એના કરતા શ્રી રામાનુજનું ‘જડ અને છવ રૂપી શરીરધારી
બ્રહ્મ નુ નિરૂપણ વધારે સગા અને કમમા કમ સ્થૂળ અવગોહનમા
સાચુ લાગે છે “શરીરધારી”ને ગમે ‘સ્વભાવધારી’ કહીએ તો
ગીતાના સાતમા અધ્યાયના નિરૂપણને એ મળી રહે છે જેમ
અવહારદષ્ટિએ વેદાંતને સાંખ્યતત્ત્વ નિરૂપણ લગભગ આપ્યું જે
સ્વીકારી લેવું પડ્યું છે તેમ શાંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાંતીને
જગતના વ્યવહારોમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત ભૂમિકા જ રાખ્યે છૂટકો છે.
વિશિષ્ટાદ્વૈત એટલે આકાશ જેવું એક નહિ, ઘોળા અને કાળા
જેવું દ્વૈત નહિ, પણ કડુ અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળુ અદ્વૈત
ખીછ રીતે ખોલીએ તો સમાનતાવાળુ દ્વૈત એમ પણ કહેવાય “હું જ
ગમ અને કૃષ્ણ છું,” કે “હું જ રામો ભગી કે કનો ચમાર છું,”
એ અને અધ્યાસયોગ છે; કલ્પનાનો વિહાર છે, સાક્ષાત્ અનુભવ નથી
પણ જે નામ છે, જે કૃષ્ણ છે, જે ભગી છે, જે ચમાર છે, તથા
જે હું છું. તે સૌ એક જ પરમ ચૈતન્યના રૂપો અને ઘટકો છીએ

અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સાથે જોડાયેલા છીએ એ અનુભવમા આવે, વ્યવહારમા ઉતાડી શકાય, અને આધારણ શુદ્ધિના માણસને સમગ્રજ એવું સત્ય છે સામી બીજા જેને દેખાય છે તે, દેખાય છે, એમ કહે તે અજ્ઞાની, 'નરી જ એમ કહે જના છે એમ માનીને વતે' તે જ્ઞાની આત્મામા અજ્ઞાન નથી શકતું નથી, છતાં અજ્ઞાનને લીધે જગતનો ભાસ થાય કે અંતે એ અજ્ઞાનને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી, આ ઉપપત્તિએ પરમશ્વરને એવો ગૂં બનાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ ખુબી આખે આવે ત ક પસરેલી દેખાતી જોઈએ, તે મોનાઈ ગયેના જેવી કે કેવળ કા પનિક અને 'ઇનકાર કરવા જેવી લાગે છે

‘પાની મિય મીન પિયામી,
મોદિ સુન સુન આત હાસી
ધ મે વસ્તુ નગર નહિ આવત
નન બન શીરત ઉદારી’

આનું ઠાવણું મને એ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધમનું ખેડણું આજે કેટલાક સેકાથી આજ્યા દેશમા કેવળ તાકિલ તથા સાહિત્યખાનાસનો નિપય બધું છે, શોધનનો નહિ જોઓ તેનો કેવળ ગોખ કે વધા માટે જ અભ્યાસ કરે છે તેઓ જીવી જાય છે, પણ જોઓ સત્યને મેળવના તેનો આધાર લે છે, તે બાપડા હેરાન થાય છે શુ આશ્ચર્ય કે કખીર જેવા કટાક્ષ કરે છે કે—

“કપિન, કણ્ણાદ ગૌતમ અનુ ખટ્ ધીન ખટ જલ,
શૌધ, જૈમિનિ અરુ વાસ બિનિ બાધે છવકા શાસ’

તત્ત્વશાસ્ત્ર કે સાહિત્યનું ખેડણું જ્યારે એ રીતે થાય કે જે વસ્તુ અવિદ્યાન માણસ મટેનાઈથી સમજી જાય, તેને સમજર્તા વિદ્યાન મૂઝાઈ જાય, અથવા બહુ વિસ્તા થી તેને સમજાવવું પડે, ત્યારે સમજનું જોઈએ કે ખેડણુમા ક્યાં પણ મોટો દોષ હોવાનો સભવ છે વિદ્યાનોની ધણી ચર્ચાઓ આ પ્રશ્નની હોય છે, જે આપણે સહેનાઈથી જોઈ શકીએ એમ છીએ ન ત કોઈ અવિદ્યાનોની સલાને આપણે પૂછીશું કે ગાંધીજીને સાહિત્યખર કરેવા કે નહિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમના જ લખાણો વાંચીને સાગંદશ ન

મેળવીએ છીએ અને એમનાં જ લખાણોમાં અમને વધારેમાં વધારે સમજ પડે છે એને જો સાહિત્યકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય ? છતાં, વિદ્વાનોની સભામાં આ પ્રશ્ન પર ઓછામાં ઓછી બે દિનસ ચર્ચા કરવી કઠણ ન પડે, અને એમ બને કે અંતે ગાદીમને એવો નિર્ણય થાય કે ગાદીજી લેખક તો ખરા પણ સાહિત્યકાર ન કહેવાય ! એ જ રીતે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું. તો તે કહેશે કે ગાળ જેવો સ્વાદ તે ગળપણ તે માની લેશે કે કાં તો તમે ગાળ ચાખેલો છો, અથવા ચાખીને બાણી લેશો એને જો વધારે પૂછશું કે ગાળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો ઝાઝી ચોળાચોળ કર્યા વિના ઉત્તર આપશે કે એ એનો ગ્વાભાવિક ધર્મ જ છે. પણ જો કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરી ન કદાચ આવો જવાબ આપશે : ‘ પદાર્થોમા રહેલાં કેટલાક કાર્બોહાઇડેટ તથા કેટલાક સલ્ફાઇડ રસાયનોનો ઇલના લાળમાં રહેલા અમુક ચોક્કસ રસાયનો સાથે સંબંધ થવાથી, ઇલનાં જ્ઞાનતંત્રો પર જે અસર થાય છે, તે ગળપણને નામે ઓળખાય છે. એની એવી જ અસર શુ કામ થાય છે તે વિષે હજી ચોક્કસ જો બાણી શકાય નથી ’ આ ઉત્તર ગાપડા અવિદ્વાનને તો સમજશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતા જ્ઞાનમાં વધારે આગળ વધશે નહિ. એ જ પ્રમાણે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ થાય છે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકબુદ્ધિ અને અતઃકરણ જે ન કરવાનું કહે તે કરવું તે પાપ; અથવા, બીજાને અન્યાય કે પીડા થાય તેવું કરવું તે પાપ; અને તે આપણામાં રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની બળવાન વાસનાઓને લીધે થાય છે. સાધારણ જ્ઞાસુ, પણ અવિદ્વાન માણસ આટલાં નિરૂપણમાંથી વ્યવહારોપયોગી નિયમો બનાવી લેશે પણ કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્નો પૂછીશું તો કહેશે કે પાપના સ્વરૂપ વિષે વિદ્વાનો હજી શોધખોળ કરી રહ્યા છે-અને કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી; કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે નિરપેક્ષ, સાર્વત્રિક અને સર્વકાલીન છે કે દેશકાલાનુસારી છે એ પ્રશ્નોનો હજી ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એ શુ કામ થાય છે એ કરાવવું તો એથી યે મુશ્કેલ છે. કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વૃત્તિઓ ખરાબ જ છે એમ એમાં ગૃહિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી આમ વિદ્વાન મૂઝાઈને ઊભા રહે છે

અવિદ્વાનને એથી મુઝાયું થતી નથી, કામ્ય કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમા ધોળું અને કાળું પારખનાની કુદરતી નેત્રની શક્તિ છે તેમ કામ-ક્રોધ લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય વૃત્તિઓ કદ તે પારખનાની પણ કાષ્ટક કુદરતી શક્તિ રહેલી છે તેના નિષ્ક્રિય પગ આધાર રાખી જીવનના સામાન્ય કામો ઉઠી જાય છે જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવો કે લીલો કહેવો એવી મુઝાયું કાષ્ટક જ વાર થાય, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવું કે પુણ્ય કહેવું, એની મુઝાયું રાજ ગૈર થતી નથી તેવે રખતે કાંઈ વધારે અનુભવી અને શાણાને પૂછીને નિષ્ક્રિય કરી લેશું.

સરેલા વસ્તુને માણ કંઈવાની કળા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની ગામતમા સારી પેઠે થયેલી છે, અને ઘણા ધાર્મિક ઝગડાઓનું મૂળ આ કળાને આભારી છે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણનાની હોય તેને વાદનિવાદથી જ નિષ્ક્રિય કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો આવું જ પશિષ્ટામ આવે બીજા ચાંસની એક વાત છે એણે રાયવ સોસાયટી આગળ એક કૌંઘડો રજૂ કર્યો કે ઝનોડ્ય ભરલા પાણીના વાસણમા મુએની માછની મુખ્યએ તો થોડું પાણી ઢોળાઈ જાય છે, પણ જીવતી માછની મૂકતા નથી ગળાતુ તેનું શું કારણ? કહે છે કે રાયવ સોસાયટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના પુનાસાઓ લખી મોન્સ્યા પણ કોઈને એમ ન સૂઝયું કે જીવતી માછલી મૂકવા જતા પાણી ઢોળાય છે કે નહિ તેની ખત્રી કરી લેના ! તેની જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પચીકરણનો વિષય લો આગમમાથી, વાયુ, વાયુમાથી તેજ તેજમાથી જળ, જળમાથી પૃથ્વી થાય છે એમ રેલ્યાં એક હજાર વધેથી આપણે ગોખતા આવ્યા છીએ તેના પર મોટા મોટા સરકૂત અને પ્રાકૃત વિવેચનો લખાયા છે વળી એ પચપચીકૃત ગણિત પણ છે તેમા દરેક મહાબૂતમા તે મહાબૂતનો અને અર્ધા અને બીજા ચારમાથી વેકનો આક્રમો ભાગ છે એમ કહેનામા આવે છે આ કેટલું કાત્પનિક ગણિત છે ! કહિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે તો કાષ્ટક અન્યોમન પરથી એ કાય કારણ પર પગ ગોઠવી, પણ ત્યાર પછી ભાગ્યે જ કાંઈએ એમા સુધારોવધારો

કરવાની કે એની સચ્ચાઈની કસોટી કરવાની મહેનત લીધી છે. એને કેવળ વધારે ડટ કરવા માટે જ કલ્પનાવિદ્યાસ કર્યો છે

એ જ પ્રમાણે સાધારણ માણસને સમજતા વાર ન લાગે કે જગતમા ચોક્કસ નિયમાધીનતા છે કુદરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનુ તત્ત્વ આપણી ધારણા મુજબ ભલે ન ચાલતુ હોય, પણ એમા અનવસ્થા નથી. સૂકુ પાદુ, યે ટ્રાઈ નિયમને વશ થઇ પોતાની જગાએથી ખસે છે; છતાં, યોગવાસિષ્ઠના વિદ્વાન કર્તાએ જગત કેવળ માયિક જ છે, એમા કશી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અરેબિયન નાઇટસને એ ભૂલાવે એવી એવી અજબ કથાઓ જોડી છે. એણે પથ્થરમા કમળ ઉગાડ્યા છે, સાખ્ય કાર્યકારણપરપરાયી જુદી જુદી જાતની પંપરાઓવાળી સૃષ્ટિઓ વણુવી છે, કદપે કદપે અને બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડે રામ, કૃષ્ણાન્કના અવતારોની આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે, અને સયમી સ્વચ્છદી, ડાહ્યા-ગાંડા, દૈવી - રાક્ષસી બધી જાતના બ્રહ્મનિષ્ઠો સમાજ આગળ મુક્યાં છે. બાપડા સાધકે આ બધાનાં વારંવાર શ્રદ્ધાપૂર્વક પારાયણ કરવા, અને એ બધું એમા જ છે એમ પોતાની બુદ્ધિમાં પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો. અને પોતાને એમા શકાઓ ઊઠે અને અનુભવમા ન ઊતરે ત્યારે પોતાની સાધનામા ખામી સમજી ઉદ્દેગ કર્યા કરવો. જો આ બધાનુ બરાબર શાસ્ત્રની રીતે નિરૂપણ કરી શકે તે આપણા દેશમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સંચુરુ બને.

તત્ત્વજ્ઞાનમા સૂક્ષ્મતા અને કઠણતા છે ખરી બુદ્ધિને ન સમજાય અથવા મુશ્કેલી સમજાય એવી ઘણી યે વિદ્યાઓ જગતમા છે, તત્ત્વજ્ઞાનજ્ઞ છે એમ નહિ પણ એનો જ ગૂઢ-મિસ્ટરિયસ-માનવા અથવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમા મને રુચિ નથી સ્વામિનારાયણ સ પ્રદાયમા એને “ ખૂણિયુ જ્ઞાન ” કહે છે છાની રીતે શિષ્યને અનુગ્રહરૂપે આપવાનુ એવા ખૂણિયા જ્ઞાન પ્રત્યે શકાની નજરે જોવાય છે. એમાની ઘણી ગૂઢતા તો માત્ર શર્ખાડબર વધારીને જ કરવામા આવે છે. ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થા, તેના ત્રણ અભિમાનીઓ, ત્રણ સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની અવસ્થા અને તેના

અભિમાની ત્રણ ઈશ્વરો, ચાર ન્યૂન પાત્ર કાચ, માત્ર ભૂમિકાઓ, ચોદ પ્રમ નો અભ્યાસ ન્વર્ગ વેકર, ગોનોફ, અક્ષરનામ, જીવ-ઇશ્વર-માયા-સહ-પ સહ, જીવ-મુક્તિ-વિદેહમુક્તિ રંગે રંગેની પાછળ કેટલો સમ્મનિનાસ થયેલો કે! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મને મય વિજ્ઞાનમય વગેરે પ્રાણોનો કેટલો વિકાસ થયો છે, એનો નિષ્કર્ષ કરવો તો કઠણ કે, પણ અજમમય પ્રાણો પર ભારે આકૃષ્ટ છે, એ સમજવું કઠણ નથી અને આ સમ્મનિનામ એ કોયટો ઉપનરામા ઝાઝો ફાળો આપનો નથી આ બધામા કાંઈ જ વિચાર ના કે સમજવા જેવું નથી એમ નહિ પણ એની આજ્ઞામાજ્ઞા જે ગૂંતાનું ધુમ્મસ પથગમ છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન કે ધમને લાલ થતો નથી.

આજ પ્રમાણે ધર્મનિરૂપણમા ચૂળને ઊડી શાખાએને પોષનાનો અને તેને ચમત્કારોનો સજ્જાગ ચક્રવર્તનો આક્રમક થયો છે અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વે જુધિ લોકો આગળ પાત્ર પ્રતો મૂખ્યા હતા દારુ ન પીવો હત્યા ન કરવી, ચોરી ન કરની, વ્યભિચાર ન કરવો અને અસત્ય ન બોલવું મૌદ્ધધમ મા આનાથી વધારે ગદન વિચારો અને નિષ્કર્ષો પણ છે એવું એ જુદું તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે પણ આ પાત્ર નિષ્કર્ષો સપ્ત રાગોથી પર સાનજનિક ઉપદેશ છે એ ઉપદેશ ક્યાંને ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયા પણ સારામાં વગમ પર થઈ ગયેલા રસમીનારાપણને પણ 'દારુ મારી, ચોરી અવેગી ચારનો ત્યાગ કરી, ભજી રંગોને સદ્ગત્તનદ હરિ' એવા ઉપદેશથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડની આમપ્રજ્ઞમા પોતાની પ્રજ્ઞાતિ ચલાવતી પડી પાત્રમાથી અક ઓધુ કરવું પડ્યું અને તે ચોરીસમો વર્ષ પછી ! પણ આજે જે શુ સ્થિતિ છે ! વધારેમાં વધારે દારુ છોડવા આપણે લોકોનો કદી શખાએ છીએ માસાહાનો નિરોધ કરવાની આજે આપણી દિમત નથી જિતદ, શાકાદારીઓમાં જે એનો પ્રચાર થવાના ચિંતો દેખાય છે દવાને નામે તો લેવાય છે જ વ્યભિચાર, અસત્ય અને ચોરી પ્રત્યે તો સગમગ આખમીઆમણાં કરીને જ ચાલવું પડે છે આ સ્થિતિમા આમપ્રજ્ઞ મારેનો ધર્મોપદેશ રંગી બાજનોમા મર્યાદિત રહેવો

જોઈએ તેની કલ્પના કરવી જોઈએ.

દારુ, માંસ, ચોરી, વ્યભિચાર અને અસત્ય એ બાળનો માનવિદ્વાનો અને સરકારી કહેવાતા વર્ગો, અવિદ્વાનો અને અસરકારી લોકોથી વધારે ચઢિયાતા હોય છે એવું કાંઈ નથી છતાં, જો કાંઈ ધર્મોપદેશક આટલી જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ વ્યાખ્યાન કરે તો તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ. આથી મૂળોને છોડી શાખાઓને પોપવાની ધર્મવિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી છે. ખાદ્ય શાકો ક્યાં, અખાદ્ય ક્યાં, એક શુ—ચોક્કસ શું, કાણુ સ્પૃશ્ય—કાણુ અસ્પૃશ્ય, વગેરેનું ઝીણું વિવેચન કરે, નહાવાથી, ખેતી કરવાથી, સાંજ થયા પછી જમવાથી, વગર ઉકાળેલું પાણી પીવાથી તથા ચાલીને જવાથી કેટલી હિસા થાય તેની ઝીણી સમીક્ષા કરે, પણ ધર્મના મૂળોને ખેંચડક ઉખાડે. એટલે કે ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્ય, માનવહિસા કે મોતી કે રેશમ જેવી ધનદાયી વેપારની હિસા પર મૌન રાખે, છતાં, ધર્મને આપણે કેટલો સૂક્ષ્મપણે વિચારીએ અને પાળીએ છીએ તેનું આપણને અભિમાન લાગે કેટલી વિકૃત રીતે આપણે વિચાર કરતાં શીખ્યા છીએ તે આ બતાવે છે.

આપણે કાંઈ ધાર્મિક પુરુષના જીવનચરિત્ર તથા સપ્રદાયના પુગતકો જોઈએ. એમાંથી સાચા કે બનાવટી ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ, પધરામણીઓ, જમણવારો, શૃંગારો વગેરેના વૃત્તાંતો કાઢી નાખીએ અને ચરિત્રનાયકનો કેવળ ઇતિહાસ અને એના ચારિત્ર અને ગુણોનું ચિત્ર જોવા પ્રયત્ન કરીએ. કરી જોશે તો ખબર પડશે કે ધૂળમાંથી કણ શોધવા જેટલું એ કંઠણ કામ છે, અને છતાં આપણે ક્યાંક ભૂલ્યા નહિ હોઈએ એમ ખાતરી નહિ લાગે.

આ હકીકત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. સર્વ દેશોના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં આ દૂષણો પેટેલા છે. પણ આપણા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મવિચાર જગતમાં સૌથી ઓછા છે એવો આપણો દાવો છે તો આપણે માટે તો આ દૂષણો વધારે લગ્નસ્પર્શ છે, અને તેનું સશોધન વધારે આવશ્યક છે.

નિદ્ધાગિને મૂઝવતા અનેક પ્રશ્નો પેઢી પ મેશ્વર છે તે તદ્દિ,
અને છે તો જગતમા અન્યાય દુખ અનેરે શુ વામ છે, એ
એ પ્રશ્નો પણ છે એની પૂની ચચા અહીં કાઢી મુકેત છે
એકાદ નાના પુસ્તકદ્વારા એ નિયમ ચચાની નુ ઇચ્છા રાખુ છુ
પણ એ તો બને ત્યારે ખરુ અહીં તો આટલુ જ કુ.

પરમેશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ફેરળ તકથી નિવેડો
જ્ઞાનવા માગીએ તો તે પ્યારે ય આની ગકે એમ નથી એમા
અનુભવશુદ્ધિ વિચારશુદ્ધિ અને જ્ઞાપાશુદ્ધિ, તથા પહેલી જેના પાયાએ
જ્ઞાનનાશુદ્ધિ એ ચારેની અપેક્ષા છે જગત એમનુ જગતત્વનુ
બનેલુ છે, કે જડ અને ઇવ એ તરવોનુ છે કે તે ઉપરાત એક
પરમાત્મા તત્ત્વ પણ છે, કે પુરુષ નથી પ્રકૃત યે નથી ફેરળ
ચામાથી જ સર થયુ છે, વળી, એ આત્મા કે પરમાત્મા
(એમાંથી જે હોય તો) સચુછુ કે નિચુછા કતાં છે કે અકતાં,
એ જે રચે ફેર છે અદૈત છે કે વિશિષ્ટાદૈત છે એવા એના
પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને માગે જનાર રહેને જોરે જે છે પ્રાચીન કાળથી
એ પ્રશ્નો ચર્ચાતા આ ય કે અને ચર્ચાશે જગતમા પરમેશ્વર છે
તો દુખ અને અન્યાય શુ કામ છે, એનો ઉત્તર પણ એ મૂળ
પ્રશ્નના યોગ્ય નિમલ સાથે સબધ ગળે છે જેઓને એ શકાઓ
પ્રામાણિય શોધન દ મ્યાન જોરે છે, તેઓમા તેની પરસ્પર ચર્ચા થાય, તો યે
ઝગડા થયાનુ કાંઈ કાંચુ નથી પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિરે અશ્રદ્ધા
થયાથી જ કાંઈ તર્કાજ્ઞાસુ દુગચારી થઈ જતો નથી પ મેશ્વરમા
શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્વની વસ્તુ માણુસાધમા શ્રદ્ધા હોની
એ છે જેને માનવમા શ્રદ્ધા નથી તે પરમેશ્વરનુ અસ્તિત્વ
સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તો યે નાસ્તિક જ છે તેઓને એ પ્રશ્નો
શ્રેયરોધનમા જોડેલા હેતા નથી, પણ વ્યકિતગત પ્રેયરોધનને
અનુકૂળ કરના તેનુ ઓથુ લીધેનુ હોય છે

ધાર્મિક ઝઘાળોને તાગીશુ તો માવમ પડશે કે બધા ધર્મો
અનેશ્વરનાદી છે એમા પહેલો ઇશ્વર બધા ધર્મોમા એક જ
છે એનુ સંસ્કૃત સદૃષ મનાયુ હોય કે અસદૃષ, એની સ્પૃષ્ટતા
તેમ જ અસદૃષ્ટતા સનાતન અને સ્વાભાવિક સ્વીકાર્યેરી છે પણ

એ ઇશ્વરની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ઇશ્વરે મૂકવા-કહો કે તેના પેશવા અથવા પ્રતિનિધિ મૂકવા-હોય છે. અને ત્યાં કોને મૂકવો તથા કેમ કેમ મૂકવો તે માટે તકરોર થાય છે. કાગળ કે એને માટે તારકપણાનો દાવો હોય છે. વળી, એ દાવો કરનારાઓને માત્ર પોતાના ઉધારની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉધારની હોય છે. અને જરૂર પડે તો જગત્કારે. છેવરીને, કે લાક્ષ્ય બતાવીને ચે તે કરવાનો આગ્રહ થાય છે. આથી, બીજા ધર્મોના હરીફ પેશવાઓને પદબ્રષ્ટ કરવા માટે લડાઈ કરવાની જરૂર લાગે છે. જેટલી જેહાદો પોકારનામા આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોકારવામાં આવે છે એકને શિવની ઉપાસના ચાલુ કરી હોય છે, બીજાને વિષ્ણુની, ત્રીજાને વિષ્ણુના કાષ્ઠ અમુક જ અવતારની, ચોથાને ગણપતિની, પાંચમાને દેવીની, છઠ્ઠાને તીર્થંકરોની, સાતમાને બુદ્ધની, આઠમાને પયગબરોની, નવમાને મસીહની, અને દસમાને છેલ્લા પેગમ્બરની જ તે ઉપરાંત હિંદુ ધર્મમાં જુદા જુદા ગુરુસંપ્રદાયોમાં પોતપોતાના ગુરુપરબ્રહ્મની દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાનો જ પેશવા સાચો છે. બીજા ગૌણાધિકારી, પદચ્યુત થયેલા અથવા દોગી છે મરાઠાશાહીમાં ધીમે ધીમે છત્રપતિની ગાદી ખૂણામાં પડી ગઈ અને પેશવા જ મહત્વના થઈ પડ્યા હતા પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશવાઈ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની 'સત્પ્ર્યાતિ' થઈ, અને છત્રપતિની આજ્ઞાઓ કરતા પેશવાની આજ્ઞાઓનો વધારે ખાંડ લાગવા માંડ્યો તે જ પ્રમાણે ધર્મસંપ્રદાયોમાં પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ, પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને 'સત્પ્ર્યાતિ' મળે છે, અને ઇશ્વરના નિયમો કરતા એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે ખાંડ લાગે છે.

હકીકત એ છે કે માણસને બુદ્ધિ મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ, પણ શાપ પણ છે. તેને લીધે એ મૂળને છોડી ડાળીઓમાં ગૂંચવાય છે, અને ધર્મને પાળવાના પ્રયત્નમાં જ અધર્મ કરવા માડે છે. શુ આ એક આશ્ચર્યની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ ઇશ્વરના સ્વરૂપનો અને ધર્મનાં વિવિધ અંગોનો ધણો જ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે, સૂક્ષ્મ જ તુઓની ચે હિસાનો વિચાર કરી

તેના નિગેધ કયો છે પણ એકે મહાન ધર્મ મા સ્વય મનુષ્યની હિસાનો સરથા નિગેધ કરનામા નથી આયો ? માણસે બીજા ધણા ધણા પાપો માન્યા છે, પણ સ્વગતિ સહારમા ભાગ્યે જ પાપ માન્યુ છે તેથી એક નહિ તો બીજો નિમિત્તે ઔદિક ન મળે તો પા વૌકિક ઊભા કરીને પણ, સ્વગતિ સહાર કરવા તત્પર થાય છે એતન કા ગન ગટત હૈ ધગ પત્યરપાહન માનત હૈ 'નાસ્તિકતા અને મૂર્તિ પૂજનો નિગેધ કરનાનું જગતમા ધણા સમ્રાદયો છે પણ પોતે નાસ્તિકતા કે છુતગત્તીમા ન પડ્યો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી કારણ એ છે કે નાસ્તિકતા અને છુતપગસ્તી ધર્મ્વર નિગેના જ્ઞાનઅજ્ઞાનામાથી જ થતા નયા, પણ સ્વગતિશત્રુત્વ અને તેની હિસા કરનાની તત્પરતામાથી થાય છે, તથા ધર્મ્વરની અવેશમા કોને રીકારવો તેના આગ્રહ થી થાય છે એતન કરતા જડનો વધારે મહિમા સમજવો અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે એતનનો સહાર કરવો એનું જ નામ નાસ્તિકતા અને છુતપરસ્તી

આનો ઉપાય શો ? ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવો એમ કટલાક કહે છે લોહીની નદીઓ વહેનાડીને ચે આ શમ્ય નથી ન્યા સુધી માણસ નિચારી પ્રાણી છે, ત્રેવનો શોધક છે, જ્ઞાનનો શોધક છે ત્યા સુધી ધાર્મિક સમાજને બધાનાના જ અને ન્યા સુધી તેના શુદ્ધિ અને ચરિત્રનો વિગ્રસ અપૂર્ણ છે, ત્યા સુધી અજ્ઞાન, નહેમ, પક્ષો અને ઝઘડા પણ થયા કરવાના ધર્મ સિનાયના ક્ષેત્રમા ચે કાઈ ઓછા ઝવડા નથી આ બધી પરિસ્થિતિમાથી આપણે માનવકન્યાણના માર્ગો શોધનાના છે પરિશિષ્ટમા આપેલા સૂત્રો એ હેતુથી લખાયા છે

અતમા, માનવની અરધ્યતા, સર્વ માનવો વિષે સમવૃત્તિ, સરધર્મ સમભાવ, અસત્ય મઘ ચોરી અને વ્યભિચારથી પરહેજ વ્યક્તિગત તેમજ સાવજનિક સ્વચ્છતા, અને જગત પ્રત્યે કતવ્યનિષ્ઠા એ મનુષ્યના ઓછામા ઓછા સદાચારો અથવા ધર્મો છે એના વિના બાકી બધું તરનચિતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મ પાલન પોતાની છાયા પકડના માટેની દોડશરત છે, અને સર્વે સુદ્ધમયાર્યા પાણામે ધુધળી શુદ્ધિ જ છે

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાઽર્પિહત મુશ્નમ્ ।

તત્ત્વં પૂષ્પપાત્રેણ સત્યધર્માય દ્રષ્ટ્યે ।

★

પરિશિષ્ટ

તત્ત્વજ્ઞાન-પ્રસ્તાવના

- ૧ વેદ એટલે જ્ઞાન, એટલે અનુભવ. વેદાન્ત એટલે જ્ઞાનનો-અનુભવનો-અન્ત, જે મર્યાદાથી આગળ અનુભવ થઈ શકેનો નથી તે વેદ નામના ગ્રંથો કે વેદાન્ત નામનું દર્શન તે જ વેદ કે વેદાન્ત નહિ.
૨. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રંથનું કે અનુભવની પુરૂષનું મહત્ત્વ કે પ્રામાણ્ય, જેટલે અંશે તે અનુભવને પ્રગટ કરે કે તે ગ્રંથે આપણને દોરે, તેટલે અંશે જ ગણાય.
- ૩ એ રીતે પ્રાચીન શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ, મધ્યકાલીન સંતવાણી, અર્વાચીન ગ્રંથો, બાઈબલ, કુરાન, ઈશ્વર ગ્રંથો, જૈન ગ્રંથો કે જગતની કોઈ પણ ભાષામાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તેમ જ કોઈ પણ દેશના કોઈ જીવતા સત્તા વાણીમાં વેદ તથા વેદાન્તનાં વચનો હોઈ શકે છે, અને એથી વિરુદ્ધ વચનો પણ હોઈ શકે-છે, એ માટે તે સર્વેને સરખા જ આદર તથા વિવેચકશુદ્ધિથી જોવા જોઈએ, પોતાના અનુભવથી બીજાના અનુભવને મેળવવો અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે તેમાંથી સૂચના મેળવવી, એ એ અવલોકનનો હેતુ છે.
- ૪ સર્વે શાસ્ત્રો વચ્ચે ગમે તે રીતે એકવાક્યતા બેસાડવાનો પ્રયત્ન યોગ્ય નથી.
- ૫ અનુભવ અને અનુભવની ઉપપત્તિ એટલે ભાષા દ્વારા સમજાવટ અને સમજાવટ એક નથી એક જ અનુભવ છતાં જુદા જુદા અનુભવનારાઓની સમજાવટ અને સમજાવટમાં ફેર હોય. અથવા, ઉલટું, એક જ ભાષાપ્રયોગ છતાં તેમના અનુભવમાં ફેર હોય. આથી, એક જ વિષયના નિરૂપણમાં પરિભાષાનો તથા મંડનનો ફરક પડે છે, અથવા એક જ પરિભાષા અને મંડનમાંથી અનેક અર્થો નિપજે છે.

૬ ખાસ કરીને જ્યારે મૂળ વસ્તુ અદૃશ્ય હોય અને તેના પરિણામો જ દૃશ્ય હોય ત્યારે તે નમ્તુના સ્વરૂપ વિષે તેમજ તેની અને પરિણામની વચ્ચે બનેલા વ્યાપારો વિષે આવી ઉપપત્તિની માગતમા નારવાર ફરજ પડનાનો સભન છે

૭ નાનત તુઓ દ્વાગ થતા સવે અનુભવો જેવા કે જ્ઞાનેદ્રિઓના, પડ્મિઓના, ભાનનાઓ વગેરે—ભાષા દ્વાગ પૂર્ણપણે વણુવી શનતા નથી, માન તેનો અશુનિનિર્દશ જ કરી સમાય છે જેમ કે ગળપણુ અથવા દયા એ બેનો આપણને સહિને અનુભન છે એમ માનીો તે શબ્દોનો આપણે સફળ ઉપયોગ કરી શખએ છીએ વળી એધુ પણુ મને છે કે એક માણસને એક અનુભન હોય ત્તા એ પ્રત્યે એનું ધ્યાન જતુ ન હોય એને માટે પણુ ભાષા દ્વાર નિરપણુ ઉપયોગી થઇ શકે છે પણુ જે વેદનાનો એક માણસને કદી અનુભન જ થયો ન હોય, તેને રામથી સમજનામા પૂરી સફળતા મળે નહિ જેમ કે જેને મહા રોગ થયો ન હોય તેને વણુનથી મહારોગીની વેદનાનો પૂરો ધ્યાન આવી શકે નહિ

૮ અદૃશ્ય પદાર્થોના સ્વરૂપને, દૃશ્ય પરિણામોના અદૃશ્ય કારણોના સ્વરૂપને કારણુ ઓ કાયની વચ્ચેના વ્યાપારોના સ્વરૂપને તેમ જ જે અનુભન પ્રત્યે ધ્યાન મધુ ન હોય તથા જે અનુભન થયો જ ન હોય તેને માણસ ઉપમા કે રૂપકો દ્વારા સમજવા સમજનાના પ્રયત્ન કરે છે એટલે કે તેને કાંઈ રચૂળ પદ્ધત્ય કે રચૂળ વ્યાપાર સાથે સરખાવે છે અને તેના જેવો જ એ પદ્ધત્ય કે વ્યાપાર હરો એમ ક'પના કરે છે આ રીતે અદૃશ્યની દૃશ્યની પરિભાષામા સમજનનટ-સજવટને 'વાદ' કહી શકાય આના વાદોનો નિજ્ઞાનશાસ્ત્રો તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન જનેમા ઉપયોગ થાય છે નિશ્ચના મૂળ તત્ત્વના અદૃશ્ય સ્વરૂપ વિષે તથા તેની અને દૃશ્ય વિશ્વની વચ્ચેના સળધ વિષે આમ વાદો રચવામા આવે છે માયાનાદ, લીનાનાદ, પુનજન્મવાદ વગેરે આ જાતના વાદો છે

૯ વાં, સિદ્ધા ત અથવા નિયમ અટળ કાયદો નથી પણુ એક

કામચલાઉ સમજણ છે. પેટી દર પેટી જેમ જેમ જીવનના અનુભવો અને અવલોકન વધે અને સૂક્ષ્મ થાય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનું ખેડાણ થાય તેમ તેમ વાદોનાં સ્વરૂપમાં કેન્દ્રિય થયા કરે છે. કાલની ઉપપત્તિ આજે છોડી દેવાય છે અને નવી ઉપપત્તિ રજૂ કરવામાં આવે છે. એ વાદ દ્વારા જોટલે અંશે આપણે અદ્યત્ત પદાર્થો કે વ્યાપારોને સમજાવી શકીએ તેટલે અંશે તે એક ઉપયોગી સાધન થાય છે જ્યારે કાંઈ અનુસવની સમજૂતી એ વાદ દ્વારા બંધબેસતી ન આપી શકાય, ત્યારે એને છોડી દેવો પડે છે. અત્યાર સુધીના સર્વે અનુભવોને એ દ્વારા સમજવામાં સફળ થઈએ તો તે વધારે અદ્વાયોગ્ય થાય છે. એમ કરતાં કાંઈક વાદ સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમ રૂપે પણ સાબિત થઈ જાય છે. પણ ત્યાં સુધી અમુક જ વાદને પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સત્ય-શોધનમાં વિધ્નરૂપ છે.

- ૧૦ તત્ત્વજ્ઞાનનો વધારે નિકટ સબંધ વિજ્ઞાન સાથે છે વિજ્ઞાનનો વિચાર સૂક્ષ્મ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પહોંચી જાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર વિગતોમાં ઉતરતાં ઉતરતાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પહોંચે છે.
- ૧૧ અનુભવોને ખોળવા, સુધારવા, વિચારવા, તોળવા તથા ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરવા માટે તર્કશાસ્ત્ર બનતેને મદદરૂપ થઈ શકે છે.
- ૧૨ પણ આપણા દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી અળગુ પાડી જાણે તે તર્કશાસ્ત્રનું એક પરિશિષ્ટ હોય એવી રીતે તેનો અભ્યાસ કરવાની રીત પડી ગઈ છે વળી વાદોને સિદ્ધાન્ત અથવા નિયમોનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તે સાંપ્રદાયિક મમત્વનો વિષય બન્યા છે. અનુભવો ને વાદોની મદદથી સમજાવવાને બદલે માત્ર વાદોને સમજાવવા માટે મોટી મોટી કથાઓ રચવામાં આવી છે. આથી તર્કશાસ્ત્રનો તેમજ કલ્પના શક્તિનો ખોટો ઉપયોગ થયો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન ઘણું અંશે તાર્કિક અને કાલ્પનિક બની ગયું છે.
- ૧૩ પરિણામ એ આવ્યું છે કે જિજ્ઞાસુને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનું પાંડિત્ય મદદરૂપ થવાને બદલે વિધ્નરૂપ થાય છે.
- ૧૪ વળી તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનના સામાન્ય વ્યવહારો સાથે-એટલે કે

ધમ, અર્થ અને કામના પુરુષાર્થો સાથે નિકટ સબધ છે એ ચાટે ય એક બીજા પર આધાર રાખનારા અને પરસ્પર ઉપકારક પુરુષાર્થો છે

૧૫ પણ એ ઝણની અને તત્વજ્ઞાનની વચ્ચે રાત અને દિનસ જેવો વિરોધ છે એમ સમજાવવાથી જ્ઞાનની સાધના અનળા માર્ગોમા ચડી ગઈ છે, અને ક્યારેક આજસ, ગ્વાથ' આે દુરાચારમા યે ઢળી પડી છે

૧૬ વળી સત્યની શોધમા અનેક માણુમોએ આપણા દેશમા પ્રુ ા ત્યાગપૂનક અપાર પશ્ચિમ લીધેલો હોના છતાં ઉપની સમજણને પરિણામે, તત્વજ્ઞાને મોટો ભાગે વ્યભિતિવાદને જ પોષ્યો છે

૧૭ વળી તેને જ પરિણામે, વેદાતના લેખોએ બાલ, ઉન્મત્ત અને પિશાચ દૃતિના જ્ઞાનીઓનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો છે, આમા વિચારદોષ રહેલો છે આની દૃતિને આચાર, નિચાર કે સાધનામા થયેની કાંઈ ભારે ભૂતનુ પશ્ચિમા સમજાવુ જોઈએ, અને તે લોકોની અપૂર્ણતા માનવી જોઈએ

૧૮ એની જ બીજી બૂન જ્ઞાનીઓને ચારિત્ર અને સત્શીનના નિયમોથી પર ગણવાની થયેની છે જ્ઞાનીના ચારિત્ર અને શીન સામાન્ય માણુમોથી બાહુ બિચા મ્રમ ના હોના જોઈએ અને તેની દ્વારા ભૂત માત્રનુ દિલ, થાય એ રીતે, સરોધન અને માર્ગદર્શન થવુ જોઈએ

પન્થેન્દ્ર

૧૯ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના, અને જગતમા મળતા અનુભવેના સ્વરૂપને ઝીણુનટથી ંતપાસતા સવે ૧૧ મૂળમા એ જ તત્ત્વ રહેલુ છે એવી નિસશય પ્રતિત્તી થાય છે જગતના સવે ગોચર અને અગોચર પદાર્થો તથા શક્તિઓ એ તત્ત્વમાથી જ ઊપજ્યા છે, એમા જ એ છે અને જ્યારે લય પામતા દેખાય છે ત્યારે એના જ કોઈ કાર્યોમા-એટલે એ પ્રધારના દમ્યોમાથી બીજા પ્રકારના દૃશ્યોમા-માન રૂપાતર પામે છે

- ૨૦ એ પરમ તત્ત્વને ક્રિયાશૂન્ય, ચેતનાશૂન્ય જ્ઞાનશૂન્ય, પ્રેમશૂન્ય, મુખ્યશૂન્ય અથવા જડ કે વિનાશી કહી શકતા નથી. એને જડ અથવા આદિ અંતવાળું સમજવામાં વિચાર અને અવલોકનની પૂરતી સૂક્ષ્મતા નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું સ્વરૂપ બીજી ગમે તે રીતે વર્ણવવામાં આવે, આટલું તો એ વિષે કહી શકાય કે એને અવિનાશી સત્તા છે, તથા એનામાં ક્રિયા, જ્ઞાન, પ્રેમ અને મુખ્યની શક્તિ-મત્તા બીજાશક્તિ છે.
- ૨૧ પોતાના અસ્તિત્વ વિષેના સર્વે અનુભવોનું વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ અનુભૂતિ માત્ર, જ્ઞાપ્તિ માત્ર, ચિન્માત્ર અને નિરહંકાર, એટલે વ્યક્તિત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, એ વિશ્લેષણ જરા ઓછું સૂક્ષ્મ કરીને બોલીએ તો તે અનુભવિતા, જ્ઞાતા, ચૈતન્ય, સાક્ષી અને સત્યવ્યક્તિ (એટલે સદા એક રૂપે રહેનાર) છતાં અહંતાયુક્ત પ્રત્યગાત્મા લાગે છે. એથી એ જરા ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે કર્તા, બોક્તા, તથા ઉન્નતિ-અવનતિને પામનારો છત્ર લાગે છે.
- ૨૨ એ જ પ્રમાણે જગતમાં મળતા અનુભવોનાં સ્વરૂપને બહુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો તેના મૂળતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભૂતિમાત્ર જ્ઞાપ્તિમાત્ર, ચિન્માત્ર અને વ્યક્તિત્વશૂન્ય માલમ પડે છે, પોતાના તેમ જ જગતના અતિ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણમાં વ્યક્તિત્વ નજરે પડતું ન હોવાથી, બન્નેની એકતાની પ્રતિતી થાય છે પણ એ સૂક્ષ્મતાને જરા ઓછી કરીને બોલીએ તો જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, સર્વવ્યાપક, કર્મરૂપપ્રદાતા અને તટસ્થ સત્ત્વ હોય એમ લાગે છે. એથી એ ઓછી સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે ઉત્પત્તિ-પાલન-સંહારકર્તા, સર્વનો બોક્તા અને સર્વનો સ્વામી તથા નિયામક હોય એમ લાગે છે.
- ૨૩ એ પરમ તત્ત્વને લગવાન, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, અદ્વૈતાહ, પ્રુદા વગેરે નામે ઓળખીએ, અને કહીએ કે એક પરમેશ્વરને જ સનાતન અસ્તિત્વ છે અને જે કોઈ જુદું જુદું દેખાય છે તેમાં એ તેના સિવાય કોઈ નિરાળું તત્ત્વ લગેલું નથી.
- ૨૪ સર્વ સંતોની આ નિશ્ચિત પ્રતીતિ છે. પણ પરમેશ્વરના

સ્વરૂપની ઉપપત્તિ આપવામાં સતોના નિરૂપણમાં ભેદ પડી જાય છે કેટલાક સતો પરમેશ્વરને સ્પષ્ટિમાત્ર, અનુભૂતિમાત્ર ચિત્રમાત્ર અને સત્તામાત્ર કહે છે કેટલાક એને સત્યકામ સત્યસ કલ્પ સર્વે કયાણુમગી ગુણોનો લગાર અને આનંદન કહે છે અને કેટલાક એને સર્વનો સ્વામી, સર્વનો કર્તા નિયામક પાતા-પ્રદર્તા કહે છે જેમ બિનેમાને કાષ્ટ અપાટનથી આનંદી ચિત્રમાળાથી નેત્રને થતો આજ્ઞાસ કહે અને કાષ્ટ ગતિમાન પદાર્થોની ચિત્રપરપરા કહે અને કાષ્ટ હાલતા-ચિત્ર કહે, તેમ આ નિરૂપણોનો ભેદ છે જેમ સામાન્ય માણુઓને હાનતા-ચિત્ર એટલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે, તેમ તેમને પરમેશ્વરો સર્વ વ્યાપક, સર્વ શ, સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિ-પાનન-પ્રવચ કરનાર, ઓ સર્વનો સ્વામી એ રીતે કરેતું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે આ નિરૂપણોમાં સર્વથી પર એક સનિયત પરમેશ્વર તત્ત્વ જ છે એવો અનુભવ સરખો છે, પણ તે વિશે વિચાર કે નિરૂપણની મુક્તતામાં ફરક છે

૨૫ મારી દૃષ્ટિએ પરમેશ્વર એ આ વિશ્વનું સનાનન અને સર્વત્ર ફેલાયેતું ચૈતન્યબીજ છે ચૈતન્ય એટલે ઇચ્છા (અથવા સકલ્પ) સમિત, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ કાલ્પનિક નહિ પણ સત્ય હોનાથી જ એની સકલ્પ શક્તિ પણ સત્ય નિરૂં છે, એટલે કે સકલ્પ પ્રમાણે જગતમાં પશિણામાં ઉપજે છે

૨૬ જેમ મોનાના અનેક ધાતે ધાત્ય તેથી તેનું સુવર્ણપણ બદલાતું નથી, તેમ રિશ્વમાં થતી સર્વે ભાગફેડ જન્મ-મરણ અને ઉત્પત્તિ-પ્રસવની ઘટેનાઓથી પરમેશ્વર સિવાય કાંઈ નવું કે જુદું તત્ત્વ આવતું-જતું નથી

૨૭ આ રીતે પરમેશ્વર નિવિહાર અને અકર્તા (એટલે પોતા ત્રિવાય અંગને ન ઉપાનવનારો) છે પણ તે નિષ્ક્રિય કે, રમૂજ દૃષ્ટિએ અપશિણામથીય નથી.

૨૮ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓના વ્યાપાર નિગતર અને સર્વત્ર આત્મા કહે છે, આથી જગતમાં એમ રિપણ પડે

ફેરફાર વિનાની જતી નથી વળી એ ફેરફારો અનંત પ્રકારના અને અનંત રીતે થતા હોવાથી, તેમાં સદા નવીનતા રહે છે; આથી જગતમાં ક્યારેય પણ ગદ્ય ક્ષણની સ્થિતિ તેવીને તેવી ફરીને આવતી નથી, એ વ્યાપારો સર્વત્ર ચાલતા હોવાથી, દરેક વ્યાપારને કાંઈક વ્યક્તિત્વ અને મર્યાદા પણ આવી જ જાય છે. એ જાને મળી આપણને કાળ અને દેશનો અનુભવ કરાવે છે.

૨૯ પરમેશ્વર સંકલ્પજ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિરૂપ છે, અને વળી સર્વત્ર અને સાથ છે તેથી એક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-કે-ક્રિયામાંથી બીજા કોઈ પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયા વગેરેમાં રૂપાન્તર પામવાનો વ્યાપાર કાંઈક વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે, ગમે તેમ આડો અવગો ચાલતો નથી. એ વ્યવસ્થાના બધા નિયમો આપણે જોણી શકીએ કે ન જોણી શકીએ અને જગતમાં આપણી અપેક્ષા મુજબ ઘટનાઓ થાય કે ન થાય, તેના વ્યાપારોમાં કયાંય નિયમશૂન્યતા નથી, એમ કહેવાને આપણી પાસે પૂરતો જગતનો અનુભવ છે.

૩૦ આમ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા, સર્વત્ર ફેલાયેલા, ઇચ્છા, જ્ઞાન કે ક્રિયાઓના વ્યાપારોના આપણને જે અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે, તે આ જગત

૩૧ ગદ્ય ક્ષણ પાછી આવતી નથી અને સ્વપ્નવત થઈ જાય છે, તથા ભવિષ્યકાળ કેવળ આશા જ છે અને સિદ્ધ થાય તો યે, ક્ષણભર જ રહે છે, છતાં જગતરંજનમાં સર્પના જેવી, કે સ્વપ્નના ભોગો જેવી, કે ગંધર્વનગરી જેવી-કેવળ મિથ્યા માયા અથવા કાલ્પનિક ભાસ નથી પણ જેમ નદી, પાણીની ખાસ પ્રકારની ગતિનો સાચો અનુભવ છે, તેમ જગત ચોપાસ સતત ચાલી રહેલા વ્યાપારોનો સાચો અનુભવ છે.

૩૨ વળી જગત કોઈ લાડથી બગડી ગયેલા, તોફાની અટકચાળા કે મનસ્વી છોકરા જેવા, પણ અતિશક્તિમાન સત્ત્વની લીલા, એટલે રમત નથી; પણ એક મહાન શક્તિમાં એના સ્વભાવની રૂએ નિયમપૂર્વક ચાલતા વ્યાપારો છે.

૭૫ અને ૭૬

૩૩ અનાદિ અને અવિનાશી માત્ર પરમેશ્વરજ છે એના મિવાય બીજી કશું અત્યંત અનાદિ કે અત્યંત અવિનાશી નથી એટલે, જીવ કે જડ તત્ત્વો મૂળે તેટલો લાભો કાળ એકરૂપે રહેલા લાગે, તેમના આદિ તેમ જ અત છે પણ આદિ એટલે શૂન્યમાથી ઉત્પત્તિ નહિ, અને અત એટલે શૂન્ય થવું નહિ પણ એક પ્રકારના દશ્યોમાથી બીજા પ્રકારના દશ્યોમાં ફેરવાવું

૩૪ જીવ અને જડ વચ્ચે પણ કોઈ સનાતન અને નિત્ય ભેદ હોય એમ જણાતું નથી, અર્થાત જીવમાથી જડ, અને જડમાથી જીવના પર્વિતન થાય એ અસંભવનીય નથી

૩૫ જોને અતમ જોળખી શકાય છે એવો કોઈ પણ જડ કે ચેતન પાથ કે વ્યાપાર, એવું અવગણ્ય રહે ત્યાં સુધી જુદી જુદી વ્યક્તિ છે એ રીતે દરેક વ્યક્તિને સાચું અસ્તિત્વ છે

૩૬ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ વિશ્વથી સાવ અજાગી અને સ્વતંત્ર થઈ શકતી નથી બધી એક બીજા સાથે અને જમત સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાએલી છે

૩૭ પણ વ્યક્તિ માનવું ઉપાદાન કાન્થુ પરમેશ્વરજ હોવાથી એ સૌ પરમેશ્વરના રૂપો છે અને પરમેશ્વરથી કોઈ જુદા નથી એમ કહી શકાય પણ એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ એ જ સમયે પરમેશ્વરની સમગ્ર પ્રભાવની શક્તિઓ કે વ્યાપારો પ્રગટ કરી શકતી નથી તેથી કોઈ પણ જડ કે ચેતન વ્યક્તિને, તે પરમેશ્વર એટલે અમમ પ્રજ્ઞ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી પણ પોતે કે કોઈ બીજાને બદલથી અજાગો નથી, કે તત્ત્વન પ્રજ્ઞ છે, એમ કહેવું બરાબર છે

૩૮ પ્રજ્ઞને વિશે 'હુ'નો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી આ રીતે પ્રત્યગાત્માને વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞ કહેવાની, અથવા પ્રજ્ઞને જ્ઞ-ચેતનના સરીરી રૂપે વ્યવહારની, અથવા તત્ત્વમસિનો અથ 'હુ' તેનો છે કરવાની રીત વધારે ઠીક લાગે છે

૩૯ આપણામાં જે કાંઈ ઇચ્છાઓ, જ્ઞાનો અને ક્રિયાઓ માલમ પડે છે, અને જેને આપણે આપણી ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા માનીએ છીએ, તે ખરેખર તેમ ન હોનાં, વિશ્વમાં વ્યાપેલા અનેક પ્રકારના ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના તન્મુખાને ઝીલનારા અને પ્રગટ કરનારા આપણે જુદી જુદી રીતે રચાયેલા દ્રવ્યો અથવા સાક્ષી, અને કદાચિત તેને કાંઈ જુદી દિશા આપનારા નિમિત્તો જ હોઈએ એવો સંભવ છે.

૪૦ આથી દેહ વિના અથવા જુદા જુદા દેહોને ધારણ કરી પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખે, અથવા, આખા જગતનું ગમે તે થાય અને તે ગમે તેટલું પરિવર્તનશીલ હોય, પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય ટકનારું થાય, અથવા જગતથી નિરાળું, ચત્ર અને પર થાય. અથવા, જગતમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીજાઓથી નિરાળો ભાગ કાઢી પોતાની વિશેષતા પ્રકટ કરવાનો પોતાને સંતોષ આપે, આ સર્વે ઇચ્છાઓમાં વ્યક્તિવાદ છે. અને એમાં આત્માનું અશુદ્ધ અભિમાન છે.

૪૦ પરમેશ્વરમાં વિશ્વરૂપે ચાલતા ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાના અનંત વ્યાપારોમાંથી કેટલાકને પ્રગટ થવાનું, રૂપાન્તર પામવાનું અને ઓળખવાનું પોતે એક ખાસ રચનાવાળું સાધન અથવા યંત્ર છે, એ યંત્ર જગતના મહાયંત્રનું એક અંગ છે, અને એની સાથે સંકળાયેલું છે. જગતમાં ચાલતા વ્યાપારોની એ યંત્ર પર અસર ઊઠે છે, અને એમાં ચાલતા વ્યાપારોની જગત પર અસર પડે છે. પોતામાં જણાતા વ્યક્તિપણના ભાનનો યોગ્ય ઉપયોગ એ છે કે પરમેશ્વર અર્થે એટલે, જગતના હિતાર્થે એ યંત્ર કરી રાખવું એની વિશેષતાઓ સ્વાર્થે નહિ, પણ પરાર્થે હોય, એમાં પ્રગટ થતી ઇચ્છા-જ્ઞાન-ક્રિયાઓમાં પોતાના લાભ કે સંતોષની વૃત્તિ નહિ, પણ જેટલી અને તેટલી જગતના હિતની વૃત્તિ હોય, એ દિશાનો પ્રયત્ન એ વ્યક્તિત્વની શુદ્ધિ અથવા આત્માનું શુદ્ધ અભિમાન અને નિરહંકારિતા પ્રત્યે પ્રયાણ છે.

૪૨ મરણ પછી પોતામાં દેખાતા વર્તમાન વ્યક્તિત્વનું શુ યરો તેની ચિતા અથવા તેને ટકાવવાની ઇચ્છા, યોગ્ય નથી સહન છે કે, જાદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે, જેમ જીવ જીવ પુલોનું મધ મધપૂડામાં એકત્ર થયા પછી, અથવા જીવ જીવ નદીઓના પાણી સમુદ્રમાં ભળ્યા પછી તેમાં આ આ પુલનું મધ છે, અથવા આ આ નદીનું પાણી છે, એવી વ્યક્તિ માનમ પડતી નથી, પાણીનું દીપુ રાજ થઇને ઉડી ગયા પછી એ દીપાના અશોનો ઇતિહાસ શોધી શકાતો નથી તેમ, હમા સર્વો પ્રજા સતિ સપથા નવિદુ સતિ સપથા મહેદેશ્વરે । (સર્વે પ્રજાઓ સતમા ગયા પછી અમે સતમા ગયા છીએ એમ જાણતી નથી એટલે કે પોતાનું નિરાણ નિરાણ વ્યક્તિત્વ રાખી શકતી નથી)

ધર્મ

(અ) સામાન્યપણે

- ૧ પ્રાણીમાં વિચાર અને નિવેક ઉત્પન્ન થતાની સાથે જ ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે
- ૨ ધર્મ એટલે આચારના નિયમો-વિધિ-નિષેધ, શુ, ક્યારે, કેમ, કેટલું ઇષ્ટ રીતે, અમુક કરવું કે ન કરવું—આ બધા ધર્મ વિચાર છે
- ૩ જે સર્વે મનુષ્યોના સર્વે પ્રકારના શ્રેય અને પ્રિયનો સમ વૃત્તિએ વિચાર કરી, તથા અન્ય જીવોના હિતોનો યે સમ ભાવપૂર્વક વિચાર કરી, આચાર—વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિતના નિયમોને સૂચવે તે ધર્મશાસ્ત્ર તે વચનો આ દેશના પુરુષના હોય કે પરદેશના યે હોય ગ્રામીન હોય કે અર્વાચીન પણ હોય અને ધાર્મિક પુસ્તકોને નામે તેની ખ્યાતિ હોય કે ન યે હોય એથી ઉલટું ધર્મશાસ્ત્રને નામે ઝાળખાતા—ગ્રામીન કે અર્વાચીન પુસ્તકોમાં તથા સંતોની વાણીમાં ધર્મશાસ્ત્ર ન ગણવા જેવા વચનો પણ હોય એમ બને જેટલે અંશે તે વચનો મનુષ્યમાં સ્પૃશ્વર અને સત્પ્રવૃત્તિને પ્રેરે તથા સર્વજીવો

- પ્રત્યે સમંભાવનો પ્રગટ કરે નેટલે અંશે ને ધર્મશાસ્ત્ર ગાથાય.
- ૪ એકલા પ્રાણીને યે પોતાના શ્રેય (ચિત્તનો સંતોષ) અને શ્રેય (લૌતિક સુખ) માટે ધર્મનું પાલન કરવું પડે છે. પણ, વિશાળ દષ્ટિએ, કોઇ પ્રાણી આવ એકલું રહેવું જ નથી. સજાતીય છવો ન હોય તો વિગ્નતીય છવો સાથે રોય છે, અને તેની સાથે યે કોઈક પ્રકારનો સમાજ અને તેનો ધર્મ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે.
- ૫ ધર્મનું પાલન—પોતાના તેમ જ સમાજ અનેના સુખ માટે છે તેમાં થતા ભોગનુ પરિણામ જનનને ભોગવવું પડે છે. કોઇ વાર ભંગ કરનારને વધારે ભોગવવું પડે છે—કોઇ વાર સમાજને.
- ૬ આથી, સજાતીય સમાજોમાં દરેક વ્યક્તિ પાસે તેના કનંવ્યોનું પાલન કરાવી લેવા માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે
- ૭ માનવ સિવાયનાં જીવંત પ્રાણીઓમાં યે આવી વ્યવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે. એને આપણે ધર્મનું નામ આપતા નથી, તે જુદી વાત છે.

(અ) માનવસમાજ અને ધર્મ

- ૮ સમાજની વ્યવસ્થાઓ અને નિયમો પાછળ એના પાયા રૂપે, જીવન તથા જગતનાં સ્વરૂપ અને સંબંધ વિષે, જીવનના આદર્શો વિષે, જેણે નિયમ પાળવાના છે અને જેણે તે પગાવવાના છે તેમની વચ્ચેના સંબંધ વિષે, વ્યક્તિ તથા સમાજના સંબંધ વિષે, તથા સમાજની વ્યાપ્તિ તથા મર્યાદા વિષે, કાંઈક ઓછીવત્તો ખીલેલી દષ્ટિ તથા ભાવના રહે છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાન, લૌતિક તથા સામાજિક વિજ્ઞાન. અને શુદ્ધિ તથા હૃદયનો (એટલે દષ્ટિ તથા ભાવનાની વિશાળતાનો) ઓછોવ-તો વિકાસ છે.
- ૯ આમ તત્ત્વજ્ઞાનની, શુદ્ધિની અને હૃદયની જુદી જુદી ભૂમિકા પ્રમાણે જુદા જુદા નિયમોનો ધર્મ માનતા જુદા જુદા સમાજો છે.

- ૧૦ ધર્મના પાયા બિડા હોય કે છીજરા, મળજીત હોય કે નમજા, વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પસરેલા હોય કે ટુકડામાં ધર્મનો હેતુ તેના ક્ષેત્રમાં આવતા સમાજનું શ્રેય અને પ્રિય કરવો હોય છે
- ૧૧ કેટલાક ધર્મો પ્રધાનપણે શ્રેય દષ્ટિએ વિચારેલા હોય છે, કેટલાક પ્રેમ દષ્ટિએ બંનેમાં કેટલીક વાર પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, કેટલીક વાર વિજ્ઞાનદષ્ટિ
- ૧૨ જે સમાજ ૧૨ નામાં તત્ત્વદષ્ટિ અને વિજ્ઞાન દષ્ટિ, અથવા શ્રેયદષ્ટિ અને પ્રિયદષ્ટિ બધી એક બીજી સાથે ખુબ મિશ્ર થઈ ગઈ હોય કે તે સમાજ અને તેના ધર્મ બંને એકરૂપ થઈ ગયે છે જેમકે હિંદુસમાજ અને હિંદુધર્મ, મુસલમાન-સમાજ અને ઇસ્લામ આના સમાજને આપણે કેમ સમાજને નામે ઓળખીએ છીએ
- ૧૩ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ દ્વારા શ્રેય અને પ્રિય બંને માટે બધાય છે, તે ધાર્મિક મત પથ કે સંપ્રદાયનું રૂપ ધારણ કરે છે કાળાંતરે, તેમથી ઉપલી જાતનો સમાજ પણ થઈ શકે છે એને આપણે સામૈયિક સમાજ કહીશું
- ૧૪ જે સમાજ પ્રધાનપણે તત્ત્વદષ્ટિ કે વિજ્ઞાન દષ્ટિ દ્વારા કેવળ શ્રેયપ્રાપ્તિ (માનસિક સંતોષ) માટે બધાય છે તે જુદા જુદા સ્થાનોનું (Schools academies) રૂપ લે છે એને દાર્શનિક સમાજ કહીશું
- ૧૫ જે સમાજ પ્રધાનપણે વિજ્ઞાનદષ્ટિ દ્વારા કેવળ પ્રિયપ્રાપ્તિ માટે રચાય છે, તે ભૌતિક, રાજકીય આર્થિક, સામાજિક વગેરે સમાજો બને છે અને પ્રજાઓ વર્ગો, વર્ગો પસંદ છતાંદિને નામે ઓળખાય છે એને લાઝોલિક સમાજ કહીશું
- ૧૬ એ ચારે જાતના સમાજના પરસ્પર સંબંધ અને કસબની તેમજ સંપત્તિ અને બાધચારની શમ્યતા છે
- ૧૭ આમાથી અહીં ભૌતિક સમાજોનો વિચાર હોડી દીધો છે એટલું માત્ર કહેવું ચોક્કસ છે કે એ સમાજોમાં જે પહેલ, અધિકાર, અજ્ઞાન, કરાદાપૂવક ગેરહોસ્તી વગેરે પહેલા ત્રણ

પ્રકારના સમાજો કરતાં ઓછા હોય છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

૧૮ કોમી સમાજ, સાંપ્રદાયિક સમાજ અને દાર્શનિક સમાજોમાં સાચી કે ભૂલ ભગેલી કાંઈક શ્રેયદર્પિ રહેવી જ હોવાથી, અને ધર્મ શબ્દના ૩૬ અર્થમાં ત્રયનો ભાવ સમજતો હોવાથી, સગવડ માટે એ ત્રણે ને આપણે ધાર્મિક સમાજ, અથવા ધર્મો (બહુ વચનમાં) ને નામે ઓળખીશું અનુગમ એ એનું યોગ્ય નામ થાય.

(૬) ધાર્મિક સમાજો

૧૯ મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો બનેલો છે કે કેવળ પ્રેયોની પ્રાપ્તિથી એને પૂરા સંતોષ અને શાંતિ થતાં નથી. સર્વે જાતનાં પ્રેયો હોય છતાં, એને જીવનમાં કાંઈક એવી ન્યૂનતા લાગ્યા કરે છે કે તેને પરિણામે તે સંતોષ અને શાંતિ અનુભવતો નથી. સંતોષ તથા શાંતિની શોધ તે શ્રેયની શોધ છે.

૨૦ કેટલાક માણસોમાં આ ઇચ્છા એવી તીવ્ર હોય છે કે તે માટે તે પ્રેયને શોધતા નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રેયને પણ છોડી દે છે. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે જેમણે શ્રેય માટે પ્રેય છોડી દીધું હોય તેઓ અમુક કાળ પછી પાછા પ્રેયાર્થી બની જાય છે. ધર્મોમાં પાખંડનો પ્રવેશ, ઘણું ખર્ચ, આ વર્ગના માણસો દ્વારા થાય છે. આ બે સિવાયનો બાકીનો મોટો જનસમુદાય શ્રેય અને પ્રેય બન્નેની ઇચ્છા કરનારો હોય છે.

૨૧ ઘણા ખરા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પહેલાં બે વર્ગના માણસો કરે છે, અને બહુ જનસમાજમાંથી તેમના અનુયાયીઓ થાય છે. જેમ સામાન્ય માણસો પોતાનાં વહેવારનાં કામોમાં જે દાકતર, વકીલ, ઇજનેર જેવા જુદા જુદા ધંધાના નિષ્ણાતો પર તે તે કામો માટે વિશ્વાસ મૂકે છે, તેમ તેઓ શ્રેયની બાબતમાં ઉપલા બે વર્ગના માણસોને અનુસરે છે. જેમ સ્વાર્થી નિષ્ણાતો પોતાના અસિલોના વિશ્વાસ

અને તે વ્યવહાર વિશેના ઓછા જ્ઞાનનો એવો ભલો લે છે તેમજ ધાર્મિક નિર્ણયોનું ચે યાચ કે

૨૦ વળી, મનુષ્યનું ચિત્ત એવી રીતે ઘડાયેલું માલમ પડે છે કે એક વરતું અસત્ય અથવા એકી સત્ય છે એમ જાણ્યા છતાં, એને સત્ય અથવા ખરી સત્ય તરીકે રજૂ કરતો રહેનાર માણસ ધીમે ધીમે એમજ માનતો થઈ જાય છે આ રીતે અસત્યમાં સત્યાગ્રહનિર્ગમ ધારાનો સભર થાય છે એમ પાખડ પણ ધાર્મિક બની જાય છે અને, તેમાં જો દેખીતી અનીતિ ન હોય, તો તેને સંહિષ્ણુવૃત્તિથી જોવાના પ્રસંગો આવે છે ધર્મની અનક રૂઝિઓ અને માન્યતાઓ પગેરેની બાબતમાં આ મુજબ થયું ॥ પરંપરા સંહિષ્ણુતા, પર અધમ સંહિષ્ણુતા તથા જૂના અન્યાયો અત્યે ક્ષમાદ્રષ્ટિની પાછળ આવી ઉભરતા રહેલી હોય છે

૨૩ સામાન્યપણે ધર્મોનું અરૂપ તારાસતા તેમાં નીચે પ્રમાણે અસત્ય કે અધસત્ય બાબતોમાં સત્યનિષ્ઠાથી પ્રચાર અને પોષણ થયેલા જોવામાં આવે છે

(ક) પરમેશ્વરના સચુલ નિરૂપણમાં

(ખ) કોઈક વ્યક્તિને તારણદાર તરીકે રજૂ કરવામાં

(ગ) કોઈક વાદને અચલ સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરવામાં

(ઘ) સમીપવર્તી સમાજની તત્કાલીન સ્થિતિમાંથી ઉત્ભવેલા અચરના નિયમોને સર્વવ્યાપક અને સમકાલીન ગણવામાં

(ચ) કોઈક અર્થને વિવેચકશુદ્ધિથી પણ ગણી પ્રમણુભૂત માનવામાં

(છ) સામાન્યપણે, જ્ઞાન, આલોચન (ઉપાસના અથવા આશ્રય), ભક્તિ, સાધના, તપ અને ધર્મ (એટલે આત્મા વ્યવહાર અને પ્રાશ્નિત તથા સદ્વર્તન)ના મૂલોને પોષવાને બદલે કેવળ શાખાઓને સંભાળવામાં

(જ) વામમાર્ગ અથવા દુરચાર ઉત્પન્ન કરવામાં

૨૪ પરમેશ્વર વિશેના સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, પરમેશ્વરનું સર્વવ્યાપક,

સર્વજ્ઞા સર્વ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ પાલન-પ્રલયકર્તા, સર્વનો સ્વામી અને સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણોનો ભંડાર, એ રીતે વર્ણન કરેલું સ્વરૂપ સામાન્ય માણસોને પૂરતું અને સમજવા માટે સહેલું લાગે છે. આ નિરૂપણમાં પરમેશ્વર વિષે કોઈ આકારનું આરોપણ કે સૃષ્ટિની રચનામાં કોઈ ખીજ ઉપાદાન કારણ ॥ કલ્પના નથી પરંતુ, જુદા જુદા ધર્મોમાં પરમેશ્વર માટે રાજા કે યોગીનાં રૂપો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે સમાજમાં એકાદ ચક્રવર્તી રાજા કે યોગીશ્વર અને તેના વૈભવ વિષે જે કલ્પના હોય તેની અનેકગણી વધારેલી કલ્પના પરમેશ્વર તથા તેનાં ધામ, વૈભવ અને વ્યવસ્થા વિષે કરવામાં આવે છે. એ કલ્પનાઓ માટે આગ્રહબુદ્ધિ એ ધર્મો વચ્ચેના કલહનું એક કાગળ થાય છે. આ કલ્પનાઓને પરિણામે પરમેશ્વર એ જગતનું નિમિત્ત કારણ જ છે અથવા માણસના જેવી યોજના અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિએ જગતની વ્યવસ્થા ચલતી હશે, એવી સમજણ મોટા મોટા પડિતો અને ધર્મીઓમાં થી જોવામાં આવે છે અને સામાન્ય લોકોને પરમેશ્વરને જગતનું ઉપાદાન કારણ સમજવાની કલ્પના સરખી બેસતી નથી.

૨૫ રાજાસ્વ કે યોગીસ્વ પરમેશ્વરવદમાથી જ તેના અવતાર, પુત્ર, પ્રતિનિધિ, પેગમર તથા તેના વિરોધી સેતાન, માર, કલિ વગેરેની કલ્પનાઓ થઈ છે. સમજને બીજે ચક્રવર્તીનાર કે ઇક લોકોત્તર પરાક્રમી અથવા સંતપુત્રને પરમેશ્વરનું પૃથ્વી સ્વરૂપ કે તેના તરફથી નિમાયેલ તારણદાર તરીકે રજૂ કરી, તેની આબુ બાબુ એક સમાજની રચના કરી એ જુદા જુદા ધર્મોની વિશેષતાઓ છે. ધર્મો ધર્મો વચ્ચેના ઝઘડાઓમાં આ તારણદારો પ્રત્યેનું અત્યલિમાન ધણો ભાગ ભજવે છે.

૨૬ એક નવો સમાજ રચનાર પુરૂષ પોતાના કાળના એને આબુ બાબુના લોકો કરતાં ગમે તેટલો ઉન્નત થયેલો હોય, અને તે પોતાના ન સમજમાં તે વખતે ગમે તેટલાં ભારે પરિવર્તનો કરતો જણાય છતાં ઝીણવટથી તપાસના એ પોતાના કાળની સેંકડો રૂઢિઓમાંથી આંગળીના વેદ પર ગણાય એવી વધારે રૂઢિઓમાં

ભાગ્યે જ મૂળથી પરિવર્તન કરી શકે છે બીજી રૂઝિઓને જેમની તેમ રાખી, તે પર પોતાની રીતરિવાજની મોહર કરી, કદાચ વધારે મજબુત પણ કરી જાન છે આ રૂઝિઓ પણ તેની આબુમાબુના અન તેના જ કળના સમાજ માટે અયોગ્ય ન હોવાના સભર હોય, પણ જ્યારે એ પુરુષની પાછળ એક ધાર્મિક સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે રૂઝિએ તેમજ તેણે કરેલા પરિવર્તનોને સ્વ-પ્રાપ્તિ અને સ્વ-દેશી જનવસાનો, અને તેમા પરિવર્તન ન થના દેનાનો આશય બધાય છે સનાતની શક્તિને આ ધર્મો વચ્ચેના કલહોનું અને ધર્મના વિકાસને અટકાવનાર આ પણ એક કારણ છે જ્યારે એ રૂઝિઓની પાછળ કોઈક ધર્મના ગ્રેષ્ઠો પણ જોડાયેલા હોય, ત્યારે તે કલહ અને પ્રગતિ વિરોધનું વધારે જવાનું કારણ થાય છે

૨૭ મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ અને શક્તિઓ વિવિધ પ્રકારની છે પણ તે સાથે જ તેમા સમાનતાઓ પણ કે આવી, થોડીવત્તી સમાન બુદ્ધિ અને શક્તિવાળા માણસોના બુદ્ધિ બુદ્ધિ જૂથો બધાનું જાય છે કેવાકે જૂથો વીખરાઈ જાય છે, તો પાછા થોડા જ સમયમા નવા ઉત્પન્ન થાય છે એકે જૂથમા ન હોય એવો સમાજની વચ્ચે રહેનાર માણસ ભાગ્યે જ મળી આવે છે વળી, મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિમા ધણું અંતર રહે છે આ રીતે આખી માનવજાતિ માટે એક જ બધારણ હોવું કઠણ છે માણસો બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતના, ક્યાક પરસ્પર સંકળાયેલા અને ક્યાક સ્વતંત્ર સમાજો કરીને રહેતે એમ માનીને જ ચાનવું જોઈએ આ વાત ધાર્મિક તથા બીજી જાતના સમાજોને પણ લાગુ પડે છે આખો માનવસમાજ કોઈ એક જ ધર્મ કે મતનો કરી શકાય એમ માનવું, અથવા દરેક વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર જ ધર્મમત હોય એમ માનવું, બન્ને અન્યનુદાય છે

૨૮ માટે જાતના વર્તમાન હિંદુ-મુસલમાન વગેરે ધર્મો નામરોપ થઈ જાય તો ચે, માણસ વિચારી પ્રાણી છે ત્યાં સુધી, બુદ્ધિ બુદ્ધિ

જાતના ધર્મમતો નિર્માણ થવાના જ. એ બધા માનવસમાજના મુખ અને શાંતિ માટે થાય અને સર્વોદયને વધારવામાં કાળો આપે એવી જ શરતો મોઢવી ધટે, અને એ શરતોનું પાલન થાય એ રીતે પ્રચલિત ધર્મોનું સંજોધન કે નવા થનારા ધર્મોની રચના થવાં જોઈએ.

(ક) ધર્મોનું સંજોધન

૨૯ મનુષ્યના શ્રેયઃસાધનના પ્રયત્નોને પાપવા માટે લુદા લુદા ધર્મોએ લુદી લુદી બાળતો પર ભાર મૂક્યો છે ખરો છતાં, બધાં ધર્મોમાં નીચેના છ અંગો સામાન્યપણે દેખાય છે. નત્વજ્ઞાન, આલંબન (ઉપાસના અથવા આચર્ય), ભક્તિ, સાધનમાર્ગ, તપ અને સદાચાર.

૨૦ દરેક ધાર્મિક સમાજ એ અંગોને ખાસ ખાસ રીતે પોપે એમાં દોષ નથી પણ એ પોપણમાં નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ અને જેટલે અંશે કોઈ ધર્મ કે તેના ગ્રંથોમાં ને નિયમોનો ભંગ થતો હોય, તેટલે અંગે તેમાં સંજોધન કરી તે દોષો કાઢી નાખવા જોઈએ.

૩૧ પહેલો નિયમ માનવ-અહિંસાનો. સર્વે ધર્મોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અહિંસાવ્રત્તિને પોપી છે નથા તેના પર ભાર મૂક્યો છે ખરો. પણ માનવહિંસાનો પૂરો નિષેધ ભાગ્યે જ કોઈ પ્રાચીન ધર્મોએ કર્યો છે, એ ધર્મોની ઉત્પત્તિ થઈ તે કાળમાં માનવોની પરસ્પર હિંસા લગભગ ગેજની વસ્તુ હોવાથી પ્રાણીહિંસા કરતાં માનવહિંસાનો નિષેધ કંવો વધારે કઠણ મલમ પડ્યો હશે. આથી, ને દિશામાં વિચાર મૂકવાનું એ ધર્મપ્રવરતે ને ભાગ્યે જ મૂઝવું છે પરિણામે, અહિંસાવાદી કે ભૂતદયાવાદી ધર્મોમાં એ માનવહિંસા પર ભાગ્યે જ લક્ષ અપાયું છે; ઊલટું, કેટલીક વાર તેને ઉત્તેજન પણ મળ્યું છે. ખુદ ધર્મના પ્રચાર માટે એ માન હિંસા થઈ છે અને તે પુણ્યકર્મ પણ લેખાયું છે ધર્મોની આ ખામી સુધારવી જોઈએ. અને, અહિંસાના પાલનમાં માનવહિંસાના નિષેધને પ્રથમ અને ખીજાં પ્રાણીઓની હિંસાને ખીજું સ્થાન આપવું જોઈએ આમાં, આનતાથી સામે પોતાનું

કે બીજાનું પ્રત્યક્ષ ગદ્યણ કરવામાં જે દિસા અનિવાર્ય પહોં કરી પડે તેટલો જ અપનાવે યોગ્ય ગણ્યા. એ અપગણ થઈ ચુક્યા પછી, ગુનેગારને સજા રૂપે દેહાન્ત દડ કે અગોર છે કરવાની પ્રથા સ વ ઠીકણી જવી જોઈએ

૩૨ બીજો નિયમ સર્વ ધર્મ-સમભાવનો એટલે કે માણસ બને પોતાની શુદ્ધિ કે વૃત્તિ પ્રમણે જુદા જુદા ગુરુઓ, સતો, માગ દશ કો, વીરો ઐનિદાસિક, પૌર્ગણિક કે રૂપકાત્મક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવે કે પોતાના તારણહાર તરીકે તેનું આનંદન સ્વીકારે, પણ કેમ પણ ધર્મનો અનુયાયી એમ ન કહે તે વ્યક્તિ સમક્ષ પરમેશ્વર છે અથવા પરમેશ્વરનો અવતાર પેગમર કે બીજો પ્રતિનિધિ છે કે તેની વ્યક્તિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમજ એમ પણ ન કહે કે તેના જ આલંબન વિના કોઈનો ઉદ્ધાર નથી પણ પોતા નેવી વૃત્તિના માણસો માટે પોતાનું આલંબન યોગ્ય હોય, તો પણ બીજી વૃત્તિના માણસો માટે બીજા જે એટલા જ યોગ્ય આલંબન હોઈ શકે છે એમ સમજી સર્વે ધર્મો અને તેના પ્રામાણિક અનુયાયીઓ પ્રત્યે આદર રાખે અને એવા આદરપૂર્વક પોતાના આલંબન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ અને સમજણ બીજાની આગળ પ્રગટ કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો કરે

૩૩ ત્રીજો નિયમ પાખડ નિરોધનો સર્વે ધર્મોમાં અનેક જાનતોમાં અશુદ્ધિ, મૂઢના ખમી વગેરે છે દરેકમાં કાષ્ટક પાખડ, દેખીતો દુગત્યાર વગેરે પણ પેટેલા છે એમ કહી શકાય કે દરેક ધાર્મિક સમાજમાં દક્ષિણમાગી અને વામમાગી પથો છે, તેમ કેટલાક દક્ષિણમાગી હોવાનો દલા કરે છે, અને કેટલાક પ્રામાણિક નિષ્ઠાથી વામમાગી હોય છે સર્વ ધર્મ સમભાવનો અર્થ એ નથી કે પોતાના કે બીજાના ધર્મ માં દેખાતી ખામી અશુદ્ધિ કે મુઠતાની તીકા જ ન કરી શકાય, દલા કે સ્વાધને ઉધાડા ન પડાય અથવા પાખડ અને દુરાચારોનો વિરોધ ન થાય પણ તીકા સદાનુભૂતિપૂર્વક હોવી જોઈએ અને વિરોધ

તીવ્ર છતાં અદિ'સાન્મક ગીતે જ હોય અસત્ય કે અનિશ્ચયે દિનશર્મા
આક્ષેપ, વિડંબના, માળામાળી, તોછડાઈ, કે અસંબંધતાને રચના ન
હોવું જોઈએ. સત્યાગ્રહ અચરી સકાય, પણ ગળાતકાં વાપરી
ન સકાય.

૩૪ ચોથો નિયમ સમાજવ્યવસ્થાના પાલનને અને પંદેગી ધમતો.
એટલે કે કોઈ માનુસ ભવે પોતાની ડુગી પ્રમાણે ભંડિનના કે
અનુષ્ઠાના વિધિ રાખે, કે તોતોનું પાલન કે હિજનણી કરે, પણ તે
બધું સાવ'જનિક અને પંડોશીની ચે.અ સમવેગને અવિરોધીપણે
અને લાગણીઓને સાચવીને જ થવું જોઈએ.

૩૫ પાંચમો નિયમ સદાચારનો. દુન્યાનો ગત્રાવ કંવની કોમ પણ
ધમતે છૂટ ન હોઈ શકે, જેમ સત્ય. અદિસા 'બ્રહ્મચર્ય', વગેરે
સાવ'લૌભત્વો છે, તેમ વિનય, સ્વચ્છતા, અમત્તા (Non-drunken
ness) વસ્ત્રપરિધન વગેરે સાવ'જનિક સભ્યતાઓ છે. આર્થી
વિશ્વ સંઘાત, વ્યભિચાર અત્યચાર, ચોરી, લૂંટ વગેરે આતનાથી
કર્મોએ સાવ'લૌભ અધર્મો અથવા દુન્યાગે અને અવિનય,
ગંદગી, મદ્યવસ્થા, સમાજમાં અવસ્થિતા વગેરે સાવ'જનિક
અસભ્યતાઓ છે એવાં કર્મો કે ટેવોમાં ધામિકતાને ખ્યાલ
પોષનાર ઉપદેશો ત્યાજ્ય સમજી કાઢી નાખવા જોઈએ.

૩૬ છઠ્ઠો નિયમ, સાવ'જનિક પ્રેયસિદ્ધિનો. રાજ્ય, સમાજ, કુટુંબ
લગ્ન, દાય (વારસો), ઉદ્યોગ, નગર વગેરેની વ્યવસ્થાઓમાં જુદા
જુદા ધર્મો પોતાના અનુયાયીઓ માટે ખાસ નિયમો દર્શાવે કે
પ્રચલિત રીતિઓમાં પરિવર્તન કરે, તો તે એવી મર્યાદામાં થવા
જોઈએ કે જેથી તે એ ધર્મના અનુયાયીઓ કરતાં વધારે
વિશાળ સમાજને હિતકારી થાય અથવા અનુકરણીય લાગે, પણ
તે ધર્મના અનુયાયીઓનું જ પ્રેય વધારનારા અથવા વિશાળ
સમાજ પર જોડે વધારનારા ન થાય. દા. ત. આલુઆલુના
સમાજમાં અનેક સ્ત્રી પગલુવાની પ્રથા હોય તો કોઈ ધર્મ
પોતાના અનુયાયીઓ પર એકપત્નીવ્રતનો નિયમ મૂકી શકે
પણ આલુઆલુના સમાજમાં એક-પત્ની-પ્રથા હોય તો તે
બહુપત્નીત્વ દાખલ ન કરી શકે. અથવા આલુઆલુના સમાજમાં

સ્ત્રીઓનો વારસાહક ઓછો હેય, તો કેાઇ ધમ તે વધારે, પણ આત્મબાળના સમાજમાં જેટલો હક પ્રચલિત હોય તેન ઓછો ક નારો નિયમ દાખલ ન કરી શકે એ જ રીતે ધર્મેનું ક્ષેત્ર આ બાબતમાં એટલું મર્યાદિત સમજવું જોઇએ કે વિશાળ સમાજ આ બાબતમાં સાવજનિક દ્વિત વધારવા માટે જે ફેરફાર કે વા માગે તેમાં ધાર્મિક સમાજો તગ્મથી અડચણ બતાવી શકાય નહિ આ નિયમ નવા ધર્મેનું, તેમ જ બહારથી આની નવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરનાર ધર્મેનું તથા ધર્માન્તર કરનાર ત્રણેને લાગુ પડે મતલબ કે ધાર્મિક સમાજો પ્રેયોના ક્ષેત્રમાં જે વિશેષતા પોતાના અનુયાયીઓ માટે દાખલ કરે તે ત્રેય દ્રષ્ટિએ અને સમયની દિશામાં હોય, ભોગવૃદ્ધિ ॥ ૩ પોતાનાજ અનુયાયીઓના અધિકારોની વૃદ્ધિની દિશામાં ન હોય

૩૭ આ દ્રષ્ટિએ સર્વ-ધર્મ-મતોનું સશોધન અને નવું વિવરણ થવાની જરૂર છે ઉ ૧૨ ધાર્મિક વર્તિવાળા સર્વધર્મસમભાવી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ આ રીતે જુદા જુદા ધર્મેનું સશોધિત સ્વરૂપ પ્રજા આગળ મૂકે તો તે સરસ મેવા થાય

૪૮ એનું સશોધિત વિવરણ એ રીતે થવું જોઇએ કે બહુ જ સક્રિયિત દ્રષ્ટિએ ન જોનાર અનુયાયીને પણ એ માન્ય થાય અને અન્ય ધર્મીઓને એમાં કશું ખટકે નહિ એ કેવળ તે તે ધર્મેની પ્રશસ્તિઓ જ ન હેય એમાં પેટેલા દોષોનું તથા છાડી દેવા યોગ્ય અશોભ નીકળતાથી છર્ના સમભાવથી નિરૂપણ પણ તેમાં હોવું જોઇએ

૩૯ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓનો આ કમ કરનાનો આધારિત રીતે નવારે અધિકાર છે તેમને તે માટે વધારે અનુકૂળતા પણ હોવાથી તેમનું કતવ્ય પણ ગણ્ય પણ બીજા ધર્મના અધિકારીઓ તેમ ન કરી શકે એમ માનવું જોઇએ

૪૦ સક્રિયિત દ્રષ્ટિના અનુયાયીઓ તથા, જેમના મ્વાય' ઓ વામાચારને ધકકે પહોંચે એમ હોય તેમના તગ્મથી આ પ્રયત્નો વિરોધ થવા સભવ છે પણ જે એ ત્રણે સામાન્ય

જનોની પોતપોતાનાં ધર્મમાં કેળવાયેલી ધાર્મિક વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષનારાં અને એમનાં જ્ઞાન, આલંબન, ભક્તિ તપ, સાધન અને સદાચારને યોગ્ય વલણ આપનારાં દશે. તો તે માન્યતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા વિના રહેશે નહિ.

૪૧ આને જ અંગે પ્રાચીન કે અર્વાચીન બહુમાન્ય થયેલા ધર્મગ્રંથોની સંશોધિત (expurgated) આવૃત્તિઓ, તથા તેના પ્રમાણભૂત થઇ શકે એવાં સરળ અને શુદ્ધ ભાષાંતરો થવની પણ જરૂર છે. જેમ ભારે વિદ્વાનો સિવાય કોઇ બાધામુક્તને દિશ્તુ, ગ્રીક કે લેટીનમાં વાચતું નથી, તેમ ઉપનિષદો, ગીતા, દ્વગન, ઝંદ અવસ્તા વગેરેના મૂળ જોટલાં જ પ્રમાણભૂત ગણાય એવા વર્તમાન લોકભાષાઓમાં ભાષાંતરો મળવાં જોઈએ.

(૩) લોકધર્મ

૪૨ ઉપસા વિચારો અને સૂચનાઓ બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રત્યક્ષિત ધર્મોં વિષે થયાં. પણ જેમ રાજકીય બાગતોમાં કેટલાક લોક મક્રમ પણ એક પક્ષ અથવા બીજા પક્ષના આગ્રહી હોય છે, પરંતુ સામાન્ય જનતા, કોઇપણ પક્ષ માટે બહુ અભિમાન રાખ્યા વિના, દરેક પ્રસંગે પોતની સમજણ પ્રમાણે જે પક્ષ સારો લાગે તેને પોષતાનો ટેક આપે છે, તેમ ધાર્મિક બાબતોમાં યે બને છે. ધર્મના આગ્રહી અનુયાયીઓ થોડા જ હોય છે સમાન્ય જનસમાજ જન્મ ધર્મને સ્વધારણ રીતે અનુસર્વા કરે છે, છતાં એ વિષે અત્યંત અભિમાન રાખતો નથી. ધર્માન્તર કરનારાઓનો મોટો ભાગ આ લોકોમાંથી જ નીકળે છે.

૪૩ તેથી સર્વ જાણીતા ધર્મોંથી તટસ્થ રહી પ્રજાની ધાર્મિક અને સદાચાર પ્રિય વૃત્તિને કેળવે એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના સરળ નિરૂપણની જરૂર છે. એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સાદામાં સાદી સમજ, આલંબન (ઉપાસના) નું શુદ્ધ સ્વરૂપ, ભક્તિની અસાપ્રદાયિક અને અકર્મકાંક્ષી રીત, સાધના અને તપના શુદ્ધ-ગમ્ય પ્રકારો તથા સામાન્ય માણસોની નૈતિક કૌવતને એમાલુમ રીતે વધારે એ રીતે સદાચારના સરળ નિયમોનું નિરૂપણ

તાં, તથા જગતમાં થઈ ગયેલા ધાર્મિક પુરુષોના જીવનમાંથી અમરકારોને અલગ કરી તેમની ધર્મ ભાવના, ધર્મરૂપરાયણ તથા ઉચ્ચ ચારિત્રને દેખાડનારા ચારિત્રો દોષ આમરગ' અને શુદ્ધ જિનાસુઓ માટે તેા આ જ ધર્મ આ ધર્મ'અથવા ધર્મ જશે ૪૮ ધર્મ' અને તત્ત્વજ્ઞાનના ધ્યાનિત્રવાન અભ્યાસીઓ અને ધાર્મિક વૃત્તિઓના પ્રબુધ્ધ કૃતિઓ તથા લેખકો આ જગતના સાહિત્યદ્વારા પ્રજાની સાચી સેવા કરી શકે

કલા-વિભાગના પ્રમુખ
શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળનું
વ્યાખ્યાન
ચિત્રસૃષ્ટિ

ઉગે રવિ,—ઉગે ઉષા અરુણ કે લગાક્રિયો કહોઃ
ઉગે નલતટે અહા, કઠણ રેત—ટીંબો શિરેઃ
ઉગે દગ સુખીદુખી ઉર ઉતારતી રેખમાં,
રકુરે કલમ ત્યાગ—રાગ-વધલવ નિચોવતી રંગમાં,
ધડે તનમરોડ ત્યાં, કથતિ ગુલ ચારિત્રનાં,
કટાક્ષ ચિતરે તિહાં, પટ ઉકેલતી દૈવનાં;
છખી જ નિરમે તિંહાં પ્રકૃતિ મૂકને અર્પતી,
અશબ્દ પણ કારમી ગજબ ભાખનારી ગિરા

પધાર, સખિ! હેતને ઉમળકે વધાવું તહેને;
અકેલ હતિ, આવ ભેટ, મુજ માજણી ખેનડી !
અને સદન આ લલે કઠણ રેત—ટીંબો રણ,-
ઝિલી કિરણ આલનાં, ગુથિયું બેઉ સાથે હવે
સુકોમલ અનગમાલ, મધુરા રસે દહેરતી;
ઉરો હિંચવતી, સુધાધુટ પીવાડતી, રપસી.

—બ. ક. ઠાકોર

ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના જન્યુઆરીમાં ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય વયોવૃદ્ધ સાક્ષરની કલમે ગુજરાતની કલાના સ્વાગતમાં આ પકિતઓ લખાઇ ત્યારે મને ખ્યાલ પણ નહોતો કે જાણેઅજાણ્યે ગુજરાતની સાહિત્યદેવી ખરેખર આ ‘અશબ્દ ગિરા’ને ‘આવ

શ્રી રવિશંકર મહાશયકર રાવલ

પ્રમુખ દવા નિલાય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેત

તેમજ અધિવેશન કરાવી

૧૯૩૭-૩૮

નેટ મુજ માળણી બેન' 'હેતને ઉમળકે વધાવુ તને' કહી
 'ટની સહાયતાથી તેને હુશ્મા લેવા ઇતેબર હતી! નહિ તો
 આ મ્થાને, ન્યા હજી મધ સાનેજ કાકાસાહેબની પુણ્યસલિયા
 ગિરાદારા મુજ'ગ જનતાએ કનાની અનેાખી પાવનકારી પિગન
 કરી જે ત્યા, તે પછી માગ જેવા 'મૂક વાણી ના ઉપાસકને એ
 પરપગમા અધિકારી કરવાનું સદલાગ્ય શી રીતે મળે? હુ એમા
 જરૂર મુજ'ર વાડમયના ઉપાસકોનો કલા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને
 પક્ષપાત જોઉં છુ પણ એથી મારા પર આની પડેલું કત'બ્ય
 મારા ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસની ઊણુપને લીધે મને જરા
 મુઝનણ કરાવે છે

સુભ એ આ કાવ'મા સહાય કી શકે એના ધણા કવાકોવિદો
 મુજરાતમાં છે, અને એ બધાનો સહકાર અને સહચાર થઇ શકે
 તો કનાનું સન્કરણ અને સમાગ્ગ યથોચિત રૂપે થઇ શકે થીયુત
 નાનાનાલ ચમનલાલ મહેતાએ તેમના કવાસાહિત્યથી દ્વિદી
 જનતા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તેના માટે મુજરાત પહેલું હકદાર
 મનવું જોઇતું હતું સ્વ કનેયાલાન વકીલ જતાં કવાકારોએ
 એક મોગા ભેરુ મુમાબો છે તેમણે પોતાની લડતની ખાતર
 અગ્રેજી ભાષામા જ પોતાનાં કવાક ડિકાઓ પ્રચારી અને મુજરાત
 છતે પાત્રે તેમનો રસ ન લઇ શક્યુ એ સમય આવે તે પહેલા
 ભાવી અન્યથા કરી ચૂધ્યુ

શ્રી દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી આપણી પ્રાચીન મૂર્તિકલા અને
 ગ્યાપત્યના નિષ્ણાત અભ્યાસી છે અને તેમની પસેથી કવા
 સાહિત્યમા અમૂલ્ય કાળો મળે એમ છે અમદાવાદના શ્રી સારાભાઈ
 નવાબે 'જૈન ચિત્રકરપદ્મ' નામનો મોટો કલામય તૈયાર કરી
 મુજરાતના કવાસાહિત્યમા સગીન વધારે ની આપ્યો છે શ્રી
 મનુલાલ ૨ મજમુદારે ખૂણેખાયરે પડેલી સામગ્રી શોધી હમણાથી
 તળપદી મુજરાતી ચિત્રમ્વાના અભ્યાસમા જે ગ્રેણીબદ્ધ લેખમાળાઓ
 પ્રકટાનવા માડી છે એ તેમને ભાષાના ઇતિહાસમા તેમ જ કલા
 મીમાસામા આગળ પડતુ પદ અપાવે એટલી સચોટ અને

ગુણગંભીર છે. ડૉ. દરિપ્રસાદ દેસાઈએ પોતાની વક્રનૃત્યશક્તિ અને લેખિની કલાની સેવામાં અપંગુ ક્યાં જ છે એવું લાગે છે. આમજનોને પણ કલાનું માદાત્મ્ય સમગ્રવયમાં દાકનર સાહેબ પોતાની કલા પરની નિરૂપણીથી જ કનેકમદ થાય છે. શ્રી. ગંગનન વિશ્વનાથ પાટક અને શ્રી. વીરેન્દ્રરાય મહેતાએ સાહિત્ય પરિષદના નિમંત્રણમાં સ્થાપત્યકલા ઉપર લેખો આપ્યા છે અને તેઓ દલુ પણ પ્રસંગોપાત પુરતકે, વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓથી પ્રગ્નમાં કલાસંસ્કાર દેલાવવા મથે છે. એ જ રીતે અંબાલાલ પુગણી, કાલ અંકલાવાળા, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બચુભાઈ રાવત, ચન્દ્રવદન મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, નિતુભાઈ મહેતા, દિનેશશા મહેતા, દરકાન્ત શુક્લ વગેરે ગુજરાતના તરુણ સાહિત્યકારોએ કલાના સમુદાયના માટે વિવિધ સાહિત્ય સભ્ય છે પ્રાચીન-અર્વાચીન કલા, નૃત્ય, અભિનય, સંગીત, સિનેમા, કોટોગ્રાફી, મુદ્રણ વગેરે કલાઓના એ મીમાસકો અને પ્રવર્તકો પણ ધારે તો સાહિત્ય પરિષદના અગમાં રહી પ્રગ્ન પર ઘણી અસર લાવી શકે અને પ્રગ્ન પર કાબૂ ધરાવતી એ બધી કલાઓને સંસ્કાર, અભ્યાસ અને રસિકતાના જળે સંશુદ્ધ રાખી શકે. એ ઉપરાંત આપણી વિદ્યાર્થીઓએ પણ કલકતા હનિવર્સિટી જેવાનું ઉદાહરણ લઈને હવે કલાના પ્રતિષ્ઠાન માટે એક આસન (chair) નિર્માણ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે, કે આખા ગુજરાતમાં, શું વિદ્વાનો, શું સસારીઓ કે શું વેપારીઓ, કલાનાં 'આલસા કિરણ' ઝીલવાને ખરેખરા ઇતેજાર તો છે જ. પણ તેમની હિત્તઓ પૂરવા તૈયાર થએલી આ 'અશબ્દ પણ કારમી ગળત્ય લાખનારી ગિરા'ને, પૂ. ગાંધીજીએ ગયે વખે પૂછેલો પ્રશ્ન "એ કલા ગામડાંને શું આપી શકે?" દલુ ઊભો જ છે. એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અપાશે ત્યારે જ કલાની સાચકતા સંધાશે.

આ પ્રસંગે એ પ્રશ્ન જ મારા મન ઉપર ધૂન્વા કરે છે; પણ તેનો ઉકેલ કરી શકીશ કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. છતાં હું આશા તો રાખું કે મારી નિષ્ફળતાએ એ પ્રયત્ન બીજા સમર્થ અભ્યાસકો

અને ચિત્રકો ઉઠાવી લે અને પાર ઉતારે તો જનતાના એ મહાન પ્રતિનિધિ આગળ મ્હાનું મિરદ પૂણું થાય

પણ મોટો સવાન તો એ ગહે છે કે એ પ્રશ્નોનો જવાબ ક્યાથી મળે ? કનાના અરૂપો કષ્ટ આજકાલના નિર્માયા નથી માનવી તેની કોષપણુ જાતની ચર્ચા કે નિવચન કરનાનું શીખ્યો તે પૂવે, હજારો વર્ષ પહેલાં સસા મા કનાના પગરણુ થઈ ચૂક્યા જ હતાં, અને કલા કોષ વસ્તુને કે લાવને લક્ષીને અથવા તત્વાનુસંધાન રાખીને માનવીના મગજના એક ફાટા રૂપે બહાર પડી ચૂકી જ હતી પછી લાને ખીજા યુગના માનવીને તે કોષકો લાગી અને આજે તો આપણી સામે યુગોના અસ્તરમાથી કેમિક સ્વરૂપાન્તરો કરી કનાકૃતિઓની મોગી પેઢીઓની પેગાઝો ઊતરી આવી છે દરેક ખડ, દરેક દેશ અને દરેક પ્રાતમા પ્રાચીન યુગથી આજ સુધીમા અજબ શિષ્ટ અજમ ચિત્રકામ કે નાટ્યસ્વરૂપો અને નૃત્યનીનાઓની પરપરા તથા કલાકૃતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે એટલું સુધી કે કોષ દેશમા આપતાદાની જ કલાત્રેણીઓ તેના નારમો ધનકારે એટલું લિન્નપણુ અને છેદુ પડી ગયું છે કવાનું પ્રમાણપત્ર કે ચિત્રો ચોડી આપનારા જે જમીનામા નહોતા એ જમાનામા થએલી કૃતિઓને ક્યા તરીકે આવકારવા લાગેલ આજના કલાકોનિહોને કાલે એ અધિકાર પડે નિયુક્ત કર્યા ? શી રીતે તેઓ તેના ગલિંત જાકેતને સમજવા લાગ્યા ? શા માટે તેઓ જૂના પથરા, પૂતળા, તાડપત્રો, પોથીઓ ઓળિયાઓ ધાતુપ્રતિમાઓ મમીઓ વગેરે સધરી સધરી મોટા મહાલયોમા સાચવવા લાગ્યા ? સિંચ, પારંતી, કૃષ્ણ, અમુર વગેરેની કથાઓમા શ્રદ્ધા નહિ રાખતી પ્રજા પણ આજે શા કારણે તેમના નામથી થતા તાડપો અને ગસડીલા જોવા અધીરી બને છે ? આ બધા પ્રશ્નોની સાકળ નેડીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે કના નામનું કોષ તત્ત્વ એ બધામા એક પડથો પાડી રહ્યું છે પણ એને ઓળખવું શી રીતે ?

એક વખત આપણો દરેક સુચિલિત માણસ ગ્રીષ્મ કનાની વાત કરતા અજમ માન અને લગ્યતા અનુભવતો, ઇટલી, જર્મની કે

ક્રાન્સની ભલક અને કોરમથી અંબવતો. એનું કારણ ગોધીએ તો દૂર જવું નહિ પડે. એની નજર સામે રત્ન યતા એ દેશની કલાઓના નમૂના અને તે પર કળેશી એ દેશના વિદ્વાનોની પ્રશસ્તિઓ જ તેના પર મંત્ર અલાવતી. આજે સમયના પલટો કદાચ નાં જ છે. યુરોપના કલાપ્રશસ્તિકારોએ એકાએક અજાંતા, ઇલોરા અને એલીકન્ટા જોયા, જૂનાં ચિત્રો જોયાં, ગરબા જોયા, ગસ જોયા, એક વખત જંગલી ગણાતી પ્રજાનાં નૃત્યો જોયાં, અને તેને કલાનું બિરુદ આપી માનવતા કરી દીધા ત્યારે આપણા વિદ્વાનોની આખો ઉધડી, અને તેઓએ ચોળતા ચોળતા તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે તે પહેલાં તો પેલાઓએ તે પર પુસ્તકોને પ્રવચનોની દારમાળા ખડી દીધી છે અને તેનાં પરિચય તથા પરિશીલનથી આપણી પેઢીઓ પોતાની કલાસંપત્તિ પર નવો પ્રકાશ પડતો જુએ છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલથી મુંબાઈને અજાંતાના અસ્તિત્વની ખગ્ગ હતી, ઇલોરા તેને બાણીની હતી અને એલીકન્ટા તો તેના આગણા-માં જ હતી, છતાં મુંબાઈની યુનિવર્સિટીને અને તેના વિદ્વાનમંડળોના વર્ષો સુધી ત્યાના ખેનમન કલાકૃતિઓ ઇંગ્લેન્ડના પીગમીડો કરતાં જે વધુ ગહન અને અકલિત રહી હતી. ગુજરાતનાં શિલ્પ અને લાકડકામને તો હરરાજ કરી નાંખવા જેવું, ખાલી ખાડા પૂરવાના ઉપયોગનું કે નવા મકાનો ॥ બી તો પૂરવાને લાયકનું માનનાર, અધિકારીઓ અને નગર-જન હજી પણ સુલભ છે. ધર્માધિકારીઓએ પણ મંદિરોની બી તો પરના કલાશણગારો અને ચિત્રોને તેલના રંગડાથી પીલવામાં અથવા ચૂનાના ફચડાથી લાકી દેવામાં દેવની અચંના માની લીધી આમ, કલા પ્રતિના એક પ્રચંડ અજ્ઞાનભરી ખેદરકારી અને નાસ્તિકવાદ લોકો પર આજ સુધી આધી કરી રહ્યાં હતાં અને એના પરિણામે જ આજે જીવનની રચૂલ તેમ જ સૂક્ષ્મભાવ પોષક બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તોછડાપણું બરછટપણું અને કુટેલતા પ્રવેશી ગયા છે

આમ કહીને હું મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ભાવોને કલા-નિર્માણ સાથે જોડી દઉં છું એથી ધણાને નવાઈ લાગશે. પણ એ ખરી જ બીના છે કે આકૃતિની રુચિરતા અને સુંદરતા પરખવાની આખ પ્રજાએ ગુમાવી .

એટલે જ એને જીવન જોગવાની કુટુંબ અને બેડોળ સામગ્રી ચલાવી લેના મહોલ થતો નથી શી રીતે માણસ દરમિયાન જંગતો પોતાના આતર જંગત સાથે આકળી લે છે એ પ્રમાણ આજના માનસ સામગ્રીએને હવે અગત્ય હોતો જોઈએ. હિંદુ પણ એમનો અનુભવ થયો તે પૂર્વે મનુષ્યો આતરના જંગલ વચ્ચેનો વ્યવહાર તો રથપાઈ ચૂક્યો હતો, એટલે આજે તો એમને પોતાના મન વડે એ વ્યવહારના કાનૂનો ગોઠવાનો જ પરિશ્રમ કરવો પડે છે.

પણ આકૃતિઓ અને દૃશ્યમાન કલાકૃતિઓને ઓળખવા માણસને પ્રભુએ એક અરસ સાધન આપ્યું છે 'દૃષ્ટિ' તે 'દૃષ્ટિ' નો ને કોઈ બેચેન ઉપયોગ કરી શકે તો કના અને કનાના પ્રકારોનો પરિચય કરી જાણી જાય આ વિષયમાં હું ક્યા ક્યાની દૃશ્યમાન થતી કનાપ્રવૃત્તિને જ સમજાવું છું દૃશ્યમાન જંગલ અને આતર જંગલ વચ્ચે વ્યવહાર રથપાઈના મૂળ કાણુ આ 'દૃષ્ટિ' છે 'દૃષ્ટિ' અને નેત્રોનો ભેદ તો સુરપટ છે નેત્ર અવયવ માત્ર છે, 'દૃષ્ટિ' તેની મારફત થતો મોજૂમિ સુધીનો વ્યવહાર છે.

'દૃષ્ટિ' મનુષ્યના જન્મની સાથે જ મળી હોવાથી તે વડે થતા મન પડના આધારો-વ્યાધારોથી ટાલક જ મળી શકતું હશે 'દૃષ્ટિ' સમીપ આવતા આકારો, રૂપો અને પ્રવૃત્તિઓ મન ઉપર જે માર્ગીઓનો ભાર ભરે છે અથવા મન પોતે તે દ્વારા જે જે સમજે છે તેને મારે આપણી પામે એક બાહ્ય જ સમજ શકે છે ચિત્ર ચિત્તને 'દૃષ્ટિ' મારફત જે કંઈ મળે તે જ ચિત્ર જે 'દૃષ્ટિ' ચિત્રરૂપે દૃશ્ય પદાર્થોની માર્ગી રચના કરી શકતી નથી એ 'દૃષ્ટિ' કુદિત છે, અથવા એ 'દૃષ્ટિ' ખુબ ચિત્ર પકડતી નથી પણ તેના પ્રતિનિધિરૂપ માં સંસ્કૃતને પકડી લે છે એટલે કે મૂળ પદાર્થ કે અરૂપ છોડી દઈ તેને માં એક અગત્ય કે ભાગથી કરી વિજ્ઞાનની નોંધ માત્ર તે રાખે છે જેમ કોઈ માથે જોઈને તેના શીર્ષક જ વાંચી લે, પદાર્થ જોઈને તેનું શિખર જ માન વાદ રાખે, તેમ આમ સમગ્ર રચના ધાગળુ કરવાને અશક્ત નીડેથી 'દૃષ્ટિ'ને સંકેતોથી નિભારી લેતું પડે છે અને તેથી વખત જતા તે વ્યવહારનું પ્રવિરત ન થતી વખતે એટલા અથવા ભાગથી એટલો જ સંકેત રાખે છે આના સંકેતોમાંથી ભાષાના ચિન્હો અને

કલાનાં સ્વરૂપો જન્મે છે. ભાષા ચિન્હોથી ઉદ્ભવ કરે છે, કલા સ્વરૂપોનાં સકલનથી મૂળ વ્યવહાર કે સ્વરૂપ રજૂ કરવા મથે છે, એટલે જ તે વધારેમાં વધારે સચોટ રીતે રજૂઆત કરવા સમર્થ થાય છે. મૂળ દર્શન રજૂ કરવામાં ભાષાના પ્રયોગ નવાં અદ્ભુત રહે છે ત્યાં કલા એ કાય અનંક સ્વરૂપો, ચેષ્ટાઓ, અભિનયો, નૃત્યો, મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમા પ્રકટ કરે છે. આ સર્વ દ્રશ્ય કળાઓ એકમેકને ગાઢ પણે જોડાયેલી છે—એટલે મુઠ્ઠી કે તેમના સ્વરૂપનિર્માણના કાનૂનોમાં ભાગ્યે જ કંઈ ફરક રહે છે; અને એથી જ તેનો સમાદાર કરનારા એક જ કિતાબે તેમને સંધરે છે

જક્ષમા સ્વાવગ વાપિ ચે સન્તિ ભુવનત્રયે ।

તેષાં સ્વમાવસ્તદ્વત્કરણં ચિત્રમુચ્યતે ॥

ચિત્રશિલ્પસર્વાદ્દેશ્યકરણં ચિત્રમિત્યભિધીયતે

ભારતના પ્રાચીન સંપ્રદાયમા પણ ચિત્રને આ રીતે જ ઓળખાવ્યું છે. જગત સ્થાવર જે કંઈ હોય તેના સ્વભાવ સાથે તેને રજૂ કરવું તેને જ ચિત્ર કહેવું. ચિત્ર એટલે આપણે સમજીએ છીએ તેમ માત્ર કાગળ ઉપરની આકૃતિ નહિ, પણ દર્શિ દ્વારા ઇચ્છા ઉપર જે વ્યવહાર રમી રહે છે તેનું નિરૂપણ

આથી ચિત્ર શબ્દ બધી જ દ્રશ્ય કલાઓને લાગુ કરી શકાય, એટલું જ નહિ પણ તેના કલાવિધાન માટે ચોક્કસ પદ્ધતિ કે રેખાવલંબનો સ્વીકારવા પડે રંગ, અભિનય, અગમગેડ, રૂપરચના અને સમગ્ર દર્શન પર ચિત્રકલાનો જ અધિનર અને અંકુશ રહે છે. ખુબ જોતાં એ કલાઓ અલગ પ્રકારે નહિ, પણ ચિત્રકલાનાં જ વિસ્તૃત અને સઘન સ્વરૂપો છે.

માત્ર હાથપગ હિંચાનીચા કરવાથી નૃત્ય થતું નથી. દૃષ્ટિની સામે બધાએલા પટ પર અજોના તથા વસ્ત્રાના રેખાચિન્હો સચ્ચય થી જ નૃત્ય આર્થક બને છે. અલગત, આ કલામાં સંગીત અને ચિત્રની સીમાઓ એકમેકમાં ગસ લેતી દેખાય છે. કાનને તાલનો કે મુઠ્ઠીનો ધ્વનિ રંગના આથી શકે તે જ હિસાબે હાથ પગ કે વહેવાના ભાવોનું પરિવર્તન અને દિલચાલ આવશ્યક

ગદ છે પણ સ્વગા અભાવે ય નૃત્ય ઉપે આનેખાએતા શિવ પાનતી ગણેશ વગેરે માન તેમના અગમ ગો વડે સ્નાત્યમૂર્તિ મની જેવા કોતરાઈ ગયા છે

એલે કે દશ્ય કળાઓ માન નેનામ્પણ માટે અને એ રીતે ધીમ્ન ચિત્તોનું અભિમધાન કરાગે ચિત્તકળાના આનન્દ્ય ધર્મેતિ અધીન રહે છે જ એ માટે આપણા શિષ્યરાત્રનો એક પ્રમાણ્યૂત મોડ પણ છે

રૂપભેદા પ્રમાણાનિ માવલાવ્યયોજનમ્ ।

સાદશ્ય વર્ણિકામદ્વ દ્વિનિ ચિત્રપદ્ધત્કમ્ ॥

આ મ્નોક અગિયારમા શ્લોકમા વાતસાવનસૂત્રના નિમકાર યગોધરે દાગે છે, એટલે તેના સમયના વિદ્વાનોમા તે સુપરિચિત દોષ તો પ્રજ્ઞને તેનું જ્ઞાન એથી પણ જૂનું દોષુ જોઈએ અને હિંદી ચિત્રકલાનો ઉપક્રમ તો ઇશુની પદેના એ શનાબ્દીથી થઈ રહ્યો હતો એ સુસિદ્ધ થયું છે આ મ્નોક ઉપર શ્રી અવતીન્દ્રનાથ દાગોરે બહો પ્રકાર પાડતું નિવેચન કયું છે

એ મ્નોકમા જાગાવર્ણા મનાતા ૫ અંગો—૧પમે, પ્રમાણ્યુ જ્ઞાન સામ્યયોજના, સાદશ્ય અંો વણ્યુલગ—રો જળા રિમ્તાન્થી નિચાર કરીએ

ઉપલેદ

૨૫ શબ્દથી આપણે આખને તૃપ્ત કરે એની જ આદૃતિગો સમજીએ છીએ પણ જ્યોતિ વદ્યતિ ક્ષ્ણાનિ એ ન ક્યની ઉપ કોરે કહેવું તે અપ્પટ થઈ જાય છે

૨૫ શબ્દથી મ્તુનું અગ્નિતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ દેખાતી વસ્તુનો જે ખ્યાન ચિત્તમાં ધિતર્યો દોષ, એટલે દૃષ્ટિબ્યોતિ જેટલું ગ્રહણ કરી ત્રકે તેટલું જ ઉપ માનની જોઈ શકે છે આમા ધણા બે પડી જાય છે સામાન્ય માણસ એ પદાય જુએ છે તેમા અન કલાકાર પોતાની દૃષ્ટિની તીવ્રતાથી તે પદાયના જે અને અંગો અને સ્વભાવ જોઈ શકે છે તેમા ફક્ક પડે છે આપણો જીવન તી જરૂરિયાતોનું વ્યાણ્યુ એટલું જાડું રહે છે કે આપણી

નિરીક્ષણશક્તિને તેની જ સેવામાં ગેઢાઇ જવું પડે છે અને તેથી સમય તથા નકલિદ્વેષો બચાવ કરવા આપણે વસ્તુના ઉપયોગ જોડણા ભાગે નમ્ર જ ધ્યાન આપીએ છીએ; એટલે પુનઃ તેને ઝોળખી શકીએ એટલા જ પ્રકાર આપણા ચિત્ત ઉપર નોંધાય છે અને ખાટીનું બધું અવલોકન એજે જાય છે. આણુ વ્યવહારમાં માણસ જાણે પદ્મથં પગની ચિટ્ટી જ વાંચતો હોય અને પદ્મથં નીરખતો ન જ હોય એવું લાગે છે, એટલે કે વ્યવહારની બધી જ વસ્તુઓ પર આ અધારપછેટા પડ્યા રહે છે. જ્યારે આપણે ઉપયોગ સિવાયના હેતુથી કાંઈ દ્રવ્ય નીરખીએ છીએ ત્યારે જ આપણે તેનું ખરું દર્શન કરીએ છીએ. નકમીદાર પાત્ર કે હીરો દ્વાથમાં લેના જ ગમે તેવા માણસ પાશુ તેના બપનો વિચાર બાણુ રાખી જરાકે રસથી તે પર પોતાની નજર ફેરવ્યા વિના નહિ રહે

નજની યારીકી પરત્વે જનસમુદાયમાં એટલું અભુધપણું છે કે ઘણી વાર પદ્મથોના રૂપ વિષે તેમને કશો ખગ ખ્યાલ હોતો નથી. ચિત્રકામ માટે તેઓ એક જ કસોટી કરશે, કે તે કુદરતને બગેબર મળતું છે કે નહિ ખરું પૂછે તો કુદરત કેવી છે તેની જ તેમને ખબર હોતી નથી. તેમણે કંઈનું કંઈ જોઈ રાખ્યું હોય છે, એટલે ચિત્રકાર જ્યારે કંઈ સચોટપણે જોએલું રજૂ કરે છે ત્યારે “આવું તે કદી હોતું હશે ?” કદી તે તેનો વિરોધ કરે છે.

માણસો ચિત્રોમાં જ પદાર્થો અને કુદરતનું સાચું સ્વરૂપ પામી શકે, કારણ કે ચિત્રકારે દ્રષ્ટિના અભ્યાસ વડે જે સંશુદ્ધિ કેળવી હોય છે તે કેળવવાની તેમણે કદી નકલિદ્વેષીથી હોતી જ નથી. ચિત્રકાર દસ જાતના મનાવી જુએ છે ત્યારે તે પ્રત્યેકના ચહેનાના અનેક છેદવિચ્છેદની તપસીય કરી શકે છે, જ્યારે સાધારણ દ્રષ્ટાને તે અમુક પાંચડીવાળા કે મછોવાળા ચહેરા જ લાગે છે

હૃદય, દીર્ઘ, સૂક્ષ્મ, અનુકૂળ, શુદ્ધ, કૃષ્ણ, પીત, નીલ, કંકન, ચિત્ત, સ્વયં, પિરિઠલ મુદ્દ, દાઢ્ય વગેરે વિશેષણો

રૂપભેદ માટે વિધાનો વાપરતા એ બધાના સહજાનધિ મિશ્રણોનું જ્ઞાન આ રૂપભેદ નામના અગ્રમા સમગ્રય છે પ્રતિયોગિષિયા યોગિન્દ્રિયતે ન સ્વરૂપત । લૌભિતિક જગ્યા ગ્રેકતો આકાર જોવો એટલે જ રૂપજ્ઞાન નહિ, પણ તે દ્રાગ મન પર થતો વ્યાધાત અનુભવો મે વાધ જોયો એટલું કહું તો રૂપજ્ઞાન ન કહેવાય વાધના રૂપની દાગ્ધતા અને તેનાથી થતો લગસચાર રૂપના જ્ઞાનમા જ સમાઈ જાય ગુનાગની પાદડી જોતા તેના રૂપશંધી અનુભવાતી મૃદુ મનોહર ગનગની પણ અનુભવાવી જોઈએ, એટલે કે રૂપમા ધ્રુપાએતો આનન્દગ્રામ પકડવો જોઈએ ચીતરેની શ્રી માતા દેખાય ઠંકે પ્રિયનમા એ રૂપભેદની કમોટી છે

પણ આખ સામે દેખાય એ જાણ જ રૂપ માની સ્વીકારવું પડે તો પદાય ની ધણી મામુવી અને અભુગતી નિગતો પણ ગળી જવી પડે અને નિત્ય પરિચયે એ સ્વરૂપોનો અભુગમો થાય આથી પદાર્થોના રૂપમાની રુચિરતા પકડી લેની જોઈએ આ રુચિ-નકાશકિરણ-રમ્યતા ઉપર ચિત્તનો નિર્નાદ છે ચિત્તની રુચિ અને પાથની રુચિનો મેળ જામે છે ત્યારે જ તેમા આનંદ અને સાન્દ્યનો અભનુવ થાય છે એ ન હોય ત્યારે કુરૂપના અને કલેશ જણાય છે સુરુચિના બળે જ આપણે કુદરતમાથી સુદર આકૃતિઓને પરખી લઈએ છીએ અને તેનો સમ્રદ્ધ કરીએ છીએ આપણને મોર ગમે છે અને કાગડો ગમતો નથી, કમળના ફૂલની પાદડી ગમે છે અને તેનો અનેક પ્રકારના સુશોભનોમા આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ, પદાર્થોના રંગો અને ધાગમાથી રુચિપૂરક ઉપાડી લઈને નના નનાં સજનો કરીએ છીએ, ચિત્તમા સુરુચિનો સભાર વધાગતા જઈએ તેમ પદાય માત્રમાથી રુચિના પ્રતિબિંબ ઝીલના થઈએ છીએ આ ક્રિયા માટે જ રૂપભેદનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે નજી જ્ઞાનનિ મિથતામાકારસ્તુ ન મિથતે

પ્રમાણ

ગ્રીલુ અગ ‘પ્રમાણાનિ છે જેવું આને આલેખ્યું તે ખરું છે કે ખોટું એ નમ્મી કન્ના પ્રમાણબુદ્ધિ જ છે ઊંચું, નીચું, જાડું,

પાતળું, દર, નજીક, સીધું કે અડું અથવા શરીરવર્ણનું સમતોલપાત્ર વગેરે 'પ્રમાણ'માં આવી જાય છે. માણસની પ્રમાણબુદ્ધિ એક અજ્ઞાન સાધન છે. આકારોનું ધનત્વ જ નહિ, પાત્ર રંગ, દવા, છાયા, પ્રકાશ પ્રત્યેકનું માપ પાડનારી પ્રમાણબુદ્ધિ ગજબ કામ આપી શકે છે. પ્રાણી માત્રમાં એ વધતા ઓછા અંશે હિનરેલી છે તે બળે જ તે 'માનવ' શોધી કાઢે છે, પાણીની જગ્યાએ પહોંચી જાય છે કે ભયની ચેતનાથી પામે છે.

આ પ્રમાણ ચૈતન્યની ખૂણી એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ સમીપ આવે તે પૂર્વે તે આગળ પડીને તેને આવરી લે છે ને જાણે મનમાં પૂર્વે તે જાણીતી હોય એવી કરી દેખાડે છે.

માતુર્માનામિષ્ણત્તિર્નિષ્પન્ન મેચમેતિ તત્ ।

મેચામિચગત તચ મેચામત્ત્વં પ્રપચ્ચતે ॥ (પંચદશી ૪-૩૦)

આથી ચિત્ત એ પદાર્થમય બનીને સ્વરૂપનું સધાન કરી આપે છે સતત જાગૃતિપૂર્ણ અભ્યાસ અને ક્રિયાબળથી આ શક્તિ સતેજ અને શુદ્ધ રાખી શકાય છે. એના વિના ઘડી ન ચાલે. ઇતર પ્રાણીઓ તેમને જરૂરપૂરતી આ શક્તિ જન્મથી મરણપર્યંત સચેત રાખવાનો કુદરતી પ્રયત્ન એવે છે. પણ માણસ તેનો અમર્યાદ વિકાસ કરી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોઈ તેને જ્ઞાનપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અથવા પ્રમાદથી ગુમ થી પણ દે છે. આપણે જે જ પરિચયમા આવતા હોઈએ એવી જાણતોમાં પ્રમાણો અને માપની પરીક્ષા લઈએ તો મોટે ભાગે ખોટા નીવડવાના અચાનક કાઠને પૂછી કે તમારા ઘરની બહાર પગથિયાં કેટલાં છે તો ભાગ્યે જ સાચો જવાબ મળશે.

ભાવ

સ્વરૂપોમાં આવેશના ઉછાળા દેખાય ત્યારે આપણે તેને વિવિધ ભાવોથી ઓળખીએ છીએ. બહારના કે અંદરના કારણે ચિત્તનું સાધારણ સ્વરૂપ બદલાય ત્યારે ભાવનો ઉદ્ભાવ થાય. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયના ત્રણે પ્રકારોથી શરીરના દેખાવ પર અસર કરનાર ભાવ છે. સ્થિર વાસણમાં પાણી હોય એવું મન શાન્ત

હોય, જેમા રગ પણ ન હોય કે નિર્દોષ પણ ન હોય, તેમા ન્યારે ભાવ આવે ત્યારે વાગણીઓ ઉમ્મરાટ અને અનક રંગો પ્રગટે એ જ પ્રમાણે કુદરત પણ નાતાચરણના નિર્દોષો ખત્યે છે જ

ભાવથી પ્રેરાએલા અંગો અનેક હીનચાલો કરે છે, પણ ભાવની પાછળ છુપાએલ હેતુ—ચ જના જેમા સ્થિત્યતરનું કારણ રહેલું છે એ તો માત્ર મનથી મદપુ કરી સકાય એ કામ આખ નહિ કરી આપે તમે દુ ખમા દરો અને કોઈ આનંદના મેળાવડામા બેઠા હશે તો એ મેળાનું વણુન પણ દુ ખની માત્રા વધાવનારુ થયાનું ખરી કરામત તો વ્યવની યોજનામા જ છે જે ચિત્ર કે જે કા ય વ્યવજનાનો સુદર પ્રયોગ કરી બતાવે તેનું મુલ્ય વધારે થાય છે જ શ્રી ટાગોર કહે છે કે ભાવ મારફત મળતુ સૂચન આપણે પિંછાની રાનીએ નહિ તો ચિત્ર કે સંગીતની મળ નિરધક જનાની

માત્ર સૂચન મૂકીને ભાવનિદેશ કરનારી કળાના નમૂના તરીકે મને રાજપૂત ચિત્રકળાનું એક સુરમ્ય ચિત્ર યાદ આવે છે એમા રાધા હાથમા કુકમપાત્ર લઈ બેઠેલી છે, પણ વપણુ પાસે નહિ હોવાથી કૃષ્ણ તેના હાથમાના પાત્રમાથી અગુલી વડે કુકુમ નધ તેના કપાળમા ચાલો કરે છે, એ વખતે રાધાની બે ભ્રમર વચ્ચે કૃષ્ણની નજર ચિત્ર થતા સામસામી નજરો મળે છે અને ચિત્રકારે અચિત કરેલો મનોહર ભાવ સમજાય છે આપણે ત્યાં કનુ દેસાઈની કલાકૃતિઓમા પણ એના પ્રયોગો છે

લાવણ્યયોજના

પ્રમાણે રૂપનિર્માણનું નિયમન કરે છે તેમ લાવણ્ય અતિશયતાને ઠેક છે લાવો અને લાભિઓથી થતી વિકૃતિઓને કલાચારની ખાતર હ મા રાખનારો ધમ લાવણ્યનો છે લાવણ્યેસ્થિત સ્વરૂપો લાવણ્ય રહિત હોય તો અસુગ અને અણુધક રહેવાના, લાવણ્ય માતાના જેવા હેનથી બધા પ્રમાણેને અને રૂપોને વચ કરે છે લાવણ્ય એટલે કળાની છટા અને વિનમ્રતા મેલીના ગભ મા જે પ્રવાહી ચળકાટ નામે છે તે લાવણ્ય એ ન હોય તો મેલીની

ગોળ આકૃતિ પણ શા કામની ? એટલે કોઈ પણ કલાકૃતિમાં અંદરથી ઝરતી મીઠાશ અને મનોહરતા ન જણાય ત્યાં મુધી તે અરવીકાય રહે. પણ એનો ઉપયોગ ખોરાકના વિવિધ પદાર્થોમાં જેમ વિવિધ પ્રમાણોથી મીઠાનો ઉપયોગ થાય છે તેમ થવો જોઈએ. બધું એક સાથે કાલવી દેવું કે જરોડે ઓછું રાખવું એટલે ખાનાખરાખી. લાવણ્ય એટલે નિમંળતા અને સયમ. તે કદી આગળ પડતું ન દેખાય લાલિત્ય અને પ્રભાવનું પ્રતીક હોવા છતાં તે વિનમ્ર રહેશે. કલાકૃતિમાં તેનો મહત્વનો ફાળો હોવા છતાં તે સાવ પર્દાપોશ રહેવાનું.

સાદશ્ય

સાદશ્ય એટલે હોય એવું બતાવવું. જે આકૃતિ કે સ્વરૂપનું ચિત્તન ક્યું હોય તેની પ્રતિમૂર્તિ એટલે સાદશ્ય. આ શબ્દમાં ધણાનો likeness to nature (કુદરતને મળતાપણું) અથવા imitation (તદ્રૂપકરણ)નો ખ્યાલ આવશે; પણ કલામાં સાદશ્યનો પ્રકાર અનોખો છે.

જે કાચ કોટોગ્રાફી કરે છે એ કાચ ચિત્રકારને કરવાનું નથી. તેનું કાચ ચિત્તનાં અનુલવ અને ઊર્મિ રજૂ કરવાનું છે અને તેથી જ તેની કૃતિ ચિત્ર બની શકે છે. એટલે તેનાં ચિત્ત ઉપર પડેલી છાપ બરોબર સાદશ્ય કરવામાં જ તેની સફળતા રહેલી છે. [પેન્સિલથી કાગળ ઉપર કોટોગ્રાફ જેવી છાયાઓ ધૂંટીને તૈયાર કરેલા ચિત્રનો કંઈ જ અર્થ નથી એમ ચિત્રકારનો કોઈ જ આંતઃપ્રસાદ નથી.] જે પાત્ર ચીતગય છે તે જીવત, શ્વાસ લેતું, ઊર્મિવાન પ્રાણી છે એવો અનુલવ ધારણ કરીને રૂપ, પ્રમાણ, ભાવ અને લાવણ્ય સાથે સાદશ્ય કરવામાં જ કારીગરી છે પણ આ કારીગરી મધમાખ કે કીડીઆ બનાવે છે તેવી નહિ. સુશિક્ષિત સમાજમાં ઘડાએલા જીવનના પ્રયત્નવાળી યુદ્ધિ તથા નીતિથી સંયમિત તાલીમ પામેલા માનવીની તે કારીગરી છે સાદશ્ય માત્ર ચિત્રની રેખામાં જ જરૂરી છે એમ નથી માનવાનું અભિનયકાર જે પાત્રનો અભિનય કરે છે તેના સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિનું સાદશ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં તેની કુશળતા

ગણાય છે નૃત્યકાર પણ જે દેવતા કે પાત્રનું ધ્યાન કરી નૃત્ય કરે છે તેનું સાદૃશ્ય તેણે જાળવવાનું હોય છે, આમ સાદૃશ્યનું કલ્પન રેખા અને રૂપનું જ સામ્ય નહિ પણ રેખા અને રૂપ પાછળ હુપ એલા ઓકવિધ ગુણો અને નૃત્તિનું દર્શન કરાવતું તેમા છે નૃત્યકાર મનુષ્ય રૂપે દેખાતો છતાં નૃત્યના પ્રકારાથી મયૂર સર્પ, હસ વગેરેનાં સાદૃશ્યો ઊભા કરી શકે છે અને તે આપણે સ્વીકારીએ છીએ

સાદૃશ્યના આવા સ્પષ્ટ જ્ઞાનની જ પ્રાચીન મૂર્તિઓ ધ્યાનમા આવિર્ભાવપૂર્વક બની છે અને તેમા જ એનું મહામૂલ્ય સમાયેલું છે અ સાદૃશ્ય તત્ત્વ પ્રત્યેક ચિત્રકાર પોતાના કલ્પનામણે જડાવે છે કુ રતમા દેખાતું સ્વરૂપ જ જો કના ગણાતું હોય તો ચિત્રકારો વચમા પડનાની જરૂર રહેતી નથી પણ મનુષ્યના આત્મિક જીવનની કુદરતને પડી નથી વરસાદ પડે છે ત્યારે માન બગમગીચા અને ખેતરોમા જ પ તો નથી સૂચે એકતા મહાન હોતા અને વિજેતાઓ ઉપર જ પડતો નથી એટલે કે કુલ્લત હ મેશા દરેક વખતે મનુષ્યની ઝખના પ્રમાણે જ રૂપ ધારણ કરે એવું બનવાનું નહિ એટલે જ તે, માણસના આત્મીય અનંદ અને સંતોષની ખાતર તેમાથી ઊભિ પ્રેરક સામગ્રી ચિત્રમા સઘરી લે છે અને પછી કનાકૃતિનું નિર્માણ કરે છે અને એ કનાકૃતિ પુનઃ એ જ ઊભિ ના સ્પર્શનો ખીનમા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમા જ એનું સાદૃશ્ય ગણાય એટલે, સામ્ય ઉપર કે આકૃતિની પરિપૂર્ણતા ઉપર ઊભિ અનનખી ગ્રહણી હોય તે પ્રસંગે સિનાય, જો જાણ કુ રતમા ગૂંદ રહેલા ઊભિ પ્રેરક તત્ત્વો હાથ કરી ગતાવે તો આપણે મળતા નણાની કે ખમખોટાની તકતા ન કરવી

હમણા હમણાં યુરોપમા જે સમારંભ થાય છે એમા આવા પ્રકારોનો ખૂબ જ પ્રયોગ થતો જોવામા આવે છે ઇંગ્લેન્ડ, ચીન, આફ્રિકા વગેરે દેશોની જે પ્રાચીન કલાને એક વખત અજાણ હોતે યુરોપે વગેરેની હતી, તે બધી ત્યાં આજે પ્રગટ કલાકૃતિઓ તરીકે આદર પામતી થઈ છે તેનું કારણ કનાકૃતિઓમા કુલ્લતી રૂપનું સામ્ય હોવું જ જોઈએ એવો જૂનો મનામંદ નાશ પામ્યો છે તે છે

વર્ણિકાલગ

વર્ણિકાલગ એટલે રગ લગાડવાની ક્રિયા નિશાળોમાં રંગ-પેટીમાંથી રંગ ઢાપડવાના જે પાટો અપાય છે તેમાં અને વર્ણિકાલગમાં આસમાન-પાતાળનું અનુ છે. રૂપ, પ્રમાણ અને ભાવદૃષ્ટિથી કે ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય, પણ રંગ તો હાથમાં પીછી રાખી સતત અભ્યાસ કરે તેને જ સિદ્ધ થાય. મનમાં સદૃશ થાય અમ પીછીમાંથી રંગઓ કે રંગપટ પડના આવે તેને વર્ણિકાલગ કહે છે. સંગીતના રંગોના પડના છતાં જે રંગોની વિવિધતા વધી જાય છે દેવતાઓ, ગ્રંથો, વગેરેના રંગોના વિવિધ વિધાન શાસ્ત્રોમાં આપેલાં છે. રંગો અને રંગોને રંગો સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને તે ઉપર દાસનું માનસશાસ્ત્ર બહુ મથી જ્યુ છે. તરે રંગ રંગોથી પ્રદર્શિત કરી શકાય. રાગગણણીઓની તો પ્રાચીન કાળથી ચિત્રાવલિઓ થતી આવી છે, અને આજે પણ સમય સંગીતવત્તાઓમાં એટલો પ્રસાર જણાય છે કે રાગના આલાપ સાથે ચિત્તની અવસ્થા અને વાતાવરણ બધી શકે છે પ્રખ્યાત ચિત્રકાર લીઓનાર્ડોએ મોના લિસાનું ચિત્ર કરતા સતત સંગીતક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો આંત્રિયાને ચિત્રકાર પ્રેમ સીઝાક પોતાની ચિત્રશાળામાં બાળકો કામ કરતા હોય ત્યારે સંગીતના સરોદ ચાલુ રખાવે છે. રંગો રંગોને ઉદ્દીપના આપે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ છે. એટલે રંગ કરનારમાં વાતાવરણનું અનુકૂળન ઝીલવાની શક્તિ જરૂર હોવી જોઈએ. આંખ તો માત્ર પીળો, લીલો કે ભૂરો રંગ જ નિરખે છે, પણ મન અનેકવિધ રંગલહરીઓ જુએ છે તેમ જ તેનો હેતુ સમજે છે. રંગમાં પ્રદર્શિત થતી સુગંધ અને સંગીત મનમાં સમજાય છે. ઋતુ બદલાતાં રંગનું વાતાવરણ બદલાય છે પ્રકાશ વધેઘટે છે અને તેથી ચિત્ત પર નવી ઢાળા પથરાય છે, રાત્રિનો રંગ ફેટલો ઘેરો જોઈએ એ મન કહી શકે છે. મન માપ બતાવે છે અને તે પ્રમાણે હાથ પેટીના રંગ મેળવી આપે છે માત્ર કાળી શાહી પણ મનના રંગ-સાવનાના ક્રમો આપી શકે છે.

આમ આપણા શાસ્ત્રે મૂલ્યવેલા ચિત્રનાં છ જે અંગો કલાની મોટી સીમા સર કરી લેતા દેખાય છે એમ છતાં ચિત્રકલા

નિરે સામાય જનતામા આજે ઘણી હનકી થિ અને આણુસમજ વ્યાપી રહેલી જણ્યા છે તેમની આગળ કલાના ઉચ્ચ આદર્શો ગુણુ કગાથી અને ગાવાર દષ્ટિએ પડે એમ ઉત્તમ કનાકૃતિઓ ગોશ્વનાથી સરકાર અને પ્રેરણા પામ્યા નિના નદિ દે

સુરિક્ષિનો પણ કનાઓનો સપક સાધ્યા નિના ઉપરજની રિવેચના કરનારાઓના આવેગમા તણાઈ, કનાન ગમે તે કાદવે જોખવાની ધટતા બતાવે છે એમા આપણી શિશુપ્રણાનીનું દેનાણુ જ દેખાય છે યુરોપથી આરતા વિદ્વાનોને આપણી પૂનગાળની કનાઓ નીરમી તેને સમજતા અને આનંદ અનુભવતા મુશ્કેલી પડતી નથી, અને તે જોઈ આપણા નિહાને આશ્ચર્ય પામે છે પણ કના સમજવાને અને માપવાને જે નિરપચિય અને સન્માનર્જીજ્ઞ જોઈએ તે તેઓ પ્રેરનાતા નહી કનાને તેઓ કાઈ અગોચર અમ્પર્ય તરફ માન છે અથવા પુરસ્કાનાઓની ધૂન ગણે છે બીજી તરફ જે ધર્મોની જોડી મમનના અને એકનિઃ ઉપાસનાએ જોવી કનાને જન્મ આપ્યો હતો, તે જ ધર્મોમા હવે માત્ર સામ્રાટિકતા જાળવનાનો આગ્રહ અને દખાવ રચ્યા છે તેમની કના પૂરણીમા ખોગ અનકારો અને આડબરી ઉત્સવો ગણ્યા છે તેમના ચિત્રો કુરુચિબર્ચા અને ભમ્ભભડકા જેવા થાય છે અને બીજી બાણુ એમની જ પ્રાચીન વાગ્સાની કગાના નમૂના હરરાજમા જે પડત તર્જિ ખુગ્દો થાય કે માનવ પનાએ મૂકેના એ પરપાગત વાગ્સાનુ, જૂતકાળને નત માન સાથે જોડનારી એ કનાકૃતિઓનુ નક્ષા કરી સજ નની ચેતના મેળવવાને ઉત્તમ સમરોની જરૂર છે

કનાની ચર્ચાઓ કગતા પહેલા કલાનો પરિચય અને દશન થયો જોઈએ બચપણથી જ તેમા વિનિષ્ક નરપો માણનાનો પ્રયત્ન હોય તો મોગી હિમરે તેમા માત્ર રિચિત્રતાઓ દેખાનાની ડવનના નિનધ અનુભવોનુ મૂલ્ય સમજવાને દના અનિવાર્ય છે સરકૃતિની પિજાન પણ એનાથી જ થાય અને સદૃશિ પણ એનાથી જ થાય

કપાની છપાઈમા જે સુરમ્યતા અને વ્યવસ્થા દેખાય છે એવી જ વ્યવસ્થા અને સુમેળથી માનની દેશકાગન અનુકૂળ બની

મુખ્યોજ્ય હવત હવી શકે કહાના સર્થોએ પોતાના નિવાસને અને પાતાવગણને તે નવું સર્જન આપી શકે અને હવતને મધ્યવાન કરી શકે

દેશકાંઠ મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને બહુતોમાં કહાની આપી સર્પિ લાગણી નથી હોતી એટલે તેઓ સવેદનદીન છે એમ ન સમજવું જોઈએ તેમણે પોતાના હવતને એક મહાન ધ્યેયતા વ્યવસ્થામાં જાતાવી લીધું હોય છે અને તેથી ખુદ એમનું હવત જ સુન્દરતાદય જતી વ્યથ છે એવા મનુષ્યો પોતે જ કહાનાં પ્રતીક જતી ગેર છે વીજળી જેમ એક તત્ત્વ છે, એવું એ મનુષ્યોનું હવત પણ તત્ત્વ જતી પ્રકાશી રશ્મિ હોય છે એવાને કહાસાધના કહે કામતી નથી પ્રેમમા દીવાના બનેલાને પણ કહાની જરૂર નથી એના પ્રેમથી એ ભરપૂર હોવાથી એક જ વ્યવસ્થા એનું હવતસંગીત ગાનું ગેર છે. સસારમાં સર્વની વાસના પૂર્ણ થતી નથી એવાની રસનૃણ કહાના સર્જનમાં પૂર્ણ થાય છે.

મનુષ્યની આસપાસ અપાર હવતશીલા વિગ્નરી રહી હોય છે. ગોળા અને સ્વરૂપોના અધાતો પ્રયાદાતો તે અનુભવતો જ હોય છે અને તેના સચય મનમા થતા જ રહે છે. એનું પુનઃ પુનઃ અમરણ કરી માનવી કરી કરી એ હવત હવવા પ્રયત્ન કરે છે. એને આપણે કલ્પના કહી શકીએ. આ કલ્પનાહવત લગભગ દરેક જાણમાં હોય છે, એટલે કે દરેક માણસ વ્યવહારહવત અને કલ્પનાહવત એમ બે હવત હવી ગેર છે. એ બે હવત વચ્ચે આક્રમો બેઠો એ છે કે વ્યવહારહવત દરેક પ્રસંગને અનુસરી તેને કન્ટ્રાસ્ટ રાખે છે, કલ્પનાહવતમા પૂર્વાનુભવની કિમિનો સાક્ષાત્કાર માત્ર બસ થાય છે. વ્યવહારમા ભય દેખાય એટલે નાસવાની જરૂર પડે છે: કલ્પનામાં તેનો વિકેપ માત્ર થાય એમ વારતવિક અને કાલ્પનિક હવતમાં અવલોકન અને અનુભવથી મુક્ત કરી વ્યથ છે

આપણે કોઈ સિનેમા-દિશ્મમાં રેલવે સ્ટેશન જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રેક્ષક હોવાથી કિનારુઓની દીક્ષાલ પર નજર માત્ર ગામીએ છીએ, પણ આપણે જ્યારે અરેખર સ્ટેશનમાં

પંચેન્નર હોમને છીએ ત્યારે ઇવળ આપણે શ્રેષ્ઠ નથી રહી શકતા પણ પોતાના સામાનની અને બહાર નીકળવાની મુશ્કેલીમાં પડેલા એક પાત્રનો અનુભવ કરીએ છીએ એની જ રીતે ઘરમાં બેસી એક બાળકથી બહારની હીનચાલ જોયા કરીએ તેમાં અનેક માણસોની આનંદ તટસ્થ વૃત્તિથી જોયા કરીએ છીએ, પણ એમને પરિચિત વ્યક્તિ દેખાતા આપણુ મન ઊઠળી પડે છે અને તેને જોવાવાળાનું કે ખબર પૂછવાનું મન થઈ જાય છે આ રીતે કલ્પના અને વાસ્તવિક જીવન વચ્ચે ફરક પડી જાય છે દરમિયાન ક્યાનું મધ્ય સામ્યવિષ્ણુ દર્શનની નકલ ઉતારવા કરતા તેનું કલ્પનાસર્જન કરવાનું જ રહે છે બાળકને કહે કે તમે જે જોયું હોય તે ચીતરો, તો તેઓ વાસ્તવિકતાનો કમો જ ખ્યાલ લા પા વિના કોઈ અજબ વિચારથી અને સરસતાથી પોતાના મનમાં ધારણ કરેલી આકૃતિ દોર્યા બેસી જશે એ જ એમનું કલ્પનાજીવન

ચિત્રોનું પ્રધાન કાર્ય આ કલ્પનાદર્શનને જાગૃત અને પૂર્ણ બનાવવાનું છે તેની મુખ્ય શક્તિ એ છે કે તેમાં જીવનનો તટસ્થ અનુભવ જ મને વાસ્તવિકતાના સાલિધ્યમાં જે વ્યવહાર અનિવાર્ય બને તેને તેમાં જા. પણ અનકાય નથી કલાની સૃષ્ટિમાં ખરેખરી હાવાની કાનૂનોના બંધનથી મુક્તિ રહે છે, એટલે તેની નૈતિક જવાબદારી પણ રહતી નથી ખરેખર જીવનમાં આપણી સામે કોઈ માણસ પડી જાય કે તુરંત દોડીને તેને મદદ કરવાની ફરજ જોવા થાય છે પણ ચિત્રમાં તો કોઈને લોહી નીકળતું ચીતરાયું હોય અથવા મરતું બતાવ્યું હોય છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે તે આઘાત કરે એવો કોઈ ખરો પ્રસંગ નથી, એટલે તે લાગણીના સમરણનો તટસ્થ અનુભવ માત્ર રહે છે

આવું કલ્પનાદર્શન આજવાતા અંગે દરેકને ભાગે રોષ છે તો તેનો અર્થ જોઈ આરા નમોદ્રોકો કે ભાવોદ્રોકો જે મોડલ વર્તનને પ્રેરનાર ન બને તો તે કડક નીતિપાલકને મનુષ્ય થકવનારા અને નુકસાન કરનારા માંગે છે આરા જનો માટે જે જ નિબંધો

શક્ય છે: એક તો કલ્પનાજીવનને વાસ્તવિક જીવન જેવું જ વિલાસભેગી ગણી તેને દુઘાવી દેવું: બીજાને અભિપ્રાય એ છે કે કલ્પનાજીવન નીતિને દૃઢ કરનારું છે, માટે કાંઈ પણ પ્રયાસે તે વિકસાવું જોઈએ. રમ્કિન જેવા સમર્થ કલાગિનકે આવો જ મત ગ્રહણ કર્યો છે અને એમ કરતા જાતને ભ્રમમાં રાખીને પણ એણે તેનું સમર્થન કર્યું છે.

પણ હજી તો ધર્મનો સવાલ ઊભો છે ધર્મ પણ કાલ્પનિક સ્વરૂપ છે ધર્મ તો દાવો કરે છે કે તેની સીધી અસર વ્યવહારજીવન ઉપર ખૂબ છે. ધાર્મિક જીવન ગાળતા ખરેખરા સત્ત્વજનને પૂછો તો એ તો વ્યવહારને અને ધર્મને લેવાદેવા નથી એમ કહેશે ધર્મ તો મનુષ્યની આધ્યાત્મિક સુધારણામાં મન્દગાર જાતે છે. તો પછી કલાકાર પણ કહી શકે, કલ્પનાજીવનની સંપૂર્ણતા અને ભરપૂરતા કરવાથી સસારી જીવનથી કાંઈ ઉચ્ચતરને મહત્ત્વપૂર્ણ અસ્તિત્વ મળે છે. ટૉલ્સ્ટૉય એવું મનાવે છે કે જે કલા જીવનમાં સન્માન પ્રેરતી ઊર્મિ જગાડે નહિ એ બધી જૂઠી છે વાઘનું આક્રમણ વર્ણવનારો શ્રાતાઓને ભગાડી શકે એવું વર્ણન કરે તો જ એ કલા એમ તેમથી સાર નીકળે છે. ટૉલ્સ્ટૉય આ સાત્ત્વિક હિમિપ્રેરક શક્તિના આધારે કલાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમણે તો એટલી દૃઢ કહેવાની હિમત કરી છે કે માધકલ ઍન્જેલો, રાફેલ, ટિચ્યા અને બીધોવનની કલા પણ—અરે, કેટલેક અંશે એમના પોતાનાં બધાં લખાણ એ પણ—જૂઠી અને લખાડ કલા છે.

કલા પરનો આવો અભિપ્રાય તેના પ્રચારકને એકદમ હડો પાડી દે એવો જ છે. અને મૂઝવણ થાય છે કે વિશ્વવ્યાપી બની રહેલી આ માનવપ્રવૃત્તિનું મૂલ્ય ગમે તે ગણો, પણ તેનો આખરી અબ્જમ આ જ છે શું ? તો એને કલા નામ જ ન આપીએ, અગર તેની કસણી કાઢવાનું બીજું તોણ શોધીએ. જીવનસુધારણા જ કલાનો એકમાત્ર હેતુ હોઈ ન શકે; પણ મનુષ્યની અતઃકરણની વાચા તરીકે જ તે સુચોગ્ય છે, એટલે કે તે કલ્પનાજગતની આલેખિની છે.

તો હવે વાસ્તવિક જીવનમાં ક્યાય પણ બધ જોમે નહિ કે ઉપયોગ સારે નહિ એ રીતે માણમે કરેનું કાંઈ પણ સર્જન-માન ક'પનાજીવનના સુપોષણ માટે જ કરેલું સર્જન-ક્યા મુશ્કેલી ધરાવતું હોયું જોઈએ ?

अयमित्यपरोक्षवमुक्त तदद्विविध भवेत्

विषय स्वप्नमात्रत्वाद्वિद्याव्यञ्ज तदभिधान् ॥ (પચ્ચદશી ૭-૪૯)

તેના દર્શને માણસ ક્રિયાન્વિત ન બની જાય અને અસંકલિત પામ્યા વિના તેનો રસારનાદ લઈ શકે એ રસાન્વાદ લેવાને આપણામાં રનાન્વ્ય હોયું જોઈએ, આપણી મનોવૃત્તિઓમાં એક જાતનો નિગ્રહ હોવો જોઈએ નહિ તો મન નિક્ષેપ અને ગુચ્છવણીમાં પડી જાય છે રનાન્વ્ય સાથે લીલાવેલિધ્ય હોય તો જાગૃતિ અને ચેતના રહે

शन्य जेतु मनोराज्य निर्विकल्पसम गित ।

मुसपाद क्रमस्तोऽपि सविरूपसमाधिना ॥ (પચ્ચદશી ૪-૬૧)

मनमो निद्रातस्य लीगामागोऽपकापि य ।

तमवाल्बनिस्तार निरुत्स्वाद्बहु मन्यते ॥ (પચ્ચદશી ૭-૧૪૯)

કુદરતમાં ફૂલો એક સુદર દૃષ્ટાંત છે ફૂલોને જોતા આપણને ખરેખર અનાસક્તિ આન અને આકર્ષણ થાય છે અને તેમાં ઝોંભિ એવો સંકલ્પભર થાય છે પરંતુ કલાકૃતિમાં નિશ્ચય તત્ત્વ એ છે કે આપણને અનુભવ કરાવનારનો હેતુ અને પ્રેરણા સાથે આપણો સંબંધ થાય છે જેમ કલા પ્રગાન અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ એમાં ઉતારેલી ઊર્મિઓ એના સજ્જ સાથે વધુ ગાઢ પાડે છે આપણા અંતરમાં કંઈક ધણા વખતથી હતું, પણ આપણને ખ્યાલ નહોતો તે પર એણે સ્પર્શિત કરતા પ્રકાર પાડ્યો આવો અનુભવ થવો રસપ્રતીતિ માટે જરૂરનો છે

रसोज्यमात्मा

આત્મા રસરૂપ છે એમ કહી ગયા, પણ આત્મ જીવનની મૂખ્ય પૂરતાર રસોને ઝોળખ્યા નહિ તો જીવનનો રો અર્થ ? એ કલ્પિત જીવન મનુષ્યને, પરંતુ જરૂરી છે એનો મર્યાદ

દાખલો બાળકનાં દાવરણ છે માતાના શબ્દો કે ભાષા બાળક સમજતું નથી; પણ રોતા બાળકની વ્યાકુળતા શાંત કરવા માતા ગાય છે ત્યારે એની સ્વરલહરીઓ બાળકના ચિત્તને સ્પર્શે છે અને તૃપ્ત બની સમાધિ પામે છે મોટા થએલા મનુષ્યાળક માટે કલા એ કાર્ય કરવાને જ નિર્માએલી છે સર્વોત્તમ ચિત્તોનાં સમાધાન અને આરામ માટે અથવા ક્રુદ્ધ બનાવી દેતા નિત્ય જીવનના પ્રસંગોમાથી અલગ પાડી આંતર જીવનને ઉદીપન અને પોષણ આપનારી એ દિવ્ય જડીબુટ્ટી છે.

કલાની પ્રશસ્તિમાં સૌંદર્યની વ્યાખ્યા વણી વાર ગૂંચવાઇ જતી દેખાય છે. સૌંદર્યની મીમાંસા એટલા બધા વિદ્વાનોએ કરી છે કે તે માટે છેવટનું કહી નાંખવું એ ધૂંટતા ગણાય ગ્રીકોએ માનવશરીરના ઘાટ અને સુરોળપણને સૌંદર્ય માનીને એ પરિપાક મેળવ્યા પહેલાં તેમાં વિકૃતિ આણી દીધી એવી ભૂલ લવિષ્યમાં ન થવી જોઈએ. કલાકૃતિમાં સહેતુક સુસંપાદન અને લીલાવૈવિધ્યનો અનુભવ થાય છે ત્યારે આપણને તે સુંદર લાગે છે, પણ તે દારા આપણા મનોભાવોમાં પણ સુસંપાદન અને લીલાવૈવિધ્યનો ઉદ્ગેક થાય તો ચિતાકપંક સૌંદર્યનો આગ્રહ પણ નથી રહેતો. આ કારણે જ કલામૃદ્ધિમાં નાગો, ગરડો, અસુરો અથવા વિકૃત લાગતાં સ્વરૂપોના આલેખનો અને પ્રતિમાવિધાનો આકર્ષક અને પ્રેક્ષણીય બન્યા છે.

આ રીતે સૌંદર્ય શબ્દ બે અર્થમાં સમજવાનો રહે છે. એક તો જેમાં ખાસ નેત્રાકર્ષણ છે તે સૌંદર્ય, અને બીજું જેમાં ચિત્તનું સંપાદનકાર્ય અને લીલાભાવ પ્રકટ થયું હોય તે એટલે કે સાક્ષાત્ કુરૂપતાને પણ તેમાં અવકાશ છે. કલ્પનાજગતમાં એનો જેટલો પ્રબળ આલિસાંવ અને છાપ પડે તેટલા દરજ્જે તેનો આનંદ મળવાનો છે.

સમગ્રતા

કલાકૃતિનો એક પ્રધાન પ્રકાર સમગ્રતા છે. એક અર્થમાં પાત્ર તરીકે આપણા ધ્યાનમાં ઉતારવાનો સમગ્રતા બહુ જરૂરનું તત્ત્વ છે એ ન હોય તો ભાવના અખડરૂપે પ્રકટતી નથી અને પૂરણી

અવાને બહારના ઉ વેળા અને આધારો લેના દોડનું પડ છે આ સમગ્રતા સાધનાં ચિત્રમાના અવ' આકૃષ્ટોને ચિત્રમા સમતોલપણે કેન્દ્રિત ગમના જોડોએ એ સર્વાવલમ્બનથી આખું ચિત્રની મર્યાદામાં રૂબી વળે છે

કોઈ પણ ચિત્રનું સંયોજન આ પ્રકારના જે નિર્ણય વ્યવસ્થા બાંધતો હોય તે પર મૂલ્ય પામે છે પટનામે માત્ર મિતઅર્થી આકારોના વ્યવસ્થાબધનો ગોઠવે છે, પણ જે રડીએ એક રેખાનું બળ કોઈ માનનીય ગરદન ઝુકાવનું બી તે જ ધડીએ તનું મૂલ્ય ફરી જાય છે, મરણ કે તેમા આખના આશ્પ'ણનું કે દ્ર જુદી વિશા બતાવે છે એમલે કે લૌભિનિષ્ઠ પરિગ્રહનોનો દિમાન આની રીતે ચિત્રોમા વિદ્યોભ પામે છે અને ઘણી નાગ અટપટા દારમાં આની જાય છે

જુદા જુદા યુગોમા જુદા જુદા અપ્રદાપની કળાઓમા આ રેખા પરિગ્રહનો, આવેશ અને આનેખનમા અનેક પ્રકારો થયા છે પણ કપકર્ણ, ભાત પડના લૌભિનિષ્ઠ ચિત્ર સપાદનમય મા જે મગજ બી ઉદાસનાર મેજનાની જડ પડ કે એટલું રેખાગ્રહન માધારણ ચિત્રમા જરૂરનું થતું નથી આ ચિત્રમપાલનમા પણ જે પ્રમાર આપણે જોઈએ છીએ માત્ર એક ચોખ્ખામા નાખેના ચિત્રની અદરના આશ્પ'ણોનો ભાર સમજના િ આપણને ટેવ પડેની છે પણ જીજ્ઞાસ ચિત્રસ્વરૂપો છે તે પરાનમા હના જોઈએ દિલ્લા પ્રાચીનીતચિત્રો જોતી વેળા મોટા નિસ્તા પગ તમારી આખા નિગ્રહ ફરતી જાય છે બીજો તમા િ ચિત્ર ઉપર કથાના પ્રસાદની પેરે ગરૂપોની દબીકતો પથાની આવે છે એમ એમ આખી કથા મમમરૂપે ચિત્રને સમર્પાય છે ચીનમા ચિત્રો લાગા નીપજામા હાય છે એટલે એક હાથે ઉખેળતા જાઓ અને બીજે હાથે વીટતા જાઓ તેમ મમમ ચિત્રવેત નિગ્રહી લેણાપ જેમા આખો ય ક્રમ સમજાય અને મન પર તેનો આનંદ હાય જાએ આપણે કોઈ પ્રદેશ ઉપર લખો પથ કાપીને ચાલ્યા આન્યા દોઈએ અરે તેના રુદર ન્મણે એક પછી એક ઠીંગાના હોય એવું લાગે આ જાનની મમમતાનું

લાન કવિતા અને સંગીત કરાવે છે જ, અને દૃશ્ય કલામાં ઉપરોક્ત પ્રકાર નેને મળતો જ છે. એમા સફળતા ત્યાં જ છે કે જ્યારે આકૃતિઓના દર્શનથી પૂર્વાપરનો સંબંધ અને સંરંભરણની સાંકળ જળવાય આ ચિત્રો પર જેમ આંખ ફરે તેમ સુસપાદન અને લીલાવિસ્તરણ (variety)નાં તરવો આપણા ચિત્તને પણ એ ઋતિમાં લાવી મૂકે છે. આવા ચિત્રોને ભૌમિનિક ચોક્કસનું બંધન ન હોય છતાં તેમાં સમગ્રતા હોય શકે.

આ તો માત્ર નેત્રાકર્ષણ કરનાર તરવોની વાત થઈ. ચિત્રમાં લાવોદ્રેક શી રીતે થાય છે તેનો વિચાર નો 'ચિત્રનાં પડો'માં થઈ ગયો છે

આપણને લાગ્યું નો છે કે કળા મનુષ્યના આંતરહૃવનના વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે અનિવાર્ય છે. સંસારહૃવનના મૂલને જગાડવા કે સચત કરવાનું કાર્ય તેનાથી જ થાય છે. પ્રથમ પહેલી શારીરિક જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાની કુદરત ફરજ પાડે છે. પણ આપણને લાગે છે કે એ જરૂરિયાતો પૂરી થયા પછી જ આપણુ ખરું હૃવન શરૂ થાય છે; એથી જ જેમના હૃવનમાં એકલું પેટ ભરવાનું વૈનરું રહે છે તેમને સાચી રીતે માનવ-હૃવનનો દક્ષ મળ્યો જ નથી

આથી જ મૂડીવાદમાં ધનસંચય એક ટેકાળે રાખી આવા કળાસંગ્રહો (ખરું જોતાં નકામા) કરવાની વાતો કરવામાં આવે છે. એક વખત અમીરાનોની સખાવતો માટે પણ એવું જ કહેવાનું. મહાન કૃતિઓ માટે અને મહાન શોધો માટે ધનવ્યય આવશ્યક અને છે, પણ તે આપે કાણુ? કેટલાક પહેલાંના રાજ્યાશ્રય અને કુખેરપતિઓને સભારે છે, પણ આજે તો સમગ્ર પ્રવ્રાનના રાજસંકારો માટે ય ઓછું પડે એટલું કામ પડ્યું છે. સવાલ એ છે કે કલાકારે કોઈની પસંદગીનું કામ કરી આપવા મથવાનું છે કે પોતાની ઊર્મિઓ ઉકેલી ઓળખવાનું ?

શ્રીમંતો, રાજ્ય કે રાજસના જે કાઈ ધન આપે છે તે તેની શરતોનાં બંધન મૂકતાં જ રહ્યાં છે, અને એમ છતાં પૈસાથી ન મળે એવું તરવ ખરીદવાની ઉમેદ રાખે છે. ઓ, મહાન.

ગાડીધોડા વગેરે ખરીદી શકાય તેમ કળા મેળની શકાય એમ તેઓ માને છે અને ચિતારા ચિત્ર વેચનારો અને તેમના મદદગારો એમ બની શકે તેની ખાતરી આપે છે પણ સાલ્કનો ચેતનસ્પર્શ એમ શી રીતે મળે ? તે માટે તો પોતે જીવનભર પ્રયત્નમાં રહેવું પડે જના ગર્ભશ્રીમતો સંજોગસાત્ એ પ્રયોગ સાધી શકતા અને પોતાના માનીતા કલ્યાણરોને યથાનુકૂળ જીવનનિર્વાહ આપી તેને યથેચ્છા કળાવિહાર કરવા દેતા

હિંદુસ્તાનમાં એ બંને વર્ગ મરી ગયા છે, યુરોપમાં ૧૯ મી સદીમાં મરી ગયા પછી તો એમના નામે બીજાઓની બાજુ થઈ પડી છે આજે કયાંયે કલાકાર કના આપી શકેના નથી પણ ફરમાસુ કામની ધૂસરી નીચે જીવનભાગ વહી રહ્યા છે ખરીદદારોમાં એ વાતની ખબર પડી કે તેમના કલા મળતી નથી, એટલે તેમણે અણગમો પામી જૂતકાળની વિરમૂન કલાની ખરીદીઓ કરના માડી છે એમાં યે પછી વેપારીનિષ્ઠાએ બનાવની નમૂના ચલાવ્યા એવું ય કહેનારા મળશે કે ના ઉપર જૂનાની ઝાપ હોય તો ખરીદીએ હિંદના રાજાઓ અને રજવાડામાંથી કળાનો સમાદર સદતર નાશ પામ્યો છે અને તેને જ યે તેમના યુરોપી મિત્રોની પસંદગી અનુસાર જીવન અને પદ્ધતિ ગોઠવનારો શોખ લાગ્યો છે એટલે યુરોપની હરતોજ ચતી કલાસામગ્રી અને જગાર આપણા દેશમાં લાગતા જાય છે એમના વડવાઓએ જે કંઈ કંઈ તે માટે ઉપકાર કે આદરની લાગણી બતાવના પણ કોઈ રહ્યું નથી અને હિંદી કલાકાર માટે અરણ્યરુદ્ધન રહ્યું છે

બીજી તરફ દેશની યુનિવર્સિટીની ધોર બેપરનાઈ અક્ષમ્બ જ રહેશે એ જ યુનિવર્સિટીએ બહાર પાડેલા જે માણસો અધિકારીઓ શિક્ષણપ્રણેતા અને પત્રકારો યથા, તેમણે કલાનો ગંભીર અભ્યાસ ચિત્તન કે આદર કરનારું એક પણ પગલું ભર્યું નથી એટલે આજે તો ચિત્રકારને જે આ યુ તે ટામ કરી નબી જના સિવાય છૂટકો રહ્યા નથી

પૈસા અને આદરિકાનો લોભી જમે તેઓ ચિત્રમાર પણ સમજે છે કે કોઈ પણ તારવણની કે વિજ્ઞાની જેટલો જ તે વિદ્યા

કે કલા વેચવા અસમર્થ અને નાગજ છે. તે પૈસા કમાવા પ્રયત્ન કરે છે એટલા જ માટે કે પોતાની સર્જક શક્તિઓને સ્વતંત્ર વિદ્યાસ આપવા કોઈ નિયમે પણ પોતે તક મેળવે. કલાના ખરીદનાર એને પૈસાને બદલે કળા પ્રગટાવવાની તક મેળવી આપે તો તે વધુ ઉપદ્રુત બને. પણ તેમ કોઈ કરતું નથી ચિત્રકાળના મનમા ખરીદનાર નરક એક પ્રકારની દાઝ ઝીસગય છે અને તેનું મન લીધેલા કામમાં સ્વછદે ચડી જાય છે. નહિ જ, કલાકાર કોઈના માટે કામ કરી શકે જ નહિ. તે પોતાનું જ આત્મસર્જન કરવા હતેગર છે. એથી જ એનો જન્મ સાર્થક બનશે અને આત્મસર્જનથી જ તે માનવજાતિને સમૃદ્ધિ યોગ્ય કંઈક આપી શકશે.

પ્રજ્ઞના કલ્પનાશ્રવન માટે જોઈતી સર્જક કલાઓને પોપણ આપવા પ્રજ્ઞમા ધન તો ધણુ છે, પણ ઘેર મોટરકારો હોય એટલા ચિત્રો પણ ન ખરીદનારા શ્રીમતોન તો બાદ જ કરવા જોઈએ, જે ખરા સમજુ અને કલ્પદાન માણસો પોતાના પગસેવાની કમાણીમાથી નાના નાની રકમે ખરીદીને ચીત્રો વસાવી સમાજને ખૂણે પડેલા કલાકારીગરને પ્રકાશ અને નિર્વાહ પહોંચાડે છે તેઓ જ પોતાના દેશની કલાવૃદ્ધિની સાચી મેરા કરી ગયા છે. જે દેશની વહેચણી એવાના ભાગે જાય તો તેઓનો સમૃદ્ધ દેશનો અમૂલ્ય કલાવારસો બની રહે

પણ આજે એ મધ્યમ વર્ગ ઉપર જમાનાતી બીસણ છે. એથી આજે કલાકાર, કવિઓ અને નવલિકાકારોની પેઠે ધતર ધધા ઉપર નિર્વાહ કરે તો જ તે પોતાની સ્વભાવિક સર્જના સાચા શકે

ધણુ કવિઓ માસ્તરો, અમલદારો કે તોફરિયાનો છે; કોઈને સ્વતંત્ર આશ્રયિકા નથી તેમ જ મોટા ભાગના સારા ચિત્રકારોને પણ શિક્ષકો, કામદારો કે ધધાધી જનતું પડે છે. તેમનાં પ્રાનિર્મિત ચિત્રો તો મિત્રોનો આનંદ આપવાને કે પ્રદર્શનોના પ્રેક્ષકોને પ્રોત્સાહ આપવાને જ તેમના કળાગર્ભ પડ્યાં રહે છે. મારી પૂરી જાણવાળા એક પુખ્ત ઉમરના સારા કલામિત્રને

મામના દખાળથી વિશે માયરવાની અમર પત્રી, એટલે ચાલીમા તેજો ચિતોત્રી ખાખગી દુગીજ કરી બીજા એ મહત્ત્વ સૂચી કલામગ તે વખતે પદાગી ગયા અને યોત્રી ગિત્રો મયારી લીધા

પ્રમસો, ધમત્રગ્યાએ અને વેપારી સગ્યાએને તો શુદ્ધ કલાની પત્રીજ નથી થા પ્રમસો અને નેખો પોતાના પુત્રનોમા મમે તેવા વિશે મુખી પેતાની મનામિગુચિ મતોત્રી જેતા નાખાવ છે કલાવિદ નેમા વિશે શુ ખાગે છે તેનો પણ નેમને વિચાર નથી મમે તેવા ચિત્રો વખતે બધએસના થયાં એટલે આયુ ધર્માચાર્યો અને મહિસાગા દેવદેસીએ અને ધમત્રયા નાં ચિત્રો તથા ગ્યાએનું મમ કુચગ કલામગની દેખરેખ નીને મમે તો નૂતન મન્મગસાગી પ્રગત પત્રુ તનો વિરોધ નદિ કરે, કા ખુદે એ ગીને પત્રુ પ્રગતી મ પનને મદક મુદ્દર, મુચિગ અને ઉન્નત ત ર મગમ કાગીમાં માગનાથના નવા મહિ નગમમકુચિરિદાગુ ચિત્રમમ ના પ્રયાત્ર ઉત્તમ નમૂનો છે આવા કામેમા કલાન થય ર વિદાર અને આયોજન મગી મદ છે

કલાના નવા જુના સમ્ર પેત્રી તમાગમા પત્રુ વિધમ છે જે કષ મુર અને મિરક દો તે ન મુખી નિતા અમદિ ખતી જ રેસાની છે પ્રમનિ કવા દરબી જા પલ જાનના ભયારે પોતાના કલામગુ સન્માન આ કા કરી કો ત્યારે જ દેસનું સુદમા વ મનાયુ અમાવ અને એત્રી જ માવજગી ગિદનિમ મલમગ રપુ સત્વચાગી નવિત્ર અને પ્રત્યાક કમા મશ્ત કલાને

મત્રા આ કલાત્રસારમા મારગી જાન્યઅવતપ્ય સરિમના રે ર મદ નપે જે વ એત્રુ મન પાને છે પત્રુ વિદાને કલાન વિધામક અવધમી તનથી નગી મપૂજતા અને સન્દેહનાની અદ ન ખતા નન નિજાત્રી નવાની ઉ ન જન રો એત્રી અને સત્રુ કાગ દની એટલ જ ન મુ નિવેલન મગત્રી પદ કરી ર જ પ્રિમ અને સદુજ રગી મર મમેલનન અગીએ એ અને નવેનમ ના જ ર છે એત્રુ

ઝાણ મારા ઉપર તેમ જ કલાજગત ઉપર દર્શનાં રહેશે. મહારાષ્ટ્રે મુખ્યત્વે સાહિત્ય પરિષદ સાથે કલા પરિષદ યોજવાનો ઉપક્રમ હમણાં જ શરૂ થયો છે; એ જ અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ કલાને 'ગૌરવભર્યું' સ્થાન આપી, દત્તર પ્રાંતોની નજરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે. હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉત્તરોત્તર એનાં તેજ અને પ્રભાવ વૃદ્ધિગત થતાં રહેશે.

આજે તો આને 'અરુણ કે ભળકિયો' કહો, પણ તેની પાછળ આવતા સૂર્યનો પ્રકાશ અવશ્ય એકદા ગુજરાત ઉપર ઝળકુણી રહેશે.✕

✕ અંતઃસૂચિ

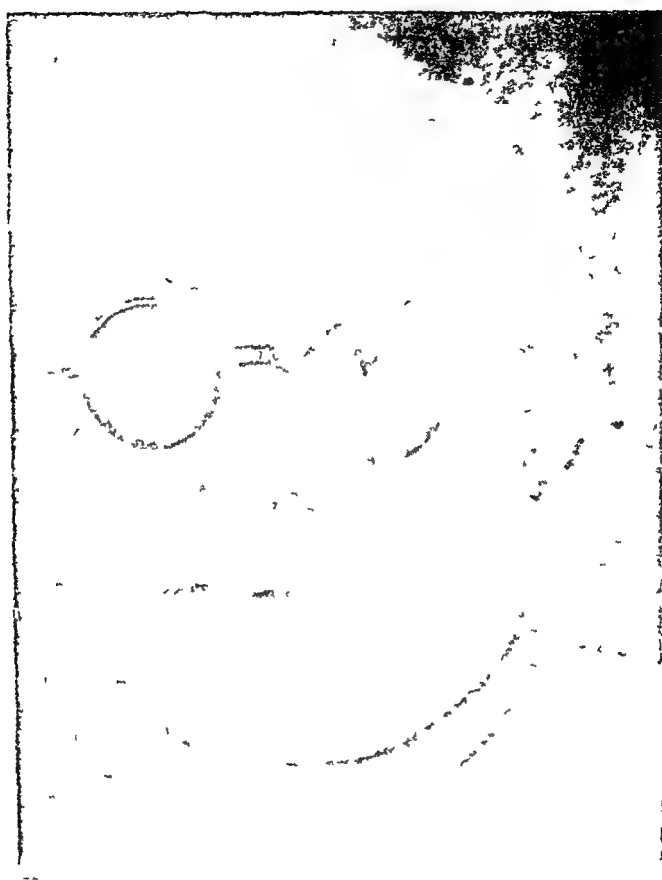
૧ ચિત્રવૃદ્ધિકમ્ by Abanindranath Tagore D. Litt., C.I.E

૨ Vision & Design by Roger Fry

૩ Beauty looks after herself by Eric Gill

૪ પંચદશી

શ્રી. નરહરિ દારકાદાસ પરીખ
પ્રમુખ . અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન - કરાચી
૧૯૩૭-૩૮

“અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર” વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખનું

વ્યાખ્યાન

નવીન અર્થરચના વિષે વિચાર

આ સ મેલનના ‘અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર’ વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપવા માટે આ સ મેલનના કાયવાદકોનો હું ઋણી છું. આ પદ માટેની મારી યોગ્યતા કે અધિકારનો વિચાર કરીને તો મારે આ માનભર્યા પદનો ઇનકાર જ કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ આપ સૌ પ્રેમભાવથી મને નિભાવી લેશો એવા વિશ્વાસથી મેં એનો સ્વીકાર કરવાની હિમત કરી છે. અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર વિષેના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી મેં ખાસ કરીને કાળો આખો નથી બહુ બહુ તો હું એટલો જ દાવો કરી શકું કે આ શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં મને રસ છે. જોકે વિવિધ પ્રકારના બીજા વ્યવસાયોને સીધે હું તેનો બરાબર અભ્યાસ કરી શક્યો નથી એટલે મારા બાપણમાં આપ સજમસૂત્ર શાસ્ત્રીય વિવેચનની આજ્ઞા ન રાખે. આમજનતાની સાથે હળતામળતા અને તેમની વચ્ચે ગમ કરતા આપણી સમાજરચના અને અર્થરચનાનું જે નિરીક્ષણ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી આપણી અર્થરચના વિષે સૂઝેલા ઝાઝવાયા વિચારો જ હું દર્શાવી શકીશ.

જેમાં વિવિધ પ્રકારના માનવ-વ્યવહારો અને સંબંધોનો આખા જનસમાજની પ્રગતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિનાર કરેલો હોય તેને માટે સામાન્ય રીતે સમાજશાસ્ત્ર શબ્દ વપરાય છે. ગયા

વખતના આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું હતું તેમ : “સમાજશાસ્ત્ર એક વિશાળ મહાસાગર છે, કે જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, ધાનશાસ્ત્ર, ગણનીતિ, સમાજરચના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં તીર મળી બન્યું છે.” એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર તો સમાજશાસ્ત્રની એક શાખા જ છે છતાં આ વિભાગનું નામ ‘અર્થશાસ્ત્ર’ અને સમાજશાસ્ત્ર ‘કેમ રાખ્યું હશે? એ પ્રશ્ન સમજીને થાય છે એમ મેંય કે આ યુગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઘણું મહત્ત્વ આપાય છે અને સમાજશાસ્ત્રવનનાં ખીન્ન અંગોની રચના—પ્રાપ્તિની, ગત્યવર્તનની નીતિનિર્ણયની સંસારવ્યવહારની—એ બધી સમાજની અર્થરચના ઉપર આધાર મળે છે અને અર્થરચનાને અનુસરે છે એમ મનાય છે એટલે અર્થરચનાના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરવા તેને લગતા શાસ્ત્રનો જુદો નામનિર્દેશ કર્યો હોય એક ભાષામાં સમાજશાસ્ત્રની બધી જ શાખાઓ વિશે વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે એટલે માત્ર વિચાર માટે ભાગે તો અર્થશાસ્ત્રને લગતા વિષયોની જ ચર્ચા કરવાનો છે છતાં બધા સામાજિક શાસ્ત્રો એકબીજા સાથે એવા સંકળાયેલાં છે અને એકબીજા ઉપર એટલી અસર પાડે છે કે તેની એક શાખાનો વિચાર કરતાં બીજી શાખાનો વિચાર આવી તો જવાનો જ.

પરસ્પરાવલંબી શાસ્ત્રો

તમે વર્ણવ્યવસ્થાનો વિચાર કરો. કુટુંબસંસ્થાનો વિચાર કરો, કે લગ્નની વિવિધ પ્રથાઓનો વિચાર કરો તો તેના મૂળમાં સમાજની અમુક અર્થરચના માલૂમ પડશે. જુદા જુદા ધંધાને અંગે વર્ણવ્યવસ્થા થઈ, સમાજના અમુક મુખ્ય મુખ્ય ધંધાઓ માટે સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા જ અનુકૂળ હતી અને આજે પણ કેટલેક દરજ્જે છે, વર્ણવ્યવસ્થામાથી લગ્નસંસ્થાનો અમુક મર્યાદાઓ બંધાઈ. આમ આ સામાજિક સંસ્થાઓના ઉત્પાદક કારણ તરીકે અમુક પ્રકારની અર્થરચના માલૂમ પડે છે, છતાં એ ક્યારે એ રચનાને અનુસરીને સમાજની અમુક સંસ્થાઓ રૂઢ થઈ ગયાં પછી એ સંસ્થાઓની અસર સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી. અર્થશાસ્ત્રના શ્રમવિભાગના તત્ત્વને અનુસરીને જ આપણા દેશમાં વર્ણવ્યવસ્થા દરતીમા આવી અને તેનો

વિકાસ થયો એ વિશે શંકા નથી પણ અથ એ કાંઈ માણસનું
 ઇતિહાસ નથી એટલે સમાજના આર્થિક વિમુક્તિ સદાયમૂલ
 થવા ઉપરાંત આપણી વ્યવસ્થાએ—જ્યાં સુધી એ શુદ્ધ
 સ્વરૂપમાં તરી ત્યાં સુધી—રાજદારી, આસારિક નૈતિક તેમ જ
 ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આપણો વિમુક્તિ સાધ્યો એટલે આજે
 આપણી અથસ્તતામાં પ્રેરણા કરાવના વિચાર ગતી રખતે
 આર્થિક ઉપગતના જીવનના ખીજા અંગને પણ પોતાની
 આપનારી વ્યવસ્થાઓ આપણે છે. વિડાડી રાખી નહિ એ
 વ્યવસ્થાઓની નિરૂપણ આપણી નાતિઓ આપણા વિમુક્તિમાં
 અતગત પ થઈ પડી છે એ વળી નોખો જ પ્રશ્ન છે એ
 જાતિઓને આપણે કાળી નાખીએ અને આપણી જુની વ્યવસ્થામાં
 પણ જેટલો સુધારો કર્યા જેવો હોય તે કરીને તેનું
 પુનરુજ્જીવન કરીએ તો તે દ્વાગ અર્થ સિનાયના ખીજા ક્ષેત્રમાં
 પણ પ્રગતિ સાધી ગઈએ આલુ જ આપણી જુની જુદી
 રાજદારી સંસ્થાઓ તથા માનવીય, વાગસાદ્ વગેરે કાપડાઓને
 વિશે કહી શકાય આપણી અથસ્તતાને અનુસરીને સમાજની
 સુખસગવડને અર્થે અમુક રાજદારી સંસ્થાઓ આ અમુક
 કાપડા દુનિયામાં આપણે પછીથી અમુ અર્થે જીવનના બધા જ
 ક્ષેત્રોમાં સમાજનો વિમુક્તિ આધારમાં તે સદાય થવા અને આજે
 આપણી એ જ સંસ્થાઓ અને એ માધ્યમ આપણા આર્થિક
 તેમ જ ખીજા વિમુક્તિમાં અતિયરૂપ પણ થઈ પડ્યા છે અને
 તેમાં સુધારો થાય તો જ આપણે આપણી અથસ્તતામાં સુધારો
 કરી શકીએ એમ છે એટલે આજે તો રાજદારી અને માધ્યમને
 જગતા સુધારા ઉપર આપણા આર્થિક સુધારાનો આધાર છે
 એમ કહેવાય

અર્થ અને ધર્મનીતિ

આ બધું તો હીં, પણ કેટલાક એમ માને છે કે અથ શાસ્ત્રને
 નીતિશાસ્ત્ર અથવા ધર્મનીતિ (ethics) સાથે તો કશી લેવા
 દેવા જ ન હોય ખરી રીતે જોઈએ તો જનસમાજનું કલ્યાણ
 એ જ ઉદ્દેશ જન્મે શાસ્ત્રોનો છે, અને તેમાં જે સમાજના આર્થિક
 કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ધર્મ એ તો સમાજનો પ્રાણ છે એટલે

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ધર્મ અથવા નીતિના વિગેધી હોઈ
જ ન શકે. પણ આપણામાં એવી માન્યતાએ ધર ક્યું છે કે
અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક લાભનો અથવા સ્વાર્થનો જ વિચાર
કરવાનો છે અને નીતિશાસ્ત્રમાં દયાભાવ અને પદોપકારનો વિચાર
છે માટે એ બે શાસ્ત્રોનો મેળ ખેસે નહિ. ખેને બેમાં કરવા જતાં
જાવાના ખેઉ બગે આ જાગતમાં આવીશુ કહે છે. “ધર્મ” અને
અર્થ વચ્ચે મેળ ન હોઈ શકે એમ માનવું એ ઘોર અજ્ઞાન
છે જે મનુષ્ય અર્થને ધર્મ પર નિર્ભર રાખે છે તેને અર્થલાભ
ધાય છે અને ધર્મલાભ તો ધાય જ છે” જે વ્યક્તિ કે સમાજ
ધર્માધર્મનો કે નીતિ અનીતિનો વિચાર ક્યાં વિના કેવળ સ્વાર્થને
પ્રાધાન્ય આપીને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તે ગ્રાન્થિમાં શિથિલ
થયા વિના રહેતો જ નથી, અને પોતાની પ્રગતિ કે કલ્યાણ પણ
આવી શકતો નથી. પરંતુ આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તકો
એડમ સ્મિથ, રીકાર્ડો વગેરેએ અર્થ અને નીતિને અલગ પાડીને
અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તારવ્યા તે અનર્થકારી નીવડ્યા.

અનર્થકારી સિદ્ધાન્તો

માણસ અર્થપરાયણ છે અને સદાસર્વદા અર્થપ્રગયણ જ
રહેવાનો, દરેક પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાચવવા પોતાનાથી બને તેટલો
પ્રયત્ન કરવાનો, અને દરેક પોતાનું સલાખી લેશે એટલે પગિણામે
માનો સ્વાર્થ સધાશે; માટે વ્યક્તિની, મંડળની કે રાષ્ટ્રની
અર્થપ્રવૃત્તિમાં સમાજે, ગળ્યે કે ધર્મે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી
તમામ અર્થવ્યવહાર નિરુદ્ધ હોવો જોઈએ, એવી જાતની દલીલ
એડમ સ્મિથે રાધી. રીકાર્ડોએ એક એવા સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો કે
દુનિયામાં મજૂરીના દર માણસના જીવનની જરૂરિયાત માડ પૂરી
થઈ રહે એટલા જ રહેવાના જીવન નિતાન્ત આવશ્યક જરૂરિયાત
કરતા મજૂરીના દર ઘટે તો મજૂરોમાં મરણ પ્રમાણ વધે એટલે
તેમની સખ્યા ઘટે અને ખપ અને જતના નિયમ પ્રમાણે કા
ઝોડી થાય અને ખપ વધારે હોય એટલે મજૂરીના દર વધે
તે મજૂરીના દર નિતાન્ત આવશ્યકતા કરતા વધે તો મજૂરોમાં
મુબસગવડ વધતા તેમની વગતી વધે; અને ખપ કળતાં જન
વધી જાય એટલે મજૂરીના દર પાછા ઘટે આમ મજૂરીના

દર ધડિયાળના લોલકની માફક ફરતા ફરતા મનુરોની નિતાન્ત આનંદકતા ઉપર આવીને નક્કી થાય તે વખતે ધગેડ વેપારમાં તો અગ્રણી હવુ જ અને ભૌતિક શક્તિ દ્વારા યત્રો ચલાવવાની નવી નવી મોઘોને પરિણામે મોગ કાગખાના ત્યાં ઊભા થતા હતા મોટી મૂડીનાળા વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓને આ દરીલો બહુ રુચી ગઈ અને મનુરોનું શોષણ કરનારા મિલમાર્નિકો તથા દેશપરદેશના બળરોમાં લૂટ ચલાવનારા વેપારીઓ આ અર્થશાસ્ત્રીઓની ચોરીઓ લઈ પોતાનો બચાવ રજૂ કરવા લાગ્યા.

ધર્મ નીતિનિરપેક્ષ સ્વાર્થના ધોરણ ઉપર પોતાના આખા અર્થશાસ્ત્રની ઝંઝમ રિમથે રચના કરી તથા રીકાર્ડો તો પોતાની ફલીવમાં નફ્ટાઈની હદ વટાવી ગયો અર્થશાસ્ત્રી નામ ધોરણ જનાર કોઈ આજે આ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારતુ નથી જે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર અમુક વર્ગે રૂટે દોર પોતાનો સ્વાર્થ આધી રાકે અને અમુક વર્ગ મરીનાઈમાં જ રહે એનું શાસ્ત્ર હોઈ જ ન શકે કોઈ પણ સામાજિક શાસ્ત્રે તો એ આખા જનસમાજના કં પાણીની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરના પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એ આજે સવમાન્ય થયું છે છતાં આપણા બળરોમાં અને મરખાાઓમાં તો ૧૭ ઝંઝમ રિમથ અને રીમર્ડોના સિદ્ધાન્તોનો જ અમંલ થઈ રહ્યા છે અને એને પરિણામે સમાજના બધા જ વર્ગોની-ગરીબની સાથે તવગર વગનો પશુ-વિકાસ રધાઈ લો કે

સામાજિક શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ

સાધારણ રીતે માણસનું પેટ ભરાયેનું ન હોય ત્યાં સુધી તેને નીતિ કે ધર્મ મુશ્કેલી નથી એ વાત સાચી અને તેવી જ અર્થશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અમુક વર્ગનું પેટ ભરાવ એવી નદિ પશુ આખી મનુ-ચર્ચાતનું પેટ શી રીતે ભરાય તેવી હોવી જોઈએ ધણા માણસો ભૂખે મરતા હોય તે વખતે થોડા માણસા સુખસગવડો ભોમવે અને મોજમજા ઉાવે એમાં તેમનો વિગસ ન જ થાય તેમને સાચો આનંદ પણ ન મળી શકે કોઈ પશુ નકિતનો સર્વાંગી રિમસ તો આખા જનસમાજના સુખ સગવડ અને કં માણને કેવળ અવિરોધી જ નહિ, પણ પોષક ચાર

એવી રીતની પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરે તેમાં જ રહેલો છે. એટલે સાચી અર્થપ્રવૃત્તિનો ખરા નૈતિક સિદ્ધાન્તોની સાથે વિરોધ કદી સહનવો જ નથી. એ જ વસ્તુ હિતટાવીને ગાંધીજી ઘણી વાર કહે છે કે વ્યવહારમાં ન મૂકી શકાય એવો અથવા વ્યવહારમાં સમાજને નુકશાનકારક થઈ પડે તેવો ધર્મ પણ હોઈ શકે નહિ.

એટલે જ્યાં જ સામાજિક શાંતિનો ઉદ્દેશ તો એક જ છે કે સમાજની પ્રગતિ સાધવી સમાજનું કલ્યાણ સાધવું. એ કલ્યાણના સાધન તરીકે માણસે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અને ગ્યનાઓ કરવા માંડી, અને તે પ્રવૃત્તિઓ તથા ગ્યનાઓનું નિયમન કરનારાં જુદા જુદાં શાસ્ત્રોનાં જુદા જુદાં નામ પડ્યાં.

અર્થ અથવા સપત્તિને લગતી પ્રવૃત્તિ અને ગ્યનાઓ કેવા પ્રકારના હોય તો માનવજાતિનું કલ્યાણ વિશેષ સધાય-અર્થનું ઉત્પાદન કેવી દ્રષ્ટિ થાય તો માનવચકિત ઓછામાં ઓછી ખર્ચાય, અને સમાજને ઓછામાં ઓછો ધસારો પડે, અર્થની વહેંચણી કેવા પ્રકારની હોય તો સૌને સરખા લાભ મળે અને સામાજિક પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ થાય એવી અસમાનતા ઓછામાં ઓછી થાય, અને અર્થનો ઉપભોગ કેવી દ્રષ્ટિ થાય તો સમાજમાં દરેક વ્યક્તિનો વધારેમાં વધારે સતોષ સધાય એ બધો વિચાર અર્થશાસ્ત્ર કરે છે અથવા એણે કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે કાયદાના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ધાગશાસ્ત્ર કરે રાજતંત્રના સાધન દ્વારા માનવહિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય એનો વિચાર ગૃહનીતિશાસ્ત્ર કરે, નીતિનિયમોના સાધન દ્વારા સમાજનું હિત કેવી રીતે વધારેમાં વધારે સધાય તેનો વિચાર ધર્મનીતિશાસ્ત્ર કરે. પણ આ બધામાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો છેવટે તો સમસ્ત માનવજાતિની પ્રગતિ અને તેનું આત્યતિક કલ્યાણ સાથે એવા જ હોવા જોઈએ એ વસ્તુ જુલાવી જોઈએ નહિ જો એ ન સધાતાં હોય તો સમાજનું કે એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે.

પરંતુ, આ શાસ્ત્રોનો વિચાર પશ્ચિમમાં શરૂ થયો ત્યારે એક મુદ્દા તો ગૃહીત જ કરી લેવાયું કે સૌ કોઈનું હિત સાધવું

એ તો શક્ય જ નથી ગમે તેરી વ્યવસ્થા કે રચના હોય પણ તેમા યાદ ને કાંઈએ તો સહન કરનાપણ રહેનાનુ જ, માટે બની શકે તેટલી મોટી સખ્યાનુ બને તેટલુ વધારે દિત સાધી શકાય એની જ રચના થઈ શકશે

તેમજો શરૂઆત આ સિધ્ધાન્ત દષ્ટિ આગળ રાખીને કરી પણ વ્યવહારમા એ સિધ્ધા ત ક્યાના ક્યા રહી ગયો અને બન્યુ એવુ કે હીક રીક નાની સખ્યાનુ બને તેટલુ વધારે દિત સાધવાના પ્રયત્નો થયા અને આજે આ શાસ્ત્રોને નામે જે સિદ્ધાંતો અને નિયમો રજૂ થયા છે તે માટે લાગે સમાજના બળનાન, સત્તાનાન, ધનનાન, કુળવાન, વિદ્વાન એમ કોઈ ને કોઈ ખાસ નાના વર્ગના સ્વાધેનુ જ પોપણ કરનારા અને લાભોનુ રક્ષણ કરનારા છે એ રિયલિટી પનગવી જોઈએ ધારાશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર એ બધામા શાસ્ત્રોના પ્રચલિત સિધ્ધાંતોનું સમસ્ત જનસમાજના દિતની દષ્ટિએ પરીક્ષણ અને શોધન કરવાની જરૂર છે એવુ પરીક્ષણ અને શોધન કરનારુ સાહિત્ય આપણે રચવુ જોઈશે

પરિભાષા

આ શાસ્ત્રોનુ નવુ સાહિત્ય રચવાની તાત કરતા જ આ નિયમો આપણી ભાષામા બેઝાયેના નહિ હોવાથી તે માટે જોઈતા પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પારિભાષિક શબ્દો નિર્માણ કરનાની બાબતમા આપણે ત્યાં મોટે ભાગે એવો પ્રયત્ન થયો છે કે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની બ્યુત્પત્તિ તથા ધાત્વર્થ તપાસી તે પ્રમાણે નવો સરકૃત શબ્દ આપણે બનાવીએ છીએ આમા કેટલાક શબ્દો સારા બની ગયા છે અને ભાષામા પ્રચાર પામી રહ પણ થઈ ગયા છે પરંતુ ઘણા શબ્દો નિષ્ફળ ગયા છે આરા શબ્દોના વપરાશને કારણે શાસ્ત્રીય પુસ્તકોના આપણા તરજુમા મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અંગ્રેજી વાક્યોનું ભાષાન્તર કરતી રખતે અંગ્રેજી વાક્યરચનાને અનુસરતા મુજરાતીની વાક્યરચના કઠગી થઈ જાય છે એ પણ એક કારણ છે પરંતુ પારિભાષિક શબ્દો ઘડામા પરભાષાના

કેવળ ધાત્વર્થને ન વળગતા તેના બધા જ અર્થને અને ભાવને પકડવા આપણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. વળી નવો સંસ્કૃત શબ્દ ધડવા જતાં પહેલા આપણે જે અર્થ અને ભાવ દર્શાવવા ઇચ્છીએ છીએ તે વ્યક્ત કરતો શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે કે કેમ તે શોધવું જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે સામાજિક શાસ્ત્રોને લગતા તો ફેટલાયે સુદર અને અર્થઘન શબ્દો આપણને મહાભારતમાંથી, સ્મૃતિત્રયોમાંથી, તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે એ છોડીને નવા શબ્દો બનાવવા બેસવું એ ભૂલ છે. પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા માટે આ દૃષ્ટિએ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન કરવું પડશે. આપણી ગુજરાતીના તળપદા શબ્દોમાંથી પણ સારા અને સચોટ શબ્દો આપણને મળી આવે ફારસી અને ઉર્દૂ સાહિત્યમાંથી આપણી ગુજરાતીમાં ચાલી શકે એવા શબ્દો આપણે શોધવા જોઈએ અને મળી આવે તો સત્કારવા જોઈએ. આ સાધનો ખલાસ થયા પછી જ નવો શબ્દ ધડવાનો વિચાર કરાય. વળી એકાદ કમિટી નીમીને આપણે એકલી પરિભાષા તૈયાર કરવા બેસીએ એ રીત પણ બરાબર નથી અથવા ખૂરતી નથી. જેમ જેમ આ વિષયનું સાહિત્ય આપણે રચતા જઈએ અને આ વિષયોની વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતા જઈએ તેમ તેમ પરિભાષા ધડાતી જાય. આ વિષય ઉપર લખાયેલાં નાનાં કે મોટાં પુસ્તકમાં લેખકો પોતે વાપરેલા તથા નવા ચોજેલા પારિભાષિક શબ્દોની ટીપ પુસ્તકને છેડે આપતા જાય તો શબ્દો શોધવામાં ઘણી સરળતા થાય જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દકોષ બનાવવાની પ્રવૃત્તિની હું ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છતો નથી. એવા કોષ હોય તો શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર લખનારને જરૂર મદદ થાય. મારે કહેવું એટલું જ છે કે આ વિષયનું સાહિત્ય લખાતાં લખાતાં જે શબ્દો વપરાશે અથવા નવા ચોખ્ખાશે તે વધારે પ્રમાણમાં અર્થઘોષિત હશે.

અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું સાહિત્ય

આપણી ભાષામાં આ વિષય ઉપરનું જે કાંઈ સાહિત્ય છે તેનો વિચાર પણ અહીં જ કરી લેવો ઠીક થશે ઉપર હું કહી

ગયો તેમ મારી સમગ્ર ખાતર અથશાસ્ત્ર પૂતો જ વિચાર
કરીત આ શાસ્ત્રનો નિચાર પશ્ચિમમાં છેલ્લા દોઢમેઝેક
વર્ષથી જ થતા માડયો છે આપણા સ્મૃતિ ગ્રંથોમા તથા નીતિ
ગ્રંથોમા આ શાસ્ત્રને વગના સિદ્ધાંતો છૂટાછવાયા ઠીક પ્રમાણમા
મળ્યા આવે છે પણ પશ્ચિમમાં જે ઢબે આ શાસ્ત્રનું વિવેચન થાય છે એ
ઢબે આપણે ત્યાં થયું નહોતું આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓમા તે આ
વિષય ઉપરનું કાંઈકે સાહિત્ય અગ્રેજ કેળવણીની શરૂઆત થઈ ત્યાર
પછીનું જ છે દી ગ અખાવાત સાકરલાને અગ્રેજ ઉપરથી
પહેલું અથશાસ્ત્રનું પુસ્તક સને ૧૮૭૫ માં ૨૨મું, તથા અથશાસ્ત્ર
નગતા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ભાષણો આપનાનો
ઉપક્રમ કરી કેટલુંક સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું તેમા નાણાભીક
ઉપરનું એક ભાષણ ૨૧દેની ઉપગના કેટલાક ભાષણો તથા
શાન્તિવાસની ચાર્તા એ મુખ્ય છે શાન્તિવાસની વાર્તામા પાશ્ચાત્ય
અથવ્યવસ્થાનું આપણા દેશ ઉપરનું આક્રમણ આપણી જૂની
અથવ્યવસ્થાને કેવી રીતે ઢિન્નલિન્ન કરી રહ્યું છે તથા
તેો લીધે આપણી સુખશાન્તિનો તથા આપણી આજ્ઞાદીનો
કેવી રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે એ બહુ રોચક તથા સચોટ ઢબે
નાર્શ પુરું છે એ વાર્તા જો કે છે બહુ નાની, અને પચાસેક વર્ષ
ઉપર લખાયેલી દોઢ જૂની ગણાય છેતા તેમાં વધુ વેનો પ્રકાર
આને પણ આની લેા છે આે તેમા સૂચનાયેના આમઉદ્ધોગના
ગદાય તથા આપણી પુનરુવનના ઉપાય ઉપર આને ભાર
દેવાય છે એ રીતે તેનું મદદર આજુ નથી થયું તેમ તેનો રક્ષ
પણ જુનો નથી થયો

ગ બ હરોતિદ્વસ કાગાગાની દેશની કારીગરીને ઉત્તેજન
એ વિષય ઉપરની સને ૧૮૭૫-૭૬મા નખાયેની ચોપડીઓ
અગ્ર સીમનનાન મેનનાડ અને ૧૮૮૮મા અથશાસ્ત્રના મૂળ
નર્તનો નામનું અગ્રેજમાંથી કરેલું ભાષાન્ત તથા સને ૧૮૮૯મા
કરેલું અથશાસ્ત્રની ચાર્તોનું ભાષાન્ત શ્રી કાલાભાઈ દેગસરીનું
ખાનોપયોગી સરળ અથશાસ્ત્ર (૧૮૯૩), પ્રો ભારેના મરાઠી
અથશાસ્ત્રનો ગૂઢતાત સિદ્ધાપરિ કરાવેનો અનુવાદ તથા સને
૧૮૯૨મા મદાર પટેલ પ્રો કામળનું અથશાસ્ત્ર એ પુસ્તકો

આપણી પાસે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠવાળું સંપત્તિશાસ્ત્ર તથા પ્રો. કામદારના અર્થશાસ્ત્ર વિવાચનં ખીન્નં પુસ્તકો તો ગદ્ય જૂનાં હોય આને આ વિષયની આપણી પ્રવૃત્તિના મનિદાસમાં નોંધવા ઉપરાંત ખીન્ન કશા મહત્ત્વનાં નથી રહ્યાં વિદ્યાપીઠવાળું સંપત્તિશાસ્ત્ર તથા પ્રો. કામદારનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં આધુનિક હોવા છતાં અર્થશાસ્ત્રના સારા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેમને સફળતા મળી હોય એમ દેખાતું નથી.

આ ઉપરાંત 'પૈસાદાર કેમ થવાય ?' 'પૈસા કેમ કમાવા ?' એવાં એવાં ઘોડાંકે પુસ્તકો આપણી ભાષામાં છે, પણ તેમાં સામાજિક દિનની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય અર્થાં નથી તેમ ખીજી રીતે પણ ખાસ ઊંડાણ ન હોય તેમાં કાંઈ જનતની ઉપયોગિતાનાં તરતો નથી. ને લખાયાં હશે ત્યારે પણ સમાજને ઉપયોગી નીવડ્યાં હશે કે કેમ એ વિષે શકા છે ખીન્ન પણ કેટલાક લાપાન્તર-ગ્રથો આપણી ભાષામાં ગદ્યર પડેલા છે પણ મૂળ અગ્રેજી વાચી શકનાર એ પુસ્તકો જોતા નથી અને એકલું ગુજરાતી જાણનારને એ પુસ્તકો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણાં મહાવિદ્યાલયોમાં ધણાં વર્ષોથી ચાલે છે. પણ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અધ્યાપકો પાસેથી અથવા તો એ વિષય લઈને ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આપણી ભાષામાં કાંઈ મહત્ત્વનું લખાણ આપણને મળ્યું નથી ગાંધીજીના અગિયાર મુદ્દાઓ તથા રાષ્ટ્રીય જમાખર્ચ એ અધ્યાપક પ્રજ્ઞાલ તત્ત્વકર્તા સાહતી એ નાની પુસ્તિકાઓ તથા હુંડિયામણ ઉપરની શ્રી. હુગરશી સંપત્તી તથા શ્રી. મગનલાલ દેસાઈની પુસ્તિકાઓ કેવળ અપવાદરૂપ છે

સન ૧૯૧૭ ના રશિયાના વિપ્લવ પછી આખા યુરોપમાં તથા સને ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ ઉપાડેલી સ્વદેશીની ચળવળ પછી આપણા દેશમાં અર્થપ્રકરણનો નવીન અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિશેષ વિચાર થવા લાગ્યો છે. એમ તો સામ્યવાદી વિચારણા લગભગ સો વર્ષથી યુરોપમાં ચાલે છે અને તેને લગતું સાહિત્ય પણ પ્રગટ થતું આવ્યું છે પરંતુ રશિયાના વિપ્લવ પછી

ગાંધીજીની સામ્યવાદી સમાજરચના લખના ક વાનો પ્રયોગ ત્યાં આવ્યો થયો ત્યાંથી આખી દુનિયામાં એ વિશે અકબતી ઉત્તેજના અને આરાનો સચાર થયો અને એ વિષયને લગતુ સાહિત્ય દુનિયાભરમાં રોજ એટલું બહાર પડે કે છે કે માણસ વાચતા થાકે એ વિષેતરી, રસિયાના પ્રયોગની તથા સામ્યવાદી સમાજ રચનાને લગતા ઉત્તેજક સાહિત્યની અસર આપણા ગુજરાતમાં પણ આવી છે અને આ વિચારોના પ્રચાર માટે ચાનો વિચારીએ' 'ચાનો પલટીએ' તથા 'નરી દુનિયા અચમાળાઓ દ્વારા ટેટલાં પુસ્તકો બહાર પડ્યા છે અને નવા નવા પડતા નવ્ય છે

આ પુસ્તકોમાં મૌલિય વિચારણા એટલી જણાય છે ખીજી ભાષાના પુસ્તકોમાંથી શબ્દરચનાઓ વિચારો અને દલીલો ઉપાડી લઈને ગુજરાતીમાં મુકાઈ છે એમ તો ખીજી ભાષામાંનું મશુ આપણે ન લઈએ એમ કોઈ નથી કહેતું પણ જ્યારે આપણે માટે આપણે કાંઈ નવી રચના કે યોજના સૂચવીએ ત્યારે એ સૂચનનારને આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને ઊંડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને આપણી ચાતલી આવેલી પરંપરા સાથે નરી યોજનાને કેરી રીતે ઘટાડવી તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી આ ઘણું શક્ય નથી વળી આ જનની વિચારણા માટે આપણી ભાષા હજી ઘણેથી ન હોઈ પાશ્ચાત્ય લેખકોની વિચારસરણીને ગુજરાતીમાં ઉતારતા ભાષાની અગવડ અનુભવાતી પણ આ પુસ્તકોમાં જોઈ શકાય છે

ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ

ખીજી તરફથી ગાંધીજીએ પોતાની ખાદીપ્રવૃત્તિને અંગે સને ૧૯૧૯થી અને ગ્રામઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિને અંગે સને ૧૯૩૪થી ગુજરાતી ભાષામાં નવા જ વિચારોનો ધોધ વહેનગવ્યો છે તેમણે એક નવીન સમાજરચનાની ઉપર આવ્યું તથા તેની પાછળ રહેલી સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ વાછતી ફિલસૂફીનું નિર્દેશ કાઢ્યું છે આ બધું કદ સળંગ, વ્યવસ્થિત અને સાર્વત્રીય સ્વરૂપનો મથક ખી ગાંધીજીએ નથી કયું પરંતુ પોતે ઉપાર્જી પ્રવૃત્તિને અંગે વ્યવહારિક ઉકેલ માગતા પ્રત્યે જોમ જોમ તેમની

સામે ઉપરિચિત થતા ગયા તેમ તેમ તેનો વિચાર કરનારા લેખોમાં આ બધું વિવેચન તેમણે કયું છે. એક રીતે આ પદ્ધતિ વધારે અસરકારક નીવડે છે. કારણ તેમાં ગગનવિહાર નથી આવતો તેમ ચર્ચા કેવળ તાર્કિક નથી હોતી; પણ પ્રત્યક્ષ આવી પડેલા પ્રશ્નોનો જ, આપણી પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને જ વિચાર થાય છે.

ગાંધીજી આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે ખરા, પણ સાથે સાથે એ આદર્શને પહોંચવા માટે આપણે હિસા છીએ ત્યાંથી એક ડગલુ આગળ કયું ભરવું તે પણ સૂચવે છે એ તેમની વિશેષતા છે. તેમના લેખોમાં મિલઉદ્યોગની તથા ગૃહઉદ્યોગની, આપણા ઉદ્યોગોમાં યંત્રોને કેટલું સ્થાન છે તેની, આપણા દેશની ગરીબાઈ અને ખેડારીના પ્રશ્નની, આપણી ખેતીને લગતા પ્રશ્નોની, ધંધા ખરત્તે બિચનીચના ભેદો પ્રવર્તે છે તેની, મજૂરીના દર ઓછામાં ઓછામાં કેટલા હોવા જોઈએ તેની, મિલમાલિકા અને મજૂરો વચ્ચેના તથા જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચેના એમ લિન્ન લિન્ન વર્ગો વચ્ચેના કન્ઝર્નની, એમ અનેક ચર્ચાઓ આવે છે. આ બધા પ્રશ્નો વિષે તેમણે સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા છે અને તેના નિકાલ માટે કેવા ચોક્કસ ઉપાયો થોજી-શકાય એ પણ બતાવ્યું છે ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરીને લખાયેલા શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર્ના ‘ગ્વદેશી ધર્મ’ ની, શ્રી. શિશોરજ્ઞાનપાલના ‘સવર્ણની માયા’ ની, તથા શ્રી. નરહરિ પરીખના ‘સામ્યવાદ અને સર્વોચ્ચ’ એ પુસ્તકોની નોંધ આહી લેવી ઘટે છે.

અત્યારની બળિયાના બે ભાગ વાળી અર્થનીતિ-અથવા એને અનર્થનીતિ જ કહેવી જોઈએ-માં હિદી પ્રજા, બદ્દે આખી દુનિયા સપડાઈ છે: તેમાંથી છૂટવાનો અને જેના સર્વનું કલ્યાણ હોય એવી સર્વોદયકારી અર્થરચના આપવાનો વ્યવસ્થિત, ક્રમિક અને શાસ્ત્રીય ઉપાય ગાંધીજી બતાવતા હોવા છતાં સમાજવાદીઓને ગાંધીજીની વાત શાસ્ત્રીય નહિ પણ તરંગી અથવા ગગનવિહારી (Utopian) લાગે છે કવિવર રવીન્દ્ર જેવાને તેમનો રેટિયાનો ત્ર્યંકમ શુદ્ધ અને નિષેધાત્મક લાગે છે તથા એમાં મૃતિપૂજન

ગધ પણ આવે છે માણુ ભગવાન ! સ જેવાને જના સુધી ગાંધીજી પોતાની આખી યોજના સગમસૂત્ર માડી ન જતાવે અને પોતાના આદર્શની નવી ગચાણુ રેખાનધ્ધ ચિત્ર ન રજૂ કર ત્યા સુધી લોકોને તે સ્પર્શ કે આકર્ષી શકશે નહિ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિમા પ્રેરી શકશે નહિ એમ લાગે છે સમાજગદીઓને ગાંધીજી કહે એમ છે કે તમારે જે વગનિહીન ઊચનીચના ભેદ વિનાનો સમાજ જોઈએ છે એના સમાજને દસ્તીમા લાવવાની ધમશમા તથા તે માટે પ્રયત્ન કરતા મરી શીડવાની તૈયારીમા હુ તમા ! કાંઈથી ઊતરુ એમ નથી પરંતુ આ હેતુ બર લાવવા માટે અહિસામય ક્રાન્તિને તમે અનિવાર્ય ગણો છો તેના કરતા આ હેતુ અહિસામય પ્રવૃત્તિથી જ સિધ્ધ થઈ શકે એમ છે એ મારી વાત વધારે શાસ્ત્રીય અને તેથી જ વધારે ચોક્કસ અને વધારે વ્યવહાય છે બને મને તરગી અથવા ગગનવિહારી અથવા તો રત્નનિદારી કહેનામા આવે પણ મરા જેવો, પોતાના આદર્શોને વ્યવહારમા ઉતારવાના ચોક્કસ, શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારિક ઉપાયો જતાનનારા બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે કવિવરને તો તેઓ કહેશે કે તમારી સામે વાતનિવાદમા ઊત નાર હુ કોણ ? પણ તમારા ઉકુચા જાળને માટે માંધ જમી ! ઉપરથી પગ ઉપાડી લઈ ઊડના માડુ નથી જાણુ ભગવાનદાસને કંટરો કે હુ તો મો જે સાધન શુદ્ધ અને અમેાધ નાગુ એને રાગી દેનારો છુ ભવિ'વના આખી સમાજરચનાના વિગતવાળા ચિત્રો ચીતરતા મને ન આવડે, પણ માટે સાધન એટલુ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય છે કે તેમાથી કોઈ પણ જાનના અન્ધાય અને જુલમ વિનાની સમાજરચના કમે કમે વિભાસ પામી દગ્તીમા આપશે જ એ શ્રદ્ધાથી હુ તો મામ કનારો લો મને તો દૂર મારે જોના લોક લગી ન, મારે એક ડગલુ બસ થય '

જેમ સામ્યનાદી વિચારસરણી અને કાયકમનું મોળુ આપણા દેશમા અમુક દરજ્જે ફરી વળ્યુ છે તેમ ગાંધીજીની વિચારસૂચી અને કાયકમની અસર દુનિયામા મુખ્ય મુખ્ય વિચારો ઉપર પડી જ છે જો કે ઉપર કહ્યુ તેમ નશિયામા થયેના વિચાર પડી રાજ્યગથી અને જોરગોથી ચાલી નેના ત્યાના પ્રયોગો

દુનિયાને કાંઈક વધારે આંછ છે ખરી. ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ થયો જ છે, તેમાં ઠડી પણ અખંડ ધીરજની અપેક્ષા છે અને પોતાના કાર્યને વિષે અડગ શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. એટલે આમનો કાર્યક્રમ આંછ નાખનારો નથી લાગતો અને ધીમો દેખાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર

એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે અત્યારની ઉપરી અને અધીન, તવંગર અને ગરીબ, સાક્ષર અને નિરક્ષર, હિન્દુ અને નીચ, ગોરા અને કાળા, એવા બેદ ઉપર રચાયેલી અને પરિણામે અન્યાય અને બુદ્ધિમવાળી સમાજરચનાથી દર્શિત અને પીડિત વર્ગ કંટાળ્યો છે તેમને દેવ જાગ્યો છે અને અન્યાય વિનાની, બુદ્ધિમ વિનાની, બેદલાવ વિનાની એવી નવીન સમાજરચના માટે ઝંખી રહ્યો છે. એ નવીન સમાજરચનાના પ્રકાર વિષે અને તેને હસ્તીમાં લાવવાના સાધનો વિષે બે મુખ્ય કાર્યક્રમો પ્રજા સમક્ષ પડેલા છે એ બે કાર્યક્રમોને લગતું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં કાંઈક તૈયાર થયું છે અને હજી વિશેષ તૈયાર થશે. એ સાહિત્ય કોઈક વધારે સમજે અને તેનો વધારે લાભ ઉઠાવી શકે તથા જાનને કાર્યક્રમોમાંથી કયો કાર્યક્રમ અનુસરવા જોઈએ તેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે તે માટે જેમાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓનાં મૂળતરંગોનો સાગોપાંગ વિચાર થયેલો હોય એવાં સરળ છતાં સુગીન પુસ્તકો આપણી પાસે જોઈએ. આજે ગતિનીતિ, ધર્મનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ધારાશાસ્ત્ર એ બધા વિષયોનો અભ્યાસ આપણા મહાવિદ્યાલયોમાં થાય છે, પણ તે અંગ્રેજ દ્વારા જ થાય છે એટલે અભ્યાસ કરનારોઓમાંથી પણ બહુ ઓછા તેના સિદ્ધાંતો સમજી અને પચાવી શકે છે. એ સિદ્ધાંતો વિષે તેમને પુસ્તકોથી અથવા પોપટિયા જ્ઞાન જ હોય છે. પણ એ સિદ્ધાંતોનો વિનિર્ધાર સમાજમાં કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થવો જોઈએ તે જાણતની સમજ મહાવિદ્યાલયોના અભ્યાસને પગલાંમે નથી આવતી. એમ જો ન હોત તો શું આપણા સમાજને દિનિ દિન આગળ ગમીતે, સમાજશાસ્ત્રને લગતા

આપણા પશ્ચોત્તર વિચાર કેવી રીતે થઈ શકે એમ છે એનું જેમાથી માગદશન મળે એવા સમાજશાસ્ત્ર ઉપરના પુસ્તકો આટલા પચાસ પચાસ વધના અભ્યાસ પછી પણ આપણે મુજરાતને ન આપ્યા હોત ? પણ આ બાબતનો અધ્યયન કરી આસુ ઢાળ્યે શું થાય ? આપણી સાહિત્ય પરિષદે પોતાના અમેલનમાં ગઈ સાલથી આ વિભાગ રાખી આ વિષયને મહત્વ આપ્યું છે, તો પછી પરિષદે આ વિષયને લગતા વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા પુસ્તકો રચાવના ઉદ્દેશ થવું જોઈએ આ પરિષદની સાથે જોડાયેલી સાહિત્ય તથા કેળવણીની સંસ્થાઓનો સહકાર તો પરિષદને છે જ અને એની સંસ્થાઓ મારફત પણ તે કામ લઈ શકે છે આપણા બાબત સમેનન પહેલાં સમાજશાસ્ત્રની બધી શાખાઓ ઉપરનું એક એક સુંદર પાઠ્યપુસ્તક તો પ્રગટ મળવું જ જોઈએ, એની માગણી સાહિત્ય પરિષદ પાસે આપણે જરૂર કરીએ પણ તેની સાથે એ બાબતમાં સાહિત્ય પરિષદને મદદ કરવાનો સંકલ્પ પણ આપણે કરવો જોઈએ

તૈયારીની દિશા

આના પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે કેના પ્રકારની શોધજોજોની, કેવા પ્રકારની માહિતીઓ ભેગી કરવાની તથા કેવા પ્રકારની સિદ્ધાન્તચર્ચાની જરૂર છે અને તે તે શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેમાં કેવી રીતે ફાળો આપી શકે તથા કેવું સાહિત્ય નિર્માણ કરે એ બધું આપણે વિચારવું જોઈએ આ શાસ્ત્રની દરેક શાખામાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં શું શું પડેલું છે તેનું સંશોધન કરી તથા ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ તેનું પરીક્ષણ કરી એ જો મુજરાતીમાં સર્ગતીત કંઠમાં આવે તો કેવા પાયા ઉપર આપણે ઇમારત ચણવાની છે તેો આપણને ખ્યાલ આવે આપણી નવી ઇમારત માટે એ પાયો જરાજર ચાલી શકે એમ છે, કે એ પાયામાં પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એો, પણ વિચારો, કરી સકાય પણ આપણા એ વારસાનો લઈ શકાય તેટલો લાભ તો આપણે લેવો જ જોઈએ પૂર્વજો તરફથી આપણને કેવો વારસો

મળેલો છે તેનું પણ આપણે જ્ઞાન ન રાખીએ તો તો આપણા જેવા મૂખ કાંઈ નહિ આપણા ઉપનિષદોમાંથી, રામાયણ અને મહાભારતમાંથી, આપણી સ્મૃતિઓમાંથી, નીતિગ્રંથોમાંથી અને ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી સમાજશાસ્ત્રને લગતી કેટલીયે માહિતી, કેટલાયે મૂલ્યવાન સિદ્ધાન્તો અને કેટલાયે ગ્રેરફ વિચારો આપણને મળી શકે એમ છે.

એક તરફથી આ કામ ચાલે ત્યારે બીજી તરફથી આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિષે માહિતી એકઠી કરી તેનું શાસ્ત્રીય ઢંગે પૃથક્કરણ કરી તે પ્રજા સમક્ષ મુકાવી જોઈએ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે બારડોલી તાલુકાનાં એ રાનીપરજ ગામની તપાસ, માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ, શેરથા ગામની ગ્રામઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તપાસ તથા ઉત્તર ગુજરાતના કારીગરોની સ્થિતિ વિષેની તપાસ ગુજરાત આગળ મૂકી છે. પણ આ કામમાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં અભ્યાસીઓ તથા કાર્યકર્તાઓએ પડવાની જરૂર છે. આ તપાસમાં આપણે ખાસ ધ્યાનમાં એ રાખવું પડશે કે આપણી ચાલતી આવેલી સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થામાં આપણા ઉપર થયેલા નવા વિચારોના અને નવી વ્યવસ્થાના આક્રમણથી કેવા ફેરફાર થયા છે. નવા પ્રવાહમાં ઇષ્ટ તત્ત્વો ક્યા છે અને અનિષ્ટ તત્ત્વો ક્યાં છે, એ આપણે તપાસવું પડશે. આપણી જૂની વ્યવસ્થામાંથી કેટલું ટકાવી રાખવા જેવું છે અને કેટલું છોડી દેવા જેવું કે સુધારવા જેવું છે તેનો વિવેક કરવો પડશે.

ગ્રામીન સમાજરચના

આપણી પરપરાગત સમાજરચના અને અર્થવ્યવસ્થાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચેનાં ગણી શકાય :

૧. દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ નાનાં નાનાં ગામડાંમાં. આ ગામડાંનો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો. અને પોતાની સાંસારિક અને આર્થિક જરૂરિયાતો પૂરતાં આ ગામડાં મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ.

૨. આપણો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો. પણ તેનો અર્થ એ નહિ કે બીજા ઉદ્યોગો આપણા દેશમાં નથી અથવા નહોતા ગામડાંના

લોકો પોતાની તમામ જરૂરિયાતોને ખેતીની સાથે જ ચાલતા બીજા ગૃહઉદ્યોગો તથા મામડાના કારીગરોના ઉદ્યામધધા જેને આપણે અમઉદ્યોગ કહીએ છીએ તે માગફત પહોંચી વળતા

૩ ઉપરની વ્યવસ્થાને વીધે ઉત્પાદન મોટા બજારો માટે નહિ પણ પોતાના અથવા પોતાના પડોશીના નાપર માટે થતુ પરંતુ ધનક અને પત્રી માત્ર એ જાતની આપણી ઉત્પાદન અથા હતી તમારે જોઈતી વસ્તુ તમે પોતે જ તૈયાર કરી લો અથવા ગામના સુધારા છુદ્દાગ, કુશાર કે મોચીઓ ત્યાં જઈ વધી આપી કરાવી લો

૪ આ વ્યવસ્થામા કાચો માત્ર જારી કરનાર તેમજ તૈયાર માન બનાવના મજૂરી કરનાર, કેવો તૈયાર માલ બનાવવો તેનો નિષ્ણદ કરનાર, આ માત્ર તેયાર થયા પછી તેને વેચનાર એ બધુ ધણુ ખરુ એમ જ માણુસ કરતો મજૂર, ચોજક, મૂડીતગ, દયાન, વેપારી જે કરો તે બધુ એક જ માણુસ એટલે ચોજનાશક્તિ, મજૂરી, મૂડીનુ વ્યાજ નફો, દલાવી વગેરેની વહેચણીનો પ્રશ્ન ઉપગ્રિયન થતો નહિ ઉદ્યોગ નાના પાયા ઉપર નાંખ મોટા મૂડીગેકાણુની જરૂર પડતી નહિ

૫ પોતપોતાના ધધા પ્રમાણે વર્ણો નફો થયેલા હોવાથી દરેક જણુ ધણુખરુ પોતાના બાપદાદાનો ધધો જ કરતો તેથી વશપરપરાથી વિશ્વાસ પામતે પામતે હુજગકળા આ કારીગરી બધુ ઊંચી કોટિએ પહોંચી હતી, નળી દરેક કારીગરના ધરાક બાધેલા હોવાથી આ ઉદ્યોગમા હરીફાઈના તત્વનો પ્રવેશ નહોતો થવા પામ્યો કારીગર પોતાના માતનુ થુ મળશે એનો વિચાર નહોતો કરતો પણ પોતાનો દાય ન લગવાવો જોઈએ એની ખેડના રાખતો, તેમ ધગકની કદગદાનીનો વિચાર કરી વસ્તુ બનાવતો

૬ એકબીજા સાથેના આર્થિક વ્યવહારો કામપૂરતા કમગના નહિ પણ વશપરપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઝિયા બધાયેના આ માનવભાવનાળા હતા

૭ નોકોમા પ રપ સહાયવૃત્તિ તથા સતોષ અને શારીરિક સુખમગન ને માટે પર્યાપ્તવૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણુમા હતી

૮. વ્યવહારમાં નાણાનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થતો અને એક માલ સાટે બીજો માલ એમ વસ્તુવિનિમયનું પ્રમાણ વધારે હતું.

૯. સરકારનું કામ પરચક્રથી રક્ષણ કરવા પૂરતું જ હતું રાજ્ય મોટે ભાગે આજના લશ્કરી સેનાપતિ જેવો હતો લોટીના વ્યવહારમાં તે ઓછામાં ઓછી દરમ્યાનગીરી કરતો આજે ન્યાયખાતું, કેળવણીખાતું, પોલીસ ખાતું, સાવજનિક આધકામ ખાતું એમ અનેક ખાતાં સરકાર ચલાવે છે, તે જ્યાં લોટી પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતે જ ચલાવી લેતા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના 'સ્વદેશી સમાજ' એ નિબંધમાં કહ્યું છે તેમ આપણી સમૃદ્ધિની પ્રાણશક્તિ રાજ્યતંત્ર અથવા સરકારમાં નહિ પણ આપણી સામાજિક કે લોકસંસ્થાઓમાં વિલસતી હતી.

૧૦ શહેરોમાં છેક આવી સાદિ વ્યવસ્થા હતી એમ ન કહેવાય. પણ ત્યાં ચે વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પોતપોતાનાં મહાજનો દ્વારા અનિષ્ટ હરીફાઇના તત્વને દાખલ થવા દેતા નહિ. કેવો માલ કેટલા, પ્રમાણમાં બનાવવો તેનું નિયમન કરતા, માલ હલકો કે ભેળવાળો ન થાય તેનો બદોબસ્ત રાખતા અને પોતપોતાની વચ્ચે કાંઈ ઝઘડા પડે તો પોતાનાં પંચ મારફત જ તેનો નિકાલ કરતા.

આવી સમાજરચનાને કારણે આપણા દેશ ઉપર અનેક આક્રમણો થયાં, અનેક સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને લુપ્ત થયાં છતાં આપણી સમાજ-સંસ્થાઓ નષ્ટ થઈ નહિ તેમ જ આપણી સરકારપરપરા પણ તૂટી નહિ. આપણા દેશમાં અગ્રેજ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારે આ વસ્તુ બેઠ શકવાની દૃષ્ટિવાળા કેટલાક ચતુર અગ્રેજ અમલદારો આપણી આ વ્યવસ્થા બેઠ હેરત પામ્યા છે અને તેમણે પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. સને ૧૮૩૦ ની પોતાની યાદીમાં સર આલ્ફ્રેડ મેટકાફના નીચેના ઉદ્ગારો ધણા પુસ્તકોમાં ઉતારાયેલા છે.

“ગ્રામસમાજે એ નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જ છે. પોતાની બધી જ જરૂરિયાતોને તેઓ પહોંચી વળે છે. બહારની દુનિયા સાથેના સંબંધથી તેઓ લગભગ અલિપ્ત છે. દેશમાં

ખીજી ઘણી આયુ અને ગુણ પણ એની રહ્યા છે નાના
 મનના ગણના જેવા આ આમમમાનેનો તીરે પોતા મનુ મુખી છે
 આ બાપ મોટા પ્રમાણમાં નાનકડા બાપને ૬

આમમમાની બદીઆ

પરંતુ ઉપગતા ચિંત ઉપરી અમાજન બધા જ વર્ગો મુખી
 અને નાનકડા દત્તા એમ માનવાનું મનુ મુખી નથી ફરેક ગામમાં
 જમીન ઉપગતા માનવીદ્વં તો અમુક ઉપરી ખેડોતાના જ હતા
 તેમનામાંના આગેવાનો ગામનું મુખીપણ કરતા એ ખાતે
 નમું ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાનો ને ઉપગત ગામના શેઠગામ
 તથા શ્રાદ્ધભાગુગદિની પ્રતિષ્ઠિત ગામમાં મણાની પાતુ જમીન
 નિાના ખાતીના રજા મુલાકાતુ નુદા કલાક મોટી દુનમ
 વગેરે વનવાણી તા પ્રકારીની મળતા એવા ? ,
 અમારો બગી વગેરે અદ્ય વર્ગો એમની આમમમાજમાં કાઠ
 ન પ્રતિષ્ઠિત કે અમાર નમુંના મુખી જ નહિ પણ તેઓને
 ખા અપમાનિત ખો નિ નાત ફામો મનુ પાતુ આ વર્ગ
 વસવાતના કુટુંબો નેએ સાદા રૂપના કે ધરણા પટરીને
 ગામમાં ફરી ને, તેમની જીઓ તામાપીતજને ખડે દુવથી
 પાળી ભરી ને તમો ને તન કે કિત્તર દાય તા તેઓ
 નાનકડા આડી ને આ નાના નાના મારી દુલેકુ નેરી શે
 ગામમાં મોટે ખેડો મ લાગે નમુંના નકડે તુ જ નહિ પણ પરગામ
 નત મગરની પાત ને મી નાના પોવ તેજે પણ સામેથી
 પાળીદ કે ઉપરી વસનો મામમ મળ તો મોટેથી ઊતરી
 જતુ પટે પોત ના ધર તેઓ, અમુક દમના જ બાધી શે
 પોતાના ને ના ઉપરી વર્ગના મામમની તામરીમાં ખાત્યા
 ઉપ બેસાદિ આ ગળ માર તથ અપમાન ને તો
 દિસાગ દિ આની મારી ને અનમ જાત ને તા મારીઆ
 તેમો બેગરની પાતી આ આજે પણ તેના આગેવા કેટલારે
 ગામમાં જોવામાં આવે એ આપણા જુના આમમમાજમાં
 જ સુગત જિવામાં દુનમ ને સામી, જેવી પ્રથાનો ઉદ્ભવ
 થયો છે આ દમનાઓ ખીજા જિવાના ખેતીના મનુ

કર્તાના કામ કરવામાં કોનરે એવા નથી. પણ ગેતીના દેર કરતાં પણ બૂડી દશામાં તેઓ રહે છે અથવા તેમને રાખવામાં આવે છે. અનુષ્ટુપ ગણાતા વર્ગની હાઝમરીઓ તથા તેમનાં દુઃખની યાત્રા તો હવે જાન્યેનું છે એટલે તે વિશે હું નહિ બોલુ. દુઃખમાં, આપણા જૂના ગ્રામસમાજની બધીઓ પણ કાંઈ એાછી નહોતી.

અને શહેરોમાં પણ મહેતામુત્સદી વર્ગ અને મદાજન વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત હોતા, પણ બધા જ કારીગરો સ્વતંત્ર, સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત હોય એમ માની શકાતું નથી. કાચા માલના અથવા ગ્રેકડ નાણાંના રૂપમાં કારીગરોને અગાઉથી ધીરાણ કરી તેમની તમામ મજૂરી બહુ ઓછા દરથી બાધી લેવામાં આવતી એટલે મહેનત અને હુસ્નર કારીગરનાં, પણ તેનો લાભ વચ્ચગાળાના વેપારીઓને મળતો. વળી કેટલાક કારીગરના ધધા અપ્રતિષ્ઠિત અને હલકા ગણાતા. એટલે આપણી પરપરાથી ચાલતી આવેલી સમજરચનાના ગમે તેવાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયેલાં હોય તો પણ તેમાં કશા સુધારાને અવકાશ નહોતો અને તેમાં કોઈ જાતનો અન્યાય કે જુલમ ન હોતો એવું કામ કહી કે સૂચવી શકે એમ નથી. જૂનું એટલું સારું ગણી તેનો સંપૂર્ણતાએ પુનરુદ્ધાર કરવામાં મતનો હું નથી જ. આપણે ગ્રામીણ આદર્શ ઉજ્જવલ હોતા ખરે પણ વ્યવહારમાં તો તે આદર્શમાંથી આપણે ક્યારના સરી પડ્યા છીએ ધાર્મિકતાને નામે આપણે વહેમોને પોષ્યા, સદાચારને નામે જડ રૂઢીઓ અને રીતગિયાળોને મહત્ત્વ આપ્યું, સાદાઈને નામે આપણે ગરીબાઈને નોતરી, સતોષવૃત્તિઓનું અધ.પતન આજસમાં થયું, સ્વમાનહીનતાને આપણે નમ્રતા તરીકે ઓળખી, અને પરસ્પર સહાય અને સેવાવૃત્તિમાંથી શુક્રામીની સ્થાપના કરી. છેલ્લાં લગભગ એક હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં તો આ જ વિક્રિયા વધારે જોવામાં આવે છે.

સાધ્વાત્ય વિચારોનું આક્રમણ

આપણી ઉપરોક્ત સમાજરચના ઉપર જે નવીન વ્યવસ્થા

અને નવા વિચારાનુ આક્રમણ થયું તેના મુખ્ય લક્ષણો હવે બોધ્યો

૧ લૈાતિક શક્તિ દ્વાગ ચાનતા મોટા યત્રોવાળા કારખાના મારફત ઉત્પાદન એમાથી મૂડીદાર યોગક, મજૂર, મારફતિવા દનાવ, વપારી રંગેર અનેક વર્ગોના ઉદ્ભવ એ વર્ગો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલી સપત્તિની વહેમણી માટે ઝઘડા

૨ આ ઝઘડામા મૂડીનું પ્રાનય વધારે શેડ અને મજૂર વચ્ચે તથા બીજા વર્ગો વચ્ચે અગત સનધનો અભાવ એકબીજા સાથે કેવળ કરારનુ બધન છટેદાર હરીફાણુ તરફ આર્થિક નિકાસને બહુ પોષક છે એવી માન્યતા,

૩ લૈાતિક શક્તિનો વ્યવહારના સાધનોમા ઉપયોગ રેલવે, મોટર, રીમર અને હમણા હમણા વિમાન, અને લીધે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચેના અતરોનો છેદ દુનિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે માત્ર સહેલાઈથી મોઢી શખતો હોવાથી જમર સ્ત વેપારી હરીફાઈ

૪ પહેલુ ઉત્પાદન અને ૫ઠી ધરાગી તથા બજારની ગોષ મોટા પ્રમાણુમા માન ઉત્પન્ન કરી દુનિયાના નજરોમા દાખવવો અને તે વેચનાના નિવિધ ઉપાયો યોગવા જે લેખને એ વસ્તુની જરૂરિયાત ન વર્તાઈ હોય તેમનામા પણ નરી રેવો પેદા કરી નની નની જરૂરિયાતો જોબી કરી ધગાડી વધારવાની પ્રવૃતિ જરૂરિયાતો વધારની એનુ જ નામ પ્રવૃતિ અને સરૂતિ એવી માન્યતા

૫ તમામ વ્યવહારમા નાણાની અનિવાય આવશ્યકતા અને મહત્વ જેની પાસે પૈસા તે કરે ચાહે સો એ સૂત્ર અનુસાર વ્યવહાર

૬ અમર્યાદ અથપ્રવૃતિ દુનિયાની કુદરતી સપત્તિનો બહુ વધારે પ્રમાણુમા વપરાશ પ્રાથમિક અને અનિવાય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ કરતા પ્રમાણુમા ઓઠી જરૂરિયાતની અથવા બિનજરૂરિયાતની વસ્તુઓનુ ઉત્પાદન વધારે અને તેની પાછળ કુદરતી સપત્તિ તથા માનવશક્તિનો બગાડ

૭ મોગા ઝાંઝેનો ઉદ્ધવ અને તેને અંગે ગીચ વન ગાંઢી, માન-નિગસ માટેનાં નાલાયક ઘમે, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉદ્ધવ

૮. લોકના અપહારમા રાજ્યવચની વધતી જતી દુરબ્યાનગીરી અને જાડુ જનસમાજની પશુ દશા

આક્રમણનાં માર્ગ પરિણામ

આપણી જૂની રૂઝના અને ગદારથી આવેલી આ નવી રચના એના સઘર્ષના આપણા દેશ ઉપર માફા પગિણામ આપ્યાં છે. સાથી પહેલું અને મોટું પગિણામ એ આપ્યું કે કાગળનાંનું દરીદ્રાપ્તમા આપણા ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યાં. દિદુસ્તાન જે એક વખત કાપડના ઉદ્યોગમાં અગ્રણી હતો અને કાપડના ઉદ્યોગ માટે જ્યાં ઉત્તમ કુદરતી અવદૃશ્યતા છે તેને કાપડનો ઉદ્યોગ તમામ પડી ભાંગ્યો. ખીન ગ્રામઉદ્યોગોની પણ એ જ દશા થઈ. એટલે પોતાના કાગળ વખતમાં જે ઉદ્યોગ કરતા તે તેમણે શુમાર્યો એટલે તેમનો આધાર એકલી ખેત ઉપર રહ્યો. ખીચ તરફથી જે કરીગરોના ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા તેમણે પણ ખેતીનો જ આશ્રય શોધ્યો એટલે ખેતીના ઉદ્યોગમ વિશેષ ભરતી થઈ.

સને-૧૮૮૧માં આપણા દેશની કુલ વસ્તીના ૫૮ ટકાને નિભાવ ખેતી ઉપર થતો. તે પ્રમાણુ વધીને ૧૮૮૧માં ૬૧ ટકા, ૧૯૦૧માં ૬૫ ટકા, ૧૯૧૧માં ૬૮ ટકા, ૧૯૨૧માં ૭૧ ટકા, ૧૯૨૬-૨૭મા આપણી ખેતીવાડીની શાહી કમિશને તપાસ કરી ત્યાં ૭૩ ટકા એટલું નોંધાયું છે. આમ ઉત્તરોત્તર ખેત ઉપર નભતો વસ્તીનું પ્રમાણુ વધતું જ ચાલ્યું છે.

ખેતીઉપયોગી જમીનના પ્રમાણમાં થયેલો વધારો નહિ જોવો છે અને જમીનમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ કાંઈક ઘટ્યું છે એટલે ખેત ઉપર જેટલો 'ભાર' વધ્યો તેટલી ગરીબાઈ દેશમાં વધી ગરીબાઈને પરિણામે ખેતી દિનપ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે અને એટલેની દેવાદારી વધતી જાય છે. 'ખેડોની દેવાદારી'નો એક વહેતા જખમ જેવી વસ્તુ થઈ પડી છે. ટાલતકામાં અને વરસાદમાં જૂની મરીને ખેડન મંદૂરી કરે પણ ખેતરમાં દાણા પાકે તે પહેલાં 'તો

સરકાર મહેસૂન વસૂલ કરના નય સા '૧૦ પોતા' લેણુ અને
 યાજ હિરાના ખોડપો તૈયાર ૧૧ છે ૧૧ થી મધ્ય ખેડૂતોને
 સરકારી મહેસૂન ભરના પેટે જ ૧૨ જમીન ખેડતા 'મળતી
 નથી જ્યાં જમીનતરી પદ્ધતિ છે ત્યાં કિસાનને જમીનની સાથ
 ઉપરાત કેટલાયે ભાગમાં આ '૧૦ લેના 'પેટે જ જ્યાં રેવનુવારી
 પદ્ધતિ છે ત્યાં પણ બધી જમીન માં ખેડૂતોએના હાથમાં
 નથી આપણી જૂની અર્થ ૧૧ માં સા ૨ પાતાના લેણુ
 પેટે ખેડૂતની જમીન પડારી લઈ શકે નહિ પણ નવી
 અર્થવ્યવસ્થામાં તે ગમે ૧૨ કરાવે નહિ બાધના ૧૩ છુ
 એટલે ખેડૂતો પાસેની સાકારોએ જમીન સમઘી જે જે કરારો
 કરારી લીધા તેનો અમલ સરકારી અદાલતોએ કરારી આપે
 સાકારોએ પોતાના લેણુના હુકમનામાં મેળવા તેની મજબૂતીમાં
 ખેડૂતની જમીન હરાજ થઈ આમ પોતાના ખરાખોટા લેણુ
 ખૂબ સાકારોએ ખેડૂત પાસેથી જમીન પડારી લઈ તેમને જ
 પાછી સરકારી જમીન મહેસૂનના પાયા પાયા અને દસ દસ પદ
 ગણોત લઈ ખેડૂત આપી એટલે રેવનુવારી પ્રથા જ્યાં ચાલે
 છે ત્યાં પણ કેટલાયે ભાગમાં તે અડધ ઉપગત ખેડૂતોને જમીન
 ખેડૂત બન સરકારી મહેસૂનના પાયા દસગણુ ગણોત ભરવુ
 પડે છે એક તરફથી પોતાના ઉઘમો ભાગ્યા અને બીજી તરફથી
 ગણોત અને વાગનો બોળે તેના ઉપર ૧૪ થો વળી નવળી
 ખેતીમાં ગળનાનુ ઘુ હોય દેશના મોટા ભાગમાં ચાર પાયા
 માસ ખેતીના કામમાં ગાળ્યા પછી ખેડૂતને અકાશ સાચુ નોંધ
 જેમી મહેનાનુ દોન છે અને ખેતીને મદદગાર ઉદ્યોગ તેની
 પામે કરા ગલા નથી આમ ખેડૂત ફગળ્યાત ખેડારી, મરીનાથ
 તથા દેનાદારીના વખતમાં સપાળો ૩, અંતે તેમાં વધુ ને વધુ
 નમતો નય છે આ ઉપગત સાસાગિક રુઝિઓના મધનો તથા
 ધમને નામે ધર કરી જેવા વળેમો તથા ભગત, જૂવા, નેગી,
 જતિ એ અર્વા જગોની માફ ખેડૂતોને મળ્યા છે

આપણા દેશની ખેતીની ખિનપીમાં અતતવરૂપ બીજી એક
 જાગતની પણ અહીં ગોધ કરી આવરવ છે જાપની જમીન
 તેના મધ્ય જ દો ૧ સરખે દિગે વહેવી લે એ આપણી વાતમાં

અથાને લીધે દરેક ખેડૂત પાસે પ્રમાણમાં જે ટકી જમીન છે તે પણ નાના નાના દિરસામાં ગામની જુદી જુદી દિશામાં વહેંચાયેલી પડી છે. ચોદશ પથરાયેલા નાના નાના દુકડામાં ખેતી કરવા જતાં વખત અને શક્તિનો વ્યય થાય છે તથા ખેતી બરાબર સચવાતી નથી અને મોંઘી પડે છે. આ અનિષ્ટ પણ તત્કાળ ધલાજ માગી રહ્યું છે.

જેવી આપણી ખેતી છે એવાં આપણાં ઠોર છે. આપણે હિંદુઓ દયાધર્મી કહેવાઈએ છીએ પણ હિંદુઓ પોતાનાં પાળેલાં ઠોરને જેવી દુર્દશામાં રાખે છે તેવી દુર્દશા ઠોરની દુનિયામાં બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં દૂધ ઘી તેમ જ બળદ આપનારા ગોપાલનના ધંધા વિના ચાલી જ ન શકે એ જોઈને આપણા પૂર્વજોએ પાળેલાં પશુઓમાં ગાયને શ્રેષ્ઠ માની એટલું જ નહિ પણ તેને દેવતાને સ્થાને સ્થાપીને પૂજ્ય બનાવી. એ 'છતા' આપણે ગાયને વિસારી મૂકી છે. ગાયની પૂજા કરતાં છતાં ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં આપણે ગાયને આંમે તરછોડી તેનો ઇતિહાસ શોધવા જેવો છે. આજે તો ગોપાલનનો ખોળે એકલા રખારીઓ અને ભરવાડો ઉપર પડ્યો છે. એ ધધો ચલાવવા માટે તેમની પાસે પૂરતી તો શું પણ બિલકુલ જ જમીન નથી એટલે પોતાની ગાયોને લઈને એ માર્યો માર્યો ફરે છે. એની ગાયો ખેડૂતોની જમીનમાં બેલાડ ફરે તેથી એની સાંભે કાંચલ થયા છે. હવે એ કાંઈ પણ રીતે ગોપાલન કરી શકે એમ નથી ખેડૂતો એ કામ ઉપાડી લે તો જ ગાયે બચે એમ છે. પણ ખેડૂતો ભેંસના મોહમાં પડ્યા છે. આપણે વેળાસર નહિ ચેતીએ તો ગાયને ખોઈ ખેસવાનાં છીએ અને આપણી અર્થસ્થનામાં ન પૂરી શકાય એવી ન્યૂનતાં આવવાની છે.

અને ગામમાં જઈને ત્યાંના રહાસલા કારીગરોની દશા જુઓ તો કમકર્માં આવે છે. વણકર જુઓ, રંગારા જુઓ, ચમાર જુઓ, મોચી જુઓ, ધાંચી જુઓ, કુંભાર જુઓ—બધા જ ઉદ્યમ વિનાના થઈ પડ્યા છે. તેમને માટે શહેરોમાં પણ સ્થાન નથી. સુથાર

અને હુદાર ગામડા છોડી સહેરમા ભાગ્યા છે અને ત્યાં કાંઈક રળી ખાય છે એક દરજ્જોનો ધધો કાંઈક વધેનો હોય એમ દેખાય છે બાળ ને ગામ ગદારથી કથુ જ ખરીદતુ નહિ તે ગામને મહેસૂન, વ્યાજ, મસોત વગેરેના નાણા આપના ઉપરાત મિલતુ કાપડ, ઘાસતેલ, તાના પીતળ તથા એલ્યુમિનિયમના વાસણો, પતંગ, લોખંડી સામાન ખાડ, ચા નિાસણી, બેંગોડી, દવાઓ વગેરે માટે બહાર પૈસા મોઘવા પડે છે ગામડાંમાંથી ધન બહાર જતું જ રહે અને ઉત્પન્ન થતુ 'નળ્ય' પછી "ગામડા કુળાય થાય તેમા શી નવાઈ ?"

ગમડાની આ બધી સ્થિતિ તર્પાસી, તેના કારણે શોધી તેનું પૃથક્કરણ કરી ફેરી અયરેચના કરી હોય તો આપણા ખેડૂતો અને ગામડાના કારીગરો ફેરી પાછા ટટાર થાય એ આપણે વિચારતુ પડશે

આપણાં શહેરોની દશા

આપણા શહેરોની સ્થિતિ-તપાસના જર્ઘથુ તો ત્યાં પણ કાંઈ ઉજળુ ચિત્ર જોના મળે એમ નથી સહેરમા મોટરો અને ગાડી ઘોડાની દોડધામ તથા હવેનીએ, બગવા, હોટલો અને દુકાનોના ભભકા ઉપરથી ઉપવક જોતા વૈભવનુ દર્શન થાય છે ખરુ, પણ એ વૈભવનો ઉપભોગ તો શહેરની વસ્તીનો બહુ જુજ ભાગ કરે છે શહેરની વસ્તીમા ધણ મોટુ પ્રમાણ તો રહેરના જુના વતની એવા કારીગર તથા મજૂર વગંતુ તેમ જ ગામડામાંથી નોકરી તથા મજૂરીધધા માટે આવેના એવા લોકોનું છે આ લોકોના રહેણાણુ જોઈએ તો તેમા નથી પૂરતા હવાઅજવાળાની વ્યવસ્થા, નથી પૂરતા પાણીની વ્યવસ્થા કે નિવાસતી અથવા જાજરની વ્યવસ્થા માળાપ મજૂરીએ જાય છે અને છોકરા મદગીમા રખડ્યા કરે છે ગામડામા તો ખુદનામાં દરનાનુ યે મળે અને વગડામાંથી કાંઈ કન્ફ્યુશ વીણી ખાવાના યે મળે પણ અહીં તો સડેલી હવા, સડેલો ખોરાક, સડેતુ નાતાવરણુ-આમ આખુ જીવન જ સડેતુ હોય છે ગામડાની મરીનાઈ અને શહેરી મરીનાઈના પ્રકાર જ તદ્દન ભિન્ન છે

ગામડામાં આગે માલન નુ નાનવી હોતુ એટલે માણસ અર્થજેકર રહે છે અને તેને અર્થભૂખ્યા નહેવું પડે છે પણ શહેરમાં જ્યારે જેકરી આતા પડે છે, ત્યારે તેણે નહેવું નહેવું અને સહેલા ખોરાક પણ નથી મળતો. શહેરમાં કામ કરનાર મજૂર દુકા યેઠમાંથી કાંઈ બચવી ના શકે ગરબે, જોનાર પડતાંજ તે ભૂખ મળવા માટે છે અને ઘરનું ભણુ અજવા પેના નથી હોતા એટલે રજતા ઉપર રાખેલા કામ જાય છે. વળી શહેરની ગદી હવને લીધે અનક મેજે આ ગદા વાનાવગળને લીધે અનક કુટેવા તથા દુગંધિયાં તેના ગરીબ ધર ઘણેનું હાય છે. એટલે ગામડામાં જતા ત્યાની રજતરી કરવાની તેનામાં તાકાત રહેલી નથી હોતી તે રજત પણ નથી હોતી. શહેરમાં દુકા પગારની નોકરી કરનાર કરનાર વેળાની તથા કાળ્યાનાઓમાં કામ કરતા મજૂરવગળા આ દશા છે. કામધવા માટે શહેરમાં આ ન્યા પડી દેકાણું ન પડેલા અને રજાના થકુ રૂયેલા યજિમાયી જ શહેરમાંના મવાવી જા ઉત્પાન થાય છે.

કેટલાક મિદ્ધાનોની ચર્ચા

જેના નામને પાડુ ન હોય એવી એકાદ આદર્શ અર્થરચના કરવી મદત એ અહેલી વસ્તુ છે પણ વસ્તુરચતિના ઉભાયોના પાયાના વિચારોને નકરી કરવા અને તેની કમબદ્ધ યોજના ઘડી કાઢવી, એ કહણુ કામ છે અદા એ સાદસ હુ નહિ કુરુ પણ એમ કહે જોજવા ઘડીને સમાજ આગળ મુકના પહેલાં અર્થશાસ્ત્રનો મૂળમૂત ગણુતા કેટલાક સિક્કાનોની ચર્ચા અને તેને લગતો વિચાર આપણે જનસમાજમાં કરવો પડશે.

હરીકાંઠ

જીવનના વિદ્વાસમાં હરીકાંઠના તત્ત્વનું મહત્ત્વ જાણુ જ ગણુવામાં આવ્યું છે ખીજત ક્ષેત્રોમાં તેમજ આર્થિક ક્ષેત્રમાં અત્યાર સુધી સુધાવલી આપણી પ્રગતિ હરીકાંઠના તત્ત્વને આભારી છે એમ મનાય છે એનો મોટામાં મોટો લાભ તો એ મનાય છે કે એને લીધે નકાળોરી ઉપર અકુશ રહે છે અને લોકોને સારો તથા સરનો માલ વાપરવા મળે છે. વળી એ તત્ત્વને લીધે

માણસને મરેનત કરાની, વચરથા કગાની, કગકસર કરાની તથા પોતાની શક્તિઓ બગાડી પીવડવાની પ્રેરણા મળે છે આ માન્યતાને લીધે અર્થશાસ્ત્રીઓએ એવો સિધ્ધાન્ત દર્શાવ્યો કે અર્થપ્રવૃત્તિમાં દરીદ્રાઈને સંપૂર્ણ અવકાશ મળવો જોઈએ ગાળ્ય તર્કથી કે સમાજ તરફથી માણસની અર્થપ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈ જાતના અકુશ ન હોવા જોઈએ દરીદ્રાઈને લીધે માણસ ઉત્પાદન વધારવા મનશે અને વધુ ઉત્પાદન થયેલા માલનો જથ્થો વેચવા માટે તે ઘરાક શોધશે અને બજારમાં તે એ ફાની શકે છે જેનો માન ખીજા કર્તા સારો હોય અને પ્રમાણમાં સમતા ભાવે વેચાતો હોય આમ પોતાના દરીદ્રાઈને દરાવી શકે એ માણસ ફાવવાના આ પ્રકારમાં એવું બને કે ફાવેલા કેટલાક માણસો બહુ ધનવાન થાય પણ સમાજને સારો અને સરસો માન પૂરો પાડી ખીજા કરતા સમાજની એમણે વધારે સેવા કરી તેવા તેઓ ધનવાન થઈ શક્યા ને ? (તેઓ વધુ કુશળ હોઈ પોતાના ધનનો ઉપયોગ સમાજને સારો અને સરસો માલ પૂરો પાડી સમાજની વધુ સેવા કરનારા જ કરો) બને એવા થોડા ધનવાન થતા સમાજને તો સારી અને સરસી નસ્ટુઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી એટલે સમાજને લાભ જ થયો અને સમાજની પ્રગતિ થઈ

આ દલીલ લાગે છે તો બહુ રૂપાળી નિર્ગિચીપાનાળી બ્યક્તિ કે પ્રજા આવી જ દલીલ કરે પરંતુ દરીદ્રાઈનું તરન જે સઘર્ષ ઉપજાવે છે તેમાંથી સમાજમાં દુઃખ અને કતેશની માત્રા જ વધી છે જ્યાં કોઈને વિજેતા થવાપણું હોય છે ત્યાં કોઈ ને કોઈ પદાકાન્ત પણ થાય જ છે આને વ્યવહારમાં તો ઝોખાવું દેખાય છે કે જે ઉત્પાદન અથવા જે વેપારીઓ વચ્ચે દરીદ્રાઈ ચાને છે ત્યારે જે દારે તેની પાયામાંથી ધાય છે તેનું કારણનું અથવા તેની દુઃખનું તારાજ થઈ જાય છે અને તેમ થતા જે બચાડ તથા બરમદી થાય છે તેનો ખોળો છે-તે તો સમાજ ઉપર જ પડે છે કેટલીક વખત તો દરીદ્રાઈ એટલા મમ્મત ઉપર ચડે છે કે પોતાની પડતર અથવા પોસાય એવી કિમત કરતા પણ સરસો દરે માન વેચવા તૈયાર થાય છે તેમાં તો બને પક્ષ તારાજ થાય છે આની એક જ વહેણ દરીદ્રાઈ

મેં નજરોનજર જોઈ છે. એક જગ્યાએ મોટર સર્વિસ ચાલતી હતી. ત્યાં બે હરીફા હિભા થયા તેઓ સર્વિસના દર ઘટાડવા ગયા. તે એટલે મુઠ્ઠી કે મફત ખેસાડવા હિપર આવ્યા પણ એટલેથી તેઓ અટક્યા નહિ. એક મોટરવાળાએ મફત ખેસાડવા હિપરાં ખેસારુઓને એક એક પેડો આપવા માંડ્યો. બીજા મોટરવાળાએ ચાહતો કે પિવડાવવાનું શરૂ કર્યું. ખેસારુઓને અમત પડી પેડો લાવતો હોય તે પેડાવાળાની મોટરમાં ખેસે અને ચાના શોખીન ચાના કપવાળા મોટરમાં ખેસે. પરિણામે બંને મોટરવાળાને દેવું થઈ ગયું અને તેઓ સર્વિસ જ ન ચલાવી શક્યા. આવી મૂર્ખાઈલરેલી હરીફાઈ મોટર સર્વિસમાં જ અને છે એવું કાંઈ નથી. મન્નરો આવી હરીફાઈમાં બિનરે છે ત્યારે શું થાય છે ? સખતમાં સખત કામ અને ઓછામાં ઓછા દર બધા જ મન્નરોને સ્વીકારવા પડે છે. અને કોણ કહે છે કે હરીફાઈથી માલ સસ્તો અને સારો મળે છે. સસ્તો મળતો હશે પણ માલની જાતમાં તો ઉત્તરોઉત્તર બગાડ જ થતો જાય છે. અને છેવટે એવી સ્થિતિ આવી પહોંચે છે કે પૈસા ખર્ચતાં પણ સારો માલ બજારમાં નથી મળતો (જાણી સસ્તે દરે માલ આપવાની હરીફાઈમાં હલકી બનાવડનો અને બેળવાળો માલ જ બજારમાં મળે છે) આજે દુધ ઘી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો ગામડામાં પણ ચોખ્ખા મળવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, એની પછળ માલ સસ્તો કેમ વેચવો તેની હરીફાઈ જ છે.

એટલે અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં હરીફાઈનું માહાત્મ્ય આજ મુઠ્ઠી ભરે ગમે તેટલું ગવાયું હોય પણ આર્થિક પ્રગતિ તથા વિકાસના પ્રધાન તત્ત્વ તરીકે તેનો પુરસ્કાર કરવામાં આર્થિક પ્રગતિ અથવા વિકાસ કોને ગણવો એ બાબત બૂઝ જ થઈ છે, અને પરિણામે સમાજનું કલ્યાણ નથી સંધાયું. હરીફાઈમાં ન્યાય અન્યાય જેવી કાંઈ વસ્તુ જ ન હોય એમ માની લેવાયું છે. આ જ તત્ત્વને અનુસરીને ઇંગ્લેન્ડે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પ્રગતિ સાધી, ઇટલીએ એબીસીનીયાની સાધવા માંડી છે અને જાપાન ચીનની સાધવા તત્પર થયું છે ! નિરકુશ હરીફાઈનાં પરિણામ

આવા જ આવે તે ઉપરથી આપણે ચેનીએ તો હરીફાઈ અને વિગ્રહના નહિ પણ સહનગ અને સપના તરત ઉપગ જ નવી સમાજરચના કરવાનો આપણે વિચાર કરીએ (હરીફાઈ કરના માટે વ્યક્તિઓ, મડોળો અના તો ગળે જ નિરકુશ છૂટ માગે છે તે કાંઈ પણ સામાજિક શાસ્ત્ર આપી શકે નહિ)

ખાનગી માલકીદહક

હરીફાઈ જેમ આર્થિક નિકાસનું પ્રેરક તત્ત્વ મનાય છે તેમ વૈયક્તિક અથવા ખાનગી માલકીદહક આપણા તમામ અર્થવ્યવહારના પાયારૂપ ગણાય છે એ દહકને લીધે જ માણસ બને તેટલી વધારે મહેનત કરવાને તથા ઉત્પન્ન કરતી સપત્તિનો બને તેટલો સાચવીને ઉપયોગ કરવાને પ્રેરાય છે એટલે આજે દુનિયામાં આપણે આટલી સપત્તિ નિર્માણ કરી શક્યા છીએ તે આ દહકના પ્રભાવ છે દુ મારાથી બની શકે તેટલી વધારે મિલકત સંપાદન કરું તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરું, મરણમાં આવે તેને અને મરણમાં આવે તે શગતે ખીજાને વાપરના આપુ અથવા બક્ષિસ આપુ અને મરી ગયા પછી છેકરાઓમાં માટે ચૂકતો જાઉં અથવા જીવતા વસિયતનામું કરી એ મિલકતની મારી મરણ પ્રમાણે મરણ પછીની પણ વ્યવસ્થા કરું—આ બધી ભાવનાઓ અને અભિનાયાઓ માલકીદહકમાં રહેલી છે આખી દુનિયામાં આજે એ દહકનો સ્ત્રીમાં થયેનો છે તેથી જ માણસ ધન કમાવા અને સહનગ આટલા ધમપછાગ કરે છે આપણા ઇતિહાસના પ્રારંભકાળમાં ખાનગી અથવા વૈયક્તિક માલકીદહક નહોતો અથવા નહિ જેવો હતો એ દહકનો કેવી રીતે વિભક્ત થયો તેના ઇતિહાસમાં આપણે નહિ ગતરીએ આપણે તો એ તપાસવું છે કે ખાનગી માલકીદહકની આ પ્રથા સમસ્ત જનસમાજની દૃષ્ટિએ હિતકારી છે કે કેમ, સમાજના સુખનું એ કાગલું છે કે દુખનું તેથી સમાજની પ્રગતિ થઈ રહી છે કે અધોગતિ

એક સરસાધારણ સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમાજવાદીઓનું એ સૂત્ર સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી કે

દરેક માણસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈને કાંઈ સમાજોપયોગી કામ કરવું જોઈએ અને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેને મળવું જોઈએ આ સૂત્રના અમલમાં માલકીદક અંતરાય નાખે છે. મજૂરી કરનારાઓને તેમની મહેનતનો વાજખી જદો માલકીદકને કારણે મળી શકે નથી. મજૂરીની હકની ગેટીમાં માલિકો ખેડી રીતે ભાગ પડાવે છે એ હકને જોરે જ દુનિયામાંના ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો-જમીન, આણે તથા કારખાનાં-બહુ જ નાના વર્ગના કબજામાં છે અને એ વર્ગમાંના ઘણા તો કાંઈ પણ જાતનું સામાજિક કામ કર્યા વિના, વગર મહેનતે નકો આવે છે અને સમાજની અધિકાંશ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરે છે. આ માલકીદકને જોરે જ થોડા માણસો મોટા સમુદાયને પોતાના શુભામ જેવી દશામાં રાખી શકે છે અને તેમની પાસે પોતાની મરજી પ્રમાણે વૈતરુ કરાવી શકે છે.

આ અનર્થ એટલી હદે ગહોંચ્યું છે કે સમાજવાદીઓમથી કેટલાક તમામ પ્રકારના માલકીદક અને કેટલાક ઉત્પાદનના સાધનો ઉપરના માલકીદક નાબુદ કરવા તૈયાર થયા છે, તદ્દન રૂઢિચુસ્ત અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ આ માલકીદક ઉપર ઘટતા અકુળો મૂકી તેને મર્યાદિત કરી નાખવા જોઈએ એમ સ્વીકારતા થયા છે એટલે આ હકનું શોધન થવું જોઈએ એ વિષે સર્વાનુમતિ છે.

માલકી હકના શોધનનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સંપત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ ધનમાં રાખવા પડશે. પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ અને બીજી ઉત્પત્તિનાં સાધન તરીકે વપરાતી સંપત્તિ. ઉપભોગ માટેની સંપત્તિ ઉપર માલકીદક ચાલુ રહે એની સામે વાધો ઉઠાવનારા બહુ થોડા છે. જો કે પોતે ઉપભોગ કરી શકે તે કરતાં વધારે સંપત્તિ ઉપર કબજો રાખી બીજાઓને તેનો ઉપભોગ કરતા રોકવા અથવા ઉપભોગ કરવા દેવા માટે તેની પાસેથી ભાડું લેવું એ કેટલે દરજ્જે વાજખી છે એ વિચારવાનું તો રહે જ છે.

ઉત્પત્તિનાં સાધનો ઉપરના માલકીદકથી સમાજમાં અન્યાય અને અસમાનતા વધતાં જ જાય છે, એ વિષે કાંઈ શંકા

ઉમારી શકે એમ નથી પણ માવજીહક નામુદ ક્યાં પડી આ ઉત્પત્તિના સાધનોની કાંઈ વ્યવસ્થા તો કરવી જ પડશે ને, જાતે મજૂરી કરનારાઓના પૂણું પ્રતિનિધિ નવાળુ રાજ્ય એ વ્યવસ્થા ઉપાડી લે એ એક જગ્યા છે પણ પૂણું પ્રતિનિધિત્વ શ્રી રીને માધવુ એ કળા જના મુધી આપણને હાથ લાગી નથી-પૂણું પ્રતિનિધિત્વ મિલ્ક કરના માટે પ્રતિનિધિ તત્ર ઉપર અકુશ ગમવાની જે વ્યવસ્થા દેવી જોઈએ તે પ્રમા મતાધિગતથી નથી આવી શકતી-ત્યાં મુધી આ વ્યવસ્થા સમસ્ત જનસમાજનુ કલ્યાણ સાધનારી એટલે કે સર્વોત્પાદકી થશે કે કેમ એ વિશે સઠા છે ખાનગી માનકીના અનિષ્ટનો પ્રશ્ન કાંઈ આજનો નથી જુદા અને ઇશુ જેવાઓએ અપરિમદનો આશ મુકી તેના અનષ્ટો ઓછા કરવાનો માર્ગ બતા મે છે પણ તેમનો અપરિમદનો આમદ પાદરીઓ અને બિશુઓ તથા સાલુમન્નારીઓ માટે જ રહી ગયો એરિગ્ટોટને કહ્યું છે કે 'મિનકત લાને ખાનગી હોય પણ તેનો ઉપયોગ સાનંજનિ થવો જોઈએ' આ સૂત્રમા માધીજના દૂરનીના સિદ્ધાંતનુ સૂચન છે માધીજ માવજીહક કગતા માલકીની જનામદારીઓ ઉપર ભાર મુકે છે કાંઈ પણ માલસ અમુક મિનકત ધાગજુ કરે એટલે તે મિલકત પરત્વે એ સમાજને જવાબાર મળ્યા એનો ઉપયોગ સામાજિક દિનની દૃષ્ટિએ જ તે કરે અને તેની વ્યવસ્થા કરામા જેટલાનો સદમર તે લે-એટલે કે કાગખાનુ હોય તો જેટલાની મદદથી એ કારખાનુ ચાલે, જમીનદારી હોય તો જેટલાની મદદથી એ જમીન ખેડાય-એ બધાનુ દિન જરાજા સચવાય છે કે નહિ તે જુએ અને તેમના જીવન સાથે મેળમા ગામે એવુ જીવન પોતે માલે

આવી રીતે માલિકો જે મિલકતના દૂરની જાતી જાવ તો રાજ્યનત્ર માગદતની વ્યવસ્થા કરતા સારી વ્યવસ્થા સમાજને મળી ગદે માલિકો દૂરનીની જવામદારીઓનુ પલન ન કરે તો તેમના ઉપર અકુશ અથવા દડ (exaction) મોડ એવી અદિક દડશકિત માધીજના અસદમાગના ઉપાયમા છે અધિક

અન્યાય અને લુલ્લભના નિવારણનો ઉપાય મૂલ્યવર્તા એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે: “મારું સાધન શાન્તિમય અસહકાર છે. કોઈ પણ માણસ ખીજીઓના સંવચ્છાએ કે પરાણે આપેલા સહકાર વિના ધન ભેગું કરી શકતો નથી” એ જ પ્રમાણે કદી શકાય કે ખીજીઓના સહકાર વિના કોઈ માણસ માલકીદક પણ ભોગવી શકતો નથી. એટલે માલિકો પાસે તેમની જવાબદારીઓ અદા કરાવવા માટે અસહકારની જરૂર પડે તે કરવા જેટલું બળ ખિનમાલિકાએ કેળવવું રહ્યું. અને એ બળ વ્યારે જગશે ત્યારે જ નવી અર્થરચનાનો ઉદય થશે. પછી માલિકોને સ્વાયંપરાયણ મટી સેવાપરાયણ થવું પડશે. નવીન સમાજરચનામાં માલકીદકનો નહિ પણ માલકી જવાબદારીઓનો જ વિચાર પ્રધાન હશે પોતાના સહકારી મજૂરો ગ્રામી રીતે સુખી અને આખાદ થાય તથા આખી મિલકતની વ્યવસ્થા સમગ્ર જનસમાજના હિતની દૃષ્ટિએ થાય, એ જોવાની જવાબદારી જેઓ ઉઠાવી શકશે તેઓ જ માલિકો રહી શકશે.

વારસાહક, ભાડું, વ્યાજ

માલકીહકમાંથી જ ક્ષિતિ થયેલો વાગસાહક, ભાડું લેવાનો હક તથા વ્યાજ ખાવાનો હક એનું શોધન પણ એની સાથે જ થવાની જરૂર છે. વારસામાં મળેલી મિલકત માટે વારસને કશે શ્રમ કરવો પડેલો નથી હોતો. આ હક અસમાનતાને વધારે દબ કરે છે, તેમ તેનું પ્રમાણ પણ વધારે છે. એ રીતે એ હક સમાજહિતવિરોધી છે. તેથી જ લગભગ બધા સુધરેલા ગણાતા દેશોમાં વાગસા ઉપર બહુ મોટા કર નંખાયેલા છે. ગંધીજી તો અમુક હદ ઉપરાંતની મિલકત ઉપર વારસાવેરો બની શકે તેટલો ભારે કરવાના મતના છે. તેમના જ શબ્દો ટાંકીશ: “ધનિકોના ધનની ઉપર હજી પૂરતા કર નથી નંખાયા. દુનિયાના ખીજા દેશો કરતાં આપણા દેશની સ્થિતિ નોખી છે અને આ દેશમાં તો અમુક વ્યક્તિઓ અહળક ધનની માલિક બની ખેસે એ આપણા સમાજ પ્રત્યે એક ગુનો જ ગણાય. એટલે અમુક હદ ઉપરાંતની દોલત ઉપર ગમે તેટલા કર નાખો તોયે કરની સીમા

આવી ગઈ ન ગણાય. મેં સાલજી છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં અમુક હદથી વધારાની આવક પર આવકની ૭૦ ટકા જેટલો કર નાખવા સુધી પહોંચ્યા છે હિંદુસ્તાન એથી મોટા આકડા લગી શાંસારુ ન પહોંચે? આપણે ત્યાં વારસાવેરા શ્રી માટે ન દોષ / પ્રુપ્ત ઉમરના યથા પછી આપનો વારસો ભોગવવાને કારણે લખપતિઓના દીકરાને નુકસાન જ કે અને રાષ્ટ્રને તો એ રીતે બમણી હાનિ થાય છે કેમ કે એ વારસા ઉપર વાજખી રીતે તો રાષ્ટ્રને હુક છે વળી રાષ્ટ્રને બીજી નુકસાન એ થાય છે કે વારસો મેળવનારાઓની શક્તિ ધનના ભોગ તથા કચ્છાઈ જવાને લીધે પૂરેપૂરી ખીલવા પામતી નથી”

ભાડા અને વ્યાજ ખાનારા પણ સમાજને બેવડું નુકસાન કરે છે પોતે મોટા ભાગે પ્રમાદી જીવન માળે છે અને બીજાઓ નેમના ભાડા અને વ્યાજના ભોગથી કચ્છાઈ છે તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોના જમણે તો આ હકોની પાછળ કશો જ ન્યાય નથી.

જો મકાન કે મિલકત માણસ જાતે ન વાપરી શકે તો હોય તે બીજાને વાપરવા આપે તે માટે જો ભાડુ તે માગે છે તે ક્યા હકથી એ વિચારીએ માણસ જાતે ત્યારે માગી શકે જ્યારે એને કાંઈ ભોગ આપવો પડતો હોય કે ખસારો વેઠવો પડતો હોય અહીં તો પોતાનું વધારાનું મકાન કે મિલકત સાચવવાની તેને સાદુશુદ્ધ અને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની એને ચિતા હોય છે બીજો માણસ વાપરીને એ જો સાચવે તો ઉલટું સચવામણી બદલ મકાનના માલિકે મકાન વાપરનારને કાર્ધક મહેનતાણુ આપવું જોઈએ એ મહેનતાણુ પેલા માણસને, મકાન વાપરવાની સગવડ મળે તેમા આવી ગયું એમ ગણીને પણ એ ન્યાયે માલિકને ભાડુ માગવાને અધિકાર તો નથી જ રહેતો ખરી રીતે તો આવી વધારાની મિલકત ઉપર માનકીદુક જ ન હોવો જોઈએ પછી આવી મિલકતની વ્યવસ્થા કા તો સમાજ કરે અને જોને મકાનની જરૂર હોય તેને વાપરવા આગે અથવા પોતે જાતે જ દૂરથી દૂરથી વ્યવસ્થા કરે તો જોને એ મકાનની જરૂર હોય અને જો સારી રીતે સાચવે એવો હોય તેને પસંદ કરીને વાપરવામા આપે

આ જ દલીલ વ્યાજને લાગુ પડે છે માણસ પોતાને વાપરવા જોઈએ તે કરતાં વધારે નાણા લવિધ્યમાં કાંઈ અડીઓપટ્ટીએ અથવા ઘડપણમાં ખપ લાગશે એમ ધારીને રાખી મૂકે છે આ નાણાનો ઉપયોગ તે બીજા માણસને કરવા દે તો બીજો માણસ એ મૂડી તરીકે વાપરે અને તેને નફો મળે એટલે એ નફામાં લાગ પડાવવા આ માણસ વ્યાજ માગે છે. વળી નાણાં બીજાને વાપરવા આપવામાં નાણાં કદાચ ઘણાં જાણ્ય એ જોખમ નાણાંનો માલિક ખેડે છે. એ જોખમ જદા જો તે વ્યાજ માગતો હોય તો જ્યાં બિલકુલ જોખમ ન હોય ત્યાં શું ? પૈસા ધરમાં રાખી સાચવવાની ચિંતા વહોરવાને જદલે ખાતરીના માણસને વાપરવા આપે તેમા તેણે ભોગ આપ્યો કે ધસારો વેઠ્યો એવું કાંઈ નથી. અને આપણે માલકીહક ઉપર મર્યાદા મૂકી માલકી-જવાબદારીએ: વધારીએ એટલે મૂડીદાર તરીકે માણસ નફા કે વ્યાજનો હકદાર રહેતો નથી. વળી ઉપર કહ્યું એમ વ્યાજ ખાનાર પ્રમાદી તો અને જ છે. આવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ઇસ્લામમાં વ્યાજ ખાવાનું હરામ ગણ્યુ હશે.

ચત્રોની મર્યાદા

લૌકિક શક્તિઓ ઉપર કાળ મેળવી તે મારફત મોટા મોટા યત્રો ચલાવવાની શોધ થયા પછી એ વિચાર ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રચલિત થતો જ ગયો છે કે આપણે જોઈતી તમામ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન બની શકે ત્યાં સુધી યત્રો મારફત કરવું. યત્રોદ્યોગોનું પ્રમાણ પણ દુનિયામા વધતું ચાલ્યુ છે એને પ્રતિપે લોકોને રોજ તે રોજ નવી નવી વસ્તુઓ વાપરવા મળે છે, પણ એનાથી સમાજના સુખની માત્રામા વધારો થયો છે કે કેમ તે તપાસવા જેવું છે. યત્રોની જેમ જેમ નવી શોધો થતી જાય છે તેમ તેમ બેકારી વધતી જાય છે. વળી એ બધા યત્રો જેમને કબજે છે એ વર્ગ પોતાના કબજાને જોરે મજૂરવર્ગને ચૂએ છે તેથી ગરીબાઈ અને ભૂખમરો પણ વધતો જાય છે, પણ ઉત્પાદનના સાધનો ઉપના માલકીહકને આપણે નાણાં કરીએ

તો તેમણી નફાનું તત્ત્વ નીકળી જતા તમામ ઉત્પાદન નિવૃત્તિ કરી ચાલ્ય દરેકને તેની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપવામાં આવે અને સમાજની જરૂરિયાત જેટલી વસ્તુઓ રોજના થોડા કનાકના મમમાં જ ઉત્પન્ન કરી ચકાસ બધા લોકોને નવરાશ વધારે મળે અને તેનો ઉપયોગ તેઓ જીવનના નિમસ માટેની અથ નિરપેક્ષ (non economic) પ્રવૃત્તિઓમાં કરે યત્રોદ્યોગના દિમાયતીઓ આ રીતે પોતાની દલીલ મૂકે છે

પરંતુ યત્રના મુગમા જ અથવા યત્રના સરભાગમાં જ કેટલાક અનિષ્ટ ગ્રહણ છે, જેનું નિવારણ યત્રોને સામાજિક માલકીના બનાવવાથી પણ થઈ શકતું નથી અહીં તેનું મૂલ્યન માત્ર જ થઈ શકશે

૧ પ્રાચીન કળાકૌશલ્યનો નાશ તથા માણસની ઇન્દ્રિયશક્તિઓના વિકાસમાં અતરાય તેની અવેજીમાં નવું યનમશ્યમ આવ્યું છે ખરું, પણ માણસના સનદેશી વિમસ માટે તે પરતું નથી યત્ર ઉપર કામ કરતા માણસની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વપરાશને અભાવે હાસ થાય છે તેનો ખર્ચો યનકૌશલ્ય દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં મળતો નથી કામ અથવા ઉદ્યોગ દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિકાસ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યાં હાથઉદ્યોગ જ વિવક્ષિત છે આ વસ્તુ સાળાઓમાં બાળકોને માટે જ સાચી અને આવશ્યક છે એમ નથી, પણ મોટી ઉંમરના થવા પછી પણ પોતાના ઉદ્યોગધધાને અંગેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા માણસને જે કેળવણી મળે છે અને તેનો વિકાસ થાય છે તે બીજી રીતે નથી થઈ શકતો જેનું ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ તેવી કેળવણી યત્ર ઉપર કામ કરતા ઇન્દ્રિયોના વિકાસને ઓછો જ અવગણ રહે છે

૨ યત્ર-ઉદ્યોગોમાં શ્રમવિભાગને બહુ જ વધારે પડતી હદ સુધી લઈ જવામાં આવે છે, તેથી કામ એકધારું થઈ જાય છે એટલે તેમાં આનંદ અને કેળવણીના તત્ત્વ રહેતાં નથી, અને શરીરને તથા મનને વધારે ધમ્મારો પુહોચે છે

૩. યંત્ર-ઉદ્યોગમાં તમામ વ્યવસ્થા ટેદીશૂત કરવી પડે છે, અને તેના સંચાલનનો મુખ્ય આધાર અમુક નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર જ રહે છે. એ નિષ્ણાત વર્ગ ઉપર આખા જનસમાજને અવલંબિત રહેવું પડતું હોય સમાજ પાંગળો થઈ જાય છે અને સમાજ-સ્વાતંત્ર્ય જોખમાય છે.

૪. વળી આખા સમાજનો વ્યવહાર એક રથજો ટેદીશૂત એવી શક્તિ ઉપર અવલંબે છે. વીજળીના કારખાનામાં કાંઈક ખગડે તો આખા શહેરના દીવા જાંધ થઈ જાય, ટ્રામો તથા રેલ્વેઓ અટકી પડે. આવું રોજ નથી જનતુ એ વાત સાચી. પાશુ જ્યાં સુધી ધુધો નાખૂદ નથી થયાં ત્યાં સુધી આખા સમાજના જીવનવ્યવહારની ચાવી એક જગ્યાએ મૂકવી એમાં જોખમ તો છે જ. દુશ્મન એ ચાવી હાથમાં લઈ લે તો આખી પ્રજાને ત્રાહી પોકરાવી શકે.

૫. યંત્રમય શાસ્ત્રોત્તેની નવી નવી શોધોમાં વિનાશક સાધનોની શોધો જેટલા પ્રમાણમાં થઈ છે, તેટલા પ્રમાણમાં રક્ષણનાં સાધનોની શોધો નથી થઈ, અથવા નથી થઈ શકી. તેથી જ જો દુનિયામાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે એકાધુદ્ધ જામે તો આખી સંસ્કૃતિનો વિનાશ થઈ જાય એવી ભીતિ વિચારકોના દિલમાં પેડી છે.

૬. યંત્રોદ્યોગોને લીધે વસ્તીને નિશ્ચિત વિસ્તારમાં કેન્દ્રિત થતું પડે છે. ગીચ વસ્તી અને ગંદકીને લીધે અનારોગ્ય વધતું જાય છે. વીજળીના ઉપયોગથી મોટાં શહેરોની અનારોગ્ય સ્થિતિમાં સુધારો કરી શકાય ખરો. છતાં તેલ અને કાલસા વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી ત્યાં સુધી ધુમાડાના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો સંભવ નથી. વળી મોટા યંત્રો, ટ્રામો, રેલ્વે અને વિમાનોની સાથે ત્રાસજનક અવાજ અથવા ધોંધાટ અનિવાર્ય છે, અને એ ધોંધાટની વચ્ચે રહેતાં જ્ઞાનતંત્રીઓ ઉપર માડી અસર થાય છે.

૭. યંત્રસંસ્કૃતિમાં જીવન ઉતાવળીયું, કોઈ જાતની નિરાંત અને શાન્તિ વિનાનું તથા ધાંધલીયું થઈ જાય છે, તેને લીધે માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે.

૮ કેટલાક યત્રોદ્યોગો એવા છે જે કરતા શરીરમા ધીમુ એર પ્રસરે છે અને અમુક રોગો લાગુ પડે છે આવા નવા રોગોની સખ્યા પણ વધી છે

૯ જેમ જેમ સમવડો અને વસ્તુઓ વધારે મળતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તે વિના કારણ વાપરીએ છીએ અથવા તેનો ખર્ચા કરીએ છીએ અમદાવાદનો જ દાખલો લઈએ તો ત્યાં વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમા પાણીના વપરાશનું પ્રમાણ વધ્યું છે પાણીનો એટલો ખર્ચા જ થાય છે સામાન્યતઃ ક્યાં સુધી એટલું પાણી પડુ પાડી શકશે એ પ્રશ્ન આજે નહીં તો કાલે વિચારવા જેવો થઈ પડવાનો છે યત્રસંસ્કૃતિમા કુદરતની સાધનસપત્તિનો આવી રીતે ખર્ચા કરી આપણે ભવિષ્યની પેઢીના પેટ ઉપર પગ મૂકીએ છીએ

૧૦ કુદરતની નિકટમા રહેતા માણસમાં જે તન્દુરસ્ત ખડનલપણુ અને આવી પડેલી કોઈ પણ નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની હાજર શુદ્ધિ અને આવડત જોવામાં આવે છે તેનો યત્રસંસ્કૃતિમા નાશ થાય છે

આ બધું કહી હું યત્રોદ્યોગોનો ઐકન્ટિક વિરોધ કરવા નથી માગતો. યત્રોદ્યોગો સામાજિક માલફીના થાય ત્યારે આપણે તેમાંથી ધણો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ છે, એ હું સ્વીકારું છું પણ તમામ ઉત્પાદન યત્રો દ્વારા કરવું ઇષ્ટ નથી એ જ હું સૂચના પ્રદાન છું યત્રો તેની મર્યાદામાં તેને સ્થાને રહે તો દિલકારી છે, પણ આપણી આખી જ ઉત્પાદનવ્યવસ્થા ઉપર અને આપણા તમામ વ્યવહાર ઉપર આક્રમણ કરે તો વિનાશકારી છે જે યત્રો માણસ તથા તેણે કામ માટે પાણેલા પશુઓને કામ વિનાના અને પરિણામે શુન્દરાનના સાધન વિનાના બનાવી મૂકે તેવા હોય તે અનિષ્ટ છે પરંતુ જે યત્રો માણસને કે તેણે પાણેલા પશુઓનો ગળ ઉપરવડનો શ્રમ ઓડો કરવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેમનો સમય બચાવવાની દૃષ્ટિએ ચોખ્ખો હોય તે ઇષ્ટ છે આપણા દેશનો વિચાર કરીએ તો તો જ્યાં સુધી અપાર માનવશક્તિ અને પશુશક્તિ

આપણા દેશમાં કામ વિનાની પડી છે ત્યાં સુધી, જેમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે એવાં કામમાં લૌતિક શક્તિ દાખલ કરી તે દ્વારા યત્રો ચલાવી ઉત્પાદન કરવાનો વિચાર આપણે માટે હિતાવહ નથી જ.

યંત્રોદ્યોગોને લીધે આયાત-નિકાસના વેપારની મોટે ભાગે અનાવશ્યક અને નિરર્થક વૃદ્ધિ થઈ છે તથા એ વેપારે દેશ દેશ 'વચ્ચે લગાઈ'તું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. યત્રો ઉપર મર્યાદા મૂકી, શક્ય હોય ત્યાં સુધી દાયઉદ્યોગ દ્વારા આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી લેતા એ વેપાર એટલે ઝઘડાનું એકમોદુ કારણ દુનિયામાંથી આપોઆપ ઝોાઈ' થઈ જાય છે.

જરૂરિયાતો અમર્યાદ વધારે' જ જવી અને તે માટેના ઉત્પાદન પાછળ મડયા જ રહેવું એ કાંઈ મનુષ્યનું ધ્યેય ન હોવું જોઈએ. આપણે દુનિયાનો ઇતિહાસ જોઈએ તો જરૂરિયાતો અને સુખસગવડો 'વધારે' જ જનારી અને મોજશોખને પ્રાધાન્ય આપનારી તમામ પ્રાચીન તેમ જ મધ્યકાલીન શહેરી સંસ્કૃતિઓ-હલે તેણે અલ્પકાળ માટે દુનિયાને આંછ નાખી હેય પણ-ખીજઓના શોષણ ઉપર જ નભી છે અને અતે અલ્પાયુષી નીવડી છે. લૌતિક શક્તિના ઉપયોગની શોધ પછી જે આધુનિક શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો છે તેનું પ્રાણલ્ય અને આક્રમણ આજે બહુ વધી પડ્યું છે, પણ તેની સાથે જ તેના વિનાશનાં પગરણ પણ મડાયેલાં છે. એમાંથી ઊગરી જવા માટે આપણી ગ્રામસંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ કરી તેનું પુનઃજન્મવન કરવાનો ઉપાય ગાંધીજી સૂચવે છે ખેતી, ગ્રામઉદ્યોગ અને સાદું જીવન તથા આપણા તમામ વ્યવહારમાં ઊચનિચના ભેદ વિનાની સમાજ-રચના એ નવી સંસ્કૃતિનો પાયો છે.

કામનું સમયપત્રક

નવીન અર્થરચનાનો વિચાર કરવામાં મજૂરીના કામના કલાક તથા મજૂરીના દરનો પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો છે. મિલોમાં તથા કારખાનામાં જ્યાં અમુક દબનું નક્કી કરેલું કામ દરેકને કરવાનું હોય છે ત્યાં કામના કલાક નક્કી કરવાનું સહેલું પડે. પણ ખેતીના કામમાં ઋતુના ફેરફારને અનુસરવું

પડે છે તેથી તેમા કામનો વખત પણ નક્કી નથી થઈ શકતો તેમ કામના કલાક પણ નક્કી નથી થઈ શકતા દરેક માણસ માટે કાંઈને કાંઈ સમાજોપયોગી શ્રમ આવશ્યક છે એ તત્વનો સ્વીકાર કરતા, શ્રમની આદર્શ વ્યવસ્થા એ ગણાય જેમાં માણસના અર્ધા અંગેને અને બધી શક્તિઓને પૂરતું કામ મળે પૂરતું એટલે જોઈએ તેટલું, નહિ વધારે, નહિ ઓછું એવી વ્યવસ્થા હોય તો જ માણસને ઓછામા ઓછો ધસારો પહોંચે અને સરવાળે વધારેમા વધારે કામ થાય સખત મહેનતનું કામ પણ ન્યાય મુધી થાક ન ચડે ત્યાં સુધી હડે પહોંરે કરવાનું સાતુ લાગે છે એટલે હડે પહોંરે એવું સખત મજૂરીનું કામ હોય, ત્યાર પછી નળી દળણું પણ ધરની બહાર ખુલ્લામાં કરવાનું કામ હોય, પછી વળી જાયે બેસીને કરવાનું કામ હોય, અમુક વખત પોતાના શોખનું જ એવું કાંઈ ખાસ કામ હોય, અમુક વખત સામાજિક સહવાસમા ગાળવાનો હોય અમુક વખત નવું જ્ઞાન મેળવવામા ગાળવાનો હોય અમુખ વખત રમતગમત કે વાર્તાવિનોદ હોય એમ આખા દિવસના કામની વહેચણી કરી હોય, તો તેમા શરીરને તથા મુશ્કિલને જોઈએ તેટલો શ્રમ મળી રહે, વધારેમા વધારે કામ થાય, વધારેમા વધારે સગવડ સચવાય માણસનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય અને સમાજની દરેક વ્યક્તિનો મુખસ તોય પણ વધારેમા વધારે સધાય આની સગવડ કરખાનાના કામમાં જોડવવી અધરી છે તેમા તો કામના કલાક ન્યારે ઓછા થશે ત્યારે કેવી વ્યવસ્થા થશે તે જાણવું છે પણ ખેતીમાં અને ગ્રામઉદ્યોગોમા આવી વ્યવસ્થા સહેજે થઈ શકે એવી છે અને તેથી જ યંત્રોદ્યોગો કરતા ખેતી અને ગ્રામઉદ્યોગોમા સામાજિક વિભાસ અને મુખશાન્તિને માટે વધારે અવકાશ છે જતાં કરખાના દુનિયામાં છે અને ગ્રામઉદ્યોગની દિલસૂઝી દુનિયામાં સ્વીકારાય તો પણ અમુક તો રહેવાના જ એટલે તેમા એવી વ્યવસ્થા તો હોવી જ જોઈએ કે થાક ચડવા માટે અને કામનો કટાણો આવવા લાગે કે તરત કમમાથી છુટી મળે આજે

મિલોમાં એક વાર આરામની છૂટી મળે છે પણ અમુક અમુક કલાકને અતરે વધારે વાર છૂટી મળવી જોઈએ જેમાં માણસ આમતેમ હરીફરી તથા નારતો વગેરે કરી તાજે થઈ શકે. ઉત્પાદન માણસને માટે છે, માણસ કાંઈ ઉત્પાદનને માટે નથી એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખીને કામ ગોઠવવું જોઈએ.

મજૂરીના દર

મજૂરીના દરનો વિચાર કરીએ તો જે માણસ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપે તેને સારો ચૌખટ્ટ ખોરાક મળે, જોઈતાં કપડાં પહેરવાનાં મળે, સુધ્ધ રહેવાનું મળે, તેના બાળકોના કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા હોય, માંદગી આવે ત્યારે આપઘોષચાર કરી શકે તથા આરામ લઈ શકે, એટલી મજૂરી માટે તો દરેક કામ કરનાર હકકદાર છે જ પછી તે કારખાનામાં કામ કરતો હોય કે ખેતીમાં કામ કરતો હોય પરંતુ ખેતીના તેમ જ કારખાનાના કામદારોને ઉપર જણાવી તેટલી સગવડ ભોગવી શકે એટલી મજૂરી મળતી નથી. અને એમના કરતાં ય વધારે કંડોડી દશા તો પોતાને હિસાબે ખેતી કરનારાની તથા સ્વનત્ર રીતે પોતાનો ઉદ્યોગધંધો કરનારા કારીગરોની છે. ખેડૂત મટે તો એમ કહી શકાય કે પોતે જે મજૂરી કરે છે તે બદલ તેને કાંઈ મળતું નથી એટલું જ નહિ પણ સામુ આપવું પડે છે મજૂરી કરવાના હકની બાજુ તેને કિંમત આપવી પડતી હોય એવી તેની દશા છે. કારણ આખું વરસ ખેતરમાં તનતોડ મહેનત કર્યા પછી તે હિસાબ કાઢે છે તો વરસ આખરે તેના દેવાની રકમમાં કાઠક વધારો જ થયેલો હોય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખેડૂત ઉપર અનેક બોજ હોવા ઉપરાંત પોતે પેદા કરેલા માલની કિંમત બજારની હરીફાઈમાં માલ પેદા કરતાં થયેલા ખર્ચ જેટલી પણ તેને ઊપજતી નથી બજાર બજાર વેપારીઓ અને સ્ટોરિયાઓના હાથમાં હોય છે, તેઓ જાતજાતની તરફીઓ રચીને પોતાની મરજી પ્રમાણે ભાવ બજારમાં પાડી શકે છે. ત્યાં બિચારા ખેડૂતનું ટકું શી રીતે ચાલે? પોતે પેદા કરેલા માલનો ખેડૂત જાતે જ ધરાક બની જાય એટલે કે પોતાને

જોઈતી વસ્તુઓ જ પેદા કરી લે તો આ હીરક્ષાઈ તેને નડ નહિ પણ ન્યાજ, મહેસૂલ તથા બહારથી આવેલી વસ્તુઓ માટે તેન રોકડ નાણુ આપનાનું હાથ છે એટલે તેન બચ્ચુ માલ પેદા કરનાની કુશળ પડે છે કે જિયાત રોકડ નાણુ આપવાનો ખેડુત ઉપરનો આ બોલો અન્યાયી છે અને તે જ્યા સુધી નીકળી ન જાય ત્યા સુધી ખેડુત પોતાની મહેનતનો વાજબી બદલો મેળવી કે બોગની શક્યનો નથી તેવું જ ગામડાના કારીગરોનું છે ખેડુતો ઉપર સરકારનો તથા શાહુકારનો જે ખેતે છે તેની તપાસ કરી એ ખેતે હળવો ખેડુનના ગળ મુજબનો તો કરી જ નાખવો જોઈએ આવું જ રક્ષણ ગામડાના કારીગરોને પણ મળવું જોઈએ આ ઉપરાંત ઉત્પાદનની દરેકે રેક શાખામાં સરકારી માનવજીવનની દષ્ટિ ધ્યાનમાં ગળી ઓછામાં ઓછું અમુક મળતર તો મહેનત કરનારને મળે જ એ નક્કી થવાની જરૂર છે આવી રીતે નક્કી કરેલા ઓછામાં ઓછા ધોરણ કરતા માણસ વધારે કમાય તો જ સરકાર, શાહુકાર કે બીજો શાઈ તેની પાસે મામણી કરી શકે

જેમ દરેક માણસને ઓછામાં ઓછું અમુક મળવું જોઈએ એ નક્કી થવાની જરૂર છે તેમ વધારેમાં વધારેનું ધોરણ પણ નક્કી થવાની જરૂર છે માવખીદેને અ કુશિત કર્યા પછી તથા માલિક ઉપર અમુક જવાબદારીઓ નાખ્યા પછી તેમનો નફો તો આપોઆપ મર્યાદામાં આવી જશે પણ સરકારી અમલદારો વડીનો, દાકતરો, કોનેજના અધ્યાપકો, વૈદ્યાનિકો, કલાધરો વગેરેનો વિચાર કરવો જોઈએ માલિકો અને મૂડી રોનો જેવો ત્રાસ છે એવો જ કાંઈક અંશે આ વગનો ત્રાસ પણ ગણાય પોતે કેળવણી લેનામાં વખત ગાળ્યો છે તથા પૈસા ખર્ચ્યા છે, પોતાનામાં અધ્યાત્મિક જીવિકાકિત તથા પ્રતિભા છે અને તે દ્વારા તેઓ સમાજની હારે સેના કરી નાખે છે વગેરે દલીલો આગળ ધરી આ વર્ગ પોતાની કામગીરી માટે લોકો પામેલા મોભાઆ પૈસા માગે છે વળી આ વગ પોતાને સરકારી કહેવાય છે તેમના ધધા પણ સરકારી ધધા (liberal professions) કહેવાય છે

માણસની સંસ્કારિતાનું મોટામાં મોટું લક્ષણુ તો એ ગણાય કે જે સમાજમાં પોતે રહે છે એ સમાજને પોતાનાથી જની શકે તેટલું વધારે આપવાની વૃત્તિ રાખે અને તેની પાસેથી જની શકે તેટલું ઓછું લે. આ સિદ્ધાન્તની પાછળ ન્યાય રહેલો છે. એ રીતે કે સાધારણ મનુરને તો પોતાની ગેજ ઉપરાંત જીએ બદલો નથી મળતો. જડ મનુરીના કામ સાધારણ રીતે આનંદદાયક નથી હોતાં અને છતાં જૂની એ છે કે જડ મનુરી વિના દુનિયા ચાલે એમ નથી. સમાજની શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે સમાજના મોટા ભાગને એવી જડ મનુરી કરવી જ પડશે પણ આ સંસ્કારી ધંધાવાળાઓનાં તો કામ એવાં હોય છે જેમાં રસ પડે, એ કામ જ આનંદદાયી હોય અને તે ઉપરાંત વળી અતિષ્ઠા મળે. જે કામ જડ હોય, કંટાળા ભરેલું હોય, જેમા એકની એક ક્રિયા જ કર્યા કરવાની હોય તે કામ કરતાં શરીરને અને મનને ધસારો વધારે પહોંચે છે, ત્યારે જે કામમાંથી આનંદ અને રસ મળે એમ હોય એ કરતાં શરીરને ધસારો ઓછો પહોંચે છે, સંસ્કારી કહેવાતા ધંધાવાળાને સમાજમાં જે કીર્તિ અને અતિષ્ઠા મળે છે તે બદલો તો વધારાનો જ છે. આવી વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના અર્થપરાયણ સ્વભાવની જૂની દલીલ ફરી ફરી આગળ કરી એમ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકોને કશો વિશેષ આર્થિક લાભ નહિ રહે પછી શું કામ એ લોકો આના કામ કરશે ? પરંતુ જેમ કામ માનસિક જરૂરિયાતને પૂરી પાડનારું વધારે તેમ તેમાં અર્થના બદલાનું તત્ત્વ ઓછું હોવું જોઈએ. મોટા શોધકો, લેખકો, કવિઓ, કળાધરો, વૈજ્ઞાનિકો, દાકતરો, વકીલો, શિક્ષકો, રાજપુરુષો એ બધાને પોતાની પ્રવૃત્તિનો રસ, આનંદ અથવા મરતી એ જ તેમના કામનો વિશેષ બદલો છે. જે આપણે એવું લેખું મૂકીએ કે હરકોઈ કામની મનુરીના દર એટલા હોય કે જેથી એ કામ કરતાં જે જીવનશક્તિ ખર્ચાય, જીવનને જે ધસારો પહોંચે તે પુરાઈ રહે, તો આ લોકો વધારે દર માગવાને હકદાર રહેતા નથી. કારણુ તેમને જીજ્ઞ અર્થનિરપેક્ષ બદલા મળી છે જેમાંથી તેમનાં જીવન ઉલ્લાસિત થાય છે. આવા ખાસ કામ કરનારાઓને તેમના કામ માટે સમાજ તરફથી ખાસ સગવડો

મગની તબક્કાએ ખરી તમે એમન પુસ્તકાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, ચિત્રશાળાઓ, મગદ્ધાલયો, વાઘો વગેરેની સગવડ આપો આ વિદ્યાઓનું પરિચીતન કરવા નવરાજ જોઈએ તો તેમના કામના હાથે જોઈએ તો પણ તેમની મજૂરીના દર તો બીજાઓ કરતા વધારે ન જ હોવા જોઈએ આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમજામાં અત્યંતમ અને બહુતમ મજૂરીના દર માં મોટો દર મહેલ જોઈએ નહિ. અન્યત્ર આપણે એક સપાટ આ ધોરણ ઉપર નહિ પહોંચીએ સગવડો મળતા ધધાનાળાઓને આ વસ્તુને ટેવાતા પણ કાંઈ વખત લાગશે પણ અત્યંતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે વધારો અને બહુતમ મજૂરીના દરમાં સારી પેઠે ઘટાડો કરતા જતા નવું ધોરણ નક્કી થઈ જશે.

આ બધી વાતો તો કહી પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો એ સવાલ ઊભો થાય છે આમાંથી જ આપણે અન્યારે બહુ અર્થાત્તા વગ વિમુક્તના પ્રશ્નમાં ઊતરીએ છીએ એક તરફ માલદાર અને સત્તાધારી તથા બીજી તરફ ગરીબ તથા કમચોરો બેટા અને મજૂર વગેરે છે એ બે વર્ગોના દ્વિતસંગમાં આજે એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે, એ વસ્તુનો ઇલાજ કોઈ કરી શકે એમ નથી પણ તેનો ઉકેલ આણવાની પદ્ધતિમાં સમાવવાની કાવંકમમાં અને આધીનના કાવંકમમાં દેવ પડે છે કમાલવાદીઓ કહે છે કે સોસાયટીને નાનકડું મગ માટે દિસામય કાન્તિ અનિવાર્ય છે ત્યારે ગ્રામીણ અદિક સંધો દાગ જ એનો ઉકેલ લાવવા કહે છે આપણા દેશમાં દિસામય કાન્તિની સંધતા આજે ન રોજ અથવા બહુ દૂરની રોજ આપણા દેશના તો સમાવવાદીઓ પણ અદિક સામય સાધનોની વાત કહે છે પણ કોઈ પણ રીતે સવળાપી દવાલ દાગ દેરી વિરોધી વર્ગો વચ્ચેના વિરોધને વધુ તીવ્ર કરે, વગેરે માર્ગો અચૂક દિસા તરફ ખેંચી જવારા છે ગ્રામીણનાં સાધનોમાં પહેલી વાગવાદ અને તે નિષ્ફળ જાય તો અસરગર, કાન્તિમય દવાલ તથા સવિનયમય આવે જે એ બધામાં તેમની પદ્ધતિ સામા વગેરે પ્રયે દેવત વને જગત કરવાની નહિ પણ સામા વગના સંધવને

જનગૃહ કરવાની છે. અને બીજી તરફથી તેમના અન્યાય, વૃક્ષ
કે લૂંટ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ ફળવવાની છે. આ
માર્ગોમાંથી પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે દરેક પોતાનો માર્ગ
પસંદ કરશે પણ દુનિયા આજે કયો માર્ગ લેશે એ કાંઈ ક
શકે એમ નથી જો કે આપણે ગાંધીજીના માર્ગનાં ફળ કાંઈ
ચાખ્યા છે અને આપણો દેશ એ માર્ગ પોતાનું ધોય સાથે તે
વેરઝેર અને ખુનામરડીથી પીગાઇ રહેલી દુનિયાને એક નવો
સંદેશો આપી શકે. એ સંદેશો આપતાં પહેલાં ભારતવર્ષ કે
થવું જોઈશે એ વિષેના પોતાના સ્વપ્નનું ચિત્ર ગાંધીજી
આપેલું છે તે અહીં ઉતારીશ.

“મારો પ્રયત્ન એવા ભારતવર્ષને માટે હશે જે ભારતવર્ષમાં
પ્રજનના વર્ગોમાં ઊંચાનીચાના ભેદો નહિ હોય, એ ભારતવર્ષમાં
સૌ એમો હળીમળીને રહેતી હશે; એ ભારતવર્ષમાં અસ્પૃશ્યતા
પાપને તથા કેરી પીણાં તથા પદાર્થોને સ્થાન નહિ હોય; સ્ત્રીઓ
પુરુષોના જેટલા જ હક બોગવતી હશે; આપણે બાકીની આખી
દુનિયા સાથે શાન્તિથી રહેતા હૈયું. અને કાંઈને લૂંટતા
કાંઈનાથી લૂંટાતા નહિ હોઈએ. એટલે આપણે નાનામાં નાના
લશ્કર રાખવું પડશે મૂળાં કચેડોના હિતવિરોધી નહિ હોય તે
તમામ દેશી કે વિદેશી હિતસંબંધો સ્વીકૃતપૂર્વક જળવવા
આવશે. અને પોતાને દેશી અને વિદેશી વચ્ચેના ભેદ અકારો
આ મારો સ્વપ્નનું ભારતવર્ષ છે.”

એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટેના ગાંધીજીના ભગીરથ પ્રયત્ન
આપણે સૌ યથાશક્તિ ક્ષણો આપવાનો સંકલ્પ કરીએ એ
પ્રાર્થના.

શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ

પ્રમુખ : કેળવણી વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

નેરમું અધિવેશન • કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

કેળવણી વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટનું વ્યાખ્યાન

આપ સૌએ આ સમેલનના કેળવણી વિભાગનું પ્રમુખપદ મને આપ્યું તે માટે હું આપનો અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું આ પદને વધારે સારી રીતે શોધાવે એવા ધણા ભાષ્યદેનો ગૂજરાતમાં પડ્યા છે એ આપના ધ્યાન ખેંચા તે ન જ હોય પરંતુ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' વિદ્યાથી લવને છેલ્લા થોડા વર્ષો દરમિયાન સમગ્ર ગૂજરાતમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પોતાનો જે નમ્ર ફળો આપ્યો છે તેની કદર કરવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને આપે આ પગલું ભર્યું છે એમ હું સમજું છું અને તેથી જ એ સમ્માના એક અન્ના મેવક તરીકે આપના આ સદ્ભાવ માટે આપનો આભાર માનું છું

સાહિત્ય સમેલનની સાથે કેળવણીનો વિભાગ જોડાણો નિચાડ બહુ જૂનો છે ૨૧ રણજિતરામ વાવાભાઈ ઈ સ ૧૯૧૧-૧૨ ના અગસામાં જ્યારે મારી સાથે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ' લવનમાં કામ કરતા ત્યારે પણ એ વાત મને એમણે ધણી વાર કહેતી ત્યાર પછી તો આ સમેલનની સાથે આપણે ઇતિહાસ વિભાગને સાંધ્યો, વિજ્ઞાન વિભાગને જોડ્યો, જૈન વિભાગને પણ રથાન આપ્યું અને યુગગત કેળવણી પરિપક્વની જે સ્વતંત્ર બેઠકો ભર્યા પડી જાગે પાછા આપણે કેળવણી વિભાગે પણ સાધીએ છીએ મો એમ માનવાનું મન થઈ આવે છે કે આપણું સમેલન આ પ્રસંગે જ કેળવણીનો વિભાગ કાઢે છે તેની પાછળ કેમ ધારી સંજેન તો ન હોય ? આ વડે આપણે ત્યાં પશ્ચિમના નવીન કેળવણી

મંડળના કેટલાક આગેવાન કેળવણીકારો આપણી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે અને આપણને પિછાનવા માટે આવ્યા છે; આ વખે' જ આપણી અનેક વિદ્યાપીઠોની વ્યાસપીઠ પરથી કેળવણીના નવ નિર્માણનાં સૂત્રો આપણે સાંભળી રહ્યા છીએ; આ વખે' જ આપણા મહાસભાપ્રધાનો માનવજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી પ્રાથમિક કેળવણીથી ભારતનું એક પણ બાળક વંચિત ન રહે એવી વિચારણા સેવી રહ્યા છે; અને અર્વાચીન ગુજરાતના જ નહિ, અર્વાચીન ભારતના જ નહિ, પણ અર્વાચીન જગતના પ્રજાપતિમત્ત મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી આખી ય પ્રજાના હૃદયરમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરી નાખે એવી કેળવણીની યોજના પણ આ વખે' જ વહેતી મૂકી છે. આ પ્રમાણે એક યા બીજી રીતે કેળવણીના આંદોલનો આખા દેશમાં થઈ રહ્યાં હોય ત્યારે આપ પણ આ વખે' જ આ વિભાગને ખોત્રવા પ્રેરાઓ એ મને તદ્દન સ્વમાનિક અને સુયોગ્ય લાગે છે.

આપણો વિભાગ સાહિત્ય પરિષદનો એક વિભાગ છે, સ્વતંત્ર કેળવણી પરિષદ નથી, એટલે આપણા આ વિભાગની એક ચોક્કસ મર્યાદા છે. આપણે આપણી મર્યાદામાં રહીને ગૂજરાતી ભાષામાં આજ સુધીમાં કેળવણીનું જે સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે તેનો વિચાર કરશું અને તેનો આંક મૂકશું; આ સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે ઉચ્ચ કોટિનું કેમ બને તેના પણ વિચારો કરશું આપણી કેળવણી સાહિત્યના વિગતમાં કેવી અને કેટલી મદદ કરી શકે તે પણ જોશું; અને આખરે આ બધાય વિચારોને મૂર્તરૂપ આપવા માટે આપણે શું કરી શકીએ તેનો પણ વિચાર કરશું.

+

એક વાત તો આપણે સૌ ચોક્કસ જાણીએ છીએ. આપણી કેળવણીમાં શિક્ષણનું વાહન અગ્રેજી ભાષા છે અને ગૂજરાતી નથી, એથી માત્ર આપણાં ભાષાસાહિત્યને જ નહિ પણ આપણા સમગ્ર જીવનને કેટલું ભારે નુકશાન થઈ રહ્યું છે તે શબ્દોમાં ચીતરી શકાય તેમ નથી. આજથી વીસ વર્ષ ઉપર બીજી

ગૂજરાતી કેળવણી પરિષદ મળી ત્યારે તેના પ્રમુખરચાનેથી ગાંધીજીએ પેતાનું દૃષ્ટિ આપણને સલાખા યુ હતું અને છતાં ય આજે વીસ વર્ષે પણ એ દિશામાં આપણે પમલા માડનાના રહે છે એ અસોસની વાત નથી. માના ધાવણ વિના ઉછરેલું બાળક શરીરે તો કદાચ કૃત્રિમ રસાયનિક જોરાકોથી દરિદ્ર ન રહે, તો પણ અંતરથી તે દરિદ્ર રહે છે, એમ માનસસાત્રીઓ કહે છે જે પ્રજાને પેતાની માતૃભાષાવિહોણા બનીને બીજી પ્રજાની ભાષાને એ સ્થાન આપ્યું પડે છે તે પ્રજા તેના સમગ્ર જીવનમાં કગાલ બને તો તેમાં શી નવાઈ છે? આપણી પેતાની આ દશા છે છતાં જે પેાને શુદ્ધિથી આ વાત સ્વીકારે છે તેઓ પણ તેને અમલ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે દીવા ઘર્ષ જલ્ય છે અને ચાનુ મામેજી આપ્યા જલ્ય છે આપણામાંના ધણા ખરા આ વાત સમજીએ છીએ, આપણા બાળકોને માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ મળે નો અનેક દૃષ્ટિથી લાભ થાય એમ માનીએ છીએ પણ ખરા, છતાં પણ ચાનુ ધરેડની શાળાથી આવી જુદી જાતની શાળામાં આપણા બાળકને ભણાવવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે આપણુ હેયુ ચાલતું નથી આજથી લગભગ સત્તર વર્ષ હિપર દક્ષિણાશ્રિતિના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી ભાષાને વૈકલ્પિક છતર ભાષાનું સ્થાન આપ્યું ત્યારે ભારે ઉદાપોહ કરવો પડેલો અને આજે પણ એનું સ્થાન તો એ જ કદમ્બુ છે છતાં આજ સુધીમાં મુદલ અંગ્રેજી નહિ ભણેલા જે જ વિદ્યાર્થીઓ અમારે ત્યાં પાક્યા અને તેમનાથી દક્ષિણાશ્રિતિ આજે પણ મૈત્રવ લે છે

આનો ઉપાય આજે સત્તર કરવો જોઈએ ચારે કબૂદ કરતું જોઈએ કે આ દિશામાં વિદ્યાર્થીઓએ થોડા થોડા પમલા માંડ્યા છે ખરા, પણ આવા જરૂરી ફેરફારો આટલી મદ મતિએ થાય છે એ આપણી પેતાની સકલ્પદરિદ્રતા બતાવે છે ઠેક એકડિયાથી માડીને વિદ્યાર્થીની જિયામાં જિયી પદવી સુધી શિક્ષણનું વાહન એ ગૂજરાતી હોવી જોઈએ અને આખી પ્રજામાં ગૂજરાતી ભાષા માટેનો આવો આગ્રહ જગાડવા આપણે જગજગ પ્રચારકાય કરતું જોઈએ ગૂજરાતમાં એક આનંદચક્રભાષ

સકલ્પ કરે તો આવો ફેરફાર કાલે શક્ય છે; ગૂજરાતમાં એક મુનશી ધારે તો આપણી કાલેજોને તેમ જ હાયસ્કૂલોને ગૂજરાતી ભાષાથી તરબોળ કરી નાખે; ગૂજરાતમાં એક રામનારાયણ પાઠક ધારે તો માતૃભાષાની ગંગા વહેવરાવી દે આપણું અધ્યાપકો અને આપણા ગૂજરાતી ભાષાના પ્રેમીઓ નિશ્ચય કરી નાખે કે અમે ભણાવશું એ તો માતૃભાષામાં જ ભણાવશું એટલે બસ છે. હું જપાન ગયો ત્યારે ત્યાંની વિદ્યાપીઠના ધુરંધર અધ્યાપકો જેઓએ અંગ્રેજીમાં પંદર પંદર વર્ષો ગાળ્યાં છે, તેઓ ખુદ મારી સાથે પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરવા રાજી ન હતા. આપણે ત્યાં તો શરમની વાત એ છે કે બીજી કેળવણી હો કે ન હો પણ જેને અંગ્રેજી વધારે સારું આવડે તેને જ આપણે વધારે હોશિયર માનીએ. આ બધાંનું એક પરિણામ આજે એ આવ્યું છે કે આપણી વિદ્યાર્થી-આલમમાં આપણે ભાષાની મોટી દરિદ્રતા દેખીએ છીએ. મારું પોતાનું એમ માનવું છે કે આ બાબતમાં આપણે માતૃભાષા એ જ કેળવણીનું વાહન હોવી જોઈએ એ વિચારને અમલમાં મૂકીએ ત્યાંસુધી આપણે જંપવું ન જોઈએ. આજે સત્યાગ્રહમાં તારાજ થયેલા ખેડૂતોને તેમની જમીન પાછી મળી; આજે નવા કારભારમાં મિલમજૂરોને યોગ્ય મહેનતાણું મળે એવાં પગલા લેવાય છે; તો આખી પ્રજાનાં કેળવણી લેતાં બાળકોને માતૃભાષાના ધાવણુથી વચિત રાખવામાં આવે છે તેમાંથી તેમને હિંગારવા એ પણ દલિતોનો ઉદ્ધાર જ છે એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

+

આટલું આપણી કેળવણીના વાહન વિષે. ઉપર જણાવ્યું તેમ આપણે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે શિક્ષણ મેળવ્યું છતાં પણ આપણે ગૂજરાતી ભાષા મારફત કેળવણી આપવાના મનોરથો તો સેવ્યા જ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ જિલું કયું છે. આપણા ગૂજરાતમાં આ દિશામાં સૌથી પહેલું પગલું મૂકવાનું માન સ્વ ગજજર સાહેબને ધટે છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રથમ વિચાર તેમણે કરેલો; શિવાજી જ્ઞાનમંજુષાનો વિચાર પણ એમને આભારી હતો; પારિભાષિક કાષ્ઠનો વિચાર પણ તેમનો જ હતો. પણ ગજજર

સાહેબ પોતાના દાગ પહેલા અનર્થા એટલે એમની કેટલીયે યોજનાઓ એમને એમ પડી લાગી ચર્યાતના વર્ષોમા આપણી પ્રજાપણી અગ્રેજના ધોરણે દાખલ થયેલી એટલે એ લોકોના ધોરણોને અનુસરીને આપણે આપણી વાચનમાળાઓ રચી, આપણી પાઠમાળાઓ બનાવરાવી, શિક્ષણશાસ્ત્રના પુસ્તકોના તરજુમા કર્યા આપણી સમ્પ્રદાયનાં પ્રવેશિકાઓ લખી પણ આ બધું બ અનુકરણ માત્ર હતું શિક્ષણને જે છોડ ઇંગ્લેન્ડ પોતાની પ્રજાના ઇનનની દવામા ઉગાડયો હતો તે જ આપણે મૂળિયા સાથે કે મૂળિયા વિના અહી રાખી દીધો અને એક રીતે બોલીએ તો હજી આજ સુધી એ જ રીતે આપણે એ રાખાને જાળવી રહ્યા છીએ અગ્રેજ લોકોએ વગ મા બાકડા રાખ્યા તે આપણે બાકડા રાખ્યા અગ્રેજ લોકોએ શિક્ષક માટે પુરથી રાખી તો આપણે પુરથી રાખી અગ્રેજ લોકોએ બપોરના ૧૧ થી ૫ થાળા રાખી તો આપણે પણ એ જ વખત ગખ્યો, અગ્રેજ લોકોએ ઉનાળામા મોટું લાણુ વેકેશન રાખ્યું તો આપણે પણ એમ જ કયું, અગ્રેજ લોકોએ મીઠ અને લેટિન શીખવવા એક પદ્ધતિ રાખી તો આપણે સરકૃત શીખવવા માટે પણ એ જ પદ્ધતિ રાખી. ખરી રીતે કહીએ તો ઇંગ્લેન્ડની શાળાના જે જે પ્રશ્નો હોય તે બધાય હો કે ન હો તો પણ આપણી શાળાઓના પ્રશ્નો બન્યા અને એમના જે ઉકેલો ત્યાના આચાર્યોએ વિચાર્યા તે આપણા ઉકેલો થયા આપણે એક સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે આપણા સ્વત્વનો વિચાર જ ન કર્યો હોય ત્યાં આપણા પોતાના પ્રશ્નો ક્યાથી હોય અને આપણી પોતાની દિગ્ગિએ તેનો ઉકેલ લાવવાની શક્તિ પણ ક્યાથી થાય ? માના ધાવણ વિના આવતી દરિદ્રતા તે આનું નામ આપણા આજ સુધીનાં કેળવણીના તમામ પુસ્તકોને માટે પણ આ લાણુ પડે છે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણે કેવળ બહિર્મુખ બની ગયા છીએ, ત્યાં પણ અતમુખ થયા નથી આપણે ત્યાં સ્વામી પ્રદાનદજી, લાલા લજપતરાય અરવિન્દ બાણુ એ એની બીજ-ટ પડિન માધવિયાજી, પૂજ્ય માધીજી એ બધાયે મોગ કેળવણીખરો છે એમલે સૌએ પોતપોતાની

રીતે કેળવણીના વિચારો કર્યા છે, સંસ્થાઓ સ્થાપી છે અને અખતરાઓ કર્યા છે. છતાં આપણી કંઈ ટ્રેઇનિંગ કોલેજમાં આપણા શિક્ષકોને આ લોકોના વિચારો જાણવા મળે છે ? આપણે કોઈ મોટા આદર્શ શિક્ષકને શોધવો હોય તો આઉંડલના સેન્ડરસન સુધી જવું જ પડે એવું ક્યા છે ? આપણી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના ક્યા વિદ્યાર્થીએ ગૂજરાતના કેશવલાલભાઈ કે મોતીભાઈ અમીનનાં જીવન શોધ્યાં ?

એટલે આજ સુધીનાં આપણાં પુસ્તકો મોટે ભાગે કાં તો બીજા પુસ્તકોના અનુવાદો અથવા તો એ વિચારોના અવતરણ જેવા બન્યાં છે. પણ મહાત્મા ગાંધી આપણા દેશમાં આવ્યા ત્યારથી જે નવો યુગ ખેડો તેમાં આ દિશામાં પણ ઠીક ઠીક ફેરફાર થયો છે. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્ર-ઉત્થાનમાં ઝુકાવ્યું ત્યારથી આપણને આપણી અસ્મિતાનું વધારે ને વધારે જ્ઞાન થવા લાગ્યું છે; આપણા દેશના પ્રશ્નો જ કંઈ આપણે આપણી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી પણ જોતા થયા છીએ અને આ અસર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગાંધીજી આવ્યા તે અગાઉ ગુરુકુળો, શાંતિનિકેતન, થીયોસોફીની શાળાઓ, વગેરે તો સ્થપાઈ ચૂક્યાં હતાં, પણ એ તમામ સંસ્થાઓને ગાંધીજીના આવ્યા પછી એક પ્રકારનો નવો રંગ લાગ્યો અને આપણા ગૂજરાતમાં તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પાયો નખાયો મારું તો દૃઢ માનવું છે કે અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના એ ગૂજરાતમાં કેળવણીના ઇતિહાસમાં એક સોનના અક્ષરે નોંધવા જેવો બનાવ છે. ગાંધીજી પોતે દેહે સાવ દુબળા છે, છતાં આજે આખા ય ભારત વર્ષને પ્રાણ પૂરે છે; તેમ ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો દૈહ આજે ગમે તેવો દુબળો દેખાતો હોય તો પણ એ વિદ્યાપીઠની પાછળ રહેતી ભારતની કેળવણીની કલ્પના આજે વિરાટ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે તે આપણે સૌ જોઈએ છીએ ને જોશું. આ વિદ્યાપીઠના અંગભૂત મારા મિત્ર કિશોરભાઈ એ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પહેલું સ્વતંત્ર પુસ્તક ગૂજરાતને આપ્યું અને તે પુસ્તક તે “કેળવણીના પાયા”. આ અરસામાં જ વિદ્યાપીઠે આપણને ઘણાં

મારા સારા પુસ્તકો આપ્યા છે આ અસામા આપણા છોટાભાઈ પુરાણીએ આજને વાચનમાળા આપી, ગિજુભાઈ-ગુજરાતે આપણને ચાનણ ગાડીઓ આપી મેઘાણીએ કારિનાના. ખમના ખુલ્લા કર્યા નાનાભાઈ એ જુનાન ગુજરાત પામે ઉપનિષદોની અને રામાયણમહાભારતની વાતો ધરી મહાદે ભાઈએ ખુદાઈ ખિસ્મત મારોનો પરિચય આપ્યો અને ગાંધીજીએ તો પોતાની આત્મકથા આપી દીધી આ અસામા આપણે આપણી કેળવણીનો વધાર સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા થઈએ. એ લે વિદ્યાર્થી પાતાનું સ્વતંત્ર અધ્યાપન મંદિર કાઢ્યું, દક્ષિણમૂર્તિ'નું ત્રણ સો જેટલા નવીન બાળશિક્ષકો પકવા, કેમળશકરભાઈએ આપણી ભાષા. પ્રમાણભૂત વ્યાકરણ ત્રય બહાર પડ્યો, ગિજુભાઈએ મોન્ટેમેરી પદ્ધતિ' અને 'વાર્તાનું શાસ્ત્ર' ગ્રંથો, હજીભાઈએ વિદ્યાર્થીનું માસ' બહાર પાડ્યું. ગમનારાયણ પાઠકે 'પ્રમાણશાસ્ત્ર' લખ્યું અને કામભાટેએ દિમાલખનો પ્રવાસ' તથા 'આર્ચાનતના ઇતિહાસ' લખ્યા, આજ વર્ષેમાં આપણા ગંગોતે નવયુગ વાચનમાળા ૧૧ીં આ તમામ પુસ્તકોએ ગુજરાતી કેળવણીની દિશામાં મોટો ફેરફાર કર્યો અને આપણી કેળવણી માત્ર પરદેશનું અનુકરણ ન હોઈ શકે એવો ખવનિ તે આ પુસ્તકોનો ખવનિ છે.

આ પુસ્તકોની સાથે સાથે આપણે ત્યાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં માસિકોએ પણ દખાવ દીધો છે સરકારી કેળવણી ખાતાની બીજી બંધી ધરેડોનો અમારે વિચાર ન કરીએ તો એક નાત તો આપણે ધ્યાનમાં લેવી જ જોઈએ અને તે સરકારનું ગુજરાત શાળાપત્ર આ માસિકે એકલે હાથે ગુજરાતી પ્રાથમિક કેળવણીની જેટલી સેવા કરી છે તેટલી બીજા કોઈ માસિકે ભાગ્યે જ કરી છે આ માસિક મોટે ભાગે સરકારી કેળવણીની નીતિનું જ મુખપત્ર છે, હતા બૂલકાળમાં તેના તત્ત્વોએ તેનું સારી રીતે સચલા કર્યું છે અને હજી આજે પણ તે પોતાનું અનેરું સ્થાન સાચવી રહ્યું છે જેમ 'ગુજરાત શાળાપત્ર' એ સરકારી ગુજરાતી કેળવણીનું મુખપત્ર છે તેમ 'સૌગંદ્ર સિક્ષક' કામિયાવાડમાં દેશી ગળ્યોની કેળવણીનું મુખપત્ર છે અથવા તે કાઠિયાવાડ એજ સીની નીતિનું મુખપત્ર છે.

પણ આ રચને માટે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિકનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક માં સ. ૧૯૨૪ માં શરૂ થયું અને માં સ. ૧૯૩૫ માં અંત થયું. આ વર્ષો દરમિયાન દક્ષિણામૂર્તિએ નવીન કેળવણીના વિચારો આપ્યા ગૂજરાતને આપ્યા છે અને એ સાથે સાથે ગૂજરાતી ભાષાના સામર્થ્યને આપ્યું છે હું મારી પોતાની વાત કરું તો કહી શકું છું કે ગૂજરાતી ભાષામાં મૂળમમાં મૂળમ વિચારોને વહન કરવાની કેટલી બંધી તાકાત છે તેનું બન અમને દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક કાટયા પછી જ થયું. કેળવણીના પ્રદેશમાં આપણે કંઈ કંઈ દિશામાં નવા પ્રયત્નો કરવાના છે એનું કંઈક ભાન અમને આ વખતે થયું હતું. પણ આ ત્રિમાસિક ઉપરાંત દક્ષિણામૂર્તિની પાખ નળે બીજા પણ બે માસિક આવે છે: જાત્રાજય ને શિક્ષણપત્રિકા. આ બન્ને માસિકોએ ગૂજરાતમાં પોતાનું ધ્યાન મેળવી લીધું છે અને કેળવણીના પ્રદેશમાં નવી ભૂમિ ખેડી છે.

સૂરતમાંથી નીકળતું ‘નૂતન શિક્ષણ’ આજે સ્વતંત્ર કેળવણીનો અને સરકારી કેળવણીનો સુયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તેનો યશ મારા મિત્ર દરબાદને તથા ચન્દ્રવદન શાહને મળે છે.

આ રચને આપણે ત્યાં બાળકેળવણીનો વિકાસ થયો છે તેનો મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, અને આ ઉલ્લેખમાં મારે-માગે મિત્ર ગિજુભાઈનું નામ પણ મૂકવું જ જોઈએ. આપણા ગુજરાતમાં બાળકેળવણીના ગણેશ માંડનાર છોટુભાઈ પુરાણી એમણે ગુજરાતને માંડેસારીનો પરિચય કરાવ્યો પણ ગિજુભાઈએ નવીન વિચારસંજ્ઞા ગુજરાત પામે આગ્રહથી મૂકી, બાળકોનું સાહિત્ય ઉપજાવ્યું, અને ઘેરઘેર માળાપોતે મારે બાળમહિમા સંગળવતું સાહિત્ય પહોંચાડી દીધું. આટલા મારે જ આજે ગિજુભાઈ ‘બાળકોના ગિજુભાઈ’ કહેવાય છે. ગિજુભાઈએ બાળસાહિત્યનાં જોષ શરૂ કર્યા પછી તો ઘણુંએ બાળસાહિત્ય આપણી પાસે આવ્યું છે; ચંગેતર એન્ક્યુકેશન સોસાયટીનું બાળમિત્ર અને બાળસાહિત્ય ગાંડીવ સાહિત્યનું મંદિર, બાળસાહિત્ય વગેરે આપણા સામે પડ્યા છે અને બધાની પાછળ એક યા

મીઠી રીતે ગિજુબાઈનું પ્રેરક નળ છે ગિજુબાઈએ આપણે ત્યાં બાળકોનો યુગ ઉતાર્યો એમ હી સકાય

અહીં એમ વસ્તુના ઉત્તેજન કરવો અયોગ્ય નહિ ગણાય. આવી બાપણની જોડણીનો સમાન કેવલો મધો આગો છે તે આપ સૌ ભાગ કરતા વધારે જાણો છો એ જોડણીને વ્યવસ્થિત કરવાના ઘણા પ્રયામો થયા છે અને એ વ્યવસ્થા લાવવામાં ગૂંજગત વિદ્યાપીઠના મોરે ઓછી મદદ નથી મળી આજે વિદ્યાપીઠના કેપ ઉપગત ગૌડળ રાજ્યના ઠાકોર કાર્ટેજે એક ગજરાતી કેપ તથા કરાવ છે, એવી દક્ષીણ આપણામાના ઘણા ખરા જાણે છે અને સાબળના પ્રમાણે ગૌડળના ઠાકોર કાર્ટેજવાળો કેપ અને દૃષ્ટિથી આનંદકારપાત્ર થશે આપણે આ સ્થળે નોંધવું જોઈએ કે ગૌડળ ગરબે પાંદવપુરતમેની વિશાભા ઠીક ઠીક પ્રયામો કર્યા છે પણ એ પ્રયામોની સુચક કાણ જાણે કયા કાળજીથી ગૌડળ બદલે જમ રાખતી નથી

પણ આનો થયું શળાના વગર મારેનું સાહિત્ય આ વર્ષે દર્શનમાન યુગ આતમા શારીરિક કેળવણીએ પણ ઠીક પ્રગતિ કરી છે અને તેથી તેનું સાહિત્ય પણ થોડુંક ઊંચું છે જરૂરનાગા છોડીબાઈ પુગણીએ અખાડાનું સાહિત્ય જિજ્ઞ કયું કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રયાગ મડો દેની રમતોનું સાહિત્ય જિપળ યુ બાનગર રાજ્યના ગજનનલાઈએ ગાઉરીગ અને જીજી વાનો, લખી અને એ રીતે શારીરિક કેળવણીના સાહિત્યને પણ બન મળ્યું ઉપગત, આપણા ટેલિય અધ્યાપકો દેશપરદેશ જઈને ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓને જોઈ આ પા, તેને પરિણામે આપણને 'જપાનની કેળવણી પદ્ધતિ' જમની કેળવણી પદ્ધતિ' વગેરે પુસ્તકો મળ્યા અને આજ અરસામાં કેળવણીને અગ્રે આપણે માનસશાસ્ત્ર તરફ વળ્યા એટલે માનસશાસ્ત્રના રીતસરના પુસ્તકો નહિ પણ મનનપૂર્વક લખાયેલા લેખો આપણને મળ્યા છે માનસશાસ્ત્રના આના મનનીય લેખકોમાં શ્રી પ્રાણીવન પાંચકન સ્થાન ધણું ઊંચું છે

આટની તો કેળવણીના સાહિત્યની સમાવેશના થઈ, અને

બીજા દેશોના સાહિત્યની સરખામણીમાં આ સાહિત્ય ઓછું દેખાય તો પણ આપણે ગવ' લઈ શકીએ એવું અને એટલું આ સાહિત્ય છે એમાં શક નથી.

X

હવે પછી આપણા માનસમાં જેમ જેમ આપણા સ્વતંત્રતાના વધારે ને વધારે જાગૃત થશે, આપણે પોતાના સ્વતંત્ર રીતે જીવવા સંબંધિતી પ્રજા છીએ અને આપણને પોતાને પણ માનવવંશમાં આપણી સંસ્કૃતિના કાળો આપવાનો અધિકાર છે એના વૃત્તિ આપણા અંતરમાં ખરેખર જાગશે, આપણા પુત્રપુત્રીઓની કેળવણી માટે ઇંગ્લેન્ડ શું કહે છે અને અમેરિકા શું કહે છે, જર્મની શું કહે છે અને જપાન શું કહે છે, તે જાણવાની સાથે સાથે આપણા દેશનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણા પોતાના જીવનને અંધણેસતી કેળવણીનું આપણે નિર્માણ કરશું અને જીવનના દરેકદરેક ક્ષેત્રમાં આપણી જીવનભાવનાઓ અને જીવનમૂલ્યોના ધ્યાનમાં રાખીને આપણા જીવનનું નવેસરથી ઘડતર કરશું, તેમ તેમ જીવનના સ્વતંત્ર વિચારો પોતાના જ બળથી આપણા મોમાં નવી અને વીધવાહી લાપા મૂકશે. આજે આપણી કેળવણીમાં નવા સંસ્કૃતિના ઓછું સ્થાન છે; આજે આપણી કેળવણી આપણને સ્વતંત્ર રીતે ઊડવા દેતી નથી પણ આપણી પાછોને કાપી નાખે છે; આજે આપણી કેળવણીમાં બીક છુપાયેલી છે; આજે આપણી કેળવણી આપણને આપણી આમજનતાથી દૂર રાખે છે અને તેથી અગત્યવિધ છે આવા સંયોગોમાં આપણે આત્મા સાહિત્યનું સર્જન શી રીતે કરી શકે? આજે આપણા દેશમાં જે નવીન વિચારપ્રવાહ ઊભો થયો છે તેના બળથી, તેમ જ પુસ્તકિયા કેળવણીને બદલે સર્જનાત્મક કેળવણીનો યુગ મડાશે તેના બળથી આપણે આપણો મેળે જ વધારે વાસ્તવિક અને વધારે આદર્શમય કેળવણી લેના થશું અને એ જ વખતે આ નવીન કેળવણીની અસર આપણા સાહિત્ય પર પણ થયા વિના નહિ રહે દરમિયાન એ શુભ અવસર આવી પહોંચે તેની પૂર્ણ તૈયારી રૂપે આપણે સૌ

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણી શક્તિ અનુસાર સારા સારા પુસ્તકોના અનુસારો કરીએ, નવા પ્રમાણુશૂત પુસ્તકોની પાછળ જહેમત લેવાયે અને જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં બીજા લોકોના સાહિત્યમાંથી સારા સાગ પુસ્તકો આપણી બાપામાં ઉતારીએ આ દિશામાં ગુજરાતી પટેલી ચોપડીથી માડીને ઠેક વિદ્યાપીઠના એમ એ સુધીના વગ માટે આપણે પાઠ્ય પુસ્તકો કરી નાખતા જોઈએ અને આ દિશામાં આપણી કોષ્ટોએમાં કામ કરતા આપણા અધ્યાપક ભાઈઓ ગુજરાતની અમૂલ્ય સેવા નજાવી શકે આવા પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરનાનો નિયાર આજે મદ થયો નથી પણ દુખની રાત એ ઠ કે આપણે વાતો કરીને વેરાઈ જઈએ છીએ અને કંઈ પણ સગીન કાચ ચતુ નથી સાહિત્ય સમેત તરફથી કે એવી જ બીજી કોઈ જગત સરથા તરફથી આ કામ ઉપાડ્યુ હોય તા તેના ફળ આપણે કદાપી પણ ન શકીએ એટલાં સરસ આવનાના છે

x

દ્વે સાહિત્યના વિષયમાં કેળવણી કેવી રીતે મદદ કરી શકે તેની એક બે વ્યવહારુ સૂચનાઓ કરના માત્ર છુ આજે બીજો ક્યાય નહિ તો આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં અને માધ્યામિક તેમ જ ઉચ્ચ શાળામાં જ્યાં જ્યાં અવકાશ છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી ભાસાનું અધ્યયન ચાલે છે આ અધ્યયન આજે ચાલે છે તેથી નધાને રસમય અને સાહીત્ય યજ્ઞ શકે એવુ મારુ માનવુ છે આપણી બાપા મૂળ તો આપણા ધરોમાં અને આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધકાય છે આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપણા શિક્ષકો ભાસાનું શિક્ષણ બાળકોનો રસ જળાપ ૨૬ તેવી રીતે પણ આપી શકે અને બાળકોનો રસ મરી જાય એવી રીતે પણ આપી શકે નાનપણથી જ આપણા બાળકો સાહિત્યનો સ્વાદ લેતા થાય એવી રીતે તેમને શિક્ષણ આપવુ બાળક અને સાહિત્યનો પરસ્પર સંગઘ થાય એટલુ જ કરી શિક્ષક ખસી જવુ અને સાહિત્યની મજાકના માનસ પર અસર જમાવવા દેવી શબ્દોના વાક્યોના અને અર્થના નકામાં ચૂંચણા ન ચૂંચતાં સાહિત્યકારના

અવાજને વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં પેસવા દેવા અને આ બધું ય કરના કરતાં બાળકને સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ભમતા અને કલ્પેલ કરતા શીખવવું આટલું જો આપણે શિક્ષક કરી શકીએ તો આજે આપણામાં સાહિત્ય તરફ જે અરુચિ દેખાય છે તે આપોઆપ ટળી જશે પણ વાત તો એ છે કે આપણી શાળાઓમાં આજે આવા શિક્ષકો નથી અને જો છે તેમને આવા બનાવવાને આપણે મહેનત કરતાં નથી. આજે વસ્તુના જ્ઞાન માત્ર તરફ આપણે એવા પૂરવાટ દોડીએ છીએ કે સાહિત્યનો રસારવાદ આપવાનું કાઢીને સૂઝવું નથી, તેમ એટલી ધીરજ પણ નથી પદ અને અન્યથ, અર્થ અને સાર. વાક્ય અને પદ્મછેદ-જે બધું જ્ઞાન રસારવાદની વૃદ્ધિ માટે બાળકોના છે તે આપણને ડગલે ને પગલે સામું આવે છે અને શિક્ષક બિચારા આ દોડધામમાં કશું ય કરી શકતો નથી. સાહિત્ય શીખવવાની અને સાહિત્યના જ્ઞાન કરતાં સાહિત્યના રસારવાદ તરફ વધારે ભાર આપવાની જરૂર છે જ અને આ રસારવાદ પરીક્ષાના ત્રાજવામાં તોળી શકાય તેમ ન હોવાથી તેના પર ભારે દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે. આપણી શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યયનને જો યોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવે અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય તરફ અભિગુચિ કેળવાય એવું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવે તો આપણે સાહિત્યની વિવિધ દિશામાં ઘણા આગળ વધી જઈએ.

આ તો હું શાળામાં ગુજરાતી કેમ શીખવવું તેની વાતમાં આડો બિતરી ગયો, પણ આ દિશામાં આપણે ઘણું કરી શકીએ એમ છીએ તેથી જ મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અને જો પ્રમાણે સાહિત્યના આસ્વાદમાં તે જ પ્રમાણે આપણે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જે ગુજરાતી ભાષાનું લખાણ માગીએ છીએ તેમાં પણ આપણે વિદ્યાર્થીઓને સારા અને સંસ્કારી ગુજરાતીનો પાસ આપી શકીએ છીએ જે બોલવું તે સ્પષ્ટ જ બોલવું, બધૂર વાક્ય બોલવું જ નહિ, તેમ સ્વીકારવું

પણ નદિ લખનામા જોડણી, વામ્યશુધ્ધિ, વગેરે પર ધ્યાન મેચ્યું અને સાગાના તમામ વ્યવહારમાં જે લાપા વપરાય ને શુધ્ધ જ હોય એવો આગ્રહ ગાખવા આ રીતે પણ અપણે આપણા બાળકોમાં શુદ્ધ ગૂજરાતી કેળવી શકીએ છીએ અ । એમના કાન જ એના ટેનાઈ જવાના કે પછી અશુધ્ધ અથવા અચોગ્ય અ રાતી તેઓ બોલી શકે જ નહિ તેમ જ સાબળી પણ શકે નહિ આ બાબતમાં આ જો શિક્ષક ગૂજરાતી સાહિત્યને ધણી મોટી મદદ કરી શકીએ

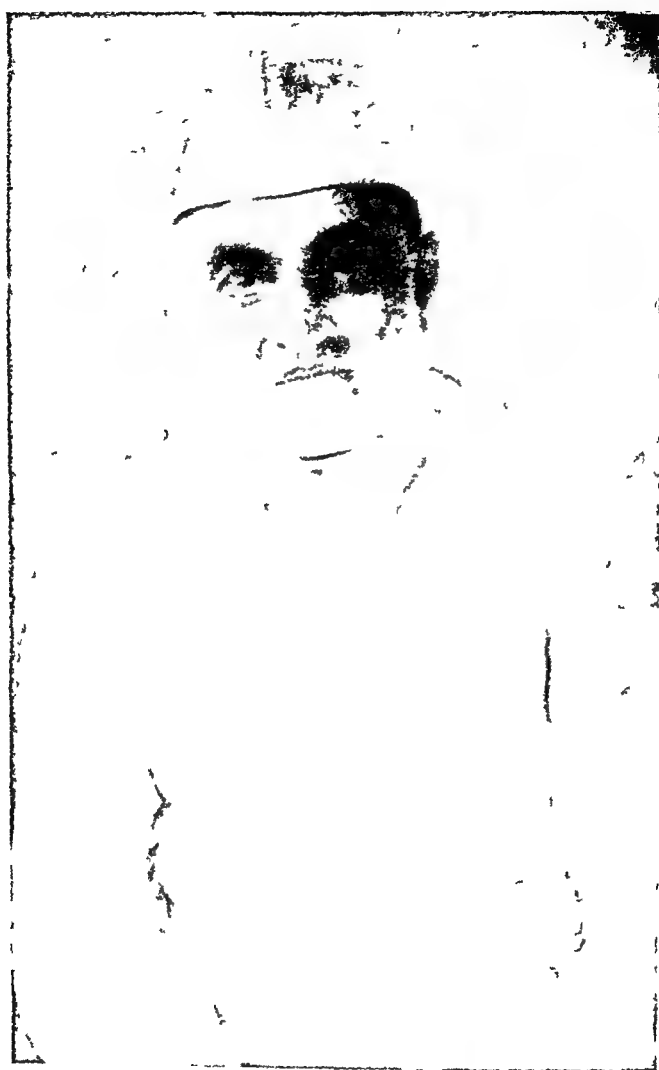
ગૂજરાતના સાહિત્યમંત્રે આપણા સ્પષ્ટિઓ છે ગૂજરાતના જીવનનું એમણે જે દર્શન કયું હશે તે આપણે શિક્ષકો આપણા માળખા પાસે મૂકનાના છીએ ગૂજરાતના જીવનના ખાડાટેકરા, ગૂજરાતના જીવનની ખારીમીડી, ગૂજરાતના જીવનના સાગમાઠા નેરેણો, ગૂજરાતની આશા અભિલાષાઓ ગૂજરાતના સુખદુઃખ ગૂજરાતના ઝારન અને મહત્ત્વામક્ષા—આ બધું સાહિત્યકારો લાપામાં ઉતારે છે અને આપણે એ સાહિત્યને ઊછરતી પ્રજા પાસે ધરીએ છીએ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિષ્ઠ નરનારીઓ । આપે સૌએ ગૂજરાતનું જે દર્શન કયું હોય તે યથાર્થ રીતે બાળકો પામે ધગનાનું પ્રભુ અમને બળ આપે આપનું દર્શન આ માળખા પાસે ધ તા વચ્ચે દનાવી ખાગીને એ દર્શનને અમે ઝાંખું કરતા હોઈએ તો અમને માર્ગમાથી આના ખમેડશે પરંતુ આ મડપમાં મેઢેના સાહિત્યપ્રેમીઓ, ગૂજરાતના મોધામૂલા માગકો પામે આપનું દર્શન જ મૂકે, દર્શન ન હોય તો દાક્ષ મારીન ઉપજાવેના સાહિત્યને દર્શનને નામે ન મૂખતા એવી અમારી શિક્ષકોની આપને નિનતિ છે

મારું કહેતું હું હવે પૂરું કરું છું મને તો શ્રદ્ધા છે, કે સહિત્ય માત્રનો ઉગમ જીવનના મૂળમાથી છે આપણે સૌ જેમજેમ પ્રજાજીવનના મૂળ આગળ જતા ચશુ અને ન્યા ગજગતની પ્રજાનો આત્મા ધમખી રહ્યો છે તેનો વધારે ને વધારે પચિય પામતા જશુ તેમ તેમ આપણુ સાહિત્ય વધારે

તેજસ્વી થશે, આપણી કૃળવણી વધારે વીર્યવતી થશે અને
સાહિત્ય તથા કૃળવણી એક બીજાને મદદરૂપ બની આખા
પ્રજાજીવનને વધારે સમૃદ્ધ કરશે

શ્રી. સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી

પ્રમુખ : પત્રકારિત્વ વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન . કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

પત્રકારિત્વ વિભાગના પ્રમુખ

શ્રી સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાધીનું

વ્યાખ્યાન

ગાધીયુગની ગૂર્જરગિરાનું પાગરતુ પત્રકારિત્વ

આપની ઇચ્છાને વશ વતીને આહી આવી પડ્યો છું. આપનો આભાર માનું છું તે ગુજરાતી પત્રમાં તરીકેની મારી બાહ્યાવસ્થાનાં થોડાક સમગ્રો માગ મનમાં ઊભાગઈ પડે છે, એને કારણે કે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું મ્થાન પૂરવાને, એની જાગૃત કલમમાથી પ્રાણ પીને ઉછરેના પત્રકારને જ આપે પસંદ કર્યો છે.

આ વચના વિનયના નથી ઝવેરચંદ મેઘાણી જ્યારે સાગરોટ્ટના મહારથી હતા, હું ત્યાં મુખપત્રના ૩ અક્ષરનો 'જતુ' હતો.

પત્રકારિત્વનું ચમકમાણું તો કોણ જાણે કેમ પણ મને પોતપોત નિરાળમાં પણ ચમકાવતું હતું છાપુ મારે મન મહાન હતું, છાપામાં છાપવું કોઈ પણ નામ માર મન, ત્યારે, 'અદ્વૈત' હતું.

અગ્રેષ્ઠ ચોથી ચોપડીના છેલ્લા બાજુ પરથી મે પ્રેમ ચોગીનું ઉપનામ ધારણ કર્યું 'ગુજરાતી' અને 'સમાવેશ' અને 'પ્રેમચોગી'ની કૃતિઓ પ્રસિધ્ધ કરવાને કેટલાય કાકતુલીજરેન પત્રો લખ્યા પણ ઇચ્છારામ અગ્ર રહ્યા! અને સમણીય (મને પીગવાવડાને પ્રણુ મારા તત્સાટભર્યા પત્રો નિષ્ફળ ગયા!

ઝટલામાં જનમનગનું 'અકુશ' મળ્યું. 'મદારી સ્વપ્નમૃતિ'... 'અકુશ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો એ મારો પહેલો લેખ !

એ પછી તો થોડક લેખો...ને મારા લેખનવ્યવસાય પર પડ્યા પડે છે.. વરસો જાય છે, 'સૌરાષ્ટ્ર' ધન્ટીકપ કરે છે, મુળદના ક-જનરનો એક મિત્ર જવેરચંદ મેઘાણીના ગુણગાન કરે છે 'સૌરાષ્ટ્ર' ખરીદ કરું છું, તેના પ્રશસક બનું છું. ત્યાં ત્યાં જાહેરાત કરું છું કે, 'સૌરાષ્ટ્ર'ના મેઘાણી એટલે મુઠ્ઠાઓને ખેંદા કનાંગે ગુજનનો એક અન્નેડ લેખક

તે પછીના અકસ્માતોમાથી મને મુળદના અખબારોની એક જે ક્યો જોતો ભેટો થાય છે, અને મધું છોડીને, કુ ખતકાતિયા આવી પડુ છું.

હિંદુસ્તાન પર ત્યારે ગાંધીજીનો પ્રભાવ હતો, નવી હવા ભારતવર્ષમાં ત્યારે ફેલાતી હતી, એ હવાની પ્રેરક લહેર આપણાં અખબારોને ત્યારે ડોલાવતી હતી. નવા શબ્દો ત્યારે આવતા હતા નવી વાણી ત્યારે ફૂટતી હતી. ગર્જરગિરાની અનેક છૂપી સરવાણીઓ ત્યારે, કોઇક ધસમસતા ધોધ સ્વરૂપે બહાર પડવાને ધસતી હતી

કોઇ વિશે નહિ એટલા જોરપૂર્વક 'શબ્દોનું સામર્થ્ય' ત્યારે લોકસમૂહને પકડતુ હતુ.

શબ્દોનું સામર્થ્ય ! શબ્દોએ તો અનેક ઉલ્કાપાતો કર્યા છે. શબ્દોના સુંદર સયોગોદ્ધાર રચાયેલી યોજનાઓએ વેરાનમાં નદનવન કર્યા છે, શબ્દોનાં તાતાં નીરોએ પ્રેમનાં અતૂટ બંધનોના વિચ્છેદો કર્યા છે, શબ્દોને કારણે સામ્રાજ્યો ઊથલી પડ્યા છે, શબ્દોની સુદર ગૂંથણીએ હંગાડના 'મેઝાચાર્ટ'ને અમરપદની બક્ષિસ કરી છે, શબ્દોની અદ્ભુત વણાટને પરિણામે, અમેરિકાનો સ્વાધીનતાનો ઢંટેરો જગતની 'જીવતી પ્રેરણા' તરીકે પ્રખ્યાત રહ્યો છે અદ્ભુત શબ્દો સુલભ હતા માટે જ, આર્યોના વેદો અમર થયા, શબ્દપ્રહારમાં અતુલ સામર્થ્ય હતુ ત્યારે ગીતાનુ ગાન, યુગયુગના ખંડેરો વચ્ચે પણ, એટલું જ અક્ષય રહ્યું.

ગાંધીયુગના રાષ્ટ્રવાદે સ્વાધીનતાના નવા શબ્દોનું સર્જન નુ' અ ના
તો, ગુનામીના પટાતરો એ ચીંતે એ યુગની નૂતન શક્તિઓએ
નમયલા શબ્દોને બહાર બેન્યા ને ગુજરાતના વિનમા નવા
દીનાઓ ચેતી રહ્યા

ગાંધીયુગના આ નવા શબ્દો અને અસહ્યતાના ઐતિહાસિક
જમાનાના એ નવીન લાપાપ્રયોગો ગુજરાતના નવ માનવનાને
પાને અન્યા ને એ પત્રોના પુરાણા સ્વરૂપા આપ્યા પ થા સાનુ
ચયુ કે રાજદારી પૂર આપ્યા ને નવા યુગના નત માનવને
મહા પરાણે વળગી રહેના મથતા એ જજગિત પટકુળો
ગઈ કાનની ગુજરી બન્યા

તે વિનસથી આજ સુધીનો ગુજરાતી અખબારોનો સગબગ
અંગેક ઇતિહાસ એટલે મુખ્ય સમાચારના મેરામજી થણનાળા
છબીલદાસ ને હેમશકર દિદુરતાનના રનિશબ્દ ને રીતારામ
'જન્મભૂમિ'ના ચંદ્રમાત સુતગિયા ને ધનેશ શુકન 'જનમે જન્મગેદના
મજબાન, મુસ ને સાકરનાન જ્યભારત'ના બકુભાષ મસ્ત
ફૂંપર' ને ભદ્રકુમાર 'સાજ વત માનના વાચક ગાંધી ન પ્રબુદાસ
'કમસરે દિદના હીરજી બેહદીન, ગુજરાતી'ના દેસાઈ બધુઓ ને
અબાલાન, બે ઘડી મોજ'ના સયા ને નગુનના ધારેખાન,
ગુજરાતના નદતાલ બોડીનાળા, ઇન્દ્રનલ કકિર સુનીનાલ સાદ
કમલભાઈ ઠાહારી, ધનશકર નિપારી પ્રદ્યાદ સહ્યભદ, ચીમનનાન
મોદી, મલિદાસ રોનત, હથિરતાલ દેસાઈ વિમાનાળા તાડો,
રેશમનાળા, માણેનાન અને ચીમ લાન ખતર કનકતાના આપરી
ઉદેશી ને જમશેદજી મમા કરાચીના ભ સકર, આફ્રિકાના
બિહારીનાલ અતાણી, મણિનાન ગાંધી ને ઉજ્જગમ્ય ઓઝા-ગુજરાતી
પત્રકારિત્વના આ છૂપા ફૂંપરોની એક રોમાંચક કથા

આ વિમો દગમીઆન, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ અત્મક રીતે
આગળ વધ્યુ છે દિદી, બગાળી મરાઠી કે ઉર્દૂ પત્રમાગતની
સરખામણીમા છેવટા દો' બે દાવકાનુ ગુજરાતી પત્રમાગત પંચમના
લોકપ્રિય પત્રોની દમઝમ સાથે ભારે સરસાઈમ બેનરી પડ્યુ છે

દોઢ દાયકા પહેલાની ગઈ કાલને દિસાળે ગુજરાતી પત્રોનું અરૂપ આજે કેવળ પસંદી ગયું છે. એક જ નામ આપું : રતનલાલ જીવતા થાય તો, તેના 'દિલ્લેસ્તાન'ને તેઓ આજે ઓળખે ખરા ?

લોક જાગ્યો છે. એ જાગૃતિમા પત્રકારે કાળો ભર્યો છે. જાગેલી જાગતા વચ્ચે સમાચારોની જલદ બૂખ વ્યાપી રહી છે. થોડાક વર્ષો પહેલાં ગુજરાતી છાત્ર થોડીક પ્રખ્યાત પેઢીઓની જ યોલા હતું. આજે તો, એકને પાછળ મૂકીને વાગેગર આગળ વધ્યો છે. જમાનાનો તાતલો આખા પ્રાણુજીવનમા પથેવાઈ ગયો છે દૈનિક અખબારો પશુ, આજે તો, ગામગામડે પહોંચી ગયાં છે.

ગુજરાતીને પોપતાં કેવળ દૈનિકોને જ વિચાર કરે. રોજ ને રોજ, લગભગ ૯,૦૦૦ નકલોનો દગલો આખ સામે ખડકતો જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે ? આકાશો ગળો દર માંએ એક લાખને પચ દગર. દર વચ્ચે આ લાખ ને સાક દગર રૂપિયાની ગુજરાતી અખબારો પાછળ મડાઈ ગયેલી ઉચ્ચપાઠ્ય શૂં કહે છે ?

પ્રસંગેલી કેળવણી, વાચવાનો વધેલો શોખ ને જાગતા પ્રવાહો જાણવાની વધેલી તમન્નાને દિસાળે આ આકાશો કદ્ય ચમનવનારા નથી પણ વીશ વરસો પહેલાના આકાશો સાથેની સરખામણીમાંથી મળતું આજના ગુજરાતી પત્રકારિત્વની પ્રગતિના આ આકાશોનું આ માપ નાનું નથી.

આ પ્રગતિ કાણે કરી છે ? આ દુનિયા કાણે ઘડી છે ? ગુજરાતી પત્રકારિત્વ કેમ આગળ વધ્યું છે ? અનેક આવરણો ભેદીને ગુજરાતી અખબારો કેમ આગળ ગયા છે ? પડતા આખડતાં પત્રો સાથે - સકળાયલા ગુજરાતી પત્રકારોના જીવનમાં કેવા ને કેટલા ખેલ ખેલાઈ ગયા છે ?

૧૨૫ વચ્ચે પહેલા 'મુળ્ય સમાચાર' ની સ્થાપના કરનાર દરદુનજી મર્જ્યાન આજે જીવતા હોય તો, પત્રકારની સપાટી પર જાપવા શરૂ થયેલાં 'મુળ્ય સમાચાર' ની આજની ઉત્કૃષ્ટિ

પાછળની ફેટલી અદ્ભુત વાતો આપણને બાણવા મળે ? ૮૮ વરસો પહેલા દેખાવ દષ્ટ ગયેના સમાચાર દર્પણ' પાછળનો પહેનો દાથ જે આજે જનતો હોય તો, એ દાથ પરના એ અખગાનની ચડતીપડતીના કેવા અજન્મ આકાશો આપણને જોના મળે ? 'જામે જમગે' ના સહસિક મઝંબાનોનો વિરાટ પુરુષાર્થ, 'સાજ વતમાન' ના વાચા ગાંધીની વિગ્લ તમન્ના 'ગુજાતી ના ઇચ્છ રામની અજોડ ફફીરી અને 'ખેડા વતમાન', ભરુચ વતમાન, 'સત્યપ્રકાશ', 'રાસ્ત ગોક્તગ' અને હિનેચ્છુ' જેના કાળને ફેરે ચરેલા ગુજરાતી વતમાનપત્રો પાછળની વ્યક્તિઓ । આનંદ અને આસુના ઇતિહાસ જે આલેખાયા જ હોય તો, અનંત એકનિષ્ઠાના અને પોતાના ઉપચરક ધધા ન્યેની ગુજરાતના પત્રકારોની અનન્ય ઉપાસનાના કેરા અને કેટલા તેજસ્વી પ્રક હો આપણને વાચતા મળત ?

મુબઇ સમાચાર' પર રાષ્ટ્રવાદનો એપ ચળવનારા સૌરામજી રાપડિયાની અધાક શક્તિઓનું મુબઇનું પદમગ્તિવ સાક્ષી બન્યું છે 'સૌરાષ્ટ્ર'ના અમતકારિક વિજય પાછળના અમૃતલાસ શેઠના ઉગ્મગરાઓ અને સૌરાષ્ટ્રનું નામ ધગ્ધરનો ખેલ બનાવી મૂકનારી 'સુશીલ અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની બહુઇ શક્તિઓની વાત તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડને ઘેરેર પહોંચી ગઇ છે રણજીતરામ, ઠંડુલાલ હાજી મહુમદ અને ઉમતવાડીઆએ ગુજરાતના પાકાગિત્તર્મા પડેલી ભાતની વાતો તો, હજુ આજે પણ તાજી જ પડી છે

પાચ સદીઓ પાછળ મુકીને યુરોપના વનમાનપત્રોએ પ્રિગ્લ ઇતિહાસ ડોભો મ્યો છે એ પોતે કાટે ચત્તા ગુજરાતનાં અખમરો ધગ્ધગતા દત્તા, એ દિવસો આજે ચલ્યા ગયા છે ડીનન, રકોટ અને રટેડને નામે અબજ રોતી ગુજરાતના અખમાગનવેગોની નાનકડી જમાતના હેલવા ઝઝધાગીઓ પણ આજે તો અલોપ ચરાની અણીએ જ આવી પડ્યા છે

ગુજરાતી પાકાગિત્ત ઇતિહાસના જેટલું બડાણ નથી એના સાધનો એટલા વિશાળ નથી એની સગવડો એવી અગણિ । નથી

ગુજરાતી અખબારો પાછળ ગેઝાયલી મુડીના મર્યાદા પણ, એટલી વિરાટ નથી. અને છતાંય, ગુજરાતી અખબારોનો અમરનાર ઓછો નથી.

કાણે જાણે કેમ પણ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પર અધુપાન કરનારો એક વર્ગ ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થયો છે. કાણે જાણે કેમ પણ, એ વર્ગના દ્વિભાંગ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પ્રત્યેનો કોઈક 'નૈસર્ગિક' અભગમે જ ઉત્પન્ન થયો છે. પેટ ભરવાના અધિન તરીકે જ મોટા ભાગના ગુજરાતી પત્રો બિલાં થયાં છે એમ માર્નને આ વર્ગ જગ્નો પત્રોથી અળગો રહ્યો છે.

ગુજરાતી અખબારો વાંચવાની જરૂર આપણા સાક્ષરોએ જાણી નથી. ગુજરાતી અખબારોના અભિપ્રાયો જાણવાની જરૂર, ગુજરાતી પત્રકારિત્વ પ્રત્યે ઘટતી મમતા દર્શાવવાની જરૂર ગુજરાતના ગણગાંધ્યા વિચાર-ક્રોએ જાણી નથી.

લઘુતા ભાવ તેઓને પીડી રહ્યા છે. મોટે ભાગે, પોતાની કીર્તિના પડો અત્રેજી અખબારોમાં વજડાતો જોવાને જ, તેઓ ઝંખી રહ્યા છે ગુજરાતી રાજપુરુષો પણ, પોતાનાં નિવેદનો અત્રેજીમાં જ તૈયાર કરે છે. ગુજરાતી તંત્રીઓ તો ક્યારના જાણી ગયા છે કે, અણીને પ્રસંગે આપણા આગેવાનોની મુલાકાત માગવાને ગયેલા ગુજરાતી અખબારનંવેશેને 'કંઈ કહેવું નથી' કહીને પાછા વાળ્યા પછીથી, એ ઝડો-છડીઅન અખબારોના પરદેશી, અથવા તો સ્વદેશી, પણ મોટે ભાગે ભાડૂતી પ્રતિનિધિઓના તેજમાં આપણા બલભલા આગેવાનો પણ અગ્નિ થઈ ગયા છે.

ઉન્નત આસન ભોગવતા આપણા લોકમાન્ય નેતાઓના ગુજરાતી પત્રકારો સાથેના તુચ્છ વર્તાવ સામે ઉકળી બેઠનાર 'રીપોર્ટર' ને શાંત પાડવાનો વિકટ અનુભવ ગુજરાતના કયા તંત્રીએ માણ્યો નથી ?

અપવાદો બાદ કરતાં પત્રકારો સાથે પરિચય પાડવાની આવશ્યક

મ્હા ગુજરાતના મહા પુરુષોએ સાધી નથી

ગુજરાતી પત્રકાલિન શ્રી ૧ છે કે આ પુરુષોને શિખર પર રાખીને અને ધોરડી બને ધધાની વફાફરી ધ્યાનમાં રાખીને, ઓક મ્હા ધુન્ડાઓ સાત નવન મળતો, ગુજરાતનો પત્રકાર પોતાની લાગી મજનમાં આગળ વધ્યો છે

પેટ ભરવાની ઇચ્છા તો તમને જ ગુજરાતી પત્રકારો ને ઇવતા હોત તો હાપરે ચઢીને સભાગાવી સકુ છુ કે, ગુજરાતની સૂરત આજે જુદી જ હોત અસહ્યમના આદિવન વળાએ ગુજરાતના પત્રકારો ને પેટ ભરવાના જ પ્યાગી હોત તો જાતી ઠોળીને મોની સકુ ૨ કે ગુજરાતના ચમ માગિ પુરુષોનો પથ પલુ, ભારે મુશ્કેલ મત ગુજરાતના પ્રત્યાધાતી પત્રકાલિનના અનાજો નહિવત તનારી મુશ્કેલી ધીખતી તમન્નાને બલે, ગુજરાતના રાષ્ટ્રવાદી અખબારો ને રોટલીની નગરામિલ્કીઓમાં જ રોકાયા હોત તો ફારીનોડીન ઉચ્ચારી શકાય છે કે ગુજરાતના ધાનરત્ન આપજી રાજવારીઓનું કામ હતુ તેના કરતાં, એકમેકલુ આપુ બનન

જે તવસાટ, જે કના, જે ઠગપૂનક 'સૌરાષ્ટ્ર' માતૃભૂમિના કામનો આગલ કર્યો, એ તવસા એ કવા અને એ હટાએ નેડીનુ અગ્રેષ્ઠ અખબાર મેઇ નેયુ નથી દુધેળામાં માયુ મુકીને ગળત્યોના સિતમ સામે 'સૌરાષ્ટ્ર' જગાવેલી જેહાદના જોગ બારતનાના અખબારી ઇતિહાસમાં ઝાઝા નથી.

અસહક આ યો છે ને બધુ મુશ્કેલી ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય અમલારો એ નાનટા ફરમાવનામાં મેકાઇ મયા છે સત્યાગ્રહ આ યો છે ને એ મન ચાપક કરવાના કામમાં ગુજરાતના નવીન પત્રકારો કોઇ અજન તવસાટપૂનક પરોવાઇ મયા છે ગળત્યો નૂનમ કર્યો છે ને એ જુલમ જમજહેર કરવાને ગુજરાતી પત્રકાર પાંચો થયો છે કોઇક સામાજિક અત્યાચાર ગુજરી મયો છે ને એ અત્યાચાર પગ કાલિત્ર જતો નાખવાને ગુજરાતી પત્રકાર મુશ્કેલી અગ્રેષ્ઠ અખબારો કરતા, પહેનો થયો છે બારડોનીના સત્યાગ્રહનું વડુમાં વધુ પ્રકાશન ગુજરાતી

અખબારોએ ક્યું છે હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત અગ્રેજ પત્રોનાં ગાંધી કૃત્યના ઠડા અને શુદ્ધ વર્ણનો સામે એ ઐતિહાસિક મહાભિનિષ્ક્રમણના વેધક ને જીવના વર્ણનો તો ગુજરાતી અખબારોમા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. મ યાત્રાહમયામ વેળાના સરકારના આકરામાં આકરા મનાઇદુક્રમો સામે અગ્રેજ અખબારો ટીકાના ટાઢા મીકા બાણો શોધવામાં જ ન્યારે મશગુલ હતાં, ત્યારે, કાયદાની છેલ્લામા છેલ્લી હદને સ્પર્શીને, એ મનાઇદુક્રમોની આકરામા આકરી ટીકા કરવામાં પણ, ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો જ પહેલા હતાં

પ્રચારની અનોખી કલા ગુજરાતી અખબારોએ ઊભી કરી છે. પ્રસંગોપાત પોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ગુજરાતી અખબારોએ ચણણી સિકા પેઠે, ચાલતા ક્યાં છે. મળેલા સમાચારોને સુદર વાક્યાઓ વડે સૂશોભિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાની કલામાં ગુજરાતી અખબારો અગ્રેજ પત્રોને, ઘણીએ વાર આંટી ગયાં છે નામનિર્દેશ કરવાની ઇચ્છા નથી, પણ કેટલાક સાધનસંપન્ન અગ્રેજ પત્રોની ગોઠવણુ જુઓ. ‘લાઇનોટાઇપ’ ને ‘મોનોટાઇપ’ ની સગવડવાળાં એ પત્રોનું મુદ્રણ જુઓ, એના ચિત્રો જુઓ, એનાં મથાળાની રચના જુઓ. એ પત્રોએ કરેલી સમાચારોની માવજત જુઓ.

અને એની સાથે નૂતન ગુજરાતના ઓછી મૂડીવાળા, ઓછાં સધનોવાળાં, ગુજરાતી બીમાંએને લગતી કેટલીક મહાન મુશ્કેલીઓવાળા અખબારોના મુખ્ય પાનાઓની તુલના કરો

સાથે જ પત્રકારિત્વની કલામા તો ગુજરાતી પત્રો ખૂબ જ આગળ ગયાં છે ઘણીય નવીન શૈલીઓ ગુજરાતી પત્રોએ દાખલ કરી છે. પોતાની અનોખી ટચઅસ ગુજરાતના પત્રોએ ઊભી કરી છે. ગુજરાતી અખબારોમા ઝગકચુ નથી એવું ‘શ્રીચર’ તો કોઇક ભાગ્યે જ હશે ગુજરાતી અખબારોમાં આવ્યાં નથી એવા ‘ખાસ પાના’ ઓ પગુ, કોઇક ભાગ્યે જ હશે પશ્ચિમના અતિશય આગળ ગયેલા અખબારોની મહત્વાકાંક્ષા જ એવી હશે જે ગુજરાતી અખબારોના સૂત્રસચાલકોના દિલમાં ઝગવી આજ બાકી હશે

એના પત્રકારો ગુજરાતમાં આજે નીપજી પડ્યા છે જેઓની ગેરગંભીરતા પત્રકારિત્વનો નાદ વ્યાપી ગયો છે

આજે એક ભયંકર વિજળી પડે છે, કાલે કોઈક ધરતીકંપ થાય છે એક દિવસે ફૂડીમધ પ્રાણીઓને ખાખ કંતી આગ લાગી પડે છે એક દિવસે કોઈ પ્રમીયુમનનો આપરાત આવી પડે છે એક દિવસે આકાશમાં ભડગુ ધ્રુવક ભન્ય નિમાન ભૂમિ પર પદમધને ભાગી પડે છે, એક મધગતે અધુનિક યુગના ઇશુની ઐતિહાસિક ધગધગ થાય છે, એક દિવસે તેનાર કરેલા પત્રની થોડીક નકલો મહાર પડે છે ને જવાહીરની જીવનસંખીના દેહનિલયનો તાર ઉતરી પડે છે—આ બધા પ્રસંગોની નિરનિરાળી અગત્ય ઝોળખનારો, એ પ્રસંગોના સાચા સ્વરૂપની કહાના પળ વારમાં જ કરી જનારો, એ પ્રસંગોનું હાલ આપણા પિઠાનનારો મળેલા સમાચારોના વાતાવરણમાં તરતો અને ડૂબતો, એના મુઠ સાથે દસતો ને રડતો, એની આંખ સાથે અટકતો ને દોડતો પલેપનના સન્દેશો પોતાના ટેન પર ઉતારનાગ યત્રને જીવતું ગણીને તેનું લાલનપાલન કરતો, નના યુગનો નવો પત્રકાર નૂતન ગુજરાતને આજે સાંપડી ગયો છે

જન્મત તેની વિદ્યાપીઠ બન્યું છે, પત્યર તેનો માગદશક થયો છે, સમાચારની અનેક દિશાઓનો તે ભોમિયો બ થો છે, ધધાદારી રાજદારીઓ ને દેશભક્ત ફકીરોને, આખના પમકાગ માત્રમાં જ ઝોળખી કાઢવાની કલા તે કેળવી શક્યો છે દુનિયા જ્યારે સૂતી હોય છે એનો દીવો ત્યારે જનનો રહે છે થોડેક છેટે એક લામોતસવ હોય છે, જરાક દુર કોઈ મેનકાનું નૃત્ય થનગનતું હોય છે, ધગમાં કોઈક ઉત્સવ હોય છે, મિત્રોને ત્યાં કોઈક પ્રસંગ હોય છે પ્રિયતમા કોઈક વાગ માદી પડી છે, એનો એક લાડખાચો કુમારકોઈક વાર છેલ્લા ડસકાઓ લારતો હોય છે પશુ હા અને શોક કે આનંદ અને વિનાસના કોઈ પશુ પ્રસંગોને પોતા પરના સપૂણું અને 'અનાધિત અધિમાયી, આજના વિજળી જમાનાનો ગુજરાતી પત્રકાર પશુ, પશ્ચિમની દુનિયાના ખોલિડો ગાડિ'નરો, ગારિ'નો, લાકોઓ અને

એલ્ફ્રેડો જેટલો જ, કદાચ તેઓથી પણ અધિક, વચિત રહ્યા છે

આ પત્રકારે પોતાનું એક શાસ્ત્ર બિમ્બુ ક્યું છે. ગુજરાતી દૈનિકો, ગુજરાતી અઠવાડિકો, ગુજરાતી માસિકો, સીનેમાની જોત-જોતામાં વિશાળ અનેલી દુનિયાની ચર્ચા કરતાં સાપ્તાહિકો, અને ગુજરાતનાં કેટલાંક કોમી અખબારો...આં બધાં પત્રોએ આપણી અખબારી આલમમાં ધણા ય નિરનિરાળાં વ્યક્તિત્વો બિલા ક્યાં છે. અને તો ય, ગુજરાતી પત્રકારને તો ખિચારા ટીકાકારો જ સામા મળે છે !

હજીવા સાહિત્યને નામે ચાલનાં એકાદ અઠવાડિકમાં આવેલી એકાદ ગદી ફૂનિનો દાખલો ટાંકતા આ ટીકાકારોને 'જે ઘડી મોજ' ના દોઢ દાયકાની શિષ્ટ સામગ્રીના, લગભગ નિષ્કલંક ઇતિહાસ પર, દ્રષ્ટિપાત કંવાની પુરસદ નથી ! સીનેમાની દુનિયાને નામે ભયકર મુગતુ પ્રશ્નન ભરનારા ગુજરાતના 'જગનવિહારી' કલાકારોને 'મોજમજલહ' અને 'ચિત્રપટ' જેવા સાપ્તાહિકો પાછળ સેવાની સારી જેવી સલાખના દાખલાઓ શોધવાની પરવા નથી ! 'કૌમુદી' ને 'માનસી', 'પ્રસ્થાન', 'નવચેતન', 'ગુણસુંદરી', ને 'કુમાર', 'પુલ્કાણ', 'પ્રજ્ઞામંધુ', 'મહાગુજરાત', 'લોકવાણી' ને 'પ્રતાપ'—પણ લડનના 'રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ' ને 'ન્યુ સ્ટેટસમેન' અને 'નેશન' ને નામે અંજલિ રહેલા ગુજરાતના એકમાળી મહાનુભાવોને ધરને આંગણે બિગેલાં, પાંગરતાં અને આવતી કાલનો ઇતિહાસ રચતાં આ સયમી અને સુવ્યવસ્થિત પત્રો પર આંખ માંડવાની દાનત નથી !

દૈનિકોની વાત કરીએ તો, ગુજરાતના વ્યાપારીક્ષેત્રે 'મુંબઈ સમાચાર' પોતાની ગંભીર છાપ અકિત કરી છે. સમાજવાદનો આદર્શ ગુજરાતને સૌથી પહેલો આપવા ખાતર 'હિંદુસ્તાને' સમરણીય પુરુષાથ કર્યો છે. સરતામા સરતુ પત્રકારિત્વ સિદ્ધ કરવા ખાતર 'સદેશ' અને 'ગુજરાત સમાચાર' ભડવીરોને જાળવું સાહસ ક્યું છે.

આજથી ૧૨૫ વર્ષો પહેલા પ્રકોલું ગુજરાતી પત્રકારિત્વ, પહેલા ચાર દાયકાઓ દરમિયાન, ખાસ પાંગડું નથી આઠ નવ દાયકા પહેલા જ, ૧૮૫૮-૫૪ વચ્ચેના સૂત્ર અને અમદવાદના અખબારો દ્વારા ગુજરાતી પત્રકારિત્વને ગુજરાતનો સીધો સસગ થયો.

૬૨૭૨મ દેશધની પ્રતિભાને પરિણામે 'ગુજરાતી' નો સિતારો છુતદ થયો એ વાતને તો, પૂરા નહુ દયમ પહુ હમણા જ થયા પહુ ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ખગ નિકાસનો ઇતિહાસ તો પૂરા વીસ વરસો જેટલો જ જુનો નથી.

કોઈ પહુ ઉદ્યોગના સર્ગી વિકાસને માટે એ દાયકાનો સમય પૂરતો હતો ?

હતા જ હેલા પદર વીસ વરસો દરમિયાન ગુજરાતી પત્રોએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાબિત કયું છે એ દિવસો દરમિયાન ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની પાખ સામર વગીને આફ્રિકા જેવી, દર દરની દુનિયા પર પહુ, પથરાઈ ગઈ છે.

હિંદી બગાળી અને અન્ય પત્રકારિત્વની સરખામણીમાં ગુજરાતી પત્રોએ પોતાની લાક્ષણિકતાઓ ઠીક પ્રદર્શિત કરી છે.

Not like Homer would I write,
Not like Dante if I might,
Not like Shakespeare at his best,
Not like Goethe or the rest
Like myself however small,
Like myself, or not at all

એક અમેરિકન અખબારનવેશની આ લાવના વડે જ, જાણ્યે અજાણ્યે પહુ આ વરસો વચ્ચે, ગુજરાતના અમરપદ્ય પત્રકારો રગાઈ રહ્યા.

થોડાક વરસો પૂર્વે સાક્ષરની કલમ પર શોભતું સાહિત્ય ગુજરાતી અખબારોના નિકાસકાળના પત્રકારની આગળાને ટેરવે નાચવાને હવે ઊતરી પડ્યું છે 'નનુવન' અને 'સૌરાષ્ટ્ર'.

જેવાં સાપ્તાહિકે ગાદ કરીએ તો, ‘મુંબઈ સમાચાર’થી માંડીને ‘જન્મભૂમિ’ સુધીનાં દૈનિકાના રતબોમાં એ, ઘણુ એ મનોહર સાહિત્ય ધર્યાઇ ગયુ છે.

ગજદારી બનાવનાં છટાદાર વર્ણનો, મદાસલાનાં અધિવેશનો ને રાજકીય કે સામાજિક પરિપેદાના સુદર શબ્દચિત્રો, દેશની આગેવાન વ્યક્તિઓના સચોટ રેખાચિત્રો, અખૂંતે પ્રસંગે શકાકુશકામા પડતી પ્રગ્નને નવી ગ્રેરણા આપનાર અગ્રલેખો, બિદાગ અને કવેટા સમા પ્રસંગોના દ્વિલગ્નક મન્સિયાઓ, લોકમાન્ય લાલાજી, મોતીલાલજી અને દેશબંધુદાસ સમી વિભૂતિઓના અવસાનના સમાચારને પહેલે જ આંતરકે ટપકી પડેલી મુંદરમાં મુદર મૃત્યુનોધો-કડકમાં કડક સાહિત્યકારને પણ કસવું હોય તો ગુજરાતના દૈનિક પત્રોની ‘ઢાણિઃ જિંદગાની’ વચ્ચે રચાઇ ગયેલું આવુ અમર સાહિત્ય પણ ઓછુ નથી.

ગુજરાતના પત્રકારિત્વની ‘નૈસર્ગિક અનિશયોક્તિઓ’ને નામે નામે ગુજરાતી પત્રકારોને હીણા પાડવાનો અપરાધ આજે ઘણો ઓછો થયો છે પણ આશંક્યો નથી. ગુજરાતી અખબારોની થોડીક વાતો વીણીને ગુજરાતી પત્રકારિત્વને હલકું પાડવાની પ્રથા આપણા આપખુદ અધિકારીઓ અને ઉપકારક દેશલકતો વચ્ચેથી, આજે થોણી લાગી પડી છે, પણ સાવ દરનાઇ નથી.

પણ અતિશયોક્તિઓ અને ભુટ્ટાણાંઓની અધમ ટેવાથી ગુજરાતના જવાબદાર પત્રકારો કરતાં વધુ છેટા પત્રકારો જગતમાં ક્યાય નથી.

સત્રામ અને સધિના પ્રસંગોએ ઇંગ્લેડના સુવિખ્યાત પત્રોએ આચરેલાં ભયકર ભુટ્ટાણાંના દાખલા આપવાનો અવકાશ નથી: ગાંધી અને લેનીનને નામે ચિટ્ડિશ સાત્રાબ્યનાં જગપ્રસિદ્ધ પત્રોએ ઇરાદાપૂર્વક ઉભાં કરેલાં કોલાહો ગણાવવાની જરૂર નથી સંદ્યાજગરોની તેજમંદી વેળાએ એક માલિકના સ્વાથને ખાતર લાખો વાંચનારોઓનો ભયકર દોહ કરનારા પશ્ચિમનાં અખબારોનો ઉલ્લેખ કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

અમેરિકાની બેકમા પડેલી મહાત્માજીની લાખખો ડોલરની પૂછના કેના કાર્પનિક સમાચાર સનસનાળીભર્યા મથાળાએ સાથે પ્રસિધ્ધ કરનારો પત્રમાર ગુજરાતમા પાકયો નથી ઇંગ્લેન્ડના ગુજરાતને સાબ્દાગ્રહવત પ્રભુભ કરનાર ગાધીના ભારે લલકલભર્યા પલ્લુ સાચોપાચ ભૂંડા શબ્દચિત્રો વડે જન્મતને છક કરનાની નાપાક કીર્તિ કરમાનારો કોઇ કર્પનાછીન અને આદર્શછીન રોડિઆ પલ્લુ ગુજરાતમા જાગ્યો નથી

અમેરિકા અને ઇંગ્લાન્ડને છોડીને મુજબની જ વાત કરીએ તો, જે 'ટાઇમ્સ'એ કહ્યો 'ના પ્રતિનિધીઓ સામે આપણુ ધણુક નાજધુરધરોને અને તેઓના પ્યારા ચોકિયાતોને ઓઝ ઓઝ થનની બરામાત્રી આદત પડી છે, એ જ 'ટાઇમ્સ'ના 'શુ ઇડીઅન આઇઝ જેના મલીય 'શીયરો' ગુજરાતી તરીકેને સ્વપ્નામાએ સાબર્યા નથી

કોઇ જમસુસકથાના ભેદભરમોની છટાપૂનક લખાયલી 'મારડોનીના મોરકોવાળી 'ટાઇમ્સ'ની લેખમાળા જેવા કેવળ કાર્પનિક લેખાંકો ગુજરાતના કોઇ પલ્લુ પ્રતિષ્ઠિત પત્રમા એકાદ વાર પલ્લુ આન્યા નથી

ગુજરાતી અખમારો-અપવાદ બાદ કરતાં-ફુનિયાભરના અખમારો ખુનોની ને આપધાતોની, બળાત્કારોની ને બદમાશીઓની અને અપહરણોની અને અ ય એવા અત્યાચારોની નોષ કરે છે

એ નોષો માટે ગુજરાતી તત્રીઓને 'મરજદીઓ'ના મેથુાં મળ્યા છે એ નોષો અટકાવવાની 'મરજદીઓ'એ માગણી કરી છે શા સારુ ? આપણી આસપાસના એ નર્વા સત્યો દાકવા ખાતર ? સસારતું નગદ સ્વરૂપ સસારીઓથી અછતુ રાખવા ખાતર ?

સમાચારોની વ્યાખ્યા આપતા અમેરિકાના હર્સ્ટ અખમારોએ એમ કહ્યું છે કે

'Eager, restless, ambitious America has one great dominating passion—it wants to know Whatever happens, where ever it happens, America

must know and know at once. Everything great, everything vital it must know; but it must know lesser things too. It must know if a Balkan King slips from his tottering throne, but it must also know what took place yesterday in the home-town; who died, who was married, all the thousand and one things that go to make up the budget of the day's news. Everything that happens, everything that is done, or said, or thought must be known.'

અને બનતા બનાવો જાણવાની માણસની આ ઇચ્છા માફી હશે ? જગતને તેના ખરા સ્વરૂપે ઓળખવાની માનવીની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાં અપરાધ હશે ?

જનતાની આવી ઇચ્છાઓમાંથી તો અનેક મહાન સત્યો બહાર પડ્યાં છે. માણસની એ કુતુહલવૃત્તિમાંથી જ સોનાની શોધ થઈ છે. એમાંથી જ અન્ય ધાતુઓ અને અન્ય ખનીજો હાથ આવ્યાં છે. એમાંથી જ વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું છે. અને અને પરિણામે જ, દુનિયામાં વિજ્ઞાની ને વિમાનોનો યુગ પ્રચલિત થયો છે.

પણ પશ્ચિમને હિસાબે તો, સમાચારના સંબંધમાં પણ કેવળ ગુજરાતી જ નહિ, હિંદુસ્તાનનાં બધાં અખબારો ભારે સંયમ સાચવી શક્યાં છે.

૩૦,૦૦,૦૦૦ નો ફેલાવો ધરાવનારા લંડનનાં એક જગપ્રસિદ્ધ પત્રનો એક હિસાબ આપણા 'મરનદીઓ'એ જાણવો ધટે છે. એ પત્રના એક અકના સમાચાર વિભાગની સરેરાશ આ છે : ૮ કોલમ રાજદ્વારી ને આધિક સમાચારો, ૧૮ કોલમ રમતગમતના વર્તમાનો, અને ૨૫ કોલમ ખૂન, બદમાશી અને આપઘાતના અહેવાલો !

અને આ ૨૫ કોલમનું પ્રમાણ ?	
વ્યભિચાર, અપહરણ અને છૂટાછેડા	૬
ચોરી અને લૂટફાટ	૪
મરફાડ અને અત્યાચાર	૩૧
ખનો અને ખૂની હુમલાઓ	૨૧
છેતરપીડી અને 'ફાજરી'	૨
આપઘાત	૧
'બ્લેકમેન્સીંગ' અને 'રોકેટીંગ'	૧
અન્ય અપરાધો	૧

અખબારો જે જનસમાજની આરસી હોય તો, આ પ્રમાણ જોનારાઓ તો એમ જ કહે કે, ઇંગ્લાડમાં કેવળ આવા બનાવો જ વસવાટ કરે છે !

પણ જગત નદનવન નથી કે કેવળ નરકની ખાણ પણ નથી સાધુઓ અને શયતાનો બનેલી ઓળખ દુનિયાને આવશ્યક બની છે ઉપકારકો અને અપકારીઓ બનેને તેઓના સાચા સ્વરૂપે ઓળખનાની કલા જગતને બાજવી રહી છે

પણ વત માનપત્રોમાં પ્રસિધ્ધ થતા સમાચારોને ભગતો દુનિયાનો આ નિવાહ આજનો નથી

વત માનપત્રો કેવળ ચોખ્ખાંસિયા જ બને કે દુનિયાના બધા બનાવોનો અહેવાલ તેઓએ આપવો ઘટે ? વત માનપત્રો કેવળ સાધુઓની જ કદમબોસી કરે કે, શયતાનોના દિલના ધનમરાઓને પણ તેઓ મૂર્તિમત કરે ? અખબાર કેવળ વીરોની જ વાતો લખે ને દિયકારાઓને હાથે જગતને થયેના તુક્યાનની વાતો પર પડે પાયરે ? દુનિયાને બચાવનારા હાથની દક્ષીણ તે બહાર કરે ને જીવતા માનવીના આત્મકર્મ ખજર દુલાવનાર હાથ તે અપ્રસિધ્ધના અધમરમાં જ સાચવી રહે ? રાત્ર રાણી વચ્ચેના ઉલ્કાપાતને કારણે ભાગીને ભૂકેકે થતા રાજસિંહાસનની વાતો વત માનપત્રોના પાનાઓ પર જે રોળી શકે તો, કોઈ મામુની પ્રીતમ અને કોઈ અપ્રસિધ્ધ પ્રિયતમા વચ્ચે જોગેલા અજાણતામયી ખેચાયલી તજવારની, વછૂટેલી પિરતોલની કે

ગળાયલાં ઝેરની વાતોથી વતંમાનપત્રો શા સારું વચ્ચિન રહે ?

‘ઈંગ્લાંડના માનસમા લૂંટનાં લોકપ્રિય પત્રો ક્રાંતિક્ષ ઝેરનું સિચન કરે છે’—ઈંગ્લાંડના એક સુધારકે અખબારનવેશોની સલામાં મારેલાં આ મહેણાંનો ‘ન્યુસ ઓફ ધ વર્લ્ડ’ના માલિક લોડ’ રીડેલનો જગવિખ્યાન જવાળ આપેો હતો : ‘ઈંગ્લાંડનુ ઝેર ! અમને દુઃખસોસ છે કે, ઈંગ્લાંડના ઝેરમય જીવનને પરિણામે, અમને અમારા સ્તભો ઝેરી ધટો વડે જ ઉભા કરવાની ફરજ પડે છે.’

એક બીજે પ્રસંગે લોડ’ રીડેલને પડકાર મળ્યો કે : ‘ઈંગ્લાંડના જવાળદાર પત્રોનાં અતિશય ચમકાવનારા મથાળાંઓ ઈંગ્લાંડને વિનાશની ગર્તામાં હસેલી રહ્યાં છે.’

રીડેલે જવાળ આપ્યો : ‘ઈંગ્લાંડનાં લ કાવનારાં કાર્યોં માટેનાં અતિશય હળવાં મથાળાંઓ શોધવા પાછળ મધરાતના અમારા કેટલાય ક્ષાકો ખરખાદ કરવાનું ઈંગ્લાંડે પાપ કયું છે.’

અમેરિકાના એક ‘મરળદી’એ કટાક્ષ કર્યોં કે, ‘અમેરિકાનાં પત્રોએ નવી દુનિયાનું માનસ હલકું કયું છે,’ તો હર્સ્ટ અખબારોના એક સૂત્રધારે જવાળ આપ્યો કે : ‘અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે, નવી દુનિયાનું માનસ અનેક હલકાધઓ વચ્ચે જ અટવાઈ પડ્યું છે.’

સમાચારોની પ્રસિધ્ધિને લગતો પશ્ચિમનો આ પુરાણો વિવાદ એક ઝેરી કુંડાળા વચ્ચે જ અટવાઈ પડ્યો છે. અને દહેશત છે કે, આવતાં થોડાંક વરસો સુધી તો, ગુજરાતના આ જગતા વિવાદનું નસીબ પણ, એક ઝેરી કુંડાળા વચ્ચે જ વસતું હશે,

અને દરમીયાન ગુજરાતી પત્રકાર પણ, એક અમેરિકને કહેલા Tight-rope dancer તરીકે જ જીવતો હશે.

‘He may be called upon to give several different kinds of exhibition—the straight dignified walk, startling gymnastics or attractive tricks Often to fill the bill to the satisfaction of the public,

he has to do them all at the same time If he does only the dignified part of the business he is regarded as dull, where as if he performs only startling gymnastics and pretty tricks he is regarded as purely sensational

અને યુરોપના આ રિવાજથી, યુરોપની આ આધિથી દુઝેલો ગુજરાતી પત્રકાર કેવળ સેન્સેશન' પણ જ જીવતો નથી લડનના 'ટાઇમ્સ' ના ડીનનો અને ઇંગ્લાન્ડના એમલમમેટેડ પ્રેસના ટીચમેનોના અમત્કારો પર વાગી જનારા ગુજરાતના મહાનુભાવોને, જો જાણુના જ દોષ તો, ગુજરાતી અખબારનવેશોના ખરા અમત્કારો પણ, થોડા નથી

ડીનન એક સુવિખ્યાત દાખતરને મળે છે દાહતરના મ્હોમાથી એવા શરદો ખરી પડે છે કે લેડ' નોથબ્રુક દિદુસ્તાનના દુવા પાણીને લગતી પુઝપરછ કરે છે એકને એક બે ગણીને, વળતી સનારે, ડીનન 'ટાઇમ્સ' દ્વારા જમજાહેર કરે છે કે, દિદુસ્તાનના નિવૃત્ત થતા વાહસરોન લોડ મેગેને સ્થાને લોડ' નોથબ્રુકની નિમણૂક નક્કી થઈ છે

ડીનનની આવી શક્તિઓમાથી પ્રાણ પીવાનો ગુજરાતી પત્રકારોને બોધ કરતા અમારા શુભેચ્છકો ૧ એક ગુજરાતી પત્રકારનો આ પ્રસંગ ભેટ કરે છું

દિવસનુ કામ પૂરૂ કરીને એ પત્રકાર દ્રામમા ચડે છે પાઠજની બેઠક પરનો એક ઉતાડ પીગ કરમશાનો નામેઆર કરે ૨ પત્રકારના કાન ચમકે છે 'પીર કરમશા એટલે તો કનલ લોરેન્સ !

અમાનુન્તા સામે બચાઇ સાકુએ બળવો કર્યો છે પળગના પત્રોમા, એ બળનાના મબધમા, કનલ લોરેન્સનુ નામ ચર્ચાઇ રહ્યું છે

પ્રશ્ને ની પરપગ પત્રકારના મનમા જાગી પડે છે સાજના સાગ્ર ૭ વાગે તે મુબઇની હોટેનો દહવાને નીકળી પડે છે

પાલવાથી પાયધુની વચ્ચેના સંખ્યાબંધ હોટેલોને ખારણે આથડીને તે એક લગભગ અપ્રસિદ્ધ હોટેલમાં લોરેન્સની ભાળ મેળવી શકે છે.

ચોક્કસ યુક્તિઓ વાપરીને તે હોટેલના બેદી ઉતાડના સામાનમાંથી તેનો એક કોટોગ્રાફ મેળવી લ્યે છે.

પછી તે લોરેન્સને મળ્યા ॥ તદખીર રચે છે. ધૂળની પડીછીને ઝેર તરીકે સાથે લઇને તે હોટેલના માલીકને ચરણે પડે છે. 'સદ્દા બબ્બરમાં ૫૦ હજાર ખોવાઇ ગયા છે, ૩૦ હજારનું કરજ માથે પડ્યું' છે, રંગડી પડ્યો છું, ચ્વડી પડ્યો છું, ઝેરની પડીછી ગળીને આવતી કાલે આપઘાત કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે...અને એ દરમીઆન હું, પીર કરમશાનો મુરીદ, કરમશાના આગમનના વતંમાન સાલજીને, તેના ચરણનો એક ખોમો લેવાને અહીં આવી ચઢ્યો છું... ' ગમે તેમ, મધરાતે તે 'કરમશા'ના 'દર્શન' કરે છે.

...ખીજી સવારે 'મુ'બઇ સમાચાર' અને 'જોમ્બે ક્રોનિકલ'માં કન'લ લોરેન્સને મળેલા એ અખબારોના ખાસ પ્રતિનિધિનો લલક અને સનસનાટીઓ અહેવાલ મુ'બઇ પર વિજળીનો ચમકારો કરે છે.

...ઇંગ્લાંડના અખબારો પણ, આ વાતની તોંધ કરે છે.

ઇંગ્લાંડનો હ્યુન્ટ ટીલમેન લડનના લાઇમ હાઉસ આગળની એક જર્જરિત દુકાન પાસેથી પસાર થાય છે. ભૂંડી ભૂખ જેવી એ દુકાનમાં ધણુ માણસો અવરજવર કરે છે. ટીલમેનને આશ્ચર્ય થાય છે. તે તપાસ કરે છે...અને ખીજે દિવસે સવારે એ દુકાન પાછળના લડનને લૂંટતા એક ચીનના લક્ષ્મીનંદનના જંગી બુગારખાનાની વાત રેકોર્ડેડયાડ'માં ખળભળાટ કરે છે.

આના જોટાની એક ગુજરાતી પત્રકારિત્વની વાન આમ અને છે:

વાતમાંથી વાત નીકળે છે ને એક શનિવારે સાંજે એક સજ્જન એક મહારાજના મુખના મહેલમાંથી આગલી રાત્રે એકાએક અલોપ થઇ ગયેલી બે ત્રણ યુવતીઓની સાંભળેલી વાતનો ઉદ્ગેષ કરે છે.

મહાગાંધીનું નામ મેળવીને એ પત્રનાર 'ખાતમી' મેળવવાની તજવીજ કરે છે તેને ખબર પડે છે કે, મહાગાંધી ઊંચી 'કા પેટો'ની તનાય કરે છે બીજા પ્રણયે તે મહાગાંધીની બહાજ જવાની વાટ બોલે. મુજબના સીલા નિવાસ' સામે એક ટેકરી મા બેસી જઈ છે મહેલ ખાલી થાય છે' ને પત્રકાર 'કારપેટ ના વ્યાપારીના 'વાંઝીનીય કાંડ' સાથે મહાગાંધીને મળવાને 'સીલા નિવાસ'માં પ્રવશ કરે છે પન્ચીસ મિનિટમાં ઘણીક વાતો સેરવીને તે પાછો ફરે છે બીજે દીવસે 'ધરમી પ્રકરણ' 'જન્મભૂમિ'ને વાને ચઢે છે મહારાજના અતેક ચમે ગતિમાન થાય છે રોજને રોજ, એ બધા ચક્રો પર વેધક ને વધુ વેધક, પ્રકાશ પડે છે પોલીસ ચતે છે, લોકમત જ્વળન થાય છે, અને મુજબની પરિષ્ઠિત અવનતને મહારાજના બળાકારને લગતુ ધરમીનું નિવેદન નોંધવુ પડે છે મહારાજના પિજરામાંથી ધરમીનો છટકારો થાય છે

સરકારોની ઠેગ્લીય ખાતમી વાદીઓના સમાચાર ઘણી વાર, ગુજરાતી અખબારોએ, સૈથી પહેલા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે વિરાટ વાપારી યોજનાઓના અતિશય અગત્યના સમાચારો, ઘણી વાર ગુજરાતી વતમાનપત્રોએ સૈથી પહેલા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે રાજમહારાજઓના 'ખાતમી' વેત છોડી શોધ પછી સૈથી પહેલી કરવાનો યશ ગુજરાતી અખબારો ઘણી વાર ખાતમી ગયા છે

સમાચારો 'વેચાતા લેવાની' પ્રથા પછી થોડાંક પ્રતિશીલ પત્રોએ હવે રખત કરી છે દિલ્લિસ્તાનના સકારી ધામોમાં અને પારદેશોના કેટલાક પાટનગરોમાં પછી ગુજરાતી પત્રો પોતાના ખાસ અખબારપત્રોએ નિભાવી જા છે ટૂંક પત્રકારિત્વમાંથી કમાણી કરનારાઓ માટે પછી ગુજરાતી અખબારોમાં આજે જગ્યા થઈ છે આકારો । અને સાહિત્યકારોનો સતત અને આવકારદાયી સહયોગ મેળવવાના ગુજરાતી તરીઓના છુટાખુટા પ્રયાસો પછી મારી નજર તરે છે પછી એ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે એનું એક અને મુખ્ય કારણ અને અી

ગુજરાતના કેટલાક અન્ય તંત્રીઓને, એ ભાર્યું છે કે, પત્રકારિત્વની ઝડપને પરિણામે જ, આપણા આ પુરૂષો દૈનિકાને સંગ છોડી ગયા છે.

ગાંધીયુગની ગુજરાતિરાના આમ અનેક આતુથી પાંગરતા પત્રકારિત્વની પાછળ પડેલા થોડાક લગનીધારી માનવીઓને માથે 'પૈસા કમાનારાઓ'નું બિરદ ચઢવનાર મિત્રોને થોડાંક 'જીપાં જાન' ની ભેટ કરે ?

મુંબઈમાં ૧૯ દૈનિકા-૫ ગુજરાતી, ૫ મરાઠી, ૪ ઉર્દુ અને ૫ અંગ્રેજી પ્રસિધ્ધ થાય છે આ ૧૯ દૈનિકાની સ્થાનિક કચેરીઓમાં લગલગ ૨૦૦ પત્રકારો કામ કરે છે. એ પત્રકારોના પગારની વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછી સરેરાશ આ છે.

અંગ્રેજી. વધુમાં વધુ	૧૫૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૭૫
ગુજરાતી: વધુમાં વધુ	૪૦૦:	ઓછામાં ઓછા	૪૩
મરાઠી: વધુમાં વધુ	૧૧૭:	ઓછામાં ઓછા	૩૬
ઉર્દુ: વધુમાં વધુ	૧૦૦	ઓછામાં ઓછા	૪૦

આ આકાંક્ષા એમ કહે છે કે, અંગ્રેજી અખબાર, કેવળ 'અંગ્રેજી' હોવાને કારણે જ, તેના માણસો વધુમાં વધુ ચોવડો ને ઓછામાં ઓછો ૧ એવડો પગાર મેળવી શકે છે.

માતૃભાષાઓ કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનાં અખબારોના બધા માનવીઓનું કામ અતિશય સહેલું અને છે.

૩૮૨, એસોસીએટેડ પ્રેસ અને યુનાઇટેડ પ્રેસના સમાચારો અંગ્રેજી અખબારોને તૈયાર મળે છે. રાજદ્વારીઓનાં નિવેદનો, સરકારી યાદીઓ, 'કમિટીઓ' અને 'કમિશનો' ના અહેવાલો, રાજપુરૂષોની મુલાકાતો, ખાસ લેખો, પરદેશી પરેના અગત્યના લેખોની અને અન્ય સમાચારોની કાપલીઓ, કુટુંબચિત્રો અને નકશાઓ-આ બધું પણ, અંગ્રેજી પરોને સાર તૈયાર મળે છે. ચોક્કસ વિષયોના તત્ત્વોલેખો પણ, અંગ્રેજી અખબારોના તત્ત્વ ગદ્યારના લેખકો પાસેયા મેળવી રહે છે.

માતૃભૂમિનાં પત્રોને આ બધું પોતાની ગિરામા મથવાની જરૂર પડે છે માતૃભૂમિના અખમારોના તત્ત્વોને જગતભરના મધ્ય વિષયો લગભગ એકને દ્વારે જીવવાની જ જરૂર પડે છે

અને છતાંય, પરાધીન ભારતવર્ષની બિલ્હારી છે કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિયોના ભાગ નહેતા માનવીઓને ક્રાંતિમાં ક્રાંતિ ધોરણ પર જ જીવડું પડે છે !

એક મે અપનાવે તાર જતા પગારના વધારાનું કોઈ નિમિત્ત ધોરણ કે ગળે લગતા કોઈ ચોખ્ખા નિયમો અને 'પેન્શન' કે પ્રોવિડન્ટ ફંડ' ને લગતી યાદ ઉપકારક યોજનાઓ આ અખમારોમાં પ્રસિદ્ધ નથી

બૂલી જાએ કે, માતૃભૂમિના પત્રકારિયોને પોતાનું જીવનકાળ માની રહેલા માનવીઓ પૈસાના ભજનમાં જ ગાકાઈ રહ્યા છે ! અને બૂની જ જાએ કે, 'જમ ભૂખ મુકાબિમ હય તમ અખમાર નિમણો'નો ના. એવતા માનવીઓ જ ગુજરાતી પત્રકારિયોની આસપાસ વેરાઈ ગયા છે !

ખેદની માત છે કે ગુજરાતના આ પાગરતા પત્રકારિયોનું એક અગ દલુએ એક બૂની ધરેડમાં જ જકડાઈ રહ્યું છે એ અગ એટલે ગુજરાતી અખમારોની જાહેર ખમર

આધુનિક નત માનવોએ કેળવેલી શક્તિઓને પરિણામે નહોતખમરના અનેકનિધિ લાભો આજકાલ ઘણી ખાનુઓથી મેનકાઈ પડ્યા છે જાહેર ખખરોને પરિણામે માસના અનેક ખખરો ઉભા થયા છે વસ્તુઓ આપરો ને ખખરો અદ્રશ્ય રહેશે તો માનના મૂન ક્યાંથી થશે ? પણ દુનિયાના ઉત્પાદનને જો જોઈતા ખખરોની પ્રાપ્તિ થશે તો, વસ્તુઓના ભાવ સમતોલ થશે

કારખાનાંઓને આ ખખરોની ભેટ કરીને આધુનિક પત્રકારિયે દુનિયાના વપારઉદ્યોગને અદ્ભુત સદાય આપનારો ઉપકાર કર્યો છે જાહેર ખખરોને પરિણામે વિદ્યાળ વેચાણો ઉભા થયા છે એ વેચાણોને પરિણામે જરૂરમથ માલ તૈયાર કરવાની પ્રયાઓ

ફળિભૂત થઈ છે. ઉત્પાદકોની આ સફળતા માથી જીવનની સખ્યા-
બધ જરૂરિયાતોનું મૂલ્ય અંકુશમાં રાખ્યું છે.

નિષ્ણાતો દ્વારા ઘડાયેલી જાહેર ખર્ચાઓમાંથી જનતાને અને
'સમાચારો' બાંધવા મળ્યા છે. એની જાહેરખર્ચાઓમાંથી પ્રગતિ
સાધવાનીની અનેક સૂચનાઓ મળી છે.

પશ્ચિમના પત્રકારિત્વની આ 'કમાઉ શાખા'ઓ અજબ રીતે
વિકસી રહી છે. કુશળ સાહિત્યકારો ને પ્રખ્યત કલાકારો એ
જાહેર ખર્ચા પાછળ રોકાઈ રહ્યા છે. જાહેરખર્ચાના નાનામાં
નાના ટુકડાઓમાંથી તેઓએ સાહિત્યનું અને કલાનું સિચન
કયું છે

વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત વિશાળ સામાજિક સંસ્થાઓ, જગજગ
'ટ્રસ્ટો' મહાન 'સીડીકેટો' વિગટ ઉદ્યોગો અને લોકહિતની અન્ય
અનેક સંસ્થાઓએ પોતાપોતાના ઉદ્દેશો પ્રચલિત કરવાને, પોતાના
યત્રોના અને પોતાના ઉત્પાદનનાં પ્રકાશન ને જાહેરાત માટે, ઘડાયેલા
પત્રકારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. સપાદકનો મર્મ સમજનારાં, તેની
નાડ પકડનારાં જાહેર ખર્ચાના આ વિકસિત ખાતાંઓને પરિણામે
પશ્ચિમનાં પત્રોનો સાંગોપાંગ સુદર ઉઠાવ કેવો સુલભ થયો છે?

આ દિશામાં આપણું પત્રકારિત્વ ખુબ પાછળ પડ્યું છે.
જાહેરખર્ચાનું પ્રમાણ આગળ વધ્યું છે, પણ તેનું સાહિત્ય વિકસ્યું
નથી, ખીલવી ઘટે એટલી તેની કલા ખીલી નથી, 'ખોલે તેનાં
બોર વેચાય છે' એ વાત આપણા વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ
આજે સમજી ગયા છે; પણ 'ખોલવાની કળા જેને વધુ આવડે
છે તેનાં બોર વધુ વેચી શકાય છે' એ વાત તેઓના હૃદયમાં
ઉતરવી હજી બાકી રહી છે.

પ્રકાશન તો આપણી સંસ્થાઓ પણ હવે માગી રહી છે, પણ
કલાધરની જરૂર તો તેના દિલમાં પણ ક્યા જગત બની છે?
ઢંગધડા વિનાના એ સંસ્થાઓના અહેવાલોના પર સપૂર્ણ અંકુશ
મૂકવાની વાત તત્ત્રીના સેવાલાવને મંજૂર નથી. એ અહેવાલોનું
આખું સ્વરૂપ ફેરવનાર ખરચાળ તત્ર તેને પાલવતું નથી. અને

એટલે આજુબાજુ અહેવાલો અને અજુબાજુ ગહેરખમરોની આધિ વચ્ચે જખનાતા પોતાના પનના સુદર સપાદનનું દુખ તત્રીએ વેસુજ રહ્યું છે

પ્રેક્ષકો મેળવનાનો વ્યવસાય રાજનો થયો છે, અનેક હરીફો એ ક્ષેત્રે ઉતરી પડ્યા છે સીનેમાના સચ્ચાતકોને પ્રકાશનવિભાગની જગર પડી છે ને ગુજરાત જોધ ગ્રહ્ય છે કે શ્રી ચતુર્ભુજ દોષો, શુભલાલ મહેતા, ને શ્રી મકુલેશ સમી પાગમત વ્યક્તિઓની ઝૂ-અમકને પરિણામે મીનેમાની ગહેરખમરોની આખી લખાવટ આજે દરવાઈ પડી છે

કપૂન કરતા દુખ થાય છે કે ગુજરાતી પત્રકારિતની ગહુગખખર વિભાગની નમણી કડી પર કેન્દ્રીક મદી ગહેરખખરોનું આક્રમણ થયું છે વાકૃતિઓ અને તાકાતની ગોળીઓ, પુરૂપાતનના પ્રગાહીઓ કામોદી પનની જડીબુટોઓ, આપણા પત્રકારિતના પાગરતા ગૌરવ પર આ ગહેરખખરોના ઝેરનો પાશ દેખાઈ રહ્યો છે

રોજ સાજે ને રોજ સવારે પોતાના પત્રને પિતાના મહાનથી પપાળનો આજનો તત્રી પોતાના એ નિતનવલા અક્ષર-રેલ પર પડેલા આ ગદા છાટણાઓ જોધને મનમા ને મનમા શરમાઈ રહ્યા છે રોજને રોજ આનો ઉપાય તે શોધ્યાજ કરે છે આધિક કારણ તેને અકળાવી ગ્રહ્ય છે એ સિવાયની થઈ ગયેલા કમાસાઓની, ગહેરખખરના આડતિઆઓ સાથેના અટપટા સબધોની ને પરરપગ મંકળાયેની સારી માડી ગહેરખખરોની મુરકેલીઓ પણ તેને મુઝવી રહી છે

આજે તો એટલું જ કે, ગુજરાતી અખખારોના આધારો પ્રત્યે આજના તત્રીઓ, આજના વ્યવસ્થાપકો અને ચોકમ્મ નખતોમા તો આજના માતીકો પણ આધળા નથી એ દિવસ જેવાને ગુજરાતના સપાદકો ઝખી લા છે, જે દિવસે તેઓને દાયે રચાતા આજની મલના ઇતિહાસના ચોસલાઓ પત્રી આ કાગા ડાયે સલાને માર અદસ્ય થયે જે દિવસે આ ગહેર ખખરોનિદોણા ગુજરાતના પત્રો વધુ રમણીય, વધુ નિર્દોષ, વધુ

અગિયાર વાગે તે ઝોડીસમા પ્રવેશ કરે છે તે, ટપાલનો થ્રેડો તેની ગદ્યનેનો હાલત હોય છે. સાચા સમાચારો, ખોટી ખબરો. અનિશ્ચયોક્તિવર્ધા અટેવાલો, અર્થાપત્રો, પ્રચારકો, પોલીસથી માંડીને ક્લેકટર સુધીની ફરિયાદો, પ્રશ્નાપત્રો, નિંદાપત્રો, કપકાપત્રો વગેરે પર વિચારિક વેગે ખાતાની ખાસ સૂચનાઓ આપેલી આ બધાની વહેંચણી તેને કંચી પડે છે.

શરૂઆત કોઈક બનાવ અને છે, ચમકાવનારો કોઈક તાર આવી પડે છે, કોઈક વાર 'મેટર' ઝોડી પડ્યું છે, કોઈક વાર 'મેટર' વધી પડ્યું છે. કામના બારે દયાળુના ખગ ટલાકો દરમિયાન પાગ કોઈકને 'અગન્યનુ કામ' જગી પડે છે. 'એક બે મિનિટ'ની મુજાકાત માટે આવેલા સજ્જન પા કલાક લઈને પાછા ફરે છે .. ભરાતી મેટરના 'પ્રક'નો થ્રેડો તેના ટેબલ પર ખડકાઈ પડે છે.

'સમાચાર વિભાગ'ના તંત્રીના હાથમા કોઈક 'ખાસ વાર્તા' પડી છે. તેની ચર્ચા કંચાની, તેની વધુ વિગતોના માર્ગ શોધવાની જરૂર પડે છે .. રેકૉર્ડિંગની ધટ્ટી તો વાગ્યા જ કરે છે...

ખપોર પછીના બે કલાકો સુધી પહોંચતી આવી ગડમથલને અતે 'મુજાકાત'નો સમય શરૂ થાય છે લેન્ડ્રિય પત્રની કચેરીમા તો એક પછી એક માણસો આવ્યા જ કરે છે.

તેઓની વાત .. જીવતી દુનિયાના અનેક અગાગઓ તંત્રીના ટેબલ પર ફલવાઈ પડે છે

એક જણની પત્નીનું તેના મિત્રે અપહરણ કર્યું છે .. એક જણની બહેનને પગે સસરાએ જીવતા કાલસાઓ આંપવાનું શયતાની કામ કર્યું છે... એક વેપારીએ કરેલી દાણચોરીના 'ખાનગીમાં ખાનગી સમાચાર' એક લાઈને આપવાના હોય છે... ત્રણ ચાર નોકરોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રાજ્યના નોકરોના ચાગ ચાર મહિનાના ચઢી ગયેલા પગાગેની ફરિયાદ કરે છે... બહારગામથી આવેલો એક ખેડૂત હીમથી બળી ગયેલા પાકનું 'સગકારના દિલમાં ઊતરે એવું લખાણ' કરવાની સૂચના કરે છે... એક વેપારી રૂની જાત સુધારવાના ઉપાયો તંત્રીના દિલમા ઉતારવાને આવી ચઢે છે...

અને એક 'સાતુ મહારાજ' પોતાના સદાવતની મફત ગ્રાન્ટેગત કરાનું વચન મેળવીને ઠુછ । કુછ ભર દો જેની માગણી કરે છે ।

એ કહેવાની આનર્યતા નથી કે, એક વર્ષના ૪૮ થી ૫૦ રવિવારો ને વત માન્યોના આ પાચ તહેવારો સિવાયના ૩૦૮-૧૦ આના વિમો દ મિઆન ડેમોનિસની તત્તવા પેડે, સરખરના હાથતઓની અનેકધારી તત્તવારો તો તત્રીને માથે એક કાયામા કાચે તાનણે જ લટકી ગદી દોષ છે

સાજ પડે છે ટેબન પર જતી જો છે ને પ્રીન્ટ' સાથે કરવાની વાતો તો હજી ગાકી જ રહે છે વ્યવસ્થાપક સાથે કરવાના વિચારો પણ હજી બાકી જ ગ' છે તત્રીમજી સાથે નિયાનના ધણીક ચાન્નાઓ પણ એમને એમ આથમતી જણાય છે ધણાય મુજબ વિચારો સુઝેની ધણીય મુજબ લેખમાળાઓ પણ, તત્રીના ગૂં અકસોસ ને છૂપા ખેદ વચ્ચે, એમને એમ અદ્રસ્ય થાય છે

આ ઉપરાંત આજનો તત્રી જો 'ધધાદારી મજુસ' નથી તો, હાથવેતમા આવેલી તેની ધણીય યશનગીઓ, એ 'લમના કીડા નો તિરમગ કરીને, કુમારી રહીને જ પાછી ફરે છે

જેટલી અકળામણો આજના તત્રીઓને વેહની પડે છે એટલી જ અકળામણો તેના આખાય મજીને પણ વેહની જ પડે છે તત માનપત્રની કચેરીમા કામ કરતો આજનો દરેક પનકાર એટલે એક 'નાનકડો તત્રી છે એ પત્રમગ એટલે મુખ્ય તત્રીનો એક નાનકડો દુકડો તેના તેજ નિના તત્રીનું તેજ હીપ્ત પડે તેના અનન્ત પુરુષાય સિવાય તત્રીનો ભગીરથ પુરુષાય પણ જાઓ પડે આના તત્રીમજીના એકસર ને એકનાન સિવાય પોતાના અખનારનો સિકેખ પાનાનું કામ તો, કાંઈ સમય મા સમય તત્રીને માટે પણ મુશ્કેલ નહિ કેવળ અસહનિત બને

તત્રી અને તત્રીનું મજી, વ્યવસ્થાપક અને વ્યવસ્થાપકની પાઓ, જાહેરખમરનું ખાતુ ને એ ખાતાની અનેક ચાપો, મુદ્ર

અને મુદ્રકતા હાથે, રોટરીને મુખ્ય રખવાળ અને મુદ્રણવિભાગના અન્ય નાનકડું એપિયાઓ, કટગાટિયા વેચાણવિભાગના 'મળ પુરુષ' ને સખ્યાચક કેરિયાઓની નેની સેનાઓ. કોટોઆકે અને આખના પલકારા માત્રમા જ ગયે ફરી વળવાને દાકતા નેના ઉતાવળા સિપદોએ ઝડોકમેકે ને નેને માથે ટાપી ખેંટલા તરીના આતુર એપિયાઓ, એજટો, ગાઈન્ટો, કોલ્ટો, કાગગ, મીસુ અને શાહી-ગૂર્જરગિગતું આ પાગતું પત્રક રિત્વ ગેજ ને રોજ, કેવા અને કેટલા ગેમાચો ઉત્પન્ન કરે છે ?

એ દુનિઆનો સપૂણું ચિતાર દોગવાને એક નાનકડું ભાષણ પૂરતું તથા ગુજરાતી અખબારોના ધીકતા ને કમકમતા સસારના સુખદુખની, એની આશા-નિરાશાની, ચડતીપડતીના અને કોઈક વાર ઉઠાળી, કોઈક વાર કચડી રહેલા ચકોની, એના દુર્બંતી અને શોકની એના મનની અને અપમાનની, કોઈક વાર એને સાથી મળતી કદર-દતની ઘણીવાર ખેડે માનવીએને હાથે થતા નેના ભયંકર ગિરમ્મતની, ગુજરાતી પત્રકારત્વને ખીલવના ખીલવનાં રોટરીના રાક્ષસી ચકો પડતી પડેલી ઘણી જ આશ્ચર્યદ ગિરંગાનીઓની અને ખીલના સુખડાઓમાથી સદોદિત ઊઠતા સીસાના અદીક રગ્ગડણોના ક્ષીમ ધીમે જનમતા થર તળે અગાળે ફરી ગયેલી કેટલીય છવન-વાટાની આ ગંધી વાતોનું સહન શબ્દચિત્ર ઉભું કરવા પૂરતી મારી લેખણ ગળવાન નથી.

સમગ્ર રીતે એના ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો આ સસાર આપણા સમાજને ઉપકારક થયો છે કિલુપ હશે પણ કિલુપ નો દાનામાં નથી ? અખબારે નો થોડાક અપરાધો પણ હશે, પણ અપરાધ દાના નથી ?

કોઈક પ્રખ્યાત પુરુષ જનગ્રંથીથી ગુલાયાના સમાચાર આવે છે ને એ સમાચારન પત્રિકેવની નવવધુ પેઠે શણગારવાને પત્રકાર કીડાળી રહે છે કાલના વિજયને પોતાનો ગણીને પત્રકાર રાચી રહે છે, કોઈક અનગી પણ નિર્મળ પ્રજાને માથે બળિયા દુશ્મનોના અન્યાયર વરમ છે ન પિડાની પ્રજાની વેદના ઝીલવાને

રાયના પત્રમાં નું એમણે હવે એ જ કશુમા બારડી પડે કે
 એમ મહાપુરુષનું અવસાન થયું છે ને પડેલી ખોટ પોતાની
 ગણનો પત્રમાં તેને ભારતીય અર્થે આપીને દાદા મેળવ કે
 દરેક અંગ્રેજીમાં તરી પોતાનો આખો પ્રાણ રડી રહ્યો છે દરેક
 'પાર્લામા પોર્ટ' પોતાનો આખો રૂપ ઓતપ્રોત રહે છે
 સાપડેના અમાચારાની રજામાં નાનો હાથ દરેકે મથાળાઓ
 માટે નવા ને નવા આકર્ષણોની ગોષ્ઠ કરે છે

આ પત્રારને માટે કિપુનિગથી ગરાઈ ગયું કે

Who's lit his pipe in the morning calm

That follows the midnight stress

He has sold his heart to the Old Black Art

We call the daily Press

ગુજરાતનું મહાત્મા હવે કિપુનિગે થયેની આવી અજબ
 તમનારામાં પત્રમાં આધુનિક ગુજરાતમાં જોવા નથી

ગુજરાતી પરમાત્મના 'શાસ્ત્ર' ની સમાવેશનામાં હું પ્રગટ
 પૂરક વિગતો નથી એ સાત આજ પૂર્વ દેશમાં ગણે છે

૧૯૩૪ ની અમલાની પદની ગુજરાતી પત્રમાં પરિવર્તના
 પ્રમુખસ્થાનોથી શ્રી મહેશ્વરના નામે પરમાત્મના શાસ્ત્રનું જીતુ
 અનંત ન ક્યું એ પરીથી ૧૯૩૭ ની અમલામાં જ જગત્પત્રી,
 બીજી પત્રમાં વિવિધ પ્રમુખસ્થાનોથી શ્રી મહિનાય એમણે એ
 સામનું સુદ નયું ન ક્યું આજુ છે ના માહિત્ય મમેલનના પત્ર
 ગાંધી વિભાગના પ્રમુખસ્થાનોથી ની મદદે-મામણે ગુજરાતી
 અખબારોની લાક્ષણિક મળી જાતુ પર પ્રમુખ પાથર્યો મને એમ
 ભાગ્યુ છે, ગુજરાતી પરમાત્મની અજ પૂર્વે ની બધી સાતો રચેથી
 એ 'મગ પુરા' તો હજુએ વ્યુત્પન્નોજ ની ગયો છે, જેને
 આપણા પરમાત્મના દર્શનમાં લખ્યો છે, જેની નની નાની

તપસ્યાઓને પરિણામે ગુજરાતી પત્રકારિત્યના આગામી કાળે આજે ધણાય મંદાર ખેંચી ગયા છે.

આવતી કાલના કાલનો ખગે આધાર પત્રકારિત્યના શારત્રો પર નથી એ આધાર ગુજરાતના સાચા, અર્થશુદ્ધ અને તેજસ્વી પત્રકારો સિવાય બીજો ક્યાયે નથી.

ગુજરાતી પત્રકારિત્યની ઘડના જે વ્યક્તિઓના હાથમાં આજે આવી પડી છે ને હવે પછી આવનાર છે, એ વ્યક્તિઓ જે સાચી હશે, એ માનવીઓ જે ચોખ્ખા હશે, તેઓની નૈતિક દિમત ભારે ઝાઝાવાનો સામે ટકવા પડતી જે બળવાન હશે, થોડોક વધુ વખત પૂરતો, થોડોક વધુ ત્યાગ તેઓને જે મળુર હશે તા તેઓની અને તેઓના પૂનિત ધંધાની પ્રતિષ્ઠા જગતના કોઈ પણ કીર્તિમંદિરની દારમાં આપોઆપ આવી જશે.

પરાધીન ભાગતવપના અનેક ઉદ્યોગોની જેમ, આજે તો પત્રકારિત્યનો ઉપકાન્ક ઉદ્યોગ પણ કેટલીય ખેડીઓ વચ્ચે જરૂરગ્રામી રહ્યો છે વનમામપત્રોની મુખ્ય જરૂરિયાતો જગતના ભાગે જોગનઓએ મોઢી કરી છે. ટપાલના ઊંચા દરેના કામણોએ પણ, હિંદુસ્તાનનાં વનમાનપત્રોની કૃત્ય મૂશ્કેલ કરી છે.

કાપડ, ખાંડ, લોખંડ, સીમેન્ટ જેવા હિંદુસ્તાનનો પ્રગટેલ રક્ષનારા અને પોષનારા અદેશી ઉદ્યોગોનો ખગે વિકાસ જે પરદેશી સરકારને પરવડતો નથી એ સરકાર ભારતવપનો આત્મા જગાડનારા અને એ જાગૃતિકારા સ્પ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઘેર જોદનારા હિંદુસ્તાનના પત્રકારિત્યના ચમત્કારિક ઉદ્યોગને રક્ષે ખરી ?

‘કમાઉ ધંધા’ તરીકે સાબિત થયા પછી પણ હિંદુસ્તાનના સાહસિક ધનવાનો પત્રકારિત્ય પાછળ પોતાની વિરલ શક્તિઓ ને વિશાળ શક્ત્યતાઓ વધુ પ્રમાણમાં રોકવાને તૈયાર નથી; કારણ કે હિંદુસ્તાનની પરદેશી સરકારનો ભરોસો તેઓના દિલમાં વસતો જ નથી.

ધારો કે કોઈક ભામાશા મળે ને હિંદુસ્તાનનાં એક અખબારને

આગળે તે લક્ષ્મીનો ટગો કરે, એને પાણીમે, ધારો કે, એક મુલમા મુલ અખમાર આપણો જોવા મમે

એ અખમારની મજન નથી કે, પોતાના મુનકની પરદેલી સરકારો અણમની ધડીએ તે પોતાનો આકરો જોવો કરે !

અળીની ધડીએ પોતાના દેશવાધવોને ગુમા ઉતાગનાગી એન્ડ જલુધ દન ને એ અખમારનું આવી બને !

સાત રૂપિયાનો એક સગમી પોલીસ, મીણુતીનો એક નાનો દુકાનો, લાખની એક નાની કુકી, એક વેત લાખી ૧ અ ધો ઈય પોલીસ એક ગુલાખી પટી, પીળા પુકા, એક નાનું ચગદુ ૧, ધડીના છટ્ટા લાખમાં જ એ ' જલુધ દન' પગ સ કરી સીવ આવી પડે !

આ દયામણી લશનું નિકલ્લ કાપાનો અનિશ્ચાત પુરુષાથ' એ જ આજના પત્રકારનો એ જ મહાન ધર્મ, જુના અગજનો નાદ મગતા મરતા પણુ અગજની જ વાત-એ જ આજના પત્રકારનું એક અને અનિવાર્ય કામ

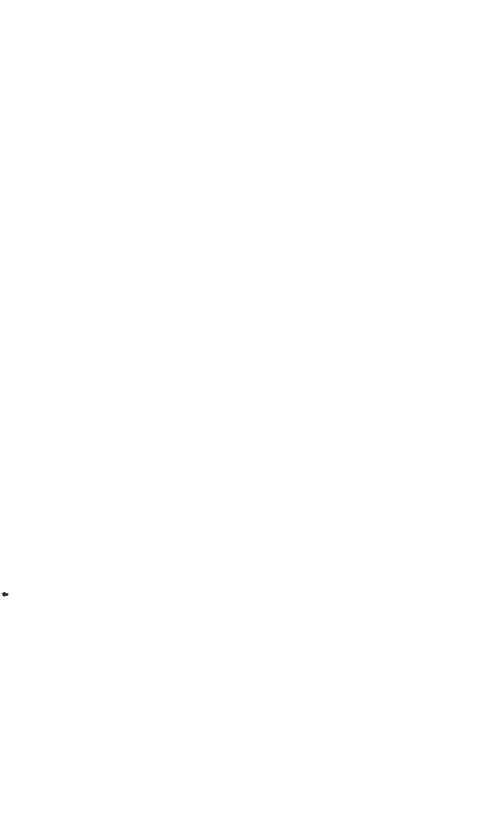
ગેસનું અને પોતાનું આ પૂનિત આગળ વધારવાનો, પોતાનું લાખિ ધનાનો, પોતાના પત્રકારિતના વાનટો ઉ નત ને વધુ ઉ નત કરવાનો નજીશ્ચ કીને ગુજાતનો પનમર આજે બેસી ગયો છે તેની ધૂળી ધીખી ગઈ છે પગદેશી બાસના વન માનપત્રોની ઘણી સત્તા એ ધૂળીએ લ મસાત કરી છે

ધીમી પાગ મધુકમ ગીતે પગદેશી લાખાના પડનો હોસાઇ રહ્યા છે ધીમ ધીમે પણુ અચૂ રીતે સત્તાના કેદો સહરોમાથી ખસીને ગામ ઓળી ધરની નસાનના ઉપડી રહ્યા છે સ્વગ ન્ય આવે છે ગરદેલી ને અખાસના દિવસો પણુ અમીપમા જ દેખાઇ રહ્યા છે સત્તા રિધવના અનેક કામઓ ગુજાગી પત્રકારને બારજો નાઁ મજવે છે કે, આગની ટાસ તો તેની જ દગે

દરમિયાન પોતાના હૃદયનું આણુ જતન એન્ડ કાગ રાખીને, પોતાની અર્ધનિધ અગનડાની ઉપેક્ષા કરીને માનવજીવનના ધખા આનંદોમાં આજ આખીને પોતાની અને પોતાનાઓની અનેક

પ્રશ્નઝો પર અદ્દશ મુદ્દાને નવન ગુજરાતના પાઠ્યનાં પત્રક-
ત્વની બાલુશબ્દાઓ જે પત્રકોએ વિસ્તરવને મેંની રૂઢી છે, એ
પત્રકોએ ગુજરાતી પત્રકોના ગીત ટીકાકોએ ખમેથી માગે છે...
એટલુંજ છે, અમારી એ બાલુશબ્દાઓ દર્શવી દ્રવના કૃત તમારા
દાથમાં નથી તો દિમાલયના ગિજ્જ પંચી અમારા પર તમારા
દર્શવા, દર્શકા છે તુચ્છ કટાક્ષો કેકેઃ નરિ ! અમારો સ્પર્શ
કરીને અમારા જગતા પુરુષાયં પર આગીયાર આપવાની જે
તમારી પ્રશ્ન નથી તો, તમારી કુ કુરની દેકરીંગો પંચી અમારો
તિરસ્કાર દ્રવના અડપલાઓ દ્રવનામં પાડુ કુરો નહી !
અને અમારી કહીન દ્રવને પ્રોન્સાદન આપવાની પાડુ જે તમારી
મરજી નથી તો, પરદેશી અથવા તો પરદેશી બાવાના વ્યવેશી
અખબાગેમય અનેલા તમારા 'અગ્રેષ્ઠ માનસ' થી અમને એક
પણ જાકાગે આપશે નહી !

પંડિત શ્રી. ઓમકારનાથજી ઠાકુર

પ્રમુખ : સંગીત વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તેરમું અધિવેશન : કરાચી

૧૯૩૭-૩૮

સંગીત-વિભાગના પ્રમુખ

પંડિત શ્રી. જામકારનાથજી ઠાકુરજી

વ્યાખ્યાન

વત્માનપત્રે કથુ કે સંગીત વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મહારુ નામ ચૂકાયુ છે હુ મુખ્યો, આશય પામ્યો, મિત્રોન પૂછયુ કે મારી સમિતિ વિના એ કેવી રીતે બન્યુ ? સાહિત્ય પરિષદની માય'પ્રધાથી હુ અગાણ છુ અને પરિષદની સ્વાગત સમિતિ તરફથી વ્યક્તિગત નિમત્રણ આપ વાને નીમ્મેલા સદગૃહસ્થોને મારી પાસે આવવાની કુસદ નથી મળી, એટલે મારી ચૂટણીની બામતમા અચળો થાય જ કેમકે દિવસ પછી સ્વાગત સમિતિ તાગથી મ્હન ચૂટણીના સમાચાર આપે છે, અભિનાદે છે અને સ્ત્રીકૃતિનો તાર કરવા સૂચવે છે એક તરફથી કનકતા સુનિર્મિતીના સહકારથી ભરાતી એક ઇન્ડિયા ક્લા સિકલ મ્યુઝિશન કોન્ફરન્સમા ચીફ જ્ઞાન તરીકેની સેવા બજાવના તથા એ અમેના પદ્ધિતન સમારભમા આવીન ચનનુ વ્યાખ્યાન આપના અને નિમત્રે છે બીજી તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નહોતરે છે મારે ક્યા જયુ ? કલકત્તા કે કરાચી ? પૂન' કે પશ્ચિમ ? પહેલું સંગીત કે સાહિત્ય ? હિંદ કે ગુજરાત ? માર મન જ ને મહત્વના ધ્યાનો ॥ અને તેથી સમયને અભાવે મારી મુઝાણ વધના છતા અજના યાત્રિક યુગે મને સહાય કરી, અને હાથ માગે વાયુ વેગે-ગુજરાતની સાહિત્ય સેવામા ખડો કરવાનો અને માગ' આપ્યો યત્રોએ માનવ સમાજને જેમ ઘણી જાતની અગત્યમા મુકેલ છે તેમ એટલી સગત પલુ આપી ॥ ઇશ્તાનિષ્ટ સમીપમાં જ વસે છે ને ? કઈ રસ્તુને બે પાસા નથી હોતા ॥

પરિપદોમા, સંગેનોમા કે મહાસભાઓમા સંગીત ને રજનમાય' સોપનાનો રૂ થઇ ગયેનો વિનાજ છે વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ, વિવાદો

વગેરેથી શ્રદ્ધેના ગાનસને નાજગી આપવા માટે શ્રમપરિહાર કરવા માટે, તથા અધીર ગ્રાનાઓને ટેકી ગળવા માટે સમાજનો છુદ્ધિમાન વર્ગ સંગીતનો ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે. રસ્તે ચાલતા પથિકાનું ધ્યાન ખેંચી પોતાની દુવાનો કે ધર્મનો પ્રચાર કરનારા સ્વદેશી કે પરદેશી પ્રચારકો જે રીતે સંગીતનો સદુપયોગ (૧) કરે છે એના જેવું જ કાદક, જે કે એના કરતાં વધુ સારી રીતે આપણા સંમેલનોમાં સંગીતને ધ્યાન અપાય છે—અપાત્ર આવ્યું છે.

ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય પરિષદોમાં સંગીતને જુદા વિભાગનું મહત્ત્વ આપવામાં નથી આવ્યું, કગચીનું વ્યવસ્થાપક મહા પ્રણાલિકાલંગમાં માનનારું છે કે નવું કરી ગતાવધની ધગશવાળું છે અથવા સમજપૂર્વક સંગીતને તેનું નિજાનું ધ્યાન આપવામાં માનનારું છે, તે તો એમનું કાર્ય કહેશે. પણ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે આ વર્ષે સાહિત્ય સંમેલને સંગીતને એક સ્વતંત્ર અંગ તરીકે સ્વીકારીને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેથી તેણે પોતાની કીર્તિ વધારી છે, સગરવતી માતાના જે સતાનો સાવકા લહુની જેમ નોખા દતાં તેમને સાંધાનું ગ્રેય આ સંમેલન પામે છે એથી એની મહત્તામાં ઉમેરો થાય છે. સંગીત અને સાહિત્યના સહગતથી યથા નૂતન દિવ્યો અવતરશે અને જગતને અજવાળશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે.

સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવહીથી હું અગ્ગલ છું, એના વિભાગીય પ્રમુખોની જવાબદારી અને કાર્યપદ્ધતિ પણ મારા અનુભવથી અતીત છે. ભારતવર્ષીય સંગીત પરિષદોના સુકાન સલાખ્યા છતાં નવા પ્રસંગે જે જાતની મુઝવણ થાય તેવી અવસ્થામાંથી આજે હું પસાર થઈ રહ્યો છું નવોડા જે લજ્જા અને સંક્રાંત્યથી સસરિયામાં પગલાં માટે. મારી તેવી અવસ્થા છે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, છતાં ન સમજાય એવા સંક્રાંત્યપૂર્વક આ સાહિત્ય જગતના મહા સંમેલનમાં આજે હું ડગલા લઉં છું. નવા પ્રાણી પર સૌની અખો પડે છે, અને એ આખો તે પ્રાણીની આખને આવરી બનાવી મૂકે છે. મને એ આંખો કેવી રીતે જોશે, અને કેવો બનાવી મૂકશે, કાણ જાણે ?

આત્મની જવાબદારી સ્વીકારતા એક ખીને આત્મમકાય અનુભવુ છું મગીતના અજ્ઞાસાથે ઝનનના પટનાય નર્મો પરપ્રાતમા ગાળ્યા હોનાથી માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાથી હું નચિત્ત જ્યો છું અમે તેથી મારુ ગૂઝરે જિાનુ જાન-જાન અથ મા વપાય કે નહિ તે શક્ય છે અને તેથી આપ જોશ ભાશાશ્રાઓ શરૂ-શિપીઓ અને વાલી સ્વામીઓના અખાડમા ઉત્તરની અનધિગત જોઈતા આરુ છું આત્મની જવાબદારી મેં એ વિશ્વાસે સ્વીકારી છે કે મારી પામે માન માન સગીન અનુભવના પશ્ચિમ, ચિત્તન અમે મનન તથા અને પ્રાચીન અર્ચીન અથોના પશ્ચિમીસનો નિમ્ન જલ્પના પૂરતી જ આશા ગળનામા આવને મારી શક્તિ મુજબ એ જવાબદારી પાડ પાડવાને પ્રયત્નશીલ છું એવાભાવથી સ્વીકારેલ આ પ્રયાસ તરફ આપ જોની સમજાવના વાચુ છું અને કાંતિઓ તરફ ક્ષીનીગ દષ્ટિ રાખના અનુધિ છું

મામાન્ય પશ્ચિમી છે કે વિશ્વને સમજાવના ગપટ કરના ન્યાય આપના વિશ્વની વ્યાખ્યા કે રામા આવે છે કાના સપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવી અને તેમાય વ્યાખ્યાને એક સામ્યમા સમાવરી એ સગભગ અગ્રમ છે મગીતનું પગ તેમ જ છે ને કે જેક જજી પોત પોતાની રીતે પેનાના વિશ્વની પશ્ચિમા કવાનુ ચૂંતો નથી, પરુ જોશ મગીતની કે કામાવરી વ્યાખ્યા એક જ જાઇ શકે-અતના અમુત ભાવોને મૂત કરે એનું નામ આ સગીતની વ્યાખ્યા કરના આપુ ઉમેરી શકાય કે અતના અમુત ભાવોને મુત, લય અને અમિતન કાગ વ્યમ્ન કરે એનું નામ સગીત જોન શકે વમુવી ન શકે, ત્યાં જામી મોન મેં એ નિમ્ન ભાવોને અમ્ન કરે એનું નામ સગીત - દા વમગનું મુત રેયુ જોનકા મય અમે ઉદારી મય રગરની મુખગના મોન ધાર ત્યાર સગીત અવરે સગીત એમે મુમાની આપ, પ્રણીમાના અતજોના, માતૃભાષા તથા દૂતજાના કરતા મેં અધિખ જોની વિશ્વમા (Universal of Humanity)

જાઇ જાન મગીત પુણ્યન મ મેં અથવા સગીત પ્રેરી

અતિવૃત્તિ પણ ન સમજે, તેમ મમત્વ ભર્યો પક્ષપાત પણ ન માને કારણ મારા જીવનના આ અનુભવ ખોલ છે.

જેના વિષે શ્રદ્ધા હોય, એને જગતનુ અધિષ્ઠાન બનાવી દેવાની વૃત્તિ મનુષ્યમા સ્વાભાવિક જ હોય છે. સામે જ જોતી માનવદષ્ટિ જેને જુએ તેને જ આખમાં ભરી દે છે અને એની આસપાસનું બધું સ્વયં મેવ ગાણુ બની જાય છે કદાચ એ દષ્ટિનો દોષ હશે યા નજરની અશક્તિ હશે, છતાં એ સત્ય છે કે માનવમાત્ર લક્ષ્યબિંદુ તરફ કેન્દ્રિત બને છે અને એની આજુબાજુ નૂતન સસાર રચે છે. અને એમ નથી લાગતુ કે એ કેન્દ્રિત ભાવના જ તત્ત્વશોધન તથા તત્ત્વદર્શન કરવામાં સહાયક હોય છે ? કોઈ એને એકાંગી ઉપાસના કહે તો ભલે, એવું કહેનારા પણ પોતાના દષ્ટિબિંદુની આસપાસ એવાં જ વસ્તુઓ રચે છે, પરંતુ મારી પરિભાષા માટે તો મારો સ્વાનુભવ છે વિવિધ ભાષા, નોંખી સરકૃતિ, નિરાણુ રાષ્ટ્રીયત્વ અને જુદી ભાવનાઓથી ઉભરાતા યુરોપ જેવા અગ્નિયા ભૂખડમાં સામાન્ય અગ્રેષ્ઠ ભાષા જાણનાર, યુરોપના અન્ય દેશોમાં પોતાના ભાવ કેમ દર્શાવી શકે ? છતાં મેં અનુભવ્યું છે કે Continent ઉપરના પ્રત્યેક દેશમાં સ્વર, લય અને અભિનયની વાણીમા સૌની સાથે ખેલી શકાય છે, અંતરભાવ સમજાવી શકાય છે, ગાઢ સબન્ધ પણ જોડી શકાય છે. ભગવાન તથાગતના ધર્મપ્રચારની કથાના વર્ણનમાં આવે છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં પ્રાણીમાત્ર એમના ધર્મવેણુ સાંભળતા અને તેઓ ગમે તે ભાષામાં ખોલતા છતાં પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની ભાષામાં સમજી લેતા. બુદ્ધનો અતર ભાવ અને નિગૂઢ અર્થ એ ઝીંઝી લેતા અને એમના ધર્મ અગી-કારતા. આપણે એ ભાષાને અતરની વાણી કહીશું નહિ ? સંગીત પણ એવી જ અંતરની ભાષા છે

એક વખત ડેરા-ધરમાઇલ ખાન નામના નગરમા સિધુ નદીને કાંઠે ફરતાં ફરતાં એના તાત્ત્વજ્ઞ તરંગોનું કલ્પેલા સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં હું નિર્જન એકાંતમાં જઈ ચડ્યો. નીરવ શાંતિમાં દૂરથી કોઈ ગીત સભળાયું, અતરવીણાએ ઝકાર કર્યો, અણઉઠેલ એવો કણુમધુર કપ થયો, હું ખેચાયો, પગને ગતિ મળી, અને એ સ્વર

કા અને અપાની લેના દૂર દૂર સુધી જ્યાંથી એ અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલતોજ ગ્રેહો એની સવાલતમક સવેદનાનુ સરમરણુ આજે આ અત્યારે પણ મને રોમાચ ઉપજાવે છે એ પુસ્તુ બાપામા ગનાતા ગીનની ભાષાથી અને અથથી હુ અશ્રાત હતો અને બહુ દૂરથી સભળાતા શબ્દો પણ અમાર, ઇકાર, ઉકાર વગેરે સ્વરૂપમા ફેરનાઈ જતા હોવાથી માત્ર ગળાઈને આનતા વિશુદ્ધ સ્વરોજ સભળાતા હુ એ સ્વરો પાછાજ મૃગની માફક આકર્ષણિ અને ભટક્યો એ સ્વરોનુ સ્વાદન આપ પણુ લ્યો.

(અત્રે પડિતજીએ એ સ્વરો ગાઈ જતા યા હતા જેની ત્રાતાઓ ઉપર વામિન્ન અક્ષર થઈ હતી)

આ સ્વરો આપને કંઈ કહે છે ? એ શું કહે છે તે આપને સમજાય છે ? શબ્દોને ન સાંભળજો અથ ને ન તપાસજો, માત્ર એ સ્વરોને જ ઝીનજો સાંભળો, ફરીથી હુ ગાઉ બીને હૈયે કરુણાથી કોઈ વીનનનુ હોય એમ લાગે છે ? વાર વાર એ સ્વરોને સાંભળ્યા પછી આપ સ્વીકારજો કે એ અતરના બોલ છે ?

સાની માફક એક વખત હુ પણુ શબ્દ વગરના સંગીતને અર્થ વગરની આલાપચારી અને અનુપયોગી તાન-બાજી સમજતો અને આજે પણુ સ અને ભાવની દૃષ્ટિએ અભણપણાથી કંઈવામા આવતી નિધાન-વગરની આલાપચારી અને યોજના વગરની તાનમાજીને અર્થ હીન પગિશ્રમ કહેવામા હુ સકાચાતો નથી જે અવ્યાસ અને જે આનુભવ એ આલાપ-તાનને અર્થ હીન કહેવા નાણુ કરે છે તે જ અવ્યાસ અને આનુભવ મારા ઉપરના કથન મુજબ સંગીતને નિમ્નવાણી (Unimproved Language) કહેવાને ધૈરે છે

મારા અનેક અનુભવોમાનો એક અનુભવ આ રહ્યો

ગોડવ નરેસની ૬૧ મી વર્ષમાંકિના ઉત્સવમા મને નિમત્રણ હતુ મારી જ્ઞાન પિપાસાએ ત્યાના હરિજન બધુએને ભજન ગાવા ન્દાતયા રાગ, તાલ, આવાપ કે તાનના સાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગરના, છતા ભાવિક હૃદયના એ અત્યજ્ઞેના ગીતમાંથી અતરને આજીજી કરતો એક કરુણ કોમલ સ્વર મે સાંભળ્યો જે કરુણ સ્વરે મને નીજ દૃષ્ટિ બક્ષો

હતી, ગુજરાતી ભાષાની એ પદ્ધતિ આ રીતી, આપ પણ એ પદ્ધતિ સાંભળો અને સાદી ધાગો.

સા સા | રિ | ગ | મ | પ-ધપ | ગમ | ગમ | રિગ | રિગ | સા રિ
અ ગ ના ની લો કા . . . કે . . . નમે . . . કા
ગે | મગે | રિ સા | રિ ગે | રિ રિ.....
ની દર મા સુવા . . .

જેણે મને નવી દૃષ્ટિ આપી એ ભજનની આ પહેલી પદ્ધતિ છે. એના શબ્દોમાં કેટલાક અમર્યુતિ દેખાય છે? કેટલાક એને કવિતા પણ કહી શકશે? છતાં એ જ શબ્દો ગવના સચોટથી કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવે છે. 'કા નીદરમા સુવો?' એ એક આગવગર્વે પ્રશ્ન છે કેટલી અધિકારી વા ધરના વડીલ જે આજારવમાં પ્રશ્ન કરે તેમા અને આમાં મદદ અંતર છે, એમ નથી લાગતું? 'કા નીદરમાં સુવો?' એ સુવો શબ્દને ઋપલ ઉપર ન ઉચ્ચારતા આધાર ઉપર, મધ્યમ ઉપર, પચમ ઉપર, યા અન્ય સ્વર ઉપર ઉચ્ચારીએ તો જે અનુનય, જે આનંદ, જે વિનમ્ર ભાવ ભક્તની વાણીના એ પ્રશ્નમાં જોઈએ તે નહિ ઉપજે એટલું જ નહિ પરંતુ ઋપલને યદ્યે નીચે 'સા' પર આવીને થાલીએ તો એ પ્રત્યયિન્દને યદ્યે પૂર્ણવિરામ જ લાગશે. સ્વરોમા પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ, પ્રત્યયિન્દ, ઉદ્ગાર ચિન્હ એ આવી શકે છે એની જેણે જાણ નથી એ સા અચરજ ન પામશે, સાંભળો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેશે.

(પંડિતશ્રીએ અત્રે લિખ લિખ સ્વરો ઉપર-લિખ લિખ લાવો દર્શાવતી વસ્તુઓ સપ્રયોગ સમજાવી હતી,)

મને ખાતરી છે કે આ દૃષ્ટાંતથી સ્વરો શાશ્વ અર્થો ઉપજાવે અને શી શી ભાવના જગાવે છે એ સમજાયા વિના નહિ રહે હિંદના પ્રત્યેક પ્રાંતના લોકગીતમાંથી જેને જેવાની આખ હશે તેને સ્વરોતુ આ ભાવદર્શન થશે જ. એકવાર હું ય આંધળો હતો મને એ ઋપલે જ દેખતો કર્યો છે. સ્વરસંગીતની ભાવસૃષ્ટિ ત્યાર પછી જ હું જોઈ શક્યો છું. પૂર્ણપણે વિશ્વાસ લે, મારા આ કથનમાં સપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખજો કે એ સ્વરસંગીતના ઓછા વધતા રસ દર્શનથી જ મારી

નિદેશાના સફળ જતી હતી આલાપ તાનનુ શાસ્ત્રીય સંગીત સમજનાની શક્તિ દિલ્લા નાગરિમા વ અ પ પ્રમાણુમા જ છે એની અગ્રથામા આપણા સંગીતથી અજ્ઞાત-એની યુરોપની પ્રજના જાન અપરિચિત એવા આપણા સંગીતના ભાવો કેમ ઝીની શકે ? છતાં, સ્વરભાવ, ગગભાવ અને રસભાવના મળ ઉપર મને જે શ્રદ્ધા હતી-ઠે એછે જ મારો માગ સગા કર્યો હતો યુરોપના કેટલાંય દેશોએ વીન, મુણ, શાત અને ગૃગાગ્નો રમ શબ્દ વગર માત્ર સ્વગ હાગ ઝીંચો હતો મ્વર ભાષાની સર દેલીપતા ત્યારે જ મારા અતરમા ડીગી

૬ જાણુ છું કે સ્વરભાષાની ને સ્વગભાવનાની માગી આ વાતોથી કેટલાંક ભડખી ઊઠે છે તરુમ્મ યુજગતી સાહિત્ય સભા (મુબાઇ) ત કથી અપાયના મારા વ્યાખ્યાન પછી કેટનાક શબ્દો શિ પીએએ એની કેકડી કંવાનુ પણ પસંદ કર્યું છે નહીં બાબત ન સમજાય તેની હોય ત્યા સુધી હમેશા ઉત્તરસનીય લેખાય, કેટલીક વાર નિરોધને પાત્ર પણ ગણાય છતાં મને સપૂણ આશા છે કે મારી એ નિષ્ઠ વ્યગ્ભક્તિ ક્યારેક તો મમજાને જ અને સમજાશે ત્યારે એટલા જ આદરથી અપનાનાગે

શબ્દ સંગીત કગતા રન સંગીતના પ્રચારનો ૬ પક્ષપાતી ગણાઉ છું એ સાચ છે એ પક્ષપાતની પાજી કેટનાક મહારવના કાગ્જો પણ છે જેમાનુ એક પ્રવળ કાગ્જ મુખ્યગતિના ઉત્થાન અને પતન માથે સખધ ધગવે છે

એ અગ્નિયુ નથી કે કિ કે લેખક કાષ્ટ પ્રતોભનને વચ થઇ કાઇના પ્રશરિત-ગીત એ છે અને ત્યારે ઘણીવાર એ ખુશામતી બની જાય છે, અને એ પ્રશસના વટેણુમા પેતાને, પોતાની વાણીને અને એના પ્રોતાને પણ કુબારી દે છે એ કિ મની ભાટ જને છે અને સ્વપગ પતન નિમત્રે છે

સંગીત અને સંગીતમર પણ એજ રણોથી એ જ જાનની ભાગધથી નરાણો કે મુવનારોની હીન વૃત્તિન ઉત્તેજે એવા સંગીત ગાતાથી અમ્ય સમાજથી ઉવેખાયા હતા, અનાદરગયા હતા અને

સ્પર્શ્ય હરિજન જેવા ગણાયા હતા. પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રાચીન ગીતો-
માંથી મારા આ કથનની સાચિનીઓ જોષએ નેટલી મળી શકે
એમ છે હિંદનો મહાન કીર્તિશાળી મહાગાયક તાનસેન પાસુ આવી
ભાટાઈથી મુક્ત નયા, થોડા પ્રાચીન ગીતોના હિદયરસુ આ રચ્યાં.

૪૬ મુગારક હોવ, જુગજુગ નિતનિત તુમકો મહેરયાન.
સકળવિદ્યા ગુણુ નિધાન અતિહી આનંદ કરો, દેત ગુણીનકો
આદરમાન,
જુગ જુગ ક્યો કોટી વરસ લોં દેવો કરો તુમ નિત દન
તાનસેન કહે, સુનો શાહ અકબર, ચઢું ચક રાજ્ય કરો
મદન મદા મયદાન.

X X X
એ આયો રે આયો ગળવંત શાહ આયો ઇત્રપતિ અકબર
સમદીપ, ઝૈાર અષ્ટ દિશા નર નરેન્દ્ર ઘર ઘર ઘર ઘર ડર
નિશદિન કર એક છીન પાવે, વણું ન પાવે લંકા નગર,
જહાં તહાં જીતત શીરત સુનિયત હૈ જલાલદીન મહમદ કો લખ્કર
શાહ હુમાયુ કો નન્દન, ચન્દન એક તેગ જોન્દા તકવર,
તાનસેનકો નિદાસ દિજો, દીજો કોટીલ જન્ગરી નગર કમર.

X X X
મહમદશા ગંગીલા રે બલમા, તુમ બીન મેંદા કારી બદરિયાં,
નેક ના મુહાવે.

X X X
તુ વે મહમદ શાહ દરબાર, નિઝામુદ્દીન સુલ્તન,
ધવલ કલશ પર બલબલ વૈંએ, તુમ પર જલ્દએ કુરયાન.

X X X
હિન્દમેં આનંદ લયો, કોટી દુર્ગન ગયે,
એકે તખ્તવલી આલમગીર સાની,
બાજો નિશાન, ફરશન સુને ગઢપતિ,
નંધ નંધ ધાકે ડર હુકમ માની.

અદલ ધન્સાફ ઉન સપત

‘અદારગ’ કહાં લગ ગાઉં જાકે કાદર કરીમકી મહેરયાની.

X

X

X

આના તે અને મીત બૂના મીતોમાથી મળી આગે અને પરપરાથી માની આવેલા ગુરુમુખે મા કરેલા, અને આજે ગાતા-ગાના પડતા—આ મધા ગીતે તો અબ્યાગ કગાથી રપાટપણે સમજાગે કે સગીત અને સગીતખર શા માટે માનવ્યદની અગધાને પામ્યા હજે ગળ મહાગળની, સુનતાન નરામની કે અમીઁ ઉમગની વિરાસત્તિ પોપરામા કાન્થ અને સગીતનો દુરુપયોગ થાય ત્યારે જનમૃત મનુષ્યોને એમા મમાજનુ પતન દેખાય જ અને એ રીતે સગીત અને સગીતસેરી મધા જ તિગરમારને પાત્ર બને એ રાણાકિ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે આના વિષય-પોષક સગીતમા યોગ્યતા શબ્દો જ મુખ્યત્વે કારણબૂત હોય છે ભાવમય તથા ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલા શબ્દસગીતથી માનવનો અત્મા જેમ ઉભલ બને તેમ જનન્ય વિચારોથી ભિન્નતા શબ્દસગીતથી માનવ અને માનવસમાજ અવનતગામી બને જ જઘન્ય ગુણ હુત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસા એ શબ્દો આના સગીતને માટે પણ સત્ય છે અત્યાર સુધી મોટે ભાગે વિધારી સગીત જ જનતાની મામે ધરવામા આયુ છે અને એનું શુ પરિણામ આયુ છે એ સમાજના અધિમરીનથી અગ્નાત નથી, શબ્દો એના અધ' અને જ્ઞાન પ્રમાણે શુભાશુભ કે ઇષ્ટા નિષ્ટા અસર ઉપજાવે જ એને માટે દનીશની આવશ્યકતા છે અને તેથી જ હુ શબ્દ સગીત કરતા રવ સગીતનો વિશેષ પક્ષપાતી છુ

સ્વરસગીત સર્વ તા નિર્મળ અનિરૂત અને વરાળની માફક સદાય બિખરામી હોય છે વીણા, વાયોલિન, સાંગી, ગીતર, વેલુ, શગુણ કે એવા અથ વાદ્યગીત કે, જેમા સ્વસગીત જ હોય છે, જેમણે એમાંથી ઉત્તરતા રાગભાવ અને રસભાવ મી વા હજે એમને સમજતા જરાય વાગ નહિ ભાગે, કે શબ્દ વચરના એ સ્વરકાન્થ કેન્ધા ઉચ્ચગામી અને અપ્રોક્તિ હોય છે !

સ્વરોમા એક બીજી પણ મહાશક્તિ સમાયેલી છે શબ્દોને પોતાનો સદ્ભાગ આપી શબ્દોના અધને વિશ્વ કરી, તેના શુભાશુભ પરિણામમા વડુ બળ અને સ્થાપિતનો એ સચાર કરે

છે. જે શબ્દોનો વારંવાર ઉચ્ચાર પુનરુક્તિ દોષ ગણાય, ક્ષતિરૂપ મનાય અથવા અર્થિતઅર્થણુ લેખાય તેજ શબ્દો જુદા જુદા સ્વરવિધાનથી વારંવાર ગવાય અને એ રીતે જ્ઞાન પર, મન પર અને હૃદય પર વારંવાર અથગતા શબ્દના અર્થની નિગૂઢ અસર ઓતાના મન પર ગાટડપે અંકિત થાય છે. અને આ રીતે એ શબ્દની, ગીતની, કાવ્યની માનસમાજના માનસ પર રચાયેલી અસર જમાવે છે; અને તેથી જ એવાં શબ્દગીતો જનસમાજના સંસ્કારના પરિવર્તનમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

હુમરી, ગઝલ, કવાલી અને એવી ગતનાં અન્ય શબ્દકાવ્યોએ સ્વરોનો સથ સાધીને દેશાં અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવ્યાં છે એ આજના કરતા પચાસ વર્ષ પૂર્વેની જનતા વધુ સારી રીતે જાણતી હતી. અને આ બધાંના કારણમાં ગીતમાં યોગ્યતા શબ્દો જ મુખ્યત્વે હોય છે મનુષ્યની દષ્ટિ ખીજને જોઈ શકતી નથી; સ્થૂંઘ વૃક્ષને નિહાળે છે સુક્ષ્મ કે કારણદેહને કાણુ જોવા બેઠું છે? સા કોઈ સ્થૂંઘને જ સર્વસ્વ ગણે છે શબ્દ ને સ્વરની તકરારમાં પણ કારણરૂપ શબ્દોને જૂનાંને અનિષ્ટ પરિણામોનું આરોપણ સંગીત પર જ થયું છે. અને પરિણામે સંગીત તથા-સંગીતકાર અનાદ્યતા છે, નિ સ્કારાયા છે, ઉપેક્ષાયા છે, અને સમાજઋણ ગણાયા છે. શબ્દોના શુભ પરિણામ વિષે કંઈ જ વિરોધ નથી. કદી હોઈ પણ ન શકે માગે વિરોધ માત્ર અનિષ્ટ શબ્દ સંગીત પૂરતો જ છે છતાં એમાં વિવેક નથી જળવાતો અને જળવાશેય નહીં આવાં અનેક કારણોથી હું સ્વઃસંગીતનો પક્ષપાતી છું. મારો યોગ્યને ભોગે મેળવેલો સ્વાનુભવ છે કે સ્વરસંગીતમા જ ભાવનાઓનું નિગૂઢ દર્શન થાય છે. અતરના સવેદન સાથે સવાર સાધીને એ આત્મનિમજ્જન કરાવે છે અને વિશ્વની અનંતતામાં લીન બનાવી મૂકે છે. શબ્દસંગીત એ બહિર્ગીત છે સ્વરસંગીત એ આંતરગીત છે. શબ્દસંગીત એ મનરંજક છે, જનરંજક છે; સ્વરસંગીત આત્મરંજક છે. શબ્દ-સંગીત તેના અર્થ અને ભાવ તરફ આકર્ષે છે, અને વૃત્તિને પ્રભુબ્ધ કરે છે, ત્યારે સ્વરસંગીત વૃત્તિ અને પ્રજ્ઞાને સ્થિર બનાવી હૃદય અને આત્માને અનિવચનીય આનંદમાં નિમજ્જિત કરે છે.

સાહિત્ય સંગીત કે કતાનો ત્યારે આતરશુદ્ધિ, હૃદયવિકાસ અને આત્મનિમગ્નન અથેજ ઉપયોગ થાય, કરાય, ત્યારે અને ત્યારે જ તે સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્ હોય અન્યથા એ નિકૃત રચાને જ પામે અને એ નિકૃત સાહિત્ય, નિકૃત સંગીત અને નિકૃત કનાઓનું મેવન, એમનો સમાગમ, સહવાસ, અરે, રપરા સુદ્ધા વ્યક્તિ કે સમાજના સારમાર્ગિક પતનનું કાગળ બને છે અને તેથી જ ક્ષાની શુદ્ધિ જાળવવી એ પોતે કે શીતલા (Small Pox) ના રોગ અટકાવવા કરતાં પણ વધુ મહત્વનું છે સંગીતને અવિકૃત રાખવાને માટે જ હું સ્વગ્ન સંગીતની આટલી વખાણ કરું છું

ઐઐ મળેએ એના રાજ્યમા જિડે જિડે સંગીતને દેનાની દેવાની આશા કરી હતી સ્વરાજ્યના સૂરે આપણા હાથમા હોય ત્યારે સિનેમા, નાટ્યસંસ્થા, ગમખમિ તથા ખાનગી કે જાહેર જલ્સા એમા વિકૃત સંગીત અને ક્ષાઓના થતા પ્રદર્શન પર સપૂણુ અકુશ મુકાય તો જનતાના મોગ ભાગનું માનસ ન સમજાય એવા વિષમયોગ (Poisonous Injection), માયી બચી જાય અને વિકૃત માનસના કુપરિણામોથી દ્વિઃ જિગરી જાય સંગીત, સાહિત્ય અને ક્ષાની જીવન પર એરી જીડી અને દીધડની અસર હોય છે કે પ્રચંડ અરિહન વગર તેમા પવિત્રન કરવાનું સમજમ અશક્ય છે આપણા સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનોત્સવોમા આ કષનની સત્વતાના પાંધા જેને કાન છે અને ધ્યાન છે તે સામળી શકશે સૌ કોઇના કાન અને ધ્યાન ખેંચાય, અને સૌ કોઇ સામળનું થાય સમજનું થાય—મારી એ વિનીત પ્રાર્થના છે

મહાગુજરાતના પ્રતિભાવાન કવિઓ, સમય' ચેષ્ઠીનીપતિઓ અને સરકારસ્થાપીઓએ સંગીત-શા અને સંગીતશાસ્ત્ર ત કે જોઇએ તેનું ને જોઇએ તેટલું હજી મુખી ધ્યાન આપ્યું નથી થોડાક સંગીતરસિકોએ દૂકા કે ભાજા લેઓ લખ્યા છે, હામેનિયમ ગાઇડ કરતા ચલિયાતાં એવા થોડા પુખ્તકાનાં પ્રકાશન પણ થયા છે, કોઇ કોઇએ અભ્યાસ્યો કે વચ્ચે અભ્યાસે, વિચારે' કે

લુદીલુદી વ્યક્તિઓ જ છે ને ? દરેક રાગ રાગિણીના નોખા નોખા ભાવ અને નોખા નોખા રસ એ બધુંય વ્યક્તિવિદાસ જ કહી શકાય. આપણાં વાદ્યો, એની રચના, એનો નાદ એ બધું પણ સામુદાયિક તરવર રચાયેલું છે એમ નહિ કહી શકાય, છતાં, આપણો એ વ્યક્તિવિદાસ કંઈ દિશામાં, કેવા અને કેટલો સફળ થયો અને એણે શું સાધ્યું એ તપાસીશું તો એનો વાસ્તવિક ઉત્તર મળી રહેશે.

સહુ જાણે છે કે જગનમાંના વિવિધ દેશ અને વિવિધ જાતિનાં સંગીત, સાહિત્ય અને કલા એ એમનાં સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ છે. ‘દારઝન’ જેવી દ્વિદમમાં રજૂ થયેલું વન્ય જાતિનું-વન માનવોનું સંગીત એ સંસ્કૃતિની પ્રથમ અવસ્થામાં જીવતી પ્રજાનું પ્રતીક રજૂ કરે છે. હિદમાં પણ શૈલવાસી, વનવાસી, ગ્રામવાસી ને નગરવાસી પ્રજામા તે તે પ્રજાના સંસ્કારોની છાપ તેમનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલામાં મૂતરૂપે જણાય છે. અને એ ઉપરથી એ દેશે એ પ્રાન્તે કે એ જાતિએ સમ્પત્તાના કેટલા સોપાન વટાવ્યા હશે અને સંસ્કારિતાની કેવીક પ્રેરણા બીલી હશે એતું માપ નીકળી શકે છે. નગરજનોના જલ્સાઓ, ગ્રામજનતાના ભજનો અને બીલ કોળી કે દૂબળાઓના ઉત્સવો જેવાથી પણ આ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે સમજાશે, અને એ વાતને સિદ્ધ કરશે કે સંગીતમાં પણ ક્રમવિકાસ હોય છે દરેક પૂર્ણત્વને આરભાવસ્થા હોય છે જ. પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય સંગીત પણ આરભાવસ્થામાંથી જ ક્રમિક-વિકાસ પામતું આજની કક્ષા સુધી પહોંચ્યું છે, બિથોવન, મોઝાર્ટ, વાગ્નર, કે શોપાં જેવા મહાન સંગીતકારોની સંગીત-પ્રસાદી એ એમનો અમૂલ્ય વારસો છે. અને એને માટે એ પ્રજા યોગ્ય અભિમાન લઈ શકે છે ને લે છે. તેમ આપણે પણ આપણા પૂર્વાચાર્યોનો, રાગપ્રણેતા ઋષિઓનો, નારદ, ભરત, દત્તિલ, કોહલ આદિ પ્રાચીન સંગીત કાવીદોનો, તથા સારંગદેવ, અહોમલ પાશ્વરદેવ, વ્યંકટમખી. તેમ જ સ્વામી હરિદાસ, શ્રી ત્યાગરાજ, ઐજ બાબરા, તાનસેન વગેરે મહાન સંગીતાચાર્યોનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કરી શકીએ અને આદરથી પ્રણમીએ.

સંગીતના વ્યવસ્થિત ઇતિહાસના અભાવે બધાને કમવાર ઉદ્દેખ કરવો અધરો પડે, છતાં, આપણને મળેલો એમનો વારસો, આપણા રાગ અને રાગિણી, લાન અને રસ, એ બધુ ય આપણા મસ્તકને સદૈવ ગૌરવવતુ રાખવાને પર્વાસ છે, તેમ છતાં, કેટલાકે આપણા સંગીતને—જગતની પ્રાચીનતમ પ્રજ્ઞના સંગીતને આજે વીસમી સદીમા પણ આરભાવગ્રામા છે, એમ ઉચ્ચારવામા લજ્જા નથી પામતા હિન્દને જગત ડું સમક્ષ વગોવવાના ધણાય પ્રયત્નો થયા છે ને થાય છે એના આચાર વિચાર ધર્મ, સમ્યતા, સરકારિતા એ બધા પર ખૂબ પ્રહારો કરનામા આન્યા છે—આવે છે સંગીત પણ આની મીઠાઓથી મુક્ત ન રહ્યું એ દુખનો નિપય છે ધણાએને આની પ્રવૃત્તિઓ પાછગ રાજકીય રમત હોવાની ગધ આની છે અને રાજકીય રમત એ ગદામા ગદી વસ્તુ છે સાથે એ પણ એટલું જ સત્ય છે કે આવે સમયે જ આવા હીન પ્રહારોથી આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગી ઊઠે છે અને પુણ્યપ્રકાપ પ્રજ્વલ્લી ઊઠે છે અને એ જાગૃતિ અને પુણ્યપ્રકાપ અધારામા રહેલા આપણા અ કે સત્યો અને સ્વત્વોને પ્રકાશમા આણે છે મને નિશ્ચય છે કે આ જાગૃતિના મુગમા જ સ્વામી વિવેકાનંદ કે ગમતીય જોલો કાંઈ સંગીતનો બેખધારી હિન્દી સંગીતની આન્ધ' ઉચ્ચતા વિષય પાસે કણ્ઠાવશે

આપણી સંગીત જાદુનવીનું ઉગમસ્થાન, આપ' સંગીત સરિતાની જન્મોત્તરી, જગતના પ્રાચીનતમ, ઉચ્ચતમ અને કદાચ આદ્યતમ ત્રય અવા વેદોમા જ સાપડે છે આપણા સંગીતનાં બધાય બીજે સામગ્રાનમા મળી આવે છે પ્રાચીનકાળમા યદા વખતે વૈદિક ઋચાઓનું ગાન થતું ગીતરૂપ મન્ત્રો સામ કહેવાતા ગીતરૂપા મન્ત્રા સામાનિ એ પ્રાચીન વચનો એની પુષ્ટિ આપે છે જ સામગ્રાન કરનારા ઋત્વિજો આમગ કહેવાતા તેમ ગાયત્રી ઉપ્જિગ, ત્રિપુલ્લ, અનુપુલ્લ વગેરે છંદોનું ગાન કરનારા છંદોગ કહેવાતા મૂખ્ય ગાનાર ઉદ્ગાતા કહેવાતો અને તેના સહાયક અને સાથીને પ્રસ્તોતા અને પ્રતિહતાં એ શબ્દોથી

ઝોળખવામાં આવતા. યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા સમર્થ સ્મૃતિકારનું નામ જાહેરાતમાં સાંપડે છે. સામગાયન વખતે વીણા અને વેણુનું વાદન પણ સન્નિહિત હોય એમ જણાય છે. એ સંબંધમાં વિશેષ દરીકત સામસાહિતા, જોદોઅ ઉપનિષદ, તાંત્ર્ય બ્રાહ્મણ, નારદી શિક્ષા વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. તેમ જ વૈદિક ઋચાઓના ગાનપ્રસંગે સામગ ઋત્વિજ્ઞેએ કયા કયા સ્વરો લેવા, તેના પણ નિયમો જણાય છે.

उदात्ते निशाद गान्धारो
अनुदात्तं ऋषभं धैवतौ   અને
स्वरीति पङ्कज मध्यम् पंचम्

આમ સાત સ્વરોની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જે કે ગાનવીણા વિષે વિચાર કરતાં અને એ સંબંધના ઉલ્લેખો તપાસતાં સામગાન આરભમાં પાંચ ને છ સ્વરમાં જ થતું દર્શે એમ લાગે છે. આજની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પણ એમ કરે છે કે કાંઈ પણ રાગની આરંભાવસ્થા પાંચ સ્વરથી જ હોય છે. અને એ રીતે વેદ કાળમાં પણ આરંભમાં પાંચ, પછી છ અને ક્રમવિકાસે સાત સ્વર રૂઢ થયા હોય તો નવાઈ નહીં. કૃષ્ણ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ અને અતિસ્વાય,—એ સપ્ત યમો અથવા સપ્ત સ્વરો એ જ માનામાં ઉપયોગમાં લેવાના.

વેદકાળમાં તાલ્લુક વીણા, કાંડ વીણા, અલાણુ વીણા, કપિશિપ વીણા, વાણુ વગેરે અઘ્રાટી વાદ્યો તેમ જ દુંદુભિ, દ્રવ્ય, કેતુમન વિષગોત્રી વગેરે આમડેમટ્યાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તથા વેણુ, તૃણ્ય, ગોધા, નાળી, નારિકા, ભારધૂની વગેરે પુંકંથી વગાડી શકાય તેવાં વાદ્યોની નામાવલિ જરૂર છે.

હિન્દના અનેક વાર થયેલા પ્રવાસને લીધે જ્યાંથી સા મ ગા ન સંબંધે અને ગ્રાચીન પ્રણાલિકા સંબંધે મૌખિક અને ગ્રંથીકત જે જે માહિતી મળી એ બધાંનો સાર કાઢતાં પણ એજ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આપણું આય સંગીત બહુ ગ્રાચીન અને અતીત

કાળથી ચાનતું આવેતું છે અને ક્રમવિકાસના નિયમે એમા અનેકગણો વિભાસ થતો રહ્યો છે-યથો છે

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર એ નિકસિત અનુસ્થાન એક સંગીત શાસ્ત્ર છે ગદ્ય પદ્ય અને ભલિનય એ ત્રણેમના યોગ્ય વિભાસ વગર નાટ્યસમ્યા નિર્માણુ થઈ શકે નહિ ભરતના કાળ પદ્ય ત અનેક ઢોંધોમા વિકાસ પામીને નાટ્યકના નિયમમજ્જ કુનામા આવે એટલી કલાએ પહોંચી ગઈ હતી, એ ભરતમુનિના નાટ્યમયથી સિદ્ધ થાય છે ભરતમુનિનો એ મથ મુખ્યત્વે નાટ્યમથ છે છતાં સંગીતશાસ્ત્રને માટે પણ ઉત્તમ મથોમા એ સનથી પ્રાચીન પ્રમાણુ મથ છે રત્નાકર, પારિજાત, દપણુ, મકર દ, ચતુરદ્વી, પ્રકાશિકા, વગેરે બારમી સદી પછીના મથોમા ભરતનો જ આધાર લેનામા આવ્યો છે અને ભરતનો કાળ ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી આગળ આણી શકાય તેમ નથી ભાષાશાસ્ત્રીઓ, ભરતમુનિનો કાળ વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનીની પૂર્વે મૂકે છે

સામજાન, યજ્ઞાન, જાતિગાન, વગેરે વહ્તિમા પણ ક્રમ-વિકાસન રથાન છે જ ભાષા, સસ્કાર ધર્મ અને આચાર વગેરેમા કાળક્રમે ફેરફાર થતા તેની અક્ષર સંગીન પર પણ થઈ હો, અને ક્રમશઃ આજે જે રાગમાન મવાય છે તેનો વિકાસ થયો હશે

રાગમાનન પ્રચાર પામ્યા પછી પણ તેમા પુરુષ રાગ, સ્ત્રી રાગિણી, અને નપુસક રાગોનુ વગીકરણ થયેલું જોનામા આવે છે તેમ જ રાગોને માટે નકતુઓ અને સમય પણ નિશ્ચિત કરવામા આયા છે

બારમી સદી પછીના લગભગ બધા જ મથોમે ભરતની સ્વર પરપરા અને બારીશ શ્રુતિસ્થાનોની પર પગ જાગરવાની કિમ્મદુના એ પ્રાચીન પરપરાને વળમી રહેવાની કાગજી ગળી છે આધુનિક મથનેબકોમા પણ એ નિરોઢીક ઠીક ચર્ચા ચાલી છે અને ચાલે છે જેમણે ભરતમુનિની બારીશ શ્રુતિની પગપાને ઉપેક્ષી છે એવા મથકારોના મથ બહુ થોડા કાગમા મૃત્યુ વગરના થઈ પડે, એમા સંદેહ નથી

ભરત મુનિની એ શ્રુતિવ્યવસ્થાને આપણે પણ દૃઢાણુમાં જોવી પડશે. કારણ એ જાણ્યા વિના, સમજ્યા વિના, ઉકેલ્યા વિના સંગીતનું બધું જ્ઞાન બ્યર્થ થઈ પડશે એ સંજોગથી મ્હારે નિરીક્ષણ, અધ્યયન અને સંશોધન મારે આપની સમક્ષ દૃઢાણુમાં પણ મૂકી દેવું જોઈએ.

આપણું સંગીત નૈસર્ગિક સ્વરસંગીત પર રચાયેલું છે. આ તપોભૂમિના ઋષિઓએ એકાન્ત ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસનથી પ્રકૃતિમાંથી જે સ્વરદર્શન કયું એના પરથી જ આપણા સંગીતનું સર્જન થયું છે. નૈસર્ગિક સ્વરસંપત્તિ પર રચાયેલું હિન્દી સંગીત નિર્સર્ગની માથે વધુ સંવાદ સાથે છે, વધુ તાદાત્મ્ય પામે છે, એ નિર્વિવાદ છે. અતરના મૃદ સંવેદન-ભાવેભિન્ન સ્વાભાવિક સ્પન્ન એ નૈસર્ગિક સ્વરસંવાદથી ગતિમાન બને છે. એક અંતરનું સંવેદન બીજા અંતરને સ્પર્શે અને એ ધમકી ઊડે વીણા, સનાર, કે દિનગ્યાના ઉપરના તારના ઝણકાર સાથે નીચેના તકના તારો ઝણઝણી રહે એવી રીતે આપણા નૈસર્ગિક સ્વરો સાથે જોમાં અનુરણન રહેલું છે એવી દરેક વસ્તુઓ એ નૈસર્ગિક નાદ સાથે સંવાદના પડથી પાડે છે. એના મિલનમાં જેમ આનંદ છે તેમ સ્વરોના સંવાદમાંયે આનંદ છે અને એ અંગમિલનના ધોરણ પર, સ્વસંવાદના પાયા પર જ આપણા સંગીતની લવ્યતા ઊભી છે. પડ્જ પચમ ભાવ, પડ્જ મધ્યમ ભાવ અને પડ્જ ગાંધાર ભાવ એ ત્રિપુટીનું સંવાદિત્વ અને અનુવાદિત્વ સાધવું એ આપણા સંગીતનું મૂળતત્ત્વ છે. કહેવાય છે કે પાશ્ચિમાત્યોની Harmony પણ સ્વરસંવાદના તત્ત્વ પર રચાયેલી છે, છતાં એમની Harmony માં સંપૂર્ણ સ્વસંવાદ કેવી રીતે જળવાય છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્યાંના પડિતો તન્કથી મળ્યો નથી. દરેક નાદનો સંવાદાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રત્યેક નાદનો પડ્જ પચમ ભાવે અને પડ્જ મધ્યમ ભાવે સંવાદ અને પડ્જ ગાંધાર ભાવે અનુવાદી સ્વર મેળવવા જોઈએ, અને તેમ કરવું હોય તો પશ્ચિમના પડિતોએ એક સંપત્તિમાં ૨૨ નાદ સ્વીકારવા પડશે અને એ ૨૨ નાદ જે

આપણે ત્યાં શ્રુતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એને અપનવના પંથો અને ૨૨ શ્રુતિ એ દિન્દતો વાગ્યો છે, દિન્દી સગીનનું આદ્ય ધન કે અને એ ૨૨ નાદોને શોધ્યાને ઓઝામા ઓઝા કાળ ગણિયે તો પણ ઇ સ પૂર્વ ૫૦૦ વર્ષથી આગળ આગળી શમય એમ નથી આ બધું નિચારતા, નિશ્ચે નાદ શાસ્ત્રની બામનમા હીંદ પાસે " શિષ્ય સ્તેહ શાધિમામ્ ત્વા પ્રપન્નમ કીંતે નમતુ પડશે

એ ૨૨ શ્રુતિની નાદવ્યવસ્થા, દૃકમા સમગ્રની જાઉં જો કે સામાન્ય જનતાને એ કાગળાભયુ લાગશે છતાં, ધીરજ રાખીને ના શાસ્ત્રના એ કોપડાન ઉકેલવો આવશ્યક છે

નાદશાસ્ત્ર ધણુજ સૂક્ષ્મ છે ગ્લિષ્ટ પણ છે અત્ત્મ સુધી ભરત, કોહલ દત્તિલ, સારંગધર, અહોનન, રામામાલ્ય, વ્યમ્તમખી વગેરે પૂર્વાચાર્યો લગભગ એ દગ્ગર વર્ષથી આજ સુધી નાદશાસ્ત્રના કોપડાને દરેક જણુ પોતાની રીતે સમજતો આ યો છે ને સમજાવતો આ યો છે એ પ્રાચીન ગ્રંથગ્રંથોની નાદવ્યાખ્યા અને શ્રુતિવ્યવસ્થા તેમ જ સ્વર સ્થાન સમજવા અને સમજાવવા માટે હાલના કેટલાં પત્રોએ પણ યથાભ્યાસ તથા યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો છે

મોગય સમય પડીના અધિકાર યુગમા જે ગ્રંથોનો નાશ થયો જેને અભાવે ૨૨ શ્રુતિની પ્રાચીન નાદ વ્યવસ્થા પર જે અધાર પછેડો આવી પડ્યો, જેનાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન કડી જોડાનું અશક્ય બન્યું જેની ગ્રંથોના નાદ પ્રકરણને સમજવું અને ઉકેલવું અધુરું થઈ પડ્યું છતાં, સતત અભ્યાસ અને લબ્ધ-ગ્રંથોના વારવાર પરિચીનથી હવે એ અણુ-ઉકેલ કોપડો લગભગ પૂર્ણ-ઉકેલની અવસ્થામા આવી રહ્યો છે કેન્સાક અનભ્યાસીઓ શ્રુતિની સ્વર વ્યવસ્થાની ગૂચ્છમાથી છટકવાને માટે એ સમકમા ૧૨ નાદ માનવાનો માગ જતાવે છે પરંતુ, વ્યવહારમા ગાયક-નાદક જે સ્વરોનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરે છે, જે નાદ વગર આપણા શરીરની વાસ્તવિક અસર મૂક્યમ જાવના તિગેદિન થવાનો સંભવ છે એવા એ નાદોને કે જે પ્રાચીન પરપગથી ઉપયોગમા લેવામા આન્યા છે, એની પ્રાચીનોની લવના સમા નાગોનો સત્તર ત્યાગ કરવો

એ પરપગલિમાનીને તેમજ શાસ્ત્ર સાથે અબાધિત સંબંધ જાળવી રાખવાની વૃત્તિવાળાઓને કેમ સ્વીકાર્ય થઈ શકે ? ઉપરાંત—આપણું રાષ્ટ્રીય આરમ્ભના અને આર્ય—અરેકૃતિનો વારસો જેને માટે આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ અને જગતમાં ઊંચું મરતક રાખી શકીએ એવા આ સ્વરજ્ઞાનને કેમ જ નિલાંજલિ આપી શકાય ? જગતમાં Dorian Scale, Phythosorian Scale, Tempered Scale, વગેરે સ્વરસપ્તકો પોતાનું સ્થાન જાળવી રહ્યાં હોય તે આપણે સદીઓથી ચાલી આવેલા Aryan Scale ને જાળવી રાખવા જેટલું સલાહિમાન પાશુ ન રાખી શકીએ ?

આપણી ૨૨ શ્રુતિઓ સ્વરસંવાદ પર સ્વાયંત્રી છે સા-પ લાવ અને સા-મ લાવ એ નાદોના સ્વરસંવાદ મૂલ્યને છે પ્રત્યેક સ્વરને, પ્રત્યેક નાદને, પ્રત્યેક શ્રુતિને જાણવાને માટે તેનું સંપૂર્ણત્વ અને શુદ્ધત્વ સમજવાને માટે એ સવાદલાવ જાણવું અવશ્યક છે. અને એ પડ્જ પંચમ અને પડ્જ મધ્યમ લાવને આપણે ત્યાં પડ્જગ્રામ અને મધ્યમગ્રામથી જોળખવામા આવે છે. સંગીત રત્નાકરોદિગ્રંથોએ પડ્જ ગ્રામની સ્વરવ્યવસ્થા બતાવતાં કહ્યું છે કે—

પડ્જ પંચમભાવેન પડ્જે જ્ઞેયા સ્વરા વુદ્ધૈઃ । આ શ્લોક અને સાત સ્વરોમાં વહેચાયેલી ૨૨ શ્રુતિઓ નો શ્લોક

ચતુશ્ચતુશ્ચતુશ્ચૈવ પડ્જ મધ્યમ પંચમઃ

દ્વે દ્વે નિપાદ ગાંધારૌ ત્રિસ્રી રિપમ ધૈવતૌ ।

એ શ્લોકોને તપાસતાં સા સાથે પંચમનો સવાદ, ઋષભ સાથે ધૈવતનો સવાદ ગાંધાર સાથે નિપાદનો તથા મધ્યમ સાથે પડ્જનો સવાદ સાધ્યો છે. એ જ રીતે પડ્જ મધ્યમ લાવે મધ્યમગ્રામની રચના છે.

એક સપ્તકમાં ૧૨ નાદ માનનારા પડ્જ પંચમ ભાવે ન એ શ્લોકનો વિપરિત અર્થ કરે છે, અને એ રીતે પોતાના મનનું પ્રતિપાદન ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સા સાથે ૫, ૫ સાથે તેનો ૫ ઋષભ, ઋષભને સા કલ્પતાં તેના પંચમ તરીકે ધૈવત,

ધૈવત સાથે ગાધાર, ગાધાર સાથે નિપાદ, નિપાદ સાથે મધ્યમ તિવ્ર, તિવ્ર મધ્યમ સાથે ઋષભ કોમલ, કોમલ ઋષભ સાથે કોમલ ધૈવત, કોમલ ધૈવત સાથે કોમલ ગાધાર, કોમલ ગાધાર સાથે કોમલ નિપાદ અને કોમલ નિપાદ સાથે શુદ્ધ મધ્યમ અને અન્તે શુદ્ધ મધ્યમ સાથે ધૃજ્જ આ પ્રમાણે આપુ જે સ્વરચક્ર રચાય છે અને એ ક્રમે જે નાર નાસ્થાન ઉદ્ભવે છે, એ બાર નાદોને સ્ત્રીમરનાને કેટલાકો લનામણુ કરે છે, પરંતુ મગ્ગસવાદની દૃષ્ટિએ એ સ્વરચક્રમા ઘણી ઉણપો ગ્રહેતી છે, સ્વર-સનાદની દૃષ્ટિએ જે અશુદ્ધિઓ રહે છે, એ અપૂર્ણતાઓ અને અશુદ્ધિઓ એક સત્તમ્મા ૩૨ નાદ સ્ત્રીકાર્યાં પગર ઉકેતી ચકાવી નથી ! ચકાવાની નથી

ધારો કે ધૃજ્જની ૨૪૦ આદોલન સંખ્યા છે, એ સંખ્યાને માનીને ૧૨ નાદોને ગોઠવવા માગીએ તો ચરઆતમા ધૃજ્જ પચમ ભાવે ૩૬૦ આદોલનનો પચમ ૨૪૦ ના ધૃજ્જ સાથે સવાદ સાધશે અને ૩૬૦ ના પચમ સાથે ૨૭૦ નો ઋષભ સવાદ કરે અને એ ૨૭૦ ના એ ઋષભ સાથે ૪૦૫ નો જ ધૈવત સવાદ કરી શકે, અને એ ક્રમે ૪૦૫ ના ધૈવત સાથે ૩૦૩ ૩/૪ નો ગાધાર સવાદ સાથે નાદબ્યવસ્થાની જે પ્રથમ મૂલ્ય આવે છે તે આ ગાધારે જોખી કરી છે આંગન કે હાર્મોનિયમ એ સમકતા ૧૨ નાદોના સિદ્ધાંત (Theory) પ્રમાણે મળવેલા હોવાથી અગાઉ જણાવેલ એવી સર્વ અવસ્થામા ગાધાર ૩૦૩ ૩/૪ આદોલનનો જ ધ્વનિત થાય. પરંતુ, સ્વરોનું સંપૂર્ણ સ્વચાલિત આધાર હોય, જળવવુ હોય, અને એ જળવવુ જ જોષએ-તો તબ્બૂર તથા પીણા જેવા અનુરણનવાળા કોઈ પણ વાદ્ય નાદમાથી જે સ્વયંભૂરે ગાધાર ધ્વનિત થાય છે એ જ નૈસર્ગિક ગાધાર સવાદી તરવોતી દૃષ્ટિએ અત્યંત આશ્ચર્યક છે અને નાદશાસ્ત્રવેદાઓ એ નૈસર્ગિક ગાધારના ૩૦૦ આદોલન માને છે અને એ ૩૦૦ આદોલનનો ગાધાર આપણે સ્ત્રીમરીએ તો એની સાથે ધૃજ્જ-મધ્યમ ભાવે ૪૦૦ નો ધૈવત અને ધૃજ્જ-પચમ ભાવે ૪૫ નો નિપાદ સવાદ સાથે જે ૪૮૦ નો ધૈવત ને ૪૫૦ નો નિપાદ

સ્વીકારીએ તો, ૨૭૦ ના ઋપલ સાથે પંચમ ભાવે સંવાદ કરતા ૪૦૫ ના ધેવતનુ શું થાય ? નાદશાસ્ત્રની આ બધી ગૂંચો ત્યાં સુધી ઉકેલવી અસંભવિત છે, જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ કણુપ્રત્યયથી પડ્ગ પંચમ ને પડ્ગ મધ્યમ ભાવે પ્રત્યેક નાદનો સંવાદ સંધાય નહીં. આપણા પૂર્વાચાર્યાએ એ ગૂંચ ઉકેલવાને માટે ૪ એક સપ્તકમાં ૨૨ નાદ સ્વીકાર્યા છે.

એ ૨૨ શ્રુતિઓના પડ્ગ પંચમ ભાવે અને પડ્ગ મધ્યમ ભાવે થતા પરસ્પર સંવાદ દૃકમાં જણાવી જાઉં. આવા મહત્ત્વ વિષયને દૃક વિવેચનમાં વિહંગમ દષ્ટિથી અવલોકવું એ લગભગ અશક્ય છે. છતાં, વિશ્વના સંગીતમાં નાદશાસ્ત્રની દષ્ટિએ હિંદનો કેટલો મહાન ફાળો છે, એ થોડું ધણુએ સમજાવ્યું એટલા માટે આ પ્રવચનમાં એના અલ્પ ઉલ્લેખની આવશ્યકતા માની છે.

એ બાવીશો નાદોને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. એ શ્રુતિઓના નામ નીચે મુજબ છે.

૧ તીવ્રા	૧૨ પ્રીતિ
૨ કુમુદવતી	૧૩ મારગની
૩ મન્દા	૧૪ ક્ષિતી
૪ હ્રદોવતી-	૧૫ રકતા
૫ દયાવતી	૧૬ સદિપિની
૬ રજની	૧૭ આલાપિની
૭ રક્તિકા	૧૮ મદન્તી
૮ રૌદ્રી	૧૯ રૌહિણી
૯ ક્રોધી	૨૦ રમ્યા
૧૦ વજ્રિકા	૧ ઉગ્રા
૧૧ પ્રસારિણી	૨૨ ક્ષૌભિણી

પદ્મ પત્રમ ભાવે ૨૭ શ્રુતિઓનો સવાદ -

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સવાદ પદ્મ પત્રમ ભાવે ૩/૨ ની ગણતરીએ થાય છે

શ્રુતિ નામ	આદાલત સંખ્યા	સવાદી શ્રુતિ	આદાલત સંખ્યા
૧ જન્દોત્તિ	૨૪૦	આવાપિની	૩૬૦
૨ આનાપિની	૩૬૦	રૈદ્રી	૨૭૦
૩ રૈદ્રી	૨૮૦	ઉગ્રા	૪૦૫
૪ ઉગ્રા	૪૦૫	પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪
૫ પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪	મદા	૪૫૫ ૫/૮
૬ મદા	૪૫૫ ૫/૮	સદિપિની	૩૫૫ ૫/૮
૭ સદિપિની	૩૫૫ ૫/૮	ગકિતકા	૨૬૬ ૨/૩
૮ રકિતકા	૨૬૬ ૨/૩	ગમ્યા	૪૦૦
૯ ગમ્યા	૪૦૦	પ્રસારિણી	૩૦૦
૧૦ પ્રસારિણી	૩૦૦	કુમુદતિ	૪૫૦
૧૧ કુમુદતિ	૪૫૦	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	ગળની	૨૫૬
૧૩ ગળની	૨૫૬	રોહિણી	૩૮૪
૧૪ રોહિણી	૩૮૪	વળિકા	૨૮૮
૧૫ વળિકા	૨૮૮	તીવા	૪૩૨
૧૬ તીવા	૪૩૨	દિતિ	૩૩૭ ૨/૩
૧૭ દિતિ	૩૩૭ ૨/૩	દયાવતિ	૨૫૨ ૬/૬
૧૮ દયાવતિ	૨૫૨ ૬/૬	મદન્તી	૩૭૯ ૨/૩
૧૯ મદન્તી	૩૭૯ ૨/૩	કોધી	૨૮૪ ૪
૨૦ કોધી	૨૮૪ ૪	ક્ષોભિણી	૪૨૬ ૩/૬
૨૧ ક્ષોભિણી	૪૨૬ ૩/૬	માજની	૩૨૦
૨૨ માજની	૩૨૦	જોતની	૨૪૦

પૃ. ૫૭ મધ્યમ ભાગે ૨૨ શ્રુતિઓનો સંવાદ:—

નીચે જણાવેલ શ્રુતિઓનો સંવાદ પૃ. ૫૭-મધ્યમ ભાગે ૫ ની ગણતરીએ થાય છે.

શ્રુતિ નામ	આંદોલન સંખ્યા	શ્રુતિ સંખ્યા	આંદોલન સંખ્યા
૧ છદોવતિ	૨૪૦	માજનિ	૩૨૦
૨ માજનિ	૩૨	ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩
૩ ક્ષોભિણિ	૪૨૬ ૨/૩	ક્રોધી	૨૮૪ ૧/૬
૪ ક્રોધિ	૨૮૪ ૧/૬	મદન્તી	૩૭૯ ૩/૪
૫ મદન્તી	૩૭૯ ૩/૪	દયાવતી	૨૫૨ ૬/૬
૬ દયાવતી	૨૫૨ ૬/૬	ક્ષિતિ	૩૩૭ ૫/૬
૭ ક્ષિતિ	૩૩૭ ૫/૬	તીવ્રા	૪૩૨
૮ તીવ્રા	૪૩૨	વન્જિકા	૨૮૮
૯ વન્જિકા	૨૮૮	રોહિણિ	૩૮૪
૧૦ રોહિણિ	૩૮૪	રજની	૨૫૬
૧૧ રજની	૨૫૬	રક્તા	૩૪૧ ૧/૩
૧૨ રક્તા	૩૪૧ ૧/૩	કુમુદતિ	૪૫૦
૧૩ કુમુદતી	૪૫૦	પ્રસારીણિ	૩૦૦
૧૪ પ્રસારીણિ	૩૦૦	રમ્યા	૪૦૦
૧૫ રમ્યા	૪૦૦	રક્તિકા	૨૬૬ ૩/૪
૧૬ રક્તિકા	૨૬૬ ૩/૪	સંદીપિનિ	૩૫૫ ૫/૬
૧૭ સંદીપિનિ	૩૫૫ ૫/૬	મન્દા	૪૫૫ ૫/૮
૧૮ મન્દા	૪૫૫ ૫/૮	પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪
૧૯ પ્રીતિ	૩૦૩ ૩/૪	ઉગ્રા	૪૦૫
૨૦ ઉગ્રા	૪૦૫	રૌદ્રી	૨૭૦
૨૧ રૌદ્રી	૨૭૦	આલાપીનિ	૩૬૦
૨૨ આલાપીનિ	૩૬૦	છન્દોવતિ	૨૪૦

રિવેચનના નાણા લખાયા આ સમઘીની ટેડીના માનને
મારે લખાઈથી ડાહી પડે છે છતાં આટલા રિવેચનથી
પણ મમજી સમને કે આપણુ સગીત નૈર્મલિક અને સપૂર્ણ
એ । રસવાદ ઉપર ચાલેયુ છે અને મુદ્દમ નિર્ગીતો
દેખાયા વિના નહીં હું કે એ નૈર્મલિક રસનાં
જીવનના મવાદ સથે કેટલો પ્રાકૃતિક સમઘ છે અતરની
ભિમિઓ નૈર્મલિક રામા આપ મગીત વધુમા વધુ પૂજાત્વને પામ્યુ
છે એવી માન્યતા ધરાવનારઓને આ રસનાંની ગ્યના પ્રમત
પુષ્ટિ આપે છે અને આત્મગારના નેરાને પ્રેરે છે

દરે આપણે ગગ અને ગગીનીઓના થો । ૩ । શ્રી ૬ ૭ એ

૬ જાણુ છું કે મગીતને અને સગીતના ભાવોને સમજની
ભાનામા મૂલ્ય એ કેટલું મુશ્કેલ મમ છે । હવેની ભાવના વ્યક્ત
કે રામા આપણને ધણીયાર વાણી અપગ લાગે કે સગીતના
ભાવો વ્યક્ત કરના પણ ભાગની મોન ખતી જાય છે અમે સ્વયં
ભાવામા ખોનનાની-જાનાની પ્રેરના જગાડે છે વક્તા અને ગ્રોતા
ઉભપને એ વગર કઈ અધુરું અને ઉણુ ઉણુ લાગ્યા કરે છે
એ ઉણુપ ગાંધને જ પૂછી હી, અને જ્યાં સુધી હું ગાંધ નહિ
ત્યાં સુધી જે ગગ કે મગીતીનું રૂપચરન મારે જગાયુ છે તે
કેમ દારી સમજે ? માન રસગા અપરો ખોની જાડે એવી મધ
રાગનું રસપ ડીલું થઈ શકે ? પુરુષ ગગ અમી મગીતી એ
જાંધાના ચિત્રો વિના આપે સાભાલ્યુ દરે દહાય જોયા પગુ તાપ,
પણ મદારે તો એ ગગોનું પુરુષન અને મગીતીનું સ્ત્રીન
સ્વરોમાં જ જાનેખનું છે-એજાખાવનું છે અને તે આમ આગીગમના
અક્ષરો ખોની જ વાળી જ સમજની સમય, મારે માનુ જ થુ
સાભાળા ધ્યાન પૂર્વક અવસરિ.—

મા, મ—મ ગિંડડડ સા ગ મ પેંડડડ સા-નિ પેંડડ
પ મ ગિંડડડ મા િં સા નિ સા, પેંડડડ સા નિ સા
ગ મ પડડપ, પ પ મ મ ગિંડડડિંડડ સા

જોયું આ લૈરવનુ સ્વરસ્વરૂપ ? મધ્યમ સ્વરને અશત્રુ આપવાથી અને મધ્યમથી ગંભીર મીડ સાથે ઋષભ પર ઉત્તરવાથી રાગનુ પુરુષોચિત ગાંભીર્ય તેમજ ઋષભને વારંવાર ગાધારના આદોલન આપીને ઉચ્ચારવાથી લૈરવનુ ભીષણત્વ પ્રગટ થાય છે ? મારી શરમે હા ન લજીશો ! અંતર સ્વીકારે તો જ કબુલજો !

અને આ ગૈરીને જુઓ ! એ કેવી રમનિયાળ મુગ્ધા લાગે છે !

સા, રિંસારિં નિસાનિ, સારિંગ, મગરિંગ, મગરિંસા,
રિંનિસાનિ, ધંનિરિંગ, સારિંનિસ, ધંપધંમપ,
મગમરિંગ, પધંનિસા, રિંસારિંનિસાનિ, ધંપધંમપ
મગમરિંગ, સારિંસારિંનિ, સારિંગ, રિંસારિંનિસા.

જોધને ગૈરીને ? લાગે છે, કાષ્ઠ ઉછળતી ખાળા જેવી ! હજુ તો એને જીવનની ગભીરતા સ્પર્શી જ નથી. હજુ તો એ કલ્પનામાં જાણે વિહરે છે, સ્વપ્નમાં કલ્લોલ કરે છે. હસે છે, ઉઠે છે, ખેસે છે, ફૂટે છે, જીવનના તરંગો જાણે હિલોળે ચડ્યા ! સાંભળો, ફરી ફરીને સાંભળો અને વિચારી જુઓ કે ગૈરીનું મારું આ નમ્ર દર્શન સત્ય છે !

અને આ જોગી !

સા, સારિં, મપધં—સારિં, સાંનિધં—, પમગરિં,
સા રિંમ, પધં, પ-મ-ગ-રિં,સા.

કેવી કરુણ કામળ છે ! એને સાંભળીને કોનું અંતર દ્રવી નહિ ઊઠે ! ઘણી વાર જ્યારે જ્યારે એને ગાઉ છું ત્યારે ત્યારે જાણે ખૂબ રડી લઇએ, ભર્યાં ભર્યાં આંસુડા ઠલવી લઇએ, હૈયાનો ભાર હળવો કરીએ; અંતરમાં કંઈક એવું અણુ-ઉકેલ સંવેદન જગવે છે એ.

વગીશ્વરી (બાગેસરી) ને તો આપે સૌએ સાલગી હશે !
પણ મારી બાગેસરી ન્યારી છે હો ! મેં તો એને જ્યારે જ્યારે જોઈ છે
ત્યારે ત્યારે એ સ્વદીવા પ્રોપિતપતિકાની પાપલો મૂકે બીજાની જ
દેખાઈ છે જાણે એ હમણા જ રડી ચૂકી હશે

સાલજો સાલજો સનમને એ કંઈ કહી રહી છે શી
વંદનાની વાર્તા માડી હશે એણે ? શા વીતકે વેળુ એ લગતી હશે !

[અત્રે પડિતજીએ બાગેસરીના ૨૨-આત્માપોમા વિનાપીને કહ્યું
કે] વિગ્રહનું દુઃખ જ એવું છે કે હૈયું તડપી રહે, અતઃ વનોવાઈ
જાય, આત્મા કલ્પાન કરી બિડે બાગેસરીના આ આત્માપોમા કેદનો
કરુણ વિનાપ ભર્યો છે ? વ્યાકુળતા જાણે ઉભરાઈ ચાલી ! દિનના
એ દહં છે આત્માના એ રુદન છે કે'ક અનુભવી જ એ ઝીંટી
શકે અને સાતન આપી શકે

અને આ ગદી મારી પ્રિયનમા ટોડી એ પ્રાંઠા કેવી નિરહ
જવા છે બાગેસરી કરતા એની દયા નિરાળી જ છે બાગેસરી
કંઈ પ્રિયન્ધ નવોળ અને વાસકસજ્જનને મળતી લાગે છે ત્યારે
ટોડી પ્રાંઠા પ્રોપિતપતિકા જણાય છે પાત્રીસથી એની ઉમર
નાની નહીં હોય-વિરહિણીની જવાબો એમા ભડકો નથી અદર ને
અદર એ ધૂમાયા કરે છે એકાંતમા બેસી એ પ્રાંઠા આસુ સારે
છે મન્દ્ર નિપાદ અને મધ્ય મધ્યમ ઉપર ન્યાસ કરતા એ
સ્વરો આશાનતુ જાણે તૂટી ગયો હોય જન જાણે જાણી ગયું
રોય એવો દહંમય નિશ્વાસ સંભળાવે છે ! ભારે દેવે સંભળે જતી
એની અસલ વેદનાના પડખા આ સ્વરોમા સંભળાય છે ?

[અત્રે પડિતજીએ ટોડીને આત્માપી ત્યારે એ વિશ્વાપથી આખા
જનમડલમા કરુણાની ધેરી જાણ જણાઈ ગઈ હતી સદુના દેવા રડી
ઉઠ્યા હતા અને પડિતજીની આખો પણ આસુથી તરંગોળ થઈ ગઈ
હતી]

એક એક રાગ અને એક એક ગમિણી એક એક
સ્વરકાંડ છે ધીર ગબીગ, અને પ્રિય વયરમ, દગ્ગારી-કાનડો, ચચત,
ઉદામ અને ઉજળતા યુવાન સમો અગ્રણો, શાંત અને આરત ભર્યો
માતકસ, તીખાવીર જેવો હીડાલ, પ્રકુલ અને ઉત્સાહ પ્રેમક મહાર;

દ્રાષ્ટવાગ નવલી નવાઠા સગી વચ્ચે દેખાતી તો દ્રાષ્ટવાગ ધીરા ડગલો ભરતી ભક્તીની ભરવી, સાથે સંગીત સન્નેલી નખાણી કાળોશ, કંડાણા ડૂબી અશ્રુભીની નીલાગરી, અને એવા બધાય નમે અને ગમીણીઓ નાખા નોખા ચર-કાચો જ છે ને !

આ થોડા અા દ્રાણમાં દર્શાવતાં અગ્નિત્રોથી આપ કહી શકો કે મનુષ્યો અનિ મૂલ્ય અંતર કિમિઓને આત્માની પ્રવાહિત ભાવ લટરીઓને, આ ચર કાચો-દેવી મુનિમત રીને ખડી કરે છે ? કિમિઓને મૂન દરેપ આપવું, ભાવનાઓને અભિવ્યક્ત કરવી એનું નામ જ ગગ . એનું નામ જ કલા.

સ્વરભાવ અને રાગસમાં રૂપવુ અને ળીગતને તરબોળવા એનું નામ જ સંગીત સગીત-કલાનો એ જ હવનધર્મ-ભાવનાના નિમજ્જ માં આત્મમ્ય અનુભવવુ અને સત્યમ્ શિવમ્ મુન્દમ્ ને પામવુ એ જ કલા માત્રનું ધ્યેય ! આટલું સમગ્રતા પછી કલા કલા માટે કે કલા હવન માટે એ પ્રશ્નના ઉદ્ભવની જરૂર ગેરે ?

ગગ અને રાગિણીઓના આ દૃંશ વિવેચનથી અને એના અર્થ સ્પર્શનથી એટલુ તો સમગ્રતા વિના નહિ જ રહે કે દિન્દી સગીત એ વ્યક્તિગત વિદ્યાસ હોવા છતાં એજો ભાવનાનુ કેટલુ વિશળ વિશ્વ આવરી લીધુ છે ! અને કેટલાં રસ ! ઉંડાણ માપ્યાં છે !

ભારતીય સગીતની એમાં જ વિશેષતા છે. એમાં જ એનુ આર્થત્વ છે. વિશ્વન સગીતમા એટલા માટે જ એ ઉચ્ચ મન્તકે ઊભી શકે છે. સર હેન્રી યુડ (Composer & Conductor B. B. C.) સી-ઓરા આલેક્સે (Principal, Royal, Acedam of Music, Rome) ગ્રેટી પીય (Great Pianist) જેવા પાશ્ચાત્ય સગીતજ્ઞોએ એટલા જ માટે એને અગાધ ક્યુ. અને એમાંથી પોતાના સગીતને અજવાળવા ભારતીય સંગીતના થોડા રજકણ મારી પાસે માગ્યા. મેળવ્યા અને અપનાવ્યા તે એટલા જ માટે !

ગુજરાતના સંગ્રહારી વર્ગે આ બધું ધ્યાનમા લઈને પણ આ દેવી વિદ્યાના ધાવણ ધાવવાની જરૂર છે સંગ્રહારી વર્ગે સશોધન

દૃષ્ટિથી પણ આ ક્ષેત્રને ખડતુ જોઈએ મુઝાઈ જેવી ગ્રાન્ડ વેટિન વિદ્યાપીઠ (Bombay University) સરચમા સંગીતનો નવેરા કરાવાને પ્રયાસો થાય છે અત્યાર સુધી સંગીતને મનરંજનનું જ સાધન માનનામા આવ્યું છે પરંતુ અગોધકો પોતાના કાય મા એવી કદાએ પટોની જાય ? મુઝાઈ વિદ્યાપીઠને સંગીતને અપનાવના માટે બાધ્ય થયું પડે અને અત્યાગ સુધી ફુલંદા સેનના માટે પરતાનું પડે એટલું કાય ક્ષેત્ર આ નિયમમા વલુસ્પરશ્ય પડી ગયું છે

આપણે રાગોને રાગ અને રસની દૃષ્ટિએ જોયા તે ઉપરાંત મરોની ઓ ગગોની રારીગ અને મન ઉપરની અસર પણ અન્યોક્તા જેવી છે એવા માણુમોને હું જાણુ છું-જેમને અમુક રાગ અતિ પ્રિય હોય છે તે અમુક ગગ અળખામણા લેય છે કાચીની જનતાના પરિચિત અને મેનાલાવે કના અને કનાધારનું દાસત્વ ગીકાગનાર શ્રી જગજનનાસ ગણુના માનકૌસ રાગથી એટલા ભડકે છે ? એ રાગ શરૂ થતા જ એ મહેરીન છોડી નારી જાય છે-ત્યારે ખીજી બાજુ પગમ શ્રધ્ધેય પૂજ્યપાદ પતિ મદનમોહન માનનિયાજીએ મારી પામે શ્રમિત અવસ્થામા તમેશા જ માનકૌસ સાબળરાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે ઓ મરો આ સ્વાનુભવ છે કે માનકૌસ સાબળીને પોતાનો અકાગિયાઓનો થાક એમણે ઉતાર્યા છે મોજનના રસનું જેમ રુચિરેચિત છે તેમ ગગ ગગિણીના આધ્યક્ષ સબધમા પણ મિત રુચિ જણાઈ છે, અનુભવાઈ છે અને એ સનનું મરણુ તન અને મન પગ થના સ્વરાગ મિત મિત પગિણુમો છે ? કેલાક રાગ ત્રિતિને ઉગ્રકે છે ? કેલાક રાત ગમે છે ? કેલાક વિદ્વાન જનાની મુકે ક, કેલાક મરુણા વહાવે છે ત્યારે ? કેલાક નિગૂં ચિતન પ્રેરે છે કેલાક ગો મનુષ્યને રીંગ જનારે છે ત્યારે ? કેલાક માનવરૂતિમા સ્ત્રેણુતાનું મિચ્છન કરે છે આ માનના નથી-અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે

આ પગિણુમોના નિરીક્ષણથી એક પ્રયોગ કરી જોવાની ઇચ્છા જાગી દતી-અને એ ઇચ્છાથી એક જાતના મુનામના છોડ પામે જુદી જુદી અગાશીમા જુદા જુદા ગો ગાઈ એના પગિણુમો તપાસરાતો પ્રયત્ન કર્યો દનો વમચમુથી ખુલું જાઈ રામય અને

બળપૂર્વક સાળિત કરી શકાય એવું એનું પરિણામ નથી અનુભવાયું છતાં એટલું પરિણામ જોઈ શકાયું અને અનુમાન ગાંધી શક્યો કે શ્રી. જગદીશ બોઝના પ્રયોગાલયમાં લિન લિનન રાગોની અસરો વનસ્પતી પર શું પરિણામ લાવે છે એ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તો સંગીતના ક્ષેત્રમાં એક નૂતન સસોધનનો માર્ગ ખુલ્લો થાય. અને શ્રદ્ધા છે કે આ હકીકત સપ્રયોગ સંશોધન દ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.

પૂર્યાં રાગની મન્દ આલાપચારી નિદ્રાને નિમત્રે છે એવું એક મિત્રના તોફાની બાળકે મને શિખવ્યું. કાંઈ પણ ઉપચારથી એ ઉઠતો નહીં અને સગભગ આખી રાત માતપિતાને સંતાપતો. સહજ લાવે બાળકને જોડમાં લઈ પૂર્યાં આલાપવો શરૂ કર્યો અને બાળક ઊંઘી ગયું ત્રણેક દિવસના પ્રયોગ પછી રાતના ૯૫ વાગે નિયમિતપણે બાળક ઊંઘી જતું જોયું. એ સમયે હેતુપૂર્વક પૂર્યાં ગાયો હતો એમ નહોતું, સહેજ ગવાયો ને એનું પરિણામ જણાયું, ત્યાર પછી એ પ્રયોગની યથાર્થતા ખુબ કરવા માટે દિવસે ખૂબ ઊંઘીને આવેલા મારા બે ડોક્ટર મિત્રો પર એ પૂર્યાંની આલાપચારી અજમાવી જોઈ. અનુભવના બળથી હું નિ.સ કોચ કહી શકું છું કે માત્ર પૂર્યાં રાગથી જ નહીં પણ મન્દ સપ્તકમા મેળવેલા બે તથુરાની પહેલી તારો ગાન્ધાર અને નિપાદમા મેળવવામાં આવે અને થોડો કાળ એ નખૂરાજ માત્ર સાંભળે તો પણ આંખો ઘેરાયા વિના નહીંજ રહે. આ બંધા પ્રયોગેને વધુ શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધનની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવામાં આવે તો વિશ્વવ્યાપી નાદમાં કેટલી અપૂર્વ શક્તિ રહી છે અને જગતના કલ્પાણુઆદિ એનો કેવો સદુપયોગ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ થાય.

આટલા વિવેચન પછી આખ્યાન સમેટી લેવાની ઇચ્છા થાય છે, છતાં સંશોધકોને કેટલાક શકારચાનો છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો રહી ન જાય એ ઇચ્છાથી આપણે ત્યાં રાગ અને રાગિણીના જે ચિત્રો, રૂપ અને રંગો કલ્પાયાં છે એને તપાસી જઈએ.

आरक्तवर्णो धृत गौरयाष्टि विरै सुवीरेषुकृतः प्रचारः ।

वीरैर्वृतो वीरकपालमाला माली मतौ मालव कौशिकोयम् ॥

આ મહારાષ્ટ્રિક રાજને વીરસ પ્રધાનગણી તેનો આરકત વણું
કર્યો છે, શાથી ? પડ્જ મધ્યમ સાત ગભીર ભાવ વ્યક્ત કરે છે,
આજના માલકોસમા લાલ રંગના કયા તરવો છે ?

ધીમ્વદશૈલશિખરોશિખિ પૂછ્યવચ્ચા માતગ મૌલિક મનોહર
હારવહી ।

આકૃપ્ય ચન્દનતરો રુદ્રગમ્ ઘદ્દન્તી સાસાવરી મલયમુજ્વલ
નીલકાન્તે ॥

મલયાચમ નિવાસિની મયૂરપૂચ્છ વચ્ચ પરિધાના, મનમૌલિકનો
હાર ધારણ કરેલી તથા અન્નવૃક્ષને વળગેલા સર્પોનું આકૃપણ
કરનારી ઝેરી એ આસાવરીને ઊંજવલ નીલકાન્તા વણવી છે,
કયા હેતુથી ?

ગૌરધુતિ કુકુમલિત દેહાતુગસ્તની ચન્દ્રમુખી મનોજ્ઞા ।
મર્તુસ્મરન્તિ વિરહેન દૂના મૂપાલો કેડ્ય રસશાતિયુક્ત ॥

ધુપાતીનું આ વણુન અને તેમા વિરહ અને સાત રસનો
અકુગ્તી સમન્નય કરીને કવિએ શો દેવ સાધ્યો દરો ?

લેગ્વની ભાષા, કેલાસના શૃંગે નિકસિત કમલપત્રોથી મહેશની
પૂજા કરતી લેરવીનું આ પ્રભાવે વણુંન છે શો હેતુ સધાય છે એથી ?
સ્ફટિકરચિતપીઠે રમ્ય કૈલાસગુંગે

વિકચકમલપત્રે રર્ચયન્તિ મહેશમ્ ।

કરધૂત ઘનાયાઘા પીતયર્ણા યતાક્ષી

સુકલિમીરીયમુક્તા મૈરવો મૈરવ સ્ત્રી ॥

આ બધા વણુનો કાવ્યાત્મક હોવા છતાં એની પાછળ કોઈ
સામીય ભાવના છે કે કેમ એ સંગોધન માગે છે, તેમજ ત્રીણા
કે મદા, દિપ્તા કે રક્તિકા, રમ્યા કે રેદ્રી દયાવતી કે સદિપની,
આલાપિની વા પ્રસારિણી, વગેરે શ્રુતિના નમો માત્ર આલકારિક
વળણના કે અન્યથા માનના ? દિપ્તા આલના, કરુણા, મૃદુ
મધ્યા, વગેરે શ્રુતિની જ્ઞાતિઓનો રસ અને ભાવ સાથે કઈ સબધ
છે કે નહીં એ બધું સમ્યકપણે વિચારવાની સંગોધવાની અને
એના વાગ્તવિ તરવો વીણી વીણીને પ્રમસમા મૂપાની જરૂર છે

સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગ છે જ એ આજે વિજ્ઞાને સ્પષ્ટ કર્યું છે. સૂર્યના સપ્તરંગી કિરણો સાથે સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગોનો સંબંધ છે અને એનો શરીરની સપ્ત ધાતુઓ સાથે પણ સંબંધ છે એ બધું ઘણા દૃષ્ટિગિન્દુથી ખેડવા જેવું છે મિ. એડવર્ડ મેરીઓન નામની વ્યક્તિએ માર્કીટોન નામના ગ્રંથમાં સ્વર અને તેના રંગો વિષેની માહિતી પૂરી પાડી છે. ક્રોમોપથી અથવા વર્ણોપચાર નામની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં પણ રંગની પ્રાણી માત્રના જીવન પરની અસર સમજાવી છે અને રંગદ્વારા રોગ નિવારણ કરવાના માર્ગ સૂચવ્યા છે આ સંબંધમાં વધુ સંશોધન કરવામાં આવે, કોઈ રંગ, ધનિક, અથવા આપણી યુનેવર્સિટી આ તરફ ધ્યાન આપે તો તેમની સહાય અને સહકારથી તેમ આધુનીક વિજ્ઞાનની સહાયથી વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરી જોવાય અને પ્રાણી માત્રના શરીરમાં રહેલી રક્ત વીર્યાદિ સપ્ત ધાતુઓ પર સપ્ત સ્વરોના સપ્ત રંગની કેવી અને કેટલી અસર થાય છે એ સિદ્ધ કરાય તો એ રીતે માનવ સમાજના આરોગ્ય માટે સ્વર ચિકિત્સા અને રાગ-ચિકિત્સા દ્વારા એક મહત્વનો કાળો આપી શકાય અને એ રીતે એ સંગોધિત સિદ્ધિ આપણા આર્ય સંગીતને વિશ્વમાં વન્દનીય સ્થાન અપાવે, સુશિક્ષિતો અને સુસરકારીઓ આ અપૂર્વ સંગીતની માત્રા પોતાના હાથમાં લે તો કેવળ રજન કાર્ય અથવા તો મોજ શોખના સાધન-માજ ગુણાઈ ગયેલું અને રજન કરવાની રસાકસીમાં વિકૃત દશાને પામેલું આપણું સંગીત તેની વાસ્તવિક દિવ્ય કક્ષાએ પહોંચે અને જન, મન અને આત્મા; વ્યક્તિ, સમાજ અને વિશ્વ મંગલમય, કલ્યાણકારી અને આનંદરૂપ બને

અતમાં આ જવાબદારીના સ્થાને મૂકે ચુંટવ માટે આપનો તથા સમસ્ત ગુજરાતનો હાર્દિક ધન્યવાદ માનુ છું, એવ

હિરણ્ય ગર્ભ : સમવર્તતાયે

ભૂતસ્ય જાત : પતિરેક આસીન્

સદાધાર પૃથિર્વા ચામુતેમાં

કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ

એ વૈદિક રાષ્ટ્રગીત ગાઈને વિરમુ છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

નિબંધો

સાહિત્ય અને ભાષા વિભાગ

નરસિંહ પૂર્વેનુ ગૂજરાતી સાહિત્ય

લેખક લોગીલાલ જ. સાહેબરા

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના સંશોધનનો આગલ થયો તે અરસામા ભાષા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાંતિ સખ ધે જે મતમડનો મરનામા આવ્યા હતા તે પૈમી અનેક પાછળથી અવિશ્વનીય હોવાનું જણાયું છે પુરાતત્વસંશોધનનો નિયમ જ પ્રાગતિક છે, એટલે વધુ સાધનસામગ્રી, મળતા જુના મતનું સ્થાન, તે સાધનસામગ્રીને આધારે ધડાયેલા નવા મતો લે એ તદ્દન કુદરતી છે મરકૃત સાહિત્યના વિષયમા જાણીતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા આગમી અને ઓગણીસમી સદીમા સ્થાપેલા મતો આજે પાછળના ગણાય છે અને આજના મતો પણ હંમેશને માટે સિધર રહેશે કે કેમ એ કહી શકાય એવું નથી

કેદલાક જુના મતો

ગૂજરાતી સાહિત્યની જામતમા લગભગ હમણા મુધી નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતના આદિ કવિ ગણામા આરતા હતા અને નરસિંહ મહેતા પૂર્વે ભાષામા સાહિત્યકૃતિઓનો અભાવ હતો એવી કંઇક માન્યતા પ્રચલિત હતી ગૂજરાતી સાહિત્યના આદ્ય સંશોધકો કવિ દલપતરામ તથા સદગત દગ્ગોનિદલાસ કાગનાળાની એવી માન્યતા હતી કે પાચમે વાં પૂર્વેથી માડી અવાર મુધીમા ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમા ઝાઝા ફેરફારો થયા નથી શ્રી મટા વાળાએ તો ૧૮૨૦મા છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખધાનેથી આપેલા ભાષણમા પણ આ મતનો પુરસ્કાર કર્યો હતો

પરંતુ છેલ્લા લગભગ ત્રણ દસકાઓમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું જે સંશોધન થયું છે, જૈન ભંડારોમાં રહેલું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીનું જે સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે તથા આ સર્વ નવીન વિગતોના પ્રકાશમાં ભાષા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાન્તિ પરત્વે જે વિચારણાઓ તથા ચર્ચાઓ થઈ છે તે ઉપરથી ઉપરોક્ત બંને મતો અવિશ્વસનીય પુરવાર થઈ ચૂક્યા છે. નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનાં, લગભગ તેરમા શતક જેટલાં પ્રાચીન સંખ્યાબંધ જૈન કાવ્યો તથા તે કરતાં મુકાબલે અર્વાચીન છતાં નરસિંહ મહેતા કરતાં પ્રાચીન એવા કેટલાક જૈનેતર કાવ્યો પણ મળ્યાં છે તે જોતા નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતી ભાષાના આદ્યકવિનું પદ હવે આપી શકાય તેમ નથી.

ભાષાના સ્વરૂપ પરત્વે જે મત પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વિષે પણ એમ જ કહી શકાય. નરસિંહના જે કાવ્યો છપાયાં છે તે તો સારી પેઠે સંસ્કારાર્થને અર્વાચીન ભાષામાં જ પ્રકટ થયાં છે. નરસિંહના તથા તેના સમકાલીન તથા પુરોગામી કવિઓ તથા લેખકોની પંદરમા-સોળમા સૈકાની અથવા તેથી યે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે;^૧ છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નરસિંહના કોઈ પણ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ પહેલાની મળતી નથી. નરસિંહના સમયની ભાષા અત્યારની ભાષાની સરખી જ હોવાનો મત અર્વાચીન-અને તે કારણે ઓછી વિશ્વનીય હાથપ્રતોના ઉપયોગને કારણે બધાયો હોય તો નવાઈ જેવું નથી પણ એ પછી જૂની હાથપ્રતોના સંશોધન પ્રત્યે સંશોધકોનું વધુ પ્રમાણમાં ધ્યાન રોકાતાં જાણીતા સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. બુલરે થરાદના જૈન ભંડારમાથી પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડદેવગન્ધ'ની હાથપ્રત મેળવી તથા સદ્ગત નવલરામે તે કાવ્ય 'ગૂજરાતી શાળાપત્ર'માં પ્રસિદ્ધ કર્યું. કવિ નર્મદાશકરે 'નર્મદાશ'ના ઉપોદ્ધાતમાં તથા શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ કાલદાસે 'ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ'માં

૧ બુઓ કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની તથા કાર્પસ ગૂજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મુદ્રિત સૂચિઓ અને જૈન ગૂજર્ કવિઓ' ભા. ૧

સપ્તમીય ધ્રાવ્યીન દસ્તલિખિત પ્રતોના ઉતા । આપીને પ્રાચીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટતઃ ખ્યાલ આપ્યો સદ્ગત દગિતાવ દપદગય ધ્રુવને સ ૧૪૫૦ના રચાયેનું મુખ્યાવબોધઔકિત પ્રાપ્ત થતા તત્કાલીન ભાષાનો એક અગત્યનો નમૂનો ઉપલબ્ધ થયો તથા નરસિંહના સમકાલીન મનિ ભાષણે કરેલ સમૃદ્ધ ‘કા બરી’ના ગૂજરાતી પદાનુવાદની સત્તરમા સતકની આખરે લખાયેલી હાથપ્રત ઉપરથી, અગ્રેજ આદિકવિ ચોસગની ભાષા અને અર્વાચીન અગ્રેજી ભાષા વચ્ચે માલુમ પડે છે તેવો બેઠ નરસિંહના સમકાલીન ભાવણની ભાષા અને અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષા વચ્ચે હોવાનું જણાય છે ૨

ત્યાર પછી તો ખાસ કરીને જૈનોના હાથે લખાયેનું નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનું ચોક્કસ જૈન સાહિત્ય બદા આન્યુ અને એમાનુ ટેટલુક પ્રકટ પણ થયું છે મધ્યમલીન અને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો સબ્ધ દર્શાવનાર એ સાક્ષ્ય છે અને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતા નરસિંહ પૂર્વના આ સાહિત્યની જરા પણ અવગણના થઈ શકે એમ નથી એ સાહિત્યનો બનતો પત્રિયમ આપવાનો પ્રયાસ આ નિબંધમાં ક્યો છે

નરસિંહ મહેતાનો સમય

આ વિષયમાં આગળ વધતા પડેલા નરસિંહ મહેતાના સમય નિર્ણયના પ્રશ્ન ઉપર થયેલી ચર્ચાઓનું વિદગાવલોખન કરી લેવાનું જરૂરી છે નરસિંહ મહેતાના સમયનો કોયડો મદાકરિ કાલિદાસના સમયનિર્ણયના જટિલ પ્રશ્નની કષ્ટ વાદ આપે છે અને સામાય અભ્યાસીને આરભકાળમાં એ કોયડાના સ્વરૂપનો સાગોપાગ ખ્યાલ આપવો પણ મુશ્કેલ છે

‘બૃહત્કાવ્યદોહન ના સપાદક સદ્ગત હચ્છારામ સૂપરામ દેસાઈ ૧૭૨૨ જુધીએ નરસિંહ મહેતાનો જ મમળ સ ૧૪૧૦ના અગસામાં રચાવિન ક્યો હતો અને દારાપણનો પ્રસંગ સ ૧૫૧૨

૨ જુઓ મનિશ્વર દસપત ૧૩ દસ્તલિખિત પુસ્તકમ પ્રદત્તી મુદ્રિ, પ્રવેશક, ૫ ૭

માં બન્યો હોવાનું જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોમાના ઉદ્દેશ્ય પરથી મનાતું હતું, એટલે મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અનુમાને સં. ૧૫૦૦ પછી ગણવામાં આવતો હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી આ મતને પ્રમાણ-ભૂત ગણવામાં આવ્યો, પરંતુ સં. ૧૯૬૧માં શ્રી. આનંદદાસે કૃત્રિવં 'વસન્ત'માં એક લેખ લખીને પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ગોવર્ધનરામના ભાષણ પર ટીકા કરતાં નરસિંહનો સમય બદલવાનું પ્રથમવાર સૂચન કર્યું. આ પછી સં. ૧૯૮૨માં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય સમય સંબંધમાં 'ગુજરાત' માસિકમાં તથા 'ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ' નામના લેખમાં શંકા ઉઠાવી અને ત્યાર પછી આ વિષયમાં રસાકસીભરી ચર્ચા શરૂ થઈ. શ્રી. મુનશીની દલીલોનો જવાબ તે વખતે શ્રી અંબાલાલ જાનીએ 'કૌમુદી'માં અને શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ 'પ્રસ્થાન'માં આપ્યો હતો. આ પછી સદ્ગત નરસિંહરાવે મુખર્ષિ યુનિવર્સિટી તરફનાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં આ બંને પક્ષોની દલીલોની રજૂઆત કરી હતી પણ છેવટે તેમણે પણ શ્રી મુનશીનો મત સ્વીકાર્યો નહોતો. ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી સ. ૧૯૮૭માં બહાર પડેલ ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોના પરિશિષ્ટમાં તેના સંપાદક શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ તથા શ્રી નયનસુખરાય મજમુદારે આ વિષે ચર્ચા કરીને વૃદ્ધમાન્ય કાળનું સમર્થન કર્યું હતું. આ સર્વ ચર્ચાઓનો જવાબ શ્રી. મુનશીએ સ. ૧૯૮૯માં 'કૌમુદી'માં એક લાંબો લેખ લખીને તથા 'નરસૈયો ભક્ત હરિનો' એ તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં આપ્યો છે.

શ્રી મુનશી એવી કલ્પના કરે છે કે “અદારમી સદીમાં સ. ૧૫૧૨ (હારાપણ)નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું” હતું અને તેનું કારણ મંડલિકના હારપ્રસંગની દંતકથા લાગે છે.” તેમના મત પ્રમાણે, ‘હારમાળા’ની રચનાનો સમય સં. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૦ નો ગણી શકાય. સં. ૧૬૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગુજરાતમાં તથા ઉત્તર હિન્દમાં પ્રસારેલી હતી અને એ જ અરસામાં મંડલિકની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે, એમ તેઓ માને છે.

આજના નિયમે નરસિંહના સમયની સફળ ચર્ચાઓ સાથે સંબંધ નથી, એટલે તે સંબંધી વિવેચનને અહીં અવકાશ નથી, પરંતુ ચૈતન્યના શિષ્ય ગોવિન્દદાસ કૃત કડઠો કે જેને શ્રી મુનશી પોતાનો સૌથી વધુ નિષ્ક્રિયાત્મક પુરાવો ગણે છે તે મનાવી હોવાનું હાકા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર ડૉ. આર સી મજમુરે આપ્તાહિક 'અમૃત બજાર પત્રિકા'માં એક લેખ લખીને પુરનાર કરી બતાવે છે. આમ શ્રી મુનશીનો એક સૌથી જાણીતો પુરાવો નાપાયાદાર જણાયો છે. 'હારમાળા'માં પાછળથી પડેલી પુસ્તકો ધાનમેય થઈ છે, પરંતુ મુદ્દે તે નરસિંહની કૃતિ જ નથી પણ એ આખું એ પ્રકરણ પાછળના કવિઓએ ઉપગતી કાઢેલું છે એમ માની શકાય એવું નથી. 'હારમાળા'નો રચનાકાળ ફેરવતા મહાનિકની સમકાલીનતાનો આખો પ્રસંગ જ ઊડી જવાની રિચતિ પેા થાય છે. 'હારમાળા'ની સ. ૧૬૭૫ની પ્રત મળી આવી છે તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તેનો કર્તા નિશ્ચિનાથ જાની કે પ્રેમાનંદ નથી શ્રી મુનશીના મત પ્રમાણે નરસિંહનો અવસાનકાળ સ. ૧૬૨૦ માનીએ તો આટલા દૂર ગાળામાં આવી નિશ્ચિત બનાવટ થાય એ અસંભવિત જણાય છે. એની બનાવટ થાય અને એકમતે તે સ્વીકારાય એ પણ એટલું જ નિશ્ચિત છે. 'હારમાળા'ની સેકંડ પ્રતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેમાં સ. ૧૫૧૨ની સાલ મળે છે. '૫૬૨માં શતકના અંતમાં અને સોળમાં શતકના આરંભમાં નરસિંહ હયાત હતો, એવા સંખ્યાગ્રંથ ઉલ્લેખો, પુસ્તકો અને શિનાલેખોમાંથી મળે છે. એકદરે નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય કાળને ફેરવે તેવા કોઈ પ્રમાણો મળ્યા નથી અને શ્રી મુનશી વગેરેનો પક્ષ એવા પ્રમાણો ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી વૃદ્ધમાન્ય કાળને જ પ્રમાણભૂત ગણવામાં કંઈ હરકત નથી.

૩ જુઓ 'પ્રજ્ઞાપદ્મ', તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૬ તથા તેનું અવતરણ 'ફાન'સ ગૂજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' પુ. ૧, અક. ૪

૪ હારમાળાના પદો તથા વસ્તુના સફળ પૃથક્કરણ માટે જુઓ શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત 'હારમાળા'નો ઉપોદ્ધાત, 'ફાન'સ ગૂજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, પુ. ૧ અક. ૨-૩

આમ નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભકાળ માટે સ. ૧૫૦૦નું સીમાચિહ્ન નક્કી કરતા, ગૂજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી સ. ૧૫૦૦ સુધીના સાહિત્યની વિચારણા કરવાનું આ નિબંધમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીનો આરંભકાળ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે રાજપૂતાના, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં અપભ્રંશ નામથી ઓળખાતી થોડાક દેશ્ય ફેરફારોવાળી ભાષા બોલાતી હતી. મુસલમાનોના આગમન પછી આ પ્રાન્તો વચ્ચેનો સંપર્ક ઓછો થતા તે તે પ્રાન્તની ભાષાઓની સ્વતંત્ર ખિત્તવણી થવા લાગી અને ગૂજરાતી, મરાઠી રાજસ્થાની વગેરે ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ.

પાટણમાં વનરાજની મૂર્તિના લેખની નીચે સ. ૮૦૨ ની સાલ છે, તે ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષા એટલી પ્રાચીન છે, એવો એક મત રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ એ લેખ તો આધુનિક છે એમ પાછળથી જણાયું છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના 'સિધ્ધહેમ' વ્યાકરણના આદ્યમાં અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યું છે તેમાં મહારાષ્ટ્રી, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓની સાથે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ આપ્યું છે, અને તત્કાલીન અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી સખ્યાબંધ અવતરણો આપ્યાં છે. એ કાવ્યોની ભાષા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાથે અનેક રીતે મળતી આવે છે. દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે બીજું સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણમાં ગૂજરાતીનું મૂળ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સૂત્રો સુધી ખોળ્યું હતું અને પાછળથી પ્રાચીન ગૂજરાતીનું વધુ સાહિત્ય મળી આવતાં તેમનો મત મને તદ્દન વાસ્તવિક હોવાનું જણાયું છે.

હેમચંદ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિક્રમના બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વિકાસ પામી હતી. એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીનો ઉદ્ભવકાળ લગભગ એ જ નક્કી કરવામાં આવે તો તે કંઈ વધારે પડતું નથી. તેરમાથીદસમા શતકમાં તો ગૂજરાતી સ્પષ્ટ રીતે સાહિત્યભાષાનું સ્થાન પામી ચૂકી હતી અને તે પૂર્વે કેટલાક સૈકાઓ થયાં તે

ખોલાતી હોની જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે સ ૮૩૫મા પ્રાકૃતમા રચાયેન દાક્ષિણ્યાયિ હમ્મગ્નિન 'કુવનયમાયા'મા નીચે પ્રમાણે એક ઉદ્દેખ મળે છે —

ઘવલોણિયપુટ્ટગે ધમ્મવરે સધિવિગ્ગહે નિડજે ।
નડ રે મહુડ મળિરે મહ પેચ્છદ્દ ગુજ્જરે અવરે ॥

અર્થાત્ પછી ગુજ ૨ લોકો જોયા એ લોકો ઘી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપરાયણ સધિવિગ્ગમા નિપુણ અને 'નડ રે ભલ્લુ' એમ ખોલનારા હોય છે

લાટના પ્રદેશનો પશુ અત્યારે તો ગૂજરાતમા સમાવેશ થાય છે એ વિષે તેમા નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેખ છે —

જ્ઞાત્યોલિતવિલિત્તે કયસીમતે સુસોહિયસુગત્તે ।
'આહમ્મહ કાડં તુમ્મહ મિત્તુ' મળિરે પેચ્છદ્દ લાડે ॥

અર્થાત્ પછી લાટના લોકોને જોયા એ લોકો માયામા સે થો પાડનારા લેપન કરનારા, સુસોહિત શરીરવાળા અને 'આહમ્મહ કાડિ તુમ્મહ મિત્તુ' એમ ખોલનારા હોય છે

જો કે આ અવતરણો ઉપરથી કાંઈ દૂરસ્થ અનુમાનો ખેત્તનાનુ મુશ્કેલ છે, છતાં તે વખતના ગુજરાતી એક વિશિષ્ટ જોતી હોવાનો ખ્યાલ આપણને તે ઉપરથી થાય છે જેસનમેરના બહારમાથી સ ૧૩૩૬મા રચાયેલો 'બાલસિક્ષા' નામે એક વ્યાકરણગ્રન્થ મળેલો છે ગૂજરાતી ઉપરથી સંસ્કૃત 'કાત્ર' વ્યાકરણનું જ્ઞાન થતા માટે તે લખાયેલો છે આથી તે પૂર્વે આશરે એકબે સદી થયા પ્રાચીનતમ ગુજરાતી અથવા જેને 'પોસ્ટ-અપભ્રંશ' (Post Apabhramsa) કહેવામા આવે છે તે ભાષાનું ૨૦૨૫ સુરિચત થયું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે

પ્રાચીનતમ ગૂજરાતી સાહિત્ય

હેમચન્દ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણના નિયમોના ઉદાહરણ તરીકે મોટે ભાગે દસમા-અગિયારમા શતકમા રચાયેલા ગ્રન્થોમાથી અથવા તત્કાલીન લોકોક્તિઓમાથી પદો પણ ઉતાર્યાં હોવા જોઈએ આથી હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની ઉપયોગિતા તત્કાલીન લોકભાષાના અભ્યાસની

દષ્ટિએ અદ્વિતીય છે હેમચન્દ્રે અવતારેલાં પદોમાં મોટા ભાગ દુહાનો છે અને તેમાં ઘણાખરા દુહા શૃંગારરસના છે, પણ તે ઉપરાંત ૧૮ વીર રસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈનધાર્મિક, ૫ દત્તકથા—પુરાણને લગતા, ૧ કૃષ્ણ-રાધા વિષે, ૧ બલિરાજ તથા વામન વિષે. ૧ રામ-રાવણ વિષે અને ૨ મહાભારતને લગતા છે. શૃંગારરસના દુહાઓ પૈકી બે તો મુજ વિષેના છે. માળવાનો પ્રસિદ્ધ વિદ્યાવિલાસી રાજા મુજ એજ આ પદોમાં વળું વાળેલ મુજ હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

કવિત્વની દષ્ટિએ પણ હેમચન્દ્રે ઉતારેલાં પદો ઉત્કૃષ્ટ છે ઉપમા અને સચોટ શબ્દરચનાની દષ્ટિએ સારામાં સારાં સંસ્કૃત પદોની ખરાબરી કરે એવું કવિત્વ ધણાંક પદોમાં નજરે પડે છે પદગ્ધા અથવા સોળમાં સૈકામાં થયેલા કેાઈ અજ્ઞાત જૈન લેખકે આ અબ્રશ દુહાઓ ઉપર ‘દોગ્ધકવૃત્તિ’ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે,^૫ તે પ્રસ્તુત અવતરણોની વિદ્યધ્રિયતાનો પુરાવો રજૂ કરે છે કેમકે અપભ્રંશ જેવી ભાષાનાં કાવ્યો પર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખાયાના ઉદાહરણો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત વિરલ છે અપભ્રંશ ‘ભવિસ્યત્કહા’ અથવા ‘પચ્ચમીકહા’ના ઉપોદ્ધાતમાં ડૉ. ગુણે કહે છે તેમ, હેમચન્દ્રનું આ વ્યાકરણ “ગૂજરાતી, હિન્દી, મરાઠી ઇત્યાદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિશય ઉપયોગી અને મૌલિક છે, કારણ કે સર્વ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં જૈન ચંડે અપભ્રંશ વિષે કંઈક કહ્યું છે અને પછી જૈન હેમાચાર્ય અપભ્રંશ ભાષા વિષે ખીલ્મો કરતા ઘણી કાળજીથી તેમજ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેનાં ઉદાહરણો તરિકે અપભ્રંશ દુહા આપેલ છે આથી અપભ્રંશ ભાષાના અભ્યાસની દષ્ટિએ હેમચન્દ્રનું સૌથી વધુ મહત્વ છે.”^૬

કુમારપાળના મરણ પછી નવ વર્ષે એટલે કે સ. ૧૨૪૧માં ખીલ્મ એક જૈનાચાર્ય સોમપ્રભસૂરિએ ‘કુમાળપાલપ્રતિબોધ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રન્થની રચના કરી છે તેમાં સખ્યાબધ અપભ્રંશ

૫ પ્રસિદ્ધ : હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન ગ્રન્થમાળા.

૬ ‘ભવિસ્યત્કહા’ પર ડૉ. ગુણેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના.

પદો આવે છે એ પૈકી કેટલાક એજ સ્વરૂપે હેમચન્દ્રમા પણ માલુમ પડે છે

આના પ્રખ્યાત અપભ્રંશ પદોની દૃષ્ટિએ બીજો એક મહત્વનો અથ મેરુતુ ગાથાય કૃત 'અન-ધ્યિન્તામણિ' છે સ ૧૩૬૧મા વર્નાણુમા તે રચાયેલો છે આખો અન્ય સંસ્કૃત ગદ્યમા રચાયેલો છે, પણ વચ્ચે કાવ્યિત અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત પદો પણ આવે છે શ્રાવકો અને સાધુઓના મનોરજન અને ઉપદેશ અથે જૂની શ્રુત પરંપરાને આધારે પાગલિક, ઐતિહાસિક અને અર્ધ-ઐતિહાસિક પુરુષોના ચરિત્રો તેમાં આપેલા છે અને ગુજરાતના હિન્દુ રાજાઓના ઇતિહાસની ખામતમા આ અન્ય સામાન્યતઃ પ્રમાણભૂત ગણાય છે એમા કુલ ૩૧ અપભ્રંશ પદો છે, અતઃ તે વખતે લોકોમા તે સારી પેઠે પ્રચલિત હોય એમ અન્યની સ્તુતિના પ્રકાર ઉપરથી જણાય છે માળવાના પ્રસિદ્ધ રાજા મુજને લગતા કરુણ્યસધી બરપૂર આઠ દુહાઓ તેમા છે વિક્રમાદિત્ય, બોજ, સિદ્ધરાજ અને કુમાર પાળને લગતા દુહાઓ પણ તેમા છે રા'ખેગાર મરણ પામતા ગણકદેવીએ કરેલા વિલાપના દુહાઓ મજગત તથા કાઠિયાવાડમા મુરી લોકો ગાય છે તથા લોકોમા પણ પ્રચલિત છે તેનુ મૂળ આપણે 'અન-ધ્યિન્તામણિ' મા બોળી શકીએ છીએ દાખલા તરીકે —

રાણ સવ્ને વાણિયા જેસલુ ઘડુડ સેઠિ ।
કાહુ વણિજહુ માણિહુડ અમ્મીણા ગદ દેઠિ ॥

અમારા ગ' દેઠ કાણે તજુ તાણિયા
સધરો મોટો શેઠ બીજા વત્તાઉ વાણિયા

પડ મિદલા મિરનાર વાહુ મણિ મચ્છર ધરિહ ।
મારીતા સદ્ધાર ઇકુવિ સિદ્ધર ન દલિહ ॥

ગોઝારા મિરનાર વળામણુ વેરીને યથો,
મરતા રા'ખેગાર ખરડી ખાગા નવ યથો.

વાઢી તો ઘઢવાણ ઘીસરતા ન વીસરહ ।
સોન સમા પરાણ મોગાવાહ પદ મોગવીહ ॥

વાઠ શહેર વટવાળુ, ભાગોળ ભોગવો વહે,
(આટલા દિ') ભોગવનો ખેગાર, (હવે) ભોગવ ભોગવા ધણી

‘ પ્રગન્ધ ચિન્તામણિ ’નાં પદો મુકાળવે વધુ અર્વાચીન દોષોને મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ધંધારે નહક છે. એ પદોને કારણે માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ‘ પ્રગન્ધચિન્તામણિ ’ ઉચ્ચ કોટિમાં મુકાય છે.

આ ઉપરાંત રાજશેખરસૂરિએ સં. ૧૪૦૫ માં સંસ્કૃતમાં ‘ ચતુર્વિંશતિપ્રગન્ધ ’ અથવા ‘ પ્રગન્ધકોશ ’ સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે, તેમાં પણ કવચિત્ તે વખતના અંતિમ અપભ્રંશના પદો મળી આવે છે.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે ખારમી, તેરમી તથા ચાદમી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય સારી પેઢે ખીલેલું હતું. અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોને લગતાં કથાનકો, વાર્તાઓ અને દુહાઓ પણ લોકોમાં સારી પેઢે પ્રચલિત હતાં.^૭

હવે, નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યનું વિષયવાર અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સાહિત્ય અત્યારે મળી આવે છે તે કરતાં અનેકગણુ ભૂતકાળમાં નાશ પામેલું હોવા છતાં એક દરે ગુજરાતી ભાષા કે જે તે વખતે કેવળ બાલ્યાવસ્થામાં જ હતી તેનું સાહિત્ય તેની એ બાલ્યાવસ્થામાં પણ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલું હતું, એની કલ્પના થઇ શકે છે

ઐતિહાસિક કાવ્યો

સાથી પ્રથમ ઐતિહાસિક કાવ્યો લઈએ. ઐતિહાસિક પ્રસંગોને ધાર્મિક સ્વરૂપે જાળવી રાખવાની વૃત્તિ જૈનોમાં વિશેષ હતી એમ જણાય છે અને એ વૃત્તિને પરિણામે જ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકતારા અનેક સંસ્કૃત પ્રગન્ધાત્મક ગ્રંથો અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો મળી આવે છે.

૭. જુઓ આ લેખકનું ‘ પ્રગન્ધચિન્તામણિ ’નું અવલોકન, ‘ સુદ્ધિપ્રકાશ ’, મે-જૂન, ૧૯૩૫.

આવા કાવ્યોમા વિજયમેનસુરિયુત 'રેનતગિરિ રાસ' સાથી પ્રાચીન છે એ રાસમા ચાર કાવા છે અને દરેકમા અનુક્રમે ૨૦ ૧૦ ૨૨ અને ૨૦ કડીઓ છે વનરાજના શ્રીમાળી મત્રી જાળના વશજ મળજનને સિદ્ધરાજે મોરકનો દડનાયક નીમ્યો હતો આ સળજને સોરકની ઊપજ ખચીને ગિંગનાર ઉપરના લાકડાના જૂના હેરાસરોનો ઉદ્ધાર કરીને નવું પાકુ મદિર સ ૧૧૮૫મા બધાવ્યુ હતું પ્રસ્તુત રાસ આ બનાવને રસમય લાપામા વણુવે છે આ રાસ સ ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયો હોવાનું અનુમાન થાય છે પ્રાકૃત 'રેવતકલ્પ'મા^૮ પણ આજ પ્રસંગનું વણું કરેલું છે

આ પછી સ ૧૦૬૩ મા પ્રણાતિવસુરિએ અથવા તેમના હોઈ શિષ્યે 'કચ્છની રાસ' ૧૦ રચ્યો છે કચ્છની એ આણુ પાસેનું એક ગામ છે આ કાવ્યમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો તથા ઉપયોગી સવતો મળી આવે છે

સ ૧૩૭૧મા અબદેવસુરિએ 'સમરરા રાસ' ૧૧ રચ્યો છે આ રાસના નાયક મત્રી સમરસિંહને અલાઉદ્દીન ખીલજના મેનાપતિ અલકખાને તૈલગણનો સૂબો બનાવ્યો હતો, અને આ ગસ પણ તેજ વયમા રચાયેલો હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પૂરી પાડે છે આ સમરસિંહમા કવિત્વશક્તિ હતી અને તેણે લખેલા કેટલાક રતવનો મળી આવે છે શત્રુજયના જીર્ણોધ્ધાગની પ્રસસ્તિ અર્થે આ સુરિએ સરકૃતમા 'નાબિનદનોધ્ધારમખ' લખ્યો છે ૧૨

આ પછી મડળિક નામે એક કવિએ રચેલ પેથડ રાસ ૧૩ મળી આવે છે પાટણ પામેના સડેર ગામના વતની સધપતિ પેથડના

૮ મુદ્રિત પ્રાચીનગુજરાતકાવ્યસમૂહ' (ગા એ સી)

૮ મુદ્રિત એજન પર્ગિશિષ્ટ ૫

૧૦ મુદ્રિત એજન

૧૧ મુદ્રિત એજન

૧૨ સ પડિત લગનાનદાસ દરખયદ ઉપરાંત જુઓ ૫ લાલચદ ગાધીનો લેખ 'શ્રી શત્રુજયતીથનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ,' ('જૈનયુગ', વપ ૧, ૫ ૧૦૨, ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩)

૧૩ મુદ્રિત પ્રા ગુ કા સ

એ પ્રત ઘણી અશુદ્ધ છે, તેથી કાવ્યનો રચનાકાળ અનુમાને પદરમા રાતકના અધવચ સુધી લઈ જઈ શકાય. આ સંઘ્ય વત્સચરિત્ર 'તેજ સદેવત-સાવલિંગાની વાર્તા સંસ્કૃતમા રત્નશેખર-ગણિનુ 'સદયવત્સવિરચરિત્ર' મળી આવી છે પાછળથી સખ્યા-બધ જેન લેખકોના ગદ્યપદ્ય લખાણો આ વિષયપર મળે છે તે કે અત્યારે જળરમાં વેચાતી સદેવત-સાવળી ગાની વાર્તામા અને આ કથાનકોના વસ્તુમાં મોટો તફાવત છે. બીમની કૃતિ આશરે છસો કડીની છે. એણે શૃંગાર અને અદ્ભુત રસના પ્રસંગો અન્યુત્તમ રીતે વર્ણવ્યા છે; અને એકદરે તેના જોડાનું કથાનક પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા મળવુ મુશ્કેલ છે. ૨૨

પછી સ ૧૪૮૫મા હીગનદસૂરિએ રચેલ 'વિદ્યાવિલાસ-પવાડો' ૨૩ પણ એક ઉપયોગી કાવ્ય છે સ. ૧૪૮૪મા તેણે રચેલો 'વસ્તુપાલ-તેજપાલ-રાસ' મળી આવે છે. શામળભટ્ટ કૃત 'વિદ્યા-વિલાસિનીની વાર્તા'નુ મૂળ આપણે હીરાનદસૂરિના પવાડામા શોધી શકીએ છીએ પવાડામા વર્ણવાયેલ વસ્તુ સ ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલ વિનયચદ્રકૃત 'મહલીનાથ-મહાકાવ્ય'મા ૨૦૩ શ્લોકોના આડકથા રૂપે મળી આવે છે ૨૦૩ શ્લોકોની આ આખ્યાયિકા ૨૦૦૦ કડીના શામળભટ્ટના કાવ્યના રૂપમા રચી રીતે આવી જાય છે તે નોંધવા જેવુ છે મૂળ કથામાં વિદ્યાવિલાસ પુરૂષનું નામ છે, જ્યારે શામળભટ્ટના કાવ્યમા તે રાજકુમારી વિદ્યાવિલાસિનીમા ફેરવાઈ જાય છે સં ૧૭૨૩મા સુરતના લઘુ અને સુખ નામે એ વણિક ભાઈઓએ વિનયચદ્રની વાર્તા લખી છે, તે સાથે શામળભટ્ટનુ ધણું સામ્ય છે અને કેટલેક સ્થળે તો બન્ને કાવ્યોમા સખ્યાબધ

૨૨. આ સખ્યમા વધુ માટે જુઓ અગિયારમા સાહિત્ય સંમેલનમા આ લેખકનો લેખ 'આપણુ લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય : એક તુલનાત્મક દષ્ટિ'

૨૩ બીજા સખ્યાબધ પ્રાચીન કાવ્યોની સાથે આ રાસ પણ સંપાદિત થઈને 'ગૂજરાતસાવલી' એ સંગ્રહમા ગા ઓ સી. તરફથી પ્રકટ થનાર છે (સપાદકો-શ્રી જળવતરાય દાકોર, શ્રી મધુસૂદન મોદી અને શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ).

પદ્ધતિઓ એક સત્તી છે મનમનના સખ્યામધ જન કવિઓએ
પણ આ વિષય પર કનમ ચનારી છે ૨૬

સ ૧૪૧૫મા જિનોષમશ્રુતિનો નિષિક્ષમગસ ૨૭ અને
સ ૧૪૯૯મા માધુકીનિનો 'વિક્રમચરિતકુમારસ' ૨૮ મળે છે
સ ૧૬૧૬મા જોનેતર મનુષ્ય ને 'વિક્રમચરિત-હસાવની'ની નાત ૨૯
લખી છે તે સાથે સાધુપતિના કા યનુ કેટલુક સામ્ય છે

એમ્ હરે નરસિંહના કા યકળ પૂર્વેના આ યુગમા લોકનાતને
લગતુ સાહિત્ય સાગ પ્રમાણમા મળી આવે છે અો આપણી
લોકનાતઓના પદ્ધતિસર અને તુવનાતમક અભ્યાસમા તે સારી
પેઠે ઉપયોગી થાય તેમ છે

પુરાણકથાને લગતાં કાવ્યો

જૈન પુરાણકથાના કા યો તરફ દષ્ટિ ફેકતા સ ૧૨૪૧મા
ચાચેનો શાનિબદ્ધસરિકૃત 'ભરનેશ્વર-માહુમલિ-ગસ' ૩૦ અનથી પ્રથમ
ધ્યાન ખેચે છે ગૂજરાતી ભાષાના ઉદ્ગમખાળે તેરમા શતક સુધી
લઈ જવામા તે સહાયબુત થાય છે આ પછીના સ ૧૨૬૬મા
ધમકૃત જબુસ્વામી-ચરિત ૩૧ સ ૧૩૨૫ આસપાસમા નિનય
ચક્રકૃત 'નેમિનાથચતુષ્પદિકા' ૩૨ સ ૧૩૬૦ આસપાસમા જન
પદ્ધતિકૃત રથમિભદ્ર-કાગ ૩૩ સ ૧૪૦૫ લગભગ મલધારી
રાજરોખગસરિકૃત 'નેમિનાથ કાગ' ૩૪ સ ૧૪૩ મા અજ્ઞાતકનિ

૨૪ 'નિઘાવિલાસિની ના વસ્તુના પૃથક્કરણ માટે જુઓ દિ ૨૨ મા
ઉત્તેખ કરલ લેખ

૨૫ 'જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા ૧, ૮, ૧૭

૨૬ હસ્તનિખિત પ્રત શ્રી ગમલાન મોદી પામે છે

૨૭ મુદ્રિત કાગ'સ ગૂજરાતી સભા તરફથી

૨૮ 'જૈન ગૂજર કવિઓ ભાગ ૧, પૃ ૧

૨૯ મુદ્રિત 'પ્રા ગૂ મા સ

૩૦ મુદ્રિત એજન આ કા યનુ વણુ'ન બાગમાસ રૂપે છે ગૂજ
રાતીમા બારમાસીનું આ સૌથી પ્રાચીન કાવ્ય છે

૩૧ મુદ્રિત એજન

૩૨ મુદ્રિત એજન

કૃત 'જયુસ્વામી-દ્વાગ',^{૨૩} પદરમાં શતકના અંતમાં પ્રસિદ્ધ સોમસુંદરસૂરિકૃત 'નેમિનાથ-રાસ-નવરાસ-દ્વાગ'^{૨૪} તથા અનુમાને આજ અરસામાં થઈ ગયેલા ગણવામાં આવતા સર્વાનંદસૂરિકૃત 'મગલ-કલસ-ચોપાઈ'^{૨૫} ઇત્યાદિ આ યુગનાં મુખ્ય કાવ્યો છે. આ ઉપરાંત પણ જૈનોનાં નાનાં મોટાં કાવ્યો ઘણાં કાવ્યો છે, પણ તે સર્વ વિસ્તારલયથી અત્રે નોંધી શકાય તેમ નથી^{૨૬}

આમાં 'દ્વાગ' સમ્પ્રદાયનાં કાવ્યો થોડીક નોંધ માગી લે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો છંદવૈવિધ્ય, ઝડઝમક અને અલંકારયુક્ત ભાષાથી ભરપૂર હોય છે એમાં જયુસ્વામી કે નેમિનાથ જેવાં પૌરાણિક પાત્રોને અનલક્ષીને ઉદ્દીપક શૃંગારરસનું વર્ણન કરેલું હોય છે, પરંતુ તેનો અત્ત હંમેશાં શીલ અને સાત્વિકતાના વિજયમાં અંત વિષયોપભોગના ત્યાગમાં જ આવે છે જૈન કવિઓએ લખેલી પ્રેમકથાઓમાં અંત આવાજ પ્રકારનો હોય છે. આ 'દ્વાગ'-કાવ્યો ચૈત્ર માસમાં ગવાતા હોય એમ અનુમાન થાય છે (સરખાવો હોળીના દ્વાગ). જિનપદ્મસૂરિએ પોતાના 'સ્થૂલભદ્રદ્વાગ' ની અતિમ પંક્તિઓમાં લખ્યું છે કે—

સ્વરતરગચ્છિ જિણપડમસૂરિહિં કિંડ ફાગુ રમેવડ ।

खेला नाचइं चैत्रमासि रंगिहि गावेवड ॥

ઉત્તમ કવિત્વની દૃષ્ટિએ આ 'દ્વાગ'-કાવ્યો પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લે તેવાં હોય છે.

આજ અરસામાં એક જૈનેતર કવિકૃત પુરાણકથાને લગતા બે કાવ્યો મળી આવે છે. 'મહામલ્લછંદ' ના કર્તા શ્રીધરવ્યાસે 'કવિતભાગવત'^{૨૭} તથા 'સપ્તશતી' અથવા 'દેવીકવિત'^{૨૮}

૨૩. મુદ્રિત : 'ગૂજરાતી' નો દીપોત્સવી અંક સં. ૧૯૮૮.

૨૪. મુદ્રિત : 'જૈન જ્વેતાઅર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ', ઓગસ્ટ ૧૯૧૭.

૨૫. 'જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા ૧, પૃ ૩૫.

૨૬. એજન, પૃ ૧ થી ૩૬

૨૭. આ કાવ્યની તૂટક હાથ પ્રત સ્વ મણિલાલ વ્યાસને મળી હતી ('પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પૃ ૬.)

૨૮. આ કાવ્યની હાથપ્રતો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં તથા અમદાવાદમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે.

બખેલ છે 'કવિત્વાગવત'માં ભાગવતના દસમસ્કંધનું છન્દોમય ભાષા તર છે અને 'સત્તશતી'માં 'માકેડેયપુગણ'ના દેવીચરિત્રો સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે 'સત્તશતી' એ એમ્બોરીસ કડીનું કાવ્ય છે "આરબે એક શાહુ લવિકીડિત સરકૃતમાં છે તે પછી ચાર ધાત (ચોપાઈ) છે ચાર પછી બે આર્ષા (ઉપગીતિ), ચાર રૂપક અને એક પૂરવણાડુ (દોહરો) મળી પરસ્પર યમકથી સાંકળી લીધેલી સાત સાત વૃક્તના સોળ ખંડ આવે છે છેડે ચાર છપ્પ મૂક્યા છે ૨૯ આ કા વની એક કરના વધુ હસ્તલિખિત પ્રતો મળતી દોઈ તે સારી રીતે સંશોધિત યઈ પ્રમટ ચવાની જરૂર છે

ખીલુ પણ એક નોંધપાત્ર પૌરાણિક કાવ્ય આ સમયમાં મળે છે આ કાવ્ય તે શાલિશ્વરિનું 'નિરાટપર્વ' ૪૦ ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો સમય આશરે ૫૬૨માં ચાલકના અતમા મૂકીએ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે આખું એ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલું છે અને કવિતા તરીકે પણ કાવ્ય ઊંચું સ્થાન લે તેવું છે ઓગણીસમા સૈમ પછીજ ગૂજરાતીમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોની રચના શરૂ થઈ હતી, એવી એક બુની માન્યતાને આ કાવ્ય સચોટ જવાબરૂપ છે આજ કરિનું એક 'પાઠનચરિત્ર' ૪૧ પણ મળી આવે છે

ધાર્મિક વિષયોને લગતા કાવ્યો

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના કાવ્યોમાં સ ૧૩૨૭માં રચાયેલ 'સમક્ષેત્રી-રાસ', ૪૨ પદ્યકૃત દુહામાતૃકા, ૪૩ સોમણકૃત 'અચરિકા', ૪૪ સ ૧૪૧ આસપાસ જવાનદસુરિકૃત 'ક્ષેત્રપ્રકાશ-રાસ' ૪૫

૩૯ 'પ્રાચીન ગૂજર કાવ્ય', પ્રસ્તાવના, પ ૬-૭

૪૦ આ કાવ્ય 'ગૂજ રાસાલિ'માં પ્રકટ થનાર છે શ્રી. મધુ-સૂદન મોહીના સૌજન્યથી તેનો કેટલોક ભાગ વાચના મળ્યો હતો

૪૧ શ્રી મોહનલાલ દ દેસાઈને આની હસ્તલિખિત પ્રત મળી હતી

૪૨ મુદ્રિત 'ના ગૂ કા સ

૪૩ મુદ્રિત એજન

૪૪ મુદ્રિત એજન

૪૫ જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા ૧, પ ૧૩

સ ૧૩૩૧ આસપાસ જગદુદ્ધત 'સમ્યક્ત્વમાઈ-ચોપાઈ',^{૧૮} તથા અજ્ઞાતકવિ દ્વિત 'માતૃકા-ચોપાઈ' મુખ્ય છે. 'સંતલેવો-રાસ'માં જિનમન્દિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ અને સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. પદ્યદ્વિત 'દુદામાતૃકા'માં બારાખડીનો પ્રત્યેક વર્ણુ લઈને ઉપર ઉપદેશ આપતા દુદાઓ છે. આજ કવિએ લખેલ 'શાસ્ત્રિભટ્ટ'માં શાસ્ત્રિભટ્ટ નામે મટા સમૃદ્ધિવાન શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીઢા લીધી હતી તેના ગુણગુ વર્ણન વર્ણુ-માળાના પ્રત્યેક વર્ણુ લઈને કરેલ છે. જગદુદ્ધત 'સમ્યક્ત્વમાઈ-ચોપાઈ'માં પણ વર્ણુ-માળાનો દરેક અક્ષર લઈને સમ્યક્ત્વ એટલે કે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ચર્ચ્યો છે, તથા 'માતૃકા-ચોપાઈ'માં પણ એજ પ્રકારે ધર્માપદેશ કરવામાં આવેલો છે. સ. ૧૨૪૧માં 'ભરનેશ્વર-બાહુબલિ-રાસ' લખનાર શાસ્ત્રિભટ્ટસૂરિના 'જુધિરાસ'માં સામાન્ય હિતોપદેશ કરવામાં આવેલો છે.

ચૌદમા શતકના અધવયમા બીજા બે મહત્વનાં કાવ્યો મળે છે. સં. ૧૪૪૦માં દેવસુન્દરમુનિશિષ્યદ્વિત 'કાકળધી-ચોપાઈ',^{૧૯} તથા સવત ૧૪૬૨ લગભગ વસિદ્ધત 'ચીહુગતિ-ચોપાઈ'.^{૨૦} પહેલા કાવ્યમાં વર્ણુ-માલાનો દરેક અક્ષર લઈને ધર્મબોધ કરવામાં આવ્યો છે, અને બીજામાં અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવા દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તથા એ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય અરિદ્ધત અને ગુરુ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

જૈન કવિઓએ લખેલા બીજા પણ કેટલાંક નાનાં કાવ્યો આ સમયમાં મળે છે.^{૨૧} તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખાયેલું જૈનેતર કવિનું એક-પણ કાવ્ય આ સમયમાં મળતું નથી.

૪૬ મુદ્રિત : 'પ્રા ગૂ. કા. સ.'

૪૭ આ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત પાટણમાં પ્ર કાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસે મે જોઈ હતી

૪૮. 'જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા. ૧, પૃ. ૨૦-૨૧

૪૯. આ કાવ્ય 'ગૂજરરાસાવલિ'માં પ્રસિધ્ધ થનાર છે. સ્વ મણિ-લાલ બ્યાસે આપેલા તેના પરિચય માટે જુઓ 'દ્રાવ્ય'સ ગુજરાતી સલા ત્રૈમાસિક', પુ ૧, પૃ. ૨૮૨-૮૩

૫૦. 'જૈન ગૂજર કવિઓ', ભા ૧, પૃ. ૧ થી ૩૬

પ્રકીર્ણ દાખો

સ ૧૪૬૨ પછી જયગેખરસૂરિએ ગ્રંથે 'ત્રિભુવન-દીપક પ્રમંથ' અથવા 'પ્રમોદચિન્તામણિ' ના ૧૨ ખાસ ઉલ્લેખ અને કરવો જરૂરી છે. આ કાવ્ય એ સુ. ૨ ૩૫૫ છે અને નિશ્ચય સામ્રાજ્ય ધારતો પરમહસ નામનો રાજા મોહ નામના શત્રુ ઉપર પેની રીતે વિજય મેળવે છે, એનું તેમા વર્ણન છે. જો ૨ આ પૂર્વે પણ પ્રાચીન ગુજરાતી તથા અપભ્રંશમા દુકા ૩૫૫ મળી આવે છે, પરંતુ સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન લઈ શકે એવું સુક્ષ્મિષ્ટ ૩૫૫ તો જયગેખરસૂરિનું જ પ્રથમ છે. સંસ્કૃતમા કૃષ્ણ મિશ્રના પ્રસિદ્ધ 'પ્રમોદય દ્રોહય' ઉપરાંત બીજા સખ્યામક ૩૫૫મક નાટકો છે. ૧૨ જયગેખરસૂરિએ પોતે પણ સ ૧૪૬૨મા સંસ્કૃત કાવ્યમા 'પ્રમોદચિન્તામણિ' ૨૨મુ છે. ગુજરાતીમા પણ ત્યાં પછી નાણિયમૂનક અને પાડ્યુણ્યમૂલક અને નાનાં-મોટાં ૩૫૫ લખાયા છે. પણ તેમા કોઈ જયગેખરસૂરિના ઉપા કાની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. કાવ્યમા જોડા વવિધ છે અને ગસનિબંધિ અસાધારણ છે. જો આ કેશવલાલ દુન તે વિશે લખે છે, 'આ એક જ ગૂંજ કાવ્યથી જૈન પ્રિ પ્રથમ પકિતો સાહિત્યકાર અને છે. પ્રિની પ્રતિભા વસ્તુની ગૂંચળીમા પાની યોજામા અને ૩૫૫ની ખિવવણીમા એક સગળી વિજયશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવના વૈચિત્ર્ય અનેક ગસની ખીનાવટને પોરે છે અને કાવ્યનો વેગ તથા સવિધાનુ ચાતુર્ય વાચના નુ કોણ છેવટ મુધી દમની ખે છે. જનેતર સાદિ ત્યની પેકે જૈનસાહિત્ય અંતેચોટે ગનાયુ હાત તો જયગેખર

૫૧ ૫ લાલચદ ગાધીએ આ કાવ્યનું પ્રથમ સંપાદન 'પુ' ૬૯૭ પચામે-કરી મો છોડી દર્જને દી ના કેશવલાલે તે 'પ્રા ગુ દા મા પ્રાટ કરેલ છે.

૫૨ ભાવર્યા ત, જન-પ્રજા-મોહા જયોકિત 'વગેરે. જુઓ આ લેખકે સંપાદિત કરેલ ભાવર્યાત ની પ્રસ્તાવના ('દા ૧ સંજ્ઞા નિર્માસિક', પુ ૧, ૫ ૧૮૫-૫૬)

૫૩ નાથ પર મુજબ

સૂરિએ પણ લાક્ષણ અને પ્રેમાનંદ જેવી પ્રસિધ્ધ લોકમાં મેળવી હોત. ^{૫૫} લાપાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ખૂબ મહત્વનું છે અને જૂની ગૂજરાતીના પ્રત્યેક અભ્યાસીને એનું પરિચીલન જરૂરી છે.

આ પછી અજ્ઞાતકવિ કૃત ઉન્માદક શુભારકાવ્ય 'વસંત-વિલાસ' ^{૫૫} આવે છે. તેની દસ્તલિખિત પ્રત સં. ૧૫૦૮ ની મળી આવે છે. તે ઉપરથી તેનો રચનાકાળ પંદરમા શતકના અંતમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. આ અરસામા 'વસંતવિલાસ'ને મળતું-એજ વિષય અને એવી જ ચાતુરીવાળુ-નર્તાધિ' (?) નામે કવિનું 'કાગુ' ^{૫૬} કાવ્ય મળે છે. 'વસંતવિલાસ'મા સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષના વસંતવિહાર અને વિયોગનું વર્ણન છે, જ્યારે આ બીજા કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને તેની પટરાણીઓનો વિલાસ વર્ણવાયો છે. 'વસંતવિલાસ'ની કેટલીક પંક્તિઓ આ 'કાગુ'ની પંક્તિઓ સાથે અદ્ભુત સામ્ય ધરાવે છે ^{૫૭} બંને કાવ્યનો વિષય, વર્ણનશૈલી અને અંતર્પ્રેરણા એક સરખાં છે, અને બંને કૃતિ કદાચિત એકજ વ્યક્તિની હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ બે કાવ્યોના કર્તાને એકજ માનવામા આવે તો પછી 'વસંત-વિલાસ'નો લેખક જૈન હોવા વિષેનો પ્રશ્નજ ઉપરિચિત થતો નથી. આને જ મળતું એક ત્રીજું કાવ્ય કોઈ અજ્ઞાત કવિ રચિત 'અમૃત-કથોલાં' ^{૫૮} નામનું છે. તેનો સમય પણ આશરે પંદરમા શતકના અંતમા મૂકી શકાય. એ કાવ્યમાં પણ છટાદાર લાપામાં

૫૪. જુઓ 'પ્રા. ગૂ. કા.' ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૨-૩૩.

૫૫. મુદ્રિત : 'પ્રા. ગૂ. કા.' દિ આ. કેશવલાલ આ કાવ્યના કર્તાને જૈનેતર માને છે. શ્રી સારાભાઈ નવાબે તેના કર્તા જૈન છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ('કા. ગુ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ. ૧, પૃ. ૪૩૨-૪૭.)

૫૬. આ કાવ્યના પરિચય માટે જુઓ 'કા. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ. ૧, પૃ. ૪૩૨-૩૭.

૫૭. એજન, પૃ. ૪૩૩.

૫૮. હાથપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં છે.

કૃષ્ણની લીનાઓનું નણન કરનામા આવેતું છે 'મયરુછન્' નામ બીજું એક સુંદર છદોબધ્વ કાવ્ય મળી આવે છે તેમા કામદેવનો મદિમા વણુ વેવો છે

આજ અરસામા શાનાચાપ નામના એક જૈન યતિએ પ્રસિદ્ધ 'નિહલ્યુકનિરૂત' નિહલ્યુકન્યાસિકા નો ચોપાઈમા અનુ ૧૬ કથો છે અને તે ઉપરથી સ્વરૂપનાએ નિહલ્યુની પ્રેમસી શશિકાનો નિનાપ નણુંતી 'શશિકાના-પચાશિમ'ની^{૧૧} રચના કરી છે આ 'શશિકાના-પચાશિમ' મા તો ચમત્સાકળી પણ ૬ બને કા થો ઉચ્ચકોળીના છે પાછળથી સત્તમા સકામા બીજા એક જૈન કવિ સારંગે પણ નિહલ્યુ-પચાશિકા નો અનુના કરેલો છે નિહલ્યુનું આ સરકૃત કાવ્ય ગૂજરાતમા સારી પેઢે પ્રચલિત હતું ગૂજરાતના જૂના સાહિત્યમા શિક્ષક-શિષ્યાના પ્રેમની તથા સમસ્યા પ્રેમણી કથાની પરંપરાની જે અસર જાય છે તે મુખ્યત્વે 'નિહલ્યુકાવ્ય' ને આભારી છે સ ૧૭૦૧મા રૂપસુંદર-કા^{૧૨} નામે એક વૃત્તમધ્ય વાર્તા રચાયેલી છે તેમા રૂપા નામે રાજકુવરીના પોતાના શિક્ષક નિશનાયના પુત્ર સુદર ઉપરના પ્રેમનું વણન છે એમાનો કેટલોક ભાગ તો 'નિહલ્યુકાવ્યના' અનુનાદ જેવો લાગે છે અને સમગ્ર કાવ્યની રૂપના ને ઉપ થીજ લીધેલી છે સામળ-ભટ્ટકૃત 'મદનમોહના' મા પણ મેહનાના શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ, પતિનું આનંદુ નજેરે ભૂમિકા 'નિહલ્યુકાવ્ય' ને આભારી છે અને વીરસીદકૃત 'ઉશાહરણ', વીરકૃત 'બાલરાગનું આખ્યાન', 'કામાવતી', કુશાગ્રમાભટ્ટકૃત 'માધવનલ' સામળભટ્ટકૃત 'પદ્માવતી', 'ભદ્રાભામિની' એ સઠમા નજરે પડતી સમસ્યાઓમા નિહલ્યુકાવ્યની અસર એક યા બીજી રીતે નજરે પડે છે

ગદ્ય અથવા

ગદ્ય લખાણો પણ પદ્યલખાણો જેટલા જૂના કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે જો કે ગદ્યસાહિત્ય એ પદ્યસાહિત્ય જેટલો વિભાગ પામેતું

૫૮ એજન

૧૦ મુદ્રિત 'સાહિત્ય' ઓગસ્ટ ૧૯૩૨

૧૧ મુદ્રિત 'ગૂજરાતી' નો દીપોત્સવી અંક સ ૧૯૮૪

૧૨ મુદ્રિત કાગ સ ગૂજરાતી સભા તરફથી,

નહોતું છતાં સાદી, સુન્દર અને કેટલીકવાર અલંકારયુક્ત શૈલીમાં લખાયેલા ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. સં. ૧૩૩૦માં લખાયેલા તાડપત્રમાથી મઘમાં લખાયેલ 'આગધના',^{૬૩} સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી 'અતિચાર',^{૬૪} સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલી હાયપ્રતમાંથી ગદ્યામૃદુ 'સર્વતીર્થનમસ્કારસ્તવન',^{૬૫} તથા અનુમાને એજ અરસાનું 'નવકરન્યાખ્યાન',^{૬૬} સદૃશત અમન લાલ દલાલે મેળવેલ છે. સ. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી 'અતિચાર' પણ તેમણે પ્રકટ કરેલ છે.^{૬૭}

આ પછીના સમયમાં 'આલાવખોધ' નામથી ઓળખાતા સખ્યાખંધ ગૂજરાતી ગદ્યગ્રંથો મળી આવે છે, અહીં 'ખાલ' નો અર્થ 'અણુસમણુ' 'અસાત' એવો કરવામાં આવેલો છે. જેનું સિધ્ધાન્તો આરંભે પ્રાકૃતમાં રચાયા એ સખંધમાં એક શ્લોક છે કે—

વાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્ર્યકાંક્ષિણાં ।

અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાન્ત-પ્રાકૃત-કૃત- ॥

એજ પ્રમાણે, ભુધિમાં ખાલક એવાં સ્ત્રીપુરુષો માટે લાપામા ઉતારવામાં આવેલા શાસ્ત્રગ્રંથોને 'આલાવખોધ' નામ આપવામાં આવ્યું, એમ કહી શકાય.

સ. ૧૪૬૧માં તરુણપ્રભવમૂર્તિએ ગૂજરાતના પાટનગર અણુ-હિલનાડમાં 'પડાવશ્યક-આલાવખોધ'ની^{૬૮} રચના કરી છે. પદ્મરમાં શતકના ઉત્તરાધર્મમાં થઈ ગયેલા મહાન સાહિત્યકાર અને પ્રભાવક આચાર્ય સોમસુન્દરમૂર્તિએ સખ્યાખંધ આલાવખોધો લખ્યા છે—સખ્યા-ખંધ શાસ્ત્રગ્રંથો ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, તેમણે 'ઉપદેશમાલા'

૬૩. મુદ્રિત : 'પ્રાચીન ગુજર કાવ્ય સંગ્રહ'.

૬૪. મુદ્રિત : એજન.

૬૫. મુદ્રિત : એજન.

૬૬. મુદ્રિત : એજન.

૬૭. મુદ્રિત : એજન.

૬૮. આમાના કેટલાક કથાનકો માટે જુઓ શ્રી. જિનવિજયજી

* સપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'.

(સ ૧૪૮૫)^{૬૯} હેમચંદ્રકૃત 'યોગશાસ્ત્ર',^{૭૦} 'પદ્મપદ્ય', 'આરાધના પતાકા', 'નવતત્ત્વ', નેમિચંદ્ર બાગીકૃત 'પદ્ધતિશતક' (સ ૧૪૯૬), વગેરે પર જ્ઞાતાનબોધ રચ્યા છે.^{૭૧} આ ઉપરાંત સ ૧૪૯૧મા મુનિ સુન્દરસૂરિએ 'યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશ' પર, એજ વર્ષમા જિનસાગર સૂરિએ 'પદ્ધતિશતક' પર, સ ૧૪૯૭મા દયાસિંહગણીએ 'સમ્રાટશી' પર, સ ૧૫૦૦મા હેમચંદ્રસમ્રાટીએ 'નમસ્કાર-નવકાંડ' પર^{૭૨} સ ૧૫૦૧મા તેમણે જ 'પદ્મપદ્ય' પર તથા એજ વર્ષમા માણિક્ય સુન્દરગણીએ મુલધારી હેમચંદ્રકૃત 'ભવભાનનામુત્ર' પર બાલાવબોધ રચ્યા છે.^{૭૩} નિકેમના પદ્યમા શનકમા પ્રચલિત ગૂજરાતી બાપાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમા સહાયજૂત થઈ શકે એ માટે એ સર્વનું પદ્ધતિસર સંપાદન અને પ્રકાશન ચલાવી જરૂર છે.

જ્ઞાતાનબોધી ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગદ્ય ગ્રંથો આ સમયમા મળી આવે છે. સ ૧૪૬૬મા લખાયેલ 'આવકવ્રતાદિ-અભિચાર શ્રી જિનવિજયશ્લોક' પ્રમુદ કરેલ છે.^{૭૪} સ ૧૪૭૮મા માણિક્યસુન્દરસૂરિએ રચેલ 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત' અથવા વાગ્ધિનાસ^{૭૫} એ અસામાન્ય મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. પાંચ ઉત્કાસમા તે લખાયેલો છે. તે સામાન્ય ગદ્યમા લખાયેલો નથી, પણ તેના નામ 'વાગ્ધિનાસ' (વાણિનો-જોતીનો નિલાસ) વડે સૂચનાય છે તેમ જોવી^{૭૬}મા રચાયેલ છે. અલંકારના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં તેમા લેવાતી છંદ બોગનવું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે જોની મધ્યકાલીન

૬૯ આમાના કેટલાક માટે જુઓ એજન

૭૦ નોંધ ૬૯ મુજબ

૭૧ શ્રી મોહનનાથ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ ૪૮-૮૭

૭૨ મુદ્રિત શ્રી જિનવિજયશ્લોક સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

૭૩ શ્રી મોહનનાથ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ ૪૮૬-૮૭

૭૪ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

૭૫ મુદ્રિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ' તથા 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

ગુજરાતીમાં 'સભાસંગી' નામથી ઓળખાતો એક ગ્રન્થ મળી આવે છે તેમાં સભા રંગનાર્થે જુદી જુદી વસ્તુઓ અને વિષયોમાં 'ખોલી' બદલવાનો મળી આવે છે. જૂની ગુજરાતીના પદ્યમય ગ્રન્થોમાં કેટલેક સ્થળે 'ખોલી' નો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. જ્યેષ્ઠમુદ્રિત 'પ્રબોધચિન્તામણિ', નરપતિદૃત 'પંચદંડ', વિરસિદ્ધદૃત 'ઉપાદરણ' વગેરે કાવ્યોમાં આ 'ખોલી' નો વપરાશ જવામાં આવે છે. જૂના કવિઓ તથા ભાટચારણો વગેરેમાં એવા ઉપયોગ એક યા બીજા અંકે થાણુ રહેલો છે. દેહ ઓગણીસમી સદીમાં શ્રી ગણપતરામ રાજગમે પણ એનો ઉપયોગ કરેલો છે. માણિક્યસુન્દરમૃતિની 'ખોલી' નો એક નમૂનો જોઈએ—

‘ દિવ તે કુમરી, ચડી ધાવનભરી; પરિવરી પરિકરિ, કીડા કુન્દ નવનવી પરિ. હસિમ અવસગિ આવિઉ આપાઠ, ધીરશુણિ સપાઠ કાટધર્મિ લોદ, ધામતણુઉ નિગેહ, ઝાસિ ખાટી, પાણી વીયાઈ માટી; વિસ્તારઉ વર્ષાકાલ, જે પંચીતણુઉ કાલ, નાકઉ દુકાલ; શુણિમ વર્ષાકાલિ મધુરધ્વનિ મેદ ગાજઈ, દુભિક્ષતાણા ભય ભાજઈ જાણે સુભિક્ષમૂર્ખનિ આવનાં જયદકકા વાજઈ; ચિહ્ન દિસિ બીજ ઝલલઈ, પંચી ઘગલણી પુકઈ; વિપરીત આકાશ, ચંદ્રસૂચં પારિયાસ; રાતિ અધારી, કવઈ નિમિરી; ઉત્તરનઉ ઊનયાણુ, ઝાયજી ગયણુ; દિસ ધોર નાચઈ મોર; સધર, વરસઈ ધાગધર; પાણીનાણા પ્રવાહ પલહલઈ, વાડિઉપરિ વેલા વલઈ; નદી મહાપૂરિ આવઈ, પૃથ્વી પીઠ પ્લાવઈ. નના કિસલય ગદગદઈ વલ્લીવિતાન લહલહઈ; કુટુંબી લોક માચઈ, મહાત્મા બદલાં પુરતક પાચઈ; પવંત તઉ નીઝરણુ વિહૂટઈ, ભરિયા સગેવઝ કૂંઈ ”૭૮

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અત્યંત ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ તે સૂક્ષ્મ વર્ણનોયુક્ત એક વિસ્તૃત વાર્તાગ્રન્થ હોવાને કારણે તત્કાલીન સમાજસ્થિતિને લગતી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી આવે છે.

સં ૧૪૪૮માં પાટણમાં આજણુ રાજકીર્તિમિત્રે લખેલ

‘ગણિતસાર’ ૭૭ એક ટ્રાય મળી આવે છે તેમા શ્રીધરાચાર્યના ‘ગણિતસાર’ પર તત્કાલીન ગૂજરાતી ભાષામા નિવરણ છે વિદ્યાર્થીઓને તત્કાલીન તોલ, માપ અને નાણાનું જ્ઞાન કરાવનાર ॥ ઉદ્દેશથી તે લખાયેલ છતાં તત્કાલીન ભાષાના રચય ઉપર પણ તે કેટલોક પ્રભાવ પાડે છે

નૂના સમયમા અનુકૂળના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓને ‘લઘુચાલુક્ય’ અને ‘વૃદ્ધચાલુક્ય’ નીતિશાસ્ત્રના શ્લોકો શીખવવામા આવતા પ્રાચીન ગૂજરાતીમા જેનો તેમજ બ્રાહ્મણોના હાથે લખાયેલા તેના સખ્યાનક નિવરણો મળી આવે છે મોળામા શનકમા લખાયેલ એક નિવરણ પામ્યુના ભગ્વતમા ॥ આશર સત્તમમા સત્તમમા લખાયેલી એક દ્વરતસિખિત પ્રત ઉપરથી મે પ્રગટ કરેલ છે ૭૮ આ પ્રકારના નિવરણોની પદ્ધતિમા શનક જેટલી પ્રાચીન પ્રત જો મળી આવે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે

બ્યાહલજ્ઞાના ટ્રાય

બ્યાહલજ્ઞાના પણ કેટલાક ટ્રાય પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાષાશાસ્ત્રાની દૃષ્ટિએ તે સર્વ અતીત ઉપયોગી છે એમા સૌથી પ્રાચીન ‘બ્યાહલસિદ્ધા’ છ ૭૯ સ ૧૩૩૬મા શ્રીમાલવચર્યાય હકકુરૂ સિદ્ધના પુત્ર સમ્રામસિંહ તેની રચના કરેલી છે ‘બ્યાહલખોધ’ મા ‘બ્યાહલ’ ના જે અથ થાય તે અહીં પણ સમજાવેલ છે અહીં જે અથ મા ‘બ્યાહલ’ શબ્દ લવામા આવેલો છે તેજ અથ મા અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતી ઋકિયાના આરભમા ચાર્લધીવૃદ્ધિસિદ્ધયે એ વાક્યમા ‘બ્યાહલ’ શબ્દ વપરાયેલો છે તે વખતની ગૂજરાતી ભાષા દ્વારા

૭૭ મુદ્રિત બારમા સાહિત્ય સંગ્રહનમા ‘મધ્યકાલીન ગૂજરાતના તોલ માપ અને નાણા વિષે કેટલીક માહિતી’ એ શિવ કપાળો આ લેખકનો લેખ

૭૮ શુદ્ધિપ્રગણ મેન્ડૂન ૧૯૩૨

૭૯ આ ટ્રાયની મૂળ હાથ પ્રત જેસલગીરના ભગ્વતમા છે અને તે ઉપરથી ઉતારાવેલી પ્રત વડોદરામા મુનિશ્રી દસપિંજરજીના પુસ્તક સંગ્રહમા છે તે ઉપરથી ૫ લાલચંદ ગાંધીએ ‘પુરાતત્ત્વ’ પુ ૩, અક ૧, મા તેનો પરિચય કરાવેલો છે

સંસ્કૃત કાતંત્રવ્યાકરણનું જ્ઞાન થવા માટે આ ગ્રંથ લખાયેલ છે. સંજ્ઞાપ્રક્રમ, સંધિપ્રક્રમ, સંસ્કારપ્રક્રમ અને ત્યાદિપ્રક્રમ એ પ્રમાણે પ્રક્રમોમાં આ ગ્રંથ વહેચાયેલ છે. ગૂજરાતનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા કણ્વ વાઘેલો પરાજિત થયો અને મુરલિમોનું રાજ્ય સ્થપાયું (સં. ૧૩૬૦) તેનાથી લગભગ ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે-આગળથી આસરે સાડા છસો વર્ષ પૂર્વે ગૂજરાતી લાપાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હતું તે પર આ ગ્રંથ પ્રકાશ પાડે છે; એના જુદા જુદા પ્રક્રમોમા સંગ્રહાયેલા શબ્દો તે વખતની લાપાના એક નાનકડા શબ્દકોશની ગરજ સારે છે.

આ પછી કુલમહાનગણીનું 'મુખ્યાવખોધઔક્તિક' ૮૦ આવે છે. 'ઉક્તિ' એટલે કે લાપા, તેને લગતું અનુશાસન તે 'ઔક્તિક' એ પ્રમાણે ઔક્તિકનો અર્થ થઈ શકે. 'મુખ્યાવખોધઔક્તિક' ગ્રંથ પચ્ચ સાધારણ અભ્યાસીને ગૂજરાતી લાપા વડે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન થવા માટે લખાયેલ છે. સં. ૧૪૫૦માં તેની રચના થયેલી છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના અભ્યાસમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. સ. ૧૪૫૦ આસપાસમાં 'યદ્કાન્ક' ૮૧ નામે એક વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચાયેલો છે. આ ઉપરાંત સં. ૧૪૮૪માં ખલાતમા શ્રીગોડ જ્ઞાતિના એક બાહ્યાણના હાથે લખાયેલ 'યુક્તિયકમ્-ઔક્તિક' ની હાથપ્રત મને મળી હતી ૮૨ તે વખતની લાપાદ્વારા સંસ્કૃત શિખવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

ચાદમા અને પદરમા શતકની લાપાના નમૂનાઓ તરીકે આ સર્વ ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે અને તત્કાલીન લાપાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર થાય તેમ છે.

છન્દો, વૃત્તો, દેશીઓ વિગેરે

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે સ્વ. નરસિંહરાવે જ્યારે શંકા ઉઠાવેલી ત્યારે પોતાના પક્ષના સમર્થનમાં તેમણે એવી એક દલીલ

૮૦. આની પ્રાચીન હાથપ્રત ગૂ વ સો. ના સંગ્રહમા છે. સદ્ગત હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તે પ્રકટ કરેલ છે.

૮૧. આની સં ૧૪૮૫ તેમજ સં. ૧૫૪૩મા લખાયેલી બે પ્રતોના પરિચય માટે જુઓ 'નરસિંહયુગના કવિઓ' ('દ્ર. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક', પુ ૧, પૃ ૨૭૭).

રજુ કરેલી કે પ્રિમાનદના મળમા ગૂજરાતમા અક્ષરમેળ વૃત્તો અર્વાચીન સાહિત્યના ઊગમકાળ પછી એટલે કે નમનાશકર અને દલપતરામથી લખાના માડયા હતા ૧૯૦૬મા અ નરસિંહરાવે ઉપરોક્ત નાટકોના કટૃત્વ વિષે શકા ઉઠાવી ત્યારે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની બાબતમા અલ્પસાધની સ્થિતિ પ્રવત તી હતી નરસિંહનું સમકાલીન સાહિત્ય પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમા બહાર આવ્યું હતું અને નરસિંહની પૂર્વના તો ભાગ્યે જ એક અથવા બે અન્ય ઉપનબ્ધ હતા પાછળથી જૂની ગૂજરાતીનું જે વિપુલ સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે તેને પશ્ચિમે સ્વ નરસિંહગવનો ઉપરોક્ત મત નાપાયાદ્ય પુનઃર થયો છે જૂની ગૂજરાતીના સંખ્યામધ અન્ધોમા અક્ષરમેળ વૃત્તો મળી આવે છે અને એક કરતા વધારે અન્ધો એવા મળી આવે છે કે જે સળગ વૃત્તમધ છે ૮૩ આજ નિબંધમા અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે શાલિસુગિનું 'નિરાટપત્ર' આપ્તુ એ શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં ગચાયેનું છે એકદરે પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમા થતો નહતો, પરંતુ તે અણુજાળતો પણ નહતો એ અત્યાગ મુધી મળી આવેલા સાધનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

હન્દોની બાબતમા પણ એમ જ દલીલ શકાય અનેક પ્રાચીન ગૂજરાતી કા થો હન્દોમદ્દ રચાયેલા છે તેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે જૈન કવિઓના સાહિત્યમા હન્દોમદ્દ કા થો પુષ્કળ છે જયશેખરસુરિકૃત 'પ્રબોધચિન્તામણિ' હન્દોના મનોરમ પ્રયોગનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે શીઘ્રગ્વ્યાસકૃત 'ગ્લુમલહન્દ', કવિત ભાગવત અને 'સપ્તશતી મા પણ હન્દોની શુદ્ધિયુક્ત યોજના છે બીમકવિનું 'સત્યનરસવીર-ચરિત્ર' પણ સુન્દર હન્દોમા છે નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યમા મુખ્યત્વે દેશીઓ કગતા હ દોનો પ્રચાર અધિક છે એ પછી આસ્તે આગ્તે દેશીનો પ્રચાર વધે છે અને હન્દોનો પ્રચાર ઘટે છે, પણ હન્દોનો પ્રયોગ દલી પણ વિરલ તો નથી જ બન્ધો દિ બા

- ૮૩ જુઓ સ ૧૭૦૬મા સળગ વૃત્તમધ ચાયેન 'રૂપમુ ગચા નો ઉપોદ્ધાત તથા સાતમી 'એરિએન્ટલ કો ફરન્સ મા મારો નિબંધ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના'

કેશવલાલ કહે છે તેમ, “પ્રાકૃત પાસેથી વારસામા મળેલી છદ્મી પૂજી વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી. એને લીધે ગૂજરાતીનું પુરાતન સાહિત્ય છદ્મમા રચાયું. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવું સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબદ્ધ ઉપજાવ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછું ઉપલબ્ધ અને ઓછે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગતકાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાં જ હોય-છદ્મમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાધનાર પુરુષ અપભ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે..... વળી, છદ્મનો કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી-પણ કલા જોડેલો જુનો છે.....”૮૪

મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનો સુભાષિત છન્દ દુહો આજે લગભગ અદૃશ્ય થયો છે અપભ્રંશે વારસામા આપેલા અનેક સુંદર છન્દો પૈકી, સારસી, ધાત (ચોપાઈ), વસ્ત, મરહટ્ટા, દુમીલા, છંપય વગેરે પણ આજ વિરલ બન્યા છે, પણ મધ્યકાલના ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ એ છદ્મમાં જ રચાયેલો છે એ ભૂલવાનું નથી.

કવિ નાનાલાલે એકવાર કહેલું કે “ગૂજર્ સાહિત્યમા કવિ પ્રેમાનંદે ગૂજર્ ભૂમિનાં જ ‘વૃત્તસતાનો’-ગુજરાતી રાગો જેવા કે માઈ, સામેરી, સામગ્રી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છટ્થી ઉપયોગ કર્યો છે.”૮૫ આ કથન સર્વાંશે સાચું નથી; કારણ કે દેશીઓનો બહુ છટ્થી ઉપયોગ માત્ર પ્રેમાનંદે જ કર્યો છે એવું નથી; પૂર્વકાળના અનેક જૈન કવિઓએ પણ એનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. ‘દેશી’, ‘ચાલ’, ‘લઢણ’, ‘રાહ’, ‘ભાસ’ એવા નામોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. સમયસુંદરે તો મારવાડ, ગૂજરાત, સિન્ધ, મેવાડ, દિલ્હી, વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લઈતેની લયમાં પોતાના ઢાળો બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે.૮૬

૮૪. ‘પ્રાચીન ગૂજર્ કાવ્ય’, પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૬-૩૭

૮૫ ‘ગૂજરાતી કવિતા અને સ ગીત’ (‘વસન’, કાગણ સ. ૧૯૬૦).

૮૬. દેશીઓ વિષે વધુ વિસ્તૃત હકીકતો માટે જુઓ ‘આનંદકાવ્ય મહોદધિ’, ભા ૭ મા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈનો લેખ ‘કવિવર સમયસુંદર’.

નિનયનિગ્ધ્ય જોવાએ તો સન્નિતમા પણ દેખાઓ ઉતારી છે ૮૭

નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યની વાત કરીએ તો અગાઉ જે નિબંધો લખેલાં હતાં તેમાં આપેલ છે તે ‘રેવતિમિગસ’, ‘સમરાસ’, ‘પેયડાસ વગેરે દેશીગદ્ય છે સોમસુ- સુરિ અને જયશેખર સુરિના કાવ્યોનો પણ પદ્યોક લાગ દેલીમા છે નરસિંહ મદેતાના પ્રભાતિયાને ઝુલણા કહેના કરતા ‘ઝુલણાનો રાહ’ કહેના એ વધારે ઉચિત છે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં દેશીનો ઉપયોગ નિકમના તે મા શનક જેટલા પ્રાચીન કાળ સુધી લઈ જઈ શકાય તેમ છે, તે તથા છે કે ગૂજરાતીમાં પોતાના ‘વનસતાનો નો નિકાસ સાધવાનો આરંભ ધણા જૂના સમયથી કર્યો હતો

ભાષાનું સ્વરૂપ

તેરમા શતકના અંતમાં અને ચૌદમા શતકના આરંભમાં ભાષા અપભ્રંશના સંપર્કનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરીને શુદ્ધ ગૂજરાતી રચનામાં આનંદને મળી રહી હતી પ્રથમા એકાદશમીમાં અકારાન્ત શબ્દોમાં અપભ્રંશકાળનો ઉપલબ્ધ ધસાતો જતો હતો અપભ્રંશકાળ ૧ સત્તમીનો ૬ પ્રાચ્ય અકારાન્ત નામોમાં અન્તગત દશામાં માન્ય પડે છે મુધાનગોધાકિતક (સ ૧૪૫૦)ની તથા માલિકુન્દસુન્દસંગિત પૃથ્વીય દ્વયરિત્ર (સ ૧૪૭૮)ની ભાષામાં પ્રથમા એકાદશમીમાં પ્રાચ્યનો સવ થા લોપ નજરે પડે છે ચૌદમી સદી આખી તથા પદરમી સદીના પૂર્વાર્ધની ભાષાને શ્રી કેશવગમ સાચી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા ૮૮ નામ આપે છે (૧) વત માન

૭ નમૂના તરીકે બુધો—

નટરાગેષ્ઠ મીયતે । ‘મદાવીર મેરો લાલન’ પ દેશી ।

સયમવાહમયકુસુમરસૈરતિ સુરભયાનિજમધ્યવસાય ।

ચેતનમુપલક્ષ્ય વૃત્તલક્ષણ જ્ઞાનધરણ ગુણપર્યાયમ્ ॥

ઘડનમલકુરુ પાવનરસન જિનચરિત ગાય ગાય ।

સનિનયશાન્તિસુધારસમેન ચિર નન્દ પાય પાય ॥

(‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’, પ ૪૭)

૮૮ ગૂજરાતી પદ્યમંદ ‘મદાલારન’, ભાગ ૨ નો, ઉપોદ્યાત

કાળમાં અનહ, અનડ, અનડે અસયુક્ત; (૨) ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિમાં અનહ અસયુક્ત છતાં અકારાન્ત નામોમાં મનિ વગેરેમાં છે તેમ અન્ય અકાર લુપ્ત થયે દ્વસ્વ ઇકાર અન્તર્ગત; (૩) નર-નાન્યતર જાતિના વિકારી રૂપોમાં અનડ, અનડે અસયુક્ત-તે વિશેષણ હોય ત્યારે તૃતીયા-સપ્તમીનો હ વિશેષ્યને લાગતાં તેને પણ લાગે, પરંતુ ત્યાં પણ અનહ અસયુક્ત, (૪) ખીજા શબ્દોમાં પણ અનહ-હં, નહ-હં, સિડે, વહસહ, પછહ-હં વગેરેમાં સ્વરો અસયુક્ત; (૫) નારીજાતિના મૂળ દીર્ઘ ઈકારાન્ત તેમજ દ્વસ્વ ઈકારાન્ત શબ્દોનો અન્ય ઇકાર ઝાઝે લાગે દ્વસ્વ જ; (૬) આજ્ઞાથ ખીજા પુરૂષ એકવચનમાં સયુક્ત હ પણ બહુવચનમાં અનડ અસયુક્ત-વગેરે આ ભૂમિકાના મુખ્ય લક્ષણો છે. ૮૮

આમ છતાં કેટલીક મુકાબલે અર્વાચીન પ્રતોમાં મુકાબલે પ્રાચીન રૂપો મળી આવે છે. સં. ૧૪૫૦માં રચાયેલ ‘મુખ્યાવબોધઔકિતિક’માં પ્રથમા એકવચનમાં અંત્ય ઉનો અભાવ જણાય છે, જ્યારે ૧૪૪૯માં લખાયેલ ‘ગણિતસાર’માં આ ઉની બહુલતા જણાય છે. જેમ કે:-

શિવુ મળીહ દેવાધિદેવ મટ્ટારકુ મહેશ્વરુ કિસુ જુ પરમેશ્વરુ કૈલાસશિપરુમંડનુ પાર્વતીહદયચરમણુ વિશ્વનાથુ જિણં વિશ્વ નિપજાવિંડ તસુ નમસ્કારુ કરીડ ચાલાવવોધનાથુ ચાલ મળીહ અજ્ઞાત તીહં અવવોધ જાણિયા તળહ અર્થિ આત્મીયયશોવૃદ્ધર્થુ શ્રેયસકરણર્થુ શ્રીધરાચાર્યુ ગણિતુ પ્રકૃટીકૃતુ ૮૯

એજ પ્રમાણે સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે નોંધેલી ‘પટકારક’ની બે પ્રતો પૈકી સ. ૧૪૮૫ની પ્રતમાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપોમાં ઘણે અંશે ઉકારનો અભાવ જણાય છે, જ્યારે એજ પુસ્તકની ૫૮ વર્ષ પછી સં. ૧૫૪૩માં લખાયેલી પ્રતમાં વિશેષતઃ ઉકારાન્ત રૂપો નજરે પડે છે ૯૧ પાછળથી નકલ કરનાર લહિયાઓ પણ ઘણીવાર ભાષાને

૮૮. એજન : પૃ. ૨૩-૨૪.

૯૦. ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’, પૃ. ૮૩, પૃ. ૩૬૫.

૯૧. ‘શ. ગૂ. સલા ત્રિમાસિક’, પૃ ૧, પૃ ૨૭૭.

જાણી જોઈને પ્રાચીન સ્વરૂપે લખે છે અથવા કેટલીક વાર જે આદર્શ પરથી નકન કઠવામાં આવી હોય તે આદર્શ વધુ પ્રાચીન હોય છે ત્યારે આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ નજરે પડે છે

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સંજ્ઞાની જે હકીકતો આજે આપણને મળે છે તે લેખિત સાધનો ઉપરથી મળે છે એ વખતમાં ઉચ્ચારણો કેના હના તે જાણવાનું કોઈ સાધન આપણી પામે નથી એવી સ્થિતિમાં લેખિત પુસ્તકોમાં મળી આવતા રૂપો તે વખતના ઉચ્ચારણોના વાસ્તવિક સ્વરૂપો ઉપર પ્રભાવ પાડે છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવતું હતું પરંતુ જુની ગૂજરાતીમાં પણ વૃત્તમધ્યકાલ્યો મળી આવતાં એ માન્યતાની ઉપર એક પ્રહાર પડે છે

સાતિશ્વિના 'વિરાટપન'માં દ્રુતનિલગ્નિનની એ પદ્ધતિઓ નીચે પ્રમાણે છે —

મમરહડ મરિવા અળગીહતહ
પસરિ પહસોં કેતકહ હતહ ।

હત્તલિખિત પ્રતમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે, પણ એ અનંતરણને વૃત્તના માપને બધેસર્વે બતાવતું હોય તો મમરહડ તુ ઉચ્ચારણ મમરહૌ, અળગીહતહ તુ અળગીહતૌ અને હતહ તુ હતૌ એ પ્રમાણે કરવું પડે છે

સ ૧૫૦૨માં ગ્યાયેન ધનદેવમણીકૃત 'સુરમાલિધાન નેમિનાથ-ફાગ'ના આરભે નીચે પ્રમાણે એક શાસ્ત્રનિર્દેશિત છે —

દેરી દેવિ નવી કનીધરતણી વાણી અમીસારણી,
નિઘાસાવરતારણી મનધણી હસાસણી સામિણી,
ચદા દીપતિ દનતિ સરસની મધ વીનની વીનતી,
ખોણુ નેમિકુમાર કેતિની રતિ ફાગઈ કરી રજતી ૯૨

આ અવતરણની ત્રીજી અને ચોથી પદ્ધતિમાંના 'મધ' અને 'ફાગઈ' રૂપો વૃત્તની દૃષ્ટિએ 'મે' અને 'ફાગિ' અથવા 'ફાગ' એવા ઉચ્ચારણ માગી લે છે

ઉપરોક્ત અવતરણોમાના રૂપોને એકદમ અર્વાચીન સ્વરૂપે 'ભમરડો', 'અણખીદતો', 'હતો', 'મેં', 'ફાગે' એ પ્રમાણે કલ્પવા એ તો વધારે પડતું અને ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિની ગતિનું ઉલ્લંઘન કરનારું છે. એ વખતના ઉચ્ચારણો કેવાં હતાં તે જાણવાનું કંઈ સાધન આપણી પાસે નથી. એવી સ્થિતિમા એમ કલ્પવું વધારે પડતું નથી કે-ભમરડડ નું ઉચ્ચારણ ભમરડડ અને ભમરડૌ એ બેની વચ્ચેનું કંઈક હશે અને તે એવા પ્રકારનું કે ઉપરોક્ત દ્રુતવિલખિતમા તેને ગોઠવવામા કંઈ વાધો આવે નહીં. ૯૦ એજ પ્રમણે ખીન્ન રૂપોનું પણ કહી શકાય. સત્તરમા અઠારમા શતકમાં લખાયેલી મારવાડી ભાષાની હાથપ્રતોમાં ગૂ 'ગયો' ને સ્થાને 'ગયૌ', 'મેં' ને સ્થાને 'મૈ', 'બેઠો' ને સ્થાને 'બૈઠૌ' એવાં રૂપો મળે છે અને આજે પણ મારવાડીઓ તેને મળના ઉચ્ચારણો કરે છે તેને પ્રાચીન ઉચ્ચારણ પ્રકારના અવશેષો ગણવામાં વાધો નથી.

વળી આર ગાઉએ બોલી બદલાય, એ ન્યાયે આ ઉચ્ચારણો પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમા થોડું ઘણું રૂપાન્તર પામતાં હતા. મારા મિત્ર શ્રી મધૂસૂદન મોદી હમણાં કવિ વચ્ચકૃત 'મૃગાંકલેખા-રાસ'નું સંપાદન કરે છે. આ રાસ સ. ૧૫૨૩માં રચાયેલ છે. તેની ૨૨૨મી કડી નીચે પ્રમાણે છે —

ઽવિનવ્ય વિણ મા ગઉ તે દોસ,
પુહર પાછિ લઇ પ્રાણ હુર્યોસ.

૯૩ હાલમાં કેળવણી કેવળ નેત્રપાઠ્ય થતી જાય છે, વિવૃત્ત ઉચ્ચારણોનું સ્થાન સંવૃત્ત ઉચ્ચારણો લેતાં જાય છે. આવી સ્થિતિમાં થોડાંક વર્ષ પછી અમુક તળપદાં ઉચ્ચારણો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જાણવાનું કંઈ સાધન રહેશે નહિ અને પરિણામે ભાષાના ઈતિહાસના સાકળના એક અમૂલ્ય અંકોડાનો નાશ થશે. આથી કેટલાક સમય ઉપર 'પ્રજ્ઞાંધુ'મા શ્રી. સાહિત્યપ્રિયે આવાં ઉચ્ચારણોને ગ્રામોદ્દેશન રેડ્ડમા ઉતારી લેવાની સૂચના કરી હતી. ગૂજરાતી સ્વરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હજી નહીં જેવો જ થયો છે અને ખીજી બાજુએ અભ્યાસની સામગ્રીરૂપ તળપદાં ઉચ્ચારણોનો નાશ થતો જાય છે, એ જોતાં સાધનસંપત્તિ સંસ્થાઓએ આ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ 'હર્યોસ' અને 'ઘોસ ના જુદી જુદી દસ્તલિખિત પ્રતોમાં
નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે —

A B	ઘોસ દર્યોસ
C	દેસ દરેસ
D	દોસ, દરેસ
E	ઘેસ, હરેસ
F	ઘોસ દરોસ
G	દેમ દરેસ
H	દોસ દર્યોસ

આમ જતા અનુક્રમે 'દેસ' અને 'દરેસ', 'દોસ' અને
'દરેસ', 'દોસ' અને 'દરોસ', 'દેસ' અને 'દરેસ', 'દેસ'
અને 'દર્યોસ'ના પ્રાસ મેળવનામાં આન્યા છે એ વસ્તુ તે વખતના
ઉચ્ચારણ ઉપર થોડોક અસ્પષ્ટ પ્રમાણ ફેરે છે અને એ ઉચ્ચારણ,
દ્વાપ્રતોમાં મળના લખાણો દ્વાલમાં આપણે જે રીતે ઉચ્ચારીએ
છીએ તે કરતા, કર્કે જુ. પ્રકારનું હશે, એવું અનુમાન કરી
શકાય છે

સ ૧૩૬ માં મુરલિમોએ ગૂજરાત હત્ય ત્યાર પછી ગૂજરાતી
ભાષામાં ફારસી-અરબી શબ્દોનું ભગલું વિશેષ પ્રમાણમાં નજરે
પડવા માડ્યું. રણમલ્લ ૭૬ અને 'કાન્દાર્દ્રમનન્ધ માં તે ફારસી
અને અરબી શબ્દો થોડાંધ નજરે પડે છે. સ ૧૫૧૩ પૂર્વે
રયાવેલી અસાધિતકૃત 'હસવત્સકથા'માં પણ 'વખત' અને
'સરનામું' જેવા શબ્દો મળે છે એજ પ્રમાણે અન્ય કાં યોનું પણ

પ્રારભમાં ગજ્યાન, ગૂજરાત અને મહાગણ વચ્ચે હીકે હીકે
પ્રમાણમાં ભાષાસંપર્ક હતો અજદેવસાધિત 'મમગગસ' રાજસ્થાનીના
સંપર્કનું અને મહિમકૃત 'પેથડાસ' મરાઠીના સંપર્કનું પ્રતિબિંબ
ગજ કરે છે. નરસિંહના માં યોમાં 'નર્સેયા સ્વામી' અને બીમના
દા યોમાં 'બીમચર્ચ હોડાગ' એ પ્રમાણે પછીના પ્રત્યયમાં મરાઠી
અને ગૂજરાતીનો સંપર્ક સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પ્રમિદ

ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ટેરીટોરીએ મેળામાં સતકની ગૂજરાતી ભાષાને ‘ઓલ્ડ વેસ્ટર્ન’ રાજસ્થાની’ (Old Western Rajasthani) (જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) નામ આપ્યું છે, એ એ કે વાસ્તવિક નથી, પણ તે આજ દૃષ્ટિગિન્દુએ અપાયુ હોયુ જોઈએ.

મુસ્લિમ વિજય પછી ટેટલાક સમય જાદ અનેક કારણોને લીધે મારવાડ સાથેનો સંપર્ક ઓછો થતો ગયો અને મરાઠી ભાષા સાથેનો પણ રલોસલો સંપર્ક નાશ પામ્યો; ગૂજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષા વધુને વધુ દૂરસ્થ જનતી ગઈ આમ છતાં આજે જૂની ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરનારને રાજસ્થાની અને મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર ગને છે, એ વસ્તુ પૂર્વ કાળના ભાષાસંપર્કની ઝાંખી કરાવે છે.

નરસિંહ પૂર્વેનું જૈનેતર સાહિત્ય કેમ મળતું નથી ?

આ સર્વ વિવેચન પછી એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે નરસિંહ પૂર્વેનું જૈન સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે તો જૈનેતર સાહિત્ય કેમ બિલકુલ ઉપલબ્ધ થતું નથી ? બીમકૃત ‘સર્ધયવત્સરીરપ્રબન્ધ’, શ્રીધરનાં કાવ્યો અને અસાધનિકૃત ‘હંસ-વત્સકથા’ના અપવાદને જાદ કરીએ તો આ સમયનું જૈનેતર સાહિત્ય મુદ્દલ મળતું નથી એમ ગણાય એમાં યે બીમ અને અસાધનનાં કાવ્યો તો જૈન લગારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલાં છે !

ભારે જૈનોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પૂરજોસમાં ચાલુ હતી ત્યારે જૈનેતરે એ દિશામાં સાવ ઉદાસીન હોય એ જનવાજોગ નથી, છતાં આજે જૈનેતર સાહિત્ય લગભગ કંઈ જ મળતું નથી એનું કારણ એ હોઈ શકે કે જૈનોની જેમ સાહિત્યના વ્યવસ્થિત સંગોપનની પદ્ધતિનો તેમનામાં અભાવ હતો. સાહિત્યના રક્ષણની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોવા છતાં અનેક જૈન લગારોનો મુસ્લિમ વિજેતાઓએ નાશ કરેલો છે, વસ્તુપાલ-તેજપાલે સ્થાપેલા સખ્યાગંધ લગારોમાના પુસ્તકો ક્વચિત જ પ્રાપ્ત થાય છે. પાટણમાંથી સેંકડો જૈન ગ્રન્થોને તેમનું વધારે સારું રક્ષણ થઈ શકે તેટલા ખાતર ચોમેર રણુથી રક્ષાયેલા જેસલમીરમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રકારની કાળજીને

પરિણામે જ સરૂત-પ્રાકૃતના પણ અનેક દુર્લભ જૈનેતર ગ્રંથો નોંધાયેલાં મળે છે

એજ પ્રમાણે નરસિંહ પૂર્વે પણ જૈનેતર સાહિત્ય ટોણું જોઈએ જ, પણ બ્યવરિયત સંગોપનની પદ્ધતિને અભાવે તેમાં ઘણુંક નાસ પામ્યું હોય જોઈએ અથવા અજાનને પરિણામ જલશાયી બન્યું હોય જોઈએ, એવી કલ્પના ઘઈ શકે છે

વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ

: લેખક :

રામલાલ મુનીલાલ મોદી

અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કલાયુક્ત અને રસપ્રચુર નવલકથાઓની ખોટ નથી. 'પ્રાટણની પ્રભુતા' પ્રસિદ્ધ થયા પછી આવી કથાઓ ધણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાંની ધણીકનાં રસ અને કલાતી દૃષ્ટિએ વિવેચનો થયા છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમની સમીક્ષા કવચિત જ થઈ છે. ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ કેટલું છે, તેમાં ઇતિહાસ વિરુદ્ધનું તત્ત્વ કેટલું છે અને એ તત્ત્વમાયી ક્ષમ્ય તત્ત્વ કેટલું છે તે તપાસવાનો સમય હવે આવી શક્યો છે.

'કરણચેલો', 'વનરાજ આવડો', આદિ આરભની વાર્તાઓમાં કલાના અંશ નહિ જોવા હતા, પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો વથાથ' રૂપમાં હતા. અલગત તે કાળે જાણવામાં આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અનુસાર જ. જ્યારે હાલની ધણી ઐતિહાસિક કથાઓમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ જોવામાં આવે છે. આ વાર્તાઓ કલાયુક્ત હોવાથી બહોળા પ્રમાણમાં વચાવ છે અને લોકપ્રિય થઈ પડે છે, અને તેથી ઇતિહાસનો પ્રચાર જનસમાજમાં ખૂબ થાય છે, પરંતુ તે સાથે વિપરીત તત્ત્વો સત્ય ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારાઈ જાય છે.

માલોપયોગી ઇતિહાસની રચના વાર્તાઓ આના કલ્પિત અને વિપરીત નરવોના અધારે નખાઈ છે આ માટે ઇતિહાસવિદોએ ઇતિહાસિક નવનકથાઓ ન ઐતિહાસિક તત્વોની સમીક્ષા કરી સત્ય માગદર્શન કરવાની અને બચિષ્ય માટે લાલ જત્તી ધરવાની આગર કતા છે

ઐતિહાસિક નવનકથાઓમાં સ્થાનિધાન માટે કલ્પિત પ્રસંગો અને પાત્રોનું સર્જન આવશ્યક છે પરંતુ કનાના નામે ઇતિહાસનો નિર્ધારન ન કરી શકાય કોઈ કહેશે કે ઇતિહાસના પ્રયોગો તેમ ન થાય પરંતુ નવલકથા તે કંઈ ઇતિહાસ નથી તેમાં તો મને તેમ ફેરફાર કરી શકાય તેમને પૂછવાનું કે તેની કઈ મર્યાદા હોવી જોઈએ કે નહિ? કુમારપાનને સિદ્ધરાજનો પુત્ર બનાવી શમય? હમયદ્રાચાઈને નિરક્ષર ચીતરી શકાય? અજયપાલનું ખૂન નહોતું થયું, પણ તે યુદ્ધમાં મરાયો હતો એમ પશ્ચિમતન ચર્ચી શકે? 'ક્રાંતિ ગૌમુદી'ના કર્તા મોમેશ્વરને સિદ્ધરાજનો રાજકર્મી બનાવી શમય? જો એમ કવામાં આવે તો મનમાં તગડોના પાર રહે નહિ અને ઇતિહાસમાં અધાધુધી ચાલે અને છેવટે સત્ય ઇતિહાસનો લોપ થાય

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પાત્રોનું સર્જન અનિવાર્ય છે પરંતુ એ સર્જનમાં તત્કાલીન વિચારપ્રવાહો ઉભટાવવાનો પ્રયત્ન દોવો જોઈએ નહિ 'પાટલુની પ્રભુતા'માં આનંદસૂરિ જેવા પાત્રના સર્જન માટે વાધો હોઈ શકે નહિ તેમજ જૈન ધર્મના વચ્ચેની સ્થાપના માટેની તેની ખટખટ માટે કાર્તિકો વિરોધ હોઈ શકે નહિ પરંતુ સૂરિ પીનાગો આચાર્ય એ ખટખટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, સૈનિકો તો ટુકડીનો સરદાર મને, મકુટપુત્ર મદિર જળાની શ્રેષ્ઠ, દેવપ્રસાદની પાઠશાળામાં બૂસડા મારી તેનું ખૂન કરે એ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ બરોબર નથી તે વખતે જૈન આચાર્યો રાજખટખટમાં ભાગ લેતા એ વાત ખરી છે, પણ આવો સક્રિય ભાગ લેતા નહિ આનંદસૂરિના પાત્રના આવા ચિત્રણને લીધે ખીજા ધીંગ, શાન્ત અને તપ પરાયણ જૈન આચાર્યોના વર્તન સળધી ખોટા ખમલ, પેસવાનો સજન રહે છે અર્થપણ લેખક

પોતાના સમયના વિચારપ્રવાહોથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી અને તેથી ધણી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં આધુનિક વિચારોના તરંગો સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વાર્તાના આદ્ય નીચે આધુનિક નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરવા એ અપ્રામાણિકતા ગણી શકાય. કેટલાક સમાજવદી લેખકોની નવલકથાઓમાં અનાં ઉદાહરણ મળી આવશે.

આપણે કલ્પન પાત્રોની મર્યાદા આંધી, પણ ઐતિહાસિક પાત્રોનું શું? ઇતિહાસનાં પાત્રોનાં ચરિત્ર મનઃકલ્પન ચીનરી શકાય? અથવા તો તેમના ચારિત્ર્યમાં મનઃગમનો ફેરફાર કરી શકાય ખરો? ઇતિહાસમાં જેમનાં માત્ર નામ જ જાણાયાં હોય, પણ જેમના ચરિત્ર વિષે કશો ઉલ્લેખ ન હોય, તેમનાં ચરિત્રનિરૂપણ સ્વકલ્પના પ્રમાણે કરવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે. તેથી જિજ્ઞાસુ જેમનું ચારિત્ર્ય ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ રીતે અકિન થયું હોય તેમાં વધારા કરવાની વાર્તાકારને છૂટ ન હોવી જોઈએ. વળી જે વ્યક્તિનું ચરિત્ર ઇતિહાસમાં અલ્પત આલેખાયું હોય, તેને વિસ્તારવાનો વાર્તાકારનો હક્ક હું કબૂલ રાખું છું. પરંતુ એ વિસ્તાર તે વ્યક્તિના મૂલગત ચારિત્ર્યથી વિપરીત ન હોવો જોઈએ. તેથી રીતે અલ્પશુભ વાળી વ્યક્તિને બહુશુભવાળી બનાવવી અથવા તો અંશતઃ દૂષિત ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ દોષવાળી બનાવવી એમાં પણ બહુ વધો કાઢવા જેવું નથી. પરંતુ જે વ્યક્તિઓનાં ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોય અથવા તેમના ચારિત્ર્ય વિરુદ્ધ કશો પણ ઉલ્લેખ ન હોય, તેમને કલંકિત કરવાનો કલાકારને કશો જ અધિકાર નથી. મુંબલ મંત્રીનું ઇતિહાસમાં બહુ મહત્ત્વ નથી. તેમ છતાં તેને આદ્યતીય શુદ્ધિશાળી મહાઅમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો છે, તે માટે વાધો લઈ શકાય નહિ. પરંતુ મીનલદેવી સાથે તેનો સ્નેહસંબંધ બાંધવા તે યોગ્ય ગણાય નહિ. સિદ્ધરામને વિષથી ચીતરવામાં, કુમારપાલને ધર્માધ ચીતરવામાં અથવા તો અજયપાલને ખૂતી પ્રકૃતિનો ચીતરવામાં કલાકારના કોઈ વાંક કાઢી શકે નહિ, પરંતુ ‘પાટણની પ્રભુતા’માં ઉદયન મંત્રીને કામુક અને દગાબાજ તરીકે ચીતર્યો છે. ‘રાજધિરાજ’માં ‘કીર્તિ’કોમુદી’ના કર્તા ઉપર ગંભીર આક્ષેપો કર્યા છે. ‘કમ’યાગી રાજેશ્વર’માં ‘કીર્તિ’કોમુદી’ના કર્તા સોમે-

શ્વરના પૂર્વજ વાનેશ્વરી અને જિનેન્દ્રિય^૧ રાજપુરોહિત લક્ષ્મણને વિષયનેાલુપ પામર મનુષ્ય જેવો ચીતર્યો છે અને 'રાજ્યહત્યા'માં આબડ મત્રી જેવા ધમ નિ'હ ગૃહ' ને' વેશ્યાગામી ચીતર્યો છે- એમાં વાર્તાનેઅંકોએ વાર્તાનેખનની સ્વતંત્રતાએ દુરુપયોગ કર્યો છે 'દેશદિવાન મા મેરુ ખનાસને સર'ગુણસપત્ર બના યો છે એમાં અતિશયોક્તિ છે, તોપણ એ વિશે દરકત નથી પરંતુ એના લેખકે અન્ય વાર્તાઓમાં રાણકદેવીને વિધવા બ્રાહ્મણની પુત્રી બનાવી છે એમાં તો ઇતિહાસ ઉપર અત્યાચાર જ થયેલો મને જણાય છે ઉપરના જેવા ચારિત્ર્યરાળા પાત્રોની જો કલામાં જરૂર હતી, તો તેમણે સજન કદનામાંથી જ કરવું ઘટવું હતું પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓને દૂષિત કરવાની જરૂર નહોતી

અન્ય કોઈ ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં એ બનતું નથી, પરંતુ ગુજગતી ભાષાની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં વ્યક્તિઓના સગર્ભસંગ બાધામાં અણુઘટતી છૂટ લેવામાં આવે છે અને એ પસંદ કર્યા જેવું નથી કલ્પિત પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે અથવા તો ઐતિહાસિક પાત્રોના કલ્પિત પાત્રો સાથે સબધો બાધ વાની વાર્તાકારને છૂટ છે પરંતુ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પરસ્પર કલ્પિત સબધો બાધવામાં તે સતતત્રના લઈ ચૂકે નહિ એમ કરવાથી ખોટા ઐતિહાસિક ખ્યાલોના પ્રચાર થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે 'પાટણની પ્રભુતા'માં ત્રિજીનનપાલની સ્ત્રી કારમીરાદેવીને

૧ જુઓ 'સુરથોત્સવ' -

ક્રમ્યેદયેદી ચ કૃતમ્મનુશ્ચ દત્તાદાનશ્ચ જિતેન્દ્રિયશ્ચ ।
તિરોહિતે તત્ર પુરોહિતેન્દ્રે તદ્વજન્માજનિ લલ્લશર્મા ॥
[૨૫-૨૨]

૨ આબડ માટે 'પુરાતનગ્રંથસમૂહ'માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે -

નિત્ય પ્રાસાદેષુ પૂજા । પુસ્તકાન્યનેકશો લેખિતાનિ ।
ઝીર્ણોદ્ધારાશ્ચ કારિતા । ઘઘ્નિ ધિમ્વાનિ કારિતાનિ ॥
[૫ ૩૩]

વળી જુઓ 'ગ્રંથધિન્તામણિ'માં 'આબડગ્રંથ' -

મીનગદેવીની ભત્રીજી કરાવવામાં આવી છે; અને ભીમદેવની રાણી અથવા રખાત બ્રહ્મદેવીને વણિકપુત્રી બનાવવામાં આવી છે ‘રાજ-ધિરાજ’માં કુમારપાળના મિત્ર વૈસિરિને કાઢતો પુત્ર કલ્પવામાં આવ્યો છે; ‘રાજહત્યા’માં અર્જુનપાલનું ખૂન કરનાર બીજલને કુમારપાળના અંગરક્ષક ભીમસિંહનો પુત્ર ગણ્યો છે. કુમારપાળના દૌહિત્ર પ્રતાપમલ્લને નાલોરનો પરમાર રાજકુમાર બનાવ્યો છે.^૩ તેના પિતાનું કલ્પિત નામ કપર્દી બિલુ ક્યું છે;^૪ એટલું જ નહિ પણ તેના પૂર્વજોની આખી વંશાવળી કલ્પિત બનાવી છે અને આલક મંત્રીની પુત્રી ચંપલા, જે બાલવિધવા હતી તેને આંબડીની પુત્રવધૂ કરાવી છે; ‘ગુજગતના વેરની વસુકાત’માં કણ્વ વાઘેજાની પુત્રી દેવગદેવીનું દેવગિર્ણિના રાજપુત શકરદેવ સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે. આવા કલ્પિત સંબંધો જનસમાજને ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં ભવિષ્યમાં અવળે રહે તે દોરશે એમ હું માનું છું.

ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગોને કેટલું સ્થાન હોઈ શકે એ પણ વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાધારણ કલ્પિત પ્રસંગો જે કલાવિધાનમાં જરૂરના હોય તેમને યોગ્યતામાં કંઈ હરકત નથી; તે વિના વાર્તાની ઘટના જ શક્ય નથી. પરંતુ કલ્પિત ઘટનાઓ એવી ન હોવી જોઈએ કે જેનાથી ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાઓનું સ્વરૂપ જ

૩. આ પ્રતાપમલ્લ તે ભીમ બીજના બાલ્યકાળમાં જે પાટણનો નગરરક્ષક પ્રતાપમલ્લ હતો તે હશે. એમ ‘પ્ર. ચિ.’ના ભાષાન્તરકાર શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું માનવું છે. (ભુઆ એ ગ્રંથના પૃ. ૨૦૩ ઉપરનું ટિપ્પણ)

૪. શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત ‘પુરાતનગ્રંથસંગ્રહ’માં કુમારપાળની યાત્રાના ગ્રંથમાં માળ્દાગારિકઃ કપર્દી, પરમારવંશ્ય પ્રહ્લાદનપુરનિવેશકારક પ્રહ્લાદનદેવઃ એમ છે. આ ઉપરથી કપર્દીને પરમારવંશનો ગણીને તેને પ્રતાપમલ્લનો પિતા ગણ્યો હશે, પણ પરમારવંશ્યઃ એ વિશેષણ તો પ્રહ્લાદનને લાગુ પડે છે. ‘ચતુર્વિંશતિગ્રંથ’-માં પણ લગભગ એવો જ ઉલ્લેખ છે.

ફરી જાય 'ગુજરાતનો જુઝાતો દીપક' અને 'ગુજરાતના વેરની નસુનાત'માં એવો પ્રયત્ન કરામા આવ્યો છે. ગુજરાતમાં મુસલમાનો લાનવામાં કણુ નામેના પ્રધાન માધ્યમ કારણુલત હતો એ ઘણા પુરાવાથી સાબિત થઈ ગયેલી બીના છે, છતાં તેને ખોળી ઠરાવી લેખકે એના કાગળમાં મુસલમાનોની ધર્મપ્રચારની ઘટનાનો કલ્પિત પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે. તેમ જ કણુની સ્ત્રી કમલાદેવી અનાઉદ્દીનના જનાનામાં ગયાની વાત લેખકે ખોળી માની છે, છતાં રાધા નામની અનાસજનું પાન ઊભુ કરી, તેને કમળાદેવી તરીકે જનાનામાં દાખલ કરી છે. તે ઉપરાંત કાદુરનું કણુ સાથે મળી જવું, તેનું રાધા દ્વારા અનાઉદ્દીનને એર અપાવવું કણુનું દિલ્હી જવું અને ત્યાંથી કાશીમાં જઈ સન્ધ્યાસી થવું એ સાંમાં લેખકે કલ્પનાના અપ્રવો બહુ છૂટા મૂખી દીધા છે. એ કલ્પિત પ્રસંગપર ઇતિહાસને વિષય ગાંભી બનાવે છે. આખી નવતકયાનુ ચલુતર કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે કવનામાં પણ ખોટો ઇતિહાસ ગ્યાય છે એમ મારું માનવું છે. 'ભારેલા અગ્નિ નો ધગના કલ્પિત પ્રસંગોના આધારે રચાઈ છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય પાત્રો કલ્પિત હોવાથી ઇતિહાસને બહુ સહન કવવાનું નથી. પણ 'પાટણની પ્રજ્વળતા'ને માટે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તેમાં તો ઇતિહાસના મહત્વના પાત્રો ચોથાને કલ્પિત પ્રસંગો ઉપર આખી ધમારત ચલુવામાં આવી છે. પાટણની સત્તા હાથમાં લેનાના મીનજીવેલીના પ્રયત્ન, ચદ્રાવતીથી જૈનોનું સૈન્ય ખોલાવવું, મુગલને મધુપુર મોખલવો, તેને કેદ કરવો. ગણીનું પાટણમાંથી નાશી જવું, પાટણે રાણી સામે બડ ઉઠાવી તેના સામે દરવાજા બંધ કરના, આનંદસુરિના હાથે સુદ્રમહાલય બગાડવો અને દેવપ્રસાદનું ખૂન કરાવવું, એ બધા પ્રસંગો કલ્પિત છે અને તેમાં ઇતિહાસની મુખ્ય વ્યક્તિઓ સંડોવાયેલી છે. તો શું એથી ઇતિહાસ વિષે ખોળા ખ્યાલો ફેલાનાનો સભન નથી ?

વાર્તાઓમાં કલ્પિત પ્રસંગો ઊભા કવવાની વાર્તાકારને સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ ઇતિહાસના સત્ય પ્રસંગોમાં ફેરફાર કવવાની તે છૂટ લઈ શકે નહિ. 'ગુજરાતના નાથ'માં ખતીમનો જે પ્રસંગ છે, તેમાં લેખકે આરી અણુધટ્ટી છૂટ લીધેલી છે. 'જાગી ઉડ્ ઢીકાપત'માં મુસલમાનોની મસીદ તોડનાર અગ્નિપૂજકો (પારંગીઓ) હતા એમ

સ્પષ્ટ લખ્યું છે.^૫ તેમાં ફેરફાર કરીને ગુનેગારો જોતોને ઠરાવવા એ શુ વાળખી છે? સિદ્ધરાજના પિતા કણે પોતા ॥ હયાતીમાં સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક પાટણમાં કર્યો હતો અને પોતે ત્યાર પછી કર્ણાવતીમાં જઈને રહ્યો હતો અને ત્યાં મરણ પામ્યો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. તેને બદલે ‘પાટણની પ્રભુતા’માં કણનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું અને તેના મરણ બાદ સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ પ્રસંગનિરૂપણ થયું છે. આવો ફેરફાર ઇતિહાસથી પ્રતિકૂળ નથી શુ? વળી ઇતિહાસ જણાવે છે કે કણના મામા મદનપાલે બહુ જીલમ કરવાથી સિદ્ધરાજે તેને મારી નખાવ્યો હતો. તેને બદલે તે ચોરની માફક બાલ સિદ્ધરાજને ઊપાડી જવા રાજ-મહેલમાં દાખલ થઈ રાજસેવકોની સાથે યુદ્ધમાં લડીને મરાયાનું વાર્તામાં લખવામાં આવ્યું છે. આવો પ્રસંગપલટો થઈ શકે ખરો? ‘રાજ્યહત્યા’માં અજયપાલના ખૂનનું એવું કારણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અજયપાલે બીજાના જમાઈ પ્રતાપમલ્લને પકડવા માણસો મોકલ્યા, તેથી ઉશ્કેરાઈને બીજાને તેનું ખૂન કયું. પરંતુ પુરાતન ગ્રંથોમાં એવી હકીકત છે કે બીજાને માતૃગામી કરવાને અજયપાલે મશ્કરીમાં પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેથી તેણે ક્રોધાવિષ્ટ થઈને તેનું ખૂન કયું હતું.^૬ આ પ્રાચીન ગ્રંથની હકીકત ખોટી માનવાને કશું કારણ નથી.

ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં સમય સાથે રમત કરવાની પણ વાર્તાકારને છૂટ હોઈ શકે નહિ સ્થાપિત કાળને આગળ પાછળ ધકેલી શકાય નહિ, તેમજ પાછળના સમયમાં થયેલી વ્યક્તિઓને આગળના સમયમાં ખેંચી શકાય નહિ છતાં પણ ‘ગુજરાતના નાય’માં એવા ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. સોરઠ-વિજય પછી સિદ્ધરાજે

૫. “A poor Musalman preacher of Cambay, whose mosque the Hindus instigated the Fire-worshippers of that place to destroy.”
(‘ખોમ્બે ગેઝેટીઅર’, ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પાન ૫૧૨.)

૬. જુઓ ‘પુરાતનગ્રંથસમૂહ’માં ‘અજયપાલગ્રંથ’, પૃ. ૪૭.

સળંગન મંત્રોને સોરઠનો દડનાયક નીચો હતો ૭ પણ એ વાર્તામાં સિદ્ધરાજના બાલ્યકાળમાં તેને સોરઠનો દડનાયક બનાવવામાં આવ્યો છે ૮ સિદ્ધરાજના ધારાધ્વ સ વખતે (સ ૧૧૮૫ પછી) માળવાનો સુભટ ઉપગમ (ઉગમ) તેની સાથે લઈયો હતો એમ 'દ્વાપ્રય'માં લખ્યું છે ૯ છતાં પણ તેને બોજના સમય પાછળ ખેંચી જવામાં આવ્યો છે વળી એજ કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે કાકલટ કુમારપાલનો સેનાપતિ હતો ૯ છતાં પણ તેને ત્રિશુનપાલનો સુભટ અને ઈ સ ૧૧૫૪માં નવધણુ સાથે રણમાં ઝઝૂમતો બતાવવામાં આવ્યો છે ૧ 'મહારાજાધિરાજ'માં સિદ્ધરાજના માળવા વિજય પહેલા સહસ્રનિમ બધાવાનું વણુવામાં આવ્યું છે, તે પણ સમયપરિવર્તનનું દૃષ્ટાન્ત છે સમયપરિવર્તનના આવા પ્રસંગો ઇતિહાસના યથાર્થ સ્વરૂપને નિરૂત કરે છે

કોઈ રાજાનો સમગ્ર રાજ્યકાળ વાર્તામાં નીધો હોય તો ઇતિહાસનો એક પણ મહત્ત્વનો પ્રસંગ છોડી દેવાય નહિ છતાં

- ૭ જુઓ શ્રી કુર્ગાચકર શાસ્ત્રી સપાદિત 'પ્રમુખચિંતામણિ'માં 'સિદ્ધરાજપ્રમુખ', પૃ ૧૦૫
- ૮ ખરી રીતે તો ઉપગમ નામનો કોઈ સુભટ નહોતો, પણ ઉપગમ નામના આચાર્યના શિષ્યો આપગવોનો ઉત્તેખ 'દ્વાપ્રય'માં છે મુળ સંસ્કૃતમાં સૌપગવા (૧૪-૧૮) એટલે 'આપગવો સહિત' એમ છે પણ મણિવાદ નજીક બાઈએ સૌપગવ પાઠ વાંચીને બાબાન્તર કરેલું હોવાથી ઉપગમ તેમણે એક વ્યક્તિનું નામ ગણ્યું છે પરોવમાંને ઉપગમ નામનો સેનાપતિ હોવાનો ઘઈ સ્પષ્ટ ઉત્તેખ મળી આવતો નથી તો બોજની શી વાત? બોજના સેનાપતિનું નામ તો ઇતિહાસમાં કુલચંદ્ર પ્રસિદ્ધ છે
- ૯ 'દ્વાપ્રય'ના સોળમાં સમના ત્રેવીસમાં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે કુમારપાલે માળવાના રાજા બલ્લાલની સામે લડવાને પોતાના દડપતિને મોકલ્યો હતો એ દડપતિનું નામ કાકલટ એમ ટીકાકાર જણાવે છે અને તેને સેનાપતિ કહે છે -દ્વિપર્તિ કાકારવ્ય દ્વિજપતિ સેનાપતિમ્ ।

‘રાજ્યદત્તા’માં અજયપાલના રાજ્યકાલનો એક પ્રસંગ છેડી દેવામાં આવ્યો છે. મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સામેના યુદ્ધમાં અજયપાલ હાર્યો હતો, અને મરણતોડ ધાયત્ર થયો હતો. આ હકીકત આણુ ઉપરના તેજપાલના બધાવેલા લૂણવસહિતા શિલાલેખમાં^{૧૦} અને સોમેશ્વરના ‘સુરથોત્સવ’ કાવ્યમાં જણાવેલી છે.^{૧૧} આવી મહત્વની બાબતો ઉક્ત નવલકથામાંથી દૂર રાખી શકાય નહિ તેને માટે એક પ્રકરણ ઉમેરવાની જરૂર હતી.

જે સ્થળ સખંધી વાર્તા લખવામાં આવે તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો પરિચય વાર્તાલેખકને હોવો જરૂરનો છે. કદાચ તે સ્થળ લેખકથી જાતે જોવાનું ન બની શકે તેમ હોય તો નકશા ઉપરથી તેની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે. ‘પાટણની પ્રભુતા’માં મૈરાલ, વિખરાટ, મધુપુર, આદિ કલ્પિત ગામોના નામ લખવામાં આવ્યાં છે, તેને બદલે પાટણની આબુખાલુનાં ગામના સાચાં નામ ન મૂકી શકાત? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અત્યારના ગામ તે સમયે હશે કે કેમ તેની શી ખાત્રી? તેના જવાબમાં લખવાનું કે તે સમયનાં તામ્રપત્રોમાં હાલનાં ઘણાં ગામોના

૧૦. એ શિલાલેખના ૩૮માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે પ્રહલાદનદેવે સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં ગુજરાતના રાજાનું પોતાની તલવારથી રક્ષણ કયું હતું.

સામંતસિંહસમિતિશ્ક્ષિતિવિક્ષતૌજ -

શ્રીગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણવક્ષિણાસિઃ ।

૧૧ ‘સુરથોત્સવ’માં લખ્યું છે કે અજયપાલ રણમાં ધાયત્ર થવાથી તેને જે દારુણ પીડા થઈ હતી તે કુમાર પુરોહિતે મટાડી હતી.

તાં દારુણામધિરણાઙ્ગણજાતઘાત -

ઘ્રાતવ્યથામજયપાલનૃપાદપાસ્થન્ । (૨૫-૩૨.)

આ યુદ્ધ કેાની સાથે થયું હતું, તેનો ખુલાસો એ શ્લોકની ઉપરની ટીકામાં છે

સામંતસિંહયુદ્ધે હિ શ્રીઅજયપાલદેવ પ્રહારપીડ્યા મૃત્યુકોટિમાયાતઃ
કુમારનામ્ના પુરોહિતેન શ્રીકટુકેશ્વરમારાધ્ય પુનઃ સ જીવિતઃ ।

નામ મળી આવે , તે ઉપરથી તે સમયના ગામ નક્કી થઈ શકે એમ છે. ઉક્ત નવલકથામાં અને 'ગુજરાતના નાય'માં પાટણના દરવાજાના જે નામ આપ્યા છે તે તથા કલ્પિત છે. હાલના દરવાજાના નામ પ્રાચીન પાટણના દરવાજાના નામ કરના કદાચ જુદા હશે એ ખરું પરંતુ લેખકે દિશાનો ખ્યાલ તો રાખવો જોઈએને ? મોઢેરા અને ચાપાનેર જાને પાટણની દક્ષિણ દિશાએ છે જુના વખતમાં ચાપાનેર જુવું હોય તો મોઢેરા ઉપર યઈને જવાતું તો ચાપાનેરી અને મોઢેરી એમ બે જુદા દરવાજાના નામ રાખવા તે જૂજોનનું અજ્ઞાન મૂલ્યે છે. વળી દેશળી (દેહસ્થળી) પાટણની પૂર્વદિશાએ છે ત્યાં દક્ષિણ દિશાના મોઢેરી કે ચાપાનેરી દરવાજાની જવાનો માર્ગ કલ્પવો તે દિશાબૂલ જ ગણાય.

'ગુજરાતના નાય'માં સરસ્વતી નદીમાં હોડીઓ ચલાવવામાં આવી છે પણ એ નદી એની વિશાળ ખોલો હોડી નથી કે એને ઓળંગવામાં હોડીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે. પ્રાચીન સમયમાં પણ સગવડતીમાં હોડીઓ ચાલતી હોય તથા ઉત્તરેપ કોઈ મન્યમાં જોવામાં આયો નથી એ વાત જવા દઈએ તો પણ સરસ્વતી નદી પાટણની ઉત્તર દિશાએ વહે છે જ્યારે 'ગુજરાતના નાય'માં તે તેની દક્ષિણ દિશાએ વહેતી હોય એમ વખ્યું છે તે નવલકથાના પાત્રો અને ઉદ્દતા પ્રકરણમાં ભરચથી આવતા અને ત્યાં પાછા જતા કાકને હોડીમાં બેસીને નદી પાર કરવી પડે છે. હવે, ભરચ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હોનાથી નદી પાટણની એ દિશાએ હશે એમ લેખકે ધારતા હોય એમ સમજાય છે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. 'કમ યોગી રાજેશ્વર ના લેખકે પણ એજ જૂન કરી છે. પ્રાચીન સમયમાં નદીનું વહેણ પાટણની દક્ષિણ દિશાએ હશે એમ માનવાને પણ કંઈ કારણ નથી.^{૧૨}

૧૨ 'ગુજરાતના નાય'ના ત્રીજા પ્રકરણમાં વખ્યું છે કે 'જે સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલાં મુમડી (? મુગડી) દરવાજા આગળ થઈ દોંગળાજ આયરના ઓનારા આગળથી સીધી રાણકની ત્રાવ તરફ વહેતી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે ' અને માટે કોઈ મન્યમાં ઉત્તરેપ નથી દોંગળાજ માતાના

આ લેખનો ઉદ્દેશ વાર્તાલેખકોની ભૂલો બતાવવાનો નથી, પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને માર્ગદર્શન કરાવવાનો છે. ઉપર જે જે વાર્તાઓના નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંની ઘણીખરી રસ, કલા, વસ્તુવિધાન આદિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, ગુજરાતી ભાષાના

મંદિર પાસે નદીનો ઓવારો હતો એમ દંતકથા છે ખરી, પરંતુ એમાં સત્યનો અંશ હોય એમ જાણાતું નથી. જો એમ હોય તો દાહના અંતે પ્રાચીન પાટણના ગામ વચ્ચે થઈને નદી જતી હોવી જોઈએ. પરંતુ પાટણનું ત્ર્યંબક (જૂનું અને નવું) ટેકરા ઉપર છે. અને તેની સપાટી (level) પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ચડતા ઢાળે છે. પશ્ચિમ સિવાયના બધા દરવાજા બહારની જમીન બહુ નીચાણમાં છે તેથી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદી ગામમાં થઈને વહેતી હોય તો તેને ચડતા ઢાળે વહેવું પડે-નેવનાં પાણીને મોભે ચઢવું પડે! એથી નદી દાહ છે તે પ્રમાણે ગામની બહાર ઉત્તર દિશાએ પ્રાચીન સમયમાં પાણી વહેતી હોવી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. 'સરસ્વતીપુરાણ'માં તો નિઃશંક ઉત્તર દિશા લખી છે. સરસ્વતીને તીરે આવેલા એક મંદિરની દિશા બતાવતા સ્પષ્ટ રીતે તે નગરસ્યોત્તરે માગે છે એમ લખ્યું છે. વળી 'દ્વાયાત્રય'ના ૧૨મા સર્ગના ૩૦-૩૧ શ્લોકો જોવાથી પણ જણાય છે કે પાટણ સરસ્વતીના દક્ષિણ કાંઠે હતું. કારણ કે સિદ્ધરાજ શ્રીત્ર્યંબક (સિદ્ધપુર)માં બખ્તિયાર ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય છે, ત્યારે તે નદીના આ કાંઠે પડાવ નાંખે છે. સિદ્ધપુર અને પાટણ નદીના સામસામા કાંઠા ઉપર છે. તેથી કવિએ કૃષ્ણે ગોકુળથી મથુરા જતાં નદી કાંઠે મુકામ કર્યો હતો એવી ઉપમા આપી છે. જો સિદ્ધપુર અને પાટણ એક જ તીર ઉપર હોય તો કવિ આવી ઉપમા આપે નહિ (ગોકુળ અને મથુરા યમુનાના સામસામે કાંઠે છે) પાટણની દક્ષિણ દિશાએ નદી વહેતી હોય તો પાટણ અને સિદ્ધપુર એક જ કાંઠે હોય. પણ તેમ છે નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પણ સરસ્વતી પાટણની ઉત્તર દિશાએ જ હતી એ જ કાવ્યના તેરમા સર્ગના ચૌદમા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નગરવ્યર્થા કરતી વખતે પગે ચાલીને નદી પાર કરી હતી. તેથી તે વખતે નદી ઊતરતાં હોડીઓની જરૂર નહિ પડતી હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

શબ્દગાર રૂપ છે અને સાહિત્યમાં અમર થવાને સરજાએલી છે અને તેમ હોવાથી જ આ વિવેચનમાં તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે સાધારણ ક્રાંતિની નવલકથાઓને ગણનામાં લીધી નથી અત્યારે ગુજરાતી ઐતિહાસિક વાર્તાનું વસ્તુ ઇતિહાસના તત્વથી છૂટું પડી ગયું છે, અથવા તો પ્રિયરીત દિશામાં વહે છે એ બંનેનો ભવિષ્યમાં સુમેળ સધાય અ જ અભિરૂપા છે

ઐતિહાસિક નવલકથા અને ઇતિહાસ

•
: લેખક :

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

•

ઐતિહાસિક નવલકથાની અનેક વ્યાખ્યાઓમાં એક પરતુ સર્વામાન્ય છે કે તેમાં ઇતિહાસનરવનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. સંશોધાયેલાં ઐતિહાસિક સત્યોને સુદૃઢ ચિત્રિત ન જ કરવા, અથવા તો કલાદષ્ટિએ કે રસદષ્ટિએ તેમાં ફેટલી હદ સુધી ચિત્રિત ચાલી શકે એ વિષે પુષ્કળ મતભેદ છે. ઐતિહાસિક નાટક કે નવલકથામાં કલ્પનાની છૂટ વિદ્વાનોએ માન્ય રાખી છે, પરંતુ એ છૂટ ફેટલી હદ સુધી ભોગવી શકાય ને વિષે મતભેદને અવકાશ છે અને એ મતભેદના કારણે પણ છે સારી લેખાની દેશી-પરદેશી નવલકથાઓમાં યોછામાં યોછી છૂટ લેનારી અને વધુમાં વધુ છૂટ લેનારી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પણ સ્થાન પામી છે.

નવલકથા કેવળ ઇતિહાસને સ્પર્શતી જ હોય તો તે ‘ ઐતિહાસિક ’ ન લેખાય; પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું તારતમ્ય વિચારીને તે પ્રસંગોની ગૂંથણી કરવામાં આવતી જોઈએ અને એ ગૂંથણીમાં ખૂટતા અકાઝા વાસ્તવિક કલ્પનાથી ખેસડવા જોઈએ.

પરંતુ ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક સત્ય અને નવલકથા માટે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું ચક્રણ, એ સર્વનો પહેલા વિચાર કરવો જોઈએ ઐતિહાસિક નવલકથા કેવળ ઇતિહાસ નથી કે

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રો નથી, એટલે સપૂર્ણ ઇતિહાસશિક્ષણ માટે નવલકથાઓનો ઉપયોગ કરના ઇચ્છનારાઓને જરૂર નિરાશા જ મળે પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથા એક એવી કૃતિ જરૂર હોવી જોઈએ કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વની જાણ વાચક ઉપર પાડી શકે અને ઐતિહાસિક ઘટનાના સમયનું હૃદય પ્રતિબિંબ વાચકના મગજમાં ઉઠાવી શકે. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્ર કરતાં ઐતિહાસિક નવલકથા એ રીતે જુદી પડે છે કે તે એ ચિત્રના જીવનના બધા મનાવોને એક સાક્ષ્યમાં ગૂંથ્યા વિના પણ, એક સળંગ કથા કહીને તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ઉદ્ધાર આપી શકે છે, અને એ વ્યક્તિત્વની પ્રેરણાનું વાચકને પાન કગારી શકે છે. જ્યાં જ્યાં કવિઓ અને કથાકારો ઇતિહાસની ઘટનાઓને ચીરદથી વળગી રહ્યા છે, ત્યાં ત્યાં કલા અને રસનિષ્પત્તિમાં ઉચ્ચ આવી છે. શેક્સપીયરના કદિપત નાટકોમાં તેનું કવિત્વ જોટલું જણાય છે, તેટલું તેના ઐતિહાસિક નાટકોમાં જણાતું નથી, કારણ કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને વળગી રહેવા માટે તેની શક્તિને બહુ સક્રિય અને મર્યાદામાં મુકી રહેવું પડ્યું છે. આનું એક પરિણામ એ પણ આવે છે કે નાટક કે નવલકથા જેના લલિત વાસ્તવ્યનો જે પ્રધાન હેતુ વાચકની ઇચ્છાને રસથી પોષીને ઉત્તર કરવાનો હોય છે તે પાર પડતો નથી. લલિત વાસ્તવ્યની એક કૃતિની સપૂર્ણતા પૂરતી જ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રત્યે વફાદારી દાખવવી જોઈએ, પરંતુ હૃદયન કહે છે તેમ, ઇતિહાસના અદ્યક્ષ સત્ત્વને એટલી દૃઢ સુધી ન વળગી રહેવું જોઈએ કે જેથી વાસ્તવિક કલાન્વિત જીવનના આલેખનમાં ક્ષતિ આવે *

એક ઐતિહાસિક નાયક સબધી નવલકથામાં તેના જીવનના બધા પ્રસંગો ગૂંથવાની જેમ જરૂર હોતી નથી, તેમ જ ઘટના પ્રસંગો યથારિચત રીતે આલેખતા પણ એક કનાકારને વાસ્ત

*To be truly a Historical Drama a work should not adhere to the literal truth in such a sort as to hinder the proper dramatic life

વિકતા ઉપર દષ્ટિ રાખવી પડે છે. ઇતિહાસના ઘટનાઓ કાંઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની રોજનીશી નથી હોતી; રોજ રોજ અમુક ઘટનાઓ કેવા કારણોથી અને કેવા સંયોગોમાં ઉપસ્થિત થઈ તેનો પૂરો ખ્યાલ ધણીવાર કેવળ ઘટનાઓના ઉલ્લેખોથી વાચકને લેખક આપી શકતો નથી. એવાં કારણો તથા સંયોગો લેખકને કલ્પનાથી ઉમેરવાની છૂટ હોવી જોઈએ કે જે ચોક્કસ ઘટનાઓની વચ્ચેના ખૂટતા અકોડાકોપ બને; પરંતુ કલ્પના વાસ્તવિકતાના પાયા ઉપર ઊભી કરેલી હોવી જોઈએ.

વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરતા મુણ્ડે મુણ્ડે મતિર્મિત્રા એ ઉક્તિનો અનુલવ થાય છે. ધણીવાર એકને લાગતી વાસ્તવિકતા ખીજને અવાસ્તવિકતા લાગે છે. ‘અકસ્માત્’ બનેલી ઘટના તરીકે જોનો ઇતિહાસકારે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેના ‘કસ્માત્’માં નિરીક્ષણ કરનાર ઇતિહાસકાર કે નવલકથાકાર વચ્ચે પણ મતભેદ પડે છે, તો કલ્પનાની વાસ્તવિકતા-અવાસ્તવિકતા વિષે મતભેદ પડે તેમાં નવાઈ નથી. એવા જ કોઈ કારણથી ઇતિહાસકારના મંતવ્ય સાથે મતભેદ દાખવતા નવલકથાકારને માટે કહેવું કે તેણે ઇતિહાસને વિકૃત કર્યો છે તે ગોઝ્ય નથી.

અને શુનની વાસ્તવિકતામાં ઊડી દષ્ટિ ફેકતાં પણ શું જણાય છે ? સાચા ઇતિહાસકારો ઘટનાઓનું તોજન કરીને, એક કથન સત્ય માનીને કરે છે, તો સાચા નવલકથાકારો પણ વાસ્તવિકતાને અવલખીને જે કથન કરે તે અસત્ય ન માનવાનું કારણ નથી. ઐતિહાસિક સંશોધનથી મળતી રથૂળ સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસ લખનારને પણ વાસ્તવિક કલ્પનાનો આશ્રય તો લેવો જ પડે છે; અને નવલકથાકાર એ રથૂળ સામગ્રીમાના વાસ્તવિક અશો સ્વીકારીને તેને કલ્પનાના અકોડા જોડી એક સળંગ કલાકૃતિ નીપજાવે છે; તેનો હેતુ ઇતિહાસ શીખવવાનો નથી પણ ઇતિહાસનું તાર-મ્ય રસભરિત રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવાનો હોય છે અને એ હેતુ પાર પડે તો ઐતિહાસિક નવલકથા માટે એટલું બસ છે.

પરંતુ ઇતિહાસ કોને કહેવો ? મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના કહેવાતા ઇતિહાસો જુઓ અને હિંદુ-જૈન કવિઓના ઐતિહાસિક ગ્રંથો જુઓ.

ખેડમાં સાચા ઇતિહાસના ગુણો ભાગ્યે જ મળી પડશે. ઇતિહાસખરને એ ખેડમાંથી સત્ય મોઢી કાઢવા નાસ્તિક કલ્પના વાપરવી જ પડે છે. ખેડએ પોતપોતાના મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિઓ ગાઈ છે અને વિરોધીઓને દલકા આતેખ્યા છે. ખેડએ પોતાની નાનાંશી છતને મહાભારત છત તરીકે ઉદ્દેશી છે અને પોતાની ભય કડ દાગ સામે આખો મીચી છે ! મુસ્લિમ ઇતિહાસો વાચતા જણાય છે કે હિંદુઓ બાયલા અને મૂખ હતા, જૈન અને હિંદુ ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાચતા જણાય છે કે મુસ્લિમો ધાતકી અને ખીમ્મુ હતા ! જૈનોએ માઠણોને અને પાઠણોએ જૈનોને ઉતારી પાડનારી કથાઓ ઇતિહાસને નામે યોજી છે. કોઈ વાર કોઈ વાર કે પ્રભુના ચમત્કારિક કાર્યો પણ ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે ! આ બધો કાંઈ ઇતિહાસ નથી, તેમાંથી ઐતિહાસિક સત્યો કેવળ વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ કલ્પના કરીને જ શોધવા પડે છે અને તેથી જ એવી કૃતિઓમાં જે કાંઈ છે તે ઇતિહાસ છે એમ માનીને, તેમને આધારે રચાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથામાંની ઇતિહાસની વિકૃતિના ગુણદોષ આકર્ષા પહેલાં ઇતિહાસની આ મર્યાદાઓનો ખ્યાલ જરૂરી છે.

ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના સબધમાં પણ એમ જ કહી શકાય. દરેક પ્રાચીન ઇતિહાસકારમાં પોતપોતાના પૂનઝટો જણાય છે. તેને મન પોતાની ઇષ્ટ વ્યક્તિ સન ગુણસ પન્ન હોય છે, જાણે તે માનવી નહિ પણ દેવ ન હોય ! પણ તેને વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાની ના કહેશે. માનવ ઉચ્ચ હોય છે, તે કરતાં તે ઉચ્ચ થઈ શકે છે એમ માનવુ નિશીય ઉચિત છે. તે જ રીતે માનવ એકાંત સન દોષપૂર્ણ અને નીચ હોય છે એમ માનવા ક તા નેના દોષોની વાસ્તવિકતા મોખરી એ વિગેય ઉચિત છે. ઇતિહાસની વ્યક્તિઓને ઇતિહાસમાં ચીતરેલા પૂતળાંરૂપે સ્વીકારી લેવાની નવલકથાખગ ના કહે અને તેમને ગુણદોષયુક્ત માનવો તરીકે સ્વીકારી તેમના જીવનનો વિકાસ કે પતન આનેખે તો જ તેણે વાસ્તવિક કલાકારનું કન બ્ય ન્ન યુ લેખાય. ઉપવચ્ચ મધી ઐતિહાસિક સામગ્રી જેમ સાચો ઇતિહાસ નથી તેમ તેમાંના બધા ચરિત્રચિત્રણ નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારના કરેલા હોતા નથી. વનમાન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે અક જ જનારને રસિધાનો પત્રખર એક રૂપમાં વસુવે છે અને તે જ જનારને ઈગ્દડનો પત્રકાર ખીજી

રૂપમાં-ઘણીવાર નો ઊલટા સ્વરૂપમાં આલેખે છે: સાચા ઇતિહાસકારને એ ખેલેલું તારતમ્ય તપાસ્યા વિના સત્ય મળી શકતું નથી, અને પુનઃ એ સત્ય માટે પણ તેની અને બીજા ઇતિહાસકારની વચ્ચે પણ મતભેદ જણાવાનો ખરો.

અત્યારે આપણો જૂનો ઇતિહાસ પ્રાગતિક દશામાં છે, એટલે કે નવા નવાં સંશોધન થતાં જાય છે અને તે વિષે વિદ્વાન ઇતિહાસ-સંશોધકોમાં ચર્ચા ચાલે છે. એ સંશોધનોને અતે નવા નવા નિર્ણયો પણ થઈ રહ્યા છે અને અનિર્ણીત દશામાં પણ હજી ઘણી ઇતિહાસ સામગ્રી પડેલી છે. એ રીતિમાં ઐતિહાસિક નવલકથાકારે ઐતિહાસિક સંશોધનની, તેના અભ્યાસની, સત્ય તારવવાની, વાસ્તવિક માનવ જીવનને સ્પર્શીને સંકલના ધડવાની અને રસનિષ્પત્તિ સાથે કથાના પ્રધાન ધ્યેયને છેવટ સુધી અવલખી રહેવાની ફરજ બજાવવાની હોય છે એ બધું જોતાં 'સાચો ઇતિહાસ' અને 'વિકૃત ઇતિહાસ' એ બેઉ શબ્દપ્રયોગોને મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ સ્વીકારવા જોઈએ. વધુ ઐતિહાસિક સંશોધનો થતા રહેશે તેમ તેમ ઇતિહાસને વધુ વફાદાર નવલકથાઓ મળતી રહેશે એવી આશા સકારણ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં કાલવ્યુત્ક્રમદોષ પેસી જવાનો બહુ સભવ હોય છે આ દોષ સ્થલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારનો હોય છે દારુ કે બદ્ધકની શોધ હિંદમાં દાખલ ન થઈ હોય તે કાળની ઐતિહાસિક નવલકથાના કોઈ યુદ્ધમાં બદ્ધકનો ઉપયોગ સૈનિકો પાસે કરાવવામાં આવ્યો હોય એવી કોઈ કોઈ નવલકથાઓ મળી આવે છે, પણ એવા સ્થલ દોષો હવે તો લાગ્યે જ થાય છે સૂક્ષ્મદોષો તો ઘણીવાર પેસી જાય છે અને તેમાં જેમ લેખકની અપૂર્ણ માહિતીનો સભવ કારણભૂત હોય છે તેમ ઐતિહાસિક સાધનોની ખામી પણ કારણભૂત હોય છે. પ્રબંધોમાં અને જૂના ઇતિહાસગ્રંથોમાં જ્યાં વર્ણોની નોંધ વિના ઘટનાઓ વર્ણવેલી હોય છે, ત્યાં તે ઘટનાઓ એ જ ક્રમે બનેલી હોય છે એમ જોઈ માને છે તેઓને ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કાલવ્યુત્ક્રમ વધુ દેખાય છે. વસ્તુતઃ એવી ઘટનાઓનો ક્રમ કેટલીકવાર કલ્પનાથી ખેસાડવાની જરૂર પડે છે, અને તેમાં વાસ્તવિકતાનો જ આશ્રય

લેનાનો હોય છે એવી વાસ્તવિકતા હોય ત્યાં કાન યુક્તમનો દોષ માનવો નકામો છે

પરંતુ એક સૂક્ષ્મ કાન યુક્તમ દોષ ઘણી નવવ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે અને તે નિયારસરણીનો આધુનિક કાળનો લંબક જૂના ઐતિહાસિક મળતું આનંદન કરતાં જો સાંધ ન ગ્રહે તો તેમાં પ્રાચીન પાત્રોમાં આધુનિક નિયારોનું આરોપણ થઈ જવાનો ભય છે, પણ તે સાથે એમ પણ ન કહી શકાય કે આધુનિક નિયારસરણી કેવળ આધુનિક જ છે અને તેનું મૂળ પ્રાચીન મળમાં નહોતું આજે જે નિયારસરણી અત્યંત પ્રચલિત હોય તે નિયારસરણી પ્રાચીન કાળે તેટલી પ્રચલિત ન હોય પરંતુ માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે આજના મનુષ્યની આસપાસના આજના વાતાવરણને ખાદ કરે અને પ્રાચીનકાળના મનુષ્યની આસપાસના તેના વાતાવરણને ખાદ કરે એટલે મૂળ પ્રકૃતિએ આજનો અને પ્રાચીન માનવ સમાન માલૂમ પડશે માનવપ્રકૃતિના એ સમાન અંશો પોતપોતાના કાળના વાતાવરણથી બધાયેના હોય ખરા, પરંતુ તે સામાન્ય જનતા માટે નિશ્ચિત વ્યક્તિઓ પોત પોતાના કાળના વાતાવરણથી પર હોઈ શકે છે અને તેથી તે પ્રકારની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ આજની નિયારસરણીથી કેવળ દૂર જ ગ્રહેલી હોયી જોઈએ એવી એમના માન્યતા સુસંગત નથી કાલવ્યુત્ક્રમ દોષનો ખ્યાલ કરના માટે નહિ પરંતુ ઐતિહાસિક આધુનિકતા અને ઐતિહાસિક પ્રાચીનતાને ઓળખવાના નિવેક માટે આટલું સમજવું જરૂરી છે

કમાકરો આજથી નહિ પણ પ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસ સાથે છૂટ લેતા આવ્યા છે મધ્યકાળમાં લખાયેલા ગ્રંથો તેના સારા ઉદાહરણો છે જોજના ચરિત્ર માટે લખાયેલા ત્રણચાર ગ્રંથોમાં સરખાવી જોયા છે તેમાં કલ્પિત ઘટનાઓનો પાર નથી એકમાં તો મુજને તૈલપની કુવારી બહેન સાથે લગ્ન કરતો બતાવ્યો છે અને મુજને તૈલપ મારી નાંખે છે તે પછી મુજની સ્ત્રી પોતાના ભાઈ ઉપર જોજ પાસે યુદ્ધ કરાવી તૈલપને હરાવે છે એમ કહ્યું છે! બીજા ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તેને જરાએ ટકા

આપતાં નથી. પાંચસો વર્ષ ઉપર લખાયેલો એ ગ્રન્થ છે. એકમાં મુંજને તૈલપે માર્યો નહોતો પણ તે કુદરતી મૃત્યુથી મરણ પામ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે. મેરુતુંગ કહે છે કે તેને તૈલપે શળાએ ચણાવ્યો હતો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી તેને હાથીને પગે કચરાવી મરણ પમાડે છે. આમાં કેટલો ઇતિહાસ સાચો, કેટલી વિકૃતિ ક્ષતવ્ય અને કેટલી અક્ષતવ્ય, એના કોઈ નિયમો ઠરાવવા મુશ્કેલ છે.

ઐતિહાસિક નવલકથામાં થતી ઇતિહાસની વિકૃતિનું પોષણ કરવાનો કે બચાવ કરવાનો નહિ, પણ ઐતિહાસિક નવલકથાના મુખ્ય હેતુને વાચકો-વિવેચકોની સમીપે વિશદ કરવાનો આ લેખનો આશય છે; એટલે ગુણ કે દોષ રૂપે કોઈ ઉદાહરણો કોઈ પણ ગૂજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી આપવાની આવશ્યકતા માની નથી.

‘રાજ્યરંગ’ ને નર્મદની સ્વસ્થ ગદ્યશૈલી

લેખક વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

દેશપતનનર્મદના જમાનામાં દ્રેષ્ટનિગ કોનેજમાં જન્મીને ઇતિહાસ શિખનાતો એકે કેળવણીકારો અને સાહિત્યકારોને જન્મીને ઇતિહાસના શિક્ષણનું મહત્ત્વ સારી પેઢે લાગતું તેથી નર્મદને ‘રાજ્યરંગ’ તે કાગળી જરૂરિયાતનું પરિણામ છે. પણ ઇતિહાસના ઊંચા આદર્શ તથા દૃષ્ટિની નિશાળતાને લીધે ‘રાજ્યરંગ’ પાંડવ પુસ્તકની દક્ષામાં નહીં સરી પડતા જન્મીને ઇતિહાસનું ભારતના એક મહાપુરુષનું દર્શન થયું છે એ દર્શન સાવ સાચું તો ન જ કહી શકાય, પણ વિલક્ષણ હોઈ આકર્ષક છે નર્મદનું કાળનું વર્ગીકરણ બાબે જ કોઈ સ્વીકારે, એ વર્ગીકરણથી કલ્પ હસતું આવે, પરંતુ ઇતિહાસિક કાળને મુખ્યમુખ્ય વિચારના ને લાગણીના પ્રેરકમૂળો દ્વારા સમજનાના ભારતપ્રેમીના અણખક પણ પ્રમાણિક પ્રાથમિક પ્રયત્ન દાખલ તે મનનયોગ્ય છે.

વસ્તુસ્થિતિનો સારો ગ્રાહ તેમ જ સરળ વ્યાપ્તિઓની બારે મર્યાદા દર્શાવતું તેમાંથી એક જ ઉદાહરણ જસ છે —

“રામના રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારથી તે અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો ત્યાં સુધીના (૪૭૬-૧૪૬૯) એક દગર વપના કાળમાં જન્મમાં સર્વત્ર ધર્મરાયની પ્રતાપી હાક વાગતી ચીનમાં શુદ્ધનો ને કનકપૂર્ણિયસનો એ ધર્મ પોતાના પથી સહિત દતા જ

હિંદુસ્તાનમાં પુરાણોક્ત ને તત્રોક્ત ધર્મે લોકને

અનેક દેવદેવીની ઉપાસના કરતા કીધા^૩ હતા, પણ ઇસવી શૈક્ષ નવના આરંભમાં શકરાચાર્યે^૪ અદ્વૈત બ્રહ્મનો બોધ ને સ્માર્ત^૫ સપ્રદાય એ^૬ પ્રવર્તાવ્યા. ત્રણસે વર્ષ^૭ પછી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પોતાના સપ્રદાય ચલાવી રામકૃષ્ણના પૂજન કરાવ્યા^૮ અને ચૌદમા પદરમા શૈક્ષમા લકતોએ નામલજ્જનનો મહિમા વધાર્યો^૯.”

નમંદના ‘રાત્નચરગ’નું નમંદની પાકટ સ્વરથ ગદ્યશૈલીના ગ્રન્થ તરીકે પણ મૂલ્ય સારું છે અને અહીં તેની આ ગદ્યશૈલીનો જ થોડો વિચાર કરવો ધાર્યો છે. ઇતિહાસ, ચિન્તન, આદિના વિસ્તૃત ગ્રન્થોમા ગદ્યશૈલી મધ્યમ ધાટીની હોય છે; તેમાં આવેશ લાગણી, કલ્પનાને મર્યાદિત સ્થાન છે. એકાદ નાના નિબંધમાં શબ્દો વા વાક્યો વા લય સાથે જેવો સ્વૈચ્છિકાર કરી શકાય તેવો વિસ્તૃત ગ્રન્થમાં શોભે નહીં, અને એકદમ ઊંચુ તાન લે કે લાગણીબળ દાખવે તો તેનો ટકાવ ન રહેતાં રચના ખેડાળ થાય છે ઊંચુ તાન છરવી શકે એવા ધન્ય ગદ્યકારો ગોવર્ધનરામ, ટાગોર જેના હોય છે, પણ તેમને અપવાદ જેવા જ ગણવા પડે કૃતિના વિસ્તારથી, તેના મોટા પુદ્ગલથી મધ્યમ શૈલી પણ કણને રોચક લાગે છે અને ધીમે ધીમે પણ લાગટ વરસાદ પડ્યા કરતો હોય તેમ વૃત્તિઓને અનાયાસે આહ્વાદ આપી અનુકૂલ રાખે છે. વિસ્તૃત ગ્રન્થનું સાઘન્ત વાચન લેખકના માનસ વિશે તેમ તેની શૈલી વિશે વિશિષ્ટ છાપ પાડે, અને મહાન ગદ્યકારોની શૈલી વિશે વિચાર કરતાં આ વિશિષ્ટ સસ્કાર જ સૌથી મહત્ત્વની બાબત છે, તથાપિ એ સંબંધી એક માણસનો સસ્કાર બીજાને ગળે ઉતારવાનું કામ કપુરું હોઈ એવો પ્રયત્ન ગોળગોળ વાત જેવો સમજાય છે.

પ્રાચીન વિવેચકો જેને ઓજસ કે માધુર્ય કહે તેમાંનો એકે ગુણ ‘રાત્નચરગ’મા નથી નમંદના નિબંધોમાં તેજ અને લપકો છે, પણ ‘રાત્નચરગ’માં તે નથી ‘રાત્નચરગ’મા રવનું માધુર્ય કે લયનું સૌન્દર્ય નથી. નમંદનું લખાણ સરખી ગતિ કરતા શીખ્યું જ નથી. બે ત્રણ વાક્યો વાચીને જે ચઢઊતરના વાક્યની આપણે

અપેક્ષા રાખીએ તે જ આવે ને વિસવાદી અશો આવે જ આવે
ગદ્યશૈલીમાં આના આચમ્નો નમદ પડીના શિષ્ટ લેખકોમાં
નરસિંહરાવમાં સારી પેરે જણાય છે પણ આ અનિયમિતપણે પણ
વારવાર આવતા કમલિયાના આચમ્નોથી આપણે એવા ટેવાઈ
જઈએ છીએ કે નમંદની શૈલીના વિશિષ્ટ ચરમમાં બાધ આવડને
બદલે તેનું એ અંગ બની જાય છે

ધખી વખત ખડકનું ય નમદે સારી રીતે માડ્યું હોય પણ
પછી રચના આગીઅછી થતી જાય, નાનાનાના પણ પૂણું વાક્યો
નામની જ અવસ્થામાં આવે વાક્યો નાના જ નહીં પણ લગભગ
એક જ બીજાના અને 'છે' 'છે' કે 'હતા' 'હતા'ના આનંદનથી
નર્થાંજ એકવિધ લાગે છે નમંદની શૈલી સૌ દય લક્ષી નથી

નમંદની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની ગોઠવણ નીચેના
વાક્યકલાપમાં દેખાશે એ અથવા એને મળતી રચના નમંદના
ગદ્ય લખાણમાં ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે એમાં જોડનસન જેવું
અંગેજ ગદ્ય લેખકોમાં હોય છે તેવા દૃકા પણ સમતોલ વાક્યો
લખવા પ્રયાસ છે

‘સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર થવાનો જોરસો લોકમાં
હિતજ થાય છે પણ જુદીજુદી સ્થિતિને લીધે તે જોરસો
કહી કહી કમાઈ જાય છે, કહી કહી વધે ૩ પણ મોટું
કામ કરી શકતો નથી, કહી કહી ફાવે છે ને જ્યાં જ્યાં
ફાવે છે ત્યાં ત્યાં લોકમાંના થોડાકે જ સ્વતંત્રતાનું હિત
સુખ મોગવે છે કહેવાનું આ કે દૃષ્ટ માણસ જાતનો
મોટો ભાગ દુખી છે સ્વતંત્રતાનો જોરસો વધે છે પણ
તેથી લોક કેવળ બાજસુખની જ તૃષ્ણા રાખે છે-બુદ્ધિવાદિ
ધર્મ ઉપરથી આરથા ઉઠાડે છે સચથી ને શક સ્વાથી’
થાય છે, અતઃમાં લોભ, કપટ ને બહાર વિવેક જુગતી
ગમે છે”*

પરંતુ નમંદની શૈલીનો પ્રધાન ગુણ તે સૌન્દર્ય નહીં પણ
સગળતા દેશદેશની વાત અને ભાતભાતના વિચાર પોતાની વાણીમાં

રજૂ કરવામાં નમંદને શ્રમ પડતો જણાતો નથી. આપણી ભાષા નવાનવા વિચારો તથા માહિતીને ગદ્યમાં ઉતારવા નમંદના જમાનામાં ઘણી ઓછી સમર્થ હતી-અત્યારે પાણુ અર્થગાત્ર જેવા વિષયો માટે ઓછી સમર્થ લાગે છે-જનાં નમંદના ઇતિહાસમાં શૈલીની કૃત્રિમતા કે શ્રમબદ્ધતા નથી લાગતી સરળતાનું એક કારણ તે એ કે વાક્યોની ગૂંથણી સાદી છે, બીજું કે સકુલ ભરતકામ નથી બીજું, પરિચિત ગુજરાતી શબ્દ ઇષ્ટ અર્થને પૂરેપૂરો દાખવતો હોય તે તે જ નમંદ વાપરે, પછી ભલે તે શિષ્ટ ન લાગે વળી મુગમ ઉપરાંત ધરગથુ શબ્દોથી નમંદ સરળતામાં આત્મીયતાનું તત્ત્વ બેળવે છે. આવા કુટુંબી શબ્દો અપરિચિત વિષયને પરિચિતતાનો ઓપ આપે છે.

‘ક્યૂડલ ક્યૂકે ને કોટે પોતપોતાના પ્રદેશમાં રાજનો ઠાક રાખવા માંડેલો ને પોતાની જગીરો બારનોતે વહેંચી આપેલી. તે કાળમાં ક્યૂડલ બારનો પરસ્પર લડતાં, સખળા તે નખળા પાસેથી તેના કિલ્લા ખુંચાવી લેતા, તેનાં ખન કરતા અથવા તેને કેદમાં નાખતા; કોઈ વળી બીજાની દીકરીને કાઢાડી આણતા; ક્યૂડલ અમીરો પોતાના દાસજનને અનેક રીતે પીડા કરતા ને ભારી નાંખતા. ધર્માધિકારીઓ ને અમીરો લડતા, બન્ને લોકને પીડા કરતા. એક કુટુંબનો ટંટો ૩૦ વર્ષ ચાલતો ને આખા પ્રાંતમાં લોહીલોહાણુ ચર્ધ રહેતું; કિલ્લા, મકા, ને સસ્કરી માણસો ને ગુફા બખોલ તે લૂટથી ભયો રહેતાં; ૧ લાખ ધોર કમ કરનાર લૂટારા દોઢદોઢ કહી રહ્યા હતા ને આખા ક્રાન્સમાં જ્યા ત્યા લડાઇઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ચોર બે ચોર, લટ બે લૂટ એ ચાલતું.

એ સ્થિતિમાં કેટલાક સ્વતંત્ર જનોએ અન્યાયી ને ઉદ્ધત અમીરોની સાથે લડીને શૌર્ય પરાક્રમ દાખવ્યાં ને તેઓ નેટ કહેવાયા. થોડે કાળે નેટોના અખાડા સ્થપાયા ને શિવલરીની નીતિ પ્રગટ થઇ—” *

નોંધ—

૧ “રાજ્યરથ” ભાગ ૨ જામા શૈલીની દૃષ્ટિએ બીજા અભ્યાસ યોગ્ય આ પરિચ્છેદો સૂચવુ છુ ૫ ૫ રજપૂત રાજ્યભવસ્થા, ૫ ૧૩૨ “પણ જોમ્સ પહેલાંએ લોખ્ણુ અપજશિયુ ઝુ પણ ખસેડયુ” ત્યાંથી શરૂ થતો; ૫ ૧૫૭ “હાડે ગએલા નેપોલીઅનની સામા” ત્યાંથી શરૂ થતો ૫ ૧૮૧ “હજારો જણે પ્રાણુ ખોયા” ત્યાંથી શરૂ થતો,

૨ મરાઠીમાં હજી ચાલુ છે તેવી રચના પણ મુજરાતીમાં તે વખતે સારી પેઠે હતી

(૧) પોપ ગ્રેગરી બીજો (૭૧૪-૭૩૧) એણે તો ગ્રીક રાજા શીઓની સામા હયાયાર ભિચ્ચાને લોકને સમજાવ્યા”

(૫ ૨૫)

(૨) “રશિયા, પ્રુશિયા, આરિટ્રયા, ઇગ્નડએઓએ નેપોલીઅનની સામા ચાર વાર સપ કીધો” ૫ (૧૫૬)

(૩) “દક્ષિણુ હિંદુસ્તાનમાં તેલ મણુ ને કચ્છાંટક અહીં ના રાજ્યો હિંદુઓએ પાછાં પોતાને હાથ કીધા હતા” (૫ ૫)

૩ કયુ ને બદલે નમંદ હમેશ ‘કીધુ’ વાપરે છે અને કાઈ જગાએ “અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ને પુરુષની બરોમરના હક્ક માગતી થઈઓ છે”—એવો ચરોતરી પ્રયોગ પણ દેખા દે છે

૪ ફટલેકે રચેને બોલીમાં પ્રચલિત છે તે નાન્યતર જાતિ ઉકારાન્ત નામ કે વિશેષણુ સાનુસ્વાર અગ નમ હમા જોવામાં આવે છે “એક કાળે ત્રણુ પોપ ધર્મખખાતાની વસૂલી વહેચી લેતા” (૫ ૨૭), “એલિઝાબેથના રાજ્યની ઉપલી ભાગમાં” (૫ ૧૩૨), વગેરે

બ્રહ્માંડવ્યાપિની કવિતા-રેખાનાં પાંચ સ્વરૂપો

•
: લેખક :

મોહિની ચંદ્ર

•
[૧]

કવિતા એ વાચકોનું રમકડું નથી એ તો શબ્દોની નિયામિકા છે. કવિની ચોતાની એ સદેશવાહિની છે. કવિના જોડણી સ્થૂળ—શબ્દગત— છે તેથી વધારે જોડી તેના અર્થમાં વ્યાપેલી છે. કવિતા એક શબ્દ- વ્યાપી તત્ત્વ છે; જીવનવ્યાપી ઘોષણા છે. આખાયે શબ્દજીવનને અપનાવવાનો, તેની શક્તિ સંગ્રહવાનો, તેની મર્યાદા બાંધવાનો, તેના પ્રયોજનનું શિશામૂચન કરવાનો, તેને વ્યાપક બનાવવાનો, તેનો મમ' ઉકેલવાનો. ખડિને અખડિને ગખવા—કરવાનો કવિ- તાનો ઉચ્ચ આશય છે. માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણ કવિતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે બાકી તો કવિના સર્વગ્રાહી છે આત્માના પ્રત્યેક ગુણ અને ધર્મ કવિતામાં સાકાર બને છે. કવિતા જીવનમય છે તથા જીવન કવિતામય છે એટલે જીવનને ઉવેખતા જ કવિતાને ઉવેખવી પડશે. જીવનને સત્કારતાં કવિતા આપમેળે જ સત્કારારો. સાચી કવિતા શબ્દોના ચોક્કસ કરતાં વધારે તો આભરપર્શતા અડીખમ પર્વત જેવા જીવનની તળેટીથી ઝરે છે, વહે છે જીવન, કવિતા અને રસ એ એક જ અર્થના પર્યાય શબ્દો છે. આકાશમાં ચમકતા

અનેક વર્ણોની માફક જીવનમાં અનેક રંગો ચમકે છે, કવિતામાં પણ અનેક રંગો ચમકે છે. કવિતાનું પ્રભાવસ્થાન વેના છે તીવ્ર તમન્ના છે, અનિરત પ્રેરણા છે શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ આ ત્રણેના સુખગ સનમાણ્ય સમન્વય સાચી કવિતાના જન્મકારણુક છે. ગમે તે યુગની નાની કે મોટી વ્યક્તિના હાથથી જ્યારે કવિતા જીવવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તેની તે શક્તિ કવિતાના નાનામાં નાના અને નજીકમાં નજીક બીજા જેની હાથ છે આ બીજાને પ્રારભમાં તો વ્યુત્પત્તિ [એટલે કે લોકન્યરહાસ, જન્મશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્ર અને મહાકવિઓની ગ્યેરી કૃતિઓ વગેરેના પરિચીનન] પ્રાપ્ત કરનારૂંપી નપશ્ચર્યાની ભૂમિમાં દટાવાનું જ હોય છે, જ્યાં તેનું પર અભ્યાસરૂંપી જળા સિંચાય છે, ત્યારથી તે ફળપ્રાપ્ત મદાર નીચે છે, કમથ છાંડમાં પરિચય છે વૃક્ષ અને ઝ, જેને મજરીઓ ફૂટે છે અને ફળ જેસે છે આમ સાચા કવિની પાલગીએ પહોંચતા કેક જન્મો લેવા પડે જન્મના આવાતો અને જીવનનું રણોને વટાવા બાદ તે સાચો, વિશ્વનો યુગદંટા કવિ નથી રહે.

આપણા પડિનવરો ભામહ દડી, વામન આનંદચંદન ભોજ મન્મટ, વિશ્વનાથ, જગન્નાથ, આદિયે કવિતાની અનેક વ્યાખ્યાઓ કરી છે અને કવિતાના નિયમ એટલા બધા સૂક્ષ્મ ગહન અને વિશાળ છે કે કોઈપણ એ સમાન કક્ષાના મહા વિદ્વાનો કે ગમે તેની એ સામાન્ય વ્યક્તિઓ પણ એક બીજા સાથે સહમત ન થાય એ સંભવિત છે, છતાં એક કથન કવિતા માટે સૌએ સ્વીકારવું પડે છે યુગસંક્રાંતિના અસખ્ય ઝઝાવાનોમાથી, ખડેખડના, દેશોદેશના, પ્રજાએ પ્રજાના, વ્યક્તિએવ્યક્તિના મતમતાતરોમાથી, જીવનસંઘર્ષણના અસખ્ય ઉત્કાષ્ઠાનોમાથી કીડીની કૂચર સુધી અણુથી પિરાટ સુધી, સમસ્ત અક્ષાહંચા ચરાચર, અણુએઅણુમાં, તેના પ્રત્યેક શ્વાસમાં, તેની કિયામાં જે રેખા એકસરખી સળંગ આરપાર, વ્યાપ્ત થઈને પથરાયેલ છે—ઘોર તિમિરરાક્ષિમાં તેજના સૂત્રની જેમ નિદ્રાજાગૃતિમાં જે સ્થિર છે, અક્ષાહંચા એકરાગના જે કારણુક છે જે નિરિધ જાતના ભાવોનું ઉત્પદાન કરે છે, જે અવધુનીય અને અતિવધ નાણુક છે [મૃદુનિકુસુમાદપિ । વજ્રાદપિ કઢોરાણે] તે કવિતા છે.

આ કવિતારેખાને નરસિંહ મહેતાએ પ્રમાણિયાંમા જગૃત મળી છે, મીરાંબાઈએ પદ્યમાં પલ્લવિત કરી છે, અખાએ જ્ઞાનના અખખાઓમાં ગરવી બનાવી છે, પ્રેમાનંદે કથાઓમાં વણુવી છે, શામળલટ્ટ છંદાઓમાં ચીનરી છે, દયારામે શૃંગારમા ઉતારી છે, ધીરાએ કાફીઓમા ગાઈ છે, ભોળાએ ભજનોમાં ભરી છે, નમંદ શંકરે જોરસામા અજમાવી છે, દલપતરામે વાદ્યાતુરીમા ટપકાવી છે, નવલરામે જનવરોતી જનમાં નીરખી છે, ગોવર્ધનરામે રત્નેહમુગમા અંકિત કરી છે, ગાધીજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવી છે,^૧ નરસિંહરાવે હૃદયવીણામા જગ્નવી છે, કકાપીએ છંદમાં ઉતારી છે, ખખરદાદે દેશભક્તિમા ટકારી છે, કાન્તે પૂર્વાલાપમાં આલાપી છે, નાનાલાલે વિરાટમા વધાવી છે, લલિતજીએ લગીરમાં લહેરવી છે, ખેટાદકરે ગૃહકુટુંબના લાંબામા સાંધી છે, દાદારે સૌનેટોમા મહારી છે, મેઘાણીએ રાષ્ટ્રીય-શાયન્ત્રમાં ગજગવી છે, ત્રિભુવન વ્યામે નવા ગીતોમા પારખી છે આ ઉપર ત સુન્દરમ, ઉમાશંકર, ઇન્દુલાલ, દેશજી, ચન્દ્રવદન, મન.સુખલાલ, શ્રીધરાણી, ખેટાઈ, કરસનદાસ, રત્નેહરગમ્મ, રમણલાલ, કેશવ હ શેઠ, વગેરેએ આ બ્રહ્માંડવ્યાપિની કવિતારેખા તરફ માંડલો દૃષ્ટિપાત ઉલ્લેખનીય તો છે જ

[૨]

આવી આ કવિતારેખા તેનાં મુખ્ય પાત્ર સ્વરૂપોમાં વહેંચા-યેલી છે તેમાના ચાર સ્વરૂપો સ્થૂલ—શબ્દગત—છે તથા પાંચમું સૂક્ષ્મ છે. આ ચાર સ્વરૂપો બે જોડકાંમા વહેંચાયેલાં છે પ્રથમ જોડકામાં પહેલા બે સ્વરૂપોનો તથા બીજા જોડકામાં બીજા બે સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે. પાંચમું સ્વરૂપ જે સૂક્ષ્મ છે તે જીવનગત છે. પ્રથમ જોડકાના બે સ્વરૂપો તે તરંગપ્રધાન કવિતા અને વિચારપ્રધન કવિતા. આ બન્ને સ્વરૂપોની કવિતા તદ્દન સામાન્ય કેટીની તથા ટૂંકા આયુષ્યવાળી હોય છે. બીજા જોડકાં તેનાથી વધારે ઊંચા પ્રકારનું છે અને તે લાંબા આયુષ્ય ધરાવે છે.

૧. ગાધીજી કવિઓના કવિ છે ન માનતા હો તો વાચો 'સાહિત્ય' એપ્રિલ ૧૯૩૩માનો મારો લેખ

આ બીજા જોડકામાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતા અને ભાવનાપ્રધાન કવિતાનો સમાવેશ થાય છે

સાગરનો તરંગ જોડેનો અગ્નિર તથા તરંગનું જીવન જોડેનું ક્ષણજીવી છે, તેમજ જ અગ્નિર તથા ક્ષણજીવી તરંગપ્રધાન કવિતાનું તરંગ છે તેની મર્યાદા ધણી સંકુચિત છે તરંગ એ વિચારનો એક ભાગ—અસ માત્ર છે તેથી વિચારની મર્યાદા એનાથી મોટી હોય છે તરંગો ક્ષણમા અનેક વખત આવે છે અને જાય છે પરંતુ દરેક તરંગ રસભો તીવ્ર હોતો નથી તરંગ સામાન્યન મનનો અપશં પામે તે પહેલાં તો ઊડી જાય છે—આટલો એ તરિત હોય છે એક દાખલો લઈએ સાગરને જોઈને માણસને અનેક જાતના તરંગ આવે છે આ તરંગોમાના એમનું આલેખન નીચે મુજબ કવિતામાં થઈ શકે —

એક પકિતમાં તરંગપ્રધાન કવિતા
આ સિદ્ધ માહી કુબકી લઈએ ' [ઈન્દ્રનગ્ર]

સાગરને જોઈને તેમાં કુબકી ખારાનો તરંગ સામાન્યમાં સામાન્ય ભેગમાં પણ પ્રવેશી શકે છે આ એટલું સ્પષ્ટ છે કે ઉપરની પકિતને વિના સકોએ તરંગપ્રધાન કવિતા કહી શકાય.

તરંગનું આપક તથા વિસ્તૃત સ્વરૂપ વિચાર છે તરંગ કરતાં વિચાર વધુ જીવંત તથા વધારે સ્થિત છે અને તેથી તેની અસર મન ઉપર વધારે વખત ટકે છે આપણા આસોઅધીસની સાથે વિચારોની પરપગ સંકળાયેલી છે દરે ઉપરની જ તરંગપ્રધાન કવિતાને આપણે વિચારપ્રધાન કવિતામાં ફેરવા માગતા હોઈએ, તો તે નીચે મુજબ ફેરવી શકીએ —

મુખતકમાં વિચારપ્રધાન કવિતા

‘તીરે રમી જળધિને છીપતી વીણીએ,
રેતી તણી નધુક દેરી રડી કરીએ,
ને સાગરે કુદી પડી જળરનાન લને,
નાવે ચળી વિદરતા ધુમીએ, ચનો સાં [વસત]

ઉપર્યુકત ચાર પક્ષિઓ વિચારપ્રધાન કવિતાનું રૂપ લે છે. તરંગોની પરંપરા એટલે વિચાર—સંગત અને સંકલિત

હવે કવિતાના બીજા જોડકા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. તેમાં કલ્પના અને ભાવનાનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ જોડકામાં જે સ્થાન તરંગપ્રધાન કવિતાનું છે તે જ સ્થાન બીજા જોડકામાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતાનું છે અને જે સ્થાન વિચારપ્રધાન કવિતાનું છે તે જ સ્થાન ભાવનાપ્રધાન કવિતાનું છે. આ બીજા જોડકાની બન્ને બાજુની કવિતાઓ ઉચ્ચ કોટિના, સંસ્કારી આ સામાન્યથી પર એવા માનસના મથનનું પરિણામ છે.

કલ્પનામાં નવીનતા છે, સરસતા છે, તેમાં મૌલિકતાનું તેજ છે. પાણી વગર કોઈને ચાલતું નથી. ને દરેકને મળે છે દરેકને તેની જ રસ છે. પરંતુ દૂધ તો માણસની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે તરંગ અને વિચાર તો સૌ કોઈને આવે જ છે. પરંતુ કલ્પના માટે તેને અનુરૂપ માનસની જરૂર છે. કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના બને છે. કલ્પના ભાવનાનો એક ભાગ છે. આટલું કલ્પનાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે.

ઉપરની જ કાવ્ય પક્ષિને આપણે કલ્પનાપ્રધાન બનાવીશું તો તે નીચે મુજબ થશે.—

: એક પક્ષિમાં કલ્પનાપ્રધાન કવિતા :

‘આ સિન્ધુ શો ભવ મમ બધો ગછ’ રે’તો નિગૂઢ’ [મન્દાકાંતા]

કુબ્જી મારવાના તથા સ્નાન કરવાના તરંગ-વિચાર તો સૌ કોઈ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે છે: પરંતુ પોતાના ભવ—સંસારને સિન્ધુ સાથે સરખાવી તેને નિગૂઢ ગછ’ રે’તો કલ્પવાની ક્રિયા તો ઉચ્ચ કોટિના માનસનું જ પ્રતિબિંબ હોઈ શકે.

કલ્પના જ્યારે વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તે ભાવના બને છે. ભાવના એટલે સ્થૂલ શબ્દોમાં વધારેમાં વધારે સમાઈ શકે તેટલો વિશાળ અર્થ. સ્થૂલ—શબ્દગત કવિતાનું એ અતિમ પગથિયું છે—ઊંચાના ઊંચું શિખર છે, કે જ્યાંથી આગળ વધવાપણું રહેતું નથી ભાવના ઉદાત્ત છે, પ્રાચ્ન માનસના મથનનું એ પરિણામ

છે તેનું ઓળસ લન્ધ તથા ગભીર છે તે સર્વગત છે
ભાવનામાં સ્થૂલ તથા સુક્ષ્મિત સ્વરૂપ તથા સૂક્ષ્મ ને નિશાળ
રૂપ લેવાની તમન્ના છે, સર્વરનનું સમર્પણ કરવાની ધૃશ છે
ભાવના વિશદ છે, પાશ્વર્ય છે, ગદ્યસમય છે, માધુર્યવતી કે
વ્યાપક સૌન્દર્યથી ભગ્ન છે આકાશ અને પૃથ્વી જેટલી નિશાળ
અને ઊંડી છે ઉપયુક્ત કલ્પક્રિતને આપણે ભાવનાપ્રધાન
કવિતાના રૂપમાં ફેરવીએ તો તે નીચે મુજબ થશે —

એક પદ્ધતિમાં ભાવનાપ્રધાન કવિતા

‘હું સિદ્ધ બની નિશાળ જગમાં ગાભીર’ રહી રહું [શાર્દૂલ]

[૩]

જ્યારે જીવનમાં કવિતા આપોઆપ ઊતરે છે, ત્યારે કવિતા
સૂક્ષ્મ રૂપ લે છે શબ્દોના દેહની—છેદ કે વિવિધ રાગગાનિધીના
માપની—તેને જરૂર રહેતી નથી કવિતાની સૂક્ષ્મ તથા ઉત્તમ
ભાવનાઓ—સૌન્દર્ય, માધુર્ય, ઓળસ, તથા તેના મુલો—પરોપકાર
પ્રેમ તથા સમાનતા આ સ્વરૂપમાં મૂલરૂપે આપણે જોઈ
શકીએ—બનુભની શકીએ સૂરજ આખા જગતને પ્રકાશ આપે
છે, માટે એ કવિતા જીવે છે અન્દ્રમાની જ્યોત્સ્ના એ પશુ એક
અમૃત કાવ્ય છે દમદમતા તાગઓ અધારે આશ્રિતા પથિકાને માગ
સૂચન કરે છે ધગતી પોતાની વહાવભરી ગોદમાં સચરાચરને ઊંઘાડી
આત્મ આપે છે જુલો પોતાનો જીવનરસ નીચેથી શીનળ છાયા
સમર્પે છે, ફૂલો પોતાનું શુદ્ધ ધન—સુવાસ આપના માટે જ જીવે છે
સૌતરિની અદ્વિતિય પાતાના નિવત કાવ્યમાં અપળ તથા પ્રદત્ત રહેવા
અથે જીવમાનને ઉદ્બોધન કરે છે, અનેમ્ના મેલ દૂરે છે તથા
ગદનામાં સ્વચ્છતા સમર્પે છે પખી, પશુ તથા માનવમાનની
તૃપ્તા એ નિવારણ કરે છે આ પરતા જીવનના ઉન્નાતિશિખર
તરફ અગ્રસિનિદેશ કરે છે નજીક સાગતા ઝરણા તો આખા
વનને પોતાની કાળી બોલીથી, સરી પાતા અવ્યક્ત હિંસાસથી ભરી
દે છે સાગર જીવનની ગભીરતાનું સૂચન કરે છે તે પોતાના ઉદરમાં
વડાવિ ગળી, પ્રત્યેકન મળજળતી ચિતાની જ્વાળાઓ પોતાના

હૃદયમાં શમાવી દેવાનું તથા ઉદાર થવાનું શીખવે છે. ને પોતાના અંતરની સપાટી નીચે રત્નો છુપાવીને, દરેકને પોતાના અંતરના પેટાળમાં સમાવેશ આપા જ ગુણગુણોની ખોજ કરવા જણાવે છે. એ અસંખ્ય નાવોને પેલેપાર લઈ જઈ પ્રત્યેકને એની શીખ આપે છે કે 'તમે દરેક જણ તમારું જીવન એવું કે જે જેથી તેના ઉપર થઈને અનેક મુશ્કેલી પોતાનાં નાવો પેલે પાર સદીસત્રામત પહોંચાડી શકે.' સગેવર ! અરે, કેંગેડો માધુર્યવતી શમ્ભુગત લાવનાઓ માથી જેવું સૌન્દર્ય નથી નીતરતું તેવું બેનમન અદ્વૈતિક તાલપદ સૌન્દર્ય એના મૌનમાથી નીતરે છે વાણી એટલે નિર્જાતા, મૌન એટલે શુદ્ધ સંયમિત શક્તિ. વાણી બધાં હારે ત્યાં મૌન અધિનાજે. પિતાની પુણ્યમૂર્તિ જેવું તેજસ્વી આકાશ ! અરેરે ! એના ગુણોનો તે કઈ પાર છે ? અનત અનત વર્ષોથી એ આપણી રક્ષા કરે છે. એને નથી થાક, નથી નિરુત્સાહ, નથી નિરાશા; કેંગેડો યુગો થયાં એ છત્રછાયા બની અપણી ઉપર ઝૂલી ગયું છે; શી તેની અનુપમ સેવા ! એ સદાય જાગૃત છે, સત્ય સાવધાન છે. ચોપાસે કલાક ને પોતાની સેવાવૃત્તિમાં રત છે કોઈ વખત આંખો કાઢે છે, કોઈ વખત નિઃસાસા નાખે છે, કોઈ વખત ધૂમો પાડે છે, કોઈ વખત ચોધાર આંસુએ રડે છે, કોઈ વખત લાડ કરે છે, કોઈ વખત દુસે છે. અહનિંશ અવિરત સેવા એ એનો ધ્યાનમત્ર છે, એના કર્તવ્યપથમાથી એ કદિ ચળતું નથી, તેમ જ ચળવાનું પણ નથી અન્ધારું પણ તેજ આપે છે અને પ્રકાશ પણ તેજ આપે છે. અને ધરતી માતા ! કેંગેડો યુગોથી પોતાના વજ્ર શરીર ઉપર ધા ખમીખમીને સહનશીલ થયેલી ધગ્ગીમાતા ! પોતાની ગોદમાથી કદિયે પોતાના નાનાંમૂનાં આળકોનેયે અળગા થવા દેતી નથી ! પોતાના શરીર ઉપર બેસુમાર ભાર ખમીખમીને એ ધૈર્યશાળી બની છે તેના આળકો તેને સતાવે છે, તેના ઉપર કારમા ધા કરે છે, પગતુ ને કદી ઓછું આણતી નથી મૂંગાં અને બોલતાં—અધ્યાંય આળકોને તે સમાન ગણે છે. હૈયામાથી શીતોણુ દૂધની ધારાઓ કાઢીને તે બધાને વહેંચે છે. તેની દયાનો પાર નથી વળી આળકો તેનું પીડન કરે છે તોય તે તેનો ક્ષમાનો સ્વભાવ મૂકતી નથી વજ્ર અને કૂલ એને મન સરખાં છે. હૈયામાંથી કણકણ કાઢીને ને પોતાના આળકોનું પોપણુ કરે છે ! છતાં નગુણા

બાળકો તેને અપમાને છે, હડધૂત કરે છે એક સખ્દ પણ તે ઉચ્ચારતી ના। શો એનો મિનપ! તી એની નમતા। સો એનો મહાનુભાવ! કોઈ એની સામે ધા કરે તો બિનદુ બદનામાં જીવન સજીવિની જેવો પાત્રક અમૃતકલ્પ જગત્સ આપે છે, આવી તો એની ગુણુત્તા છે એને હૈયે અને હૈયાતળે અપાર સજીવનભક્તિ ભર્યા છે એ પરોડકા મૃતિ ધરતીમાતા। વાતસલ્પના ઝરણા તો અનંત એના પેટાળમાથી ઝર્યા કરે છે શી એ માતારૂપ નરમમૃતિ!।

આ ધરતી, આ આકાશ, આ ત્રણે લોક, આ ચૌદે જુનન અને આ બ્રહ્માડ એ જીવતી જગતી વિરાટ કનિતાના કટખ છે એક એક અલીશુદ્ધ કાવ્યખંડ છે તેનો અધુએઅણુ સૂક્ષ્મ કાવતામાં મદ રનતુ ધ્યાન ભોમવ છે તેમાં સપૂર્ણ તાનજદતા છે, સપૂર્ણ ગેયતા છે સગેમરમરના આલીશાન મહેલની જેમ આખુ બ્રહ્માડ શોભી રહ્યું છે એ મહેલમાથી એક કણ ખગતા આખોય મહેલ ખડિત થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્માડમાં ખૂબી એ છે કે તેની અસ્તવ્યસ્તતા—ખડિતઅખડિતતા એ બહુપ આ વિશ્વના વિરાટ કાવ્યની તાલમદ્દતા સાચનના માટે અનુરૂપ જ છે ક્યાયે કદિ તેની તાલમદ્દતા—ગેયતા ખડિત થતી નથી, કચવાતી નથી એ બ્રહ્માડની વિરાટ કનિતાની વિશિષ્ટતા છે

એટલે આ કવિતાનો પાત્રભો પ્રગર—સૂક્ષ્મ કવિતા જીવનમાં જ્યારે એકસૂત્રતા પ્રવેશે ત્યારે તેને સૂક્ષ્મ કવિતા કહી શકાય આખા જીવનમાં તાલમદ્દતા સચનાવ, આખુયે જીવન સ્વચ્છ તથા પારદરક અરીસા જેવું બને, ત્યારે એને જીવનકવિતા કહી શકાય

લિખારીમાં પેટમાં ખાડો પડ્યો હાથ, દિનસો થપા પેટમાં અન્નનો દાણોયે પડ્યો ન હાથ તેનો જીવ રજા માગતો હોય, આવે વખતે સુદર શબ્દોના ઝૂમખા તેને જરાયે આનંદ આપી શકશે નહિ આ કણે તો બાજરીનો રોટલો તથા મગચુ તેને કવિતારૂપ છે કારણ આ કવિતા જ તેનો પ્રાણુ ટકાવી શકે તેમ છે તરંગ્યાને પાણી એ કવિતા છે, જૂખ્યાને પોટલો એ કવિતા છે, ઉધાડાને વસ્ત્ર

એ કવિતા છે, જગતમા દર્શિનાગણોનો જોરો નથી, નેમની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી એ કવિના છંદો જાણવા સમાન છે.

[૪]

આમ કવિતાના ચાર સ્વરૂપો—તરંગપ્રધાન, વિચારપ્રધાન, કલ્પનાપ્રધાન, અને ભાવનાપ્રધાન તથા મૂલ્ય—છવનગત—કવિતા આપણે જોઈ ગયા. દરેક આ દરેક પ્રકારની કવિતાનો એક એક નમૂનો આપણા ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાંથી ટાંકશું તથા મૂલ્ય—છવનગત—કવિતાનું એક આદર્શ દર્શાવ આપી આ લેખ પૂરો કરશું.

: તરંગપ્રધાન કવિતા—સ્વ. કવિ દલપતરામ :

‘ભક્તોનાં દુઃખ ભાગવાં, તે છે તારી દેવ;
સદાયતા કરી આ સમે, દુઃખ દૂરનાર દેવ.’

[‘દલપતકાવ્ય’, પા ૭]

: વિચારપ્રધાન કવિતા—સ્વ. કવિ નમદાશકર :

‘રસિક કવિને જાણવો, ખરો અમર જગ માંહી,
જેની યશસ્વ કાયને, જરા તણુ ભય નાદિં.
જરા તણુ ભય નાદિં, નાદિ આધિ ને વ્યાધિ,
અચળ કીર્તિ જગમાહિ, સકળ યજમા રહે ગાણ.
કહે કુમુદ કરજોડ, કદી શકા નવ આણો,
રસિક કવિની કાય, અમર આ જગમા માણો.’

[‘નમદાશકર પદ્યમંદિર’, પા ૪૮]

: કલ્પનાપ્રધાન કવિતા—કવિ નાનાલાલ :

‘તે સૌમા તરતો જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જલે,
સુણ્યો આકાશનાણીશો શાંતિનો શબ્દ એક મે’

[‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’, પા ૬૪]

: ભાવનાપ્રધાન કવિતા—સુંદરમ :

‘છે વિશ્વ મારા હૃદયે સમાયુ,
શ્વાસે ભર્યો મેં જગપ્રાણવાયુ,

આખે ભર્યાં સૂર્ય તણા પ્રકાશો,
દેહે બધા દેવતણો જ વાગ્યો
પરમાત્મા સનવ્યાપી સમાયો
આ શુદ્ધુદે એતનઅબ્ધિ માયો,
આ વૈષ્ણવી જ અગમ્ય ગાયો
આ સ્યૂનમા મૂક્ષમતમે વિલાસ્યો '

['કાવ્યમગ્તા', પા ૮૩]

[૫]

સૂક્ષ્મ—શૂનવ્યાપિની—કવિતાનું દૃષ્ટાંત ગાંધીશ્રીનું સમગ્ર શૂન,
જેની પગેપગ નિશ્ચિન્તા અને સ્વાતંત્ર્ય મારે અર્ચાઈ ગઈ છે

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

લેખક :

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિ-શીલતાનો પોદાર જાણ્યો છે. પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો સામે જેહાદ જમાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળના યથાપના અર્થ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાનિકમંડળો પણ યથાપાયા છે. આ બધાં મંડળો બ'ધારણીય રીતે કદાચ એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં નહિ પણ હોય, એમાં જોડાયેલા સૌ સાહિત્યકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે ઊભેલા નહિ પણ હોય, અને છતાંય પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની તગ્દ દષ્ટિ કરનાર આ 'સા' મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેને કારણે સાહિત્ય જેવા પોતા ગણાતા ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ નોખો પ્રવાહ રાફે ધર્મ ગર્યેલો દેખાય છે. આ નવા પ્રવાહ જુના કરતા ક્યા અને કેવી રીતે જુદો પડે છે એ જોવું અને સમજવું જરૂરી છે.

સૌથી પ્રથમ તો, કેટલાક સાહિત્યકારોનો એક એવો ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અદર જ પ્રગતિના તત્ત્વો સમાર્થ જાય છે. પછી એને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહેવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક લાવ નકામી રીતે બેવડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સહજ પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ઘોખો પહોંચે છે કેમકે જેનો સ્વભાવ જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિષે પ્રત્યાઘાતી ધવાપણુની આશંકા જ અપમાનકારક છે.'

આ મતવ્યની પાછળ દનીલ એ હાર્ડ શેકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે અને જીવન હમેશા પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિંબ પણ તેવું જ હોવા સમર્થ છે' આ દનીલના એક ભાવે નજરચૂક થાય છે તે તરફ નક્ષ જે સાવુ જરૂરી છે જીવન હમેશા પ્રગતિશીલ જ હોય છે એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, 'જીવન એ તો એક સંગ્રામ છે અથવા મહામાયી એ આજગ ધણે છે, અને જે જે પ્રગતિમરફ બજો હોય છે તે પ્રત્યાઘાતી તરવોને દનાતી દર્શીગમ્થી નીચડે છે અને એ રીતે જીવનની પ્રગતિ દગ્ધમેશ થના જ કરે છે' આ જ અર્થ મા એ સાચું છે પણ આની અદર જે એક દુખીત રહી છે તે ભૂલી નહિ જઈ શકાય કે જીવન તો પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી તરવોથી ભરેલું છે બન્ને વચ્ચે નિરતર સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે બને એક બીજાને મદાલ કરવા મથે છે આખરે ભને પ્રગતિનો જ વિજય થનાનો હોય પરંતુ એના ધબ્બા પ્રસંગો ઉપગ્રિય થાય છે ન્યાયે પ્રત્યાઘાતી તરવો પણ પોતાનું જીવ જમારે છે અને અમુક સમય પૂરતા પણ દની જાય છે આવી પરિસ્થિતિ થતા પ્રગતિશીલ તરવોએ જાગૃત બની વધાર બીપણ સંગ્રામ ખેલનાનો છે એ અને એ વખતે જીવનના એકે એક ક્ષેત્રમાં Workers of the Revolution Unite' ની દાક્ષ પડે છે એ દાક્ષવન માન્ય કરી જે અપનાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પની પામે છે અને તે જ આખરે જીવનાને અધિકારી કરે છે

એટલે કે, છે એનું પ્રતિબિંબ' એટલું જ સાહિત્યનું કત વ્ય નથી જગતમાં—જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી બને તરવો, મને બજો છે બને વાસ્તવિક છે આ મને વાસ્તવિકતાનું માત્ર પ્રતિબિંબ બીને જ સાહિત્યને સતોષ માનનાનો નથી આપણે જોયું તેમ એ બે ભાગો વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે, એ સાથી મોગી વાસ્તવિકતા છે એ વખતે બધા પ્રગતિશીલ મજોએ પોતાનો દિગ્ધો પ્રગતિની જીત માટે જ આપનાનો એક મદજ ધમ બને છે સાહિત્ય—પ્રગતિશીલ સાહિત્ય—તટસ્થની જેમ (એને ચૂંદની જેમ જ ને ?) કિનારે ઊભું ઊભું પોતાનો—પ્રગતિનો—વિનાશ લી રીતે જોઈ રહે? સદજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વભાવિક પથ—પ્રગતિશીલ તરવોની

હતનો પક્ષ—સ્વીકારવો જ જોઈએ. એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ બનવા ઉપરાંત, એ વાસ્તવિકતામાથી પોતાનો પસંદગીની વાસ્તવિકતાનો ખુલ્લેખુલ્લો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આમ, સાહિત્યે માત્ર ‘ છે તેનું પ્રતિબિમ્બ ’ નહિ પણ ‘ પ્રગતિશીલ તત્ત્વોને બહુલાવનારું ’ સળળ વાદન ’ બનવું જોઈએ. શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ કહે છે કે, ‘ પ્રગતિવાદી ઘણી વખત ક્રાંતિવાદી બની જાય છે ક્રાંતિના મિત્ર (‘ એલી ’) નો બને જ છે. ’

આટલું સ્વીકારી લીધા પછી પણ એક સનાતન પ્રશ્ન તો રહે જ કે, જગતમા—હવનમાં—પ્રગતિશીલ તત્ત્વો ક્યાં અને પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વો ક્યાં ? તમે જેને પ્રગતિ કહેો છો તેને જ બીજે પ્રત્યાઘાત કહેજે તો ? એક દિનસ તમે જ જેને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાઘાત કહેતા થયા હો તો ? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાના ઇતિહાસનો—માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો—મમ’ સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે ‘ આગળ ’ ‘ આગે આગે ’. એટલે ગઈ કાલ કરતાં આજે અને આજ કરતાં આવતી કાલે આપણે આગળ ગયા હોઈએ તો જરૂર ગઈ કાલ એ ‘ પાછળ ’ જ ગણાય અને આજે જે માણસ ‘ પાછળ ’ જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યાં જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિરોધક અથવા પ્રત્યાઘાતી ગણાય એટલે કે માનવ પ્રગતિ જેટલી હદે આજે આવી પહોંચી છે તેને આગે બદાવનાર બધાં તત્ત્વો, બધાં બળો પ્રગતિ-કારક ગણાય; જ્યારે એની પ્રગતિનાં ચક્ર બિંધાં ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યાં જ થાંભલી દેવાની મૂખ’ કદપના કરનાર પ્રત્યાઘાતી ગણાય. એટલે, દરેક યુગમાં, દર સૈકામાં, દર દશકામાં, દર સાલ અને બહુ જ સૂક્ષ્મરીતે વિચાર કરીએ તો દરરોજ—કદાચ, દર ક્ષણમા જેમ જેમ ‘ પ્રગતિ ’ થતી જાય તેમ તેમ સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું જાય—પ્રગતિશીલ સાહિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય છતાં, જેમ હવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ સાહિત્યની વાતમાં પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પચ્ચીસીને અનુરૂપ થાય અને બહુમાન્ય થાય તેવી એક મર્યાદા જરૂર આક્રી શકાય

એ મર્યાદા કેવી હોવી જોઈએ ? પ્રગતિની પ્રક્રિયા સમજનાર

જાણે છે કે 'જે છે' એમાંથી 'નવું જન્મે છે આ આખી
'ડાયનેક્રીકલ પ્રોસેસ' છે એટલે એક જ જમાનામાં, એક જ
યુગ કે સકામા 'તદ્વન પ્રત્યાધાતી'થી માડી 'અતિ ઉદામ
પ્રગતિશીલ નિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે' છે જે કે, આગળ
જોઈ ગયા તે જ નિયમ અનુસાર એ 'તદ્વન પ્રત્યાધાતી અને 'અતિ
ઉદામ પ્રગતિશીલ'માં પણ ફેર થતો જ રહે છે આજનું 'તદ્વન
પ્રત્યાધાતી' ગઈ કાલે 'તદ્વન' નિનાનું હતું આજનું 'અતિ ઉદામ'
એક સામાન્ય પ્રગતિશીલ' તરીકે આપતી કાલે લેખારા માડશે
છતાં કોઈ પણ એક સ્વીકારી લીધેલા સમાજમાં, એટલું તો નક્કી જ
છે કે, જેને બન્ને 'ઉડા (એક્સપ્રીમ્સ) કહેવાય છે એવું તો દશે જ
આ સ્થિતિમાં બીજો છેડેના અતિ ઉદામ ('અદ્વિ એક્સપ્રીમ્સ) વિચારો
કે પ્રવૃત્તિઓને જ માત્ર 'પ્રગતિશીલ' તરીકે ઓળખનારો અને
બીજા બધાને 'પ્રત્યાધાતી' કહી ફેકી દેનારો એક વિચારસંઘ
હોય છે આમાં 'ડાયનેક્રીકલ પ્રોસેસ'ની અવગણના છે અને
એથી એ સઘ ગમે તેટલો તેજસ્વી અને તીવ્ર શુદ્ધિ તથા શક્તિ
વાળો હોય તેના વિચારો ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતાં તે જ
પ્રગતિને ડૂંગળાવી નાખનાર નીનડા નાચ રહે છે એટલે પ્રગતિના
પુરસ્કર્તાઓએ સમગ્ર સામાજિક મજાની અત્યંત ઝીણુંપૂવક તુલના
કરી સર્જન જ ગતિમાન થવું જાઈએ કે જેને પરિણામ, પ્રગતિશીલ
તરીકે સિદ્ધ નહિ થઈ ચૂકેલા છતાં પ્રગતિપ્રેમી અને જેમનામાં
પ્રગતિની શક્યતા રહેલી છે ન બધા બજા વિખરાઈ ન જતા
તેમનો એ દિશાએ સદ્કાર અને જમાનત યાચ અને જેઓ સદતર
પ્રત્યાધાતી જ છે, અને જેમના પરિવર્તનની શક્યતા નથી તેવા
બજાને બીજી દિશાએ, પ્રગતિશીલ બજાથી અલગ પાડી ધકેલી દેનાં
જોઈએ જેથી તેમની મુશ્કિલ છાયા પેલા અધ પક્ષ—અધઃગત—
પ્રગતિશીલ બજા કે તરવો ઉપ પડાન પામ 'આ' છૂટા પાડીને
જમાનત કરવાની ક્રિયા—'કોસ્ટવાયુએશન'—પ્રગતિની એક મહાન
ચાવી સમાન છે—યુ સમાજમાં કે રા સાહિત્યમાં સમાજમાં
ગમે તેટલા મતભેદો, નિવારભેદો હોતાં છતાં આ પ્રક્રિયા ('પ્રોસેસ')
શક્ય છે અલગતા, ભેદો જેમ વધારે સૂક્ષ્મ તથા તેમ એ કાલ
વધારે મુરકેસ અને ધીમું અને છે પરંતુ તીવ્રદષ્ટિ અને તીવ્ર

બુદ્ધિશાળી સમાજનેતા જેમ સકળતાપૂર્વક એક કાયં પાર પાડી બન્ય છે તેવું જ સાહિત્ય-ઁવનમાં પાગુ શક્ય છે જ છે કેમકે આખરે તો ‘પ્રગતિ’ એ જ માનવસ્વભાવ છે.

આપણા સાહિત્યમાં આપણે આજે અનેક પ્રવાહો વહેતા જોઈએ છીએ જે કે એ ગદ્યા પ્રવાહો હજી ગાડુ આછા છે. કેટલાક તો છીછરા પણ છે. છતાં આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી છેક જ અલિપ્ત આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દસ્યમાન થાય છે તે ‘સોવિયેટ લિટરેચર’, ‘પ્રોલિટેરિયેટ લિટરેચર’ (અમલવી-સાહિત્ય) તથા ‘લેફ્ટ લિટરેચર’ (ઉદ્ધામ સાહિત્ય) આ ત્રણે લિન્ન લિન્ન છે. ત્રણેની વિશેષતાઓ છે. આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો માર્ક્સવાદી દ્વિ-સૂત્રીમાંથી જન્મેલા છે આ ત્રણે સાહિત્યનો પાયો વર્ગદષ્ટિ છે ત્રણેને અમલવીઓની કાંતિ સાથે સીધો સબ્ધ છે પરંતુ આ ત્રણેમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અલગ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોઈ શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે. આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે શ્રી રમણુજાલ વ દેશાઈ કહે છે તેમ “જે સાહિત્યનુ વાચન આપણને પ્રગતિના તત્ત્વો તમ્ અભિમુખ કરે, પ્રગતિ સાધનાનુ ગળ આપે અને આપણા મનુષ્યત્વને ખીલવે એવો કોઈ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે તો એનું વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય ”

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્યનું વિરોધી નથી હોતું ઊલટું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્ય તમ્ મીડી દષ્ટિથી જોતું હોય છે યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજે તો એવું બની રહ્યું છે કે ગઈ કાલના પ્રગતિશીલ લેખકો આજે ખુલ્લેખુલ્લા ‘લેફ્ટ લેટરેચર’ ના પુરસ્કર્તાઓ બની ચૂક્યા છે અને આ પરિવર્તન સહજ છે પ્રગતિનું આ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. પ્રગતિ-શીલ લેખકો જ્યારે સમાજના બળોની પરસ્પરની અથડામણોની નિરીક્ષા કરી એમાંથી ઁવનને ગ્રહણાવે—મનુષ્યત્વને ખીલવે—એવાં બળોની

સીધી ત ફદારી કરના લાગે છે ત્યારે વગ દષ્ટિ એમનામા આપોઆપ જાગૃત થાય છે અને ત્યાર પછીનું એમનું સાહિત્ય કેવળ માનવ દયાથી ભાનનાનાળુ ('હ્યુમેનીટરીઅન') મળી જઈ વર્ગ-દષ્ટિની ક્યોમીએ ચડેલું 'લેફ્ટ લિટરેચર' બને છે અને એના પગલા

શ્રમજીવીસાહિત્ય' તરફ મઝાય છે પ્રગતિશીનોતો આ આભાનિક ઇષ્ટ વિકાસ છે પરંતુ એનાથી જીવદુ જનવાનો પણ લાય સમૂળો નથી જ એમ ન કહેનાય રાજકીય અને સામાજિક અયકામણુ વધારે ફેર અને કાંતિય બને ત્યારે નમ દષ્ટિ તો જન્મે જ છે પણ કેવલાક સત્તાધારી વર્ગના પદનામા બેસી જાય છે અને પ્રગતિશીલ તથા કાંતિશીલ તરવોનું પોતાને હાથે—પોતાની કલમે—સત્યાનાશ કરવા લાગી જાય છે જ્યાં જ્યાં ફેસિસ્ટ સરમુખત્યારી ધુ પ્રમળ નીવડી છે ત્યાં ત્યાં આના ઉત્તરરણો ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રગતિશીનો માટે આ લાય છે જ્યાં લગી નમ દષ્ટિ જાગૃત થઈ નથી, અને એ દષ્ટિ કચડાયેની આમ જનતાના કલ્યાણ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યાં લગી આ લાય રહે છે

પરંતુ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના આજના તત્કાલે આ લાય હજી દૂરનો છે હજી આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ તરવોની છણાવટ થઈ નથી હજી આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને કેવોક સંબંધ છે એની સ્પષ્ટતા જ થઈ નથી 'સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિ મિત્ર નહિ, પણ પ્રેરણન દોવું જોઈએ પ્રમજીવનના વિકાસનું એ એક સાધન દોવું જોઈએ સાહિત્યકૃતિની અસર સમાજજીવન ઉપર સારી અગર નરસીયાય છે માટે દરેક સર્જકે જીવનને વિકસાવે—મનુષ્યત્વને ખીલવે—એવા જ વિચારો, એવા જ ખ્વનિ પોતાની સાહિત્યકૃતિદ્વારા પ્રચારિત કરવો જોઈએ જે સાહિત્યમારે મને ગમ્યુ ને મે લખ્યુ, મને પ્રેરણા થઈ ને મે સરજ્યુ હું તો કલાનો બોમ્બા છું—લાનો સૃષ્ટા છું મારે બધી દુન્યની વસ્તુ સાથે નિગમત નથી મારે કોઈનો કરો પક્ષ નથી મારે કશા બંધન નથી હું કલાકાર છું, સર્જક છું આ બધાં ધોરણોથી પર છું ' નગેરે કહે તેને આપણે આ ધ્યાથી અલગ કરવો જોઈએ સાહિત્ય સર્જનની પાછળ ચોક્કસ દષ્ટિ હોવી જ જોઈએ, અને તે સમગ્ર

છવતના વિદ્યાર્થી આ બધા વિચારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા ચર્ચાયા નથી એ તરફ પરંતુ લક્ષ્ય જાયું નથી. એનું મહત્ત્વ હજી આપણે સ્વીકારતા થયા નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, ગાંધીવાદી, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી, શ્રમજીવી અને સોવિયેટ વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સકુચિત વાડાઓ બાંધી બેસી જવાનું પાલવે એમ નથી. આનો અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કર્તાઓએ પોતાના પ્રવાહોને કુદી નાખવાની જરૂર છે. જે છોડી દેવાની જરૂર છે એ તે એકબીજા પ્રત્યેનું અત્યુ વલણ એક બીજા માટેની 'ચૂંક'. જે જે સાહિત્યકારે છવતની પ્રગતિ કળાને તેવા ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં સામિલ થાય અને એકબીજા માટે એક કેડા વિના મોકળા મને એક બીજાની ટીકા-સમાલોચન-વિવેચના કરે, એ આ તબક્કે અન્યત્ર આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં જોડાય હોય તે તમામને 'પ્રગતિશીલ' ખિતાબ મળી ચૂક્યો છે અને બાકીના સૌ પ્રત્યાઘાતી જ છે પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે દષ્ટિપૂર્ણ સાહિત્યની તરફદારી કરનારે વિશાળ વર્ગ આ મંડળમાં જોડાય અને જેઓ 'કલા કલાની ખાતર' કહેતાગ હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે, એ જરૂરી છે. સરખાતમાં કહી તે 'ક્રિસ્ટલાયઝેશન' ની આ પ્રક્રિયા જેટલી ત્વરિત અને એટલું સાહિત્યનું ભાવિ ઉજ્જવળ થશે આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય તેટલી અથડામણ ભલે થાય. કેમકે એ ધર્મણુમાંથી જ પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ. અયોગ્ય ઉતાવળ અને વેરઝેરની વૃત્તિ આપણે ઊભી ન કરીએ. પણ એના મિથ્યા વધારે પડતા ભયે પ્રગતિ જ ન કરીએ એવું પણ ન થવું ઘટે.

અહીં એક મહત્ત્વની વાત રજૂ કરવી આવશ્યક છે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાઘાતી એનો વિચાર સાહિત્યની અંદર જે વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના રજૂ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી થતો કે બાહ્ય કલા તરફ ઉપેક્ષા થવી જોઈએ એથી ઊલટું મને તો એમ લાગે છે કે જેમાં કલા નથી તે

તો સાહિત્ય જ નથી કોઈ સુદૃઢ વિચાર કનાનિહી। સ્વરૂપમા રજૂ થયો હોય તો એ બીજી ગમે તે હોઈ શકે પણ આપણે એને સાહિત્ય તો નહિ જ મ્હીએ કેમકે સાહિત્ય એટલે જ ભાનનાનો ભાષામા થયેનો કલામય આરિષ્કાર આવે નિચાટ ઇનનદષ્ટિએ પ્રગતિશીલ છે કલ્યાણગામી છે પરંતુ એ કલા નથી જ

આથી બેનદુ એક પ્રત્યાઘાતી વિચાર એક અકલ્યાણકામી ભાનના અત્યંત સુદૃઢ કલરનરૂપે રજૂ કરનામા આવે તો આપણે તેને સાહિત્યનું નિરુદ્ધ તો આપણુ જ જોઈશે પત્રી વર્ગીકરણમા આપણે એને જરૂર પ્રતાનાતી સાહિત્ય તરીકે લેખીશુ અહીં ફરીથી યા દેનરાત્રુ છુ કે કલા કે સાહિત્યદ્વારા ઉમદા અને કલ્યાણગામી જ નિચારો વ્યક્ત કરી શકાય એવુ કાઈ નથી દુષ્ટ માણુસને કલા કદી વરે જ નહી, કલાનો કદી દુષ્ટ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવુ એ અત્યારે દુનિયા ભરમા આની રહેલી વાસ્તવિકતાનો ઇનકાર કરવા બરાબર છે આપણા ગુજગતી સાહિત્યમા પણ એવી ચાનાંઓ, નનનકથાઓ, કનિતાઓ ક્યા નથી કે જે કનાદેહે સુદૃઢ—ઉચ્ચકક્ષા ાી હોના છતા ઇનનદષ્ટિએ પ્રત્યાઘાતી હાય ?

આ બે ચાન ચોખ્ખી કરી લીધા પત્રી પ્રગતિશીલતાનો આગ્રહ કના તરતનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ કરનાને કારણુ નહિ રહે તેવી જ રીતે મના અને પ્રચાર અથવા કલા અને ઉદ્દેગગામીપણુ બે વિરોધી હોય જ હોય એવુ પણ માનવાને કારણુ નથી

આ નિબંધમા રજૂ કરેલી વાત મોટાભાગના સાહિત્યકારોને મા ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનુ ભાનિ ઉભજવળ છે, એ વિરોધ કા નથી

જૈનોની સમસ્ત સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપર એક દષ્ટિપાત

લેખક :

ગોકુળદાસ નાનલભાઈ ગાંધી

એક મત એવો છે કે આર્યોનું મૂળ વસતિસ્થાન મધ્ય એશિયા હતું. ત્યાંથી તેમની કેટલીક ટોળાઓએ આગળ વધતાં વધતાં ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને ક્રમે ક્રમે પચનદનો પ્રદેશ અને મધ્યદેશ તેમની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બન્યા. અહીં બ્રાહ્મણધર્મના ઉદય-વિકાસ સધાયા. સમય જતાં પૂર્વભારતના પ્રદેશમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ ઉદ્ભવ્યા. તે તે ધર્મના સ્વતંત્ર સાહિત્ય પણ વિકસ્યા. એક પક્ષે બ્રાહ્મણ અને બીજે પક્ષે બૌદ્ધ તથા જૈન પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય વચ્ચે બાહ્ય દષ્ટિએ એક મદ્દતનો ભેદ એ હતો કે બ્રાહ્મણોની સાહિત્યભાષા શિષ્ટમાન્ય સંસ્કૃત હતી, જ્યારે બૌદ્ધો અને જૈનોએ અપનાવેલી ભાષા સામાન્ય જનસમુદાયમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત હતી. પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો તેમજ પછીના સમયમાં થયેલા શકર, રામાનુજ, વગેરે આચાર્યો અને અન્ય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, જ્યારે બુદ્ધ અને મહાવીર તેમના સમયની લોકભાષામાં ધર્મોપદેશ કર્યો હતો અને તેમના ઉપદેશને આધારે રચાયેલા બૌદ્ધ અને જૈન આગમો પ્રાકૃત ભાષામાં જ છે. બૌદ્ધગ્રંથો પાલિમાં લખાયેલા છે, જ્યારે જૈનોમાં શ્વેતાશ્વર જૈનોએ અર્ધમાગધીનો અને દિગંબર જૈનોએ જૈન શૌરસેનીનો

ઉપોગ કર્યો છે આ શ્વેનામ્બર અને દિગ્ગર સપ્રદય વચ્ચે સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ મહત્વનો ભેદ નથી, માત્ર આચારમાં કેટલોક ગોણું ભેદ છે શ્વેતા મ્હો પશ્ચિમ દિશામાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, માળવા અને મારવાડમાં મોટે ભાગે સ્થિર થયા છે દિગ્ગર મ્હો ફેનાવો દક્ષિણ દિશામાં થયો છે

જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થયા પાશ્વનાથ તેમની પહેલા થયા હતા મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માસ્વામી શ્વેતામ્બર જૈનોની હાલની પરંપરાના આદિ આચાર્ય ગણાય છે આ તીર્થંકરોનો અને તેમના ગણધરોનો ઉપદેશ દ્વાદશાગ માં સમ્રાપ્યો 'આચરગ' 'સુચકગ', 'કાણમ', 'સમનાયગ', 'લગનની' કે 'વિયાદ પમત્તિ', 'નાયાધમ્મદ્વાઓ' 'ઉવાસમદ્વાઓ', 'અતમકદ્વાઓ' 'અણુતરોનનાધ્યદ્વાઓ', 'પદ્ધાનાગરણાધ', 'નિવાગ સુચ', ને 'દિર્ઘનાય' એ બાર અંગો છે દરેક અંગ સૂત્ર મહેનાય છે હાલ 'આચરગ સૂત્ર' આમાંથી 'દિર્ઘનાય' કે 'દષ્ટિવાદ'નો નિષ્કર્ષ થયો છે આ અંગોનું પ્રાકૃત પ્રાચીન છે, અને 'આચરગ' નું પ્રાકૃત સૌમાં વધારે પ્રાચીન છે એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે અમસૂત્રોની ગચના જે ભાષામાં થઈ તે ભાષાસ્વરૂપ આજસુધી અણુચ્છેદ જળવાઈ રહેલું નથી અંગોની કટોપકટ સોપણીમાં દેશ અને કાળ અનુસાર પ્રચલિત જુદીજુદી બોલીઓના સંપર્કથી, અંગોની પ્રાકૃતને કવચિત કવચિત તે ને બોલીઓની આછીમેરી છાટ ભાષ્યા વિના રહી નથી

અંગો પછી ઉપાગોની રચના થઈ અને ક્રમેક્રમે ખીલુ સાહિત્ય પણ રચાતું ગયું હવે આગમ પ્રયોગની વધારે ચોક્કસાઈ પૂર્વકની જાળવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો એટલે મહાવીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦ (૨૯૮૩) વરસે ગુજરાતના વતબીનગરમાં, ચિનાદિત્યના રાજ્યકાળ દરમિયાન, દેવદિગ્ગમી ક્ષમાશ્રમજીના અધ્યક્ષપણા નીચે સઘ બોલાનાયો અને અત્યાગસુધી કટુચ રાખી જળનાતું શ્રુત પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યું આ વખતે ગયાયેના 'નદીસૂત્ર' અને 'કલ્પસૂત્ર'માં સુધર્માસ્વામીથી દેવદિગ્ગમી ક્ષમાશ્રમજી સુધીની પાટ પરપરા આપેલી છે 'નદી'માં મુખ્ય સૂત્રોના નામ, વિસ્તાર, વગેરેની યાદી પણ આપેલી છે

સુધર્મારવામી પછી ૪૭૦ વરસે વિક્રમનવત શરૂ થયો વિક્રમના સમયની લગભગમા સ્વેનાગર જૈનોમાં સિદ્ધમેન દિવાકર, વૃદ્ધવાદી. પાદલિખ, વગેરે સમય જૈન મહાન્માઓ વિદ્યમાન હતા જૈન દર્શનમા સ્વતંત્ર તકેશાસ્ત્રની સ્થાપના પ્રથમવાર સિદ્ધમેન દિવાકરે કરી 'અનેકાંતવાદ'ની સ્થાપના પણ ત્યાગી જ થઈ સિદ્ધમેન દિવાકર, વજ્રે બ્રાહ્મણ, અતે કુલધર્મે 'વેદધર્મી' હતા, પણ પાછાથી તેમણે વૃદ્ધવાદી મહાન્માની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી. આ અરમામા જૈન આય સંમૃત્તિનુ કેન્દ્રસ્થાન સૌગંધ્ય ગતવું જવું હતું

વલ્લભીપુરમાં પુસ્તકાર્થ થયેલા જૈન સૂત્રો પૈકી 'નદીસૂત્ર', 'અનુયોગદારસૂત્ર', 'ભગવતીસૂત્ર', 'હાગુગમૂત્ર', 'હૃદયસૂત્ર', વગેરેમાથી બ્રાહ્મણ ધર્મના તે સામાન્ય સાદિન્યના તે વખતે પ્રચાર પામેલા પુસ્તકોના નામો મળી આવે છે, જેવા કે 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'કૌટિલ્ય', 'ધૌટમુખ', 'કણ્ઠસત્તરી', 'વૈશેષિક', 'કાપિલિક', 'લોકાયત', 'બુદ્ધવચન', 'પશ્ચિમત્ર', 'માદરનું' 'પુરાણ', વ્યાકરણ, 'શ્રીમદ્ ભાગવત', 'પાતંજલ', 'પુષ્પદેવ', લેખ્ય, ગણિત, 'શંકરશાસ્ત્ર', નાટક, સાંગોપાગ ચાર વેદો, વગેરે. આથી ૨૫૪ થાય છે કે જૈન સૂત્રો પુસ્તકાર્થ થયા કે હાલમા મળી આવે છે તે સ્વરૂપમા ગૂંથાયા ત્યારે કે તેની અગાઉ ઉપર જણાવેલા અન્યો પણ પ્રચલિત હતા.

વલ્લભીપુરમા પુસ્તકાર્થ થયેલ જૈન સૂત્રો પૈકી પરમ પવિત્ર શ્રી 'કલ્પસૂત્ર'નું વાચન બહાર રીતે સલામા વિક્રમ સંવત પરડના સાલથી શરૂ થયું તે વખતે ધ્રુવસેન નામનો રાજા આનંદપુરમા હતો. વિક્રમ સવત ૬૬૪મા મહારાજા હર્ષના સમયમા જૈનોમાં અમરકીર્તિ કરી ગયેલા માનતુગાચાર્યે 'ભક્તામર' નામક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર રચ્યું. 'કાદબરી'કાર બ્રાહ્મણ વિદ્વાન ગાણભટ્ટ આ સમયમા જ થયા. પઠિત મયૂરે 'સૂર્યશતક' પણ આ સમયમાં જ રચ્યું. આ સમયમા પ્રાકૃત ભાષાનું કાલક્રમે રૂપાંતર થતા આ સમયની કે તે પછીની ભાષાને 'અપભ્રંશ' ભાષા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ જૈન પઠિત ચડે રચ્યું અને એમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વિવેચન પણ થયું. ભણેલો ગણેલો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષા ખોલતો અને આભીર વગેરે અભણ વર્ગ અપભ્રંશ

ખોલનો નિકમ સવત આસોની લગભગમા લાઠણુગ્રાતીય મહા સમય જૈનાચાર્ય, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા એમણે ચૌદસેયુમાનીસ ધર્મગ્રન્થો રચ્યા મ્હેણ છે આમાથી 'અનેખતનાદ પ્રવેશ', 'અને કાતજ્યપતામ', આરશક-સૂત-ગૃહ્યદૃષ્ટિ, 'ધર્મ'બિન્દુ', 'ધર્મ સમહણી', 'પચાસક', 'પચાસતુ-પ્રકરણુ-નીકા', 'યોગ દષ્ટિસમુચ્ચય', 'યોગમિદુ', 'પર શંન-સમુચ્ચય', 'સમરાલિય કથા', વગેરે ઉપનખ્ધ થાય છે એ ગ્રન્થોમાથી લઠણુ ધર્મના કેટલાક નિહાનોના નામો મળી આવે કે, જોના કે મીમાસા કુમારિલ, ભાષ્યકાર પતજનિ વૈયાક-ણુ પાણિનિ, વૈયાક-ણુ ભત્તુ હરિ, મહર્ષિ વ્યાસ, શિવધર્માત્મ, વગેરે તેમજ શૌર ધર્મના ધર્મ પાન, ધર્મ'પ્રતિ', ધર્માત્મ, વસુમધુ શાતગક્ષિન, કુકાચાર્ય શુભગુપ્ત, વગેર આ નરણુ સાહિત્યના ઇતિહાસની દષ્ટિએ બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે હરિભદ્રસૂરિએ સરકૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષામા સાખ્યાદિ દશ તેને અનુલક્ષીને નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થો રચ્યા છે આની ગીતે દશનગ્રન્થોનુ અન્યોગ્ન શાત ચિત્તે કરનાર પ્રખર અભ્યાસકો અતે લેખકોમા હરિભદ્રસૂરિનું નામ પડેની હારોળમા આવે તેવુ છે ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાત તેમણે 'અવશક-નિયુક્તિ' ઉપર બાનીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ અને તેના ઉપર 'ગૃહ્ય-નીકા' ચોરાશી હજાર શ્લોક પ્રમાણુ રચી છે 'કથાકોપ', 'વેદાકુશ', 'પચનિયઠી', 'પચસગ્રહ', 'મગોધરચરિત્ર', 'લોખનિદુ', 'સ મોધસિત્તગી', વગેરે મળીને તેમના ગ્રન્થો મોગી સખ્યામા છે

સૌરાષ્ટ્રમા વલભીપુરનુ પતન થયુ તે પછી ગુજરાતમા અણુ દિવપુરનો ઉદય થયો તે પહેલા બિનમાન કે શ્રીમાલ નગરનુ ગાન્ય બગવાન બન્યુ હતુ ત્યા શ્રીમાળી જ્ઞાલણુ, શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી મોતી શ્રીમાળી કદોઈ, વગેરે જાતો મધાર્ પોરનાડો પણ ત્યા આવવા આમાના ઘણા ખરા જૈન હતા પછી વનરાજ ચાવરે અણુદિવપુર પાટણુ નસાન્યુ અને શ્રીમાલ નગરથી ત્યા જૈનો વગેરે નસવાટ માટે આવવા લાગ્યા અણુદિવપુરની સ્થાપના સવત ૮૦૦મા થઈ વનરાજને આશ્રય આપનાર પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રી શિવગુણસૂરિ હતા એ દકીકન સવ જાણે છે પચાસરા પાશ્વ નાથની પ્રતિષ્ઠા વનગજે કરી વનરાજના સમયમા

ચાપો મત્રી જેન હતો; રાજતિલક કરનાર શ્રીદેવી જેન ધમ' પાળતી, લહરિ જેન દડનાયક હતો. ગુજરાત ઉપર ચાવડા વંશનો અમલ હતો. દરમિયાન સવત ૮૩૪માં ઉદ્યાતનસૂરિએ 'કુવલયમાલા' કથા પ્રાકૃત ભાષામાં બહુજ મનોહરરૂપે રચી. એમાં અપભ્રંશ અને પૈશાચી ભાષાનો પ્રયોગ પણ કરેલો છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસકે માટે આ ગ્રંથ સારામાં સારો છે. આ કથા જલોરમાં રચાઈ છે. આમાં અઢાર દેશી ભાષાના નામો મળી આવે છે. વળી આમાં વ્યાસ, વાદિમકિ, બાણ, પાદલિપ્ત, સાન-વાહન, દેવગુપ્ત, રવિષેણ, વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ પછી સવત ૯૧૩માં શ્રી જયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિ' રચી.

વિક્રમ સવત ૯૧૬ સુધી ગિરનાર તીર્થ બાંદોના હાથમાં હતું, પણ જૂનાગઢમાં રા'ખેગર રાજ થયો ત્યારે શ્રી બલિમદ્ર-સૂરિએ બાંદોને ગિરનારમાંથી હાકી કાઢ્યા અને ત્યાં જૈન તીર્થની સ્થાપના કરી. સંવત ૯૨૫માં મહાપ્રતાપી જૈનાચાર્ય શ્રી શિક્ષાચાર્ય થયા, એમણે દશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પ્રાકૃતમાં 'મહાપુરુષચરિત્ર' ગદ્યમાં રચ્યું આ આચાર્યે જૈનોનાં અગિઆરે અગો ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી હતી. એમાંથી આજે 'આચારગમૂત્ર' અને 'સુયગડાંગ મૂત્ર' ઉપરની ટીકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. સવત ૯૬૨માં મહાન જૈનાચાર્ય સિદ્ધર્ષિએ 'ઉપમિતિ-લવપ્રપચ-કથા' નામનો ગ્રંથ રચ્યો. સિદ્ધર્ષિના ગુરુ શ્રી દુર્ગસ્વામી મૂળે બ્રાહ્મણ હતા. સંવત ૯૭૫માં શ્રી વિજયસિંહસૂરિએ પ્રાકૃત ભાષામાં 'જીવનસુદરી-કથા' રચી.

વિક્રમની દશમી સદી સુધી જે કુટિલ લિપિમાં સૌ લખતા હતા તેમાં દેશકાળ યોગથી ફેરફાર થયો અને હાલમાં જે નાગરી લિપિમાં લખાય છે તેવી જ લિપિ એ સમયથી શરૂ થઈ. સંવત ૧૦૨૯માં ધારા નગરીના મહારાજા મુજના જૈન પડિત ધનપાલે પ્રાકૃતમાં 'પાદલિપ્તીનામમાલા' નામનો કાશ રચ્યો, 'તિલક-મંજરી' નામની સંસ્કૃત કથા પણ એણે જ રચી છે. મહાકવિ ધનપાલ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. આ જૈન કવિએ પણ ગૌતમ ગણધર, વાદિમકિ, વેદવ્યાસ, કાલિદાસ, બાણ, ભારવિ, લવભૂતિ, વાકપતિરાજ,

અપભ્રંશ, પ્રાચીન, હર્ષિદ્રસ્યુગ્, ગાન્ધોપર અને પોતના ગુરુ મહેન્દ્રસુરિની પ્રશંસા કરી છે. કાન્ધરી જેટલી ઉચ્ચ કોટીની 'તિલકમંદરી' ગદ્ય સરકૃત સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિરૂપ છે. ખન પાસના બાઈ શોકને તીર્થંગ દેવોની સ્તુતિ બનાવી છે તે 'શોભન સ્તુતિ' તરીકે પ્રખ્યાત છે. મહાકવિ ધનપાને પ્રાકૃતમાં 'શ્રાવકવિધિ' અને ભગવાન સ્વયંભૂવનો સ્તુતિ રચેલ છે તેને અપભ્રંશમાં પણ રચના કરી છે.

સ ૧૦૭૩માં શ્રી જિનચક્રગણિએ 'નવતત્ત્વ-પ્રકરણ' ગ્રંથ સરકૃત અને પ્રાકૃત શબ્દોની સિદ્ધિ માટે ગદ્યપદ્યરૂપ વ્યાકરણ શ્રી જુહિસાગરસુરિએ સ ૧૦૮૦માં રચ્યું. ઉપરાંત એ સુરિએ 'પદ્યતિગી-પ્રકરણ', 'વીરચરિત્ર', 'લીલાવતી-કથા', 'કથાકોષ', 'પ્રમાણવલ્લભ', 'પદ્મસ્થાન-પ્રકરણ', વગેરે રચ્યાં. આણુ પદ્મ ઉપર સ ૧૦૮૮માં ગુજરાતી ભીમદેવના પ્રધાન મંત્રીશ્વર વિમલશાહે આગસના કારીગરીપૂર્ણ જિનાવય બધારીને અમર નામના મેળવી.

જૈન શાસનમાં અમરપણને ખમેલા ભગવાન સ્વયંભૂવસુરિએ 'શાતાધર્મકથા', 'સ્થાનાંગ', 'સમવાયાગ', 'ભગવતી', 'ઉપાસક દશા', 'અતકૃત', 'અનુત્તંગપાતિક', 'પ્રત્યક્ષાપરણ', 'વિપાક', 'ઔપપાતિક' તેમજ 'પ્રણાપના સૂત્ર' ઉપર વિ સ ૧૧૨૦થી ૧૧૩૦ સુધીમાં નવાગી દીકા સરકૃતમાં રચી શ્રી નમિસુરિએ ૩ ટના 'કાન્યાલકાર' ઉપર સરકૃત દીકા સવત ૧૧૨૫માં રચી છે. કલિકાલસનથી શ્રી હેમચક્રાચાર્યના ગુરુ દેવચક્રસુરિએ પ્રાકૃત બાષામાં 'શાંતિનાયચરિત્ર' ખખાતમાં વિ સ ૧૧૬૦માં રચ્યું. યગોદેવસુરિએ પ્રાકૃતમાં 'ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર' અણુદિલપુરમાં સવત ૧૧૭૮માં રચ્યું. એ અરસામાં વિનયચક્રે 'કથાનકકોષ' રચ્યો. વાદી દેવસુરિએ 'પ્રમાણનવતત્ત્વલકાર' નામે ન્યાયપ્રથ સવત ૧૧૮૦ની આસપાસમાં રચ્યો. આ પછીના યુગમાં શ્રી હેમચક્રાચાર્ય અણુદિલપુર પાંચુમાં સરસ્વતીદેવીનું અખડ આરાધન કરીને પાટણને ગુજરાતનું વાણી બનાવી દીધું. દાસમાં ગુજરાતમાં જૈનધર્મનું જે કાઈ અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે તેમાંથી ધણુંજે હેમચક્રના

મહાપદ્મિશ્રમને આભારી છે. જો હેમાચાર્યે મહારાજ કુમારપાળને જૈન ધર્મ ન ઉપદેશ્યો હોત તો આજે જૈન ધર્મ કઈ દોડીએ પહોંચ્યો હોત તે કહી શકાય તેવું નથી. હેમચંદ્ર મોઢવણિદ્વલમા મુકુટમણિ-રૂપ હતા એમણે રચેલું ‘સિદ્ધહૃદય’ વ્યાકરણ તે ગુજરાતમાં પ્રધાન વ્યાકરણ છે જે વ્યવસ્થા ભગવાન પાણિનિના વ્યાકરણમાં નથી તે વ્યવસ્થા ‘સિદ્ધહૃદય’ વ્યાકરણમાં છે. આમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ, વગેરેનાં વ્યાકરણો પણ આપેલા છે. આ વ્યાકરણ ઉપર અઠાર હજાર શ્લોકની ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ એમણે જાતેજ રચી છે. ‘દ્વયાશ્રય’ મહાકાવ્ય પણ એમણે જ રચ્યું કે જે એક ઇતિ-હાસપ્રધાન કાવ્ય છે એમણે ચાં કોપ્યથા રચ્યા છે. ‘અભિધાન-ચિતામણિ-નામમાલા’ કે જેમા શબ્દ સખ્યા ‘અમરકોષ’ કરતાં દોઢી છે એના ઉપર પોતે જ દશહજાર શ્લોકની ટીકા રચી છે. ‘હેમ-અને-કાથ’-સંગ્રહ’ કોષ, ‘વિશ્વકોષ’ જેવો છે. આના ઉપર છ હજાર શ્લોકમાં પોતેજ ટીકા કરી છે. ‘દેશીનામમાલા’ કોષ તો સર્વાંને વિદિત છે એથો કોષ ‘નિવૃત્તકોષ’ છે એમાં તો વતરૂપ-નિના નામે અને પ્રકાર જણાવ્યાં છે ‘શબ્દાનુશાસન’ પછી ભગવાન હેમચંદ્રે ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામે અલંકારગ્રંથ રચ્યો. એમજ ‘છ દોનુ-શાસન’-પણ રચ્યો. આ રીતે ચાર ‘અનુશાસન’ ગ્રંથો થાય છે: ‘શબ્દાનુશાસન’, ‘લિંગાનુશાસન’, ‘કાવ્યાનુશાસન’, અને ‘છદોનુ-શાસન’. ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યે મૃગ આરસો શ્લોક અને તે ઉપર આર હજાર શ્લોકની ટીકાવાળું ‘યોગશાસ્ત્ર’ મહારાજ કુમારપાલ માટે બનાવ્યું. ઉપરાંત ‘ત્રિપષ્ઠિશલાકાપુરૂષ-ચરિત્ર’ વગેરે મળીને કુલ સાઝતણ કરોડ શ્લોકમય નવાન સાહિત્યસૃષ્ટિ રચીને મહદ્ ઉપકાર કર્યો. આ સમયને હેમચંદ્રાચાર્યના સમય કહેવામાં આવે છે અને તે સંવત ૧૧૬૨થી ૧૨૨૯ સુધીનો ગણી શકાય હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્યરત્ન રામચંદ્રસૂરિએ ‘સત્યહરિશ્ચંદ્ર-નાટક’, ‘રાઘવાભ્યુદય’, ‘યાદવાભ્યુદય’, ‘નલવિલાસ-નાટક’, ‘વનમાલા-નાટિકા’, વગેરે નાટકો ઉપરાંત ‘સિદ્ધહૃદય’ વ્યાકરણ ઉપર ત્રેપન હજાર શ્લોકની ટીકા રચેલ છે.

અપભ્રંશ ભાષાનો ઉદય વિકાસની પાંચમી સદીથી થાય છે અને તે દેશકાલ પરત્વે સોળમી સદી સુધી ચાલે છે. ‘અપભ્રંશ’

માયી જૂની ગુજરાતી અને હાલની ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થાય છે હેમંતે દ્રાયાધ' તો અપભ્રંશ ભાષાના પાણિનિ છે એમણે સૌથી પ્રથમ અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચ્યું અપભ્રંશ ભાષાનું સાહિત્ય ધણે મોટે ભાગે જૈનો પામે જ છે વિક્રમની નવમી સદીની લગભગમા કવિ સ્વયંભૂદેવે 'દરિયશ્વપુરાણ' અને 'પદ્મિન્યરિય' નામે બે ગ્રંથો અપભ્રંશ ભાષામા ગચ્છા હતા દશમી સદીમા કવિ ધનપાલ થયા એમણે 'ભવિસ્યતકથા' અપભ્રંશમા રચી શ્રી મહેશ્વરસૂરિએ 'સયમમંજરી' ગ્રંથ અગિયારમી સદીમા રચ્યો તે જ સમયે મહાકવિ પુષ્પદત્તે તેરહજાર શ્લોકનું 'મહાપુરાણ' રચ્યું. સ. ૧૦૭૬મા શ્રી સાગન્દત્ત કવિએ 'જાનુરવામી-ચરિત્ર' રચ્યું એ જ રીતે 'પાશ્વપુરાણ', 'સુદર્શનચરિત્ર' અને 'કરકકુ ચરિત્ર' ના રચના. શ્રી પદ્મપ્રીતિ, નયનન્દિ અને કનકામર થયા બારમી સદીમા વૃત્તિકાં શ્રી અક્ષયદેવસૂરિએ 'જયતિપુષ્પ' નામક રતવન બનાવ્યું હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ 'સુલસામ્યાન' રચ્યું આ સમયમા જૈનશ્વેતાવર ખરતરગચ્છના પ્રભાવકે આચાર્ય શ્રી જનદત્તસૂરિએ 'કાતવ્યરૂપકૂલક', 'ચચરી', વગેરે રચેલ છે આ સહ સાહિત્ય અપભ્રંશમા છે અને તેના ગચ્છનારા જૈન કવિ મહાનુભાવો જ છે અપભ્રંશ દોહરામા શ્રી યોગીદેવે 'યોગસાર' રચ્યો છે એ જ અરસામા નેમીનાદચરિય 'વજ્રસ્વામીચરિત્ર', વગેરે રચાયા.

શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ સ. ૧૨૩૩મા મિનાયચરિત્ર, પ્રાકૃતમા રચ્યું શ્રી સોમપ્રભ સૂરિએ સ. ૧૨૪૧મા 'કુમારપાલપ્રતિભોધ' નામક ગ્રંથની ગચ્છના કરી સ. ૧૨૪૬મા શ્રી માણિક્યચંદ્રસૂરિએ કવિ મગ્ધતના 'કાવ્ય-પ્રકાશ' ઉપર 'કાવ્યપ્રકાશ-સંકેત' નામક ટીકા રચી તે જ વખતે જૈન આવક મહાકવિ આસક થયો એણે કવિ કાસિદાસના 'મેઘદૂત' ઉપર ટીકા ગચ્છી શ્રી તિલકાચાર્યે' સ. ૧૨૬૧મા 'પ્રત્યેકશુદ્ધચરિત્ર', રચ્યું શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ સ. ૧૭૬૪મા 'ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર' રચ્યું શ્રી પુણેશ્વરે સ. ૧૨૭૫મા 'દશોપાસક કથા' રચી મહાકવિ શ્રીપાલનો પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલ થયો અને કવિ સિદ્ધપાલનો પુત્ર કવિ વિજયપાલ થયો એણે 'દ્રોપદીસ્તવવર' નામનું દ્વિઅક્ષી નાટક સંસ્કૃતમા બનાવ્યું.

અપભ્રંશમાંથી દ્વાલમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ વિક્રમ સ. ૧૨૪૦ની લગભગથી શરૂ થયાના પુરાવા મળી આવે છે. સ. ૧૨૪૧માં ‘ભરતેશ્વર-મહાબલિ-ગસ’ શ્રી શાંતિભદ્રસૂરિએ રચ્યો સ. ૧૨૮૭માં ‘ત્રેવત્તગિરિ-ગમે’ શ્રી વિજયમેનસૂરિએ રચ્યો તેમજ ‘મદારીગજ-ભાલિપદ’ કાવ્ય, જૂની ગુજરાતીમાં સ. ૧૩૦૦ની લગભગમાં શ્રી મગનસૂરિએ રચેલ છે.

ગુજરાતના જૈન મંત્રીશ્રવે શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના નામો ધણા જ જાણીતા છે. મંત્રીશ્રવ વસ્તુપાલ જેમ મદારીગજીર હતા તેમજ મદારકવિ પણ હતા. એમણે ‘નરનાગયજ્ઞાનદ’ નામનું નાટક રચ્યું છે એજ અગ્રસામા આદ્યે કવિ સોમેશ્વરે ‘ક્રીતિ-કાંમુદી’ ત્રય રચ્યો એમાં શ્રી વસ્તુપાલની યશોગાથા છે. જૈન કવિ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિએ ‘ગાલભારત’ અને ‘કવિકલ્પસતતા’ નામક પ્રસિદ્ધ ત્રયો રચ્યા આદ્યે જાતિના શ્રી ગાલચંદ્રસૂરિએ ‘વસંતવિલાસ’ રચ્યો તેમજ ‘કરુણાવત્સલયુધ’ નાટક રચ્યું સ. ૧૩૧૪-૧૫માં લયકર દુષ્કાળ પડ્યો અને શેઠ જગદુશહે જૈન લોકોને દુષ્કાળના પંજમાંથી ઉદ્ધાર દિલે ગયાગ્યાની વાતો જર્ગમશહુ છે. શ્રી મુનિદેવ-સૂરિએ સં ૧૩૨૨માં ‘શાંતિનાથ-ચરિત્ર’ સરકૃતમાં રચ્યું. શ્રી માનતુગાચાર્યે સં ૧૩૩૨-૩૩માં ‘ત્રેયાસ-ચરિત્ર’ રચ્યું. ‘શકુન-સારોદ્ધાર-ત્રય’ સ ૧૩૩૮માં શ્રી માણિક્યસૂરિએ રચ્યો.

સવત ૧૩૦૦થી સ ૧૩૬૦ સુધીમાં ‘મન્નગેખા’, ‘સપ્તક્ષેત્રી-રાસ’, ‘વયરસ્વામી-ચરિત્ર’, ‘મહિલ-ચરિત્ર’, ‘નમિનાથ-રાસ’, ‘જ્ઞાન-પ્રકાશ’, ‘રથુલભદ્ર-કાગ’, વગેરે કાવ્યો જૈન કવિઓએ રચેલા છે. સ. ૧૩૫૮માં ‘ગૌતમસ્વામીનું ચરિત્ર’ રચાયું. આ અગ્રસામા ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોના હુમલા આગ્યા અને અણહિલપુર પાટણનું પતન કરણધેલાના સમયમાં થયું પ્રખ્યાત ઇનિદાસરક્ષક સાહિત્યકાર મેરુતુગાચાર્યે વદવાણમાં ‘પ્રબધચિતામણિ’ ત્રય રચ્યો શ્રી સોમ-તિલક સૂરિએ સ ૧૩૮૯માં ‘વીરકલ્પ’ રચ્યો શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ ‘જગદુ-ચરિત્ર’ રચ્યું.

પરતરગચ્છીય શ્રી ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ ‘અંજણામુંદરી-ચરિત્ર’ રચ્યું. શ્રી મરુતુગે સ. ૧૪૧૩માં ‘સંલવનાથ-ચરિત્ર’

અયુ એ જ અ સામા જૂની ગુજરાતીમાં શ્રી તરુણપ્રજ્ઞસૂરિએ આનંદ પ્રતિક્રમણ-સૂત્ર-નિગણુ અયુ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યમંત્ર ભાષામાં આ પદનો અર્થ છે રાજગેખરસૂરિનો 'નમનાથ-કાગ', શ્રી વિજય ભદ્રકૃત 'કમનાનતી-રાસ', અ ૧૪૧૨નો નિઘનપ્રજ્ઞનો ગૌતમ-રાસ સ ૧૪૧૩માં મયજુરેહનો ગસ', સ ૧૪ પનો 'ત્રિનિકમ-રાસ', 'જ્ઞાનપદ્યમી-ચોપાઈ', 'કાકાધ-ચોપાઈ', 'વાતિ-રાસ', 'ચિદ્ભૂતિ-ચોપાઈ', સ ૧૪૫૫માં શાંતિભદ્ર-રાસ ગૌતમ-પૃથ્વી-ચોપાઈ' રચાયા છે અને પછીમાં શનકમાં બ્રાહ્મણ કવિઓની જૂની ગુજરાતી ભાષામાં કંગેલી રચનાઓ નિગન છે સ ૧૪ ૧માં 'સ્થલિભદ્ર-કાગ', સ ૧૪૮૪માં 'નગ્નપાવનેજપાલ રાસ', સ ૧૪૮૬માં 'વજ્રરંગીગુરુ-રાસ', સ ૧૪૯૧માં 'રાણકપુરસ્તવન', 'નિકમ-ચરિત્ર', ગુણુરચાનકનિચાર-ચોપાઈ', શ્રી જયવલ્લભ કૃત 'સ્થૂનભદ્ર-બાસકીઓ', ધન્ના અગુગરનારાસ' અને મળિય-કૃત 'પેથડ-ગસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં રચાયા છે સતત ૧૫૨૧માં ત્રી વશકીતિએ 'ચદ્રપ્રજ્ઞ ચરિત્ર' અયુ આ અર્થ અપ્રજ્ઞ ભાષામાં છે ઉપરાંત 'મહેસર ચરિત્ર', શ્રીપાવ-ચરિત્ર', 'રાહિણીનિધાન કથા' 'દમગી-કહા' વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં છે

સોળમી સદીમાં જૈન વિદ્વાનોએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્ય સાહિત્ય પણ પુષ્કળ રચેલ છે આમાં ૫ માર્ણિકપદ્યસુંગણી વિશાલરાજ, સવેગદેવ, ધમદેનગણી તેમજ સ ૧૫૨૬માં દયા સિંહગણીએ 'ક્ષેત્રસમાસ પર ગુજરાતીમાં 'બાલાવબોધ' રચ્યા છે સ ૧૫૮૧ની 'પાડન-ચરિત્ર'ની પ્રત મળી આવી છે પાંચ ચદ્ર ગંગુના સરથાપક પાંચ ચદ્રસૂરિએ આચારાગ-સૂત્ર', 'પ્રજ્ઞ વ્યાકરણ', ઔપપાતિક-સૂત્ર', 'સૂત્રકૃતાગ-સૂત્ર', તદુલવેધાતી પદ્યના', 'જ ગુ ચરિત્ર' વગેરે પર જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યમાં 'બાલાવ બોધ' રચેલ છે 'જનકબાવડની ચોપાઈ' 'રાહિણી ચોરનો રાસ', 'ચ દન બાલાની ચોપાઈ' ત્રેણિક રાજનો રાસ', સ્થલિ-ભદ્ર કકાવલી, 'ચાગ્યા કુમાર રાસ' વગેરે જૂની ગુજરાતીના કાવ્યો સ ૧૫૩૫ સુધીમાં જૈન કવિઓએ રચેલાં છે લાવણ્ય-સમય નામના ગ્રન્થાત કવિએ સ ૧૫૫૪માં 'ગૌતમપૃથ્વી-ચોપાઈ',

સં. ૧૫૬૭માં 'કેવલ-રાસ', સં. ૫૬૮માં 'વિમલપ્રબંધ' ને સં. ૧૫૮૯માં 'યશોભદ્રમુગ્ધિ-રાસ' રચ્યો. સં. ૧૫૯૯માં રાજ-રત્ન મુરિએ 'હરિગ્નપ્રભામ્બી-ચોપાઈ' રચી. સ. ૧૬૦૦માં બ્રહ્મ મુનિએ છત્રીય સત્રાય રચી.

નરપતિકૃત 'નંદ્યત્રીશી', જિનહરકૃત 'વિક્રમ-પંચદંડ-રાસ', રાજશીલકૃત 'ખાપરા-રાસ', ઉદયભાનુકૃત 'વિક્રમગેન-રાસ', પદ્મસાગરનો 'લીલાવતીમુખનિવિલાસ-રાસ', મુનિરત્ન-મુરિનો 'અંબડ-રાસ', વગેરે સ. ૧૫૩૫ પછીની ગુજરાતીની કૃતિઓ છે. સં. ૧૬૦૫માં 'કપૂરમંજરીનો-રાસ', સં. ૧૬૧૬માં સિદ્ધિમુરિએ 'સિદ્ધાસનત્રીશી', કુશલલાભે સ. ૧૬૧૬માં 'માધવાનલ-કથા', 'મારૂંટોલાની-ચોપાઈ', 'વેતાલપચીશી', 'પચતંત્ર-ચોપાઈ', સ. ૧૬૨૩માં 'સ્ત્રીચરિત્ર-રાસ', સં. ૧૬૩૮-મા રત્નમુંદરે 'શુકળહૈતેરી', માલદેવકૃત 'પંચદંડ-કથા', સં. ૧૬૫૧માં 'ભોજપ્રબંધ ચોપાઈ', સં. ૧૬૬૬માં 'સમાલશાદ-રાસ', સં. ૧૬૯૫માં 'અંદનમલગરી-રાસ', સ. ૧૬૯૭માં 'સદેવંતશાવલિગા-રાસ', વગેરે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કવિઓએ રચેલા છે કે જેઓ બ્રાહ્મણ કવિ સામળલદના પુરોગામી હતા.

વિક્રમના અઢારમા સંક્રાંતી અર્વાચીન ગુજરાતી ચાલી આવે છે. આ સંક્રાંતિમાં આનંદધન, વિનયવિજય, યશોવિજય, જ્ઞાનસાગર, જિનહર, જ્ઞાનકુશલ, વિરવિજય, મેધવિજય, જ્ઞાનવિમલ, દીપવિજય, ઉદયરત્ન, નેમવિજય, મોહનવિજય, લાધા શાહ, દેવચંદ્ર, વગેરે જૈન કવિઓ થયા. એમણે વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઉદયસાગર, નેમવિજય, પદ્મવિજય, વિજયલક્ષ્મીમુરિ, વારવિજય, જ્ઞાનસાર, રૂપવિજય, ઉદયસોમ, વગેરે થયા. વીશમી સદીમાં શ્રી ચિદાનંદજી, અમૃત-વિજય, જશવિજય, રંગવિજય, દયાવિજય, શ્રી હુકુમમુનિ, શ્રીમદ્ મનસુખલાલજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, વગેરે કવિઓ થયા. એમની કૃતિઓ વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં છે. છેલ્લા ત્રણ સંક્રાંતિમાં જૈન કવિઓએ સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ ખૂબ જોડ્યું છે. જૈનોમાં છેલ્લે છેલ્લે અધ્યા-ત્મનિષ્ઠ શુદ્ધિસાગર મહારાજ અને અજિતસાગર મહારાજ નામના

યોગનિષ્ઠ જૈન કવિઓ યદ્યપિ એમણે ગુજરાતી તેમજ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો રચેલા છે

આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત ભાષામાં જૈનોએ વિશાળ સાહિત્યની રચના કરી છે, અને પરિણામે તે તે ભાષાસાહિત્યને ધણુ જ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે

લોકગીત અને લક્ષ્મણના

: લેખક :

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

જીવન એ રસિક પણ મૂક કાવ્ય છે કાવ્ય એ જીવનનું વાણીરૂપે મૃત સ્વરૂપ છે. એ ન્યાયે લોકગીતો એ પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલતા સ્વચ્છ દર્પણો છે. કાંઈ કાંઈ વાર એમાં અતિશયોકિતની વિકૃતિ નજરે પડે છે, એ અપવાદ સિવાય સમાજની છાપ એમાં આબેહૂબ ઊઠે છે પક્ષીઓના સહજ ગાનની પેઠે લોકગીતોનાં લખનારાંએ એમના ઉરના ભાવ એમાં નિર્ભરતા અને નૈસર્ગિકતાથી ઠાલવ્યા છે કુમારિકાઓના ડાડયી માડીને વૃદ્ધોની અતિમ અભિલાષાઓ સુધીના જીવનના દરેક અંગે એ સ્પર્શે છે—સમાજનાં પ્રત્યેક પ્રશ્નને એ છેડે છે. સમાજની સારી નરસી અને બાબુને જીવત સ્વરૂપમાં એ રજૂ કરે છે. વાલમનાં વહાલ કે સાસરિયાના સિતમો, માવતરની મીઠાશ કે ભાભીના મહેણાટ્રણાં, વીરોનાં બલિદાન કે કાયગેની નિર્બળતા, સજ્જનોના સદ્ભાવ કે દુર્જનોના ત્રાસઃ બધું જ એમાં મૃતિમંત થયું છે લોકગીતના છોડ અમુક ક્ષેત્રમાં જ ઊગે છે એમ નથી સમસ્ત સંસાર—વિસ્તૃત માનવસમુદાય એનું કૃણદ્રૂપ ક્ષેત્ર છે. એમાં એ છોડ કૃત્રિમ જલસિંચન વિના કુદગતી રીતે ફાલેફૂલે છે, અને એના મધમધાટ ધરે ધર—ઉરે ઉર ભરી દે છે. લોકગીતો ॥ લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ એની એ સ્વાભાવિકતા છે.

પૃથ્વીના પડમાથી વહેતા ઝરણાનાં મૃળની જેમ લોકગીતોના

ઉદ્ભવસ્થાન અગણ્યા છે એમના કવિઓ કેણુ દર્શો તે તદ્દન અજ્ઞાન છે, છતાં એટલુ તો ણી સમાય એવુ છે કે હાલના વાણી નિતાસી સાક્ષરોમા જે નથી તે સહૃદયતા અમનામા ભગપૂર ભરેલી દરો નદિ તો એમના માથે આટના બધા નૈમર્ગિક અને હૃદયગમ ન હાય

લોકગીતો સસાગને સરકાગના પીયૂષ પાવ કે—માથી ફેળવણી અપે છે આપણી પુરાણી સંસ્કૃતિના રક્ષક હોના ઉપાત લોકગીતો નીન જાનનાના પોપ-કે આપણા ગરબા અને મગબીઓ, રાસગ અને પનાડા લગ્નગીતો અને મીમન્નના ગીતો હાલગા અને વધામાણા ગબિયા અને મરશિયા, ઈત્યાદિ નિ તર આપણામા સ અને આનન્દ સિચે છે—પ્રાણ અને પ્રેમણા પૂરે છે જીવનને ભાનભયુ અને મગ્કાર મોહામણુ મનાવે છે

લોકગીતોનુ નિશિદ્ય એમની સર્વાંગમુદગતામા છે એમની સાદી ભાષા, આછી સખ્તગૂથણી, મનમોહક રચના, અગળ ઉઘાવ, વેગનત પ્રનાદ સુરગ્ય અત અને એ બધા સાથે સકળાયેલુ એમનું સુરીનુ સગીત એમને અનોખુ સ્થાન અપાવે છે અને એ સૌથી યે અગ્રે એમના અણઅણયેમા ભરેલો જાનસભાર સૌને મનમુગ્ધ કરે છે સરલ ભાષામા સચોટ અસર કરનાર એ સિક માથેના માદન અને માધુય નિગળા છે

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ લોકગીતો અત્યંત ઉપયોગી છે વખતના નહેણુમા કેલોય ઇતિહાસ જૂસાઈગયો હાત તેને લોકગીતોએ હનત રાખ્યા કે ગામેગામના અપૂર્વ ભોગ અને બલિદાનના પ્રમગો લોકગીતોમા ગૂઢાઈ અમરતાને પામ્યા છે અનુપમ ધૈય અને રાંધની વાર્તાઓ એમા વજ્રાઈચિ હવ જની છે અદ્ભુત સદમ અને પરાક્રમની કથાઓ એમા જડાઈ કાવમનો જની છે કાર્ત ગીને માધારાનુ અનુપમ ગલિદાન ગાયુ ધ, તો બીજાએ ગોડવેલ ગામને જોદરે આપેલી પ્રાણુની આઢુનિની યજ્ઞધા અપી છે, તો વળી નાગએ જયશિખરીશ જોદો ભાથીમલનું જગદળતુ રીગતવ વજુબ્યુ છે આમ કેલોય દર્શાવેલો લોકગીતોના પ્રતાપે જગનાઈરદી છે

લોકગીતોમા એમનિન કુદુઅસાનના, સમાજભાવના, સન

ભાવના, દેશભાવના, વગેરે અનેક ભાવનાઓ ભરી છે. આપણે આજે એકલી લગ્નભાવના જ વિચારીશું. સારા હિન્દુ સંસારને લગ્નનો રાજરોગ લાગેલો છે, અને જ્યાં લગી લોકગીતોમાંની પુરાણી સ્નેહલગ્નભાવના જીવનમાં ન ઊતરે ત્યાં લગી એ ભયંકર રોગની જડ નીકળે એમ નથી.

લગ્નની શાસ્ત્રોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપરથી કાઠપિણુ જોઈ શકશે કે એ મંત્રોનો શબ્દે શબ્દ સ્નેહલગ્નભાવનાથી ભરેલો છે, અને દરેક વિધિપુરઃસર થતું લગ્ન સ્નેહલગ્ન જ હોવું જોઈએ. એ ભાવના એકલા સંસ્કૃત અને સાક્ષર સમાજમાં જ છે એમ નથી, પણ પ્રાકૃત અને નિરક્ષર જનસમાજમાં પણ તે સભર ભરેલી છે. એના સમર્થનમાં ઘેરઘેર ગવાતાં લગ્નગીતોમાં એ ભાવના કેટલી બધી ઓતપ્રોત છે તે આજે આપણે જોઈશું.

કન્યા પરણાવવાયોગ્ય ઉમરની થઈ છે. એના દાદા, પિતા, મામા, ભાઈ, કાકા, વગેરે એના માટે યોગ્ય વરની શોધ કરે છે. આ વાત કન્યાના જાણ્યામાં આવતાં તે પોતાના માટે કેવો વર શોધવો—પોતાનો પતિ માટેનો આદ્રશ કેવો છે, તે દાદાજીને સવિનય જણાવે છે. લાડબેલી કન્યા પોતાના વત્સલ વડિલોને વીનવે છે કે :

હાંચી મેડી રાજ રામની,	રઘિયાળાં રે મોતી.
દીકરી દાદાજીને વીનવે,	"
કાળા તે વર ના શોધશો,	"
કાળા તે કુટુંબ્યલજમણા,	"
હાંચી મેડી રાજ રામની.	"
લાડી મામાજીને વીનવે,	"
ઝારા તે વર ના શોધશો,	"
ઝારા તે પંડરોગીલા,	"
હાંચી મેડી રાજ રામની.	"
બહેની વીરાજીને વીનવે,	"
હાંચી તે વર ના શોધશો,	"
હાંચી તે તોરણ તોડશે,	"

પતિ માટેનો આદર્શ વર્ણવતા આના ધણા ગીનો કે ઉપર આપેના ગીતમા પતિ નહિ કાળો, નહિ ગોરો, નહિ જીંચો, નહિ નીચો આવે મુદર હોવો જોઈએ એમ કન્યા કહે છે સન કોઈ રૂપ જુએ એ સ્વાભાવિક છે શુભ પશુ જોવા જોઈએ પશુ એ માપવાને કઈ સાધન આવે કે? એટલે સામાન્ય રીતે ઉપરની પુરુષોએ ક્યુ હવે તેમ સન કોઈ સોન્દર તરફ જ આકર્ષાય છે અને એ શુ સત્ય નથી કે *A thing of beauty is a joy for ever* ?

નીચે વળી કન્યાની ધ્રુષ્ટિ દર્શાવતું એક બીજું ગીત આપ્યું છે જેમા કન્યા પતિ ધ વાન હોય એમ ધ્રુષ્ટિ છે

હાથીદાતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યાં જોહા કાશીના રે હાહાજને અરજ કરે
હાહા એ વર જોજો રે પીળા મોના અમને ચડે
હાહા લીલુડી શણગારી રે પીળા મોના લેવા આસ્થા,
સામા મળીઆ છે રામનર રે હાહાર તમે શીદને આસ્થા ?
મુજ ઘેર હીમરી કુવારી રે પીળા સોના લેવા આસ્થા,
હાહાર પાછેર વળજે રે પીળા સોના અમે લાવ્યા
હાથીદાતની ચોરી રે હીરા મોતી રતન જડી,
ત્યાં જોહા કાશીના રે હાહાજને અરજ કરે
હાહા એ વર જોજો રે ઘોળા મોતી અમને ચડે
હાહા લીલુડી શણગારી રે ઘોળા મોતી લેવા આસ્થા,
સામા મળીઆ છે રામનર રે હાહાર તમે શીદને આસ્થા ?
મુજ ઘેર જગીશ કુવારી રે ઘોળા માતી લેવા આસ્થા,
હાહાર પાછેરા વળજે રે ઘોળા મોતી અમે લાવ્યા,

ક વાના વડીનો એના આના આદર્શ પૂરા કરે એવા વરની તલાસમાં હોય છે દરમ્યાન કન્યા એક 'મુન્દર વર' નીરખે છે, અને એને જોઈ એના ઉપર એવું 'દિલ વસે છે' પ્રણયનીસર-ણીના ત્રણ પગથિયા—નયનપ્રીતિ પ્રથમ ચિત્તાકપસ્તતો ડચ સકલ્પ ।—એક દૂંદેકે ક વા ચડી જાય છે અને એની સાથે

દાદા ઇત્યાદિ પાસે જઈને જનની તૈયારી અગાઉથી કરી ગમવા સૂચવે છે એના વ્યવહારકૃશણ વડીલો એમ કમ્બુ અવદાગિક નાદિ હોવાથી, એની જરૂર નથી એમ કહી એને શાન્ત કરે છે બોળી કુમારીનું સિનગ્ધ હૃદય શી રીતે સમજ શકે કે પ્રેમ અને વ્યવહાર બે ભુદી ચીજો છે ?

લાડવાઈ કાને કડી દાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ ખેડાં છે દાદાજીને ખોળે ચડી રે.
દાદા ! વાટ વચ્ચે આવજો ગેપાવો,

પરદેશી સુખો દાનાણુ માગશે
દીકરી ! નથી આપણા મોટા ઘગની રીન
વેવાઈનો છેથો ગરજો આવશે
લાડવાઈ કાને કડી દાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ ખેડાં છે વીગજીને ખોળે ચડી રે
વીગ ! વાટ વચ્ચે સરોવર ખાદવો

પરદેશી સુખો નાવણુ માગશે
ખડેની ! નથી આપણા કુટુમ્બ કેરી રીન,
વેવાઈનો છેથો ગરજો આવશે.
લાડવાઈ કાને કડી દાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ ખેડાં છે કાકાજીને ખોળે ચડી રે.

કાકા ! ચોક વચ્ચે પકવાન પડવો,
પરદેશી સુખો બોજન માગશે,
ભત્રીજી ! નથી આપણા ગામડા ગામની રીન,
વેવાઈનો છેથો ગરજો આવશે

લાડવાઈ કાને કડી દાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ ખેડાં છે માતાજીને ખોળે ચડી રે.

મામા ! ચોક વચ્ચે નાગરવેલ ગેપાવા,
પરદેશી સુખો મુખવાસ માગશે

ભાણેજી ! નથી આપણા મોસાળ કેરી રીત,
વેવાઈનો છેથો ગરજો આવશે.

લાડવાઈ કાને કડી હાથે વીટી હીરે જડી રે,
લાડવાઈ જઈ બેઠા છે મામાજીને બેબે ચડી રે

માતા સુખપાવો રાણુગાગી સામે મોકલો,

પરદેશી સુખો પગબેર આનશે

દોકરી! નથી આપણા મોટા ધરની રીત,

વેપાઈનો છેવો ગરજે આનશે

સિંગબહુદથી બાળા જેના માટે આટલી ચિન્તા કરે છે એ
પરદેશી સુખો પણ કઈ એવો પ્રિમાળ નથી, મૃગનયની કન્યા જેના
આટલી હિતકષ્ટથી વાટ જુએ છે એ નર કઈ એવો દોસીલો
નથી કન્યાને માટે એ મળરે મળરે ભાતભાતની અમોક્ષી
નરજીવો પસાવ છે

વર તો મહુ રે દોસીલો બહુ રે ખતીલો

કન્યા મૃગનેશી જુએ એની વાટ રે

નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો સોનીડાની શેરી માહ સચર્યો રે

વરને તુસીયો પસાવતા લાગી વાગ રે,

નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો દોશીડાની શેરી માહ સચર્યો રે

વરને ચુદડી વમાનતા લાગી વાગ રે

નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો ગાધીડાની શેરી માહે સચર્યો રે,

વરને શ્રીફળ વસાવતા લાગી રે

નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

વર તો ઝવેરીની તેરી માલ સચર્યો રે

વરને કઠણ વસાવતા લાગી વાર રે

નગારા વાગે ધીમા ધીમા રે

આજે ધણુ દિવસથી જેની ઝખના થતી હતી તેલમનો
પુખ્ત દિવસ આવ્યો છે, અને પતિદેવ પધાર્યા છે કન્યાએ તો વગને
સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો હતો અને એનામા એનું 'દિલ વરધુ' હતું

તેથી તે તો હર્ષોન્મુલ્લ અર્થ છે, પણ કેટલાક સમાવદાવાને લુગને જોડું થયું ન લાગ્યું. કન્યા ગોરી હતી અને વરપ્રમાણુમાં કાળો પડ્યો. પણ કન્યા એના જવાબમાં ધીમે નહીંને કહે છે કે એ તડકામાં આવ્યા છે એટલે તાપને લીધે જરા શામળા લાગતા હશે, નહિ તો વસ્તુતઃ એમ છે જ નહિ જ્યાં આ કોટિના લગ્ન થાય ત્યાં લગ્નજીવન સફળ થયા વિના કેમ રહે?

જાચી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યાં બેસી કન્યાના દાદાજી કહે રે.
દીકરી ગોરાં ને રાયવર શામળા!

દાદાજી મોરા હૈયે ના ધરશે,
તડકાને તેજે રાયવર શામળા

જાચી મેડી ને ગોખ જાળિયા,
ત્યાં બેસી કન્યાના વીરાજીને કહે રે;
બહેની ગોરાં ને રાયવર શામળા!

વીરાજી મોરા હૈયે ના ધરશે,
તડકાને તેજે રાયવર શામળા!

પછી વરરાજા પરણવા આવે છે ત્યારે કન્યાને 'નખમા સમાય તેવી' સરસ સુંદર 'રાયજીદી સુંદરી' પહેરવા આપે છે, કુમારી લગ્નજીને લીધે ના પાડે છે, અને કહે છે કે માગ પૂજ્ય વડિલો અહીં હાજર હોવાથી હું પહેરી શકીશ નહિ. પણ જ્યારે વર ધણો આગ્રહ કરે છે ત્યારે પ્રણયમુખ્ત બાલિકા એ રસમય સુંદરી બોલે છે, અને રસિક બને છે. 'નખમા સમાય એવી સુંદરી' આપણને ઢાકાની મલમલ અને ભારતની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું રમણ નથી દેરાવતી? વળી પાટણમા રંગકામ કેતું ઉત્તમ કોટિનું થતું હશે તેનો પણ આપણને ખ્યાલ આપે છે. એવાં ઘણાં ગીતો છે કે જેથી અમુક શહેરો શાને માટે પ્રખ્યાત હતા તે જાણી શકાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈનાં મોતી, સુરતનાં સોનાં, ભરુચની સુનીઓ, નડિયાદનાં નાડા, ખલાતના શ્રીફળ, અમદાવાદનો કિનખાળ, પાટણનાં પટોળાં વગેરે હવે આપણે સુંદરીનો રસિક દંપતી વચ્ચેનો સંવાદ જોઈએ:

પાટણુર ગ રાયની ચુદડી,
માગ નખમા સમાય તેની ચુદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયખદી ચુદડી

નહિ રે ઓઢુ રે રાયનર! ચુદડી,
મારાં માતાજી દેખે, મારા પિતાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢુ રે રાયનર! ચુદડી

તમાગ પિતાના તે યા અમે આનીઆ,
તમાગ માતાની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયખદી ચુદડી

પાટણુર ગી રાયની ચુદડી,
માગ નખમા સમાય તેવી ચુદડી,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયખદી ચુદડી

નહિ રે ઓઢુ રે ગયનર! ચુદડી,
મારા બાબીજી દેખે, મારા વીરાજી દેખે,
નહિ રે ઓઢુ રે ગયનર! ચુદડી,

તમારા વીરાના તેડયા અમે આનીઆ,
તમારા બાબીની લજ્જા લોપો,
લાડકવાઈ! ઓઢોને રાયખદી ચુદડી

અતે કન્યાને માથરામા પધરાંયાય છે તે વખતે પણ તેને યાદ દેવડાનવામા આપે છે કે જો તારુ નિવ-ઝોડે' તો જ પરણુ, નહિ-
તો દજી પણ તું- ત્યાંથી જીડી પાછી આવી શકે છે ન્યારે આપણા
જનસમાજમા આટની ઉંચક દક્ષાએ રનેહનગ-ભાવના અને
અકિતસ્થાત્ય પહોંચ્યા હશે ત્યારે એ સમાજ કેટલો ઉન્નત
આનન્દી અને સુખી હશે! હાનના સાસારિક જીવનમા જે કલેશપૂણુ
કનહો પ્રવતી રહ્યા છે, તેનુ મુખ્ય કારણ બીજુ કશુ જ
નહિ પણ કૃત્રિમ લગ્નો—કળેડા છે જો અત્યારે પણ નીચે આપેતા
ગીતમા વ્યક્ત થતી છૂટ આપવામા આવતી હોય તો સસાર
સસાર થાય

કાણુ કાણુ શોધવા ગ્યુ ' તુ, મોટાનાં કુવરી.

દાદા શોધવા ગ્યા ' તા, ,

કાળા શોધી આણ્યા, ,

દિક્ષ ગોઠે તો પગ્ણો, ,

નહિતર ઉડી આવો. ,

છેલ્લે એ સ્નેહચેત્ના દંપતીની મધુચ્ચિદ્રિકાની રૂપાળી રાત્રિએ એમના સોદામણા શયનખડમાં લગીર એક પલકમાત્ર ડોકિયુ કરી વિગ્મીએ:

અગરચદનના ઓગડા, સુખડે ધડીયા કમાડ રે;

સાગસીસમનો ઢેન્નિઓ, અમગડમ-નાં વાણુ રે.

અતન્નસનાં ઓશીકલા. મચરની તળાઇઓ રે;

ગાલે બે ગાલમસૂરીઆં, આછા સાળુની સોડો રે.

ડાખા તે હાથમા દીવડો જમણા હાથમાં ઝારી રે;

રૂણઝુમ કરનાં મેડે ચઢ્યાં, સૂતા દેવ મોરારિ રે.

દીવો મેલ્યો સામે ગોખમાં, ઝારી મેલી ઓશીકે રે,

અંગુડો મરડી જગાડીઆ નણુદલ વીગ રસિકે રે

આ રીતે આપણે જોયું કે લખના પ્રત્યેક અંગમા સ્નેહલખની ફેરમ ફેરી રહી છે જો આ આપણી પુરાણી લખનાવના દરેક હૈયે નિરંતર વાસ કરી રહે, લખમા જે કુરુદિઓ દાખલ થઈ છે તે સમૂળા ટળી જાય, આળસજન, કળેડા, વરવિકૃત્ય, કન્યાવિકૃત્ય, વગેરે નાબૂદ થઈ જાય, કુમારકુમારીઓના સંસ્કાર અને શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન અપાય, કુરુદિઓનો ભેગ થયેલી વ્યક્તિઓનો પ્રશ્ન સંતોષકારક રીતે ઉકેલાય, તે તો ' હિન્દુઓ ગાળેજી જીવન કલેશમા ' એ કહેવું સ્વરૂપ સમયમા ફરી જાય, હિન્દુઓને આગણે આનન્દ સરિતા રેલી રહે, સસાર સુખપૂર્ણ બને અને રસમય જીવન જીવનાં સૌ રસો વૈ સ. નો અનુભવ કરે.

રાણપ્રદેશના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

જેબક

જનકરાય ઉપશાકર બુચ

માનવ મસ્કૃતિના બે અંગ—સાહિત્ય અને કથાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રગતિ કેવા કેવા અંગેઓમાં થાય છે તે વિષે ધણા મનમનાતર છે. કોઈ એવું માને છે કે જેમ માનવસ્વભાવમાં ફેટલાક સર્વદેશીય તરવો, સમગ્રે પૃથ્વીના ઉપર માલુમ પડે છે તેમ સાચા સાહિત્ય અને સાચી કથા ફેટલાક સર્વદેશીય તરવો પર અવસરે છે ત્યારે કોઈ એવું પણ માને છે કે જેમ લોહીના ઝળણાં માનવ ધરાની સાખાપ્રસાખાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન વહે છે, જેમ ભૂપ્રદેશના, ખનિજમય પત્તિ આબોહવા, વનસ્પતિ, પ્રાણીજન પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં જુદા છે, તેમ જ મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ પણ જુદે જુદે દેશોને જુદી જુદી રીતે ધરાય છે અને મનુષ્ય સ્વભાવ—અને રુચિ—જન્ય સાહિત્ય અને કથા પણ જુદા જુદા આધારો ધારણ કરી ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યસ્વભાવ અને રુચિ વ્યક્ત કરે છે.

ખાઉલ, છપ્પી, બીડૂ વગેરે ભાગકર્તુ જન ગાળના । જોકાના કા થોમા કેમ લક્ષા લોહીનો ઉકળા, મનનો ઉરકેમ, અત્માનો તવસા વધુ જણાય છે? છપ્પી લોહસંગીન કે લોહધા કે નૃપમા

જે તનમનાટ છે, જે અસ્થિગ્ના છે તે શું તેઓના મટકના જીવનનાં પ્રતીક નથી? ત્યારે, વર્ષોથી અમેરીકામાં વસવાટ કરી ગયેલ સીદી નટ અને ગાયક, પૌલ રૅમ્સનના હૃદયના ઊંડાણમાંથી મનના નીચલામાં નીચલા થરમાંથી કે લોહીના કાઈ અગમ્ય ઝરણામાંથી વર્ષો જૂના આફ્રિકાના સંસ્કાર જાગે છે ત્યારે તે વતનથી દૂર પડેલા તડકડતા માનવીની જેમ દર્લરી સુરાવતીમાં પોકારી ઊઠે છે, “Sometimes I feel like a motherless child far away from home”. આફ્રિકા કાઈ દિવસ જોયુંએ ન હોય, સાત સાત પેઢીથી અમેરીકામાં વસતો હોય છતાં કેમ લગા માનવી આમ તડકડાટ અનુભવી શકતો હશે? લોહીનું પ્રામદ્ય સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી

કહેવાય છે કે નીરસકથાકાવ્ય (‘એપિક’)ની લગ્નતા અને સ્થિરતા આય’પ્રજ્ઞ જ માણી શકે છે અને તેથી જ અનાય’ પ્રજ્ઞમાં નીરસકથાકાવ્યો છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે આનું કારણ શું છે? જેવું જીવન તેવું સાહિત્ય એ જ કે નહિ?

જો ઉપર દર્શાવેલી વિચા-સરણી સ્વીકારીએ તો પવંત-પ્રદેશ, મેદાન, રણ, સાગરકાંઠો, જંગલ, વગેરેમાં વસતા લોકોના સાહિત્ય જુદી જુદી વિશિષ્ટતાવાળા હોવા જોઈએ અને બારીકોથી તપાસતાં માલૂમ પડશે કે વસ્તુસ્થિતિ એમ છે પણ ખરી.

સિંધને મોટો ભાગ રણ પ્રદેશ છે રણ એટલે મૂકા, નિર્જન પ્રદેશ— દિવસે સૂર્યના અસહ્ય તાપ અને રાત્રે કડક ઠંડી વચ્ચે તથાતો પ્રદેશ દિવસે તાપ, ધૂળની ડમરી અને નીરવ નિર્જન શુષ્કતામાં માનવી બેબાકજો થતો અકળાતો રાત્રિની વાટ જોયા કરે. રાત્રિ પડે કે તરત નહિ પણ રાત ગળે અને ખરતીમાતા દુઃખના નિશ્વાસની જેમ બધી અતરની વરાળ કાઢી નાખે અને ટાઢા થાય ત્યારે માનવીને શાતા વળે અને કંઈક આનંદ કરવાનું મન થાય કહેવાય છે કે આવા રજનીવિનોદના એક કેમ તરીકે જ ‘અરેબીઅન નાઇટ્સ’ની વાર્તાઓનો જન્મ થયો હતો મનારજક આ વાર્તાસાહિત્યનું નિમિત્તકારણ ભૌગોલિક વસ્તુસ્થિતિ ખરી કે નહિ? આછી વસ્તી, ને દૂર દૂર પડેલાં ગામડાં, એકલવાયા માનવીમાં માનવ સહવાસની કદર અને ભૂખ પ્રગટાવે છે. આ ભૂખ અને કદર, વિદ્યનજળ વચ્ચે રસ્તો કરતી

મુદ્દિષ્ટીને સિધુપાર 'છરકે મિળજી ની હૂફ અને મોજ માથુના મોકલે છે' પ્રેમમાયાનો શાયર આના પ્રસંગોને પોતાના મદાકા-વમા અમર કરે છે આજ સદનાસભૂખ પિક્ત સ્વરૂપમા આત વનથુ ('ઈન્દ્રોનરૂપન') ઉત્પન્ન કરી સ્વગતિપ્રેમ—એક પ્રકારનું Projected Narcissism—ઉત્પન્ન કરે છે Boy-beloved—સ્વગતિ માથુક અને તેને સબોધીને લખાયેલા કા પો. રજુપ્રદેશની જ વિદિષ્ટ જના કેમ ન હોય? ઇગન, સિધ, વગરે દેશોના શાયરોની કેટલીએ બેતો વ્વગતિ—માથુકને સબોધીને લખાણી છે

માનનની સદનાસભૂખ બીજા પ્રકારનું આતવનથુ પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે। તે વનથુ 'છરકે મિળજી માથી' 'છરકે હકીકી' 'તગ્ધ લઈ જાય છે માનવજનન થુ છે? તેનો હેતુ થુ છે? તે કયાથી આ થુ? તે કયા જવાનું છે? આ સર્વનો કોઈ નિયતા ખરો કે નહિ? આસપાસ તો નથુ થુક લાગે છે, અમાર લાગે છે તો પછી આ અસાર સ સાગમા સાન ॥? ઇશ્વર કોથુ? જીવનો ઇશ્વર સાથે કેવો સબધ હોવો જોઈએ? આવી પ્રશ્નપરપરા ઉત્પન્ન થાય છે અને હજી કાવ મુધી 'છરકે મિળજી ની જપમાળા જપતો સદનાસભૂખ્યો રજુનો મનુખ્ય ઇશ્વરને પોતાની માથુક કલ્પી કલ્પનાવિતાસથી The Beloved god—ખુદ-માથુના નામની બાગ પોકારે છે અને તેની સાથે નિષ્ટમા નિકટનો સહવાસ કલ્પનાના થોડાને પાખ આપી સાથે છે અને તેમા રહે છે સુરીવાદ આમ પ્રકટે છે અને ભક્તિ સાહિત્યની પુરોગામી બને છે યાદ રાખવું જોઈએ કે, 'મેરે તો મિરિધર મોપાળ, દૂસરા ન કોઈ'ની અમર સુરાવળી સજ નાર મીરા પણ મરુભૂમિની હતી ભવસાગર મુક્તા અરણ્ય જેવો ભારથો ત્યારે 'છરકે હકીકી' ની વેલ મીરાએ પોતાની હૃદયમુદામા રોપી આત્માના નિમળ અરણ્યાથી સીચી ઉઠેગી—જાણે રજુમા લીલો પ્રદેશ, જાણે ખારા સમુદ્રમા મીઠી વીગડી!

એક એક ડુબાવત માટે સનાલાખ અશરરીના મોગાદને લાયક ઉગ્મર ખપ્યામ રજુનો રાગકવિ હતો ઇગનના અધ નિજળ ઉગ્મ્ય પ્રદેશમા તે રહેતો અને આકાશના તારા અને મડોના નિરીક્ષણમા, આથુક-માથુકના સબધ ઉરવારી જવામાં, જામે-સાડીની મોજ

માણુવા શરાયખાના કે કાવાખાના ॥ મુક્તાકાન લેવામા જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો તેણે પોતાના જીવનનો વિચોડ પોતાની અમર રુખાયતમા લખ્યો છે.

પ્રિયતી ધર્મ અને દરજામની ઉત્પત્તિ રણુમા જ થઈ અને તે ધર્મોને લગતુ ઊંચુ કાવ્યસાહિત્ય પ્રગટયુ. રણુમા રહેનારી લાગણીપ્રધાન પ્રજાએ જ આ સાહિત્ય રચ્યુ. એકાંત જીવન ગાળતા માનવીની સહવાસભૂખ જો સારે રરતે દોરાય—જો તે ‘સખ્દીમેયુટ’ થાય, તો તે કેવા કેવા ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે ને જોવું હોય તો દિપ્તુ ભાષામાં અસલ આઈગિલમાના ધાર્મિક કાવ્યો વાંચવાં જોઈએ ભાષાંતરમા તેની મજા મારી જાય છે, તેવું તદ્વિદોનુ કહેવું છે.

રણુમાં ક્ષિતિજ સુધી જ્યાં નજર નાખો ત્યા રેતી જ રેતી ! દિવસે આખને દારે તેવું અંકે દશ્ય નદિ ઊડતી ગેતીનાં કણો આખમા જઈ આંખને દારવાને અદલે ગાળવાનું કામ કરે આંખને આરામ આપે તેવો લીલો કે નીલ રંગ ક્યાય નજરે જ ન પડે. આકાશ તરફ નાખી નજર નખાય નદિ, કારણ કે કુદ્ધ સૂર્યનારાયણ પૂરજોશથી પ્રકાશતા હોય; પણ રાત્રે જ્યારે આંખને આરામ મળે, અને રજનીની ચૂદડીના છેડામાં જ નદિ પણ આખી ચૂદડીમા મટેલા નિઃશ્વર :ણુપ્રદેશના નીલાકાશમા નિર્મળ પ્રકાશથી ચમકતા, હીરા જેવા અનેક ઉકુગણ તરફ દષ્ટિપાત કરી આંખ દારવાનુ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઈશ્વર અને સૃષ્ટિની લગ્નતા આ તેજગોળા જોઈને, માણસના મનમા હસે અને માણસ ચિંતનશીલ થાય ચિતનમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટે અને પછી તેને લગતું સાહિત્ય પ્રકટે જ

જ્યારે જ્યારે માણસને એકલતા સાલે છે, જ્યારે જ્યારે માણસને એમ લાગે છે કે પોતે નિરાધાર છે ત્યારે ત્યારે તેણે કાં પોતાની અદર જોયું છે અને દીવમાં દીવો પ્રગટાવ્યો છે અને કા આકાશમાં ઊંચે જોયું છે અને આધાર શોધવાની કોશિશ કરી છે. મનની આવી સ્થિતિમાજ ચિંતનશીલ, આજંવહરી વાણીવાળાં પ્રાર્થનાકાવ્યો પ્રગટયાં છે. મનની આવી સ્થિતિ રણુપ્રદેશ જેટલી ખીજે ક્યા ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

ત્યારે રણના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે હોના સલાવ છે -

- ૧ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—ધ્રુવે-મિત્રજીને લગતુ
- ૨ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—ઠીકે-હકીકીને લગતુ
- ૩ લાગણીપ્રધાન કાવ્યસાહિત્ય—અગતિ-માયુકને સંબોધાએલું
- ૪ ચિત્તનશીલ પાત્રના સાહિત્ય
- ૫ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતુ સાહિત્ય
- ૬ રજનીનિગમન કે વા યોગ્ય મનોરંજક વાર્તાસાહિત્ય

લિપિવિચાર

લેખક :

હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

ગુજરાતી લિપિ જેમથી બનરી આવી છે એ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિની વડીલ લિપિઓ કેવી હશે એ બાળુયાનાં સાધનો અચોક્કસ છે, છતાં એટલુ તો કહી શકાય કે આજની બાળબોધ લિપિ અસલી લિપિઓનુ સંસ્કારાયેલુ સ્વરૂપ છે; કારણ કે તેમાં બે બુદ્ધબુદ્ધ તર્રો નજરે ચડે છે એના કેટલાક અક્ષરો કાનાવાળા છે અને કેટલાક કાના વગરના છે એ બતાવી આપે છે કે એની પુરોગામી લિપિઓ બુદ્ધબુદ્ધ લલણોવાળા હોવી જોઈએ આવી રીતે સધાયેલી દેવનાગરી લિપિનો પુનઃ સંસ્કાર પામવાનો વારો આવ્યો છે એ ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન માત્ર છે.

આ લિપિના ગુજરાતીકરણનો ઇતિહાસ ટૂંકો છે. શરૂમાં બુદ્ધબુદ્ધ લીંટીઓને બદલે લાખી લીંટી તાણીને અક્ષરો લખાતા જેમાં કેટલાક બાળબોધ અક્ષરો પણ વપરાતા જેવા કે અ, જ, જ, ક, લ. પછી શિલાછાપમાં ધીમેધીમે લીંટી નીકળી ગઈ ને છેવટે બાળબોધ અક્ષરો પણ બધ યઈ ગયા. આટલુ થતા અક્ષરોનું ગોળાકારપણું વધી જઈ અંગમરોડ મનોહર થઈ ગયો. આજે ગુજરાતી લિપિ સૌથી સુંદર છે એ વિષે મતભેદ ઓછો છે. સુંદરતાની સાથે આગળપાછગના પાંખડાઓના ગોળાઈવાળા વળાંકને લીધે લખવાની સરળતા પણ બહુ વધી ગઈ, તે એટલે સુધી કે

અગ્રેજી ગ્રીજીયોથી 'એમીસીડી'ની માફક એકબીજા અક્ષરોને જોડીને લખવાની પણ સુગમતા આવી ગઈ જે કે આ લાલ છાપખાનાએ નથી લીધો એ ઠીક જ કયું છે, તો પણ હાથના લખાણમાં એનો ઉપયોગ ૨૮થી થાય છે, જેથી લખાણનો વેગ ધણો ઝડપી બની ગયો છે એના ઉપરથી જાણી શકાશે કે લિપિનો ઉપયોગ મનુષ્યના બ્યનહાગમાં મદદ કરવા માટે કરવો હોય તો એ કાચ સૌથી સરસ પ્રકારે થાય એની રીતે આ ગુજરાતી અક્ષરો ચોખવા છે બાળબોધ લિપિ અઘડધની હોઈ એને ફેરવની એ અત્યારે મુખ્ય મુદ્દો છે તો પછી એમાંથી યુત્પન્ન યર્થ પ્રયોગસિદ્ધ થયેલી ગુજરાતી લિપિને શા માટે વિના સ કોચે અગીકાર ન કરવો ?

બાળબોધ અક્ષરોના ગુજરાતીકાણુમાં એકેય અસાચીય વ્યુત્પત્તિ યર્થ હોય તો ફ ની છે મૂળમાં વ પછી ક આવે છે, એથી વ ના કાનાની જમણી તરફ એક પાખકુ લગાડવામાં આવ્યું છે આમ થનાથી એ અક્ષર ક જેવો યર્થ જવાનો સહન ઊભો થયો એમ કહી શકાય પણ ડાબી તરફનો ભાગ વ જેવો હોઈ ક ને ક નો તફાવત જળવાઈ રહ્યો ગણાય હવે જ્યારે ગુજરાતીમાં ક નો 'ક' થઈ ગયો ત્યારે ક નો પણ ફેરફાર થતા 'ક' જેવો ઘાટ થનાનો સહન ઊભો થયો આ વખતે બે મુદ્દા ઊભા થયા કે 'ફ' ને 'વ' જેવો રાખવો કે ક જેવો, અને 'ક' જેવો રાખવા જતા 'ક' થી જુદો પાડના માટે વ ને એક પાખકુ તો લગાડવામાં આવ્યું હતું એને વળી એક નધુ પાખકુ વળગાડવામાં આવ્યું । ખરી રીતે ફ ને 'વ' જેવો જ રાખી એનાથી જુદો પાડવો જોઈએ અને એ માટે બે અક્ષર રજૂ કરી શકાય, જે તકતામાં બતાવ્યા છે એમાં 'થ' કગતા 'વ' જેવો ઘાટ વધારે યોગ્ય ગણાય એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે આમ અસાચીયતાન લીધે ગુજરાતીમાં ફેરફાર કરવા જેવો એક અક્ષર હોય તો એ 'ફ' એક જ છે

'ર'ના રેફની જગ્યા અસાચીય ગણાય રેફની સરતા 'ર', માથી ઉત્પન્ન યર્થ છે મૂળ જોડાક્ષરોમાં 'ર' ઉપર ને એની નીચે પછીનો અક્ષર લખાતો હશે, દા ત કમ્, સર્વે પછી 'ર'નું ઉપરનું

જુઓ તકનો ગુજરાતી 'ક'નું મૂળ બાળબોધ સ્ત્રમાં નજરે પડે છે

પાંખડુ પડતું મુકાયું હશે ને નીચેનું પાંખડું રેફરે પેળી રહ્યું હશે. એટલે જો આ બાળકમાં મુકાયો કરવો જરૂરનો હોય તો રેફરેને બદલે 'ર'ને જ જોડાક્ષરોની પહેલાં અર્ધો અક્ષર લેખીને મૂકવો એ ઉચિત ગણાય, દા. ત. સરવ, કરમ આમ કરતા એવો વાધો રજૂ થઈ શકે કે 'ર'નું અર્ધપણું પ્રત્યક્ષ બનતું નથી તો જવાબ એ હોઈ શકે કે મૂક્યો, પડ્યો, વગેરે શબ્દોમાં ક, ડ, વગેરે અક્ષરોની પણ એ જ સ્થિતિ છે તો પણ રેફરે રેફાકાર રાખવો જ હોય તો અક્ષરની પૂર્વે સગવડતાપૂર્વક મૂકી શકાય એમ છે. (જુઓ તકતો).

'ધ' અક્ષર 'ધ' સાથે જોડાકાર થઈ જાય છે. એને માટે 'ધ'નું પાંખડું ડાબી તરફ વાળવાથી એ અડચણ દૂર થઈ જશે આ સૂચના નવી નથી કેમકે કેટલાક જૂની ઢબના માણસો 'ધ'ને એજ પ્રકારે લખે છે. (જુઓ તકતો)

'છ' ને 'ર' એ બે અક્ષરો ખાસ નોંધ લેવા જેવા છે. 'છ' અક્ષર દ્વસ્વ અને દીર્ઘ બને 'છ' માટે લખાય છે, પણ દ્વસ્વ ને દીર્ઘ જુદી જુદી રીતે હવે લખાવા શરૂ થઈ ગયા છે. 'ર', 'ર' ને દીર્ઘ 'ઊ' માટે લખાયા છે ને સૌ માને છે કે એ બરાબર છે. પણ 'ર'ની વ્યુત્પત્તિનો જરા ખ્યાલ કરશું તો જણાશે કે એ માન્યતામાં શંકાથી પર નથી 'ર'નું મૂળ સંસ્કૃત ક્ષ હોઈ શકવાનો સભવ પણ રહે છે. એ દિસાણે 'ર'થી શબ્દ યોગ્ય જોડાણીવાળો કહી શકાય. 'ર'ને ક્ષસ્વરની સજ્ઞા તરીકે ગણાવવામાં આવે તો ગુજરાતી લિપિમાં 'ક્ષ' જુદો પડી રહે છે એ ખટકો મટી જાય (જુઓ તકતો)

જોડાક્ષરોના લખાણમાં પણ કેટલીક અનિયમિતતા દેખાય છે. જો ગુજરાતી અક્ષરો સરળી રીતે જોડી શકાતા હોય તો બાળબોધ જોડાક્ષરો શા માટે વાપરવા જોઈએ? દા. ત. જો આપણે 'શ્ચ' સરળતાથી લખી શકીએ તો 'શ્ચ' શા માટે લખવો જોઈએ? એજ પ્રમાણે 'શ્ચ' કરતાં 'સ્વ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે, અને 'ઘ' ને બદલે 'દ્ય', 'ઙ' ને બદલે 'દમ', 'લ' ને બદલે 'હ્ય', ને 'લ' ને બદલે 'હમ' વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી છે. 'શ્રી'ને વિશેષ

તકતો

વ્યંજન -

ક્ર.ક્ર, ઘ.ધ, મક્ષ-મરમ-મમ, જ-ઞ-ઙ-ઞ-ઞ, ટ્ર-ચલાઉ ડ-ઢ,
છી-છી = હકારી સ્-શ, સ્-સકારી ઝ

ઞોડાક્ષર -

પચ્ચ-ક્ષ-ખ-ઘ-ઙ-ઙ-ઙ-ઙ, રવ-ધ, રચ-ધ્ય, દ્ય-ધ્ર, દ્ય-ધ્ર,
હ્ય-હ્ર, હમ-હ્ર

ભારાખડી:- (હ્રસ્વ ઇ-ઊનો દ્વેરકાર ક્રયાય તો)

(કા કા કી કાી કુ કૂ કો કૌ કો કૌ કાં કાઃ કૃ)

ક કા કી કાી કુ કૂ કે કૈ કો કૌ કં કઃ કૃ

વ વા વી વાી વુ વૂ વે વૈ વો વૌ વં વઃ વૃ

છાપખાનાની ભારાખડી:-

ક કા કિ (કી) કી (કાી) ક્ ક્ ક્ ક્ કા' કા' ક્ ક્ ક્

- નમૂના -

નવા ઉચ્ચાર:-

એલા એય, સુરા (જરા) સો (જો) તો ખરો.

વાહ, એમાં શુ (શું) થઈ ગયું ?

ઠીક, છારું (સારું) ભાઈ, છારું, (સારું) લે તું રાસી (રાજ) થા.

સુધારેલી લિપિ:-

વસ્તુતઃ સંધ પ્રાન્તી (ન્તી) ય ભાષાઓ માટે અક્ષરોનાં
આજ રૂપો ઉપયોગમાં આવે એ આદર્શ છે. થોડાક દ્વેરકારથી
(થી) કૃત્રિમ (ત્રી) મતા દૂર થતાં સૌને એ વધુ કાવશે; તેથી (થી),
વિશિષ્ટપણે (વીશીષ્ટપણે) એજ રૂપો વાપરવાં જોઈએ એવી (વી)
વૃત્તિ (ત્રી) કેળવાય તો રૂઝમુક્ત થવાય.

છાપખાનાની લિપિ:-

વસ્તુતઃ સંધ પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે અક્ષરોનાં
આજ રૂપો ઉપયોગમાં આવે એ આદર્શ છે. થોડાક
દ્વેરકારથી કૃત્રિમતા દૂર થતાં સૌને એ વધુ કાવશે; તેથી
વિશિષ્ટપણે એજ રૂપો વાપરવાં જોઈએ એવી વૃત્તિ
કેળવાય તો રૂઝમુક્ત થવાય.

સચ્ચા તરીકે રહેના દેવો હોય તો બલે, નહિતર રૂઝી વધારે શુદ્ધ ગુજરાતી ગણાય કાંઈ નહિ તોય આમાથી કેટલાક સરકૃતરૂપોને બદલે ગુજરાતીરૂપો વાપરનાથી શુદ્ધતા ને સરળતા જરૂર વધશે

પણ ભાષા ને લિપિના સમ વધી વ્યવહારમા ત્રણ ઉચ્ચારોની સચ્ચા સાચ રિસારે પડી ગઈ છે આ ઉચ્ચારો માટે ક હ જ એ સચ્ચાએ કાંઈ વાર વાપરનામા આવે છે પહેલો ઉચ્ચાર ભાષામા સારી પેઠે પ્રચલિત છે, હા ત ઘોડો, બીજો ઉચ્ચાર 'સારુ' ન બદલે 'હારુ' બોલવામા વપરાય છે અને છતાં માઠાંએ છીએ એટલે એ ગામઠી નથી ત્રીજો ઉચ્ચાર કદાચ પરભાષીય ગણીએ તોપણ આપણો લોકવણી 'જ' ને ઠેકાણે એનો છૂટ્ટી ઉપયોગ કરે છે અને શિષ્ટ સાહિત્યમા પણ પરભાષી અસર તરીકે એ ઉચ્ચાર જામતો જાય છે ॥ ત ચીજને બદલે ચીઝ આ ત્રણે ઉચ્ચારને અહીં આપણે ચલાઉ 'ક', દહારી 'સ', ને સહારી 'જ' કહીએ તો ચાલશે આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ સચ્ચા ગુજરાતીમા નથી પણ ઉપર કયા પ્રમાણે બળતા ઉચ્ચારના અક્ષરોની નીચે નુકતા મૂકીને એનું તાત્પર્ય સમજાવાય છે પણ નુકતાનો આ પ્રકારનો ઉપયોગ બિન-ગુજરાતી છે તેથી આ ઉચ્ચારો માટે ખાસ જુદી સચ્ચા હોય એ વધારે આવશ્યક ગણાય. આ ત્રણ ઉચ્ચારોની જુદી સચ્ચાએ નક્કી કરનાથી એ ભાષા-સાહિત્યને બહુ ઉપયોગી થશે અને ખાસ કરીને સવાદાત્મક ભાષાઓમા તો એની ઉપયોગિતા બહુ જ જણાશે

તપાસ કરતા જણાશે કે ચલાઉ 'ક' 'ક' ને 'દ' બેબને બદલે વપરાય છે હા ત ઘોડો અને કઢીને બદલે કઢી માટે બેબને અનુરૂપ બને એવી સચ્ચા રાખવી જોઈએ અને 'ક' ના ઉપરના પાખાને કાપી તરફ વાળીને મીઠા આકારનું કરાય તો યોગ્ય થયું કહવાય (તકતો જુઓ) દહારી સ 'ની સચ્ચા માટે 'હ' 'સ' 'શ'નો મેળ થાય તો ઠીક પડે (જુઓ તકતો) એ જ પ્રમાણે સહારી 'જ' માટે 'સ' 'જ' 'ઝ'નો સમાસ થઈ શકે એવી સચ્ચા હોય તો ઉપયોગી થાય (જુઓ તકતો)

હાલની પદ્ધતિએ દૂર-પ 'ધ'ની સચ્ચા અક્ષરની પહેલા મુકાય છે એ અસામાન્ય છે કેવળ લિપિકર કરવાના દિસાએ તો આ કે

ફારની કાંઈ જરૂર નથી કેમકે મૂળ દેવનાગરીમાં પણ લાઘવના કારણે એ એમ જ લખાય છે. પણ અશાસ્ત્રીયતા છે એ વાત કબૂલ કરવી જ જોઈએ અને માત્ર એ કારણે ફેરફાર કરવો જ હોય તો જાળ-ખોધ અક્ષરોની બીજી અશાસ્ત્રીયતાનો વિચાર કરીને પછી જેમ કીક લાગે એમ કરવું જોઈએ.

આ, ઈ, ઊ, એ, વગેરે દીર્ઘ અક્ષરોમાં કાનો, રેફ, પાંખડું ને માત્રા છે એ એના આગતા દ્વંસ્વ અક્ષરોનાં અવશેષ દર્શાવતી સંજ્ઞા તરીકે વપરાય છે; એટલે કે અ નો અવશેષ કાનો છે, ઈ નો રેફ છે, ઊ નો પાંખડું છે, ને એ નો માત્રા છે સ્વરસંજ્ઞાઓનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે આ સંજ્ઞાઓ અને કે જના જ્ઞાને લગાડવામાં આવે છે; દા. ત.—

ખ ખા ખિ ખી ખુ ખ એ એ એ ળા ખં ખઃ ખૃ અહી ખરો વ્યંજન તો ‘ખ’ છે ને ‘અ’ નો જ્ઞાનો જે લાઘવના કારણે અત્યારે પડતો મુકાયો છે એ લાગવાથી ‘ખ’ થયો છે એવો ખ્યાલ કરવો જરૂરનો છે એ જ પ્રમાણે ‘ડ’માં ‘અ’ લગે ત્યારે ‘ડ’ કરીએ છીએ પણ શાસ્ત્રીયતા સાચવવી હોય તો ‘ડા’ થવો જોઈએ એ વાત પણ કાળજીપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે. એ રીતે તપાસતાં સ્વરસંજ્ઞાઓ તકતામાં આપ્યા પ્રમાણે હોઈ શકે; અને એ રીતે આરાખડી આમ રાખવી જોઈએ,—

ડા ડા ડિ (ડી) ડી (ડી) ડુ ડૂ ડે ડૌ ડો ડૌ ડાં
ડા ડુ. જે કે આ બિના તો માત્ર ચર્ચારૂપે જ રજ કરી છે, તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે દ્વંસ્વ ‘ધ’ની શાસ્ત્રીયતા જાળવવી હોય તો તકતાની સૂચનામાં કૌંસમાં આપી છે એવી સંજ્ઞાઓ ખંને ઇકાર માટે રખાય તો જ યથાયોગ્ય થયું ગણાય.

આમ ચાલુ ગુજરાતી લખાણપદ્ધતિને અતુરૂપ થવા માટે ફેરલાક ગુજરતી અક્ષરોને ફેરવવાની જરૂર ગણાય છે, તેની સાથે ફેરલેક ફેકણે એમ સૂચના પણ કરાય છે કે લિપિમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી છાપવાના કામમાં એની ઉપયોગિતા વધે એમ થવું જોઈએ; કેમકે જ્ઞાને દ્વંસ્વદીર્ઘની સંજ્ઞાઓને લીધે અત્યારે ગુજરાતી બીજાં ગોડવવામાં ખેવડીત્રેવડી મહેનત કરવી પડે છે એ સર્વ સંજ્ઞાઓને ઉપર-

નીચે ગોઠવવાને બદલે સીધી લીટીમાં ગોઠવવામાં આવે તો આ તકલીફ મટી જાય આમ કરના માટે સચાઓમાં જરા ફેરફાર કરવો જોઈએ માત્રાની સચાઓમાં ફેર કરવાની જરૂર નથી ઉપર કલા પ્રમાણે જ-ની 'ન' સચા ઝનઝના બે પાખા મળીને જ થઈ છે એટલે દરબ માટે એક પાખડુ ને દીર્ઘ માટે બે પાખડા શાસ્ત્રીય સુનામ્ય ને યથાયોગ્ય ગણાશે ઉકારની સચા નીચલા સવળા અ પ વિરામ જેવી ને માત્રાની સચા અવળા અલ્પાગમ જેવી રાખીએ તો ગુજરાતી અક્ષરોના અગમરોડને અનુરૂપ રહેશે વળી ઉકારની સચા નીચલા ભાગમાં ને એકારની સચા ઉપરના ભાગમાં લખાય એ પણ આહુ લૌકિક વપરાશ પ્રમાણે યથાસ્થાન ને યથાક્રમ જહેશે અનુસ્વાગન વિસર્ગની માફક પડખે લખવો જોઈએ આમ ઘાટ, કમ શેલી ને ચાતુ વ્યવહાર બધા પ્રકારે તકતામાં આપેલી સચાઓ યોગ્ય, ગણાય તથા એથી હાલની લખવાની પ્રથામાં કોઈ ખાસ ખબરો થતો નથી પણ જિનદુ એને અનુરૂપ રહેવાય છે એ એની વિશેષતા છે

ઃ-કાર

●
: લેખક :

ગિરધરલાલ લક્ષ્મીશંકર રાવળ

●
[સારાંશ]

વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જનસમુદાયની કે આશ્મ-લોકની ખોલી તાદશ્ય સ્વરૂપે સાહિત્યમાં રજૂ થાય એ જરૂરી છે. મૂળ ‘સ’કારનો આશ્મ ગુજરાતીમાં જે ઉચ્ચાર થાય છે, તે સામાન્યરીતે ‘હ’કારથી દર્શાવાય છે; પણ પ્રસ્તુત ઉચ્ચાર ‘હ’ના ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવાથી તે ‘હ’થી દર્શાવવો એ શાસ્ત્રીય નથી. એટલે લેખકની સૂચના છે કે ‘સ’કારનું એ આશ્મ ગુજરાતી ઉચ્ચારણ સંસ્કૃત વર્ણમાળામાંના વિસર્ગના ઉચ્ચારણને મળતું હોવાથી તેને દર્શાવવા નીચે પ્રમાણેની સંજ્ઞાઓ યોજવી:—

ઃ, ઃા, ઃિ, ઃી, ઃુ, ઃ્, ઃે, ઃૈ, ઃો, ઃૌ, ઃં, ઃઃ.

આ માટે નવાં ખીખાં લખવાની જરૂરિયાત ઊભી નહિ થતી હોવાથી મુદ્રણની દૃષ્ટિએ પણ આ સૂચનમાં કશું વાંધાભય નથી.

ગુજરાતી અને કચ્છી ભાષાનો સંપર્ક

લેખક
કવિ લાલજી નાનજી વઢીલ

[સારાંશ]

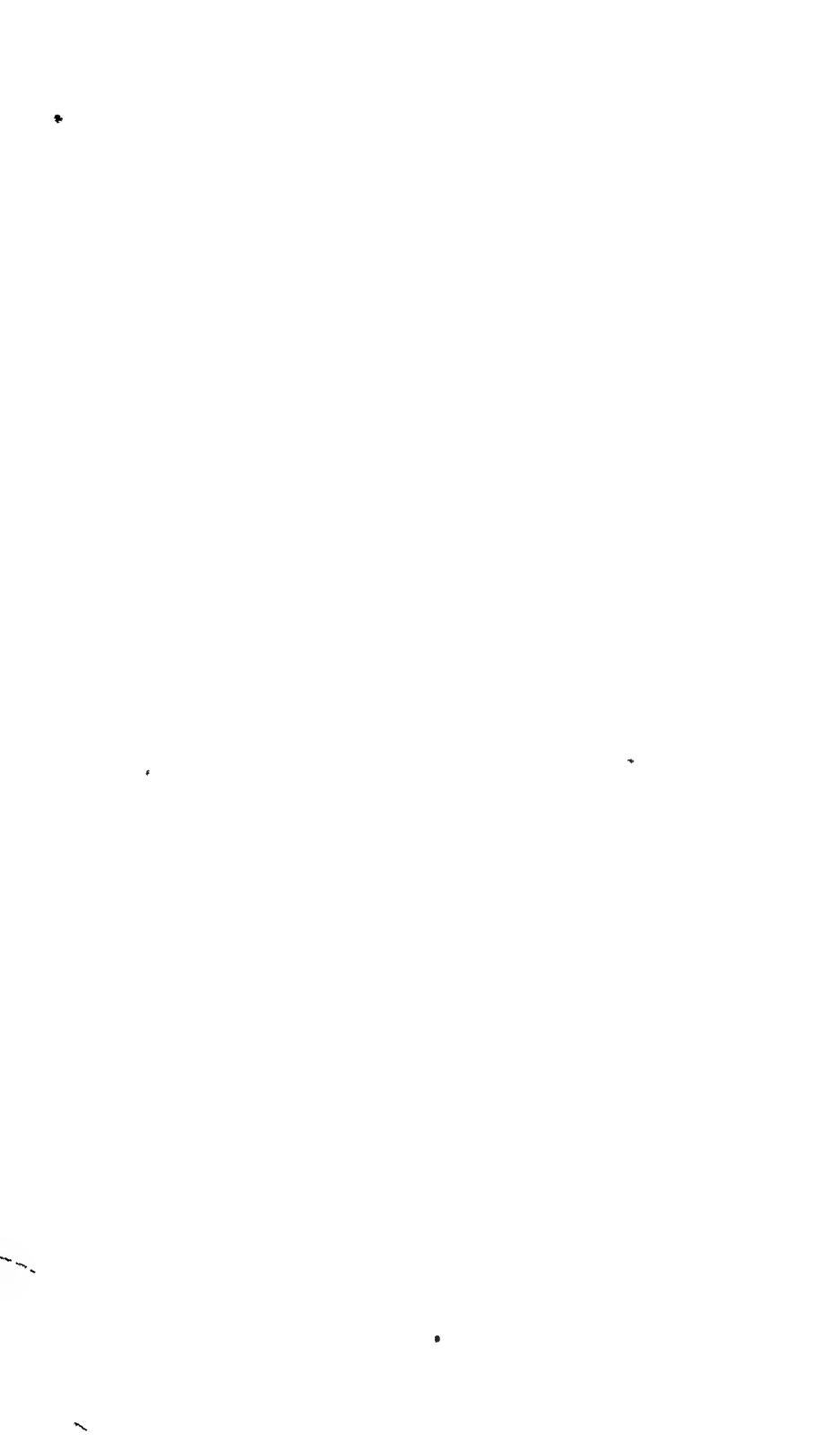
આમાં, કચ્છી બોલીનો સંપર્ક ગુજરાતી સાથે ક્યારથી થયો
તથા તેથી કચ્છમાં બોલાતી ગુજરાતી પર કેવો પ્રભાવ પડ્યો તે
વિશે લેખકે કેટલાંક વિધાનો કર્યા છે

20

21

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગ

ત્રૈકૂટકવંશના રાજઓ

લેખક

કેશનરામ ડા. રાઝા

૧. લખીના મૈત્રોના ગામનગર રૂબે સાગર અને સાદ પ્રેક્ષ
જાપ શ્રીતોનુ સામાન્ય દુગુ, એમ અન્યાગ હુડી એક સામાન્ય
માન્યતા આની આવે છે તત્કાલી અને શુભ સવત્સરને એ
માનસથી આરી જાતનો મત સીમા સામા અ યો છે જો સવ-
સામાન્ય વાત છે એ તો અતિગ્રંથ અંતે નિર્ગમિત જે કે શુભ
સવ સર ૧૫૫ શુ મ ૧૪૬ સુધીમા શુભતથી ગ્રંથશુભ સુધીના
ગામનગરને ગણત હુ છે ૨૪૬ શુભ ૧૪૬ થયેલા શુભશુભતનુ
સામાન્ય એ કે ન્યાય નહોતુ હતા તેજો લગભગ શુ મ ૧૮૬
સુધી રાજ્ય કયુ જાણુસામા કે અન નેના પત્રી મિદિગુનનો સમ
કાલીન ભાનુશુભ શુભતસનો થાણી હતી ગણ થયેતો
જાણુસામા છે મિદિગુન અન ભાનુશુભ મમકારીન થયેતા તે વાત
ભાનુશુભ ૧૧ મ ૧૮૧ના સિવાનેખથી જાણુસામા આની છે આ
મિદિગુન કરારે થયો જે જાણુસામા આના શુભોડા નિમિત
અમય નામી કરી જાય તેમ કે

‘ગામનગર મિદિગુન’ માં એ એવા ઉ નેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે
કનિ’ક અને મિદિગુન ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ થયા હતા આ ૧૫

૧ ‘ગામનગર મિદિગુન’ ૧૫ ૧૬, ૧ ૧૫૧

૨ એન ૧ ૧૫૧

એના રાજ્યનાં દરેકના સચ્ચેરાશ વર્ષ ૧૫ ગણીએ તો એ બે વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. કનિષ્ઠનો સમય તેના શિલાલેખો મુજબ વિ. સ. ૩૫૧ રડતો છે. વધુમાં બુદ્ધના નિર્વાણ પછી પાંચમો વર્ષે કનિષ્ઠના સમયમાં ચોથી બોધિસત્તા મળી ૬૫૧ બુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૬માં થયું હોવાથી કનિષ્ઠનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬ એટલે વિ. સ. ૧૦માં તો આવી જ રહે છે અને ઉપર કહ્યું તેમ કનિષ્ઠના શિલાલેખો સં. ૩૫૧ રડના મળતા હોવાથી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩૫ રડના ગાળામાં કનિષ્ઠનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે મિહિરકુલના પિતા તોરમાણનો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પરમા વર્ષનો ઉલ્લેખ છે. મિહિરકુલને કનિષ્ઠ પછી લગભગ ૧૮૦ વર્ષ બાદ થયેલો માનાએ તો આ પરમું વર્ષ એવું કોઈ હોવું જોઈએ કે જે ગાળાના કોઈ ચાલુ સંવત્સરના વર્ષ સાથે મેળ ખાય એ વર્ષ જો શક સંવત્સરનું હોય તો ૫૪૫-૭૮=ઈ. સ. ૧૩૦ એટલે વિ. સ. ૧૮૦ના વર્ષ સાથે મળે. મિહિરકુલ અને કનિષ્ઠ વચ્ચે ૧૮૦ વર્ષનો ગાળો માનતા વિ. સ. ૧૮૩-૨૦= તો આવે જ છે. ગુ. સં. ૧૮૧માં મિહિરકુલ છે જ—ભાનુગુપ્તના શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે. તે સમય બરોબર આ વચ્ચેનામાં આવી રહે છે. આમ થતાં વિ. સં. અને ગુ. સં. વચ્ચે કોઈ ભેદ રહેતો નથી. એટલું થતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં વલ્લીના મૈત્રેય આગ્રહ, એ સંભવી શકતું નથી; કેમકે લઢાક વ. સં. ૧૫૦ (વિ. સં. ૫૨૫) લગભગ આવ્યો હોય અને ગુ. સ.ની અને વિ. સં.ની અનન્યતા હોય તો ખુદ ભાનુગુપ્તના સમયથી લઢાકને ૩૩૪ જેટલાં વર્ષોનું અંતર રહે છે.

વલ્લીના મહારાજ દ્રોણસિંહનું વ. સં. ૧૮૩નું મળેલું તામ્રપત્ર જે હકીકત અને જે પદ્ધતિ રજૂ કરે છે તે જોતાં ગુપ્તોના અનુસધાનમાં તરત જ વલ્લીના મૈત્રેય આગ્રહ સંભવતા નથી; વચ્ચે બીજા રાજવંશોનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ

૩ રા. ગા. ગોવિંદભાઈ હા. દેશાઈ કૃત. ‘ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, પૃ. ૭.

૪. જુએ ‘ગૂજરાતના ઐતિ શિલાલેખો’, પૃ. ૧૬, લેખ ૧૬મો.

પ્રદેશ પર આવી ગયો જાહેર છે ક્ષત્રપોનો સમય અત્યારે નિશ્ચિત છે તેઓનો સૌરાષ્ટ્ર પરના અધિકાર રુદ્રામાથી આરભાય છે રુદ્રામાના^૫ સૌરાષ્ટ્ર પરના શામનનો આરભ ઈ સ ૧૪૩ એટલે વિ સ ૧૯૯ છે તોરમાણ અને મિહિગકુન એ ક્ષત્રપોના જ કોઈ સેનાપતિ હોય અને તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર પર નિજય મેળવી ક્ષત્રપોને સ્વાધીન કર્યા હોય તો તે પૂરી રીતે શક્ય છે આ વસ્તુ સ્વીકારતા ગુપ્તોના અનુસંધાનમા ક્ષત્રપો સૌરાષ્ટ્રના અને સાથે સાથે લાટ પ્રદેશના શક્ય હોય ત્યાં સુધી માનિકો બને છે છેલ્લા ક્ષત્રપ^૬ રકદના મળેના સિક્કા પગથી તેનું શાસન લગભગ ઈ સ ૪૩૦ (વિ સ ૪૮૬) સુધી મળે છે બટાક^૭ અને આ રકદ વચ્ચે લગભગ ૩૯-૪૦ વર્ષનો ખાઓ ગ્રહે છે ક્ષત્રપો પાસેથી કોણે રાજ્ય ખૂંચ્યું તે જોકે જાણનામા નથી, છતાં એટલું જાણવું છે કે કોઈ રથાનિક જાગીરદારો ધણીરણી ચર્ચ ગયા હોય

આવી પ્રગ કોણ હશે? આ વિષયમા તદ્દન અધિકાર છે વન બીના મૈત્રકોના તામ્રપત્રોથી આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે બટાકે કોઈ બલિષ્ઠ શત્રુઓનો પરાજય કરી ગાંધ્યથી પ્રાપ્ત કરી હતી આ શત્રુઓ ક્યાં કોઈ હોય તો મિહિગ કોઈ શકે, કેમકે જો કે વલભીના મૈત્રકો પહેલાના કોઈ સાધનો મિહિગેની બલિષ્ઠતાની સામિતી રજૂ કરતા નથી, છતાં મિહિગેના એક ગાન જાણિકદેવના^૮ ગુ સ પત્નના તામ્રપત્ર ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે મોરબી તરફના પ્રદેશમા મિહિગેનું નાનું રાજ્ય અવશિષ્ટ રહી ગયું હતું બટાકે^૯ તેથી મિહિગેને કાઢ્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી

બટાક અને તેના પુત્ર ધરસેનના વિશેષણ તરીકે 'સેનાપતિ' શબ્દ વલભી તામ્રપત્રોમા અતિવ્યાપક^{૧૦} છે ગુપ્તોના સેનાપતિઓ એ હોવા શક્ય નથી ક્ષત્રપો તેની પૂર્વે ૪૦ વર્ષ ઉપર જ બસાઈ નષ્ટ ચર્ચ જાય છે ત્યારે તે સેનાપતિ કોના?

બટાક ના સમયમા લાટ પ્રદેશ પર એક મત્તા રાજ્ય કરતી હતી

૫ 'ગૂજ પ્રા ધ', પૃ ૩૩

૬ એજન, પૃ ૪૯

૭ એજન, પૃ ૧૨૭

૮ 'ગૂજ એતિ લેખો'ના લગભગ બધા વલભી તામ્રપત્રો

એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે. ‘ત્રિપિયાદિકા ઇન્ડિયા’ના ૧૦-૧૧મા અન્યમા અધ્યાય ૯. હુદ્દશે ત્રૈકૂટકવંશના દહ્મસેન^{૧૦} અને તેના પુત્ર વ્યાઘ્રસેનના અનુક્રમે કાર્ધ સ ૨૦૭ અને ૨૪૧ના જે તામ્રપત્ર પર વિવેચન આપ્યું છે. આ જે રાગગોતા આ તામ્રપત્રોના આવતાં સવત્સર કલચૂરિ દિવ એદિ સવત્સર હોવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે દહ્મસેન-વ્યાઘ્રસેનના તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ અને વક્ષબી તામ્રપત્રોની પદ્ધતિ જોના પણુ ગેવો નિશ્ચય કરી શકાય તેમ છે કે આ જે વંશ અતિ નિંટના પરિચયમાં છે એ વર્ષો કલચૂરિ સંવત્સરના ગણના ૨૦૭-૨૪૧ના વર્ષો અનુક્રમે ઈ સ ૪૫૭ અને ૪૯૧ લગલગ થયા જાય છે, વિ સ ૫૧૩ અને ૫૪૭ થયા જાય છે. આ વર્ષો ય સ. ના ૧૩૮ અને ૧૭૨ આવી રહે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વક્ષબી રાગગોએ દ્રોણસિંહથી માડી મહારાજ-પદ ધારણ કર્યું, તે પૂર્વેના ભટ્ટાક^{૧૧} અને ધરમેન માત્ર એનાપતિ તરીકે ઉલ્લિખિત છે દ્રોણસિંહના ય સા ૧૮૩ (વિ સં ૫૫૮. ઈ સ. ૫૦૨)ના તામ્રપત્રમાં તે મહારાજ તરીકે ઉલ્લિખિત છે જ વ્યાઘ્રસેન ય સ ૧૭૨ અને ૧૮૩ના ગાળામાં મરી ગયો હશે; કમઃ તે પછીનો તેનો કાર્ધ પણ અવગણ્ય પ્રાપ્ત નથી, જ્યારે તેઓનું બિરુદ દ્રોણસિંહ પોતાને માટે શરૂ કરી દે છે જ.

હુદ્દસેનના અને વ્યાઘ્રસેનના મળેલા તામ્રપત્રોથી ઈ સ. ૪૫૭થી ૪૯૧ સુધીના ક્ષાટ્રપ્રદેશ અને તેનાથી આગળ વધી બીજા^{૧૨} ક્ષાટ્રાએ પ્રદેશમાં તેઓનું શાસન હોવાનું સમજાય છે, હુદ્દમેન પહેલાના કાર્ધ પણુ રાજનો કરો ઉલ્લેખ ક્યાયથી પણુ પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાથી હુદ્દસેનના પિતા મહારાજ ઇન્દ્રનથી પૂર્વેના રાગગોનો પત્નો નથી લાગતો, પણુ તેથી એ નશમાં એ જે જ રાગગો થયા હશે, એમ ન-જ મનાય.

આ ત્રૈકૂટક દ્રોણ હતા? પડિત લગવાનલાલનું એવું માનવું છે કે તેઓ આબીર જનતા હશે. હાલ જુનનર ગામ છે, ત્યાં પૂર્વ ત્રિકૂટની નામે નગર હશે, તે તેમની રાજધાની હશે, વ્યાઘ્રસેનના તામ્રપત્રમાં અનિરુદ્ધપુરનો ઉલ્લેખ આવ છે; એ અનિરુદ્ધપુર ત્રિકૂટનીનું જ

^{૧૦} એજન, લેખ ન ૧૩-૧૪

^{૧૧} ‘ગૂજ. ઐતિ લેખો’, ભાગ ૧લો, લેખ ૧૪મો.

બીજી નામ હશે અથવા તો પ્રદેશમાં આવેના ત્રિકુટ પર્વતની તળેલીમાં એ લોકો આવી વસ્યા તેથી જ ત્રિકુટ પ્રદેશના હશે કે કેમ એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે વ્યાખ્યાનના સમયમાં તો સ્પષ્ટ છે કે અપરાધ પ્રદેશ તેઓનો મૂળ નિવાસ હતો અને ત્યાંથી બેસા બેસા વાટ વગેરે કેનાએક પ્રદેશો પર તેનું આક્રમણ હોય પાછળથી આ યોગ્ય પોતાને દેશ કાવડાવ્યા છે તેઓ ૥ તામ્રપત્રોમાં ચેદિ કે કનચુરિ સપ્તસર કેમ ગીતરાયો છે તે વિશે પણ કંઈ ખાસ સમાધાન મેળવી શકાય તેમ નથી ચેદિ અને ત્રિકુટ એક જ હોય તો આનું સમાધાન મળે

લાટ પ્રદેશ પર નલબી શામનના સમયમાં ત્રેકુટના આધિપત્ય ઇતિહાસમાં એક સારું મહત્વ ધરાવે તેવું છે કેમકે નલબી રાજ્યોએ તેઓની જ તામ્રપત્ર-પદ્ધતિના સમારંભો લેવાથી અને તે પૂર્વે કોઈએ તામ્રપત્રો મ્યાં હોય, એનું પ્રાપ્ત નહિ લેવાથી વનબીઓ ક્યારે આન્યા તેનું સમાધાન આથી પ્રાપ્ત થાય છે એ સાથે એક વસ્તુ વધુ મૂક થતી હોય છે ૧ નલબી સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવે તેનું સમાધાન મેળવના, નલબીના મનકો દિ મા બિતરી આવ્યા હોય ત્યારથી એ વધુ નો ભાગમાં એ આગળ ક્યો ને સ્થાનરીએ તો આ પ્રદેશનો ચેદિ મનસર જણ ત્રેકુટ કે દિ મા બિતરી આન્યા તેના આરબના નયથી લઈ આ સિવાયના બીજા રાજ્યો અદ્યાપિપર તો મળ્યા નથી એટલે એ સમાધાન તરફ દિવ ખાસ આશ્રય છે

આ ત્રેકુટના સિદ્ધાંતો અને તામ્રપત્રો ઉપરથી જોઈતું જાણી શકાય છે તેનાથી નીચેની નાની વસાવળી પ્રાપ્ત થાય છે -

૧ મહારાજ કંઈ ત

૨ મહારાજ કંઈસેન

૩ મહારાજ વાદસેન

અને થોડા જાગ્યેના છતાં વિશિષ્ટતા ધરાવતા આ રાજ્યના અનુસંધાનમાં વનબી નગરના સુપ્રસિદ્ધ મૈત્ર્યશીલ રાજ્યશત્રુ સામાન્ય પ્રથમ મારાપટ્ટમાં અને પછી વિસ્તૃત થઈ ગુજરાત (તે વખતના લાટ) પર થયેલુ પ્રામાણિક ગીતે સમગ્રાય છે

★

‘ધર્મારણ્ય’નું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ

●
: લેખક :

કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

●
પુરોવચન

‘ધર્મારણ્ય’ એ એક પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, જેમાં મોઢ કામની ઉત્પત્તિ અને તેનો ધૌરાણિક ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે તેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને મદદ કરતા કેટલાંક વિધાનો આપવામાં આવ્યા છે. જે કે તે બધા અર્ધ-ઐતિહાસિક અને દત્ત-કથાઓનાં મિશ્રણવાળા છે. છતાં તેમાંથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક વિશિષ્ટ બાબતો તરી આવે છે. ઉત્તરગુજરાતના પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશને પુરાણકારોએ “ધર્મારણ્ય” પ્રદેશ જણાવ્યો છે ભારતનાં અનેક પવિત્ર અરણ્યોમાં ધર્મારણ્યની પણ ગણના કરવામાં આવે છે. મોઢ કામની ઉત્પત્તિનું આદિસ્થાન મહોરકપુરી યાને મોઢેરા ધર્મારણ્યમાં આવેલું છે, જેને લઈને તેના અનુષંગી ઇતિહાસને ‘ધર્મારણ્ય’ એવું નામ મળ્યું છે.

ધર્મારણ્ય પ્રદેશની પ્રાચીનતા ઠેક પુરાણકાલીન હોવાનું મનાય છે. કારણ ‘સ્કંદપુરાણ’માં ૩૬ અધ્યાયોમાં ધર્મારણ્યનો ધૌરાણિક ઇતિહાસ આવેલો છે,^૧ પણ તેમાંથી ખાસ ગુજરાતના ઇતિહાસને

---

૧. જુઓ સ્કંદપુરાણાંતર્ગત ‘બ્રહ્મખંડ’ને ‘ધર્મારણ્ય’ વિભાગ:
કુલ અધ્યાય ૩૯.

મદદ કરતા કંઈપણ સૂચનો મળી આવતા નથી. ફક્ત તેમાં આમ રાજ્યએ બ્રાહ્મણોના ગામો પડાવી લીધા હતા અને પાછળથી તેઓની સમજાવટથી કે કોઈ ચમત્કારથી તેમને પાઠ આપ્યા હતા તેટલી જ દર્શાવત આપી છે. આ સિવાય તેને પોતાની પુત્રી રત્નમત્તને આ પ્રદેશ પહેગમણીમાં આપ્યો હોવાનું નોંધ્યું છે, જેમાં કંઈક ઐતિહાસિક સત્ય હોવાનું લાગે છે. આમ રકદપુરાણોક્ત ધર્મારણ્યમાં ઇતિહાસના અસ્પતરવો સાથે કેટલીક બાબતો પૈરાણિક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે, પણ તેથી શુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ અજવાળું પડવા સંભવ નથી.

આ સિવાય 'ધર્મારણ્ય' નામનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે જે હજી સુધી અપ્રાપ્ત દશા અનુભવે છે. 'મોહમાત'ક ના તત્ત્વીયી પ્રભાસકર જટાસકર પાઠકે તે જપાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી પણ હજી સુધી તે જહાર પડ્યો નથી. આ ગ્રંથના ફક્ત અધ્યાયો અને આસરે ૩૫૦૦ શ્લોકો છે. આ ગ્રંથ ઉપરોક્ત 'રકદપુરાણ'ના ધર્મારણ્યથી રચત ન છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક દર્શાવત આ મધકારે નોંધી છે. આ ગ્રંથની ખાસ વિશિષ્ટતા તેના ઐતિહાસિક વિભાગને લઈને છે. તેના પાછળના પાત્ર અધ્યાયોમાં શુજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક દર્શાવતો આપવામાં આવી છે. આ પુરાણના દરેક અધ્યાયોની અત્ય પ્રશસ્તિમાં આ ગ્રંથ પદ્મપુરાણોક્ત હોવાનું લખ્યું છે. 'પદ્મપુરાણ' માં આવેલ ધર્મારણ્ય નામનો કોઈ વિભાગ જોવામાં આવતો નથી, જેથી આ પુરાણ પાછળથી રચવામાં આવ્યું હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે. પરંતુ તેનો ગ્રંથિતા વિદ્વાન અને બહુશ્રુત હતો એમ જરૂર લાગે છે. કારણ તેણે મોહ બ્રાહ્મણો અને મોઢેરા શહેર માટે જે સગીન માહિતી રજૂ કરી છે તેથી તેનો ઇતિહાસપ્રેમ પશુ સાબિત થાય છે. તેણે શ્રુતપરપરા દ્વારા ચાલી આવેલી અને કેટલીક પૈરાણિક દર્શાવતોના સમન્વય કરી આ પુરાણનું કવેવર બનાવ્યું હશે એમ લાગે છે અને પાછળથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતો રજૂ કરી પુરાણના ઇતરને સુદર સ્વરૂપ આપ્યું છે. આટલી વિધિ પૂરી થયા પછી, તેને પ્રાચીનતાની જાણ મારવા પદ્મપુરાણોક્ત હોવાનું જણાવતા આ પુરાણ પુરાશ્રીની

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધી છે. આમરાજન ગુજર પ્રતિદાગ્વંશી હતો. તેનું બીજું નામ નગભટ્ટ કે નાગાવળક હતું તે કાન્યકુબ્જમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે બપ્પભટ્ટસૂરિના આદેશથી જૈનધર્માવધાયા થયો હતો. 'ધર્મારણ્ય' પણ તેનું જૈનધર્માવધાયા બોધવાનું જાણાવ્યું છે. 'પ્રલાનકચરિત્ર'માં બપ્પભટ્ટસૂરિપ્રવચનમાંથી તેની હકીકત મળી આવે છે. તે બપ્પભટ્ટસૂરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. બપ્પભટ્ટસૂરિ મોદેરાના મોદગચ્છના આચાર્ય હતા જેને અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ચાલતા ધાર્મિક સંઘર્ષોને લઈને આમરાજનએ બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પડાવી લીધો હતો એમ 'ધર્મારણ્ય' કહે છે. આથી ઐતિહાસિક રીતે વિચારતા હતા સંક્રાન્તિ અતમા ઉત્તરગુજરાત હોય કનોજધિપતિ ગુજર પ્રતિદાગેનો અધિકાર હતો એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે, જેને ઇતિહાસકોવિદ રા. બા. ચિતામણિ વિનાયક વૈદ્ય પણ ટેકા આપે છે.^૭ આ આમરાજનની પુત્રીનું નામ રત્નગંગા હોવાનું પુરાણકારે જાણાવ્યું છે. અને એને આ બધો પ્રદેશ પહેરામણીમાં આપ્યો હતો. આ હકીકત 'પ્રવચનિતામણિ'ને સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. તેમાં કનોજના રાજાની પુત્રીનું નામ મદણિકા જાણાવ્યું છે,^૮ ત્યારે 'ધર્મારણ્ય' તે રત્નગંગા હોવાનું કહે છે. આમાં કક્ત નામ માત્રનો જ ફેર માલૂમ પડે છે. પણ એકદરે બંનેનાં ઐતિહાસિક તથા એક બીજાને સંપૂર્ણ મળતાં છે.

ગુજરાતને લગતી બીજી ઐતિહાસિક બાબતોમાં 'ધર્મારણ્ય' વનગજ-ચરિત્ર પણ વહે છે. પણ તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય કરતાં દત્તકથાનું મિશ્રણ વધુ જોવામાં આવે છે. અને તે એકદેશીય બ્રાહ્મણદષ્ટિએ જ લખાયું છે, જેથી કોમી પક્ષપાત તરફ વધુ ઢળે છે. "વનરાજનો પિતા ક્ષત્રી હતો. તેનો જન્મ સૂર્યવંશી અગ્નિકેતુથી સેરંધ્રીમાં થયા હતા અને કોસલમાંથી બને પતિપત્ની અહીં આવી ચઢ્યા હતા. બ્રાહ્મણોએ તેને પૂર્વહકીકત પૂછી મોદેરામાં આવેલ ઇન્દ્ર-સંગેવરની રક્ષા માટે નીમ્યો હતો. શ્રીમાતાના ગોપુરમાં તે દંપતી રહી બ્રાહ્મણોની સેવા કરી પાતાનો નિર્વાહ કરતાં હતા. થોડાક કાળ

૭. 'હિસ્ટરી ઓફ ધી મિડિએવલ ઇન્ડિયા', પા. ૧૦૪.

૮. 'પ્રવચનિતામણિ' પા. ૨૦, ૬ કે શાસ્ત્રી સંપાદિત.

પત્ની દાતાની સ્ત્રી સગર્ભા થઈ અને પુત્ર પ્રમન થયો જેનું નામ વનગજ ગણામા આ પુત્ર વનરાજ ન્યારે સાત માસ છ દિવસનો થયો ત્યારે સજેગરથાત્ તેનો પિતા દાતા ગાયોનું રક્ષણ કરતા મરણ પામ્યો આથી તેની સ્ત્રી જે પનિવ્રતા હતી તેણે પોતાના પુત્રને ત્યાં રહતા બ્રહ્મણોના આશ્રયે મોખી પતિ માથે સહુગમન કર્યું આ માળખે મોઢેગના બ્રાહ્મણોએ ઉઝેરી મોગે કર્યો ન્યારે તે ઉચ્ચગણાયક થયો ત્યારે નિરકુશપણે વતવા લાગ્યો ત્યાના બ્રાહ્મણોએ તેને ખીજે સ્થળે જવા કહ્યું આથી તે ત્યાંની નીકળી વનમા ગયો આ સમયે તેનું શુભશુક્રનો થયા વનમા જઈને તેણે ખીજા સૈનિકને મેળની ભૂટકાટ કરવા માડી અને સવત ૮૦૨ના અષાઃ માસની મુદી ૩ને રાત્રિવારે સરસ્વતીના મિનારા ઉપર અણુહીનપુર પાટણની સ્થાપના કરી ૧૯

'ધર્મારણ્ય'નું ઉપરોક્ત કથન, વનરાજનો પિતા જયશિખરી ન હતો એમ સૂચવે છે તદ્દુપગત વનરાજ મોઢેરામા જન્મ્યો હતો જેનું પાવનપોષણ મોઢ બ્રાહ્મણોએ કર્યું હતું વનરાજના ઇતિહાસમા આ બંને મામનોથી ગૂચવાડો ઊભો થયો છે વનગજનો પિતા જયશિખરી હતો એ 'સ્તમાળ'નું કથન આજે અચાલત ઇતિહાસમા ૩૬ થઈ ગયું છે ખીજા બાજુ વનગજ જૈન સાધુના આશ્રયે મોઢે થયા હતા એમ જૈન અન્યકારોએ નોંધ્યું છે વનરાજના પિતા મોઢે, આજે કેટલીક ચર્ચા ઊભી થઈ છે મુનીશ્રી જિનનિજમશ્વસપાદિત અને સિદ્ધી જૈન અન્યમાળાવારા પ્રમાણિત 'પુગતનપ્રબંધસમૂહ'મા તેનો પિતા આનાસણનો વતની આમુક ચાવડો હતો એમ જણાવ્યું છે આમ વનરાજનું ચારિત્ર બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોના અન્યકારોએ ભુદી ભુદી દષ્ટિએ રજૂ કરી તેનું પાનણ પોષણ પોતે કર્યાનું સમન નોંધ્યું છે આનો નિષ્પદાપાત નિવેડો કોઈ તટસ્થ અન્ય કે સાધન મળી આવે ત્યારે જ યામ તેમ છે ન્યા મુધી તેનો યોગ્ય નિર્ણય યામ નહીં ત્યા મુધી દરક અન્યોના તે મોઢેના મતનો ઐતિહાસિક રીતે મૂલ્યાનન ગણ્યા એ સ્વાભાવિક છે વનગજે અણુહીનપુરની સ્થાપના સવત ૮૦૨ના ૬મા માસમા

કરી તે માટે અન્યાન્ય ગ્રન્થકારોએ ભુદી ભુદી મિનિઓ નોધી છે. તેમાં 'ધર્મારણ્ય' પણ એક નવી મિનિ ઉમેરે છે. તેમાં પાટ-ભુની સ્થાપના અપાઢ સુદ ૩ ને શનિવારે થયાનું સૂચવ્યું છે.^{૧૦} અણુહીલપુરની સ્થાપનાના માસ, વાર અને નિધિ એ માટેની ચર્ચા શ્રી રામલાલ યુનીલાલ મોદીએ 'કાંતમાળા'માં કરી છે.^{૧૧} તે "ધર્મા રણ્યના ઐતિહાસિક તત્ત્વો" નામના લેખદ્વારા 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માં પણ તેમના તરફથી કેટલોક જિદાપોદકરવા આગ્યો હતો. ગત સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલ નિબંધ "શુભ"શ્લોકનું પાટનગર અણુહીલપુર"-માં પણ મે કેટલીક વિચારણા કરી છે, જેથી તે માટે અહીં વધુ પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

વનરાજચરિત્ર પછી 'ધર્મારણ્ય' ચાવડા વંશની વસાવટી રજૂ કરે છે. તેમાં કેટલેક સ્થળે ભૂલો થયેલી છે પણ એકદર રીતે તપાસતાં તેમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક બાજતો તરી આવે છે. ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજા ભૂવડ સ્વછંદી અને દારુડિયો હતો. તેને મૂળરાજે મારી નાખી રાજ્ય મેળવ્યું હતું. આ વાત પુરાણકાર સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે.^{૧૨} ચાવડાઓ દુનચરણી હતા તે વાત

૧૦. સંવત્ અષ્ટદ્વિતીયે માસ આપાઢસંસ્રકે ।

શુક્લપક્ષે તૃતીયા ચ શનિવારે સ્થિતિકૃતા ॥ ૮૫ ॥

વનરાજેન ધીરેણ વાસિત પત્તને પુરં ॥

૧૧. 'કાંતમાળા'માં "પાટણ સ્થાપનાની તારીખ" નામનો શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદીનો લેખ, પા. ૧૫૬.

૧૨. રાજાભૂઅડ નામેતિ તત્સુનૂ રાજશાસને ।

દ્વિમાદકમક્ષો ચ કામી કામકલાર્થદ ।

યોપિતાવંદાસાક્તિઃ હર્સિન્યાં હર્સિતરાદ્ સમઃ

અત પુરે વસેતિ ત્યં રંગરાગમતિ. સદા ।

૩ દાચિદ્ ણસપક્ષેચ સમ મંડલ સ્થિતેઽ

મિત્રં મૂલડસનસ્ય સોલંકીકૂલભૂષણ ।

મૂલેન હતાં રાજા નિર્વેશ ભૂયડો ગતઃ ।

પશ્ચાદ્ મૂલડ નામેતિ રરાજ પત્તને પુઃ ॥

'ધર્મારણ્ય' અ ૬૬, શ્લોક ૯૪, ૯૬.

'સરસ્વતીપુરાણે' પણ નોંધી છે ૧૩ જેથી 'ધર્મારણ્ય'ના કેટલાક ઐતિહાસિક નિધાનોમા પ્રમાણિકતાના અસર જોવામા આવે છે ત્યાગાદ સોલકી વસતી રચનાથી તેમા આપનામાં આવી છે આ વસાવણીમા કઈ ગોટાળો થયો છે કાગલુ તેઓના અનુક્રમમા કાઠપિણુ વ્યવસ્થિતતા જોવામા આવતી નથી તેટલું જ નહીં પણ થયેના ગાળાઓના રાજ્યકાળના વર્ષો માટે પણ કાઈ પ્રમાણ સમયાયુ નથી રાજ્યઓના નામોમા પણ કેટલીક ભાવભેદ થઈ છે તેમા મૂળરાજ પછી આમુજના મ તે વલ્લભરાજનું નામ દાખલ કયું છે તેના પછી અનકમે દુલભ અને ભીમના નામો જણાવી નીસગદેવનું નામ મૂક્યું છે તેટલાથી જ સતોપ નદી માનતા તેણે વીસવનગ (વીસનગ) વમાવ્યું હતું એમ જોડી કાઢ્યું છે વીસનગર વસાવનાર વીસનદેવ અને ગુજરાતનો વાઘેનો વીસગદેવ અને જુદા જુદા છે તેટલું જ નહીં પણ સોલકી વસમા કાઈ વીસનદેવ નામનો રાજા જ થયો નથી આથી 'ધર્મારણ્યે' અહીં ખોટું નામ વીસગદેવનું રજૂ કર્યું છે જેની 'ધર્મારણ્ય'ના રચનારે કાઈ ગ્રન્થના આધાર કરતા શ્રુતપરપરા અને દત્તકથાનો સંપૂર્ણ આશ્રય લીધો હતો એમ ચોક્કસ લાગે છે વધુમા આ વસાવણીમાથી સિદ્ધગાજના પિતા કણુ દેવનું નામ મળી આવતું નથી જિલદુ તેના બહેને આગળ જણાવેલી વીસગદેવનું નામ જણાવ્યું છે તેના પછી સિદ્ધગાજનું નામ આપ્યું છે પણ તેના ચરિત્ર સળધે કાઠપિણુ ઉદ્ભવેખ કર્યો નથી ત્યારમા કુમારપાળનું નામ જણાવ્યું છે તેના નિત્યમળ દરમ્યાન થયેનો કાઠપિણુ ઐતિહાસિક પ્રસંગ 'ધર્મારણ્યે' નોંધ્યો નથી પણ બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે ધાર્મિક મતાધના માટે થયેના સંઘર્ષોના એક બે પ્રસંગો તેમા આપનામા આવ્યા છે

૧૩ ચાપોત્કટા દત્તિ ચ્યાતા સમૂતા ધરણીતલે ।

સપ્રાપ્યેતન્મહાસ્થાનં અનુદારણ્યસસ્થિતા ॥

માવસન્ સોદ્રકર્માણો મધપા નિરપત્તપા ॥

'સરસ્વતીપુરાણુ અ ૧૫, શ્લોક ૬ - ૬૬

કુમારપાળના રાજ્યકાળ દરમ્યાન મોઢેરાના બ્રાહ્મણોનો ગરાસ જૈન ધર્મની અસરથી કે ખીજા કોઈ કારણોને લઈ કુમારપાળે ખૂંચવી લીધો હતો એમ ‘ધર્મારણ્ય’ જણાવે છે. પણ તેમાં સત્યાંશનું પ્રમાણ ધણું જ ઓછું છે; કારણ કુમારપાળની ધર્મસહિષ્ણુતા જોતાં તેને જૈન અને બ્રાહ્મણ બંને ધર્મો ઉપર સરખો પ્રેમ હતો એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. તેના અનેક ખીરુદોમાં “ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રાપ્તરાજ્ય” એ એક ખીરુદ હતું જેથી તે ઉમાપતિ (રુદ્ર)ના પ્રસાદવડે રાજ્ય પ્રાપ્ત થયાનું માનતો હોય એમ ચોક્કસ લાગે છે. જો રુદ્રલક્ષ્મી ન હોય તો આવું ખીરુદ હોવા સંભવ નથી. વળી સોમનાથના શુદ્ધ પ્રસાદનો તેણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય કેટલાક શિક્ષાલેખોમાં તેણે શિવાલયો ને ગામો અને જમીનો આપ્યાના ઉલ્લેખો વળી આવે છે.^{૧૪} આથી ‘ધર્મારણ્ય’નું કથન ઐતિહાસિક રીતે બંધબેસતું નથી. કારણ કુમારપાળ જૈન અને બ્રાહ્મણ બંને ધર્મો પ્રત્યે સમાન-ભાવે વર્તતો આથી ધાર્મિક પક્ષપાતના કારણે કુમારપાળે બ્રાહ્મણોનો ગરાસ પડાવી લીધો હોય તેમ માની શકાય નથી. તેવો ખીજો પ્રસંગ જૈન યતિઓ અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદનો છે. કુમારપાળના સમયમાં તેવો એક પણ પ્રસંગ બન્યો હોય તેવું કોઈ પણ ગ્રંથમાં નોંધાયું નથી. તેમાં જણાવેલ શારદાકુંભની સ્થાપના અને તેમાંથી નીકળતા પ્રતોના જવાબો વિ હકીકત લગભગ સિદ્ધસંજના કાળ દરમ્યાન થયેલ વાદિદેવમૂર્તિ અને કુમુદચંદ્ર વચ્ચે ચાલેલા વાદ-પ્રસંગને અનુરૂપ છે.

કુમુદચંદ્ર દિગંબર મતનો જૈન યતિ હોઈ કર્ણાટકથી પાટણમાં આવ્યો. જૈનધર્મના અંતરગ કલહમાં પાટણના જૈન યતિઓની વિરુદ્ધ બ્રાહ્મણોએ કુમુદચંદ્રનો પક્ષ લીધો હોય તે વાત માન્ય

૧૪ જુઓ ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ લેખો’, ભાગ ૨, ચિતોડ નજીકના પહાડ ઉપર આવેલ સમક્ષેશ્વર મહાદેવનો શિક્ષાલેખ, વડનગરની પ્રાકારપ્રશસ્તિ, વિ. લેખો તથા જેસલમીર ભડારની ન. ૧૪૬-૧૭૩ની અત્યપ્રશસ્તિઓ જેમાં ‘ઉમાપતિવરલબ્ધ’ એવું વરદાન છે.

ગમવા જેવી છે તેના કારણે 'ધર્મારણ્ય'ના રચયિતાએ તે પ્રસંગ સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામે ચડાવી દીધો છે. શ્રુ ૧૫૨ ૫૨૧ ઉપર આધાર રાખી રચાતા ઇતિહાસોમા આની ભૂલો જરૂર થાય છે. કુમુદયદ્રનો વાદપ્રસંગ ઐતિહાસિક હોઈ 'પ્રજાવકચરિત્ર' અને 'પ્રજાવકચરિત્ર'મા વિસ્તારથી નોંધાયો છે.^{૧૫} તે પ્રસંગના આધારે 'મુદ્રિતકુમુદયદ્રનરણ્ય' નામે એક નાટક પણ લખાયું છે જે આ પ્રસંગની ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે. 'ધર્મારણ્ય' કારે પણ તે પ્રસંગ નોંધતા તેને સિદ્ધરાજને બદલે કુમારપાળના નામ ઉપર ચડાવ્યો છે. આથી 'ધર્મારણ્ય'ના પ્રસિદ્ધ ભાગવખનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું હલુ તેની સાબિતી મળે છે.

જૈન અને જૈનેતરો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષો પૈકી લાખુખાડની દુશા આજે પણ જનસમાજમા રચયિત છે તે જ હકીકત કેટલાક દેરફાર સાથે પૂનર્મિથાગચ્છની ઉત્પત્તિ માટે જણાય છે, જેની નોંધ ૨૫ ક્ષાનંસ સાહેમે 'રાસમાળા'મા લીધી છે.^{૧૬} તેમાં જણાવ્યું છે કે એક સમયે કુમારપાળે કેઈ જૈન યતિને તિથિ પૂછતા બૂલથી અમાસને બદલે પૂણિંમા કહી આપી તે યતિની સત્યતા દર્શાવવા મુનિશ્રી હેમચંદ્રે યોગિનીની સાધનારૂડે ચંદ્ર બિગેલો બતાવ્યો અને પૂનમ કહેનાર યતિનો જે ગચ્છ થયો તે પૂનર્મિથાગચ્છ તરીકે ઓળખાવો. આટલી વાતનો જૈનધર્મના અન્યોમા પણ સ્વીકાર કરવામા આવી છે.^{૧૭} 'ધર્મારણ્ય'કાર તે જ હકીકતને બ્રહ્મચુદ્ધિએ રજૂ કરતા લખે છે કે " એક વખત બ્રાહ્મણો રાજાની પાસે ગયા ત્યારે તેઓને રાજાએ આગમનનું કારણ પૂછ્યું. પછી તિથિવારનો પ્રશ્ન પૂછતા બ્રાહ્મણોએ અમાસ હોવાનું જણાવ્યું. આથી ત્યાં બેઠેલ યતિએ પૂનમ હોવાનું જણાવી બ્રાહ્મણોમા અભક્ષ અને સુરાપાન કરનારા છે એવો આક્ષેપ કર્યો અને બ્રાહ્મણોના પાત્રોમા જે જળ લયું હતું તે તમાસનાનું કહેતા તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત સુગંધ (દારુ)

૧૫ 'પ્રજાવકચરિત્ર', પા ૧૦૬, દુ ૩ સાચી સંપાત્તિ

'પ્રજાવકચરિત્ર' 'વાદિવસૂરિપ્રમથ', પા ૬૧

૧૬ 'રાસમાળા', પા ૨૮

૧૭ જુઓ 'કુમારપાળપ્રમથ

હોવાનું માલુમ પડ્યું. આથી બ્રાહ્મણો માનભંગ થયા અને તાત્ત્વિક બળે આ બધું થયેલું જોઈ ખિન્ન બની યતિઓનો માનભંગ કરવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા. તે જ દિવસે જૈન યતિઓ ગોચરી (લિક્ષા) લઈ જતા હતા તેવામા ધારણુમ્ ગોત્રનો શ્રીપતિ નામનો વિદ્વાન જે તત્ત્વશાસ્ત્રનો અદ્વંત્ય અભ્યાસી હતા તેણે તે લિક્ષાના રાગ પાસે બતાવવા જણાવ્યું અને રાગ પાસે રજૂ કરતાં તેમાં માંસ હોવાનું જણાયું. આથી બ્રાહ્મણોએ રાગને કહ્યું કે રાજેન્દ્ર બ્રાહ્મણો મઘપ (દારુ પીનારા) નથી અને યતિઓ માંસભક્ષક નથી. આપે જે જોયું તે બધું મંત્રગણનું પરિણામ છે. પછી તિથિનિર્ણય કરવા સંધ્યા કાળે બ્રાહ્મણો અને યતિઓ ભેગા થયા ત્યારે આકાશમા ચંદ્ર ઊઠ્યો હોય તેવું જણાયું આથી બ્રાહ્મણોએ રાગને કહ્યું કે આજે આકાશમા જે ચંદ્રમાં દેખાયો તે સાચો ચંદ્ર નથી પણ દેવી પદ્માવતીના કુડળનો ઝળહળાટ છે, જેથી ચંદ્ર હોય તેમ લાગે છે તેની સપૂણું ખાત્રી કરવી હોય તો અહીંથી બાર યોજન દૂર વાયુવેગે માણસો દોડાવો આથી રાગને એક બ્રાહ્મણ અને રાજસેવકને પર્વવેગી અશ્વ ઉપર તેની તપાસ કરવા મોકલ્યા. તે બંને જણે તપાસ કરી રાગને કહ્યું કે જે ચંદ્રમા આકાશમાં દેખાય છે તે કુદત અહીંથી બાર યોજન સુધી જ છે અને આજે તિથિ અમાવાસ્યો છે આથી બ્રાહ્મણોનું વક્તવ્ય સાચું કરતા યતિઓ માનભંગ થયા. ૧૮

આ પ્રમાણે અમાસ અને પૂર્ણિમાના વાદની હકીકત જૈનો અને બ્રાહ્મણો બંનેના ગ્રંથોમા થોડાક ફેરફાર સથે સરખી જોવામાં આવે છે. આથી તે હકીકતોને દંતકથા કહેતા પહેલા કાંઈક સત્ય છુપાયું હોવાનું જણાય છે. જે કે બ્રાહ્મણો અને જૈનોએ પોતપોતાની મહત્તા દર્શાવવા તેઓના ગ્રંથોમા પરમતખડન અને અને સ્વમતમંડનની વાતો ગોઠવી છે, જેથી ખામિંક રાગદ્વેષોના કારણે કેટલીક હકીકતો ઉમેરાયાનું ચોક્કસ જણાય છે પણ કેવળ તે કેવોલકલ્પિત હોય તેમ માની શકાતું નથી

ત્યારબાદ 'ધર્મારણ્ય'કાર જણાવે છે કે રાજમાતા અને રાજપત્નીએ

જૈનધર્મ પાખડધર્મ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવા ગમતે સૂચ્ય-પણુ ઊલટું રાજ્યએ તેઓને જૈનધર્મ અંગીકાર કરવા કહ્યું અને ગુરુવદના કરના હુકમ કર્યો રાજપત્નીએ તેના હુકમનો અમન નહીં કરતા ગળ ગુરમે રથો અને રાજપત્નીન દુષ્ટ દેવા લાગ્યો આથી કેટલાક રાજસેવકોએ રાજદ્વારે આમરણાત ઉપનાસ આદર્યા કેટલાકે આત્મઘાત કર્યો, તેઓની સખ્યા ૭૮૪ની ઘર્ષ અને રાજપત્ની અન્ધ ઉપર સનાત ઘર્ષ ચાલી ઘર્ષ ૧૯

આ દુષ્ટીકતને ઐતિહાસિક કહેની કે કેમ એ વિવાદમય છે આવી ઝમેરની દતકયા આજે પણ લાટેના યોપકાઓમાંથી મળી આવે છે 'રાસમાળા મા પણ આ વૃત્તાત ૨૧ કાળ'સ સાહેબે સંગ્રહીત ક્યું છે ૨૦ 'ધર્મારણ્ય' પણ તે જ વાત જણાવે છે પરંતુ આટલા મોટા અત્યાચારની દુષ્ટીકત માટે હજી બીજા કોઈ મજબૂત પૂરાવો મળી આવ્યો નથી તેથી આમા સત્ય શું હશે તેની કલ્પના ઘર્ષ શકતી નથી પરંપર રાગદ્વેષના કારણે પણ કેટલીક વખત આવી સદ્વિધ વાતો લખવામા આવે છે આથી સત્યઘટના શું બની હશે તે માટે ઘર્ષપણુ કહી શકાય નહીં

ઝમેર પછી આગળની દુષ્ટીકત લાખુખાક માટેની નાધી છે તે માટે પુરાણકાં જણાવે છે કે "એક વખત ચારે દિશામા જળજળાકાર ઘર્ષમયો આથી રાજા લાય પાગ્યો અને તે માટે તેણે મતિઆને પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ બ્રાહ્મણોને પૂજવા જણાવ્યું આથી ગામને વેદવેદાગના પારમત બ્રાહ્મણોને શું યશે તે માત્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે પતિન તરફથી એક નૌકા આવશે તેમા નવ મુખ્ય પુરોહિતોએ બેસવું અને તે જ માણસો જ એ બાકી । મરણ પામશે. આથી કેટલાક મતિઓ મહેલના ઊંચા માળ ઉપરથી પડી મરણ પામ્યા રાજાએ મુખ્ય લાય પાગ્યો જો બ્રાહ્મણોને તેનો ઉપાય પૂજ્યો બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મ અંગીકાર કરવા સૂચ્ય-પણુ આથી રાજ્યએ મહાધરની ધર્મ રવીમરી કેટલાયે જૈનધર્માનુયાયીઓને ૬૪૨૫ પુજાર્યા અને કેટલાયનો કદાર મરાયો આ

જાધાની સખ્યા એક લાખ અને સ્થાની ધર્મ બધાં અમડી નેજાનાં મરણ થયા ને લાખુન્નગ (લાખુખાડ) કહેવામાં આવી અને આજે પણ પાટણમાં તે જ નામથી ઐળખાય છે. ૨૨૧

આ જ દષ્ટિક્ત થોડાક ફેરફાર સાથે ‘ગરમાળા’માં આપવામાં આવી છે અને તેમાં ‘શકરાચાર્ય’ના આદેશથી આ બધું થયું હતું અને તેમના કક્ષા મુજબ જગનું પૂર આવતાં જ મુનિ હેમચંદ્ર પોતાનો પ્રાણુ જાચાવવા કૃત્રિમ હોડીમાં બેસવા ગયા કે તરત જ મરણ પામ્યા અને પાછળથી જૈનધર્મ પાળનારાઓની કતલ કરવામાં આવી આટલો મોટો સંદાર કુમારપાળ કરે તે વાત માની શકાય નેવી નથી. કદાચ પુરાણકારે અન્યથાગના રાજ્ય-કાળમાં તે વાત જન્યાનું નોંધ્યું હોત તો તેને કંઈક વગ્ન આપી શકાત; પણ પરમાહત અને જૈનધર્મ પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનુરાગ ધરાવનાર રાજવી માટે આટલી ઘટના જનવી તદ્દન અશક્ય અને કલ્પનાતીત છે. જેથી ‘ધર્મારણ્ય’ના આ કથન ઉપર ઐતિહાસિક રીતે કંઈ વગ્ન મૂકી શકાય નહીં. આવા વર્ણનો ખાસ કરીને રાગદ્રેષના કારણે જ લખાય છે, જે સત્યથી ધણે અંશે વેગળાં હોવાનું લાગે છે. જો કે ઘટના જનસમાજમાં આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તેની શક્યતા માટે દંતકથા સિવાય કંઈ પણ પુરાવો નથી.

છેલ્લી વાત કરણદેવાના સમયમાં થયેલા મોઢેરાભંજની આપવામાં આવી છે. તેના પ્રધાન માધવને સ્વામિદોહી, મદાપાપી, કુસાધમ અને દિંદુરાજ્યને પાપમાલ કરનાર જણાવ્યો છે. તે ગુજરાતને પરાધીન બનાવવા મુસલમાન સરદાર અલકખાનને લાવ્યો હતો. મોઢેરાને પરાસ્ત કરાવવામાં તેના સિવાય ત્યાંના વતની શ્રીપતિના પુત્ર સોમૈયાનો હાથ હતો. તેની પીછાન કરાવતાં પુરાણકાર લખે છે કે સોમૈયાનો આપ શ્રીપતિ મોઢેરામાં રહેતો હતો તેવામાં તેની સ્ત્રી મર્સવતી ધર્મ અને પ્રસૂતિ માટે પિતાને ઘરે ગઈ. અહીં શ્રીપતિએ તેના યજમાન વણિકની પુત્રી સાથે વ્યલિયાર કર્યો અને તેનાથી તે કન્ધાને ગર્ભ રહ્યો. આથી બ્રાહ્મણોએ તેને માતિથી અહિજ્ઞત કરી મારી નાખ્યો. બીજા બાળુ શ્રીપતિની સ્ત્રીને પુત્ર પ્રસવ્યો. ત્યારે તે મોટા થયો ત્યારે તેની

શ્રી પોતાના પુત્ર મોમયાને લઈ મોરેરામાં આવી અને ત્યાં રહેતા લાગી. બ્રાહ્મણોએ શ્રીપતિની શ્રી કે તેના પુત્રનો પણ વ્યવહાર બધા ક્યો દતો અને સોમયાને કાંઈ કન્યા આપતું નથી આથી સોમયાએ તેની માતાને આ સંબંધી કારણ શું છે એવો પ્રશ્ન ક્યો માતાએ - જે પ્રમાણે દહીકત બની હતી તે પુત્રને નિદિત કરી આથી તેને કોઈ થયો અને કાર્શ્યાનાનું બહાનું કાઢી મોરેગથી નીકળી દીવ્લી બઈ સુવતાને મોરેરા ઉપર ચર્ચા કરવા કહ્યું સુલતાને તેની દહીકત સાબળી આશાસન આપ્યું અને મુજરાત ઉપર ચર્ચા કરી અહીં મોઢ બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોએ સુનતાનનો સામનો કરવાનો નિર્ધાર ક્યો અને શ્રી, પુત્ર, ધન, આદિને મોરેગમાંથી ખાલી કરી બીજે મોકલાવ્યા, બ્રાહ્મણોએ વિકુન નામના મોર બ્રાહ્મણની સરદારી નીચે સુનતાનના સૈન્ય સામે મોરચો માડ્યો દીવાળીથી ફાગણ માસ સુધી મોરેગ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો પણ કાંઈ પરિણામ આપ્યું નહીં તેથી સુનતાને માધવો બ્રાહ્મણ સાથે સંધિ કરવા કહ્યું મોરેરાના બ્રાહ્મણોએ સંધિ કરવા હા કહી અને શ્રીપતિની શ્રી મોમયાની માતાને કહ્યું કે આ કાચ તારા પુત્રે જ ક્યું છે અને તેજ તેનો સાચો મુનેમા છે તેટલું જ નહીં પણ મોરેગ ઉપર ચર્ચા કરાવનાર તારો પુત્ર દોષ તેનો જ કાંઈ દડ આપવો પડે તે તારે આપવો પડશે આની સોમયાની માતાએ હા કહી અને સંધિ બદલ પાંચ દળર મુવલુના સિકકા આપના ક્યું શ્રીપતિની શ્રીએ મોર બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે આ ધન લઈ જાઓ મારા પતિએ તે તોળી મૂક્યું છે આથી બ્રાહ્મણો તે લઈ ગયા અને સુનતાનને સાદર ક્યું પણ તેમાંથી પાંચના બદલે સાત દળર મુવલુ સિકકાઓ નીખવાથી આ સહેર સમૃદ્ધ છે એમ માની તથા સોમયાએ કહ્યું કે આ ધન મારી માતા પાસેથી પરાણે લાવવામાં આયું છે માટે આ સહેરને લૂંટુ જ જોઈએ એમ મળેલી સલાહના કાણે ફાગણ સુદ ૧૫ (છુતાશની) ના દિવસે જ્યારે બ્રાહ્મણો નિભવપણે સંધ્યાકાળે પૂજા કરતા હતા ત્યારે સુવતાને મોરેરા સહેર ઉપર ધસારો ક્યો અને નગરમાં પેસીને નગર લૂંટી લીધું તેમ જ બાળી મૂક્યું આ વખતે શ્રીપતિનો પુત્ર સોમયા સૈન્યની મોખરે હતો બ્રાહ્મણોએ તેનો સામનો ક્યો

પણ તેમાં ફાવ્યા નહીં અને માર્યા ગયા. વિદ્યુત રાતોરાત ત્યાંથી નાશી ગયો. સુવત્તાને તેને ફરીથી બોલાવ્યો અને તે જો મ્હેંચ થાય તો તેને અમુક ગામો વિ. આપવા કહ્યો તેને મિત્ર બનાવા કહ્યું. આથી વિદ્યુતે પોતાનો દેહિત્રનો પુત્ર સુવત્તાને મ્હેંચ બનાવવા અને સેવા કરવા સોંપ્યો. તેના બદલામાં વિદ્યુતને બાર ગામોનો ગરાસ સુવત્તાને આપ્યો. મોદેરામાં પ્રવેશ કર્યા પછી આલેસ પુદ્ધમાં, સોમૈયો મરાયો અને તેને પાપનો બદલો તરત જ મેળવી લીધો. ૨૨ આમ પેટના બળેલા શ્રીપતિના પુત્ર સોમૈયાએ પોતાના કુળનો, શ્રદ્ધેરનો અને દેશનો નાશ કર્યો.

આ પ્રમાણે ‘ધર્મારણ્ય’ નોંધેલ મોદેરાનો ઇતિહાસ કેટલોક વ્યવસ્થિત અને રસિક છે. તેમાં કેટલોક ઠેકાણે દંનકથા કરતાં ઐતિહાસિકતા વધુ જોવામાં આવે છે. સોમૈયા અને માધવના દ્વેષી સ્વભાવે એકલા મોદેરાનો જ નહીં પણ ગુજરાતનો વિનાશ આદર્યો એ વાત પુરાણકારે સ્પષ્ટ ચન્દ્રોમાં જણાવી છે ‘ધર્મારણ્ય’નાં બધાં ઐતિહાસિક તત્ત્વોમાં, મોદેરાલંગની વિગતવાર દર્શાવત, સાથી મોખરે આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે તેમાંથી કોઈ પ્રેરણા મળે या ન મળે પણ મોદેરાના ઇતિહાસ માટે ‘ધર્મારણ્ય’ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે તેમાં શંકા નથી. તેનાં કેટલાંક વિધાનોમાં સદિગ્ધતા અને અન્ય ધર્મો પ્રત્યેના ગાદેયો ખાસ જોવામાં આવે છે જનાં તેમાં સંગ્રહાયેલ ઐતિહાસિક વિધાનો કેટલાંક સ્વતંત્ર સૂચનો કરે છે.

ઉપસંહાર

આમ મોઢકોમના ઇતિહાસની અનુપૂર્વિકામાં સંગ્રહીત થયેલી ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી કેટલીક બાજતો ‘ધર્મારણ્ય’માં નોંધાઈ છે. જો કે તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાર પડ્યા સંભવ નથી જતાં બાકાણુ ગ્રંથકારો પણ પોતાના ગ્રંથોમાં જોતોની પેઠે ઇતિહાસ માટે સ્પષ્ટ या અસ્પષ્ટ સૂચનો કરતા તેનો એક વધુ દાખલો આ પુરાણથી મળે છે. આ ગ્રંથમાં એક મોટી કોમનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનિના ઇતિહાસો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં

કેવા ભાગ લખે છે તેનો સચોટ દાખલો આ પુરાણથી જાત થાય છે. આવા જુદી જુદી જાતના ઇતિહાસો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતના ઇતિહાસચતુરમા કેટલીક પ્રેરણા મળે તે માટે આપણા ઇતિહાસરસિકો અને મમંજી વિદ્વાનો આ દિશામાં પ્રયત્ન કરે તો કેટલાક નવા સ્ત્રોતો ઉપલબ્ધ થઈ ગુજરાતના ગૃહીય અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડવ સંભવ છે. દૃકમાં 'ધર્માર્ણવ' ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ ઇતિહાસ જાણના ઉપગત ગુજરાતને લગતી ઇંગ્લીશ રાજનીતિના નામોની પણ નોંધ લે છે તેથી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં તેનું કેટલુંક મહત્વ છે.

ધૂમ્ અને તરુપજ્ઞાન વિભાગ

માત્રાસ્પર્શો* (Sensations)

લેખક

અખાલાલ પુમણી

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કોન્તેય શીતોષ્ણ સુખદુઃખદા ।

“મા

ત્રાસ્પર્શ” એટલે શું ? એ પ્રશ્ન જગતગૂનો ગણ્ય શકાય એવો છે. પ્રાચીનમા પ્રાચીન મહાતા ઉપનિષદમા તેનો ઉદ્દેશ થયેનો. જેવામા આવે છે ‘કડોપનિષદ’ માં કહ્યું છે,—

येन रूप रस गन्धं शब्दान् स्पर्शोश्च मेथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत् ॥

“રૂપને અને રસને, ગંધ, શબ્દ તથા સ્પર્શને માનવ આના (આત્માના) વડે જાણે છે, પુરૂષ અને સ્ત્રીના સંભોગના આનંદને માનવ આના (આત્માના) વડે જાણે છે. આત્મા વડે જાણી શકાય નહિ એવું આ જગતમા શું છે ? (તું જેની શોધમા છે) તે એ જ છે.”

* “માત્રાસ્પર્શ” આજ સ્પર્શોનું સંવેદન આત્મી પહેલા લખા થયા એક પુસ્તકમા “ઇન્ડિયન સ્પર્શ-જન્ય સંવેદન”, ‘સસ્પર્શ-જન્ય જ્ઞાન’ વગેરે શબ્દો મેં વાપર્યા છે પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા વપરાયેલે આ શબ્દ—“માત્રાસ્પર્શ” મને અગ્રેષ્ઠ શબ્દ ‘સેન્સેશન’ ની છેક નજીક લાગ્યો. એટલે મેં તેનો પ્રયોગ કર્યો છે. આપણી પરિભાષામા સંજ્ઞા લેખકે આ શબ્દને અપનાવે એવી આશા રાખું છું.

ઉપરના શ્લોકમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનો અને તેમને ચતુષ્ કરનાર પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સમાવેશ થઈ ગયેલો જણાશે.

ઉપનિષદના ચિંતનની સાથે આધુનિક ચિંતનની દિશા સરખાવી શકાય તેટલા માટે શ્રી. અરવિંદે ‘કેનોપનિષદ’ના ઉપર લખેલ અંગ્રેજી વિવરણમાંથી નીચેનું અવતરણ ટાંકુ છું —

“વિશ્વને એ તદ્દન જીદાં દષ્ટિબિંદુઓથી જોઈ શકાય છે. પહેલું દષ્ટિબિંદુ પદાર્થતત્ત્વને—દ્રવ્યને ‘મેટર’ને—આખી રચનાના મૂળ તરીકે ગણીને તેમાંથી ક્રમેક્રમે ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે એમ સ્વીકારે છે, કે સામ્ય-દર્શન પેઠે અચેતન, અનિર્દિષ્ટ અને અક્રિય પ્રકૃતિશક્તિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શુદ્ધિ, મન પ્રાણ, વગેરે મુક્ત કરણોને પણ તે અચેતન પ્રકૃતિના જ પરિણામરૂપ ગણે છે.

બીજા દષ્ટિબિંદુમાં પુરુષને, અર્થાત્ સચેતન, મિત્તરધારી આત્માને, આખી રચનાનું આદિ કારણ તથા ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે છે એમાં પણ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર તો રહેલો છે, પરંતુ તે પુરુષના ચૈતન્યમા રહેલી શક્તિ તરીકે.

કેનોપનિષદમાં આ બીજા દષ્ટિબિંદુનો સ્વીકાર છે.”

—શ્રી. અરવિંદ.

માનવના માનસમાં માત્રાસ્પર્શોનો શો ઉપયોગ છે? તથા તેમનું શું સ્થાન છે? આ વિશ્વરચનામાં તેમની શી ઉપયોગિતા છે? કારણ કે માનવ સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં પણ ઇન્દ્રિયસ્પર્શોને પરિણામે સંવેદન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રયોગાત્મક શોધોનાં પરિણામે એમ પણ લાગે છે કે વનસ્પતિ અને ધાતુઓમાં સુદ્ધાં એક પ્રકારનું નાડીયંત્ર આવી રહેલ છે. અને સચેતન, ગતિ કરનાર પ્રાણી માનવની પેઠે અગતિમાન (સ્થાણુ) અને અચેતન દેખાતી વનસ્પતિ પણ હૃદયશોકની પ્રાથમિક સ્થિતિના અનુભવ કરતી લાગે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શુદ્ધિના વિકાસની શક્તિ અને કાંઈક અંશે તેની પ્રાપ્તિલાભ માનવનું બહિર્મુખ માનસ માત્રાસ્પર્શોમાં શા માટે આસક્ત રહે છે? “સ્થૂળપદાર્થમાં—તેના સ્પર્શમાં—આનંદ રહેલો છે”—એવી ભ્રમણાભરી નીવડતી લાલચ આપીને માનવને એક વૃથા

શોધમાં ભગવાનો । એટલો જ શુ તેમનો હેતુ હશે ? કે પત્રી, દેહધારી—પિડીભૂત—ચૈતન્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એ એક પ્રાથમિક કરણ કે ? પ્રાણીઓમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ વાપરવામાં આવતા એ માત્રારૂપરો, મોટે ભાગે, માનવને હાજરગુરુ વિષયો પ્રત્યે આકર્ષવાનું, ધમ કરતા જોવામાં આવે છે તે પત્રી ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગોને પરિણામે તે ઉપભોગોના મિથ્યાપણાનો તથા તેમની અપરાધવિક્ષતાનો કડવો, અને હાથતાળી-આપીને નાસી જનારો જે અનુભવ થાય છે તે જ શુ માત્રારૂપરોનો સાગ્ર દર્શે ?

। અને માત્રારૂપરોને પરિણામે મળતું સ્વેદન જો સાચે જ મિથ્યા હોય તો પત્રી તેમની અનુભૂતિમાં વાસ્તવિકતાનું—ભનેતે, થોડા સમય માટેનું હોય તોપણ—જે જ્ઞાન થાય છે, અને જેને માટે માનવો કહેવાતા ‘પ્રેમસૂ’ને અનુસરે છે તેનો ક્ષો મમ’ સમજવો । માત્રારૂપરોના સ્વેદન દ્વારા જે ઉપભોગ મળે છે તેની પાછળ માનવ પોતાની પ્રકૃતિની ઉચ્ચતર શક્તિઓ તથા ઉચ્ચતર ઉપભોગોને પણ જતા કરે છે ઉચ્ચતર નીતિ, ઉચ્ચતર માનસિક આદર્શો થાતો ઉચ્ચતર આનંદને ખાતર માનવ માત્રારૂપરોને ઊડવા મામનો નથી ન્યાય, પ્રેમ વિશ્વપ્રેમ વગેરે આદર્શો થાતો શોધખોળના, કવિતાના કે કલ્પના સજનના આનંદને માટે માનવ માત્રારૂપરોને સહસાર્થથી ગેડતો નથી પ્રશ્ન એ છે કે માત્રારૂપરોમાં માદ અને નર્મ રચૂન રપસ્યત્વનો, અર્થાત્ ધનતત્ત્વ વાસ્તવિકતાનો જે અનુભવ થાય છે તે જ્ઞાને આભારી છે ।

પરંતુ આ જ્ઞાને ઉકેલતા પહેલાં માત્રારૂપરોને પરિણામે પ્રાણીઓને તથા માનવને ક્યા પરિણામો પ્રાથમિક દષ્ટિએ પ્રાપ્ત થાય છે તે તપાસીએ

વનસ્પતિમાં પણ સૂક્ષ્મ નાડીતંત્ર કે એવી સોધ કે જગદીશચંદ્ર વસુએ ક્યાં પત્રી પ્રાણીઓથી પણ નીચેની ચૈતન્યની શ્રેણીઓમાં માત્રારૂપરોને રીતકાર કવો સૌતિશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે વળી, વનસ્પતિમાં જે નાડીતંત્ર છે તેમાં અને માનવના નાડીતંત્રમાં ધણુ સામ્ય છે એ પણ નોંધમાં જોવી હકીકત છે સ્વજનમણી, સુતછડી, વગેરે ઊડવા અને જુલોમાં તેજ પ્રત્યે, ગરમી પ્રત્યે,

હથિયારના ધા પ્રત્યે પ્રતિકાય' કરે એવી નાડીતંત્રની રચના છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જો તેની નાડીઓના પ્રતિકાય' ઉપરથી આપણે વનસ્પતિના મનની ઇચ્છાઓને જાણી શકીએ તો, અમુક વ્યક્તિની હાજરી તેને વધારે ગમે છે અને અન્યની ઓછી ગમે છે એમ કહી શકાય. વળી, જીવનના કેટલાક અગિયાર' ધર્મો અને તેના વિકાસને માટે આવશ્યક તત્ત્વો પોતાનામાં સમાવવા માટે જો નાડી-તંત્રનો ઉપયોગ તેના પ્રાથમિક સ્વરૂપોમાં થતો જણાય છે. સુખ અને દુઃખની અનુભૂતિ પ્રાણીઓના માત્રાસ્પર્શોની નિયામક બને છે અલબત્ત, તે સ્વીકારતાં પણ એ માત્રસ્પર્શોને સુખ અને દુઃખનું મૂલ્ય અપેક્ષા કરનાર કેવળ બહારનો પદાર્થ કે તેનો સ્પર્શ નથી હોતો. પ્રાણીની પોતાની અનરની ચેતના અને નાડીતંત્રની તે સમયની રિશ્તિ પણ તેમાં અગત્યના નિર્ણાયક તત્ત્વો હોય એમ જણાય છે ક્ષુધાની વાસનાનું સામાન્ય મૂલ્ય પ્રાણી જીવનમાં સ્પષ્ટ જોઈ-શકાય' તેવું હોમ છે પરંતુ કામવાસના કે ક્રોધની વૃત્તિ જગૃત થતા તેનાં મૂલ્યમાં ફેર પડી જાય છે. શ્વાન કે બિલાડીને કામવાસના થતાં દિવસો સુધી તેઓ ક્ષુધાને ભૂલી જઈ શકે છે. જ્યારે ચંચળ આપણી પાશ્વિ ભૂમિકા પર પ્રગટ થાય છે ત્યારે આભુબાભુની પરિસ્થિતિ જોડે તે શરૂઆતમાં માત્રાસ્પર્શ વડે સંબંધમાં આવે છે. અને એ સંબંધ વડે જે સંવેદનો થાય છે તેનો ઉપયોગ કરીને તથા તે સંવેદનો દ્વારા સુખદુઃખની જે અનુભૂતિ મળે છે તેના પર આધાર રાખીને પ્રાણી પોતાના જીવનને અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંજોગોને જાણવા ચલત કરે છે, તથા ઘણે અંશે તેમાં સફળ પણ થાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી, તેનો નિભાવ કરી, વિકાસ કરવા માટે નાડીતંત્ર વપરાય છે. રુધિરાલિસરણ, શરીરના લુદ્ધાલુદ્ધ અવયવોનાં કાર્યો અને ક્રમેન્દ્રિયોના ધર્મો વગેરે જાળવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાર પછી ખોરાકની કે શિકારની શોધમાં, દુશ્મનથી બચવામાં, પ્રજેત્પત્તિ કરવામાં એમ અનેક રીતે પ્રાણીના જીવનમાં તેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. અધ્યેરણ એ પ્રાણીની વૃત્તિ છે, પરંતુ તેનો પ્રથમ અવિર્ભાવ નાડીતંત્ર દ્વારા થતો જોવામાં આવે છે. માનવમાં જે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે તેની તે જ પ્રાણી, પશુઓ અને પંખીઓમાં પણ ઘણુંખરું જોવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં—અવિકસિત

ટોચ છે સમૃદ્ધ, સ્પર્શ, ડાહ્ય અને ગંધની પ્રાદ્યતા માનવ કગ્તા પશુઓમા વિશેષ અંગે ખીલેલી જોવામા આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ માનવે મન—બુદ્ધિપ્રધાન ચૈતન્યશક્તિ—ની ભૂમિમા પ્રાપ્ત કરી છે તે છે વળી માનવને જેમ હાથપગ ટોચ છે તેવી જ રીતે પ્રાણીઓમા તેમના વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘડનને ઉપયોગી કરેન્દ્રિયો પણ હોય છે

ઉત્ક્રાંતિમા ગતિ કગ્તા ધીમે ધીમે નાડીન ન પણ ચૈતન્યની જેમ, વધારે ને વધારે સકુલ, વધારે અટપટુ થતુ જાય છે માનવનુ સ્થૂત નાડીતત્ર વીજળીના તારની કે ટેલીફોનની અનેક ગુચળાગુચળાવાળા દોગડાવાળા અને જેના જાળધો ધણી જ અડપથી ક્ષણેક્ષણે અનેક રીતે બતાવા જ કરે છે એવી અટપટી લાગતી ઓકિસ જેવુ હોય છે માનેન્દ્રિયો શરીર બહારના તથા શરીર અદ ના અંકે સક્ષમાતિસક્ષમ સંદેશાઓ લઈને આવે છે તે સંધળા નેત્ર, કણ, નાસિકા, શ્રવણ અને ત્વચા એ પાંચ ધોરી ભાગે આવી એ સંધળાને એકત્ર કરનાર મગજમા પહોંચે છે ત્યાં તેને એકઠા ('રિસીવ') કરી તેમનુ મૂલ્ય નક્કી કરવામા આવે છે તથા એ પ્રમાણે મૂલ્ય નક્કી થયા પછી કર્મેન્દ્રિયદ્વારા તેનો પ્રત્યુત્તર પણ તરત જ મોકલી દેવામા આવે છે । માનવમા આ મૂલ્યની આકબીમાં કેવળ નાડીઓ સિવાયના તરવો પણ લાગ લે છે એટલુ તો નક્કી કહી શકાય તેમ છે

પરંતુ માનવમા માથું કરતી ઇન્દ્રિયો કેવળ શારીરિક ધર્મો— ઇન્દ્રિયધર્મો જ જગતની મેસી રહેતી નથી બાલ જન્મતા સસ્પરોને પછી લાવીને તથા તેમના પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા કરીને એ માત્રાસ્પર્શો (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિના (૨) સામર્થ્યપ્રાપ્તિના તથા (૩) આનંદની અનુભૂતિમાં સાધન પણ બને છે

૧) પાશ્ચાત્ય સંશોધકોના મત પ્રમાણે, માત્રાસ્પર્શો એ વાસ્તવિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સંગીન અને મૌલિક પાયો છે જે કે હમણા હમણાં તેમને પણ એટલુ તો સીકારવુ પડે છે કે સ્વયં પદાયના કેવળ બહારના સ્વરૂપની જાણ માટે પણ માત્રાસ્પર્શો વડે મગેતુ જ્ઞાન પૂરતુ નથી હોતુ માત્રાસ્પર્શોએ પૂરી પાડેલી માહિતીમા બીજી ધણી વસ્તુઓ ઉમેરીને પછી જ પદાર્થના સ્થૂલ સ્વરૂપ વિશે નિષ્કૃય દોરી શકાય છે આપણે જેમ ધૂમાડાના અસ્તિત્વ પગથી અગ્નિની હરતી

વિષે અનુમાન દોરીએ છીએ—જો કે તેથી અગ્નિના સ્વરૂપનું કે ગુણનું કે તેનાં ભૌતિક નત્વનું આપણને પૂરું જ્ઞાન થઈ ગયું એમ કહી શકાય નહિ;—તેવું જ માત્રાસ્પર્શો વડે મળતું પદાર્થનું જ્ઞાન હોય છે. માત્રાસ્પર્શો વડે મળતું જ્ઞાન મદાર્થની 'એક જ જાણુનું'—તેના એક પાસાનું—જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ પદાર્થના જાણીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણે અનુમાન વડે જ મેળવીએ છીએ.

પરંતુ અનિક્ષિત માનવતાને એ માત્રાસ્પર્શો ધણું ઉપયોગી હોય છે, કારણ કે જાણ જગતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાથમિક અને અનિવાર્ય જ્ઞાનની સામગ્રી તેઓ જ પૂરી પાડે છે તેમની વાસ્તવિકતા સ્વતઃસિદ્ધ લાગે છે. પ્રાણીઓમાં જેમ મુખ આપનાર માત્રાસ્પર્શો પ્રત્યે આકર્ષણ અને દુઃખ આપનાર માત્રાસ્પર્શો પ્રત્યે પ્રત્યાકર્ષણ હોય છે તેમ માનવની જાણતમા પણ તેવું જ બને છે. માનવ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે એટલે એની જાણતમાં આ મુખદુઃખના ઉપભોગની અનુભૂતિ ઘણી વિશુદ્ધ થઈ શકે છે, તેના માત્રાસ્પર્શો ધણું સરકારી થઈ શકે છે—અર્થાત્ તેનામાં રસદષ્ટિ, રસવૃત્તિ, રસિકતા, વગેરે ગુણો જાગે છે.

બુદ્ધિપ્રધાન માનવને માત્રાસ્પર્શો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના નહિ પરંતુ આનંદ આપનાર કરણ તરીકે વધારે ઉપયોગના થઈ પડે છે અને ત્યાં સુધી માનવ જ્ઞાન કે આનંદપ્રાપ્તિના આંતરે ઝરા પ્રત્યે વળતો નથી ત્યાં સુધી જાણ જગતના પદાર્થમાં આનંદની શોધ કરવાને માત્રાસ્પર્શો જ માનવચૈતન્યને બહાર ખેંચી જાય છે ! આ શોધમાં જ માનવ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને માત્રાસ્પર્શોનું પોતાનું અંતિમ સત્ય પણ ગુમાવે છે

પરંતુ માત્રાસ્પર્શોથી માનવને એકસરખું તુકસાન જ થાય છે એવું નથી પ્રાણીઓની પેઠે માનવને પણ પાશવતા જોડે જકડી રાખવાની તેમની સ્વાભાવિક ક્રિયા હોવા છતાં, માનવની વાસનાઓ, વૃત્તિઓ, કામનાઓ વગેરે ઉચ્ચતર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતા હોવાથી, તેમનામાં રહેલો આશ્વત્તાનો—પાશવતાનો અંશ હાલમાં નાબૂદ પણ થઈ જાય છે, અને આદર્શ સૌંદર્યની, રસાસ્વાદની શોધ વડે માનવ પોતાના માત્રાસ્પર્શોને વધારે ને વધારે

સરકારી બનાવી જીવનને ઉત્તર કરી શકે છે, સરકૃતિને સુન્દર બનાવે છે તથા નીચ સર્જન રચી આદર્શ જગતને યથાશક્તિ ઇન્દ્રિયગોચર કરે છે જેમ માનવમા આ સૌંદર્ય ભાવના અને રસ' અદ્વૈતશક્તિ ઝીણી, ખીણેલી અને સરકારી તેમ તેનામા માનવતા વધારે ને પાસવતા ઝોછી ઘણીવાર શુષ્ક સયમના આગ્રહી ઉપાસકો અને ઉઘમ વગેરેના દિમાયતીઓ આ પાત લૂલી જાય છે કે રસવૃત્તિ પણ વિશુદ્ધ કરનાર અને ઉન્નતિ કરનાર શક્તિ છે—પાશવતાથી તે માનવને દૂર લઈ જાય છે—અલમત, નીતિમત્તાથી જુદે રરતે ઇન્દ્રિયોપભોગના પાશન સ્વરૂપેને વધારે ઉન્નત, સરકૃત અને સુન્દર બનાવીને આ રસવૃત્તિ માનવજાતિની ઉન્નતિ કરે છે અને તેને વધારે સરખરી બનાવે છે એ જાગતમા મતભેદ ભાગ્યે જ હોઈ શકે

વળા, માત્રારૂપશૌર્યને પરિણામે માનવમા સામર્થ્ય-શક્તિ ધાને બળની આપને પણ થાય છે

આ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ વગેરે માત્રારૂપશૌર્યદ્વારા મળે છે ખરા પરંતુ તેમની ધણી આકરી કિમત માનવને આપવી પડે છે જ્યાંસુધી માનવનું ચૈતન્ય બદ્ધિમુખ ન થાય ત્યાં સુધી એ ત્રણ અનુભૂતિઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી

ઉપનિષદમા કહ્યું છે —

પરાઞ્ચિ જ્ઞાનિ ધ્યતૃણત્સ્વયમ્—૧

સ્તસ્માન્ પરાદ્પદ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ॥

“સ્વયમ્ (આત્મા)એ પોતાને જોતાની બારીઓ બહાર પડે તેવી રીતની રાખેલી છે એટલે માનવ બહાર જુએ છે અતરાત્માને જોતો નથી” એ બારીઓ અટલે ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા મળતા માત્રારૂપશૌર્ય

માનવના ચૈતન્યને બહારના જગત પ્રત્યે આકર્ષવામા માત્રારૂપશૌર્ય અને માનવના મનમાં થતી તેમની ઇષ્ટાનિષ્ટતાની લાગણી—મૃત્યાકન—ધણો અમત્યનો ભાગ ભજવે છે ઇન્દ્રિયોના માત્રારૂપશૌર્ય વડે પ્રાપ્ત થતો રસ—આનંદ માનવના ચૈતન્યને તે તે ઇન્દ્રિયના વિષય પ્રત્યે બળ—

પૂર્વક આકર્ષે છે. પ્રાથમિક ચૈતન્યમાં જે ઇન્દ્રિયો ઇવનરહા તથા સંવર્ધનનાં સાધનરૂપ હતી, આગળ જતાં જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તથા વિશાળ સવેદનોની અનુભૂતિના સાધનરૂપ હતી તે માનવમાં ઉત્ક્રાન્ત થતાં ધણી જ અટપટી બનીને, ઇવનરહા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, બાહ્ય જગત સાથેનો સબંધ, વગેરે ધર્મો સાધવા ઉપરાંત સુખપ્રાપ્તિના—અને તેટલા જ માટે દુઃખપ્રાપ્તિના પાશુ—આનંદના સાધનરૂપ થઈ રહે છે ! અર્થાત્ માનવઇવનમાં માત્રારપણેની અનુભવ કેવળ માત્રારપણેની ખાતર જ માનવ ચાહે છે કે કેમ ? એનો ઉત્તર આ દૃષ્ટિએ નકારમાં આપી શકાય ઇવન એટલે કેવળ માત્રારપણેની શોધ નથી. વળી એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે માનવના ઇવનમાં માત્રારપણે સિવાય પણ ચૈતન્યનાં બીજાં કારણો અને તેમની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ માત્રારપણે કેવળ સ્થૂલ જ છે શું ? અર્થાત્ તેમનું અતિમ સ્વરૂપ સ્થૂલ શરીરમાં—નાડીતંત્રમાં—જે કાયપ્રતિકાય થાય છે તેટલેથી જ અટકે છે ? બહારના પદાર્થોનો સંસ્પર્શ થવો, સ્થૂલ ઇન્દ્રિયના ઉપર તેનો સંસ્કાર પડવો, ઇન્દ્રિયના સૂક્ષ્મ કેન્દ્ર સુધી તે સંસ્કારનું પહોંચવું અને છેવટે મગજની નાડીસુધી પહોંચી જવું એટલી જ માત્રારપણેની વાસ્તવિકતા છે; માત્રારપણે એટલે કેવળ નાડીના આદોલનો યા તો સ્પર્શનો એ વિચાર અર્ધસત્ય જ લાગે છે. માત્રારપણેનું આપણું જ્ઞાન કેવળ તેના સ્થૂલ તરવેથી જ સમાપ્ત થાય તો તે અપૂર્ણ જ કહેવાય.

વળી, સ્થૂલ નાડીઓ ઉપર કે ઇન્દ્રિયના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર ઉપર સંસ્કાર પડે છતાં માનવને તેનું જ્ઞાન થતું નથી એમ પણ બને છે. રસ્તામાં જતાં મન બીજે રોકાયણું હોય તો નેત્રના પડદા પર (અક્ષુરિન્દ્રિય પર) આપણા મિત્રની છાપ પડે છતાં પણ આપણે તેના અસ્તિત્વ વિષે અજાણ રહીએ છીએ એકાદ ઇન્દ્રિયની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં બીજી ઇન્દ્રિય ઉપર પડતા સંસ્કારોના મૂલ્યમાં પણ ફેર પડે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ નાડીતંત્રની પરિમિત સંજ્ઞા-શક્તિ છે. તેથી કાઈ કારણે એક કેન્દ્રના ઉપર તે એકાગ્ર થઈ ગયેલી હોય તો બીજા કેન્દ્રના સવેદનોનું મૂલ્ય ઓછું અંકાવાનો સભવ બિંબો થાય છે. મદવાડની સારવારમાં બિનગરા કરવાની સગા—

ગેદીઓની શક્તિ યા તો, કુમનમા સર્વે પ્રખરની શાગીરિક સગવડો અને નાડીત્રયા કાષની અનિયમિતતા વેળે લેવાની વેરીની શક્તિ કે વગર જેવા હિસાબના પ્રસંગોમાં નાડીઓની ઉત્ક્રાંતિની સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે અસાધ્યગુણ દેખાય એવા કાર્યો કરવાનો શ્રીઓમાં જણાતી શક્તિ એવે આ પ્રખરમાં આવી શકે છે

હિન્દીઓના ઉપર જે સરકારો (જાપ) પડે છે તે કદાચ વરતુના અસ્તિત્વને જ આભારી હોય છે તથા તે સરકારો સર્વે માનવો માટે એકસરખા હોય છે એ માન્યતા ધણી બુદ્ધિસરેલી છે વિશિષ્ટ પ્રકારના માનસવાળા, ચોક્કસ પ્રખરની પ્રકૃતિવાળા માણસો ખીલ સામાન્ય લોકોની જ પરિસ્થિતિમાં ગહેતા હોય છતાં આજુબાજુના વાતાવરણના, પરિસ્થિતિના—સંજોગોના તેમના સરકારો તદ્દન જુદા જ હોઈ શકે છે કેટલીકવાર એ સરકારો એટલા તો આત્મલક્ષી હોય કે, શ્રેષ્ઠમતને અનુસરીને “પ્રત્યેક માનવની દુનિયા તદ્દન જુદી છે” એમ કહીએ તો પણ, એક નગરે, એક ન ગણાય. આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે એક જ જણાતી પરિસ્થિતિમાં ગહેતા છતાં લોકો તદ્દન જુદી જ દુનિયામાં વસતા હોય એ તદ્દન જનવા જોય છે ઉદાહરણ તરીકે, કળા નિધાનલોકોમાં, ખવિ વગેરેના જીવન લોક એ લોકો એની એ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાનું જુદું જ જગત કિંપૂર્ણ કરી લેતા હોય છે! આજના જન જોડી સામાન્ય ધટના કે હોકરીની હાંપ જોડી તદ્દન સાધ્યગુણ ખીના તેનામાં એવા સરકારો જ્વમત કરે છે કે સામાન્ય માણસને તેની દૃષ્ટિના પશુ આપરી ટુરફ છે *

એવા લોકો તે અપવાદરૂપે મહાન એવી દલીલ કગવામાં આવે તો કહી શકાય કે એક જ અસ્થિતિની હિન્દીઓ ઉપર

* “એક સ્ત્રીને પતિના જુએ છે ત્યારે તેને તે જન મળે છે, પાસવગમનાવાલો માણસ તેજ સ્ત્રીને કમોપજોગના આધન તરીકે જુએ છે ગતી કે સિકારી પ્રાણી તેને (ચાસના દુકાન તરીકે) જલ્પ તરીકે જુએ છે”

“The sun has set” એ વાક્યથી જુદા જુદા માનવોના મન ઉપર જે સરકારો છોડે છે તે તદ્દન જુદા હોય છે

પડતા એકના એક પદાર્થના સંસ્કારોનું મૂલ્ય પણ સદાસર્વદા એક જ હોતું કે રહેતું નથી અસાધારણ ઉસ્કેરણીના—ઉત્સાહ કે દિલગીરીના—પ્રસંગોમાં આકૃત, માંદગી, અકસ્માત, યુદ્ધ, વગેરેમાં માનવ એની એ સ્થૂંચ પરિસ્થિતિમાં—સંજોગોમાં રહેતો હોવા છતાં એના માત્રાસ્પર્શો તદ્દન જીવન જ પ્રકારના થાય છે દિલગીરીમાં આડેદહાડે આદહાદક લાગતો ચદ્ર પરિતાપ આપે છે અને ઠડો વાયુ પણ દુઃખકારી લાગે છે.

વ્યાધિગ્રસ્ત દશામાં પણ ઇન્દ્રિયોની સરકારગ્રાહકતામાં ફેર પડવાને પ્રિણામે કેટલીક વ્યક્તિઓની શક્તિ કુટિન થાય છે

ઉપરના વિચારો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે બાહ્ય પદાર્થ માનવની ઇન્દ્રિયોના ઉપર પોતાનો સંસ્કાર મૂકે છે અને તેનું મૂલ્ય ઇન્દ્રિયો, મન, વગેરે સૂક્ષ્મ કારણોદ્વારા નક્કી થાય છે એ જેમ એક બાબુથી સાચું છે, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી માનવ પણ પોતાની દૃષ્ટિની—સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે—આત્મલક્ષિતાનો રંગ આબુઆબુના સંજોગો પર, પદાર્થો પર, સર્વ બાહ્ય જગત ઉપર નાખે છે એ પણ સાચું છે.

એટલે કે ભૌતિકશાસ્ત્રો જેના ઉપર ખૂબ ઓક મૂકે છે, સન—પ્રાપ્તિના કાર્યમાં જેના સંસ્કારોનું મૂલ્ય તેમની યોગ્યતા કરતા પણ વધારે આક્રિ છે તે માત્રાસ્પર્શો અને તેમની અસર (પ્રિણામ) નિરપેક્ષ નથી હોતી

પ્રાચીનો માનતા કે સ્થૂંચ ઇન્દ્રિયો વડે માનવની ઇન્દ્રિયશક્તિ મર્યાદિત થયેલી નથી સ્થૂંચમાં આપણને ઇન્દ્રિયરૂપે દેખાય છે તે ખરું જોતા ઇન્દ્રિયનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી જ્ઞાતું તેનું છેક ઉપરનું કાચું ભાત્ર—કેવળ યાત્રિક યોજના છે. ખરી ઇન્દ્રિય તો સૂક્ષ્મ દેહમાં હોય છે ટેલીફોન જેમ પોતે બોલતું નથી તેવી જ રીતે માનવની ઇન્દ્રિયો પણ પોતે અનિમ કરણ રૂપ નથી એ સૂક્ષ્મ શરીરને ‘લિંગદેહ’ કહેવામાં આવે છે.

વળી સૂક્ષ્મદેહમાં રહેલી એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સર્વવ્યાપી વિરાટ ચૈતન્યની હાજરીને આહારી છે. અને વિરાટને લઈને પ્રત્યેક પોત—પોતાના ધર્મપ્રમાણે વર્તે છે.

‘કેનોપનિપદ’મા કહ્યું છે—શ્રોતસ્ય શ્રોત મનસો મનો
યદ્વાચો હ વાચ સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણ શ્વશ્વુપશ્વશ્વરતિમુચ્ય
ચીરા પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥—‘જે શ્રાણુનો પણ
શ્રાણુ છે જે મનનું પણ મન છે, ત્યાંની પાછળ જે વાણી છે તે જ
પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, નેત્રનું પણ નેત્ર છે—એ સર્વેથી પર થઈને
ધીર, તાતી પુરુષ મુખિ મેળવે કે અને આ જગતથી પર થઈને
અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ॥

૪૭૧

યશ્વશ્વુપા ન પશ્યતિ યેન ચક્ષુષિ પશ્યતિ ।
તદેવ મહત્ત્વ વિદિત્તિ નેદ યદિદમુપાસતે ॥

“ જે ચક્ષુસડે જોતો નથી (પરંતુ) જેના વડે ચક્ષુઓ જુએ
છે તેને તું જાણ જાણુ—જગતમા માનવો જેને અનુસરે છે તે નહિ ’

અર્થાત્, સ્થૂન અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનું આદિભગણુ અનત-
નિરાદ્ જાણ તેમના ધાતરની સર્વ સામગ્રી નિરાદ્-પ્રકૃતિ
તરફથી પ્રાપ્ત ક નામા આવે છે વ્યક્તિમા કામ કરી રહે-ની
ઇન્દ્રિયોને તથા તેમના ધર્મેને નિરાદ્ પ્રકૃતિ ટકાવી રાખી રહે-ની છે
વ્યક્તિમા કામ કરી રહે-ની ઇન્દ્રિયોથી એ ઇન્દ્રિયો વડે નક્કન થતી
નિરાદ્ પ્રકૃતિ કે અનત જાણ પરિમિત થતા નથી એવો ઉપનિષદના
મનનો સાવાથ છે જગતમા વ્યક્ત થતા તેના સ્વરૂપોથી અનત
જાણ પરિમિત થતું નથી ઇન્દ્રિયો તથા તેમના સ્પર્શના નિપયો
વગેરે જાણને આભારી છે એ ખરું, પરંતુ જાણ થોતે તે સર્વેથી
પર—વિશાળ—અનત છે

૪૭૨

યન્મનસા ન મનુતે યેનાહુર્મનો મતમ્ ।
તદેવ મહત્ત્વ વિદિત્તિ નેદ યદિદમુપાસતે ॥

‘ તે જાણ મનવડે ચિતન કરતો નથી પરંતુ મન પોને
તેજો કદપેણુ છે (તેના વડે મન વિચારાવણુ છે) તેને તું જાણ
જાણુ—જગતમા માનવો જેને અનુસરે છે તે નહિ ’

આ ઉપરથી એ પણ દેખાય છે કે આર્ષસંસ્કૃતિમા ૧૮૧

સ્થૂંઘ ઇન્દ્રિયો જ માત્ર નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મ ગણાતુ મન પણ અહિને આધારે ટકી રહેલું છે એવી માન્યતા છે.

અનત-વિરાટ અહિ અને વિરાટપ્રકૃતિ એ બેમાં સર્વે કશ્ચિત્તું મૂળ છે એટલો સ્વીકાર કરી આપણે ઉપરના વિચારને હવે આગળ ચલાવીએ

અનત વિરાટ અહિ—સર્વવ્યાપી, એક, અખંડ ચૈતન્ય એ આ વિશ્વરચનાનું મૌલિક સત્ય હોય તો માત્રાર્પણમાં પણ તે હોવું જોઈએ માત્રાર્પણ પણ તેનો જ આવિર્ભાવ. પરંતુ અહિ તો એક છે, ત્યારે માત્રાર્પણની અનુભૂતિનો આખો આધાર દ્વૈતતા—બેતા—ઉપર છે. એક બાલુ ઇન્દ્રિયયુક્ત, સચેતન, સૂક્ષ્મદેહવાળો માનવ અને બીજી બાલુ આજ પદાર્થો યાને વિષયો ઇન્દ્રિયનો અને વિષયનો સયોગ થાય ત્યારે જ માત્રાર્પણ જન્મે. પરંતુ અહિ જ કેવળ એક તત્ત્વ હોઈ વિષય અને વિષયીનો બેદ, અનિમ દષ્ટિએ, વારતવિક નથી વિશ્વના વિધિવિધ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલી મૌલિક બ્રાહ્મી એકતાનો ભુદી ભુદી રીતે આ સ્થૂંઘ જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરવામાં સહાયતા કરવી એટલો જ માત્રાર્પણનો હેતુ હોય એમ જણાય છે. અહિ એટલે (૧) સત્, (૨) ચિત્—તથા અને જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા (૩) આનંદ એ ત્રણે અનતો પોતાનામાં ધારણ કરે તે. અનત-વિરાટ ચૈતન્ય અને અનત શક્તિમત્તા (સામર્થ્ય) એ તેમનું સાહજિક સ્વરૂપ છે. એને પ્રાપ્ત કરવા માટે અને સક્રિયપણે જીવનમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવા માટે, મનોમય ભૂમિકાથી ઘણે ઉંચે હોય એવી કોઈ દિવ્ય ભૂમિકામાં માનવે પોતાના ચૈતન્યને લઈ જવું જોઈએ અને ત્યાં અનત અહિ સાથે અદ્વૈત કરવું જોઈએ વળી એ અદ્વૈતની અનુભૂતિને પણ તેણે પોતાનામાં સતત ધારણ કરવી જોઈએ પરંતુ એ વિરલ અનુભૂતિ તો દીર્ઘ સાધનાને પરિણામે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી છે. માનવ તો સ્થૂંઘ—પાથિવ ભૂમિકામાં પડ્યો છે અને દ્વૈતભાવ બેમાં મુખ્ય છે એવું મનોમય જીવન તે ગાળી રહ્યો છે. માનવને તેના વ્યક્તિત્વનું, તેની વિભક્ત દશાનું કડક લાન સતત જગત રહે છે. એવી સામાન્ય અવસ્થામાં માત્રાર્પણનું કાર્ય આપણે

સમજવા પ્રયત્ન કરીએ માત્રાસ્પર્શ એટલે સ્થૂન શરીરની અને મનની મર્યાદાઓમા જકડાયલા પ્રાણીને અને ત ચૈતન્યનો આનંદ દીપે દીપે આપવાનો વિશદ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન અથવા તો ઇન્દ્રિયોના અનુભવ વડે અને તના અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો વિગદ પ્રકૃતિનો પ્રયત્ન તે માત્રાસ્પર્શ એમ કહી શકાય અને ત તો એક છે અને તેનું સ્વરૂપ આનંદમય છે પરંતુ આનંદની અનુભૂતિ થવા માટે એ એકના દેખીતી રીતે વિધિરિધિ વિભાગ પડી જવાની જરૂર પડે છે એમ થાય તો જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર મળી શકે દેખીતા દ્વૈતમા—વિભક્ત દશ મા માત્રાસ્પર્શોને પરિણામે કેવળ જ્ઞાનની જ નહિ પરંતુ આનંદની અનુભૂતિ પણ શક્ય બને છે માત્રાસ્પર્શની યોજના વડે જીવનનો (અસ્તિત્વનો) સ્વયંભૂ આનંદ માનવની અજ્ઞાન દશામાં તેની સ્થૂન ભૂમિમા ઉપર આવી પડે છે ફક્ત એ આનંદ વિશુદ્ધ નથી હોતો એટલું જ નહિ, પરંતુ દૈનના તરવો સુધે તે એટલો તો મિશ્ર થઈ ગયો હોય છે કે કાદવમા મળેતા મધનો તેને ઉપમા આપવામા આવે છે તે મિનકુલ બંધબેસતી લાગે છે વળી તે આનંદનું જે સ્વરૂપ તેના શુદ્ધત્વ બોગવિલાસોદ્ધાર—માત્રાસ્પર્શો વડે માનવને મળે છે તે કાર્ષ આનંદનું ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સ્વરૂપ યાતો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ હોતું નથી માત્રાસ્પર્શોદ્ધાર પ્રગટતો આનંદ સ્વયંભૂ નથી હોતો અને પરિણામે માનવ માત્રાસ્પર્શોનો ગુનામ બને છે ભગવદ્ગીતામા કહ્યું છે તેમ “ માનવ બાહ્ય સ્પર્શોનો ગુનામ થઈ જાય છે ” આ પ્રમાણે આનંદના નિહૃત સ્વરૂપનાં ગીપાની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ માટે માનવને માત્રાસ્પર્શોની અને તેમના વિષયોની ગુનામી કરવી પ્રાપ્ત થાય છે નહીં એ આનંદની પ્રાપ્તિ કરવા જતા માનવમા જન્મસિદ્ધ સ્વનતતાની જે લાગણી હોય છે તે સમૂળી દલ્હાઈ બળ છે એટલે પછી, મમે તેની માદ, તીવ્ર, દીપ્ત જીવી અને સતતપ્રાપ્ત ઇન્દ્રિયોના બોગની અનુભૂતિ માનવને અધૂરી અધૂરી લાગ્યા કરે છે આધ્યાત્મિક, વાસ્તવિક સ્વયંભૂ આનંદની તો તેને તેમા ગયા પણ લાગે દેખાય છે અને એ માત્રાસ્પર્શો વડે આનંદનો ઉપબોગ લેવાની સક્તિ—બોગસામર્થ્ય પણ ક્યાં અપરિમેય હોય છે ? સામાન્ય માનવનું નાડીન ત્ર એવું તો મર્પાદિન સક્તિવાળું નેાય છે કે ચોક્કસ મતિવાળા આદ્યોલનોની પરપરા જ

ઉપરના કથનમાં રહેલું સત્ય જરાજર સમજી શકાય તેટલા માટે એક પહેલેથી જ બીજાને પ્રથમ પણ અહીં વિચારવો જોઈએ. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું નિશિષ્ટ કાર્ય પટેલેથી જ લુદ્ધ લુદ્ધ જ છે કે લાખા કાળના પ્રયોગને તથા અભ્યાસને પરિણામે મૂળ એક જ સામાન્ય ઇન્દ્રિયમાંથી દરેક ઇન્દ્રિય નિશિષ્ટ રૂપે વિભક્ત પામેલી છે. મૌલિક પ્રશ્ન એ છે કે મૂળ ઇન્દ્રિય એમ કે વધારે? મૂળ તો એક પ્રકારની સન્કારગ્રાહી મૌલિક ઇન્દ્રિય હોય એ વધારે સ્થાપિત લાગે છે. આપણી ઇન્દ્રિયોનું અત્યારનું બધાગણ તથા તેમનામાં જે ફેરફારો લુહિપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને થઈ શકે એમ છે અને યાદ છે તે જોતાં અપેક્ષા ઇન્દ્રિય હોય એમ લાગે છે. દર્શન ધ્યાન શ્રવણ, વગેરે કાર્યોમાં સ્પર્શની મૌલિક ક્રિયા લુદ્ધ લુદ્ધ રૂપે થતી લાગે છે એટલે કાળક્રમે એક જ પ્રકારનું કાર્ય કરતા કરતા માનવની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને તેનું નિશિષ્ટ કાર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય એમ જણાય છે.

આધુનિક પ્રયોગાત્મક સામિતી પણ ઉપરના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. શ્રી જુલ રોમેએ (Joule Roman) લખેલ "The Eyeless Sight" નામના પુસ્તકમાં તેમણે કેટલાક અધ્યક્ષ લોકો પોતાના ચામડી (ત્વચા) વડે જોઈ શકે છે તેના સપ્રમાણ પ્રયોગો તથા સમજૂતી આપ્યા છે. આ ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની અત્યાર જે શક્તિ છે તેનો જે અત્યાર અનિવાર્ય જણાતો ધર્મ છે તે શક્તિ, ધર્મ વગેરે સઘળું લાખા અભ્યાસનું જ પરિણામ છે અને તેમાં ફેરફાર કરવો એ માર્ગ કુરતના કાર્તવ્યનું નિયમનું ઉલ્લંઘન કરના જેવું કદિ કે અમલારિત કાર્ય નથી. લાખા અભ્યાસનું પરિણામે ચિગ્રધાથી ધર્મ ગયેના પ્રતિભાષોને જ આપણે આજકાલ પ્રકૃતિના સનાતન (અચળ) નિયમ તરીકે સ્વીકારી લઈએ છીએ.

પ્રાચીન કાળથી જૈન-ન્યાયા વિભક્ત માટે જે પ્રયત્નો થતા આવ્યા છે તેમાં આપણને જણાઈ આવે છે કે લોકો આત્મવિશ્વાસને માગે જતાં માત્રાસ્પર્શોના સામાન્ય પ્રતિભાવ ધરવાના અભ્યાસ ઉપર વિજય મેળવતા, અને એવો વિજય મેળવવો એ તેમના માધન માગના એમ હંતુ મણાનો નીત, ઉજ્ય, સુખ દુખ, વગેરે પ્રત્યે એવી નિતિક્ષા કેળવવી એ તેમને એક હેતુ હતો. શ્રી લોકોમાં

રોષ્ટ્ર લોકોનો સપ્રદાય એવો જ હતો. આપણા સાધનમાર્ગોમાં પણ તપશ્ચર્યાને દેખવીને માત્રાસ્પર્શોના કાર્યપ્રતિકાર્ય પ્રત્યે સમતા દેખવી એ આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે અગત્યનું ગણાતું અને આજે પણ ગણાય છે. તિતિક્ષામાં પોતાને પ્રાપ્ત થતા માત્રાસ્પર્શો સામે સમતાપૂર્વક થવાની ક્રિયા મુખ્ય હોય છે.

આપણા દેશમાં બીજી એક રીત પણ માત્રાસ્પર્શો સપૂર્ણ સમતા દેખવા માટે વપરાતી હતી. તે ઉદાસીનતા છે. જ્ઞાનમાર્ગના અનુયાયીઓ બહુધા તેનો આશ્રય લે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થતા માત્રાસ્પર્શો પુરુષવૈતન્યની બહાર પ્રકૃતિમાં જ ઉદ્ભવે છે અને અસ્ત પામે છે એવો અભ્યાસ ક્રમે ક્રમે દૃઢ કરીને જ્ઞાનમાર્ગના સાધકો તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન થાય છે. તેઓ માત્રાસ્પર્શની અનુભૂતિ થતાં “મારે ને પ્રકૃતિને કશી લેવા દેવા નથી; આ બધાં કાર્યપ્રતિકાર્ય પ્રકૃતિમાં બને છે; માટે તે મને સ્પર્શ કરતાં નથી.” એવું વક્ષણ ધારણ કરીને તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે. ગમતા પ્રત્યે તે આસક્તિ નથી સેવતા અને અણુગમતા માત્રાસ્પર્શોનો તે તિરસ્કાર નથી કરતાં. સમતાપૂર્વક બનતે નિહાળે છે અને જ્યારે સમતા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે બનનેમાંથી તેઓ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પણ મેળવે છે.

પરંતુ એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગનું અનુસરણ નહિ કરનારા પરંતુ ભક્તિભાવ જેમની પ્રકૃતિમાં આગળ પડતો હોય છે તેઓ “નતિ” એટલે કે જીવનમાં જે કાંઈ અનુભૂતિઓ પોતાને થાય છે તે બધી પોતાના જીવનના પ્રભુ તરફથી—પોતાની પ્રેમી માથુક તરફથી આવેલી છે એમ ગણીને સર્વ પ્રકારની અનુભૂતિને તે નમીને મસ્તકે ચઢાવે છે. ભગવાન પોતાની સંભાળ લેશે જ અને તેની સર્વજ્ઞતામાં ભૂલને સ્થાન છે જ નહિ એવી એવી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમનામાં ભક્તિપૂર્વક નમન કરીને સર્વ માત્રાસ્પર્શોનો સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિને પ્રેરે છે. સર્વ અનુભવોમાં એવા સાધકોને પ્રભુદર્શન થઈ શકે તેમ હોય છે.

પરંતુ ઉપર જણાવી ને સિવાય માત્રાસ્પર્શોની વતમાન પરિસ્થિતિમાં પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બને છે કે જેથી માત્રાસ્પર્શનું મૂળ પારિવં નથી તેની સાબિતી થઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, વશીકરણ, પ્રાણવિનિમય, વિચારવિનિમય, મૃતાત્માઓ જોડે

વાર્તાનાપ તથા ભાવિનુ ત્રવણુ તથા અમ કિથી દશન, વગેરે મ્યુન ઇન્દ્રિયોના કાય ક્ષેત્રથી તો કુટલીએ દૂર એરી ધગનાઓ, માત્રા અર્થો ક્રેવળ પાથિવ યાતો કેવળ મ્યુન જ હોના, જોઈએ એ આગ્રહભરી માન્યતાને કુટકો લગાવે છે અર્થાત્, સ્યુન પદાથનુ જ્ઞાન મેળવના માટે સ્યુન ઇન્દ્રિયો અનિવાય જ છે એ માન્યતા સાચી નથી

જ્યારે માનવમા રહેલ સૂક્ષ્મ પ્રાણુમય ચૈતન્ય તેના શરીરના બધનો અને તેની મર્યાદાઓથી મુક્ત થાય છે ત્યારે વ્યક્તિમા નિશિષ્ટ રૂપે અગટ ચત્તા નિગટ પ્રાપ્તનુ જ્ઞાન માનવને થવા મડિ છે વસ્તુઓમા ક્રિયાઓમા, માનવોમા, ધટનાઓમા એમ સ્વત્ર વિરાટ પ્રાણુની નિશિષ્ટ લીલા ચર્ચ રહેની માલૂમ પડે છે

ત્યા આગળ સધળુ પ્રાણુમય દેખાય છે, અનુભવાય છે માનવ ત્યા સૂક્ષ્મ પ્રાણુમય ભૂમિકામા જીવન ધારણુ કરે છે અને બીજા પ્રાણુસોનુ પ્રાણુમય વાતાવરણુ તે જાણી શકે છે કોઈ રચણની, કોઈ વ્યક્તિની અથવા તો જનસમૂહની આસપાસ જે પ્રાણુમય વાતાવરણુ આની રટેલુ હોય છે તેને તે સૂક્ષ્મ પ્રાણુમય ચૈતન્યમા રહેતો માણુસ જાણી શકે છે

એટલુ જ નહિ પરંતુ વ્યક્તિઓના કુમલા સામે એવો માણુસ વધારે સફળતાથી ચર્ચ શકે છે, કારણુ કે તે પ્રાણુશક્તિનો પ્રયોગ કરી જાણે કે ખરુ જ્ઞેતા, એવા માણુસમા વ્યક્તિમત પ્રાણુની લીલા ચત્તી હોતી નથી એનામા રહેલ વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓ (પ્રાણુના પૂરતી) તૂટી જાય છે અને તે પોતે વિરાટ પ્રાણુશક્તિના અનત સાગર પ્રત્યે ખુદનો ચર્ચ જ્ઞપ્ત છે—તેમા અવગાહન કગતો હોય છે અને એ અનત વિરાટ પ્રાણુશક્તિ સચેતન તપશ્ચકિત જ હોય છે એવો અનુભવ તેને થાય છે ભગવાનની પોતાની તે ચિત્-શક્તિ (તપશ્ચકિત) કાય કરતી હોય છે અને ચકિત તો તેને કાય કરવાનું એ કરણ માત્ર—તેના અનત પ્રવાહન વહેના માટેના જળમાગ જેની જ ઇર્ષ રહે છે

વળી, સવે ઇન્દ્રિયોની પાછળ ખરી શક્તિ તો ચૈત્ય પુરુષપત્રી

હોય છે. ઇન્દ્રિયોનું સ્થૂલ સ્વરૂપ એ, ખરું જોતાં, ચૈત્યમ્! તેમની જે મૂળશક્તિ રહેલી છે તેનો જ વિસર્ગ (પદાર્થમાં વિસર્ગ) છે.

આપણા સ્થૂલ શરીરમાં તેજ રૂપે જે ચક્ષુર્િન્દ્રિય છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ ચિત્તાકાશની મૂલ્યમ ભૂમિત્રમાં જે રૂપો આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમાં ગેરહું છે. એ મૂલ્યમ દર્શિટ—ચક્ષુર્િન્દ્રિય ભૂત નથા ભવિષ્યને પણ જોઈ શકે છે.

વળી વિચારોમાં રૂપો પણ એ દર્શિટ જોઈ શકે છે. માણસના જગત્ત ચૈતન્યની સતત ક્રિયાને પરિણામે મૂલ્યમમાં જે કાઈ પ્રતિમા કે રૂપ ઘડાય છે તે એ ચક્ષુવડે જોઈ શકાય છે.

આ પ્રમાણે દૂરદર્શનની પેઠે જ મૂલ્યમ ઇન્દ્રિય વડે શ્રવણ કરવાની શક્તિ પણ ચૈત્ય પુરુષમાં હોય છે. સત્યને તે મૂલ્યમ ભૂમિત્ર ઉપર મૂલ્યમ શ્રવણ વડે સાલજે છે.

એ પ્રમાણે સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સમજવું. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ઉપરનો સંયમ, તેનું જ્ઞાન, વગેરે ઘણું આગળ વધે છે ત્યારે કેટલાક સારાં કાર્યો કરવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક પોતાના સ્થૂલ શરીરમાંયા માણસ ચૈતન્યને બહાર લઈ -જઈ શકે છે. (અંગ્રેજીમાં એને Exteriorization કહે છે) શરીરમાંથી જ્ઞાનપૂર્વક એનું બદિર્ગમન કરવું વિરલ પરંતુ શક્ય છે; અને એવી ઘટનાઓ બને પણ છે.

વળી એ મૂલ્યમ ચૈત્ય પુરુષ દ્વારા માણસ બીજી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિજો જોડે આપ લે કરી શકે છે ! આ પ્રમાણે માત્રાસ્પર્શોના સંસ્કાર બીજાનાર વ્યક્તિ, તેની સ્થૂલ કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો જે ગૌણ કરણો જ હોય તો પછી, સ્થૂલ સ્વરૂપમાં તેમનો ત્યાગ થા તો નિઃશ્વ કરવાથી કે કેટલાક ચોખ્ખા લોકો જેમ આશ્વ-પૂર્વક તેમનો ઉચ્છેદ કરવાની ભલામણ કરે છે તેમ કરવાથી આદર્શપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આદર્શપૂર્ણતા તો તેમનું રૂપાંતર—જો શક્ય હોય તો—કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વિશ્વ-સમસ્તમા જે અનત દિવ્ય ચૈતન્ય લીલા કરી રહેલ છે તેની સાથે અદ્વૈત કરવાથી એ રૂપાંતર શક્ય બને છે. વળી એ રૂપાંતર માટે માનવના આધ્યાત્મિક આદર્શોમાં ઘણો ફેરફાર થવાની અપેક્ષા છે. નારણ કે, અત્યારમુધી યગેજ્ઞ અધ્યાત્મિક

પ્રવત્નોમાના ધનુ સમય પ્રવત્નોમા પશુ ગ્યન ભૂમિમાનો—
પાથિય દેહનો, માનવની ઇન્દ્રિયો તથા તેમના કાર્યોનો
અસ્તીકાર જ ધણેખરે બાગે અતિમ આદ્ય ગણુનો આ યો છે
જન ધ્યાનમા, સમાધિમાં કે જાગાવેશમા અધ્યત્ને ઉચ્ચતમ
ગૈનન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે ઉચ્ચ ગિયતિમા દેવ ત્યારે
તેને વિચ્છ જ્ઞાન, સમય તથા સકિન કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ થાય એ જગત્, પરંતુ ગ્યન ભૂમિમા તે ત્યારે
ફરીને જનરે, ત્યારે શારીરિક અને પ્રાણુની ભૂમિકાઓમા પાછો આવે
ત્યારે તો તે સામાન્ય માનવો જેવો જ હાય એમા કોઈને અસામજ ગ્ય
જ્ઞાનનું નથી કેટલાક સારકોમા એવા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને પશિભુમે
એક પ્રમાણની જ્ઞાનની જ્યોતિ તેમની સમગ્ર પ્રતિને આરોક્ષિત કરે જ
તથા તેઓ ઉત્તમ અને પવિત્ર જીવન ગારે પશુ છે પરંતુ નિમ્ન
પ્રકૃતિનું કાય મદ પડે ના તો નિમ્નદમા ન્દે અને તેનું રૂપાંતર થઈ
જાય એ એમા ફેર છે પરંતુ સમગ્ર પુણ્યતાને સ્વીકા ના
કોઈપણ આદ્ય મા ચગી ની તથા નિમ્ન પ્રાણુની પૂજતાનો એટલે
કે રૂપાંતરનો સ્વીકાર થવો જોઈએ

એ આદ્ય અવસ્થામા માત્રાસ્પર્શી કેવા પ્રકારના હશે ?
તેઓ કેનુ ગ્ય ધારણ કરે ? તેમના વર્તમાન સ્વરૂપનું સનુણુ
રૂપાંતર થવા પછી તેમનો અનુભવ કેવો હશે ? એ પ્રશ્નો આ
સ્થળે સ્વાભાવિક રીતે થાય છે

અત્યાંની રિધતિમાં સમગ્ર સમાય તેવી જગ્યામા એ રિધનને
રજુ કરી મુરોજ છે પરંતુ એમ કહી સમાય કે એ આદ્ય
રિધનિમા સર્વે ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવને પ્રજુનો સામકાર થમે
એટલ કે, માનવે કેવળ આત્મ ગૈનન્યમા પ્રજુ જોડે અત્ત
અનુભવ જોઈએ, મનોમય તથા પ્રાણમય ભૂમિકાઓમા પ્રજુનો
સામાન્યર કવો જોઈએ એવું જ નહિ પરંતુ ઇન્દ્રિયે ના માત્ર
ગર્ભો વો જણુ પ્રજુ માનવને પ્રત્યક્થ થવો જોઈએ ઉપાનગ
પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રજુ જોઈ અત્તનો જ્ઞાનક અનુભવને એમા જ
ઇન્દ્રિયોની વાસ્તવિક પૂર્ણતા અને આદ્ય સમજતા રાઈ થકે
વળી, રૂપાંતર અનગ અત્તી એક વન જણુ રી જોઈએ કે
કદિમેની તથા માત્રાસ્પર્શીની એ આદ્ય સાધકતા લથા અનુદ

આમ, ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવો—એ બેની વચ્ચે જરા પણ—લેણમાત્ર પણ સામ્ય નથી હોતું. વળી જે રૂપાન્તર સાક્ષાત્કારો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે ક્યારે શક્ય બને? જ્યાં સુધી માનવની ઇન્દ્રિયો તેમની સામાન્ય અવિદ્યાભરી ક્રિયાઓમાં તથા માત્રાર્પણોમાં રહેલો ‘રસ’ છોડે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોનો કાય‘પ્રદેશ, તેમના ધર્મો, તેમનું અત્યારનું બધારણ, વગેરે બદલાય નહિ ત્યાં સુધી એ રૂપાન્તર શક્ય નથી. અત્યારે તો માનવની સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા માત્રાર્પણો અદ્યપ્રધાન—અદ્યકેન્દ્ર—ચૈતન્યનાં સર્વે કાય’-પ્રતિકાર્યેતે વશ છે, કામનાઓને સંતોષવાની વૃત્તિના તેઓ ગુલામ છે, “વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ”—વાયુથી આમનેમ બકકા ખાતી અનિર્દિષ્ટપણે જળ ઉપર ગતિ કરતી હેડીની પેઠે માનવ આવેશોથી દોરાય છે, તથા ઇન્દ્રિયોની વર્તમાન શક્તિ અને કાય‘ક્ષેત્ર બન્ને અતિ સંકુચિત છે. તેઓની પોતાની સૂક્ષ્મતર રાક્ષ્યનાઓને, ઉચ્ચતર અવસ્થાઓને તથા વિશાળ કાય‘ક્ષેત્રોને તેઓ અત્યારે જાણતી પણ નથી.

હવે આપણે અવચેતનતામાં થતા માત્રાર્પણો (Subconscious Sensations) વિષે વિચાર કરીએ

માનવના ચૈતન્યનો જેટલો ભાગ ચેતનતામાં છે તેનાથી ઘણો મોટો ભાગ અચેતનતાના આવરણમાં આવી રહેલો હોય છે એ અચેતનતા બ્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે ત્યારે તેને અવચેતના (Subconsciousness) કહેવામાં આવે છે. અવચેતનાની અસરકારકતા આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રો તથા માનસશાસ્ત્રો પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે!! માત્રાર્પણોની બાબતમાં પણ અવચેતનામાં તેમનો ઘણોખરો ભાગ પડેલો હોય છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર પડતા સંસ્કારોની પ્રતિકૃતિ (છબી) તેનું સ્મરણ, ભણકાર, તથા કાય‘નું પ્રતિકાર્ય કરવાની સામાન્ય વૃત્તિ, વગેરે અવચેતનાના તત્ત્વમાં ફરીને બેસે છે. બ્યારે સામ્ય સૂચના, ઉત્તેજના કે પછી સ્મરણ, વગેરેને પરિણામે તે બાહ્ય થાય છે ત્યારે અવચેતનામાંથી ચેતનાની ખુલ્લી સપાટી ઉપર તેઓ દેખા દે છે.

અને માત્રાર્પણો કેવળ ધાર્થિક નથી તેની સારામાં સારી સાબિતી આ અવચેતનામાંથી સ્ફુરતા માત્રાર્પણો આપે છે, કારણ

કે ઇન્દ્રિયોના સૌથી સ્થૂન ભાગ પદાર્થ જોડે સ્થૂન સનધમા ન હોવા છતાં તેનો જે સસ્કાર અન્યેતનામા જાગ્રત થાય છે તથા તેના જે પરિણામો આપે છે તે ઉપરથી તો તેને ન્યૂન માત્રા સ્પર્શો કહતા જગ પશુ ઓછા વાસ્તવિક ન જ ગણી શકાય

સ્વભાવરચામા જાગ્રતની પેઠે જ શ્રવણેન્દ્રિય, ચક્ષુ સ્પર્શ, વગેરે કાર્ય કરી શકે છે અને તેના પરિણામો એક સ્થૂન દેહ સુધી ઉપજતી શકે છે અટલે એમ માનવું જ વધારે સધુક્તિક લાગે છે કે માત્રાસ્પર્શોની આખી ધનના પદાર્થત્વના (દ્રવ્યના) કોઈ સૂક્ષ્મતર સ્વરૂપમા પ્રથમ બને છે અને સ્થૂનમા તેનો જે સસર્મ થાય છે તે કેવળ એ સૂક્ષ્મમા યતા સસર્મના પરિણામરૂપ લેાય છે

અવ્યેતનામાથી જાહતા માત્રાસ્પર્શો ઉપર સઘમ ગ્યાપિત કરવાનો ઉપાય સહેલો નથી દીન પ્રવાસ અને સહદય અબી પેસાને પરિણામે જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પ્રથમ જાગ્રત અન સ્થામા તપ શક્તિનો પ્રયોગ કરી ન્યારે એ વૃત્તિઓ, નાસનાઓ વગેરે ઉપર સઘમ સ્થાપિત કરનામા સફળતા મળે છે ત્યારપછી ક્રમેક્રમે એ કાબૂ અન્યેતના ઉપર પણ ન્યાપિત કરી શકાય છે કેટલીક ઠાર તો જાગ્રત અનસ્થામા બળપૂવક કરેલા નિગ્રહને પરિણામે કોઈ વૃત્તિ નાસના કે ઇચ્છા જિની અન્યેતનામાં જઈને ત્યાં સચિત થાય છે અને મા તો લાખા સમય સુધી અન્યેતના મા જ સુધુત દસામા પડી રહે છે મા તો સ્વપ્ન વગેર અનસ્થામા ન્યારે માનવના જાગ્રત ચતન્યનો કાબૂ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે બહાર પડીને પોતાનો ભોગ ભોગવવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલીક વાર તો ધણા વર્ષો સુધી એ પ્રમાણે દબાઈ રહીને ન્યારે માનવના ચૈતન્યની પરિગ્ધિની અને ગાજ સજેઓ અનુકૂળ જણાય છે ત્યારે તેઓ બળપૂવક બહાર પડે છે

ધણા કાળ સુધી સઘમ પાળ્યા પછી પતન પામેલા—સ્રષ્ટ યયલા સાધકોના કે સાધુ પુરોનોના કાખનાઓ એ હરીમ્તનું જ સમયન કરે છે

વળી ઉપરના કથન ઉપરથી કેવળ જાણાચારમા ધિતિના નિયમોનું શુદ્ધ પાનન કરવાનો આગ્રહ કેટલો અસ્થાને છે તે વચુ

આપણને જણાઈ આવે છે. કારણ કે ત્યાં નેવો બાજુ નિઘ્ર કરનારા માનવોએ પોતાની પ્રકૃતિમાં અથવા તો અન્ય માનવોમાં બાહ્ય દષ્ટિએ સંપૂર્ણ સંયમ જમાવી દીધેલો જણાય છે—ત્યાં, ખરું જોતા, સમગ્ર મુશ્કેલી જેમની તેમ અવચેતનામાં જઈને ઠરેલી હોય છે. પ્રસંગ મળ્યે નેની દયાતીનો પુરાવો ને વ્યક્તિઓને પોતાને તથા અન્ય લોકોને પણ મળી રહે છે.

જેને સંપૂર્ણ સત્ય પ્રાપ્ત કરવું છે તેવો જીનામ્ એ યાગડ-ધીગડ અવસ્થા ચલાવી લઈ શકે નહિ. તેણે પ્રકૃતિનાં કર્ણોત્તર રૂપાંતર કયે જ છુટકો છે. કારણ કે કોઈપણ ભાગ પહેલાંના જેવો જ રહી જાય તો તે કરીને કોઈ કાળે ઊઠવાનો એ નક્કી છે. અને નીતિનું પાલન કરવા કરતાં પ્રકૃતિનાં કર્ણોત્તર રૂપાંતર કરવું એ કાયં કોઈ સહેલું નથી નીતિપાલન—કેવળ આચરણ કે વર્તનમાં પ્રગટતો સંયમ એ પ્રકૃતિનાં કર્ણોમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો સાચો ઉકેલ નથી એમ કહેવાનો આશય છે. પ્રકૃતિના સચેતન કે અવચેતન કર્ણોમાં—સર્વે ભાગોમાં અત્યાં જે અજ્ઞાનમય કાયં—પ્રતિકર્યો થઈ રહ્યા છે તેમને બદલે જ્ઞાનપ્રેરિત આતંદની પ્રાપ્તિ કરીને તેને સ્થાપિત કરવાનો અતિમ આદર્શ છે અને તેમ કરવા માટે આખા પ્રશ્નને વિશાળદષ્ટિ વડે વિચારવો ધટે છે.

વ્યક્તિમાં જણાતી એ વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, કામનાઓ, આવેગો, ભાવો, વિકારો, વગેરે જેમ વ્યક્તિના પોતાના વર્તમાન તેમજ પૂર્વજીવનના કર્મોનું પરિણામ છે. તેમ એ પણ ખરું છે કે તેઓ રાષ્ટ્રના અને માનવજાતિના પણ છે. એટલે કે વ્યક્તિ પોતાના પૂરતી તેમને અનુમતિ આપવી અટકાવે અને તેમના બંધારણને નિર્બંધ કરે—તેમની જડને હલાવી નાખી શકે, તોપણ તેમનું સમૂળ રૂપાંતર થવા માટે સમગ્ર માનવજાતિની પ્રકૃતિના બંધારણમાં ફેરફાર થવો જોઈએ.

વિરાટમાં જે ફેરફારો કરવાના હોય તે વ્યક્તિની પોતાની અદ્યપ્રધાન તપઃશક્તિ કે બીજી કોઈ શક્તિ વડે થઈ શકે નહિ એ દેખીતું છે. એ કાયં કરવા માટે વિરાટથી પણ પર એવી દિવ્ય વિજ્ઞાનની મહાશક્તિને—શુદ્ધ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં કાયં કરી

રહેલી દિવ્ય માતાને માનવે સાદ કરવો જોઈએ તે રીતે જ એ
રૂપાતર શક્ય અને મનોમય ભૂમિકાથી પર ટોચ એવી ચિન્ત્ન-શક્તિ
જ તે કામ સાધી શકે માનવનો અતરાત્મા અને તેનું એકેએક
કરણ એ મદાશક્તિ પ્રત્યે વધાર ને વધારે ખુલ્લા થાય, તેને
પોતાના એ વિચારો સહિત નીચેની ભૂમિકાઓમા અવતર
વાને આહ્વાન કરે તથા પ્રત્યેક કરણ દિવ્ય શક્તિની આજ્ઞા કે
દિવ્ય પ્રમાણે આકાર મૂકી કરવાને તત્પર થાય તો તે રૂપાતર
જલદી થઈ શકે

ઉપર જે રૂપાતર વિષે કહ્યુંમા આવ્યું તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ
ધણ અરપણ અને દૂર-સુદૂર કાલને અતે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી
કેવળ એક શક્યતા જ છે એમ લાગવાનો સભન છે એ રૂપાતર
કેવળ માનસિક કલ્પના કે ઉચ્ચત માત્ર છે અને તેથી તેનામા
વાસ્તવિકતા ઓછી લાગે એ પણ સહવિત છે પરંતુ એ વિચાર
ભૂલભરેલો છે એમ જ નોંધાય તો પછી ઇન્દ્રિયો અને તે દ્વારા
મળતા માનારપરો પણ શા માટે અવાસ્તવિક અને અરપણ ન
ગણાવા જોઈએ ? પરંતુ અનુદારમા આપણે તેમની વાસ્તવિકતાનો
સ્વીકાર કરીએ છીએ જ અને ઇન્દ્રિયો સામાન્ય અવસ્થામા
જ્યારે તે દ્વારા મળતા અનુભવોની વાસ્તવિકતાનો આટલો ગાઢ
પરિચય આપણને થાય છે તો પછી એ જ ઇન્દ્રિયોની ઉચ્ચતર
શક્યતા જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેની વાસ્તવિકતા ઊંચી, વધારે
સચોટ, વધારે ધન, વધારે તૃપ્તિદાયક, વધારે ચોક્કસ અને વધારે
પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ અને બને છે પણ તેમ જ રૂપાતર પામ્યા
પછીનું ઇન્દ્રિયોનું કામ અત્યારે થાય છે તેના કરતા ઘણું વધારે
ચોક્કસ, અરખલિત અને ધનતાવાળું નાજે છે સામાન્ય દશામાં
માનારપરોદ્વારા મળતું જ્ઞાન અપૂર્ણ અને મર્યાદિત હોય છે
ઉપરથી તરીકે, ચક્ષુરિન્દ્રિય અમુક રૂપન જુએ છે એટલે શું
થાય છે ? નેત્રની પાછળ આવેલ ચક્ષુરિન્દ્રિયના પડતા ઉપર બાહ્ય
પદાર્થના રૂપનો સરખાર પડે છે અને તેની આકૃતિ તથા તેની
કદની રેખાઓ, રંગો, વગેરે અકાર્ષી જાય છે પ્રત્યેક માનારપરો
માનવને અમુક રૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે માનારપરોના અનુભવ
આપનાર પદાર્થ પોતાનાથી જુદો છે—પોતાનાથી બદલે છે એવો

અનુભવ જ્ઞાતાને થયા કરે છે. હવે સત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં ઇન્દ્રિયો માનવને જે જ્ઞાન આપે છે તે પણ કેવળ અપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો કેવળ અસત્ય અને દાનિકારક પણ હોઈ શકે છે. વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે કોઈ પણ રૂપનું અંતિમ સત્ય આપણી ઇન્દ્રિયો સમક્ષ તેનો જે દેખાવ પ્રત્યક્ષ હોય છે તેમાં સમાઈ જતું નથી. પ્રત્યેક રૂપના સ્થૂળ આકારની પાછળ તેનો ‘આત્મા’ યાને જે શક્તિનું તે મૂર્તિમંત અરૂપ છે તે શક્તિ આવી ગહેલી હોય છે. ખરું જોતાં સ્થૂળ ઇન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ દેખાતું રૂપ તો એ શક્તિના આવિર્ભાવનું છેક સ્થૂળ આલેખ કાચલું હોય છે અને બ્યારે ઇન્દ્રિયોનું રૂપાંતર થાય ત્યારે પોતાની ઇન્દ્રિય વડે કેવળ રૂપ જ નહિ, પરંતુ તેની પાછળ રહેલ તેના આત્માને—શક્તિને પણ માનવ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જાણી શકે

સૂક્ષ્મતર આદોક્ષનો અને માત્રારૂપો ગ્રંથણ કરવાની શક્તિ અરૂપદ્વ હશે યા તો અવાન્તવિક્ષ જેવી હશે એમ માનવું બરાબર નથી. વળી, ઇન્દ્રિયોનું એ રૂપાંતર પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો રૂપની પાછળ કે માત્રારૂપણની પાછળ રહેલ તેનો આત્મા કે શક્તિ કેવળ નહિ, પરંતુ તેમાં રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ સુદ્ધાં માત્રારૂપો દ્વારા જાણી શકાય. અર્થાત્, કોઈ પણ પદાર્થમાં કે વ્યક્તિમાં કાય કરી રહેલો ભગવાનનો દિવ્ય હેતુ એવું રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય.

ખરું જોતાં ભગવાન જોડેના અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારને સૂક્ષ્મ, આંતર અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાંથી નીચેની ભૂમિકાઓમાં કાવવો જોઈએ. એટલે કે, સર્વવ્યાપી અનંત આનંદ અને ચિત્ત સ્વરૂપને માનવે પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવો જોઈએ. પોતે એ પ્રમાણે ભાગવત—દિવ્ય—આનંદ તથા ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવા એટલું જ નહિ પરંતુ અન્યને પણ તેનો અનુભવ ઇન્દ્રિયોના માત્રારૂપો દ્વારા કરાવવાની શક્તિ હોવી એમા ઇન્દ્રિયોના રૂપાંતરની પગકાપટા છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે જે મુદ્દાઓ વિચાર્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ માનવના સ્થૂન અન્યથા ઉપર તેની ઇન્દ્રિયોનો તથા તેમના કાર્યોનો આધાર નથી હોતો. બાહ્ય વસ્તુનું યાને સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવના માટે પણ સ્થૂત અવયવો—જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર આધાર રાખવો જ પડે એવું નથી. ઇન્દ્રિયના કાચક્ષેત્રથી ઘણે દૂર આવેલા પદાર્થોનું વાસ્તવિક અને સ્થૂલ ભૂમિકા નિષેનું જ્ઞાન, દિશા અને કાલના બંધનોથી નિરપેક્ષ એવું જ્ઞાન સ્થૂન ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના મેળવી શકાય છે.

૨ પરિસ્થિતિ આતર—આત્મવક્ષી—સ્થિતિ ઉપર પણ—ભને થોડે અરો—આધાર ગણે છે. આતર સ્થિતિની અસર ઇન્દ્રિયોના કાર્યો ઉપર થવા વિના રહેતી નથી અને પરિણામે બાહ્ય જગતનું ઇન્દ્રિયો જે જ્ઞાન આપે છે તે માનવની આતર સ્થિતિથી રંગાય છે—અર્થાત્ તે નિરપેક્ષ, વાસ્તવિક, અનિકારી અને સ્વતંત્ર માનવો માટે સમાન નથી હોતું.

૩ જ્યારે માનવની ઇન્દ્રિયોનું દિવ્ય રૂપાતર થશે ત્યારે એ પ્રમગ્નો ભેદ જીનદો વધારે આગળ પડતો થાય છે. ઇન્દ્રિયોના કાચની સમગ્રતા અને ચોક્કસાઈમાં અનેક મનો વધારો થાય છે. અત્યાર સુધી અજ્ઞાત અને અદૃશ્ય સનાદો અને અદીક દિવ્ય સૌંદર્ય પ્રગટ થવા માટે છે. વળી પાર્થિવ પદાર્થોના આમેદ્વંપણમાં (‘નિયંત્રેષુ’) પણ અનનુભૂત વૃદ્ધિ થાય છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે તેમ “માનવને કનિની યાને કમ’નિધાયકની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે—પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા માનવ પ્રભુની ચોજના જોઈ તથા સમજી શકે છે.”

૪ બાહ્ય પદાર્થોનો જે સ્થૂન સરકાત ઇન્દ્રિયોના ઉપર પડે છે તેને જ માત્રાસ્પર્શનું અતિમ રહસ્ય માનવાની જે ભૂલ અત્યારે માનવ કરે છે તે સુધરે છે, અને પ્રત્યેક પદાર્થ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય—તેનો મહિમા પ્રગટ કરતો જણાય છે. અનંતગુણ ભગવાનનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો વડે મળે છે.

અર્થાત્ બાહ્ય રૂપદ્વારા પદાર્થમાં કમ’ કરી રહેલ વાસ્તવિક શક્તિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોદ્વારા ‘માનવને મળી શકે છે. “પ્રત્યેક વસ્તુ સચેતન (અને સજીવ) છે એવો અનુભવ” થાય છે.

પ જ્યારે ઇન્દ્રિયોનું રૂપાંતર સંપૂર્ણ થાય છે અને માનવ સતત તે ઊર્ધ્વ ચૈતન્યમાં રહે ત્યારે તેને ગ્રથૂલ જગત તદ્દન બુદ્ધિ જ લાગે. અત્યારે માનવ ત્રણ દિશામાનવાળી સ્થૂલ સૃષ્ટિને પોતાની ઇન્દ્રિયો વડે બળે છે તેને ઠેકાણે રૂપાંતર પામેલી ઇન્દ્રિયો વડે માનવ ચાર દિશામાનવાળી સૃષ્ટિને બાણી શકશે. ચતુર્થ દિશામાન માનવને ઇન્દ્રિયગોચર થશે. એ ચતુર્થ દિશામાનમાં પ્રત્યેક પદાર્થ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ લાગશે—અવિભક્ત અદ્વૈતવડે તે સર્વ પદાર્થો સાથે સંકળાયેલો જણાશે તથા તે અદ્વૈતનો જ પોતાના રૂપદ્વારા અવિભાવ કરતો લાગશે.

અક્ષયત્ત, એવું રૂપાંતર પ્રાપ્ત કરેલી ઇન્દ્રિયોને, સામાન્ય માનવના ઇન્દ્રિયચૈતન્યને લાગે છે તેમ. પદાર્થો પાર્થિવ યાને જડતત્ત્વનાં અનેકા—અચેતન નહિ લાગે. તેને તો “પદાર્થ માત્ર પ્રથમ ચેતનસ્વરૂપ અને ગૌણરૂપે જ પાર્થિવસ્વરૂપ દેખાવાના—લાગવાના.”

ૐ અને ‘અહુનવર’

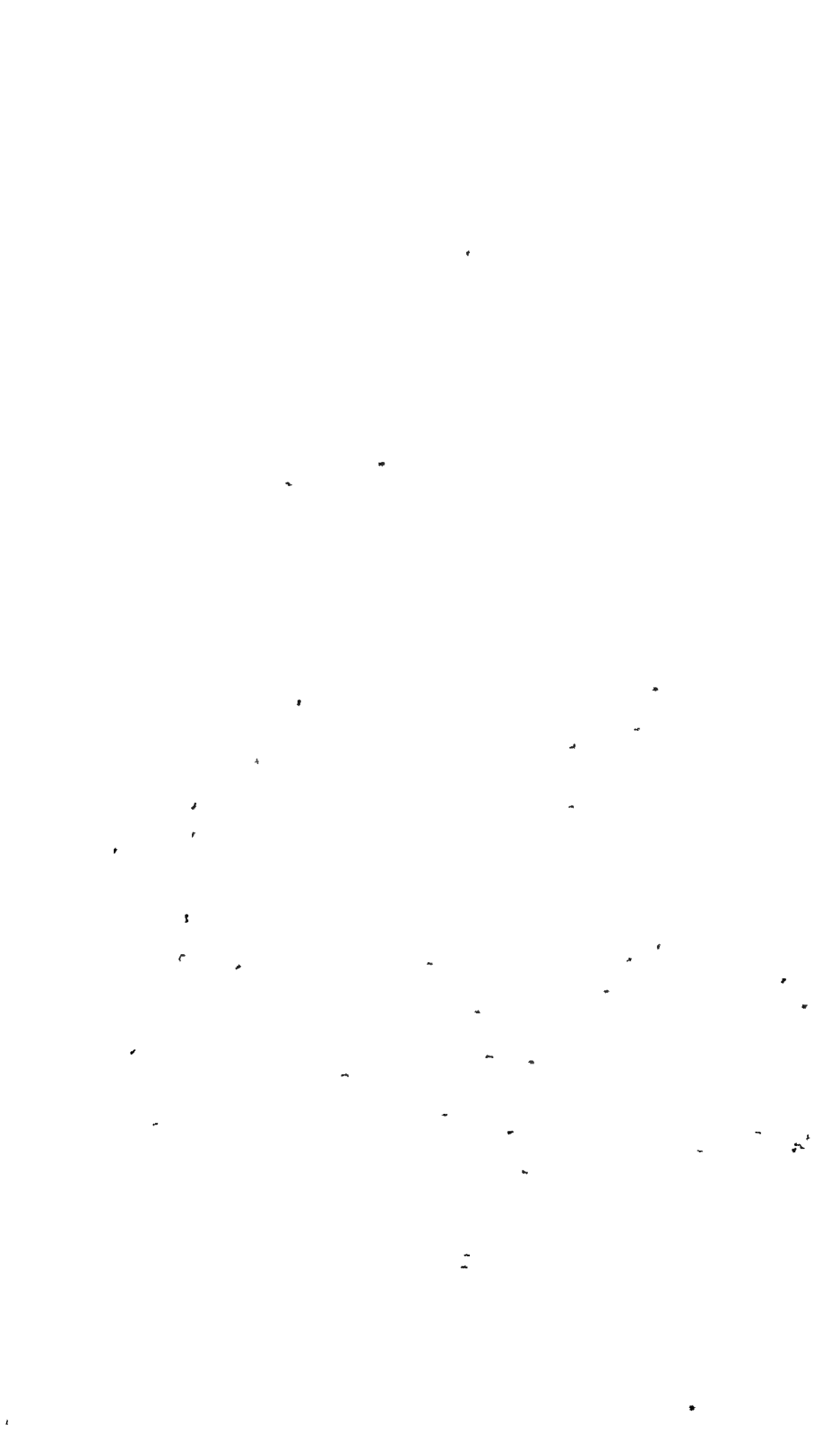
લેખક
જહાગીર ભાણેકજી દસાઈ

[સારાસ]

હિંદુ ધર્મની પવિત્ર વ્યાહતિ ‘ઓમ્’ અને પવિત્ર મંત્ર ગાયત્રી, જરથોસ્તી ધર્મના પવિત્ર ઉચ્ચારણ ‘અહુનવર’ અને તે જ નામના મંત્રને ધણા જ મળતા આવે છે એવું બતાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ છે જેમ ‘ઓમ્’ તથા ગાયત્રીમંત્રના પવિત્રતા, માહાત્મ્ય, ગૂં રહસ્ય અને પ્રભાવ ઉપર ‘મનુસ્મૃતિ’ વગેરે હિંદુધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોના અનેક પ્રામાણિક વિધાનો મળે છે અને અર્વાચીન હિંદુઓ પણ તેમનું પાવનકારી પ્રામત્વ સ્વીકારે છે, તેમ જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ ‘અહુનવર’ નો પવિત્ર મહિમા ‘વદીલાદ’ અને બીજા પ્રામાણિક જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોમાં મુક્ત કંઠે ગવાયેલો છે અને પારસીઓને તે બહુમાન્ય છે.

આવા પવિત્ર અને ગૂંરહસ્યમય મંત્રો ને પ્રતીષ્ઠા ધરિતામી, ખ્રીસ્તી, વગેરે ધર્મોમાં પણ મળી આવે છે

કલા વિભાગ

ભારત સંગીતનો આરંભકાળ અને સપ્તસ્વર

લેખક

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા

માનવ જાતિની ઉત્પત્તિના સબધમાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં જે જે કથનો કરવામાં આવ્યા છે તે સર્વ તરફ દુલ્લક્ષ થઈએ તો પણ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વિષયમાં કાળે એટલા નિષ્પ્રય પર તો આવ્યા છે કે આશરે ત્રીસ હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવ જાતિમાં સમજશક્તિ આવેલી અને માનવો સરકારિતાને પથે પડેલા તે જ કાળમાં કલાના બીજ રોપાયા અને જેમ જેમ માનવ જાતિમાં સરકારિતા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તેમ તેમ કલાઓનો વિકાસ થતો ગયો.

સંગીતનો આરંભ તે કાળથી મળાય સાધારણ શુદ્ધિએ વિચાર કરીએ તો પણ આપણને સદૃજ માલમ પડશે કે પક્ષીગાન અને પશુનાદમાંથી માનવ જાતિમાં સંગીત ઉત્પન્ન થયું હોવું જોઈએ માનવ જાતિએ પક્ષીગાન અને પશુનાદ સાંભળ્યા અને તેનું તારતમ્ય ગ્રહણ કરી તેને વિકસાવ્યું મનુષ્યે માત્ર સ્વરગાન જ નહીં પણ તાલગાન પણ પક્ષીગાન અને પશુનાદ પરથી ઉત્પન્નની કાઢ્યું છે એમ ‘સદ્-પ્રાતિશામ્’ના નીચેના વચનો પરથી જણાય છે —

વાપસ્તુ વદતે માત્રા દ્વિમાત્રા વાયસોઽપ્રવીત્ ।

શિષ્ટી ત્રિમાત્રો વિદ્વેયો નકુલસ્ત્વર્ધમાત્રિક” ॥

“આપ પક્ષીનો સ્વર એક માત્રાનો છે, કાગડાનો એ માત્રાનો છે, મોરનો ત્રણ માત્રાનો અને નોળિયાનો અડધી માત્રાનો છે.” ઉપરાંત ‘તૈત્તરીયપ્રાતિશાખ્ય’માંથી એ વિષે પ્રમાણ મળે છે તે આપણે આગળ જોઈશું. માનવસ સ્કૃતિનો ઉપકાળ અને વેદકાળ એ બે વચ્ચે સમયાંતર કેટલું તેનું આપણને સુદૃઢ જ્ઞાન નથી. પણ એટલું નો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે ઇસ્રિષ્વીરનો જન્મ થયો અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સંસ્કૃતિનો આરભ થયો તેની સેંકડો વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષમાં સંગીત એક કલા તરીકે સ્વીકારાયું હતું. એટલું જ નહિ પણ એનું શાસ્ત્ર પણ રચવામાં આવ્યું હતું. આ કથનની પુષ્ટિમાં આપણા પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી જે કે મળી આવે છે તેમાંનું થોડુંએક તપાસીએ.

સામગાન અને ગધવંદે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. સામગાન કેટલું દુર્લભ અને તે અર્થે આપેલા નિયમો કેટલા મુદ્દમ અને અટાપટા છે એ પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. દુર્ભાગ્યે ગધવંદે પ્રાપ્ત નથી, નહીંતર એમાંથી આપણને પ્રાચીન સંગીત સંબંધી પુષ્ટિ જાણવાનું મળત આવે હોવાથી જે પ્રાચીન પુસ્તકો લખ્યા છે તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાશ મળે છે તે મેળવી સંતોષ માનવાનો છે.

સ્વન. વેદમાં કાડવીણા, કકરીવીણા, સો તત્રીવાણી વાચવીણા તેમજ પ્રચલિત વીણા એમ વિવિધ પ્રકારની વીણાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત વેણુ આદિ વિવિધ પ્રકારની વાંસળીઓ તેમ જ દુંદુલિ આદિ વિવિધ પ્રકારના ચમવાદોનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

‘ઋક્પ્રાતિશાખ્ય’ના ૧૩મા પટલમાં નીચેના મુત્રો છે:—

‘‘ર્ષાણિ મંદ્રં મધ્યમુત્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સત્ત યમાનિ વાચઃ ॥૪૨॥

“મંદ્ર મધ્યમ અને ઉચ્ચ એ સ્થાન અને સાત યમ એટલે સ્વર વડે બોલવું.”

ટીકાકાર ઉવ્વટ આ વચન સમજાવતા કહે છે કે આચાર્યે પ્રાત સવન મદ્ર સમેકના, મધ્યાન્હ સવન મધ્યમ સમેકના, અને સાયંસવન ઉચ્ચ સમેકના સ્વરોનો ઉપયોગ કરી કરવું.

અનતરાશ્ચાત્ર યમોઽવિશય ॥ ૬૩ ॥

“ આ યમો—સ્વરોની વચમાં કોઈ બીજા સ્વરો આવતા નથી ”

સત્તસ્વરા યે યમાસ્તે ॥ ૪૪ ॥

“ આ યમ તે સાત સ્વ ”

ટીકાકાર લખે છે કે આ સાત સ્વ તે પાપુવથી આવતા આવેના ગાધનંવદમાં જણાવેલા પૃજ, ઋષભ, ગાધારાદિ સાત સ્વ જેને સામમા કૃષ્ટ, પ્રથમ દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુથ, મદ અને અનિશ્ચય કહેનામા આવ્યા છે તે

પૃથગ્વા ॥ ૪૫ ॥

“ અથના એમાંથી નિકળતા ભુદા ”

અ ત્રિ એ સ્વરોમાં રહેલા ભુદા યમો એટલે મૃદુ—ક્રામણ અને તીક્ષ્ણ—તીવ્ર સ્વરો

ઉપયુક્ત ત્રણ ગ્ધાન અને સત્ત સ્વરોના નામ ‘તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્ય’ માં પણ આપનામા આવ્યા છે

મન્દ્રાદિપુ ત્રિપુ સ્થાનેષુ સત્તસત્તયમા

કૃષ્ટમથમદ્વિતીયતૃતીયચતુર્થમદ્રાતિસ્વાર્યા ॥ ૪૬ ॥

એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતા કહેવામા આવ્યું છે કે

તેષા દ્વીતિજોપલઘ્વિ ।

“ તે દ્વીત થના—તેજોમથ થના—(ચંતા ચંતા) ઉત્પન્ન થાય છે ”

આ સ્વરોના ઉત્પત્તિસ્થાન ‘શુકલપભુવેદપ્રાતિશાખ્ય’ ના પ્રતિષ્ઠાપરિશિષ્ટ’ સૂત્ર ૧૧ તૃતીય કંઠિકામાં જણાવનામા આવ્યા છે —

કષ્ઠાત્પદ્મ ॥ ૧૯ ॥ શિરસઃ ક્રમમ ॥ ૨૦ ॥

નાસિકાયા ગાધાર ॥ ૨૧ ॥ ડરસો મધ્યમ ॥ ૨૨ ॥

ધૈવતો લલાટાત્ ॥ ૨૩ ॥ નિપાદઃ સર્વતઃ શ્ચિત્ ॥ ૨૪ ॥

“ કંઠમાંથી પૃજ, શિરમાંથી ઋષભ, નાસિકામાંથી ગાધાર, ઉરસ્થાનમાંથી મધ્યમ, કપાળમાંથી ધૈવત અને સપ્તસ્થાનમાંથી નિપાદ ઉત્પન્ન થાય છે ”

‘વાદ્મીકિરામાયણ’ના બાલકાડમાં એ કાવ્યના ગાનના સબધમાં નીચેના વચનો આવે છે:—

પાદ્યે ગેયે મધુરં પ્રમાણૈસ્ત્રિભિરન્વિતમ્ ।

જાતિભિઃ સસમિર્યુક્તં તંત્રીલયસમન્વિતમ્ ॥

“ પદનમા અને ગાવામા મધુર, ત્રણ પ્રમાણેથી અન્વિત, જાતિ અને સસ સ્વરથી યુક્ત તથા તંત્રીના લય સાથે ”

કુશલવના સંગીતજ્ઞાન સબધી કંચુ છે કે

તૌ તુ ગાંધર્વતત્ત્વજ્ઞૌ સ્થાનમૂર્છનકોવિદૌ ।

“ ગાયન વિદ્યાનાં તત્ત્વ તેમજ સ્થાન (એટલે ત્રણ સપ્તક) અને મૂર્છનાં (એટલે પ્રચલિત ઠાઠ) જાણવાવાળા ”

અયોધ્યાનું વણું કરતા મહાકવિ મહર્ષિ વાદ્મીકિ લખે છે કે

દુન્દુભિર્મિર્મદંગૈશ્ચ લીળાભિઃ પળવૈસ્તથા ।

“ દુદુભિ, મૃદંગ, લીળા અને પણવથી (ગાજતુ) ”

‘મહાભારત’મા પણ સાત સ્વર, ગાંધાર, ગ્રામ, સ વાદિત્ય, આદિ સંગીતના વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી ક્લિત એ થાય છે કે તે કાળે સાત સ્વરો નિશ્ચિત થયા હતા. એટલું જ નહિ પણ એની મૃદુતા’ અર્થાત્ ક્રામળતા અને તીવ્રતાની પિછાન કરવામા આવી હતી વળી સ્વરોનાં ત્રણ સ્થાન મદ્ર, મધ્યમ અને તાર જેને સામાન્ય લોકો ખરજ, મધ્યમ અને ટીપને નામે ઓળખે છે એ ત્રણ સપ્તકો પણ નિશ્ચિત કરવામા આવ્યા હતાં. પ્રચલિત રાગરાગિણીઓની માતા, અર્થાત્ પડ્મ, આર્પણી, વગેરે જાતિઓ પણ અસ્તિત્વમા આવી ગઈ હતી તેમજ ઉત્તરમદ્રા, રજની આદિ મૂર્છનાઓ એટલે કે વિવિધ પ્રકારના ઠાઠોની પણ રચના કરવામા આવી હતી ઉપરાંત સંગીતના માર્ગો એટલે શિષ્ટ અને દેશી એટલે દેશજ ઓમ બે પ્રકાર પણ પાડવામા આવ્યા હતા દૂકમાં કહીએ તો ગાંધર્વવિદ્યાના તત્ત્વો એટલે સંગીતશાસ્ત્રની રચના થઈ ગઈ હતી.

ગાયન ચાને મુખગીતના સબધમાં આટલું જણાયા પછી આપણે ગીતવાદન અને તાલવાદનના સબધમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ

હતી તે તપાસીએ ઉપયુક્ત અવતરણો પગથી સદ્ગ જણાય છે કે વેણુ સંગ્રહાર્ધ, શ્રુ મન, આદિ મુગિ વાદ્યો મૃદગ તમ્બૂ, નગારા દોલક, આદિ ચમ વાદ્યો, મજરા, કગ્તાલ, આદિ ધનવાદ્યો તેમ જ વિવિધ પ્રમાણની 'નીણાઓ અને તેમાં પગ સર્વોપરી મોતાતવાળી વાણા અર્થાત તત્તુવાદ્યો—એટલે કે સર્વ પ્રમાણના વાદ્યોની રચના થઈ ગઈ હતી આ વાદ્યોના રૂપ જુ પ્રાચીન ચિત્રો અને કાવ્યમંત્ર ઉપગ્રથી માલમ પડે છે

લક્ષ્મણે મુગોરના અવાસમાં વેશ કર્યો ત્યારે

શુભાચ મધુરસ્વરમ ।

તત્રીંગીતસમાકીર્ણં સમતાલપદાક્ષરમ્ ॥

“ મુદ્ગ પદાક્ષરનાળુ, તાલબદ્ધ અને તત્રીંગી સાથેસાથે મધુર (ગાયન) સાલજી ”

તે કાળે નૃત્યકલા પણ મહુ જિત્તી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી, એમ પ્રાચીન પુસ્તકો ચિત્રો તથા ઇતરકામો ઉતરથી જણાઈ આવે છે અજુ નનુ નૃત્યમ્બાપ્રાનિવ્ય રિખ્યાત છે દૃકમા પ્દીએ નો સંગીતની ત્રણે શાખા ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો મુલમ સયોગ સાધી તેનો નિકાસ મહુ ઉચ્ચ કોટિ પર લઈ જરામા આવ્યો હતો ભારતના જગવિખ્યાત નિઝા શાસ્ત્રી સર ચદ્રશેખર ગમને તખ્તોની રચનાના કરેલા સંગોધનનુ પશ્ચિમ, દર્શનતા નિમધમા જણા યુ છે કે

“My investigations showed clearly that these instruments contained the solution in a practical form of the acoustical problem of transforming a circular drum-head giving a harmonic overtones into a harmonic musical instrument. In its classical form, the instrument is known as the Mridanga, and is referred to in ancient Sanskrit works and is also pictured in the paintings on the walls of the Ajanta Caves. It is thus clearly a very ancient invention and its acoustical perfection must

be considered a remarkable testimony to the inventiveness and musical taste of its progenitors."

*Proceedings of the Indian Academy
of Sciences; October, 1934*

“ ટોલકના મુખપરનું ગોળ ચામડું વગાડનાં જે ઉચ્ચ ધ્યાનના સ્વરો નીકળે છે તે વિમંવાદી હોય છે. તેને સવાદી કેવી રીતે યનાવ્યા એ એક નાદશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે. પ્રશ્નનો વ્યવહારિક ઉકેલ આ વાદિત્રો એટલે તબલાંની ગ્યના વડે કરવામાં આવ્યો છે એમ મારા સંશોધનના પરિણામે સ્પષ્ટ જણાયું છે. એનું મૂળ સ્વરૂપ મૃદંગના નામે વિખ્યાત છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ અજંટાની શુદ્ધમાની દિવાલો પગનાં ચિત્રોમાં પણ ચીતરવામાં આવ્યું છે આ ઉપરથી નિશ્ચયપણે જણાય છે કે એ ઘણી પ્રાચીન શોષ છે અને એની નાદાત્મક પરિપૂર્ણતાથી એના ઉત્પાદકોની ગોષ્ઠકૃતિ અને સંગીતાસ્વાદ કેટલો તીવ્ર હતો તેનો ને વિલક્ષણ પુરાવા છે.”

આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન સંગીતજોએ કંગેલી પ્રગતિનું સામાન્ય દિગ્દર્શન કરી, આપણે સપ્તસ્વરોના મળધમાં કેંક વિશેષ ચર્ચા કરીશું, પણ તેમ કરતાં બે વાત આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. પ્રથમ તો એ કે પૂર્વે ગાયનના સ્વર આરોહમાં નહીં પણ અવરોહમાં ગવાતા; એટલે કે હાલ આપણે ગાઈએ છીએ તેમ સારી ગ મ પ ધ ની એમ નહીં પણ ની ધ પ મ ગ રી સા એ ક્રમમાં ગવાતા. બીજું આંગ્લમાં ગાન ચતુસ્વરી હતું, કારણુ તે સમયે સ્વરની સખ્યા સાત નિશ્ચિત કરવામાં આવી ન હતી આનું પ્રમાણુ ‘તૌત્તરીયપ્રાતિશાખ્ય’માંથી મળે છે. આટલું લક્ષમાં રાખીને આપણે હવે સપ્તસ્વર પર આવીએ. ઉપર્યુક્ત અવતરણો પરથી આપણે જાણ્યું છે કે પૂર્વે સ્વરનાં સ્થાનોને યમ એટલે વિરામ કહેતા એક સ્વરથી આરંભ કરીને બીજા સ્વરોને માટે જ્યાં વિરામ લઈએ યાને અટકીએ તે યમ. પાછળથી યમ નામ અદસ્ય થઈ ગયું અને તેને જ સ્વર કહેવા લાગ્યા સપ્ત સ્વરનાં કૃષ્ટ, પ્રથમ, આદિ નામો તો ઊપર કહેવામાં આવ્યાં છે. સંગીતસંશોધકોએ

એક વાત નિશ્ચિત કરી કે પ્રથમ સ્વર તે ગાધાર અને પૂર્વ ગાન અવરોધમાં કળતા હોવાથી પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ એ પ્રચલિત ગરી માની આ ચતુર સ્વરોના સમૂહ પરથી સહજ સમ સમગ્રશે કે ગાધારથી આ લ કરી નીચે ઊતરતા તેના સવાદી સ્વર નિષાદ પર પહોંચેના ત્યાર પછી ગાતા ગાતા ઊંચે ચડતા વડ્ડનના એક સવાદી સ્વર પ્રચલિત મધ્યમ લગલુ પહોંચ્યા અને પરિણામે કૃષ્ણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ત્યાર પછી નીચે ઊતરતા ઋષભનો સવાદી સ્વર ધ્રુવત એટલે દ્વિતીયનો સવાદી સ્વર મદ્ર અને વડ્ડનનો બીજો સવાદી સ્વર પચમ એટલે તૃતીયનો બીજો સવાદી સ્વર અતિસ્વામ અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને સ્વરસત્તક પૂરુ ધ્રુવ સ્વરોપતિના સંઘર્ષમાં 'શુકનવલ્લુવે' પ્રાતિશ્ચામ્ય'માંથી જે સૂત્રો આવ્યા છે તેમાં પચમની ઉત્પત્તિને લગતું સૂત્ર નથી તે ઉપરાંત પચમ ધાને અતિસ્વામ નહુ મોડો અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ કથન પ્રમાણિત થાય છે

આપણે ઉપર જોયું છે કે મધ્યમ વે મા આ સ્વરોને વડ્ડન, ઋષભ, આદિ દ્વાલ પ્રચલિત નામોએ ઓળખાવેલા છે ત્યારે પ્રમ્ન એ ઉત્પત્તિ થાય છે કે કૃષ્ણ પ્રથમ આદિ નામો બદલાઈ તે વડ્ડનદિ નામો ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા આના સંઘર્ષમાં જે અનુમાન ધર્મશાસ્ત્રે એમ કે સદા સ્વરાં ચ યમાસ્તે એ 'તૈત્તરીયપ્રતિશ્ચામ્ય'ના સૂત્ર પરની ગીમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'પરાપૂર્વ થી ચાલતા આવેલા મધ્યમ વેદમાં' ઇત્યાદિ આ કથનમાં "પરાપૂર્વ" કાળથી ચાલતા આવેલા" એ શબ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવાના છે આદ્યમાળમાં ગાગખડીના કે ખ મ ધ, ચ જ ન ળ, આદિ કહાદિ પાંચ સ્થાનોના, અનુનાસિક શિવાયના ચાર અક્ષરોન પ્રથમ, દ્વિતીય તૃતીય અને ચતુર્થ કહેતા તે જ પ્રમાણે આ ચાર સ્વરોને પ્રથમાદિ નામ સંખ્યાનાયક તરીકે આપવામાં આવ્યા હોય, એના ખરા નામ માધાર ઋષભ, વડ્ડન અને નિષાદ તે જ કાળે અસ્તિત્વમાં હોય અથવા પાળથી પાડવામાં આવ્યા હોય

બીજી દિદુસ્તાનમાં આપેલો આવ્યા તે કાળે મુદેન્નેડેરાવાળા સિદ્ધુ તપરની સમૃતિ તેમજ દક્ષિણ દેશની દ્રાવિડી સમૃતિ બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે સંભવિત છે કે

આ બેમાંથી એક સંસ્કૃતિના સંગીતસાધ્યમાંથી આ નામાવળી લેવાઈ હોય

હવે આ સપ્તસ્વરનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને એનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ ‘શુદ્ધયજુર્વેદપ્રાનગાન્ય’મા આ સ્વરના ઉત્પત્તિસ્થાન આપ્યાં છે તે આપણે નેપા તે ઉપગત, દાંભાદ્ય પદ્ધતિ એનાના “સંગીતસમયસા” નામના પુસ્તકમાં આ સ્વરગતી ઉત્પત્તિ દર્શાવવા નીચે પ્રમાણે કાળે છું:—

નાસાકણ્ઠરસ્તાલુર્જિદ્વાદંતસ્તથૈવ ચ ।

પદ્મિસ્સંજાયતે યસ્માત્તસ્માત્ પદ્મજ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

નાભેસ્સમુદિતો વાયુઃ કણ્ઠશીર્ષસમાહતઃ ।

ઋપભવન્નદેચસ્માન્તસ્માદૃપમ ઇરિત ॥

નાભેસ્સમુદિતોવાયુઃ કણ્ઠશીર્ષસમાહતઃ ।

ગંધર્વલુચ્છદેતુ. સ્યાદ્રાંધારસ્તેન કથ્યતે ॥

વાયુસ્વમુત્થિતોનાભેર્હૃદયેષુ સમાહતઃ ।

મધ્યસ્થાનાંદ્ભવત્વાચ્ચ મધ્યમસ્તેન કીર્તિત ॥

વાયુસ્તમુત્થિતો નામેરોષ્ઠકણ્ઠશિરોહૃદ્ ।

....પચ્ચમસ્તેન સંમતઃ ॥

નાભેસ્સમુત્થિતોવાયુઃ કણ્ઠતાલુશિરોહૃદ્ ।

તત્તત્સ્થાને શૃતો યસ્માત્તતાંસૌ ધૈવતાં મતઃ ।

નાભે. સમુત્થિતો વાયુઃ કણ્ઠતાલુશિરોહૃતઃ ।

નિપીદન્તિ સ્વરાઃ સર્વે નિપાદસ્તેન કથ્યતે ॥

“નાદ, કંઠ, છાતી, તાળવું, હૃદય અને દાંત એ છ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પડજ નાભિમાંથી નીકળતો વાયુ કંઠ અને શીર્ષમા અથડાતાં ઋપભવતા જેવો નાદ કરે છે તે ઋપભ. એ વાયુ ગંધર્વલોકોના શુખનું કારણ થઈ પડે છે માટે ગાધાર; મધ્યસ્થાનમાં રહેલા હૃદય સાથે અથડાઈ નીકળે છે એટલે મધ્યમ; નાભિ, હોઠ, કંઠ, શિર અને હૃદય એ સ્થાનોએ ધારણ થયેલો તે ધૈવત; તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા નાદમા સ્વરો બેસી જાય છે નિપાદ”.

એમ પણ સંભવિત છે કે છ સ્વર, જેમાંથી બેપાંચા તે પડજ. તે

ક જે સ્વપ્ન એ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ ગણાતો ઉત્તમ પુરુષોને પણ સ્વપ્નની સદા આપનામાં આવતી તે પ્રમાણે સ્વરોમાં ઉત્તમ ગણીને દ્વિતીય સ્વર્ગને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે એ કહ્યું—ગદ્યા દેશમાં પ્રથમ ૨ ૨ અને પ્રથમ ગ્રામની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે કારણ સગ તેનું નામ ગદ્યા પાડવામાં આવ્યું હોય મધ્યસ્થ તે મધ્યમ અને પાચમે તે પચમ ધીમાન્—શુદ્ધિમાનમાંથી સગમાં ધીમાન ધેનત થયો હોય અને અવથી ડેનો એટલે ન્મા અગ્ર એમી ન્મપ છે તે નિષાદ પણ આના સ નધમાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે આ સર્વ માત્ર કલ્પનાનો નિહાર જ છે, અત્ય તો અધમમાં જ છે

અતમાં આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં સમ સ્વર્ગના સ્વપ્નમાં ખાસ લલમાં રાખવાને, સારું એવું કહેવાનું આવશ્યક જણાય છે કે આમના કૃષ્ણાદિ સ્વરોમાંના કૃષ્ણ, તૃતીય અને અતિરવાય તે પ્રચલિત પદ્મ, મધ્યમ અને પચમ, દ્વિતીય અને મદ્ર તે મદ્રજ મૃદુલ પામેના પ્રચલિત સ્વપ્ન અને ધેનત, અને પ્રથમ અને અત્યને પ્રચલિત સહજ મૃદુલાનાના કોમળ ગદ્યા અને નિષાદ

હિંદી ચિત્રકલાનો શિષ્ટાચાર

●
: લેખક :

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

●

ભારતીય ચિત્રકલાનો સમજપૂર્વક ઉપભોગ થવા માટે પહેલવહેલો તેના મતવ્યોનો સહજ પરિચય આવશ્યક છે.

લલિત કલા

કલા એ ભાવનાની ભાષા છે; અને જે કલા અતઃકરણને સૂક્ષ્મ આનંદ આપી શકે તે જ કલા 'લલિત' કહેવાય છે. હુન્નર-ઉદ્યોગની કલા ઉપયોગી છે; અને તેથી ઉપયોગપૂરતી કલા તેમાં બતાવવામાં આવે છે; પરંતુ જે કલાદ્વારા ઇન્દ્રિય ઉપરાંત શુદ્ધિને પણ સૌંદર્યની પ્રતીતિ થાય તે ખરી 'લલિત કલા' છે. 'લલિત' એટલે 'સુંદર' અને 'લલિત કલા' એટલે તે કલા જે સૌંદર્યનું ભાન કરાવે અને તે દ્વારા સાસ્ત્રિક આનંદનો ઉપભોગ કરાવે.

કલાનું સાંસ્કૃતિક જીવન

સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કાવ્ય, સંગીત, નૃત્ય અને બલિનય એ બધી લલિત કલાઓ છે. કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ એની કલાના ઇતિહાસ ઉપરથી આવી શકે છે. વ્યક્તિમાત્રનું જીવન નાશ પામે છે; પરંતુ વ્યક્તિઓના જીવનનો ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરનારી કલાઓ તેમના પછી પણ જીવે છે; અને તે દ્વારા રાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રચાય છે.

ચિત્રકલા

નિષ્ક્રમર્મોત્તરપુગલુ ' ના ' ચિત્રસૂક્ત ' અધ્યાયમા આપ્યું છે કે

“ કલાના પ્રગટ ચિત્ર ધર્મકામાર્યમોક્ષદમ્ ।

માદ્વલ્ય પ્રથમ ચૈતદ્ ગૃહે યત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ’

અધ્યાય ૪૩, શ્લોક ૩૮

‘ધર્મ’ કામ, અર્થ અને મોક્ષ આપનારી ચિત્રકલા, બધી કલાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે જે ઘરમાં એ કલાનો વાસ છે તે ઘર માગવિક બની જાય છે લગભગ હજાર વરસ પછી અણુનકલને ‘ ચાર્લિને ચક્રવર્તી ’ માં એના એ વિચાર જણાવ્યા છે અકગરના માનવા પ્રમાણે ચિત્રકલા યુક્તિ અને ઉશ્વરસાનિધિ મેળવવાનું એક મુખ્ય સાધન છે

ચિત્ર-રસારવાદ

છતા ચિત્રની સાચી કલા તો સહજીને જ અસર કરી શકે છે એ કલાનો રસારવાદ સામાન્ય માણસને હમેશા સુખ ભાગ નથી હોતો ‘ કલા છે ભોળપ મીઠી, તે ભોળતાનિષ્ણ કના નહીં ’—તેથી રસાનુભવનો જે અધિકારી હોય તે જ તે રસને માણી શકે છે

ચિત્રકલાની સમજ

આપણે લગ્નના સળધમાં વિનોદ કરી કહીએ છીએ કે

કન્યા ઘરયતે રૂપ માતા વિચ્ પિતા શ્રુતમ્ ।

યાન્ધવા કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિ તરે જના ॥

[કન્યા માત્ર વરના રૂપ પર મોહિ છે, માતા શ્રુતિયાની આધિકારિયતિ જુએ છે પિતા તેજુ લલુનગ જુવે છે, સમાવદાના એનું કુલીનપણુ જુવે છે અને બીજા ન્યાતીયાઓની નજર માત્ર કથુ મિષ્ટાન્ન જમવાનું મળશે તે હિપર હરે છે]

તેમ, ‘ ચિત્રસૂત્ર કાગે ચિત્ર ॥ રસાનુભવ માટે સૌસૌની ગ્રાહક-શક્તિ વર્ધવતા કથુ છે કે જે જેનો અને જેવો ગ્રાહક તે તેનો અને તેવો રસોપભેગ કરી શકે છે

રેલા પ્રસન્ત્યાચાયા ચર્તના ચ વિચક્ષણા ।

સ્ત્રિયો મૂપણમિચ્છન્તિ ઘર્ણાદ્યમિતરે જના ॥

વિવિધ દષ્ટિખિન્દુઓ

‘જે ચિત્રકલાના નિષ્ણાતો છે, તે ચિત્રના સૂક્ષ્મ સજીવ અને વેગવાળા રેખાકનને જુએ છે; અને જે કલાના વિચક્ષણો છે તે ચિત્રમાં જાણાર્થ આવતી ચિત્રકારની હળવી પીંછીને ઝીળવટથી તપાસે છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ જેવો પ્રાકૃતવર્ગ તો ચિત્રમાં ઘરેણા વગેરેની ભગ્ગક સમવટ જોવા લલચાય છે; અને કેવળ સામાન્ય દષ્ટાંગો તો રંગની ભભક ઉપર જ વારી જાય છે’—આમ ચિત્રનો ખગે આનંદ તો એ જ મેળાવી શકે જેને કાંઈ સ્વાભાવિક સરકાર છે; અને કાંઈક નેતો અભ્યાસ પણ છે.

આ ઉપરથી કેટલાક કહે છે કે ચિત્ર એ રેખાગદ્ધ કાવ્ય છે. જેમ કાવ્યનો આત્મા વ્યંજ્ય છે તેમ ચિત્રનો આત્મા પણ, ભાવ-વ્યંજના જ છે

ચિત્રના પ્રકાર

જે સાધનો વડે અને વસ્તુ ઉપર ચિત્રનું આલેખન કરવાનું હોય છે તેને અનુલક્ષીને ચિત્રના ત્રણ કે ચાર પ્રકાર ગણાયા છે:

(૧) મૂલિ-ચિત્ર : જેમાં રંગોળી, સાઝી, વગેરેનો ક્ષણજીવી પ્રકાર આવી જાય છે

(૨) સાદૃશ્યચિત્ર અથવા સત્યચિત્ર . જે ચિત્રમાં સસારની વસ્તુઓનું નક્કર ચિત્રણ હોય તે ‘સત્ય’ (સાદૃશ્યં દૃશ્યતે યત્તુ દર્પણે પ્રતિ-વિમ્બવત્) —જેમાં મોગલ કલાની તસ્વીરો અને ખીજ દરબારી દેખાવોનો સમાવેશ થાય છે. છતાં ફોટોગ્રાફીની ક્લાધી એ કાંઈક ભિન્ન છે.

(૩) રસ-ચિત્ર : જેના દર્શનમાત્રથી ચિત્રનો ભાવ—ચિત્રની વ્યંજના—સમજાઈ જાય તે ‘રસચિત્ર’ (શૃંગારાદિ રસો યત્ર દર્શનાદેવ ગમ્યતે)

(૪) અર્થચિત્ર અથવા વિદ્યચિત્ર : અમુક દષ્ટિકોણથી જોવા માટે કાઢેલું, ઉપસાવેલું, ‘રિલિક્ષ વર્ક’ અથવા ‘પ્રોક્ષયુલ’ ને મળતું આલેખનકાર્ય.

(૫) વૈશ્વિક અથવા વસ્તુનિધાન ચોળગૂથી જોઈ શકાય
એવી ચિત્પ્રકૃતિ માટે—Sculpture in
round—કહેવાય છે તેનું આલેખન

ચિત્રકલાના નમૂના ભીંત ઉપર, કપડા
પર, લાકડા પર નાકપત્ર પર અને કાગળ પર,
જે રીતે મળી આ ના છે

સાચચિત્ર અને રસચિત્ર

દ્વિતીય ચિત્રો મોટે ભાગે રસચિત્રો અથવા ભાવચિત્રો હોય છે
યુરોપીય કેમેરાથી આપતી દૂનદૂ નકલોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેવા પ્રકારનું
સાદર્ય ચીતરતું એમાં કંઈ નથી કાલ્પ કે મત્રનો સબધ કેવળ
વાસ્તવિકતા સાથે છે ત્યારે કલાનો સબધ કલ્પના સાથે છે અને
મેરણ વગર કલાકૃતિ શક્ય નથી—ભલે એ કલાનું નાદન કવિતા હો,
નૃત્ય હો, શિલ્પ હો, સ્થાપત્ય હો કે ચિત્ર હો !

કોઈકોઈ પાશિવ વસ્તુઓનું આલેખન કરતી વખતે ચિત્ર-
સાદર્ય અનર્ય વ્યક્ત થતું જોઈએ કોઈની પ્રતિમા કે છત્રી
ખનાનનામાં ચહેરો આખેદૂન આવે તે આનંદક છે, પરંતુ કલાકાર
કેવળ અતુકરણ કરીને સંતોષ માનતો નથી પરંતુ બ્રહ્મની જેમ
દમ્બેશા નના સર્જન કરવામાં જ તે મગ્ન રહે છે ચિત્રની મોલ
ઉપખતવામાં ચિત્રકાર સ્વતંત્ર ગ્રહી શકે છે

ચિત્રલક્ષણ

કયા ચિત્રને સુદર કહેવું તે માટે ત્રયોમા એવી વ્યાખ્યા
આપી છે કે જે ચિત્રમાં માધુર્ય તેજ અને સજ્જનતા હોય—

લસતીવ ચ ભૂલમ્બો વિમ્રતીવ સદા નૃપ ।

इसताव च माधुर्यं सजीव इव दृश्यते ।

सम्भास इव यच्चित्र तच्चित्र शुभलक्षणम् ।

જે ચિત્ર દમણા ખોલી ઉઠશે એવો વ્યમ યાવ તે જ ચિત્ર
સુદર કહી શકાય

વળી ચિત્રમાં આનંદારી આકૃતિઓનાં પ્રમાણ, ક, તેનું સ્થાન—

‘પોઝ’, લાવવ્યજના વગેરે પણ દેલા ધોરણે જ હોવા જોઈએ તો ચિત્ર સર્વાંગસુદર અને : દેવ, રાજા, ઋષિ, ઇતર મનુષ્યો—એના ચિત્રણમાં સામાન્ય માણસ કરતાં રાજા કઈક ઊંચો બનાવવો, અને રાજા કરતાં વળી દેવને ઊંચો ચીતરવો જેથી પ્રત્યેકની મદત્તા ધ્યાન ખેંચી રહે દેવોનો ચહેરો વધારે સુંદર અને તેજસ્વી બનાવવો, રાજા અગર દેવના માથા ઉપર કાળા વાકડિયા વાળ ચીતરવા; સ્ત્રીઓ હાંમેશા તરુણ, સુંદર અને ઊંચેલી બતાવવી. નેમના મુખ ઉપર લગ્ન, અને વિનય દેખાડવા. આ પ્રકારની લાવવ્યજના તથા લિન્નતા આખ તત્કાળ પરખી કાઢે તે સારું અમુક અમુક રંગ વાપરવા તેની પણ મામિક સૂચના ‘ચિત્રલક્ષણ’ જેવા ગ્રંથમાં આપેલી છે.

ચિત્રના ડાંળિયાને, આવેખનને ‘હસ્તલેખ’ કહે છે. એ હસ્તલેખ ઉ ર ‘ચિત્રાકન’ થયા પછી છેવટની શીશુવટભરી સન્ન-વટ—finishing touch—ને ‘ચિત્રોન્મીલન’ કહે છે.

ખરે ચિત્રવિદ અથવા કુશલ ચિત્રકાર

લિન્ન લિન્ન માનસિક અવસ્થાઓ વ્યક્ત કરવામાં જ ખરા ચિત્રકારની કસોટી થાય છે.

शल्यविद्धं च वृद्धं च यः करोति स चित्रवित् ।

तरगङ्गाग्रिशिखाधूमं वैजयन्त्यस्वरादिकम् ।

वायुगत्या लिखेद्यस्तु विज्ञेयो मत्तचित्रवित् ॥

सुप्तं च चेतनायुक्तं मृतं चैतन्यवर्जितम् ।

निम्नोन्नतविभागं च यः करोति स चित्रवित् ॥

—‘ચિત્રસૂક્ત’

‘જે ચિત્રકારને વૃદ્ધ અને જખમી મનુષ્ય બરાબર ચીતરતાં આવડે તેને જ ખરો ચિત્રકાર કહેવો. મોબાની લહેર જેવી મેખા, અગ્નિની માળ, ધૂમગોટ, અને પવનસચારની દિશા બતાવનારી એઢાણીઓ ચીતરી શકે તેને જ ચિત્રકાર કહી શકાય ‘જિંદતા’, બેશુદ્ધ, મરેલા અથવા એવી અનેક ખેલાન સ્થિતિમાં પડેલા મનુષ્યો જેને આખેહૂણ ચીતરતા આવડે તે જ ખરો ચિત્રકાર છે. તે સિવાય જિંદા, નીચા અને ખડખડા ભૂમિપ્રદેશ પણ જે ચિત્ર-

દ્વાગ બતાવી શકે છે તેને જ 'ચિત્રકાર' સગા આપી શકાય જે ચિત્રકાર પહેા ફાટતી વખતનુ અને સાજ પ તી વખતનુ સાધ્ય તેજ નોખી નોખી તેજગ્યાથી બતાવી શકે તેજ ખરો કુશલ કહેવાય "

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવચિત્ર ઊભુ કરવામા ષ્ટની સાનધાનતા અને કુશલતા ચિત્રકારમા હોતી વ?

ચિત્રના ૭ અંગ

ત્રીજા શનકમા રચાયેલા 'કામમુદ્રો ની લગભગ દસમા સતકમા લખાયેલા 'જયમમતા ટીકામા ચિત્રના ૭ મુખ્ય અંગ બતાવનારો મોક છે —

રૂપમેદા પ્રમાણાનિ ભાવલાવણ્યયોજનમ્ ।

સાદૃશ્ય વર્ણિકાભગ ઇતિ ચિત્રપટક્રમ્ ॥

ચિત્રના બિન વિષયોનુ જ્ઞાન—તે ઉપલેદ, અંગ અને ધ્યાનના પ્રમાણનુ યથાયોગ્ય જ્ઞાન તે પ્રમાણ, સરીર ઉપર દેખાવાના મનો નિકાર તે ભાવ, સુદૃ અને ચિત્તાપેક્ષ ભાગનુ આતેખન તે લાનણ્યયોજન, કુદરતની યથારિથત નકન તે માદૃશ્ય, અને રમ તથા શનામા (પીછી)નો ઘટતો ઉપયોગ તે વર્ણિકાભગ આ પ્રમાણે ચિત્રના ૭ અંગ જેમા અનુરૂપ હાથ તે ચિત્ર ઉત્તમ કહેવાય

ચિત્રશુદ્ધાટક અને ચિત્રદોષ

'નિખલધર્મોત્તરપુરાણ'મા 'શુદ્ધાટક' ગણાવનામા આવ્યુ છે તે નીચે પ્રમાણે

સ્થાનપ્રમાણભૂલમ્નો મધુરત્વ વિમક્તતા ।

સાદૃશ્ય ક્ષયવૃદ્ધી ચ ગુણાટકમિદ સ્મૃતમ્ ॥

રેખામાધુષ', પ્રમાણ, સાદૃશ્ય, પાંચ ભૂમિની સંગવ', સશરપણું, સ્તમાદિ ચિત્રના આવશ્યક આર ગુણો છે, અને

દોર્લય સ્થૂલરેલાન્વમવિમક્તત્તમેવ ચ ।

વર્ણાના સકરાશ્વાન ચિત્રદોષા મરીર્તિતા ॥

નડી રેખા, પ્રમાણભંગ, અયોગ્ય ખિતાવ', ભાવનાશન્યત્વ, અવયવોનુ ભક્ષણરેવ આતેખા—એ ચિત્રના દોષ મ્હેવાય છે

ચિત્રનાં સ્થાન—(‘પોઝીઝ’)

‘ચિત્રસૂત્ર’ કારે તેમ ‘ચિત્રલક્ષણ’ કારે છળી—પ્રતિમા (‘પોટ્રેય્ટ’) માટે નવ પ્રકારના સ્થાનો વર્ણવ્યાં છે: આલેખનમા શરીરનો અને મુખ્ય-સ્વેકરીને મોંનો કેટલોક ભાગ દેખાવો જોઈએ તે ધ્યાનમા લઈ, આ નવ પ્રકારના બેદ બતાવવામા આવ્યા છે:—

- (૧) ઝડબાચત : સમુખ અથવા અભિમુખ (frontal elevation)
- (૨) અનુજુ : અર્ધાભિમુખ (Semi frontal), અધુ મોં એક બાજુ.
- (૩) સાચીકૃત શરીર (oblique) જેમાં બન્ને આંખ દેખાય : એક બાજુ.
- (૪) અર્ધવિલોચન : જેમાં એક જ આંખ માત્ર દેખાય
- (૫) પાશ્વગત : પૃષ્ઠ ભાગ (back elevation) પીઠનો ભાગ દેખાય.
- (૬) પરાવૃત : અધુ મોં બીજી બાજુ.
- (૭) પૃષ્ઠગત : ત્રણ-ચતુર્થાંશ—ઊલટા ક્રમે
- (૮) પરિવૃત : જેમાં બીજી આંખ માત્ર દેખાય.
- (૯) સમાનત : ગમે તે એક બાજુ નમેલો ભાગ.

આ ઉપરાંત મુખ મામું પણ શરીર તીરછું અને મુખ તીરછું પણ શરીર સમુખ—જેમ કે ત્રિભંગવાળું મુરલીધરનું ચિત્ર એવા ‘સ્થાન’ પણ ચિત્રકારોને સાધ્ય છે. શરીરના અવયવોનાં પરસ્પર પ્રમાણ અને માપ ધ્યાનમાં રાખી ચિત્રકારે આ ‘પોઝીઝ’ બતાવવાના છે.

અર્ધવિલોચન અને ‘પ્રોફાઇલ’

ભારતીય ચિત્રોમા ઘણે ભાગે ‘અર્ધવિલોચન અથવા એક ચક્ષ્મ’ વાળી તસ્વીરો મળી આવે છે; અને આ આસનમા, શરીરનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ ચિત્રકાર બતાવી શકે છે પ્રાચીન સંપ્રદાય એવો છે કે વ્યક્તિઓના શરીરનો વધારેમાં વધારે ભાગ અનુકૂળતા પ્રમાણે બતાવવો જોઈએ. એ જ કારણને લીધે સંમુખ-ચિત્રો બહુ ઓછાં અને જે

મળે છે તે પ્રમાણુમા બહુ નીચ હોય છે સમુખ ચિત્રમા પ્રેક્ષક માત્ર અધુર શરીર જોઈ શકે છે

દોઢ આ મ દેખાય એવી તસ્વીર—જેને અંગ્રેજીમા “ Three Quarters Profile ” કહે છે—જેનો પ્રચાર પણ ભાગતીય ચિત્રપરેમા વિશેષ છે, પરંતુ અમ્બર તથા જુદાગીરના સમય પડી એક—ચરમ તસ્વીર ‘ પ્રોફાઇલ નો જ ઝાઝો પ્રચાર થવા કર્યો છે

તેજ અને છાયા

ચિત્રકામમા બીજી વસ્તુ ચિત્રકારને એ ધ્યાનમા રાખવાની હોય છે કે વસ્તુઓનું પગરપર અતઃ જોનારના ધ્યાનમા આવે તેટલા સારુ, તેને પ્રમશ તથા છાયા ના સમિતણુ દ્વારા રજૂ કરવું જોઈએ તેમજ જીવાનીયા ભાગનો પણ તેજ-છાયાથી ખ્યાલ કરાવાય છે —

तस्मिन्निम्नोन्नतादीनि छायाभेदेन दर्शयेत् ।

પ્રકાશવાળો ભાગ કામળ અને આગ રમ્યા અને છાયાવાળો ભાગ ધેગ રમદાર દેખાડવો એવી ગ્રંથોમા સૂચના છે

જી હાથ અને દક્ષપ્રત્યય (‘ પરપે કટીવ ’)

વત માન સમયના પ્રેક્ષકને ભાગતીય ચિત્રકલામા ‘ પરપે કટીવ ’ જતાનવાના યુરોપીય રિવાજનો અભાવ ખૂંચે છે ઇટલીમા યોદ્ધા સદીમા આ પ્રધાનો પ્રારભ થયે જેમ રમજૂમિમા પ્રેક્ષક નાટ્ય પ્રયોગ જુવે છે તેમ ચિત્રરચના પણ પ્રેક્ષકના એક નિશ્ચિત—જરામગ સામેના—દષ્ટિકોણથી દેખી જોઈએ તેજ-છાયાથી જીકાર્ધ જતાનવાની રીત પણ આને વીધે જ યુરોપમા શરૂ થઈ હતી

કેમેરાના તદ્દપ ચિત્રો પણ અમુક દષ્ટિકોણથી જ લઈ શકાય છે, પરંતુ દિ દી ચિત્રકારને તો પોતાની કૃતિમા ચક્ષુ તેટલું વિસ્તારપૂર્વક આલેખન કરવાની પ્રવૃત્તિ હતી તેથી એ જ ચિત્રમા અને દષ્ટિબિંદુઓથી એ આનેખન કરે છે યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે જો એ કામ કરે તો તેને જેટલા દષ્ટિબિંદુ તેટલા ચિત્રો દોરવા પડે આમ હોવાથી જ કેટલાક મુગલ કલમના તેમજ રજપૂત કલમના ચિત્રોમા ધરતી અદરના તેમજ ધરતી બહારના દસ્થો એક સાથે જોવાને મળે છે ચિત્રની વધારતા સમજના માટે પ્રેક્ષક

પોતાની આંખને જુદા જુદા દષ્ટિકોણમાં ફેરવી શકે છે જેમ રંગ-લૂમિનો પ્રયોગ સામેથી, બાજુપરથી કે જિએથી પણ જોઈ શકાય છે, તેમ આવાં હિંદી ચિત્રોનું છે.

ખીજી વસ્તુ એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે હિંદી ચિત્રો કદમાં નાના હોય છે, અને ઘણે ભાગે પુસ્તકોનાં પાનાં જેવડાં જ છૂટાં અથવા બાધેલા રહે છે. તેથી એને જોવા માટે યુરોપીય તૈલચિત્રોની પેઠે દૂરથી જોવાની જરૂર પડતી નથી.

ચિત્રકલામાં શિષ્ટાચાર

ચિત્રકારે ચિત્ર દોરતી વખતે શું શું ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે તે માટે, નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ છે તેના જેવો એક શિષ્ટાચાર નક્કી કરેલો છે; ચિત્રકાર નદી બતાવે ત્યારે તેમાં વહાણ અને જલચરો પણ બતાવવા જોઈએ; દેવતાઓને ચીતરે ત્યારે દેવપત્નીઓ સાથે, માલા ધારણ કરાવી તેમને રજૂ કરવા જોઈએ; બ્રાહ્મણોને શુક્લાભ્યર સાથે, ઋષિઓને જટાબુટ સાથે, પ્રજાજનોને સામાન્ય શ્વેત વસ્ત્રવાળા અને ગાયક તથા નર્તકોને અલબેશ પોશાકમાં ચીતરવા જોઈએ.

આકાશ સ્થામ હોય ત્યારે અનેક તારાસહિત, અને એ ફિક્કું ભૂરુ હોય ત્યારે અનેક પક્ષીઓ ઊડતા બતાવવા જોઈએ. પવંતોનાં શિખરો અનેક વૃક્ષ વડે, અને ઝરણો વહેતાં જળ વડે, જળાશયો જળચર સાથે, અને નગરો અનેક રાજમાર્ગ અને ઉદ્યાનો સાથે ચીતરવાં જોઈએ. એટલે કેવળ મુખ્ય વસ્તુનું સાદૃશ્ય ચીતરવા ઉપરાત, ચિત્રકારે ખીજી અનેક ભાવનાઓ પોતાના ચિત્રમાં ભરવાની હોય છે, જેથી એનું ચિત્ર માત્ર કોઈ પણ વસ્તુની હૂબહૂ નકલ ન બની રહે; પરંતુ તેમાંથી એક “રસ-ચિત્ર” ઊભું થાય.

ગૃહજીવનમાં ચિત્રનું સ્થાન

અમુક ચિત્ર કેમ આલેખવું તે માટે જેમ શિષ્ટાચાર છે તેમ, એવા ચિત્રો ધરના કયા ભાગમાં ચૂકવાં, અને કેવાં ચિત્ર બિલકુલ જ ન દોરવાં તે માટે પણ આચાર્યોએ વિધિનિષેધ કરાવી ચૂક્યા છે.

યુદ્ધના, સ્મશાનનાં તથા કરુણ અને અમંગલ પ્રસંગનાં ચિત્રો રહેવાનાં સ્થળમાં કદી ન ચીતરાવવા કે ત્યાં રહેવા ન દેવાં. રાજસભા અને દેવમંદિરોમાં બધા પ્રકારના ચિત્રો રહી શકે છે; પરંતુ સામાન્ય

રહેનાના ધ્યાનોમા શૃંગાર, દ્રાવ્ય અને ચાત સના ચિત્રો જ દોગવના જોઈએ તેમા જે શૃંગારના ચિત્રો ખાસ કરીને શયનખંડની બહાર ન ગખના જોઈએ

ચિત્ર અને નૃત્યકલા

ચિત્રશાસ્ત્રનો વિષય જરા પુસ્તકોદ્ગાર શોખનાતો નહોતો ચિત્રકારને પોતાને, નાચતનિકનાનો અને ભાર રજનાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવે તેટલા સારું નૃત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેને અવશ્ય કરેલો હોવો જોઈએ શિષ્ટકૃતિઓના નિર્માણ માટે જેમ નૃત્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પહેલું હોવું જોઈએ તેમ નૃત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસ વગર ચિત્રસૂત્રનું હાલું સમજાવું અને ચિત્રનું રેખાંશન હવું અને અધરું—સગભગ અશક્ય જ છે તેથી જ કહ્યું છે કે

વિના તુ નૃત્યશાસ્ત્રેણ ચિત્રસૂત્ર મુર્ધિતમ્ ।

નૃત્ય અને ચિત્રના પ્રાજ્ઞ અભિનય અને મુદ્રા છે નેત્ર, અશુભી, પગની તથા બીજા અંગકોનાં ભાવમય ચેટાને નૃત્ય કહે છે શિષ્ટી તેમ જ ચિત્રકારનું પાંતું કલ્પ્ય, આ ચેટાઓને યથોચિત સ્વરૂપમાં પોતાની કૃતિમા ઉતારનામા હેલું છે અને તેથી જ આસકાંગિકાએ ગણાવેલા નવ અથવા દસ રસ ચિત્રકલાને પબ્ધ માન્ય છે

ચિત્રકલા અને નાટ્ય

‘ભગતનાટ્યશાસ્ત્રના તેગમા અધ્યાયમા નાટકનું હાલું બતાવ્યું છે કે જોટલી વયનું પાત્ર હોય તેને જાગતો તેને વેપ સગવડો જોઈએ વેપને અનુમગ્ન અને શોભતું એ પાત્રનું દલનચલન થવું જોઈએ અને જેમ જેમ એને રત્નર્ણમ પર દરવાજગાનું હોય તેને બંધનેસનું એને ભાવજી બોલવાનું રાજ્ય, અને પાત્રના પાંચ ભાવજીમાં દેખાતા ભાવને અનુસરતો પાત્રનો અભિનય થવો જોઈએ તો એ પાત્રનું કામ યથાસાગ થયું ગણાય —

ચયોનુરૂપ પ્રથમ તુ વેપો વેશાનુરૂપશ્ચ ગતિપ્રચાર ।

ગતિપ્રચારાનુગત ચ પાટ્યા પાટ્યાનુરૂપોઽભિનયશ્ચ વાર્ય ॥

જેમ નાટ્યમાં તેમ ચિત્રમાં પણ, ચિત્રાદૃતિ ફેટલી વયની બતાવવાની છે તે જાણ્યા પછી, તે વયના કદને અનુસરતો વેપ પહેરવેશ બતાવવો; અને વયને છાજે અથવા શોભે તેવી ગતિ એટલે અંગવિન્યાસ, અને એ અંગવિન્યાસને અનુકૂળ આવે તેમ, જે લાવ અથવા રસને પ્રગટ કરવો હોય તે પ્રમાણે રંગપૂરણી કરવી— આ બધું ચિત્રકારે ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે.

ચિત્ર અને શિલ્પનો સંબંધ

આસન, મુદ્રા અને લાવ તથા તાલમાન (કદ)—એ વિષયના શિલ્પશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને ચિત્રકલા સંપૂર્ણપણે અનુસરે છે. નૃત્યનાં સ્વરૂપોની લાવના શિલ્પકૃતિઓમાં તેમ જ ચિત્રમાં ઉતારવામાં આવે છે તેથી ફેટલીક શિલ્પકૃતિઓ સાથે ચિત્રોની ટળ ('સ્ટાઈલ') નો નિકટ સંબંધ સ્થાપી શકાય છે આ શિલ્પકૃતિ પરથી પર હોય, લાકડા પર હોય કે પછી ધાતુ પર હોય. વિક્રમના ૧૩ મા શતકમાં બંધાયેલા ચિદમ્બરમમાંના નટરાજમંદિરમાં નૃત્યનાં ૧૦૮ સ્વરૂપોની 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' પ્રમાણે કદપેલી મૂર્તિઓ આજે પણ જોઈ શકાય છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્રકલામાં ભરત પાસેના ગધાર બંદરમાં વિક્રમના ૫૬૨માં સૈકામાં ચીતરાયેલી 'કલ્પસૂત્ર'ની પોથીના હાસિયાઓમાં હરમુદ્રા, પાદમુદ્રા, તાનપ્રકાર, દષ્ટિભેદ, રાગરાગિણી, વગેરેના લાક્ષણિક નાનાં ચિત્રો આપેલાં છે. આ પોથીનું અસ્તિત્વ શ્રી સારાભાઈ નવાબે પહેલું પ્રસિદ્ધમાં આણ્યું હતું. રાજપૂત કલમના 'રાગમાલા'નાં ચિત્રોનું પીહર આ પોથીમાંનાં રાગરાગિણી ચિત્રોમાં ખોળી શકાય છે.

કહ્યું છે કે 'હસ્તપાદસમાયોગઃ નૃત્યસ્ય કરણં ભવેત્.' નૃત્યનાં સાધન, હાથ અને પગની વિવિધ સંયોજનાઓ છે. એ સંયોજનાનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ ચિત્રકારની આખ આગળ આવીને ખડું થાય તો જ એ 'સજીવ' અને 'સ-શ્વાસ' ચિત્ર દોરી શકે.

ચિત્રકલાનું શિક્ષણ

આપણી ચોસઠ કલાઓમાં ચિત્રકલાનો સમાવેશ છે. એ ચિત્રકલા તે રસિક કલાભિજ્ઞની સામાજિક અને ગૃહજીવનને લગતા પ્રસંગોમાં કામ આવનારી સામાન્ય ચિત્રકલા વાત્સ્યાયનનાં 'કામસૂત્રો'માં

સુશિક્ષિત (accomplished અથવા civilized) નાગરક અથવા નાગરિકના શિક્ષણનો વિચાર કરનામા આ યો છે ત્યાં સખનામા આવ્યું છે કે દરેક નાગરિકે પોતાની પામે એક ચિત્રકલક, શતાકા અને રંગની પેટી (પટ્ટોલિકા) એટલી વસ્તુઓ અવશ્ય ગખની

અહીં 'પેટોલિકા' શબ્દથી 'અનેક રંગો લારેની પેટી' એમ સમજાવેલું છે તે ઉપરથી કહેનાનું મન થાય છે કે આપણા પેટોળા' નું નામ તેમા આવતા વિવિધ રંગોના સમિશ્રણને લીધે પડ્યું હોય એમ સભવે છે'

ચિત્રકારનું સમાજમા સ્થાન

પરંતુ નાગરક જે ચિત્રકલા સીખતો તે તેના મનની મોજ ખાતર અથવા ક્યાના શોખ ખાતર સીખતો. પરંતુ 'અભિજાત ચિત્રકાર અથવા 'ચિત્રકાર-વ્યવસાયી'જ માત્ર ધધા તરીકે પેટી દરપેની, તેની પરપગ સાચવતો.

ચિત્રકારનો કારીગર વર્ગ

'ઝગૂવેન્' (૪-૧૬-૩)મા ઉત્તેજ છે કે "એની રીતે સ્વર્ગમા સાત કારીગરો બનાવ્યા તે લોકો દિવમે ગાતા ગાતા પોતાનું કામ કયે' જાય છે " એ સાત કારીગર 'કાર' કહેવાતા ચિત્રકાર શિલ્પકાર, નાતક, કવિ, ગાયક, વારતુકાર અને નાચવાન્ક એ સાત માથી પે શિલ્પી અને ચિત્રકાર, ખાસ કરીને 'કારુ'—મરીગર છે

ચિત્રકાર-કલાકાર ('આર્ટિસ્ટ') તરીકે

હાલના વખતમા જેને 'આર્ટિસ્ટ' કે કલાકારનું નામ આપી, ચિત્રકારનું બહુમાન કઠવામાં આવે છે તે તો અર્નાયીન કાળમા બન્યું છે. આ સારણમાં ચિત્રકાર એ પ્રખ્યાત્વે કારીગર જ હતો, મરણ કે પોતાની પ્રેરણા પ્રમાણે એ મદુ જ આણુ કામ કરતો. એની કલા-કારીગરી ઉપર એની આશ્વિમનો આધાર હતો.

આદકોની રુચિ પ્રમાણે ચિતારાનું સર્જન

ચિત્રકારની કૃતિના વિષય તેના આશય તા નકકી કરી આપતા અને તેથી તેને આદકોની રુચિ અને ફરમાયેશ પ્રમાણે કામ કરવું પડ્યું ધાર્મિક સત્ર યોના ઉત્પન્ન પાળા કે ધનાય

આદેશને સારું મનાવવા પાછળ જ ચિત્રકારોનું હવન બદલાવીતવું હતું છતાં એની કલાકૃતિઓમાં જે પ્રતિબા જોવામાં આવતી તે કલાકારની પોતાની દૃશ્યરૂઢિ સ્થિતિઓને લીધે જ હતી. તેમાં તેના મુરખ્ખીઓનો ગિલકુલ દિગ્ધો નહોતો.

વ્યક્તિગત કલાપ્રદર્શનની તક

આમોદપ્રમોદ માટે રાત્રીઓ જેમ સગીનકારો અને નૃત્યકારોને રાજસભામાં રાખના અને પોતાની કલાપ્રિયતાનાં યશોગાન કલાવવા માટે આશ્રય આપતા, તેમ ચિત્રકારને પણ આશ્રય મળતો. આમ ચિત્રકાર એ રાત્રીના અને “કારખાના”ના કારીગરોમાંનો એક હતો. આ કારીગરોની પ્રેરણા વ્યક્તિગત નહોતી; પરંતુ કનંવ્યગત હતી; છતાં, ફરજ નરીકે કરેના કામદારા કૃતિ કમાવાનો તેમને રજ પાણુ ખ્યાલ નહોતો; તે પાણુ સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલાના અનોખા સમૃદ્ધસ્થાન જેવી અગ્રન્તા ગુફાઓની કલાકૃતિઓ, પરંપરાગત કલાપ્રણાલી પ્રમાણે સમર્પિતના આનંદ ખાતર નિર્માણ થઈ હતી એ તેમને માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

ચિત્રકારનો ‘ધર્મ’

ચિત્રકારની સેવાઓ ગમે તે ધર્મ પાળનાર માટે મળી શકતી હતી એમ આપણે ઉપર જોયું. તેથી બૌદ્ધ, જૈન, હિંદુ, તથા મુસ્લિમ—એ સૌના આશ્રયથી ખીલેલી ચિત્રકલામાં ધર્મનો અંતરાય નહોતો જણાતો નથી. હોનદું એકબીજા ધર્મના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સર્વસામાન્ય કલા સ્વરૂપો અને સર્જનો દશા પણ બેદભાવ વગર પ્રિય બન્યા હતાં.

હિંદી કલાનો હેતુ

હિંદી ચિત્રકલાની લગભગ બધી પદ્ધતિઓનો સબધ મુખ્યત્વે ‘હિંદુ ધર્મ’ સાથે જોડવામાં આવે છે: બૌદ્ધ, હિંદુ અને જૈન. બૌદ્ધ ચિત્રકલાને ઉદ્દગમ અને વિસ્તાર બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે જ થયો હતો અને બૌદ્ધધર્મના લોપ સાથે તે કલાકૃતિઓનું સર્જન થતું પણ અટકી ગયું હતું. આ જ ઇતિહાસ, હિંદુ તથા જૈન ધર્મની કલાકૃતિઓના સર્જનને અપિલાશે અનુસરે છે.

આમવર્ગની કલા

હા ત્રીય કલાનુ સજન વ્યક્તિગત આનંદ માટે નહોતુ થયુ, પરંતુ બહુજનસમાજને જે વિષયો, જે પ્રસંગો, જે પદ્ધતિ રુચે તે પ્રમાણે તે કલાકૃતિઓ જન્મ પામતી હતી આમવર્ગ માટે સર્જાયેલી આ કલાના નમૂના મોગલોના દરબારી કલાકૃતિઓને મુકાબલે કેમ જુદા પડી ગયા હશે તે હવે પછી જોઈશુ

સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય

ભારતીય ચિત્રકલાની સ્થાનિક પદ્ધતિઓનો પરિચય હવે પછીના લેખમાં કરીશુ ત્યારે ચિત્રકલા સંબંધીતો સિષ્ટાચાર નજર આગળ રહેવાથી, તે સમજવામાં ઘણી સુગમતા થશે

પ્રકીર્ણ

ઈસ્લામી સમયના ગુજરાતનું વહાણવટું (ઈ મ સને ૧૨૯૭ થી ૧૮૦૩)

લેખક

કાઝી સૈયદ મુરદૂનહુસૈન એલુમહદુસૈન

૧૨૩

વિવિષય રહ્યો બહોળો હોવાનો સમયે ઐતિહાસિક સાધનો પૂરતા નહીં મળી શકવાને કારણે આ વિષય પર માગથી બરાબર પ્રમાણ પાડી શકાયો નથી, છતાં ગુજરાતના એક સતતની તરીકે આના જરૂરી અને ઉપયોગી સાહિત્ય પર મારી શક્તિ ને જાણુ ગુજરાત થોડીક ખિન્ન અપમાન કરી શકાય તેવા હેતુથી, મેં અરબી ફારસી ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાધનો તેમજ મારી શોધખોળ પગથી આ નિમિષ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નિમિષ ઇસ્લામી સમયનો હોવાનો વીરો, ઈ સ. ૧૭૬૦ સુધી ૥ લખીકનો લાગુ થોગ દત્તી પગુ ને પળીનાં પ૦ વર્ષોમા એગ્રે અંગ્રેજોની સનનન પૂરી રીને કાયમ થતા પડનાં કેટનાક દેતા રાજોએ સનન યઈ રાજ્યખરખાર કરતા વહાણવટાની ઉત્તિમા પોતાનો પ્રજો આપેનો છે, તે કાગલે તે વર્ષોનો સમાવેશ કરી લખસ થોગ ધારેનુ છે.

નિમિષ પર વિવેચન મગા પડેલા ઇસ્લામી સમયના સબધેથી ગુજરાતના પ્રાચીન વહાણવટાને લગતી પરિભાષા વગેરે સાથે અત્રે જણાવવા મુનાસસ લાગે છે.

આપણે બાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયથી પશ્ચિમ કિનારાના નાવિકોનો સંબંધ, હિંદુસ્તાનના બંદરો સિવાય હિંદુસ્તાનની બહારના દેશો સાથે લાખા સમયથી ચાલતો રહેલો હોવાને સંબંધે, ગુજરાતના નાવિકોમાં કચ્છી તથા ગુજરાતી (રાંદેર-વલસાડ તથા દમચના) નાવિકો કુશળ નાવિકો તરીકે ખ્યાતિ પામેલા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, ઇસ્લામી સમયનો સંબંધ વહાણવટા સાથે ઈ. સ. ૧૨૯૭ની સાલથી ગણાવો જોઈએ; પરંતુ મારા ખ્યાલ મુજબ તે તેનો સંબંધ કેટલેક અંશે મુસલમાનોના ઈ. સ.ના ૭મા સૈકામાં (ઈ. સ. ૬૩૬, હી. સ. ૧૫ આસપાસ અને પછી) થાણા તથા લડચ પર દરિયા માર્ગે હુમલા થયેલા ત્યારથી ગણી શકાય. તે પછી પણ જુદે જુદે સમયે જૂટાજવાયા હુમલા થતા રહેલા. મુસલમાનો ગુજરાતના બંદરોમાં વેપારી, પ્રવાસી, પ્રચારક અને નાવિકો તરીકે આવતા જતા હતા. ઈ. સ. ૧૦૯૦-૧૨૯૧ દરમિયાન, મુસલમાન (તુર્કી અને અરબ) પ્રજાઓને યુરોપી પ્રજાઓ (ગ્રીકો, રોમનો, સ્પેનવાસીઓ, ફિરંગીઓ ને અગ્રેજો) વચ્ચે ધાર્મિક લડાઈઓ (‘ક્રુઝેયૂઝ’) ચાલેલી એ વખતે વહાણવટામાં ને લડાયક સામગ્રીઓમાં જે ધણા સુધારાવધારા થતા જતા હતા, તેની અસર તે પ્રજાઓના સંપર્કને લીધે અહીંના વહાણવટા પર થતી રહેતી હશે એ દેખીતું છે.

એજ સંપર્કને લીધે, ઇંગ્લેન્ડની કાતમી ખિલાફતના^૧ દાષ્ટમમાં તો ત્યાં વહાણો બનાવવાની ગોદીઓ “ દાર-અ-શિનાઅહ ” [જેને અરબીમાં (darceina’ah) કહેતા હતા,] ખોલવામાં આવી હતી. એ શબ્દ પરથી તુર્કીમાં તરસાના (Tarsana) ને ઇટાલી ભાષામાં (arzena-arsenale) થઈ અગ્રેજીમાં (Arsenal) કહેવાય છે. તે ખાતાના ઉપરી અમલદાર (નૌકાધ્યક્ષ)ને “ અમીરૂવ બહુ ” કહેતા, જે ફ્રેંચ ભાષામાં (Amiral) થઈ, અગ્રેજીમાં Admiral રૂપે સ્વીકારાયો. ફારસીમાં ભાષામાં તેને મીર બહેરી કહેતા.

સદરહુ ગોદીઓમાં જે જાતનાં વહાણો તૈયાર કરવામાં આવતાં.

૧ ‘ સુક્તુક-ઉસ્તુલ અલ ઇસ્લામી ’, અલ-ઉખ્યાદાહ. -

એક નીનીઆ (નાઈવિ નદીમાં ફરનારા) ને બીજાને બેઢરીઆ કહેતા

નીવીઆ જાતના વહાણોને અરમો “અલ હિસાર રીઆત” કહેતા, જે વહાણો ઇજમની નાઈવ નદીમાં વેપાર તથા ભાર ખરદારીના ઉપયોગમાં આવતા હતા દરબી માટે—અટને લગાયક જાતના વહાણો જે નાનીમોની આકૃતિનાળા, હલકાભારે વજનના ધીમી અગર ઝડપી ચાલનાળા બનાવનામાં આવતા હતા તેમાંથી કેટલાંના નામ તેમની ઝડપી અગર ધીમી ચાલ પરથી (જેવા કે સબુક ‘અરબી ‘સુબુક’ એટલે ‘ઝડપી ચાલનાળુ, ‘બધલા’—અરબી ‘બદલ’ એટલે ‘બચ્ચર’ અથવા ‘મધ્ધન’ એટલે ‘ધીમુ’), અથવા કદપરથી, પાડવામાં આવતા કેટલાકના નામ, જાનનરો કે પક્ષીઓના માથાની આકૃતિ જેવી વહાણની આગની નાલ અથવા પાછમ ભાગ(Stern)ની આકૃતિ હોવાથી તે ઉપરથી પાડવામાં આવતા હતા (જેવા કે ‘ગુગગ’—‘કાગડો’, ‘કાટીઆ’ અથવા ‘મજો’—‘પોપટ’), કેટલાક નામ લગાયક અસબ્યાગ (Transport service) પરથી બનાવવામાં આવ્યાં હતા લગાયક જાતના વહાણોના ધણા નામો અરબીમાં છે, પરંતુ ટુકાણને લીધે થોડાકના નામ અત્રે આપના મુનાસબ લાગે છે —

‘અલશીની અથવા ‘અનસવાની (schooler)’ નામ લગાયક જાતના વહાણો માટે કે પહેલાં એ જાના વહાણો ધાર્મિક લગાઈઓ (જેહાદ)માં વપરાતા પણ પાછળથી લગાયક કામમાં વપરાવા લાગ્યા આ નામ ‘ગુરાગ’ અથવા ‘ગુરરાગ’ જાતના મ્હાણ માટે પણ વપરાતું હતું ‘અલહીરાક’ વહાણ લગાયક સામગ્રી જેવી કે-દારૂઓ, મિજનીક નિકત (naphtha oil), વગેરે પદાર્થોને લાવવા-લઈ જવા માટે વપરાતું ‘અલતરીદા

૨ ‘સુનુત હિસ્તુલ અલ ઇસ્લામી’, અલ હિન્નાદાદ

૩ એજન

૪ ‘A vessel with from two to four or even five masts and the chief sails fore-and-aft sails’
‘એજમની એન્ડ એમગાન પા ૬૨૭

(Taitan)^૫ વહાણો ઘોડાઓના ઉપયોગમાં લેવાતાં.

અલકરકર—^૬ (Caraque) વહાણો લડાયક સામાનના ઉપયોગમાં લેવાતા

શલંદી ^૭ (Chelandium) વહાણો લડાઈઓના ઉપયોગમાં આવતા

‘ગુરાબ’ ^૮ અથવા ‘ગુરરાબ’ (Grab) વહાણો લડાઈના ઉપયોગમાં આવતાં

‘અલખઆરીજ’ ^૯ (Alakh-Baige) વહાણો ‘શીતી’ અથવા ‘શવાતી’ જાતનાં વહાણો કરતાં મોટાં થતાં

‘સબુક’ ^{૧૦} (Zebec) નાની જાતના લડાયક વહાણનું નામ છે.

‘ફેલૂકા’ ^{૧૧} (Felucca) નામ એક જાતના લડાયક વહાણનું છે, જેનો સંબંધ કાફલા સાથે રહેતો એવી જ રીતે કાફલા માટે, અરબીમાં ‘અલ ઉસ્તુલ’ અથવા હિંદી ભાષાના ‘ખેળા’ શબ્દ પરથી ‘અલખવારેજ’ નામ અપાયું છે

અરબો લડાયક સામગ્રીમાં પત્થરો અને સળગી ઊઠનારા પદાર્થો જેવા કે ‘ના રેયનાન’ અથવા ‘નિકત’ (Naphtha oil) નો ઉપયોગ કરતા, તે તેને માટે ‘પજનીક’ (ગોફળ) નો ઉપયોગ

૫. ‘A vessel used in the mediterranean somewhat resembling a sloop but with a large lateen sail on its mast’, ‘ઓશલ્વી એન્ડ એનંડાબ’, પા ૭૧૭.

૬, ૭, ૮, ૯ ‘સુકનુલ ઉસ્તુલ અલ ખરલામી’, અલ અખ્યાદાહ.
૧૦ A three masted vessel used in the Mediter-
anean with both square and lateen sails”.
‘ઓશલ્વી એન્ડ એનંડાબ’, પા ૨૮૩.

૧૧. “A long narrow vessel once common, in the Mediterianean with lateen sails, and capable of being propelled by oars”. એજને.

કરતા એ ઉપરાંત એ લોખંડુશ્મનો સામે ચૂનાનો અગ્ર હડતાનના ચૂનાનો ઉપયોગ કરતા, જેથી કડીને તેમનો આવો પૂર્ણજતા કડવું મુશ્કેલ થતું વળી તેઓ નીછી અગ્ર સપથી લગલા વાસણો અગ્ર નરમ સાણનાવા પદાર્થ વાપરતા પોતે દુશ્મનથી બચવા માટે, ચામડા^{૧૨} અગ્ર ખાદીના કાગળોને સગ્રાતા અથવા ફટકડીના પાણીમા પતાળી તેમને પોતાના વહાણની બહારની બાજુએ લપેટી દેતા, જેથી દુશ્મનો તરફથી ફેકાતી આનશમાજી અગ્ર નિકટથી બચાવ થતો એમના વહાણોમા અગ્ર બાજુએ સફુકો (પેગીઓ) બનાવનામા આવતી, જેને અત-તનુવાળીત કહેતા હતા તેમા લડાઈ વખતે સિપાઈઓ અગ્ર હલસા મારનારા ખેસી જતા, જેથી દુશ્મનોના પત્થરો અગ્ર બીજા નાશમરક પદાર્થથી બચાવ થઈ શકતો હતો તેઓ એક જનની હોડીઓ બનાવતા તેની આગની નાવમા તીક્ષ્ણ અણીદાર લાલા જેવા ખીલા રાખતા, જેને તેઓ 'લુખમ' કહેતા તેવી હોડીઓ દુશ્મનોના વહાણો સાથે અથડાતા વહાણોમા કાચા પડી જતા અથવા ફાટી જતા, તે દુશ્મના લાગતા એ જનની હોડીઓ મુવતાન મદમદ ગીજ નનીએ ઈ સ ૧૦૨૬ની મુલતાન પાસે ચીનામ નદીમા જાટ સાથેની ઘરિઆઈ લડાઈ વખતે ઉપયોગમા લીધી હતી જેથી તેમના તથા નિકલના ઉપયોગથી જાટોનો કાફલો લાગી જઈ બળીને નાશ પામ્યો હતો હાલમા આવો ઉપયોગ ટોરપીડોથી થતો હોવાનું આપણે અણીએ છીએ

અરમો રિયાઈ લડાઈ વખતે હથિયારોમા, તનવાર તથા તીર-કમાનના ઉપયોગ ઉપરાંત 'ઝરરાહ' (Armour) 'ખોલ' (Helmet) ઢાલ (shield) નેઓ (Lance) અને 'કના લીખ' (મટા)નો ઉપયોગ કરતા તેઓ દુશ્મનની નજીથી બચવા માટે રાત્રે પોતાના વહાણમા આગ સળગાવતા નહી, તેમ મરધાને ખોલના દેતા નહી એ ઉપરાંત તેઓ, લીલુ કપડું પોતાના વહાણ પર નાખી દેતા જેથી દૂરથી તેમનું વહાણ દેખાતું નહી અગ્ર પોતાના ઉપયોગમા 'કેમ્પનુમા (Compass) અથવા 'ઊસ્તુરલાખ' (Astrolabe) ને બીજી ચીજો તારાની ગતિ જાણવા માટે લેતા

આર્ય વહાણવટીઓએ વહાણવટા માટે નાવિકાનાં નામ તથા તેમની ફરજો મુકરર કરેલાં છે, જેવાં કે ના બુદ્ધા, મુખ્યદલમ, કરાણી, સુકાની, ખલાસી, વગેરે; ને વહાણવટામાં વપરાતી ચીજો માટે, તેમજ વહાણોની ચીજો—કૂવો, સઢ, રસ્સી, વગેરેનાં નામ, તેમ દરિયામાં વહાણ હકારતી વખતે સઢ બોલવા, અગર સઢ બંધ કરતી વખતે શું બોલવું, સામાન ખેંચતી વખતે જોર કરતાં શુ શુ બોલવું એ સધળાનાં નામ તથા ગીનો મુકરર કરેલાં છે, જેમાંનાં ધણાં ખરા હાલમાં તમામ ગુજરાતમાં, ફેરફાર સાથે બોલાતાં આપણે જાણીએ છીએ. એમનું વર્ણન નીચે આપ્યું છે. આરબોનાં વહાણોમાં વળી સૂવા—ખેસવાની સગવડ ઉપરાંત, પીવાના પાણીની ચોરસ લાકડાની પીપ તથા રસોડાની ગોઠવણ રખાતી જમ્મડ માટે લાકડાનું ચોકડું, સુકાનની બાજુમાં બનાવી મૂકવામાં આવતું હતું, જેને અરબીમાં ‘સંડાસ’ કહે છે

વહાણવટાને લગતા કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો.

હાલમાં બોલાતાં નામ	અરબી નામ	હાલમાં બોલાતાં નામ	અરબી નામ
મોટા કૂવો	દીગલે ઉદ	નાનો કૂવો	દીગલે સગીર અથવા ગલમી
મોટા સઢ	શરા	નાનો સઢ	ગાખીઆ
સઢનું લાકડું	ફરમને ઉદ	સઢનું નાનું લાકડું	ફરમને ગલમી
સુકાન	સુકાન	ગરગડી	ગશીઆ તથા ચખ
અસ્તામ	શીલ્સ	પઠાણ તથા કરોડ	ખીસ
લંગરની દોરડી	ધમાર, ખુરાબ	લંગર, લોથારી	બાવરાહ
મોટા સઢનું દોરડું	રૂવેસી	કૂવાની ટોચવાળું દોરડું	બરસહ
બાવો, બકરો	નરરા	ડોલ	દલુ
માપ લેવાની દોરડી	બલ્દ	નાનું કોટિયું	બલખૂત
ઉઘાર	ધરખીત	આરીઆ	હુરીઆ

એક માણસ જોર કરતી રખેને 'હનામ હેલ' બોલે છે જ્યારે બીજા સાથીઓ જોર કરી 'યા હવા, યા હના' (યા અનાહ) બોલે છે

વહાણવટીના ગીત

કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માનેક
મકકામા ચયો મુસાદર, કનમા માલેક
હાજ ચયો હજે મકકા, કનમા માનેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માનેક
મકકેથી જના મદીને, કનમા માનેક
કનમા માલેક મુસલી, કનમા માલેક
સંગીતરી સાફ દરિયા, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
નાલલતો દરિયા કિનાર, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
સારગ તો સુતો ન જાગે, કનમા માલેક
કનમા માલેક મુસલ્લી, કનમા માલેક
કરાણી હાલેક મગિ, કનમા માલેક
આવી રીતે બધા કામ પૂરું કરતા સુધી બોલે છે ને જોર કરે છે

હમ્દી વહાણવટીના ગીત

જમસા હે માતી જમસા, જોર કરો જે જમસા
જોર જોરાતો જમસા, રબકે પરતો જમસા
રખીઆ રખી જમસા, આરબ સીલી જમસા
વગેરે બોલે છે

હજરા તરફના નાવિકોના ગીત

હેલે માલી યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ કેસા, જોરબી વેસા
એમરા જગી, માતયા લગી, લગી બાના, યા મોલાના
મોલા અલી, સાકજે વલી સાકજે સુલતાન મુરકેવ કા આચાન
આચાન કરનાર, પરવર દીગાર, અલ્લાહ પાસુ, સલામત જાસુ
હલામ દેલ ખીચડીમે તેલ, ખીચડી ખાતી, જસરે કુ જાતી
સાલાર અખર કાબા બદર, મકકે મદીના બેતે રસુલ
હાજ અલે હજબી કુબુલ, હાજ માના, યા મોલાના
વગેરે બોલે છે

ઉપર વહાણવેલો વહાણવટામાં થતો જતો ફેરફાર વહાણવટીઓનાં પગપગના સમાગમને લીધે થવા પામ્યો છે અને ખાસ ફેરફાર તો એકમદશાદ ૧લો, મદમદશાદ ૧લો, (મેદમદ બેગેટો), બદાદુગ્ગાદ, એકમદશાદ ૨જો, એ ગુજરાતના મુવતાનોના સમયમાં, તથા મોગલ બાદશાહો અકબર, જહાંગીર, શાહજહા, ઔરંગઝેબના સમયમાં થયો એટલે તે બાદશાહોની કાળજી અને દેખરેખ, તે પગદેરી કંપનીઓ ફિરંગી ('પોર્ચુગીઝ', વસત્ર ('ડચ'), અને બ્રીટીશ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરા બંધોમાં થતી ગંદકી તરફથી આભારી છે. તે સળખથી ઇસ્લામી સમયમાં મુઘલેલી ટળના, તથા જન જનનાં વહાણો લગલગ સામગ્રી સાથે થતાં ૧૬મા ૧૩ તથા ૧૮મા ૧૩ સૈકામાં ગુજરાતમાં વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ હતી. જેમાં નીચેની ગોદીઓમાં મજબૂત, સારી કારીગરીવાલાં વહાણો તૈયાર થતાં હતા.

અગાસી, તથા વસત્રમાં—થાળાનાં બંધો.

સુરત, વસત્રાડ, વસત્ર, કચ્છ માડવ, ખાતનું બંદર, ઘોઘા, દીવ, દમણ, ગોવા અને મુઆઈ

સદરહુ ગોદીઓમાં બે જાતના વહાણો તૈયાર થતાં. એક જાતમાં—પાટિયા જોડી દઈ તેમને કાયાની દોરડીથી ગૂંથી લેતા; તે બીજી જાતમાં તેમના પાટિયાં માટા મચાળના પાતળા ખીલાઓથી જોડી તેના મથાળા બીજા ખીલાઓથી અદરથી રીવીટ કરી દેતા. કેટલાક 'પોર્ચુગીઝ' દળના તૈયાર થતા હતા.

ઇરાની અખાતમાં સીરાઝ બંધને અરબસ્તાન અખાતમાં મસકત બંધે આવી ગોદીઓ હતી ચીનાઈ જંક (Junks) જાત અને મેલાકામાં બંધાતા.

ઇસ્લામી સમયમાં વપરાતા વહાણોનાં નામ આપણને નીચે મુજબ મળે છે એ જાતના વહાણો હાલમાં પણ દેશી વહાણવટા (Native Craft) તરીકે તમામ ગુજરાતમાં વપરાય છે. સદરહુ વહાણોમાં નાની જાતના વહાણો, જેવા કે બતેલો (થાપડો), મછવો, હોડી, ડૂંગી, નાવ અથવા નાવડી તે તરાપા, વગેરે કિનારે

ફનારી જાતના ગણાય છે જેમાં એકજ જાનના સુરત, ભરત તથા કોકણ તન્ક જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે ૫ વુ મોટી જાતના ફની ર્વાઈ સફ કગનાગ, જેના કે પડાવ મતેલો, દન—અથવા મગનો, નીગી અથવા કુગી, કોટિયુ, ગનમત, ગોગના નામથી ઓળખાતા વહાણો ગુજરાતની મોગી મોગી નદીઓ નપદા, તાપીમાં નેમજ કોક, કચ્છ, કાઠિયાવાડ તરફ ફરે છે, આ સફરી વહાણોની મોસમ નવેમ્બરની ફેબ્રુઆરી, ને માચથી જુન સુધીની હોય છે, અને કિનાર ફરનાગ મધ્ય માસ ફરે છે, સિનાય કે તોફાની દના વખતે અગર નદીમાં રેલ વખતે થોડો વખત નધ રહે છે એ સવળી જાતના વહાણોના નામ ‘બોમ્બે ગેઝેટીઅર’ના કાઠિયાવાડ, સુગત, ભરત, અને થાણા પિલાગોમાં નીગતવાર છે, જેથી અત્રે તેની વીગત લખના મુનાસબ ધાયુ નથી

ઇસ્લામી સમયના ગુજરાતમાં વહાણો મોટા કદના અને વધારે વજનવાના તૈયાર થતા હતા, જેમાં ‘બોમ્બે ગેઝેટીઅર’ના વોલ્યુમ ૧૩, પિલાગ ખીજમાં કેટનાક વહાણો ૬૦૦ થી ૧૬૦૦ ટનના બનાવતા હોવાનો ઉલ્લેખ છે જેમાં નાના કદના ૧૦૦ થી ૧૫૦ ટનના બનાવતા મોટા કદના વહાણોમાં સાધારણ રીતે બે મોટા ફૂવા ને એક નાનો ફૂવો ન તેટલી સખ્યામાં સડ પછુ રાખવામાં આવે છે ને નાના કદના એક ફૂવો તથા એક સ’ હોય છે મોટા કદના વહાણોમાં નાખુલ (Captive) સિનાય ખીજ નાવિકોની ૪૦ થી ૫૦ સખ્યા હોય છે ને નાના કદના વહાણોમાં ૬ થી ૧૫ હોય છે

ઇસ્લામી સમયમાં લગાવક વહાણોની જાતમાં—‘ગુગન’ અથવા ‘ગુરગન’, ‘સજુક’—‘ઉકીગી’ ‘ફનેદમારી’, ‘બખાગિજ’ ‘શાહીયાગ’, ગવમત ને ‘બારકસ ના નામ જણાય છે અને યુરોપી પ્રજાઓના વહાણોમાં, ફ્રીગીઓના વહાણોમાં ફ્રીગેટ (Frigate) કારાવેલ (Carravel or Carvel) કાતુર (Katur) કરક (Carack) ગેલીઓન—(Galleon) પિનેસ (Pinnace) હોય (Hoy) કેચ (Ketch) વગેરે નામેનો ઉલ્લેખ મળે છે એ

ઉપરાંત મુસજ્જમાન જત્રાળુના વપરાશ માટે ફેટતાંક મોટી સાઈઝનાં વદાણા વપરાતા હતાં. તે મોટે ભાગે ખાનગી માલિકીના હોવાથી તેમના થોડાક નામો જાણવામાં આવ્યા છે.

રહીમી^{૧૫} એ વદાણુ નામ શહેનશાદ વદાગીરીની માતૃશ્રીના નામ પરથી રાખવામાં આવેલું તે સુરત જદેથી મકે જત્રાળુઓ માટે ઉપયોગમાં રહેતું, તેની લંબાઈ ૧૫૩ શીટ, પહોળાઈ ૮૨ શીટ તે બિડાણુ ૩૧ શીટ હતાં. એમાં ૧૫૦૦ ઉનારુઆ ખેસના. તેનું વજન ૧૫૦૦ ટન હતું.

મરકબે એહમદી તથા મરકબે મુહમદી નામના વદાણા સુરતના એહુસ ખાનદાનની માલિકીનાં હતા જે ૧૭મા સદીમાં થઈ ગયેલા સુરતના ખાનદાન મદાપુરુષો, દરજન સંયદ એહમદ તથા સંયદ મોહમદના નામથી ઝાળખાના એ વદાણા ૫૦ સુરત જદે જત્રાળુઓ માટે વપરાતા.

સદ્દીનતુલ રસુલ-^{૧૬} એ નામનું વદાણુ પણ સુરત જદે જત્રાળુઓના વપરાશમાં હતું.

હવે આપણને ઇસ્લામી સમયમાં શું શું તરકકી થઈ, તથા શું શું ફેરફાર થયા તે દ્રષ્ટિાઈ જદોખન કેવો હતા તે જાણવાની જરૂર છે, જે માટે તે સમયને નીચલા વિભાગોમાં વહેંચવાનું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

- (૧) પહેલો વિભાગ, ઈ સ ૧૨૯૭-૧૪૦૩
- (૨) બીજો વિભાગ, ઈ સ ૧૪૦૩-૧૫૭૩
- (૩) ત્રીજો વિભાગ, ઈ. સ ૧૫૦૩-૧૭૬૦.
- (૪) ચોથો વિભાગ ઈ સ. ૧૭૬૦-૧૮૦૩.

ઉપલા વિભાગોમાં પહેલા વિભાગમાં એટલે અલાઉદ્દીન ખીલ જીએ શુજાતનો વહીવટ કર્યો ત્યારથી તે તખલખનાના જદલા સુલતાન—મહમદ તખલખના સમય સુધીનો. એમાં વધુ ફેરફાર ચએલો જણાતો નથી. કારણ કે તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં યુરોપી

૧૫. ‘આમ્મે ગેઝેટીયર (સુરત એન્ડ ઓઅ)’, વૉ ૨, પા. ૭૭.

૧૬. સંયદ સુલેમાન નદવી; ‘આરખોંકી જહાઝરાની’, પા ૧૬૬.

પ્રજાઓની આગમનની શરૂઆત દરિયાઈ માર્ગે થયેલી નહોતી અહીંના બાદશાહોનો સબ્ધ મહાગની ગંગાથી હકુમતો સાથે સરો ઝડેનો ખાસ ખરીને અગર તથા તુમ પ્રજાઓ સાથે—તેમણે સરો સબ્ધ જાળ્યો હતો ખિનાફત તરફ તેઓ સારું માન ધરાવતા અને મક્રમ તથા મદીનાની પ્રજાઓ તથા અમીરા માટે સગ દહીઆઓ મોકલી તેમને ખુશ કરતા હતા રાજ્ય તરફથી ખલા તના અખાનમાથી તેમજ મનમાર કિનાગ તરફથી જત પ્રવાસીઓ અગર જત્રાણુ મુસનમાનોની મગડતા તથા તેમના રક્ષણ માટે મોટી જાતના, અને દરિયાગાળા દગથી તથા તીવ્રકમાનનાળા સિપાઈઓની સગવડનાવા વહાણોનો મદોમસ્ત ગખનામા આવતો હતો, જેનો ઉદ્દેશ આપણને ઈમુનમતૂતા (ઈમ ૧૩૪૨) ના સફર નામા "રહલને ખુલુતા" માથી મળે છે એ સમયના વહાણો મોટે ભાગે ખાનગી માવિકીના હોવાથી તે રખતના વહાણવટા પૂરતી હકીમત મળતી મુસ્લિમ પડે છે

ખીજા વિભાગમા ગુજરાતના મુનતાનોનો સમય કે એ સમયમા વહાણવટાને ધબી તરફથી થયેલી છે એ બાદશાહો વહાણ વટાની ઉત્તિમા જાત દેખરખ તથા કાળજી રાખતા તેઓ ફર દૂના સુનદા અને હોશિયાર મરીમરો, તથા નૌકાધ્યક્ષની પસંદગી કરતા તેઓ વહાણો જનાવનની ગોદીઓ જનાવતા ને તે માટે અધિકારીઓ—નૌકાધ્યક્ષ તથા શાહુખ દરે નીમણો કરતા હતા પદમા સૈકાથી સોગમા સૈમ સુધીમા યુરોપી પ્રજાઓમા ફિરંગીઓ ના દરિયાઈ હુમલાઓ શરૂ થયા હાઈ, લૂટફાટનાળી અને નાશકારક પદ્ધતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી જેથી બાદશાહોને પોતાના નિશાળ મુસ્લિમી ઉદ્ધાજત તમા પ્રજાની સલામતીના પમના લેનાની જરૂર પડી હતી નૌકાધ્યક્ષને "મીર બેહરી" (અમીરલ બહેર) કુગળના અમનદારને રાહબંદ 'ને તોપખાનાના અમલદારને 'મીર આનજ' નામ અપાતા હતા

ગુજરાતના મુસલમાનોમા એહમદવાદ ૧^મ (ઇ સ ૧૪૧૧-૪૬)

૧૭ 'મિગતે સિકદરી' તથા વોમ્સન 'ધી હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત', પા ૩૬

પહેલાએ, વહાણવટાની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપેલું તેના વખતમાં દીવ, ઘોઘા ને ખંભાતના બંદરો નૌકા માટેનાં કેન્દ્રો હતાં, જે કારણથી તેણે ઈ સ ૧૪૨૯ માં દક્ષિણના સુલતાન એહમદ-અહમદીની સામે માહીમના કિલ્લાની દરિયાઈ લડાઈ વખતે, એ બંદરોથી એક લડાયક કાફલો તૈયાર કરી મોકલેલો, અને તેની મદદમાં એક લશ્કર ખુશકી ગરતેથી પોતાના નાના દીકરા ઝફરખાન તથા મલેક ખખ્ખતિયાખાનની સરગરી નીચે માહીમ તરફ મોકલી આપેલું તેમા તેની જીત થતા માહીમ સુલતાનના તાગામા આવ્યું હતું.

સુલતાન મેહમૂદ^{૧૮} ૧જા (મેહમૂદ બેગડા) ના વખતમાં (ઈ સ ૧૪૫૮-૧૫૧૧) દરિયાઈ બળ વગરે મજબૂત બન્યું હતું. દીવ તથા ખંભાતના બંદરો તેના કેન્દ્રો હતા સુલતાને ખંભાતના બંદરોમા તુકી તથા ફિરગી બંધના વહાણો તૈયાર કરાવેલાં, ને મલેક તોગાન (ફરહતુલમુલક), તથા મલેક અયાઝ સુલતાની જેવા મુનંદા અને કાબેલ નૌકાખલ મુકરર કરેલા, જેમણે નૌકાખાતામા ઘણા સુધારાવધારા કરી દરિયાઈ બળને વધારે શ્રેષ્ઠ બનાવેલું. તેની સરખામણી તે વખતનું કોઈ નજદીકનું રાજ્ય કરી શકતું નહીં. એની પાંચે દરેક પ્રકારની તાપો પણ હતી, જેમા ઘેગે ધાલવા માટેની તથા દરિયાઈ કાફલા માટેની પણ હતી. તેથી કરીને તે ઈ. સ. ૧૪૭૨-૭૩^{૧૯} તથા ઈ સ ૧૪૯૦ની જગત (કારકા) ને સખોદાર, અને ડામોલની દરિયાઈ લડાઈઓમાં—ત્યાંના ચાચિયાઓને બહાદુર ગીલાનોની સામે અને ઈ. સ ૧૫૦૮ તથા ઈ સ ૧૫૧૦ની લડાઈઓમાં ફિરગીઓના હુમલાઓ સામે પૂરતા લડાયક બળ ને સામગ્રી સાથે મુકાબલો કરી, તેમને હરાવી, તેમનું જોર દબાવી શક્યો હતો.

મલેક અયાઝે ફિરગીઓના હુમલાઓ અટકાવવા માટે દીવ બંદર આગળ બે કોટ ને એક ભુરજી ચણાવેલાં. ભુરજીને કોટ સાથે કિનારા સુધી સાંકળવતી બાંધી દીધી હતી, જે સાંકળકોટ કહેવાતું હતું તેણે વળી એક પથ્થરનો પૂલ પણ બનાવેલો હતો. ઈ સ ૧૫૦૭-૮ની લડાઈમા સુલતાનને મદદ કરવા તુકી સુલતાને

છજીતથી એક કાફલો બાગ નહીં તથા લગ્નક સામગ્રીનાળા ૧૫૦૦ માણુમોના સરકાર સાથે મોકલ્યો હતો, જે લગ્નમાં મુસલમાનોએ આતશમાજી (fireworks and grenades)^{૧૯} નો ઉપયોગ કર્યાથી ફિરંગીઓના ટેલક નહાણો ખી ગયા હતા તેમા તેમનું એક વહાણુ ધણુ મોટું હતું તેમા તેમનો એક કરોડનો માલ હતો, જે પણ વહાણુ સાથે નાશ પામ્યો હતો ફિરંગીઓનો 'નોકાધ્યક્ષ' ડોન ફ્રાન્સિસ્કો આલમેઇડા (Don Francisco Almeida) માર્ગે જતા તેની વિનગીંગી માટે તેના પિતા (ગોનાના મનનર જનરલ)ને મુખ્યમંત્રી નોકાધ્યક્ષ મયે અપાઝ મુસતાનીએ એક કાગળ લખી એ જાહેર કરેલો મુસતાન બહાદુરશાહના સમયમાં (ઈ સ ૧૫૨૭-૧૫૩૭) — દરિયાઈ કાફલો મજબૂત હતો બહાદુરશાહનો તોપો પર વધારે પ્રેમ હતો તેથી તેણે દરેક જાતની નાની તથા મોટી તોપો એકઠી કરી હતી, તે કટલીક ગુજરાતમાં પણ જ્ઞાની હતી એના તોપખાનાનો અમનદાર (મીર આતશ) રૂમીખા તથા ગોવદાઝ તરીકે ફિરંગીખા કાબેલ અને મુનદા અમલદારો હતા રૂમીખાનું અસલ નામ મુરતકાખા હતું તે છજીતમાં રહેતો હતો ત્યાંથી તે યમન ગયો, અને ત્યાંથી એડન આવ્યો ઈ સ ૧૫૩૦માં દીન આવેલો ત્યારે તે પોતાની સાથે મિસરથી તુરકીના મુસતાન મુનેમાને આજમની બનાવેરી મોટી તોપ લાવેલો, જેનું નામ લયલા હતું રૂમીખાની કાબેલીયત જોઈ મુનતાને તેને પોતાના તોપખાનાના ઉપરી અમલદાર મુકગ કરી, તેને રૂમીખાનો ખિતાબ આપ્યો મુનતાને સરહુ તોપના જેની ખીજી તોપ તેની પાસે હજારી તેનું નામ મજનુ ગણેલું એ તોપોમાં લયલા તોપ મિસરી તોપ, તે 'મજનુ' તોપ "બહાદુરશાહી" ના નામથી ઓળખાતી હતી એ તોપો સિવાય ત્રીજી એક મોટી તોપ ફિરંગીઓ પાસેની ઈ સ ૧૫૩૩ માં દીનની લઈ વખતે નાદશાહને હાથ આવી હતી જેનું નામ તેણે તોપે ફિરંગ' રાખેલું એના સમયમાં ફિરંગીઓ સાથે નીચની દરિયાઈ લડાઈઓ થઈ હતી

૧૯ જોન સ્મિથ એ કોનોલોજીકલ ઍપીટોમ આફ ધી વૉસ' ઍફ પોર્ચુગીઝ ઇન ઇન્ડિયા એઝ કનેક્ટ્ડ વીથ ધી દિસ્ટરી ઍફ ધી ડેકકન' પા ૫૦૭

ઈ. સ. ૧૫૨૭ મા ૨^૦ ફિરગીઓએ એલિસપર ચઢાઈ કંગેલી જેની સામે સુલતાને ૮૦ વહાણોનો કાફલો મોકલેયો. તેમા એહમદ-નગરના સુલતાને મદદ કરી હતી. એ લડાઈમા ગુજરાતના કાફલાને નુકસાન પહોંચ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૫૩૦ મા ૨^૦ દીવનો કબજો લેવા માટે, એન્થોની ડી સીલ્વેરા (Anthony de silveira) ની સરદારીમા જુદા જુદા કદના લડાયક વહાણો સામે ચઢાઈ કરવામા આવેલી, જેમા તેઓને ગુજરાતના દરિયાઈ બળથી વધારે ખમવું પડતાં, ૧૭૪ હંકુ પડ્યું હતું એ કાફલો તાપી નદી ઓળંગી સુરત બંદરે આવી પહોંચેલો, જ્યાંનાં ૨૦ વહાણોને બાળી નાખી સુરત પર હલ્લો કર્યો હતો તે પછી તેમણે દીવ લેવા માટે મોટી તૈયારી કરી હતી.

ઇ. સ. ૧૫૩૧-૨^૧ મા ફિરગીઓએ મોટા લડાયક બળ સાથે દીવ પર ચઢાઈ કરી હતી તેમા ૩૬૦૦ યુરોપી સૈનિકો, ૧૪૫૦ ખલાસીઓ, ૨૦૦૦ મલબારી, કાનડી, ૮૦૦૦ કાફરી (ગુલામો) અને ૫૦૦ બીજા હિંદુસ્તાનના નાવિકો મળી કુલ ૨૦૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો તેમા રૂમીખાંએ ઘણી બહાદુરી બતાવવાથી ફિરગીઓ હારો જતા, પોતાની એક મોટી તોપ મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા તે તોપનું નામ બહાદુરશાહે તોપે ફિરંગ રાખ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૫૩૮-૨^૧ માં ફિરગીઓ સાથે દીવ આગળ લડાઈ થઈ હતી, જેમાં તુર્કી નૌકાધ્યક્ષ સુલેમાન આગાએ, દરિયાઈ કાફલાથી તથા ખાળા ઝરે ખુશકી માર્ગે લશ્કરી મદદ કરી હતી. તેમાં ન્યુહાની સરદારીમા ૧૬૧ લડાયક વહાણો, ૧૦૦૦ તોપો તથા ૫૦૦૦ લશ્કરી સામગ્રીથી ફિરગીઓએ સામનો કરેલો.

બહાદુરશાહ પછીના સુલતાનો, સુલતાન મેહમુદશાહ ૩ જે, (ઇ. સ. ૧૫૩૬-૧૫૫૪), મેહમુદશાહ બીજો, (ઇ. સ. ૧૫૫૪-૧૫૬૧), તથા મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો (ઇ. સ. ૧૫૬૧-૧૫૭૨), ગાદીએ આવેલા તેમના વખતમા દરિયાઈ બંદોબસ્ત સારો હતો.

૨૦. “ એપીટોમ ઓફ ધી વોર્સ ઓફ ધી પોર્તુગીઝ ઇન ઇન્ડિયા ”

પા. ૫૦૭, ૫૧૩

૨૧. એનન, પા. ૫૫૪, ૫૧૬.

પરંતુ અદુ અદર અમીરોમા થયેના ફિસાદો તથા રૂમીખા જેવા અમલદાર વર્ગની વ્યાનાજીને લીધે, તેમજ હુમાયુ તથા અકબર બાદશાહના અને ફિરગીઓના મોટા લડાયક બળ સાથે હુમલાઓ થતા રહેલા હોવાથી ગુજરાતી સદતનતનો વહેલો અત આનવા પામ્યો એ સુનનાનોના સમયમા નીચે પ્રમાણેની દરિયાઈ લડાઈઓ થયેલી છે

ઈ સ ૧૫૩૬, હુમાયુએ બદાદુરશાહને હગવી નમાડવાના બીધે ગુજરાતમા ચાલી રહેલી અધાધુધીનો લાભ લઈ ફિરગીઓએ ભરૂચ પર દરિયાઈ માર્ગે હુમલો કર્યો હતો પણ તેમા તેઓ નિષ્ફળ થનાથી પાળ ચાલ્યા ગયા હતા

ઈ સ ૧૫૩૮મા દીવ આગળ ગુજરાતના કાફલા સાથે ફિરગીઓ ૧ લડાઈ થઈ હતી, જેમા તુર્ક કાફલાનો નૈકાધ્યક્ષ સુલેમાન આગા હતો

ઈ સ ૧૫૪૫મા દીવ આગળ મેદમુ શાહ સુલતાને લડાયક બળ મોકલી દીવ ફિરગીઓ પામેથી પાધુ લેવા તજવીજ કરી હતી સુલતાને ફિરગીઓને હિંદુસ્તામાથી લાખી કાઢવા માટે દક્ષિણના સુલતાનોની આ લાઈમા મંદ ચાલી હતી

ઈ સ ૧૫૪૬-૪૭મા ભરૂચ પર ફિ ગીઓએ દરિયામાર્ગે હુમલો કર્યો હતો તે વખતે ભરૂચના હાકેમ ઈમાદુલમુલ્ક રૂમી કામ અથે અમલવાદ નરક સાથે ગયેલો તેને તર્ક ફીરગીઓએ ભરૂચ શહેરમા પેસી જઈ કલેઆમ મ્યુ હતુ, જે કારણથી તેમના ભરકરી અમલવાદ કામ જ્યોર્જ ડી મેનેઝીઝ (Dom Jorge de Menzies) ને ફિરગીઓએ મરોચ (Baroch) નો કિનારા આપ્યો હતો ફિરગીઓએ ભરૂચથી જતી વખતે લાડબુત ૧૧ કિના ઉપર તોપોનો મારો ચલાવી નુકસાન કર્યા પછી ચાલ્યા ગયા હતા

ઈ સ ૧૫૪૮મા ફિરગી મા પામેરી દીવનો મગ્જો લેવા માટે સુલતાન મેદમુ શાહે ફરીથી દરિયાઈ ઘેરો ધાલ્યો હતો, જેમા ગુજરાત ૧૧ કાફલામા કેટલાક ફ્રેન્ચ તોપચીઓએ ખાખ ઝફરની સરકારી નીચે લાગ લીધો હતો આમા ખાખ ઝફર માર્યો ગયો હતો

પણ રૂમીખા તથા ઝુઝારખાને ઘેરો ચાલુ રાખ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૫૪ માં તુકી^{૨૩} સુલતાન તરફથી એક લડાયક કાફલો સીદી અલી રઘસની સરદારીમાં ગુજરાતના સુલતાનની મદદમાં ફિરંગીઓ સામે મોકલવામાં આવ્યો હતો જે સુરત બદરે પહોંચ્યો હતો. એ અરસામાં ગુજરાતના એક અમીર નાસીરલમુલ્કે બંડ ઉઠાવી ભરૂચનો કિલ્લો કબ્જે કરી લીધો હોવાથી સુલતાન એદમદ શાહે તુકીઓના ૨૦૦ તોપચીઓને મદદમાં લઈ ભરૂચ પર ચઢાઈ કરી કિલ્લો કબ્જે કર્યો હતો. તુકી કાફલાના કેટલાક વહાણોને ફિરંગીઓએ નુકસાન પહોંચાડવાથી તેમજ ગુજરાતમાં ગેરબંદોશત ચાલતો હોવાથી તુકી અમલદાર સીદીક અલી બાકીનો લડાયક સરસામાન ગુજરાતી નાખુદાખાનને સોંપી દઈ પોતાના તાબાના માણસોને લઈને સુરતથી ભરૂચ ને ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ પોતાને વતન વિદાય થયો હતો.

ઈ સ. ૧૫૫૮-૫૮૨ માં ફિરંગીઓએ દમણનો કિલ્લો દરિયાઈ હલ્લો કરીને લીધો, જેનો બચાવ કરવા માટે તેમણે ૧૨૦૦ સિપાઈઓનું લશ્કર મૂકી બલસાડ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ ગુજરાતના સુલતાન તરફથી લશ્કર આવી પહોંચતા તેઓ ચાલ્યા ગયા હતા. એ અરસામાં સુરતના હાકિમ ખુદાવંદખાન રૂમીએ ગુજરાતના અમીર ઈમાદુલમુલ્કને સુરતમાં મારી નાખવાને કારણે તેના દીકરા ચંગીઝખાએ પોતાના બાપનું વેર લેવા ખુદાવંદખાન ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ફિરંગીઓની મદદ માગી તેણે દમણની આસપાસનો મુલક ફિરંગીઓને સોંપી દીધો, જેમાં તેમને ૧૦૦ ગામ મળ્યાં હતાં. તેમની ઊપજ રૂ. ૪૩૦૦૦૦૦) નીરૂપ હતી

ઈ સ. ૧૫૬૧ માં ફિરંગીઓએ સુરતબંદર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો પણ પછી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા હતા

ઉપર જણાવેલા હુમલાઓ ઉપરથી આપણે જણ્યું કે ગુજરાતના

૨૩. એ વૅન્ઝરી: “ ટ્રાવેલ્સ ઍન્ડ ઍડવેન્ચર્સ ઍફ સીદીઅલી રઘસ ઇન ઇન્ડિયા ”.

૨૪. “ એપીટોમ”, પા. ૫૧૯.

૨૫. ગોવિન્દભાઈ. “ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,” પા ૬૫.

મુનતાનનો પામે સામગ્રી સાથેનું બહુ જમરું વડાવક બળ હતું, જે મરણુથી તેઓ ૮૪ બંદરો (૨૭ ગુજરાતના ૫૭ પરદેશી) ઠી ઉપર સત્તા ભોગવના. મુનતાનો મળ્યાતા હતા એજ કારણથી બહાદુ ગાહ ચીનોડ આગળ દાગી ગયા પછી હુમાયુ બાદશાહે તેના તથુઓનું જરીકામ જોઈકહેલું કે ' આ બધો સરસમા. સમુદ્રની પર સત્તા ભોગવનાર—મુનતાનનો છે ' તેમ સીકદગ નાદી પશુ વાગનાર કહેતો હતો કે ' દીલ્હીના બાદશાહેના રાજ્યનો આધાર ધઉ તથા જય પગ છે પણ ગુજરાતના મુનતાના ગળ્યનો આધાર પરવાળા તથા મોતી ઉપર છે '.

ત્રીજો મુગ મોગન માસાદના અમનનો આ સમયમા પણ ગુજરાતના વહાણનટાની સારી તકકી થના પામી છે શહનરાહ અકબરે માદીએ આવ્યા પછી વહાણની ઉન્નતિ માટે કેટલાક કાપડાઓ ધોડા જેનો હનાલો આઈને અકબરી'માંથી મળે છે તેના સમયમા મોટી મોગી સાઈકના અને સાગ કાગીમરીના વહાણો કાશ્મીર—લાહાર બંગાળ ત્રેરે જગ્યાઓએ—કેન્દ્રાક દાથીઓ લાનના સર્ધ જના માટે, કેટલાક ઘેરો ધાલવાના ઉપયોગ માટે ને કેન્દ્રાક વેપાર માટે—નનાવવામા આવતા એના વહાણોની સગવડ બધી જગ્યાએ —ખાસ કરીને વેપારના ધામ મમાગ, કાશ્મીર તથા કાશ્મા—રેતી અકબરે પોતાના હરનારના માટે સારી સગવડનાળી ટાંડીઓ બનાવેલી, જેના મથાળા (આગની નાન) કોઈ જનારના મથાળાની આકૃતિને મળતા હતા કેટલાક વહાણો તરતા બજારની માફક અને કેટલાક તરતા મગીયા જેવા બનાવવામા આવતા હતા.

' આઈને અકબરી મા નાનિનાની ફરજો માટે ' મીર ખેદરી— (નૌમદળ)ના મથાળા હેકગ નીચે પ્રમાણે મળે છે —

(૧) નાખુ. (Captain) એટલે વહાણનો સરદાર જેની ફરજ વહાણુ સ્થા સર્ધ જવાનુ ઇ તે જોવાની છે

(૨) મુઅલ્લમ (Mulla) જેને લૂતથી માલમ કહેવાય છે એની ફરજ દીવાની ઊંઘાઈનું માપ જોવાની, તારીઓની દખાકત જાળુવાની, વહાણુને ભયમાથી બચાવવાની ને વહાણુને સર્ધ જવા ની જગ્યાએ પહોચાડવાની છે

- (૩) ટૂંક એટલે ખલાસી જોતો ઉપરી
- (૪) નાખુદા બેશખતી ફરજ ખલાસીઓને સામાન પૂરો પાડવાની તથા તેમને મદદ કરવાની હોય છે.
- (૫) સરહંગ (સરગ)ની ફરજ વહાણોનો માલ કિનારા ઉપર બિતરે ત્યારે દેખરેખ રાખવાની છે.
- (૬) લાડરી એટલે જેની દેખરેખ નીચે વહાણોનો માલ હોય છે તે.
- (૭) કરાણી એટલે વહાણોના કરકુત, જેની ફરજ હિસાબ રાખવાની તે લોકોને પાણી પાવાની હોય છે
- (૮) સુખનગીર એટલે જે સુકાન પર ખેસી સુકાન ચલાવે છે તે.
- (૯) પજેરીની ફરજ કૂવાના મથાળા ઉપર ખેસી દૂરથી કાષ વહાણના આવવાની અગર તુફાનની ખબર આપવાની છે.
- (૧૦) ગુમતીની ફરજ વહાણમાંથી પાણી કાઢવાની હોય છે. એ સમયમાં લડાયક વહાણ માટે તોપચીઓ તથા સામગ્રીની ગોઠવણ થતી, જેની દેખરેખ મીર આતશ તથા મીર બેહરી રાખતા હતા

અકબરના વખતમાં હોડીકિતાર માટે નાકાવેરા મુકરર થયા હતા.

શહેનશાહ અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, તથા ઔરંગઝેબના વખત સુધી નૌકાબળ મજબૂત હોવાથી વહાણવટાનો સાગે બંદોબસ્ત રહેલો હતો. ધોધા, ખભાત, સુરત, ભરૂચ, વગેરે જગ્યાઓએ મુત્સદ્દીએ ના હાથ હાથ નીચે મીર બહેરી તથા શાહુખદર, નૌકા બળની દેખરેખ રાખતા. તેમની પાસે નદીઓના ધાટની, જહાજોની સંખ્ય ની, નાવિગની. તથા કેટલાક બંદરોમાંથી મળતા હુકો (જેવા કે ડાનુનગોષ્ઠ, માપાગીરી, પારેખગીરી) ની નોંધ રહેતી. કેટલાકને પુરજ પરથી ચોમીઆ (દરરોજની ખોરાકની ગકમ) અપાતી એવા કેટલાક હુકો ભરૂચ બંદરના પુરજ પરથી મળતા હોવાના તથા શાહજહાંના વખતમાં હિંદુઓ તે મુસલમાનોને મળ્યા સખધીના દાખલાઓ ભરૂચના જકાતખાતામાં તથા ખાનગી દસ્તાવેજોમાં છે.

શહેનશાહ અકબરે ગુજરાત જત્યા પછી ફિરંગીઓ સાથે તેણે ઈ. સ. ૧૫૭૩માં સુલેહભરેલી વર્તણૂક ચલાવવા નક્કી કરેલું તે

એના વખતમાં તેમજ તેની પછી પણ જહાગીર શાહજહાના વખતમાં બદોમસ્ત મહુ સારો રહેવાને કારણે ફિ ગીઓ ગુજરાતના બદોમસ્તો વધુ નુકસાન કરી શક્તા નહોતા. તે પછી અમરના સમયમાં પણ ફિરંગીઓની રજા વગર^{૨૬} કોઈ પણ વહાણ અગ્રી સમુદ્રમાં વેપાર કરી શકતું નહીં. ફિરંગીઓ થોડાક છૂટ છાયા હુમનાઓ ગુજરાત પૂરું થઈ સ ૧૬૧૨, ૧૬૨૬, ૧૬૩૧, વગેરેમાં થયેલા હતા તેમની સામે નવી દરીફ પ્રજા નરીકે ધ્રીગીશ છૂટ છડીયા કંપની ઊભી થઈ હતી આ સમયમાં મુગન રાજ્યના મળ સામે ખીજા ચાર નોકમળ ફિરંગી, વલદા, ડચ, ટ્રિગીશ ઇન્ડિય કુ, તથા મરેહાઓ ઊભા થયા હતા, પણ ઔરંગઝેમના સમય સુધી સારો બદોમસ્ત હોવાથી તેઓ વધુ કાની શક્યા નહીં. પગલુ ઔરંગઝેમ પછીના બાદશાહો નમળા થતા ગયા, ને બીજી તરફથી અંગ્રેજોને ઈ સ ૧૬૬૧થી મુબઈનું બદર ફિંગીમાં તરફથી ઇંગ્લાન્ડના ગળના લખમાં રાણી કેથેગ્રાઇનના દાઈગમમાં મળેતું હોવાથી તેઓ એ જગ્યાએ પોતાનું દરિયાઈ તથા ખુશકી બળ વધારી શક્યા હતા. ઈ સ ૧૭૫૫થી મુગતની કિન્નેદારી દીની ચાલેનસાહત તરફથી અંગ્રેજોને મળ્યાથી તેઓનું જોર વધી ગયું. છેવટે ગુજરાતના હાકોમાં સ્વતંત્ર થઈ જવાને કારણે ગુજરાતના દેશી વહાણપટ્ટાની ઉત્તિ થતી અટકેથી અને અતમા રેલ્વે અને સ્કીમરોને લીધે વહાણોનો ઉદ્યોગ પડી લાગ્યો.

ચોથા નિભાગમાં સ્વતંત્ર નાનાઓમાં ખલાત, મુગત અને ભરૂચના નાનાઓનો, ગુજરાતમાં મરેહાઓ અને (આમીઆ)નો તથા કઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ, પોરબર, કચ્છ, ભાનગર, વગેરે દેશી ગળોનો વહાણપટ્ટાનો ઉદ્યોગમાં જે પ્રત્યેક પ્રગો છે તે, આવે છે એ સમયનાં વહાણપટ્ટા સંબંધી વધુ દાખવાઓ અને મળી લખ્યા નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચના નાનાઓની હકીકત મળી છે જે પગથી જણાય છે કે એ બદોમસ્તો સારો બદોમસ્ત હતા. સુરતમાં અંગ્રેજોની કિન્નેદારી હેવાથી તેઓએ નોકમળ મુગત બદરે પણ ગળેતું હતું.

ભરૂચના નાનાઓમાં નેમ આલમખાન રજા (ઈ સ ૧૭૫૨-૧૭૫૪)થી છેલ્લા નાનામ મોઅજખાન (ઈ સ ૧૭૮-૧૭૭૨)

સુધીના નવાળોએ લડાયક સામગ્રી સાથેનું નૌકાબળ, રાખેલું હોવાનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે મળે છે—

૧૭૫૩મા સંગીર નવાળ નેક અલમખાન ત્રીજાના વખતમાં ભરૂચની ગાદી માટે નેમના રીજટ બીબી બુત્તન ઉદેખડી બીબી સાથે ભરૂચ બદરે દરિયાઈ લડાઈ મીરઝા હામદખેગને થયેલી, જેમાં મીરઝાં સુરતથી લડાયક વદાણે લઈને ભરૂચ પર ચઢી આવેલો તેમાં તે હારી ગયેલો. ૨૭

ઈ સ. ૧૭૭૧મા ૨૮ નવાળ મોઅઝઝીઝખાન સામે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની એ મોટું લશ્કર મોકલેલું, જેમાં તેગેનો દારુગોગો બળી જવાથી નુકશાન થવાથી અગ્રેએ નવાળ સાથે સલાહ કરી ચાલી ગયેલા ૨૮

ઈ સ. ૧૭૭૨મા ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ મોટું લડાયક બળ નવાળ સામે મોકલ્યું. જેમાં પાંચ લડાયક વહાણો, ચાર ગલબત, સોળ માછીઓની હોડીઓએ ભાગ લીધેલો. નવાળ દગાખાણના પરિણામે હારી જતા ભરૂચ પર અગ્રેએ હલ્લો કરી તેને કબજે લીધું હતું.

ઉપરની વિગત ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ઇસ્લામી સમયમાં અને ખાસ કરીને મુગલ સમયમાં ગુજરાતના વહાણવટાને ઘણો ફાયદો થયો હતો, જેને લીધે ગુજરાતના વેપાર રાજગારની ખિન્ન નણી થતાં સુરત, ભરૂચ, કોકણ, ચેઉલ, મુબઈ, ખલાત, વગેરે બદરોની ઘણી આબાદી થવા પમી હતી.

અત્રે શ્રી લોહાનાના “ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા [‘પ્રી પ્રીટીશ પીરીયડ’]” ભાગ પહેલાનું લખાણ ઉપલા લખાણની પ્રુવિંટમા ટાંકવાનું મુનાસબ લાગવાથી સદરહુ અંથના પા ૬૧ તથા ૬૯ પરની-ઇખારતે નીચે જણાવી છે.

૨૭ ‘મિરાતે એહમદી’, ભા ૨, પા. ૪૪૨ થી ૪૪૮, (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ).

૨૮ સૈયદ અબ્બાસઅલી : “કિસ્સએ નવાળ મુઅઝઝીઝ ખલાદુર”; (હસ્તલિખિત, હી સ. ૧૧૯૩); ‘ખોમ્ખે ગેઝેટીયર’, ‘સુરત એન્ડ પ્રોવિન્સ’ પા. ૪૭૦-૭૧.

૫૧ ૬૧ - As for water transport, there were boats and coasting trucks on the manifold system of the Ganges the Jamna and the Indus Fitch travelled with a fleet of 180 boats while the boats on the Ganges were so many as to have sufficed to transport the whole of Akbar's camp at times The barges on the Jamna were on an average of 100 Tuns, and on the Ganges of 400-500 Tuns India then built all her ships and the aggregate number was great when measured by contemporary standard Ships upto 1000 Tuns were in existence

૫૧ ૬૨, - Merchantships were generally of four kinds Caracks of 1500 2000 tons pilgrim ships of 400-1000 tons ordinary ships of 200 tons and junks from China of 300 tons Besides these there were fighting galleys of 800 tons, and coasting crafts of 30-40 tons Making elaborate calculations as to their number the size and the season in which they could be used Mr Moreland concludes that the total volume of Indian foreign trade was about 60000 tons or 2400-30000 tons

*

ગુજરાતની ખેતીના વ્યાપક પ્રશ્નો

લેખક :

દાનિતલાલ મથુરાદાસ શાહ

ખેતીનું મહત્ત્વ

ખેતી એ દુનિયાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે અને અને વસ્ત્ર જીવનની મૌલિક જરૂરિયાતો ગણાય છે, કારણ કે દરેક પુણ્ય વ્યક્તિ શરીરના પોષણ વિના કે શરીરનું ટાલનડકારી રક્ષણ કર્યા વિના જીવી શકે નહિ લોકોની આ મૌલિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનાં સાધનો માત્ર ખેતીમાંથી જ મળી આવે છે. ખેતી સિવાય અન્ય રીતે તે ઉત્પન્ન થતાં નથી. ખેતી જેવા ધંધાઓ જ અર્થસંપાદન કરવાનાં ખર્ચાં સાધનો છે, કારણ કે તે માલની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ કરવાને સમર્થ છે. માત્ર ચૈસાને કે નાણાને જ દોલત કે સંપત્તિ તરીકે ગણવામાં લૂલ છે ચૈસો એ સંપત્તિ નથી પણ સંપત્તિ કે દોલત મેળવવાનું માત્ર એક સાધન છે. ચૈસાદાર માણસ ચૈસો ખર્ચવા છતાં અન્નવસ્ત્ર જેવી જીવનની વાર્તવિક જરૂરિયાતો ન મેળવી શકે તો તે ચૈસો તેને માટે નકામો છે, કારણ કે પોતાની લૂખ ટાળવા માટે કે ગોતાના દેહનું રક્ષણ કરવા માટે તે ચૈસાને ખાવાનો નથી કે પહેરવા ઓઢવાનો નથી. ખેતી કે તદંગે થતું ઉત્પન્ન જ માનવસમુદાયના જીવનભરણ અને અસ્તિત્વનો પાયો છે.

ખેતીને જીવનનિર્વાહના સાધન તરીકે ગણતા, દુનિયાની વસ્તીનો પોણા ભાગ, સંપત્તિઉપાજ્ઞના મુખ્ય સાધનરૂપ ખેતી

ઉપર જ અનવખી ગેલો છે હિંદી ૭૫ ટકા જેટલી પ્રભુ ખેતી ઉપર જ નિર્ભર કરે છે ૧૯૩૧ની* છેલ્લી વસ્તીગણતરી પરની જોના મુજબ ઇલાકાનું વસ્તીપ્રમાણ ૬૦ ચોરસ માઈલે ૧૭૩ અને ગુજરાતનું ૩૦૯ છે પણ આ તો બધા જ પ્રદેશ ઉપર થયું ખેતીનું પ્રદેશ ઉપર મળતા ૩૮૩ આવે છે જ્યારે સિંધમાં એકત્ર શેત્રફળ ઉપર ચોરસ માઈલે ૯૮ અને ખેડાનું પ્રદેશ ઉપર ૬૨ ચોરસ માઈલે ૧૬૧ વસ્તીનું દખાણ થાય છે ગુજરાતમાં ખેડાનું જમીનના માન ત્રણ ટકા પીતની જમીન છે, જ્યારે સિંધમાં ૭૩ ટકા જેટલી છે સરસાનોના સમાવેશ કરતા મુજબ ઇલાકાની ગતીના ૬૮ ટકા ખેતી ઉપર જ નિભાવ કરે છે બ્રિટિશ હકૂમત નીચેનો પ્રદેશ મળવા જતા ૬૬ ટકા આવે છે જ્યારે સિંધમાં ૫૯ ટકા અને ગુજરાતમાં ૭૦ ટકા જેટલી વસ્તી જીવનનિર્માણના એક માત્ર સાધન તરીકે ખેતી ઉપર જ રહે છે

આ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદી ગતીનો ધણો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર જ એટલે કે ખેતીને એક ધધા તરીકે સ્વીકારી તેના ઉપર જ નિભર છે જોકે વિશાળ દષ્ટિએ જોવા જતા જનસમુદાયનું અસ્તિત્વ ખેતીની ઉત્પત્તિ ઉપર જ રહેતું છે કાર્ત પણ ગણ્યો અને ખાસ કરી હિંદો, વિકાસ કે અબુદય તેના કૃષિકમ કરતા લોકો ઉપર અનવખી ગેલો છે જ્યાં સુધી આપણો કિસાનન ખેતીમાંથી લાભલાયક કે પૂરતું ઉત્પન્ન નથી મેળવી શકેતા, જ્યાં સુધી તે શાકુકાર અને ખીન ખેત જમીનદારોના દેવામાં ફૂંબેલો છે (અને આ દેનાને દઈને મામ્મ જનતામાં ઇર્ષા, દ્રેષ અને જાતીય વિરોધ બહુ પ્રમળ રીતે પેદા થવા પામ્યા છે) જ્યાં સુધી તેઓ અભણ, અજ્ઞાન અને વહેમથી ભરપૂર છે ત્યાં સુધી આપણા ગણ્યોના નામને રોભાવે એવો ખરો વિકાસ થવો તદ્દન અસભવિત છે આપણા રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અને આર્થિક ઉન્નતિનો પાયો આપણા કિસાનવર્ગ ઉપર અનવખિત છે

એક ધધા રૂપે ખેતી

એક ધધા તરીકે ખેતીની હાલની પરિસ્થિતિ હવે આપણે તપાસીએ ખેતીનું ઉત્પન્ન પૂર્ણાંશે નીચેની વસ્તુઓ ઉપર નિભર છે - ખી, જમીન વરસાદ, હવામાન જીવ-જનુઓના ઉપદ્રવ, ઝેરદાખર,

નાના મોટાં ખેતીનાં ઓળરો, પાકની ફેરબદલીની પ્રથા, ખીતપાણીની સગવડ, માલ વેચવા માટેનું બજાર અને તે અંગેના સગવડસાધનો, સંસ્થા અને વ્યવસ્થા, પોતાના ધધા અંગે જરૂરી મૂડી અને રોકડ પૈસા, જમીન મહેસૂલના દર, ‘લોકલ ફૂડ સેસ’, ખેડૂને આપવા પડતાં દાણ-ભાડા વગેરેના દરો, અને તેની દેવાદારી અને તેની સાથે સંકળાયેલા ઊંચા વ્યાજના દર. આ ઉપરાંત સામાજિક વગેરે બીજા ધણાં કારણો છે કે જેમાના થોડા ઉપર ખેડૂતનો પોતાનો કાબૂ છે અને બીજાં ધણાં ઉપર તેનો કંઈ પણ કાબૂ નથી.

જમીન

જમીન એ ખેતીવિષયક ઉત્પત્તિનું એક મુખ્ય સાધન છે. કોઈ પણ ધધાને લાભદાયક બનાવવો હોય તો તેનો આધાર તે ધધામા કેટલું રોકાણ કરવું પડે છે તેના ઉપર છે. ખેડૂતને તરતો કરવાનો આધાર પણ આના ઉપર છે. કોઈ પણ ધધાદાર પોતે મેળવે છે તેના કરતા વધારે ખર્ચો કરતો હોય તો તે જરૂર દેવામા રહેવાનો. હાલના સમયમા ખેતીનો ધધો સામુદાયિક રીતે જેતાં દેવામા જ છે. હિંદુસ્તાનનો સાધારણ ખેડૂત પોતાના કુટુંબનું નિભાવવા પૂરતું શાથી નથી પકાવી શકતો તેનું મુખ્ય કારણ તો પોતાની પાસે રહેલી બહુ જ થોડી જમીન છે. ખેડાણ જમીનનો લગભગ અડધા ભાગનો, બીન-ખેડૂત આસામીઓ અને ઉત્પન્નનો ભોગવરો કરતા જમીનદારો માલિકી હક ભોગવે છે. ખરા ખેડૂતો કે જે પરસેવો ઊતારી ખેતી કરે છે તેઓ પોતાની પાસે પૂરતી જમીન નહિ હોવાને કારણે આવા જમીનદારો પાસેથી જમીન સાથે કે દાણે લઈને ખેતી કરે છે અને આમ સાથે કે દાણે જમીન લેવામા મુકરર કરેલી સાથ કે કાણ કરતા પણ ધણી વધારે રકમ આ ખેડૂનોએ જમીનના ભાડા તરીકે જમીનદારોને આપવી પડે છે. આને લીધે ખેડૂતને રોકડનાણું ઊપજાવે પાક ઉછેરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પડે છે અને આથી ધાસચારા કે કડબજીવાર જેવા પાક તરફ ધિલકુલ નહિ જેવું લક્ષ આપવામા આવે છે. આમ ખેડૂતને રોકડ નાણાની જરૂરિયાત વધે જાય છે, અને તેથી કરીને તેને દેવું કર્યા વિના છૂટકો જ નથી હોતો. સહકારી જમીનમહેસૂલ અને સાથ કે દાણ—આ બે

વસ્તુઓને લઈને ખેડૂતને તેના ખેતીના ધધાને અગે રોકક નાણાની ખાસ જરૂર પડે છે

કલમને ઘેટે કાપદેસર ખેડૂતનું દેવું કાઢી નાખવાનું જાહેર થાય તો પણ જ્યાં સુધી જમીન સાથે સકળાયેલા બધા પ્રશ્નોનું નિગકરણ ન કરનામા આવે ત્યાં સુધી ખેડૂત પાટો પહેતાની માત્રક ફરીથી દેનામાં તથાઈ જવાનો આવક અને ખર્ચનો મેળ એ રીતે જોવા જતા ગુજરાતમા એક ખેડૂત પામે ઓછી ૧૫ સાગ પ્રકારી જમીન છ એકર સુધી હોરી જોઈએ પણ ખેડૂતના ધધા મોટા ભાગ પાસે ઓછામા ઓછું આટલું પણ નથી હોતું અમનારાદમા ૫૫ ટકા ખેડૂતો પામે છ એકરથી પણ ઓછી જમીન છે, તે જ પ્રમાણે ખેડા જિલ્લામા ૭૭ ટકા, ભરૂચ જિલ્લામા ૫૧ ટકા સુરત જિલ્લામા ૭૧ ટકા અને પચમહાલમા ખેડૂત વર્ગના લગભગ ૫૦ ટકા પાસે છ એકરથી ઓછી જમીન છે પચમહાલમા જમીનનો પ્રકાર અને આબોદના જોના જતા, દરેક ખેડૂત પામે ઓછામા ઓછી ૨૦ એકર જમીન હોવી જોઈએ

આમ પોણા ભાગના ખેડૂતોની ખેતીદારી આધિક દષ્ટિએ ગેરફાયદાકારક છે તો પછી ખેડૂતના દેનાનો પ્રશ્ન ઊંચી મૂકવાનું રવને પણ કેમ ધારી શકાય ? આમ જનનાનો કિલ્લ થાય એવી કાઈપણ યોજનામાં જમીન સાથે સકળાયેલા બધા જ પ્રશ્નોને અગ્રગ્યાન હોતું જોઈએ જમીનવિપયક કોકકુ ઊંક યુ કોટલે તેની સાથેના ખીજ પ્રશ્નો પણ સહજમા યોગ્ય વખતમા ઊઠવી જનાના આ જમીનવિપયક પ્રશ્ન કેમ ઉકેલવો તે આ લેખના અતમા ચચી શુ

વરસાદ હવામાન વિગેરે

ખેતી વિપયક કિલ્પ નમા ખાસ કરીને વરસાદ અને આબોદના મુખ્ય ભાગ લાજવે છે અ આના ઉપર આપણો કઈપણ કાબૂ નથી જમીનની સારી માવજત કરી શકાય સાચી મેળવી શકાય પણ ધાર્યો વરસાદ કેમ આણી શકાય ? પાકની સફળતા, વરસાદ કેટલા પ્રમાણમા અને કયે કયે વખતે આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે એક સામટો ખૂબ વરસાદ પડી જાય તે નમમો અથવા ઊગી નીકળેનો પાક સુકાઈ જાય ત્યાર પછી આવે તે પણ નકામો સફર ખેરજતા

ઊઘડવાથી સિધના ખેડૂને જરૂર લાભ થયો છે, પણ એમ અસાધારણ રીતે મનાય છે કે આથી ગુજરાતનાં વરસાદ અને હવામાન ઉપર માડી અસર થઈ છે તે એટલે સુધી કે કોઈ સાલ અતિરૂષ્ટિને કોઈ સાલ હિમ પડે છે, તો કોઈ સાલ જોઈએ તે વખતે વરસાદ આવતો અટકી જાય છે જો કે આને માટે શાસ્ત્રીય પુરાવો નથી પણ મોસમ અનિયમિત થઈ ગઈ છે તે તો ‘ખરું’ ગુજરાતમાં વરસાદનું પ્રમાણ આપણે ધારીએ છીએ તેથી ઊલટું, વધતું જાય છે પણ તેની ઉપયોગિતા ઘટતી જાય છે, અને સિધ કે જ્યાં વરસાદ નહિ જેવો જ હોય ત્યાં આજે દસ ધંચ જેટલો વરસાદ પડે છે અને હજુ પણ વધે જશે. ગુજરાતમાં જરૂર કરતાં પણ વધારે એક સામટો વરસાદ પડી જાય છે અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉત્કંઠાથી વરસાદની ત્રાહી જોવી પડે છે. વરસાદ અણધાર્યો આવે છે એટલું જ નહિ પણ અનિયમિત રીતે પણ આવે છે. છેલ્લા વીસ વર્ષમાં ગુજરાતમાં નીચેના વર્ષોમાં હિમના સપાટા ઘણા કપરા પડ્યા છે.—૧૯૧૧, ૧૯૨૫ અને ૧૯૨૯ (મુંબઈ ઇલાકાતું ખેતીવાડી ખાતાનું બુલેટીન, નં. ૧૧૫, ૧૯૩૦) ૧૯૨૫ પછી તો હિમ વારે ઘડીએ પડે છે. પહેલાં જે ૧૪ વર્ષના ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૫ ના ગાળા પછી પડ્યું તે ગાળો હવે બહુ જ દુકો થઈ જવા પામ્યો છે. ૧૯૨૫ પછી આ વર્ષને ગાળે ૧૯૨૯માં પાછું હિમ પડ્યું અને ફરીથી પાછું પાંચ વર્ષને ગાળે ૧૯૩૫ માં પડ્યું અને એ વર્ષ પછી ૧૯૩૭માં હિમ નહીં તો બહુ ઠંડી પડી અને કપાસ, તમાકુ, તુવેર, વિગેરે પાકને ખુવાર કરતી ગઈ ગુજરાતની વાડી ચરોતર એકનામાં જ, ૧૯૪૪માં ૨૬.૯૦ ધંચ વરસાદ હોય તે વધીને ૧૯૩૩માં ૪૮.૪૯ ધંચ સુધી પડ્યો. નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે કુલ વરસાદ કેટલો વધ્યો છે.

વરસ	વરસાદ (ધંચમાં)	વરસ	વરસાદ (ધંચમાં)
૧૯૨૪	૨૬.૯૦	૧૯૨૯	૨૯.૬૬
૧૯૨૫	૨૪.૩૧	૧૯૩૦	૪૬.૮૧
૧૯૨૬	૪૪.૮૧	૧૯૩૧	૪૦.૭૭
૧૯૨૭	૭૬.૬૩	૧૯૩૨	૩૧.૨૬
૧૯૨૮	૩૨.૧૪	૧૯૩૩	૪૮.૪૯

છે લા સેકા દરમ્યાન ગુજરાતમાં નીચેના વર્ગોમાં અતિદૃષ્ટિ યર્મી છે — ૧૮૩૭, ૧૮૬૮, ૧૮૭૨ ૧૮૯૨-૯૩, ૧૮૯૪-૯૫, ૧૮૧૯, ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૪ વ્યારે નાના નાના પાણીના પૂર સ્થાનિક રીતે કેટલીએ જગ્યાએ આ યા હશે અને પાક, દોરડાળ દાણાદૂણી, વગેરેને નુકશાન પહોંચાડી મથા હશે તેને દિસામ નથી. આમ નૈસર્ગિક આફતોથી પ્રત્યક્ષ રીતે કેટલુંએ ખેતીનું ધન નાશ પામી મથુ, એટલું જ નહિ પણ પગેલા રીતે અતિદૃષ્ટિ અને દિમ દોરડાખર અને માણુમોમાં રાગચાયો ફેલાવતા મથા જે કે આ બધા કારણો આમણા હાયની બહાર છે, આપણે તેને અટકાવી ન શકીએ, પણ ખેડૂતની સમુક્ત વ્યવસ્થાચકિતથી આનાથી થતું નુકશાન ઓછું તો જરૂર કરી શકાય.

પાક અને તેની પ્રથા

પાક અને તેની પ્રથા ખાસ કરીને જમીન અને હવામાન ઉપર આધાર મળે છે આ ઉપરાંત માલ વેચના માટે બજાર અને માલ વેચવાની સુવમતા અને સમય ઉપર પણ ધણું આધાર છે બહાણી જમીનનાળા અને વેપારી દષ્ટિથી સ્થાનાત્મક મોટા શમનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકતા, આપણા ખેડૂનોમની ધણે મોટા ભાગ રોકડ નાણું મળે એવા પાક પોતાની જમીનના ધણા મોટા ભાગમાં ઉછેરવાની રિચાર્તમાં નથી અજમાયશથી નકબર કરવામાં આ મુ છે કે સાધારણ રીતે એક ખેડૂત પોતાની જમીનનો કે ભાગ દાણાદૂણી પકવવા માટે ઉપયોગમાં લે છે આથી એના કુટુંબને જરૂરી ધાન અને દોરડે જરૂરી ચારો મળી ગહે છે, અને બાબતી કે જમીન રોકડ પાક ઉછેરવા માટે વપરાય છે હવામાન અને જમીનને તળાએ રહેતી પાણીની સપાટીમાં કુદરતી ફેરાર થવાથી અને બજારને કારણે ભુદા ભુદા પામતું પ્રમાણુ દર સાલ બદલાય કરે છે ઉપનિયા દુકાએ ગુજરાતની ખેતીને ધણે ધોળો પહોચાડયો છે ફૂવાના પાણી નીચે ઊતરી જવા પામ્યા છે અને કેટલે ટેકાએ પાણી ખારા થયા છે આથી ફૂવાના વપરાશમાં ઘટાડો થયો છે તે એટલે સુધી કે ધણા ફૂવા અડ પવા ગદેના પામ્યા છે ખેડૂતને પીનના પામને બદલે આકાશિયા પાણી ઉપર આધાર

ગળે એવા પાક ઉછેરવા પડ્યા. આના પરિણામે ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં તમાકુની ખેતી થવા લાગી. ગુજરાત કે જે ઇલાકાત નદનવન કહેવાતું તે આજે તેવું રહેતું નથી. ૧૮૯૨-૯૩માં ચંગેત-રમાં ૧.૪૧ ટકા જમીનમાં તમાકુ વસાવી, તે વધીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૭.૦૦ ટકા થવા પામી છે; ન્યારે ધાન્યતૂલો અને કાંઈક જે ૧૮૯૨-૯૩માં ૯૧ ૫ ટકા હતો તે ઘટીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૬૦.૯૫ ટકા થવા પામ્યા છે. ૧૮૯૨-૯૩માં ચેરડીનો પાક ૦.૧૬ ટકા જમીનમાં વસાવે તે ઘટીને આજે ૦.૦૩ ટકા થઈ જવા પામ્યો છે. આખા ગુજરાતના આકાશ લેતાં ૧૯૦૨-૩માં ૭૭ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂલો વસાવતા અને ૨૩ ટકા જમીનમાં ધાન્યેતર તૂલો વસાવતાં તે ૧૯૩૫-૩૬માં ઘટીને ૫૬ ટકા જમીનમાં ધાન્યતૂલો અને વધીને ૪૮ ટકા જમીનમાં ધાન્યેતર તૂલો વસાવવા લાગ્યા છે. આ ઉપરથી એજામુ સમન્તજે કે પાકની પ્રથા જે પહેલાં વાર્તાવિક રીતે ધાન્યતૂલોની હતી તે બદલાઈને આજે ધાન્યેતરતૂલોની અને વેપારી થવા પામી છે. ૧૯૦૨-૩ની સાલમાં ગુજરાતમાં માત્ર ૧૭૮ એકર જમીનમાં જ બોયરાગ વસાવી તે ૧૯૩૫-૩૬ની સાલમાં બેઠદ વધીને ૧,૧૪,૧૮૭ એકર થવા પામી છે. આ આકાશ ઉપરથી સમન્તજે કે ગુજરાતની ખેતીમાં શા શા ફેરફાર થવા પામ્યા છે જીવન આકાશ આ પ્રમાણે છે.—

પાક	ઈ. સ. ૧૯૦૨-૦૩	ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬
તમાકુ	૨૪,૪૪૦ એકર	૮૧,૨૫૧ એકર
કપાસ	૬,૫૦,૭૭૧ „	૧૦,૭૧,૦૮૧ „

ગુજરાતની ખેતીમાં છેલ્લા પાંચીશ વર્ષમાં અખર ફેરફાર થવા પામ્યો છે. પાકની પ્રથા જ મૂળમાર્થી બદલાઈ જવા પામી છે. જે પાકની પ્રથા જીવનનિર્વાહના ધાન્ય ઉપર રચાઈ હતી તે બદલાઈને વેપારી દષ્ટિમાં પરિણમવા પામી છે, તેથી ગુજરાતની આર્થિક મુશ્કેલીઓ પણ વધવા પામી છે. પાકની પ્રથા સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો જેવા કે પાકને લગતા રોગચાળા અને જીવજતુઓના ઉપદ્રવ અને તેને અટકાવવાના ઉપાયો; પીત અને જીરાયત પાકોનું પ્રમાણ; બી, ખેડ, ખાતર, ખેતરની મજૂરી, દહાડિયાને આપવું પડતું મહેનતાણું કે ગેકા દર, વગેરે માલના ઉત્પન્ન સાથે સબંધ ધરાવતા પ્રશ્નો; અને

છેલ્લે માત્ર લેવાના બજાર અને તેની સાથે સંકળાએલા પ્રશ્નો—
આનો આપણે આગળ વિચાર કરીશું પામ્ની પ્રથા નિર્વાહતૂલો
માથી પામ્ય-તૂલોમાં ફરી જનાથી પાકની ફેરવદલીની પ્રથાનો લોપ
થયો છે અને જમીનનો કસ ખાતરના અભાવે ઓતરી જવા પામ્યો
છે આમાનું ધણુ ખીન-ખેડત માલિકે ને લીધે બનવા પામ્યું
છે ક રણુ કે તેમને વેપારી દૃષ્ટિએ જ ખેતીની ઉત્પન્નતા રસ છે
નહિ કે ખેતીની ચીગ્ગ્યાથી સુધારણામાં

ઇતર પ્રશ્નો

ખેતીની સાથે મીઠી કે આડકતરી રીતે ધણુ પ્રશ્નો સંકળાએલા
છે પણ તેની આ રચણે જિંડાણથી ચર્ચા કરવી અરથાને લેખાવ
એટલે માત્ર તેનો ઉલેખ જ કર્યો છે એટલું તો નિવિવાદ છે કે
ખેતીરિપયક, આર્થિક, રાજદારી અને સામાજિક પ્રશ્નોનું ઊંડું
જ્ઞાન ખેતીરિપયક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે ધણુ ઉપયોગી છે
એ., ખાતર ને પાણી—ખેતીની આ જણુ મુખ્ય જરૂરિયાનો છે
એટલે કોઈપણ જાતનો સુધારો આમાં જ આવકારવા લાયક છે

બજારુ પક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસને લઈને એક વધુ ગેરલાભ
થયો છે, અને તે એ કે આપણી જમીનમાં ખાતરની તમામ પડવા
લાગી છે ખાતરના આધારે બે વસ્તુઓ ઉપર છે (૧) ઉછેર-
વાના પાકને જમીનમાંથી મળતા દ્વારા અને બીજા જરૂરી રસ-
દ્રવ્યો ઉપર એટલે કે જમીનમાં આ કેટલા પ્રમાણમાં છે તેના
ઉપર અને (૨) ખાતર કેટલા પ્રમાણમાં અને કેટલે વખતે
નાખ્યું છે તેના ઉપર જમીનમાં રહેલા દ્રવ્યોની તૂટ પૂરી પાડવા
ખાત વાપરનામાં આવે છે આ તૂટનાં ગણતરી બે વસ્તુઓ ઉપર
આધાર મળે છે (૧) પાક કયા કયા દ્રવ્યો અને કેટલા પ્રમાણમાં
જમીનમાંથી ચૂસી લે છે અને (૨) જમીનમાં પાકને જરૂરી દ્રવ્યો
કેટલા પ્રમાણમાં છે આ બેનો ઘટ ખાતરદાર જમીનને પૂરી
પાડવામાં આવે છે ઉકરડાનું કે જાણિયું ખાતર, રળાગીના વાડાનું
ખાતર થેળા બકરા કે જીંટ બેસાડવાથી મળતું ખાતર, નવાણનાળાં
અને ફૂંટાતમાર ગણાવવાથી નીકળતા કચ્છાનું ખાતર, સજીવ દેવા
વગેરેનાં લીલા દાગી દેવાથી મળતું ખાતર અને બજારુ રસાયણિક

ખાતર—આ ગંધા ખાતર મેળવવાનાં સાધન છે ગાગુતરી કરના માલમ પડ્યું છે કે, ખાતરના આ ગંધાં સાધનોનો સમાવેશ કરીએ તો પણ જમીનની દર વરસની ખાતરની જરૂરિયાતનો માત્ર ૩૯ ટકા ભાગ મળે છે. આનો અર્થ એમ જ કે ૬૦ ટકાથી વધુ વધારે જમીન દર સાલ ખતરાયા વિના રહેવાની જ

ગુજરાતમાં પીતની સગવડ નહિ જેવી છે. સરકારી મોટી નહેરો નથી—જો કે બારે માસ વહેતી મોટી મોટી નદીઓ છે. છતાં પણ પીતની કુલ જમીનના ૧૩,૮૧૯ એકરને સરકારી નહેર મારફત, ૪૩૮ એકરને ખાનગી નહેર મારફત ૫૯૯૧ એકરને તળાવ મારફત અને ૨૨૪૭ એકર જમીનન બીજી રીતે પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. કુલ ૯૮,૬૬૭ એકર પીતની જમીનમાંથી ૭૬,૧૭૨ એકર જમીન દ્વારા (જે પીતનું મોટામાં મોટું સાધન છે) મારફત ભીજવવામાં આવે છે પીતના પાકોમાંથી ધાન્યેતર પાક ૩૪,૭૪૬ એકર જમીનમાં અને ધાન્ય—તૂલો-માંથી અગ્રસ્થાને ધઉ ૨૨,૮૩૪ એકર જમીનમાં વાવવામાં આવે છે. ધઉ પછી બીજે દરજ્જે ડાંગરનો પાક આવે છે આ ઉપરાંત બીજા પીતના પાકનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનના બે ટકાથી સદજ વધારે જમીનને જ, પીત માટેનાં ઉપરના સમસ્ત સાધનો ભેગા મળવાથી, પીતનું પાણી મળે છે; બાકીની જમીનમાં આકાશિઆ પાણીથી જ પાક ઉછેરવામાં આવે છે.

આપણા પાકની ઉત્પન્ન બીજા દેશોના તે જ પાકની સરખામણીમાં ઘણી જ ઓછી છે. જમીન અને હવામાનના પ્રત્યેનો બાબુએ મૂકીએ તો પણ બીજા ધણાં કારણોને લઈને આપણા દેશના તૂલોનું ઉત્પન્ન ઘટે છે તેમાંનાં થોડાં કારણો આ રહ્યા: જમીનનો માલિકી હક્ક, જરૂરી ખાતરની તગાશ, પીતનાં જમીન-સુધારણાના અને ખેડનાં સાધનોનો અભાવ, અને આ ઉપરાંત સોથી મોટું—માનવ.

બીનખેડૂત જમીનદારીની પ્રચાલુ અસ્થિત્ય એ ખેતીસુધારણામાં મોટામાં મોટું નડતર છે. ખેડૂનો પોતાની જમીન ઉપર વધારે ધ્યાન

આપે એ મનાવિ છે જેટલું મળે તેટલું ખાતર જમીનમાં નાખવું, ધોનાળુ થતું અટકાવવું અને તાડ પેરે સમાર કામ કરી ખેતર આ ૧ ધિતિમાં રાખવું—આ બધી માનજત પોતાની આપોતી જમીનમાં કરે એ દેખીતું જ છે દાખે કે સાથે લીધેલી જમીન ઉપર થોડું ધ્યાન આપે અને ન પણ આપે ખેડોને પૂજવામાં આવે કે તમે સાતની કે ઠાણની જમીન કેમ સુધારના નથી તો તેઓ જણાવશે કે ‘એવી જમીન સુધારવામાં ખચ ખૂણ જ થાય છે’ આ ઉપરાંત બીજા પણ મરણો છે બીન-ખેડૂત જમીનદાર ચીઠ્ઠયાથી સુધારણા તરફ તદ્દન ઉઠસીન હોય છે જો કે પે તે તેને માટે કંઈ પણ પરસેવો ઉતારે તો નથી જ અથવા તે પે કંઈકાજો પણ આપતો નથી ” મોડા પડેના તેને પોતાની જમીન વેચી દેવાની જગ પડતી છે, અમારી જમીન તેની પાસે આવેલી હાવાથી, એકત્રિત માસિકી દહકેના સાથે એ જમીન અમને મળવાની કે એટલે તે વખતે અમે તે ખરીદી લઈશું જો અમે તેની સારી માવજત કરીએ, ખાતર નાખી પૈસા ખચી મહેનત કરી સુધારીએ તો તે અમારી પાસે વેચાણ વખતે ઘણી વધારે કિંમત માગે એટલું જ નહિ પણ તેને સારી ધિતિમાં રાખીએ તો અસાચરસીને લઈને બીજા આજી બાજીના ખેડૂતો વધારે સાથ આપી અમારી પાસેથી પગલી લે અને આમ વખતોરખત અને તો માનિકને વધારે સાથ આવતી જાય, એ જમીનની કિંમત વધે ” દેખીતી રીતે જ ખેડૂતો આવી માન્યતા સેવે આ ઉપરથી જણાશે કે બીનખેડૂત જમીનદારી આગણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નના મુખ્ય મરબુરપ છે

ઉપર કહ્યું તેમ “માનવ” પણ આપણા પાકની ઓછી ઉત્પન્નનું કારણ છે મુજગતમાં જુદી જુદી કામના ખેડૂતો છે પાટીદાર ધારાગા, જગપૂત, રેળી, બીલ, વગેરે સામાન્ય રીતે પાટીદાર ખેડૂત ખેતીની માખતમાં બધા કગતા વધારે ફતેદમદ છે એ પોતે બહુ જ, મહેનતુ, જુદિયાળી ચકાર છે અને પોતાની ખેતી એક ધધાદાર તરીકે ચવાવે છે પાટીદાર સિવાયના બીજા કામના ખેડૂતો આજમુ ને અરીજી, દારુ વિગેરે કેરી પાયાના વ્યસની છે પોતાની પગડૂવ’ નામના કે મહોજલાવી લિપગ કુલેલા હોય છે, અને ખેતી ના માત્ર તદ્દન નિષ્ફળ નીવડેલા હોય છે પાટીદાર

જેના ખેડૂતોના દ્વાયમાં જોડણી જોડણી જમીન વધે તેટલી આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધવાની જ માત્ર ફલ ઉત્પન્ન નહિ, એકર દીક ઉત્પન્ન (જમીન, ખેડ, ખાતર, વગેરેના કારણે) પણ વધવાની જ. વારતવિક્ષતાએ સારામાં સારી જમીન, સાગમાં સારા ખેડૂતોના દ્વાયમાં જવી જોઈએ, અને જાય છે. પણ આ જેમ વહેંચું અને તેમ વધારે સારું. ખેતીની દૃષ્ટિએ સારામાં સારી જમીન સારા ખેડૂતોના દ્વાયમાં જેમ વહેંચી જાય તેમ આપણી ખેતીનિયમક ઉન્નતિ વધારે અને વહેંચી થવાની. આ ઉપરથી જણાવે કે “માનવ” કારણે આપણા પાકની ઉત્પન્ન વધારવામાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવે છે. સાથે, બીજી કામના ખેડૂતોનો ઉત્પન્ન અને તેમને ઉત્તમ ખેતીની સમજ આપવાની વ્યવસ્થા થવી જ જોઈએ.

ખેતીને તરતી કરવામાં ખેડૂતે પાકનું ઉત્પન્નિશક્તિ જાણવું આવશ્યક લેખાય છે પણ કેટલાક કારણોને લીધે ખેડૂત કોઈપણ જાતની નોંધ રાખતો જ નથી અને આના અભાવે દર સાલ દેવા વ્યવસ્થાશક્તિથી ખેતી ચલાવવી કે ખેતી કરવી, ક્યું ખરચ વધારવું કે ઘટાડવું, વગેરેની તેને પૂરેપૂરી ખબર નથી હોતી. તે પહેલી પ્રયાએ જ માત્ર ખેતી ક્યું જાય છે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા “ખેડૂતનો ચોપડો”ની પ્રસ્તાવનામાં મદાનમાં ગાંધીજી ખેતીનો દિસાખ-કિતાબ રાખવા ઉપર લખે છે કે —

“ખેડૂતની ખેદરકારી કહો કે અજ્ઞાન કહો તેનો તો પાર જ નથી. એમને નુકશાન થાય છે એ તો છે જ, પણ હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૮૦ ટકા ઉપરાંત ખેડૂત હોવાથી દેશને એ અજ્ઞાનથી અખજોનું નુકશાન થાય છે. આ ખેદરકારીમાં મોટામાં મોટી ખેદરકારી કદાચ દિસાખ રાખવાનું આગસ છે. વેપારી ચોપડા ન રાખે તો દેવાળું કાઢે, ગૃહગથ દિસાખ વગર ખચ કરે તો કગાળ થાય. વગર દિસાખે વપરાએલો કુખેરનો ભડાગ પણ ધડીકવારમાં ખુટાડી શકાય, તો પછી ખેડૂત કઈ રીતે બચે ?

આમ છતાં જગજગદેર વાત છે કે હિંદુસ્તાનના ખેડૂતનો દિસાખ તેના મગજમાં રહે છે, ચોપડે ચડતો જ નથી. પરિણામે તે દેવાદાર છે અને જો કે કોઈપૂરા આકડા કાઢી શક્ય નથી તોએ

અદાજ પ્રમાણે મનાય છે કે તેની ઉપર કરોડો બંને અમલોનું દેવું છે આનો અર્થ એક ખેડૂત ખોટામાં ખેતી કરે છે મારી સૂચના એ છે કે દરેક ખેડૂતે દ્વિસામ રાખવા બેટલું ગુજરાતી ભાષાનું 'માન મેળવી લેવું' બોધે અત્યારે આ કામના કાયદાનો અદાજ ખેડૂત નહિ કરી શકે, પણ એક વર્ષના અંતે ખેડૂતને ખમર પડશે કે જરા પરિશ્રમથી એ આનાના ખર્ચે કેટલો ષેષો તેણે બચાવી શકે છે.

પાકનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખેડૂને ચોપડા રાખના કેટલા સાબકારક છે તે આ ઉપરથી સમજાશે.

ગુજરાતનું પશુધન

સમસ્ત ગુજરાતમાં ૨૯૧૦ સાલે, જ્યારે ગાયોની સંખ્યા ૨,૩૯,૧૭૩ છે એટલે ૮૨ ગાયે એક સાઢ પડ્યો તેજ રીતે પાડાની સંખ્યા ૩૨૦૯ છે અને બેશીની સંખ્યા ૩,૪૦, ૫૮૫ છે એટલે કે દર ૧૦૮ બેસી એક પાડો આવે વૈજ્ઞાનિક મત પ્રમાણે જોતાં દર ૫૦ ઢોરે એક સાઢ કે પાડો બોધે આ રીતે જોવા જતા જરૂરિયાત કરતા અડધા જ સાઢ કે પાડા પશુસુધારણા માટે આપણી પાસે છે આ સંયોગોમાં આપણે આપણા ઢોરનો બાધો અને દૂધ દેવાની શક્તિ બહુ જ થોડી વધારી શકીએ ગુજરાતનું પશુધન જાળવી રાખી તેમાં સુધારણા કરી તે પશુધન ઉત્તરોત્તર વધે એ બોધે તે જાતના અને બોધે તેટલી સંખ્યામાં સાઢ કે પાડા હોના તેના ઉપર અવલંબે છે—ધાન્યારાના પ્રશ્નો બાલુએ રાખીએ તો પણ.

ગુજરાતમાં જ્યાંથી આકાશમાં મળી શકે એમ છે એવો મોકળો પ્રદેશ ૬૧, ૯૪, ૯૩૨ એકર છે જ્યારે ચોખ્ખા ૪૪, ૧૨, ૫૨૮ એકર વાવણી નીચે છે, અને વસ્તી સંખ્યા ૩૨, ૨૩ ૭૨૩ ની છે આ ઉપરથી જણશે કે દર ૧૩ માણસે એક માથા અને દર ૯ માણસે એક બેસ છે વસતી જમીનના દર ૧૬ એકરે એક માથા અને દર ૧૩ એકરે એક બેસની સંખ્યા આવે છે.

ગુજરાતમાં ધીરો જગદ ૫,૬૦, ૪૧૧ છે અને સરેરાશ ૪૬,૦૨, ૫૬૧ એકર જમીન વસાય છે એટલે ૧૬ એકરે એક જગતની જોડ મળતરી કરતા જડી આવે છે.

ગુજરાતમાં ૨,૭૯, ૭૩૨ દેશી (પાટનાં) દળ છે, ૬૭૩ લોખંડી દળ છે અને ટ્રેફ્ટરની સંખ્યા ૯૯ છે. મુંબઈ ઇલાકામાંના ટ્રેફ્ટરમાંથી માત્ર ગુજરાત એકલામાં જ ૯૯ છે. આ બનાવી આપે છે કે જ્યાં યંત્રો ઉપયોગી કે લાભકારક જણાય છે ત્યાં ગુજરાત આગળ પડતું છે. પણ કેટલાકને વિરમય થશે કે ગુજરાતમાં લોખંડી દળની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી છે. દક્ષિણમાં લોખંડી દળ ૫૯,૮૨૩, ક્ષણિકમાં ૯,૨૯૨ અને કોંકણમાં ૨૪૭ છે. નવીન સુધારણાને અ નાવવામાં ધીરા-પણાને લઈને આમ નથી, પણ ગુજરાતની આબોહવા અને જમીનને લોખંડી દળ બહુ ઉપયોગી નથી. તેને કારણે છે. ખૂબી તો એ છે કે દળની સંખ્યા અને ધોરી બળદની જોડીની સંખ્યામાં કંઈક સામ્ય છે. લાકડાના પાટના અને લોખંડી દળની કુલ સંખ્યા ૨,૮૦,૪૦૫ છે અને ધોરી બળદની જોડીની સંખ્યા ૨,૮૦,૨૦૫

ગુજરાતમાં મુસાફરીના અને માલ લાવવા લઈ જવા માટેનાં કુલ ૧ ૩૯,૯૩૭ ગાડા છે ભાર લઈ જવા લાવવા માટે ૧,૨૧,૭૬૯ ગાડાંની સંખ્યા છે. એટલે વાવતર જમીનના દર ૩૭ એકર દીઠ એક ગાડું પડયું.

પીતના પાણી માટે પંપ સાથે ૬૪૫ ઑઈલ એન્જિન છે અને ભુંગળાં ધાલેલા દૂધ માટે વિજળીના પંપ છે.

સારાંશ અને સૂચના

ગુજરાતના ખેડૂતના ખેતીવિષયક અને આર્થિક પ્રશ્નોનું બહોળું વિવગ્ન કરવાનો અહીં અવકાશ નથી પણ ખેડૂતના વિશાળ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ઊંડો અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ્ય ખેંચાય એ હેતુથી એ પ્રશ્નોનું માત્ર ગ્રંથાલેખન કરી તે પ્રશ્નોની વ્યાપકતા બતાવવાનો જ અહીં આશય છે, અને ઉપરના અવતરણો એ દષ્ટિથી જ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેતીના ધંધામાં મુખ્ય પ્રશ્ન—બદીનું મુખ્ય કારણ—જમીન-વિષયક છે. ખેતીની જમીનની માલિકી જે પોતે ખેતી કરે—સાંતીકુ ખેડી પરસેવો પાડે—તેને જ આપવી જોઈએ. બીન-ખેડૂત જમીનદારી (જેમાં જમીનદારોને માત્ર ખેતીની ઉત્પન્નમા જ રસ છે પણ ખેતીની સુધારણા કે ઉન્નતિ માટે નથી) તદ્દન નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ. આ કમા

કાયદો ધડીને કરી શકાય દાલના ખીન-ખેડૂત જમીનના માલિકોને પોતાની જમીન બે ત્રણ વરસમાં (મુત્ત કાયદાથી નમ્કી કરી શકાય) ખરા ખેડૂતોને વેચી દેવાની વગદી આપવી જોઈએ એટલા મમય પછી જો તેઓએ પોતાની જમીન ન વેચી નાખી હોય તો સરકારે તે તરફ લેવી અને ખરા ખેડૂતોને યોગ્ય કિંમતે આપી દેવી આમ કગતા મજેલી વેચાણકિંમત, ખચ' નાદ કગતા જે રહે તે જમીનના મૂળ માલિકને સરકાર પાઠી આપે જમીન વેચી નાખવામાં પણ જમીનની એકત્રિત માલિકીના ધોરણે વેચની એમ ઠરાવવું આગળ ઉપર ટાઈ પણ જાતની મુશ્કેલીઓ ઊભી ન થાય તે માટે દરેક રાજ્યના ધારણીના વિભાગમાં એક કુટુંબને પૂરતી જમીન—એક સાતીની જમીનના આકારમાં ગણી કાઢના જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં આમ એકત્રિત કરેલી જમીનના ભાગલા થતા અટકે એમ કરવું જોઈએ ગીરા મૂકવા વિષે કે વેચાણ કરવા માટે પણ ધાગધોરણો બાધના જોઈશે, જેમ કે ઉપર નમ્કી કરેલી એક કુટુંબ પૂરતી બધી જમીન એક જથ્થે ગીરા મૂકી શકાય કે વેચી શકાય, ઠાના નાના ભાગમાં નહિ એટલે કે ગીરા કે વેચાણને એકાઠ એક કુટુંબ પૂરતી દરાવેલી બધી જમીન હોવી જોઈએ આમ જુદા જુદા વિભાગની જમીનની ઈકોનોમિક હેલ્ડીંગની દૃષ્ટિએ પુનઃવહેચણી કર્યા પછી બાકી રહેલી ' નોન-ઈકોનોમિક હોલ્ડીંગ ' વાળી જમીનના માલિકોને જમીન મહેસુલ કે વેરામાંથી મુક્ત કરના જોઈએ જમીનના અટપટા પ્રશ્નો આવી રીતે નિકાલ કરવાથી ખેડૂત-જનતા પોતાની જમીન ઉપર ચિગરથાથી વસવાટ કરી શકશે અને ખેતીમાં પણ બર આનંદે આ ગ્યગે કાઈ પ્રજા કરશે કે આમ કરવા જતા ખેડૂતોની સાખ ધરી જવા સહય છે પણ સાવકારી કે સાખના પ્રજા કરતા માલિકીના ખેતરનું પુન વગી કરણ ભવિષ્યના ઉત્ક્રમ માટે વધારે ઇચ્છતા યોગ્ય છે જમીનને લગતા પ્રશ્નોના નીવેડા આણવાથી ધીરધારનો પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઊકલી જશે

મારી બીજી એકે મુશ્કેલી એ પ્રજાજનકારણના સ્તબ સમા ખેતીવાડી અને સદકારી ખાતાની કાયદાપ્રણાલી સખ ધી છે ખાતાના તજગ્યો કે નિષ્ણાતો અમુક વિષય ઉપર, તેની મદત્તા અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં મૂળ વસ્તુરિયતિથી કેટલીક વાર વિમુખ ગી,

શોધખોળ કે સંશોધન કરે છે અને પછી ખાતાની નિયત ક્ષમ્ પ્રણાલી-
ને અનુસારી નેતો અમલ કરાવવા જિજ્ઞાસા માણુસો ઉપર મોકલી
આપે છે. ખેતીના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આથી તદ્દન ઊલટો રસ્તો
લેવો જોઈએ - દરેક તાલુકા કે દરેક ગામડાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મહે-
સૂત્રી ખાતામાંથી મળી આવતા આંકડાઓને આધારે અને તે પૂરતો ન
હોય તો વધુ તપાસણી કરી કરવું જોઈએ આ પ્રશ્નો ત્યાર બાદ નેતા
નિષ્ણાતો ઉપર ખરા નિરાકરણ કે અભિપ્રાય માટે મોકલવા જોઈએ.
એટલું જ નહિ પણ નેમણે એ સૂચવેલા નિરાકરણ કે રસ્તાથી ખેડૂનને
કંઈ આર્થિક ગેરલાભ ન જ થાય, અને તે વ્યવહારુ હોય, તેની કાળજી
સરકારે રાખવી પડે. આટલી કડકાઈને કારણે નિષ્ણાતો પ્રશ્નોનું નિરા-
કરણ સંપૂર્ણ સંશોધનથી, ઊંડી વિચારણાથી, શુદ્ધિપૂર્વક, ખરી વસ્તુ-
સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી, પૂણું જવાબદારીથી જ કરશે અને નેને લઈને
નિષ્ફળ નીવડવાનો સભવ પણ ઓછો થઈ જશે એક દાખલો લઈ સમ-
જનું: પાકવનસ્પતિશાસ્ત્રી ગુજરાત માટે એક બાજરીની નવી જાત કાઢે.
ધારો કે તેની ઉત્પન્ન સો ટકા વધારે છે. વારુ, પણ ન્યામુધી ગુજરાતમાં
કાતરાથી થતું નુકશાન (જે વસ્તુસ્થિતિથી તેઓ પૂણું માહિતગાર ન પણ
હોય અને હોય તો પોતાના ચાલુ સંશોધનમાં આ પ્રશ્ન આપ બળે ન પણ
ઉમેરે) અટકાવવાનો ઉપાય સાથે સાથે નથી થતો ત્યાં સુધી પાક-
વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ કરેલી મહેનત અને ખર્ચેલો પૈસો નકામો
નીવડવાના કારણે પાકની નવી જાત ગમે તેટલી વધારે ઉત્પન્ન આપે
તો પણ ન્યાં કાતરાનો ઉપદ્રવ છે, ન્યાં આખોએ પાક ધોડામાં છે
ત્યાં થોડાક ટકા ઉત્પન્ન વધે કે ઘટે એ ગણતરી જ નકામી છે.
આમ સંશોધન અને સુધારા વ્યાપક અને ખરી વસ્તુસ્થિતિને
સ્પર્શતા હોવા જોઈએ. કોઈપણ પાકની નવી જાત કાઢવી હોય તો
તે પાકને અંગે ઉપસ્થિત યતા બધા જ પ્રશ્નોનો પહેલેથી વિચાર
કરી કાર્યદિશા નક્કી કરી તે પ્રમાણે સંશોધન થવું જોઈએ.

સુધારાની દિશાનું સૂચના ખેડૂતો તરફથી થવું જોઈએ. કારણ
કે તેમને ક્યા, કેવો, કેટલો સુધારો કરવો અને કંઈ દિશામાં કરવો
તેનું, ઘણા વર્ષોના અનુભવને કારણે, ઘણું સારું ભાન હોય છે. આ
દિશાસૂચન થયા પછી નિષ્ણાતોએ તે દિશામાં શોધખોળ કે પ્રયોગો
કરવા જોઈએ અને છેવટે યોગ્ય સુધારો અમલમાં મૂકવો જોઈએ.

નિષ્ણાતોએ જણાવેલા સુધારાઓનો કેટલો અમલ થાય છે તે સબધી આકાશો દરસાવ બહાર પાડતા જોઈએ જેમ કે અમુક સારુ બી અમુક ખેડ ખાતરની રીત વગેરે, ઈનાકાના કેટલા ક્ષેત્રફળમાં વ્યાપક થતા જાય છે, દરસાવ વધે છે કે ઘટે છે, વિગેરે યોગ્ય સમયમાં એ સુધારો ધાર્યા પ્રમાણે ફેલાઈ જાય છે કે નહિ તેની ખરી ઉપયોગિના અને તેનાથી થતા ફાયદાની તે ખરી નિશાની છે જો ધાર્યા પ્રમાણે ન ફેલાય તો જરૂર તેમાં કઈક ન્યૂનતા કે ત્રુટિ છે, આ ન્યૂનતા કે ત્રુટિ સાધાગણ્ય ખેડત ફેડી શકે નહિ એવી હોય કે સુધારાની ઓછી અસરકારકતા ને લીધે હોય દરસાવ બહાર પાડનાના આકાશો આવા ઉપયોગી નિરાકરણો માટે કામ લાગે જે જે સુધારા નકામા નિવડે તે સુધારા ન જ કહેવાય અને તે ઉપર કાંઈપણ જાતનું પ્રચારકાર્ય પણ ન કરવું જોઈએ આ રીતે વૈસા વખત અને શક્તિનો બચાવ થાય અને બીજા પ્રજેનનતિના વધુ ઉપયોગી કામમાં વાપરી શકાય

परिशिष्ट

• 1

પરિગિષ્ટ અ

ગુજરાતની ત્રયસ્થ ચિત્રકલા

પ્રાચીન અને અર્વાચીન

શ્રી ખચુભાઈ ગવત

ચિત્રો એ સર્વદેશીય ભાષા કે દુનિયા ॥ કોઈ પણ જગો નતે ની ગમે ત્યાં ગયે, પણ આવી વિશાળી જગતુએ એટલે તેનો અર્થ આ નતે આગર આ જુઓ એવો થાય કે એમ એ ત ત મમત જરાગો એ જ રીતે આપણે આગળ વિચાર કરીએ તો અભણ ગાડી-રાણાઓ નો રાહવારીઓ પણ રસ્તા પર ચીનવેલી 'ટ્રાફિક આઈન્મ' (ભાઈગણાઓ)ની સૂચનાઓ મમત શરૂ કે પોતાની માતૃભાષાનો કહ્યો પણ લખ્યો હોય એવા માણુ આગળ ટ્રાફિક પુરેશ ॥ સચિત્ર પુસ્તક કે સમાચારપત્રમાંના ચિત્રપ્રમગો મુક્તા તે તેની પાછળનું કથાનનું પ્રદક્ષ કરી શકાયો તાગિત તેનુમ, મનાયનમ કે કાઠી ॥ જાણનાર જાણના કે પત્રજી પણ ચિત્રો જોઈને દક્ષિણ દિશાની પોથીઓમાં ની રામાયણ મહાભારત ની કે પુરાણ ની કથાઓ નત નતે નતે જ શકે છે દિલ્લી ટ્રાફિક પણ ભાષાથી અગાધ જર્મન, રશિયન અમેરિકન કે જાપાની મનાદર, એ જ રીતે, અજ્ઞતા ॥ વ્યામકપોમાં ॥ ભાવપ્રધા ॥ ચિત્રો પાછળ ની માનવ ક્રિયાઓ આ જગત કથાઓ ॥ પ્રમગચિત્રો ઉ ની શરૂ કે ॥ મ, ચિ ॥ એ માનવમમત ની સાર્વનિક ભાષા ૭

ઓ તેનો ઉદ્ભવ પણ, લિપિથી થે પદના, માનવ મનુષ્ય ની માથે જ થયો અથવા, માથે રીતે કહીએ તો, માનવીની મનુષ્યતા ની મનુષ્યતા વિશેથી થઈ પોતાનો મંદેશો બીજાને પહેચાનામાં પાનાનું વક્તવ્ય સામગ્રી મમતનામાં અથવા પાછળનાં માટે તે મુદ્દા જરામાં પહેનુ ઓ મમત માનવ માણુઓ ચિત્ર જ હાય લાગ્યું છે પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ની શુકાઓમાં ॥ અમુક જો ॥ ચિત્રો આજે પણ આની સાદી પૂર કે તે પૂર શરૂ ઓ અહરો ઓ અમુક મગાઓમાં ઉતા ને માનવીએ વ્યવસ્થા નું વ્યવસ્થિત ક્યો પ્રાચીન ઇન્જિન્યર નો ચી ની વિરિ નો ચિત્રનના ની જ નોની હતી ઓ આજ ની અમુક વિધિઓ એ ॥ ધીમેધીમે થમાઓ ના અન

નાર છે એમ પુનાળા અવશેષો સિદ્ધ કરે છે (જુઓ આ નીચેનાં ચિત્રો)

ઉપર પ્રાચીન ચિત્રલિપિ ઉપગ્રંથી આજના ત્રિવિધ એમન મૂળાક્ષરો કઈરીને બનરી આવ્યા તે દર્શાવતો ચાર્ટ (૧) ઇન્ડિયન ચિત્રાક્ષર, (૨)-(૩) તેમાંથી કુદ્બવેલા ઇન્ડિયન અક્ષરો (૪) થી (૧૦) તે પગથી થએલા ઓક, એમન, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી રૂપાંતરો જમાણી બાળુઃ ચીનની ચિત્રલિપિ ચિત્રસંજ્ઞાઓમાંથી વસાતી ધસાતી આજના રૂપમા બનાઈને કમ વિકાસ પામીને દર્શાવતાં મૂળ ચિત્રો તથા તે ઉપગ્રંથી થએલા ચિત્રાક્ષરો

આમ, એક બાળુ માનવીની વાણી તો સજ્ઞાગ્રહ—લિપિગ્રહ થઈ, પણ ચિત્રાલેખનનો સંગ્રહ તો માનવીની ઊર્મિ સાથે જડાએલો, એટલે તેનો સ્રોત ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસિત, ઉદ્ધસિત અને વેગવાન થતો ગયો. ચારપાચ હજાર વર્ષ પૂર્વના પ્રાચીનમા પ્રાચીન ચીન, સિંધ, ગિસર, આસીરિયા વગેરેમાના બોદ્ધાભોના અવશેષોથી માડીને યુરોપની પુરાણી બાઈબલ પ્રતો, હિદમાનાં ગુફાચિત્રો અને તાડપત્રોની પોથીઓ સુધીના બધા સાધનોમાં એ સ્રોત અખડ વહેતો આવ્યો છે. શિલાઓ, મુદ્રાઓ, પેટીપટારા, વાગણો, વસ્ત્રો, ઘરગથુ ચીજો અને મકાનોની ભીંતો ઉપરથી ઊતરીને, માણસ લખતો થયો

ત્યારથી એ ઉર્મિસ્રોત અથોમા પશુ રહ્યો. ડ અો ધણે મ્યો તેો લેખન ની માથોમાય ચિત્રો પશુ સરખી જ અગત્ય નુ મ્યા. લના આ યા છે

ઇતિહાસના અકોડા

મિથના મૂએ-એ-ડેરોમાથી મળી આવેલા હિં ની પ્રાચી તમ મઝકતિ ના અવશ્યોમા જિ પ જેટલો ચિ રહ્યો તે અમડો હજી મળ્યો નથી, એને હિં મા મઝકારી ચિત્રકળાના સૌથી પુરાણા અવગપ આજે તેો ઈમરી મ. ૥ પહેલાથી માતમા મૈકા સુધી ૥ કાળો આસરી લતા મળતા ની મુદ્દાઓ ૥ યો તેો અતુમધો મધ્ય હિં મા બાધ, ડમ પ્યમા વેગળ (ડોલોગ), દક્ષિણ મા મિત્ત નામધ, અો લમમા મિદગિરિ-અનુરાધાપુર અો પાપોનાઆની મુદ્દાઓમા ૥ ભીંતચિત્રો જ છે તે પત્રીના જે અવગમા મળ છે તે કમિત્ત નૌદધર્મી ધનજ (banners) ઉપના આનેખો ૥ તથા અથાર ચિ રમ્યા ૥ અો તે પાય જુ ૥મા જુ ૥ અગિયારમા સત્ ૥ તે પહેલા ૥ ઇતિહાસના અમાજ તૂરી મ્યા છે

આમ, હિં ની અથરથ (પુસ્તકના ની) ચિ રમ્યા ૥ જુનામા જુ ૥ અવરોપ આજે માત આમો-વમો નમ પાે ના ૥ જ મળી મકે કે એ રમીકત ઉત આપણે આમ્યા તેમા મુર્દિ નામચિત્રઅથો મગિયામા મૈમ ૥ અો પામ ભાગત ૥ જુ ૥મા જુ ૥ ઈ સ ૧૧૦૦ ની સરખાન ૥ તોડપ ૥ ૥ અથો જ કે

૧ તે પહેલાના (એટલે બીતરિત્રોના તેમજ તેની અમાકના) કાળમા ચિત્રો લેખનની સાધામાય અથોમા પશુ મ્યાન સમ્યા હતા કે નહિ તેની જોડે ધર્મ સાળિની મળતી નથી પરતુ વિખ્યાત વિરિશાસ્ત્રી મહામદોપાધ્યાય રાય બહાદુર ગૌરીમકર હીરાચદ ગોજાના મત પ્રમાણે ઈ સ ૬૧૦ સાચમા સેકાની આગપાસ એવે આજથી લગભ ૧ અઢી હજાર વરસ પર તો વિપિવિકાર ભારતમા સર્જતાએ પદોઅથા હતો એ હમીકત મા ય રાખીએ તથા ભારત ત્રાસીઓ રમાથી કાગળ બાનવાની વિદ્યા ઈ સ ૫૦૦ સીમ-અથા સેકાથી મળતા થયા હતા તેમજ પુરાણમા પુસ્તકો લખાને ૧૦૦૦ વરસાનુ મહાપુણ્ય મનાયુ ૧ એ આધારોને સ્વીકારીએ તો આજથી જે અી ૧૦૦૦ વપ ૧૨ આટલી સમ્રાતાએ પહેા રહા અથાલેખનમા, માનવઉર્મિની સાચ મદોદિત જડા એતી ચિત્રકળા કોઈ પશુ પ્રકારે મ્યાન મામ વિના રની નેા ૧ ને ખીના સમ્ય લાગતી નથી અજતાની બીંતો પર ૨ મઝકારી ગને મત્રેવ ખીજી આટલી વિપુલ લીલા વિસ્તારી રહી હતી તેવે તે અવના તે પહેલાના કાળમા અથોમા પશુ રોતાના પગલા ૧ પાટયા દોય એ મા ની ન મધા ૧

અનન્યાની ભીંત હપગના આલેખનનો એક નમૂનો (ખંડોક: 'કુમાર')

પણ એ બંનેની ઢળો બુદ્ધિબુદ્ધી છે. યૌદ્ધ ધર્મના ઉત્સાહ અને ઉત્તેજનાથી પોપાએલી ઉત્તર ગંગાના અને નેપાળ-નિર્ગટની ગ્રથગ્રથ ચિત્રકળામાં અનન્યાની યૌદ્ધ કળાને મળતી એક વિશિષ્ટ કટણુ જોવા મળે છે. ત્યારે પશ્ચિમ દિશા — ગુજરાત-રાજપૂતાનામાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ (જૈન) સમ્રાટોના આશ્રય અને ઉત્તેજનાથી પોપાએલી, અને તે દિવસથી તે છેક હમણાં સગલગ આઠસો-દબાર વર્ષ લગી કૃષેલી કાષેલી, તાડપત્રો તથા કાગળની દસ્તલિખિત પ્રતો પર તેમજ કપડાના ઓળિયા (પટ) ઉપરની ગ્રથાકૃત ચિત્રકળા કોઈ અનોખા જ રૂપની છે એ બંનેને પરસ્પર કોઈ મંગલ હોવાનું જણાતું નથી, એટલું

૨ એને વિષે જે માન્યતાઓ છે: ૬ ૧૯૨૨માં 'વસનવિલાસ'ના ઓળિયા પરનાં ચિત્રો જોઈને એને 'ગુજરાતી કળા' તરીકે પહેલવહેલી ઓળખાવનાર શ્રી ગવિશંકર ગવળ માને છે કે એ ઝડપી, વેગવાળી, સાદી, અને પોતાને રત્ન કરવાની વાત સજાડપમા દેતાવળા ખસગની ઢળે—sketchy styleમાં—કહી જતી ચિત્રકળા, લલિયાઓને હાથે, લેખનની સાથેસાથ, લેખનની ઢળની જ વિશિષ્ટતા પામીને જન્મી અનેન્નિધ વિષયો, જાણે કેઈ 'નોટેશન' પદ્ધતિથી સજાઓના રૂપમાં, ઝડપી અને વહેતી રેખાઓ વડે, જોઈરકારીથી દૃઢ હાથે ખેંચાયે જતા ને આપણે

नवदश अदल्लेखलेसेमुयलार मरिक्तगिण्येकना
 मयौ धपसधनवागानिसमायौ

मोनाकरीउयारिममनयो धतवमा
 बजुमिखिआयो मसत्रीजितासतवासेकशिये गिउदेह
 पिन्नासदिये

तापस्यातयकोट्येरासा
 नैदिनायवजुतउय
 यधे नारदवादिगाक
 नादे सुरमिमुनी
 वदेजकरसोई मरण
 येनावापयकोई सुने
 मनोतिबजुतमुपयावे
 मेधससिमादेकमनादिमनादे ॥ तिदिअसपभउसम
 गयो जाप्रतयेपनदिनाअयो कललीआक्राताविसम
 ई क्कप्रदेदसकस्तुसाईशादिनासुरसिसुनासिहम

मपीसे सवेदेगपमुयवासीसदमायला अतगोयलाह
 मय ॥

सयसकरीतेवेगले अमसमुजयसपरलेतोराकोवेठेय
 सिली २ यमभरती
 सिलतनपर धतियुस
 नयिणयपारि मोना
 मयदेयमीबाये ।
 धमिमल्लोतिगुम
 दिनागे अमरिना

प्राचीन गुजराती ग्रथविचित्रांनो न्रीन्ते तणको. धुना यानना सीनेवा पुस्तकगानी चिनणो
 राजस्थानी लिटीमां धुवा याननी प्रत (श्री गजुदास भजमुहारना गंजलगांधी ७डो५. 'उगार'ना सीकन्यथी)

જાણી, પણ પૂર્વે ઠી ઠી સોત દ્રુક વળતમા જાણીદાર ॥ અધ્યયનમા
ભણી જાય છે, જ્યારે પશ્ચિમમા જાણી ॥ ૧૦ ॥ ધર્મત્રેયથી, ૧૦ થી ॥ આત્રયથી
ગો મમાજી ॥ રચિતથી મતન પોષાતો રહતો એ સોત, એક જાણુ
પોતાનું નિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જાણતો રહતો જતા, જીજ્ઞાણુ ॥ જાણુ ॥ જાણુ ॥
મુગન કળાગો ॥ જન્મ તો ગો છે

પ્રાચીન ગુજરાતની અથગ્ય ચિત્રકળા

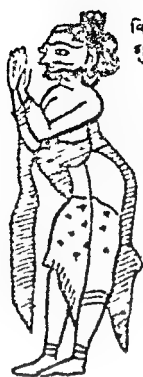
આટલું તો હવે જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ મતે ગિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે
આગિયારમા શત ॥ વતથી મળી આપતી પશ્ચિમ દિલ્હી આ અથગ્ય ચિત્ર
કળાનું જન્મ અને પોષણુધાન ગુજરાત જ છે, તેમા ગુજરાત ॥ ધર્મ અને

જેઠાએ જીએ તેની પાછળ સહિયા કવચનો જ લેવા છે અને તે ગુજરાતમા
જ ગુજરાતી સહિયાઓને જ હાથે તથા અચિત્રકળાના જ વિશિષ્ટ ઉદેશથી
અથા ઉપર જ, લેખનની સાધોસાધ જન્મી પિદ્ધાનોની ગીત મા યતા ગીતી
કે ગુજરાતની આ અથગ્ય ચિત્રકળા એ સાતમા મેમમા હોય પામતી
અજ્ઞતાની કળા અને સોજમા સૈકાની આખર પ્રગ્લેવી હિંદુ-ગાજપત કળાને
જેઠાતી સાહજ છે અને છેવટા છેલ્લા મિ ડી વી યુગને નહેરુ કરતા હોલો-
રાના ૬મી ૧૦મી સદીના જોતવિત્રોમા ગુજરાતી કળાની આજ નાકનયા છાતીના
ભાગની વિશિષ્ટ દળના અસ જણાતા એ તે ॥ આ ત્યનો અગ્રેશ જનીને આખા
સ્રોતને સંધી દે છે આમ અજ્ઞતાની ચિત્રકળાનો પ્રસાદ કાળમાગરમા હ્રમ
મયા ને બદલે સતત વધા કરો છે એ ૧૧ મે મા યતા છે અને એની માળિની
૩૦ મે અથગ્ય ચિત્રોમાના અમુક કથિતમા દેખાવજન નોર એ અજ્ઞતા દળને
મગર્તા દર્શાવવામા આવે છે

પરંતુ તેમ છતાં એ આ જળમા અજ્ઞતાનું માર્ગ માધુષ કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રજુલ્વ
જામાવ નથી ત્યારે શું અજ્ઞતાની કળા જોત પરથી કામજ પડે જોતરી આવતા
આવુ નિરૂપ પ પામી હશે ? કે પરપરાએ ધસાતી આવીને તે આ અવસ્થાએ
પહોચી હશે ? કે પછી પહેલી (શ્રી રાજગી) કદના પ્રમાણે એ ગુજરાતમા
જાણેજનમા જ જીલેરી વિશિષ્ટ કળા હશે ?

એક જીને પ્રગ્લે પણ ઘાય છે અજ્ઞતાનું સિ પ પણ ૧૧ મે ચિત્રકળાની
વાનન સમકળાના કવિતત્વવાળું છે માર હ મ ની ૧૧મી સદી આગ ૧૧મ
આપતે ત્યા બધાએજા મિદ્ધપુરના કેદમાજ, પારજની રાણીવાય અને મોરેરાનાં
મુ રાહિર વોદેના જાગત મોજા ૧૧ અને ઉત્કૃષ્ટ મિદ્ધપતી જેઠે મુર્તિ અજ્ઞતા
ગેટી મગકાને પણ એ જ કાળની

અથગ્ય ચિત્રકળા અવગી નથી

વિમલના ચોદનાઈકામાં
ગુજરાતના નરનારી

લગભગ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ-
ના ગાળા સુધી ગુજરાત-
ના પ્રંથેમાવિરતનીગદ્યલી
'ગુજરાતી ચિત્રકળા'ની
વાનગી દર્શાવતા એ નાના
નમનાં ટાંપી બાનુઓ-
દર્શી સદોના એક પ્રાચીન
આગિયાપરનાચિત્રામા-
થી; જમાની બાનુ: સદમ્બરી દેવી ('કુમાર' મર્થા-
લય અને શ્રી સાદાબાઈ નવાબના સોનન્યયી)

સમાજજીવનના પ્રતિબિંબો છે, ગુજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે, ને તે 'ગુજરાતી'
—'ગુજરાત'ની જ ચિત્રકળા છે. ગુજરાતની રાજ્યમત્તા ને સંસ્કારિતાની જીવ-
જાયા ત્યાગ્યા ટાંપી ત્યાત્યા સુધી-ઉત્તરમા માળવા-જગપતાના અને દક્ષિણમાં
લાટપ્રદેશ સુધી તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ થયો છે એના વ્યક્તિત્વના
મુખ્ય તત્ત્વો તે એની સરળતા, વિશ્વતા તથા લોકજીવનના ચાલુ સપર્ક પામી
રહેલી સજીવતા છે પાછળથી, એમાથી જ ખીલીને રાજદગ્ધારનો આશ્રય
પામેલી રાજપૂત અને મુગલ કલમો અમુક ખાસ વર્ગનું જ જન કમ્પારી હોવાથી
તેમા અમીરાત આવી, તે સુધ્ધ-સોદામણી ને નાણુક-નગણી બની પણ ગુજ-
રાતની પ્રથમ ચિત્રકળાના અગિયારમાથી ઓગણીસમા સતક સુધી પથરાએલા
અમખ્યાત અવશેષોમા વિસ્તરી રહેલી એ કલમે તો, લદાયના જુદાજુદા
પલટા પાગવા છતા પણ, પોતાનું મૂળનું સાદુ, તળપકુ, વિશદતાથી કથાપ્રમગ
સમજાવતુ, સહેલી સંજાઓવાળુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તો જળવી જ નાળુ છે
એ ગુજરાતના આમવર્ગની કળા બની રહીને તેના સામ્કારિક જીવનમા એકરસ
થઈ ગયેલી છે. તેનાં મુખદુઃખ, મનોરથો, ધર્મલાવના અને જીવનદર્શનનો એણે
આખેહૂળ પ્રતિશબ્દ પાડ્યો છે જૈન ધર્મના કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્યકથા કે સત્ર-
હણી સૂત્રમા, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કે ભગવતી સૂત્રમાં, વૈષ્ણવી બાલગોપાલમુતિ
કે દશમ સ્કધમા અથવા શક્તિમપ્રદાથી સમશતી ચડીપાડમાં—એમ વિવિધ
સંપ્રદાયના ધાર્મિક ગ્રંથોમા જ નહિ, પણ વગતવિલાસ, ઢોલામાઝ અને મધુ-
માલતી જેવા સમાજજીવનના પ્રણય-કથાનકોમા તેમજ સૌન્દર્યલહરી નથા
રતિરસ જેવા ગ્રંથોમા—એવા વિશાળ ક્ષેત્ર પર, ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષના ગાળામા
એ કલમ ખૂબ પ્રકુલતા ને વેગથી ફરી વળી છે એણે ધાર્મિક કથાચિત્રો ને

હળિચિત્રો, વેનપુત્રો ૧ સુગોળો તથા મુનાત્મક મણિચિત્રો આલેખ્યા છે જગલો ૧ તળાવો, કિના ૧ ભંગે, માલસુદિ ૧ પત્ની પ્રાણી સુદિ, ત્યાગ ૧ તેમજ ભોગ ૧ પ્રમોગ ૧ ગો ૧ ગો ૧ શ્રમજગલો, શિખરના તેમજ માગરમકરના વૃત્તાન્તો, પ્રશાન્ત ધ્યાનપુત્રો આ ૧ લાલિત્યભર્યા મુલ્યો મગીતલાલ તેમજ ૧૮૪૪૫૫ ૧ ૨૫૩૫૦, દેવદેવીઓ તીર્થધરો, ધર્મપતિઓ, રાજનીઓ તેમજ આમવર્ગ ૧ મામાન્ય જનના—એની વિપુલ વિનિધતા એ ૧ અગ્રપતિ વ્રાહ્મણે એ ૭૦૦—૮૦૦ વા ૧ ગાળામા સમગ્ર પશ્ચિમ ભારત ૫૦ વરસારી છે

પણુ એમણીમગી સદીના મધ્ય ભાગ લગભગ એ ૧ પત્ની ૧ પગલા મળવાવા માટે ૬ પશ્ચિમ ૧ ગર્વથી દેશમા એ મરમરો ૧ ધર્મજુ મમયે મામાનિક રીતે જ જન્મતી જે દિધાગતિ, અગ્રિયતા ૧ અ પદ્યથા પ્રત્યમા ગમા આની તેણે, અગ્રે ત્યાગ પછી તરત ગપખા ૧ ૧ ધધા ૧ આગમો ચિત્રકલા ૧ એ પગપરો ૧ ધીમેધીમે લોપ આણી દીધે

સુદ્રાજકળાનો પ્રવેશ

આદારમી મદી ૧ ૬૬૫૫૫૫૫૫ ગુજરાતી બીજા ૧ જન્મ થયો પણ ૬૬૫ પુત્રમે મુખ્યત્વે શિનાજાપથી જ જપાના અગ્રે ૧ ઉપર તે લલિયા એગ્રે હાય ને જ લખનાનુ હતુ એટલે જુજાની ગેગા છેત્તુડ લુ પ્રકાગી સેતા દીપ ૧ ૧૨, ગુજરાતની તગપદી કળા ૧ એ જ્યેતી આખરી અગ્રાર મરી સેના માટે એ સેન મગી મધુ સુરેખ ૧ ૧ માથેગાય પેગીગત જળાધર્મ હેની ચિત્રકલા ૧ ગાપીજા વળુ ૧ ધધાદારી લલિયાઓ તે ૧ વલ્લભલા રૂમા પણ એ શિનાજાપી અથો ઉપર ઉતાગતા ગુજગત નાંકયુનર મોમાયગી ૧ લાયજેગીમા જુ ૧ અથો ૧ જે વિપુલ સમદ છે તેમા ૧ શિનાજાપ ૧ અથોમા એ પત્નાગતી ચિત્રકલા ૧ વિની ૧ થતા જતા પગ ૧ જળુાય ડે ધર્મ ૧ ૧૮૪૫મા ૬ પાએના નીતિર્પણ અગ્રે 'કાન્સીની વાતો ૧ આત્મ મા એના ૧ જતા અગ્રનો દેખાય છે પણ પછી ૧૮૫૪-૫૫ ૧ 'ધર્મપતિ' અગ્રે 'મદ ૧ મોદ ૧' ૧ ચિત્રોમા એ પાગળુ અગ્રે રિદ્ધત ૨૫૩૫ પામે છે એમા તેમજ એ પછીના માળા ૧ મિત્રો ૧ બોગેમા પ્રતિના ૧ અભાવ, મીનિકના ૧ દ્વારા નદીમદી ૫૦ પરા ૧ ધુટી ૧ ગામરી રાજતી કલિયાસાદી-મતારી શે ૧, અગ્રે મગગરના ૧ પશ્ચિમી ૧ ૧ ૧ અનુ ૧ લો ૧ પ્રવેગ કમલ ૧૫૬ જળુધર્મ આવે છે

અને ત્યાં તો સુશોભનો માટે ટાઈપની ખોડરો, અને ચિત્રો ઉતારવાની ‘બ્લોક એન્ડ્રેવિંગ’ની પદ્ધતિ પ્રવેશ પામે છે અને ૧૮૭૬માં છપાએલી ‘બી.સી. પત્રાલયની વાર્તા’ ઉપર મુદ્રણકળાએ ઉતારેલા એ પદ્ધતિના ચિત્રો નજરે જોવા મળે છે.

પરંતુ પ્રાથમિક સમયના આ મુદ્રિત ચિત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સાચું કલાત્મક જણાતું નથી. ક્યાંક અગ્રેજ એન્ડ્રેવિંગોની નકલો અને ક્યાંક, તે સાથે, ગુજરાતી કળાના અધમ અવતાર જેવી સલાટી શૈલીના મિશ્રણોના માત્ર ચાડા એ સમયે આપણને જોવા મળે છે. કવિ નર્મદાશંકરે આ અરસામાં જર્મનીથી તૈયાર કરાવી મંગાવેલું પોતાનું સ્ટીલ એન્ડ્રેવિંગ ચિત્ર એ આપણા દેશની કળા ન હોવાથી સ્વાભાવિકરીતે જ આમાં અપવાદ રૂપ છે. અહીં થતા એન્ડ્રેવિંગો મોટે ભાગે દક્ષિણ તમ્બના કારીગરોને હાથે (મુદ્રણકળા પ્રથમ મુખ્યાર્થ તમ્બ ખીલી હોવાથી) થતા હોઈ, ગુજરાતી વાતાવરણ, પહેરવેશ કે અહેરાનું કોઈ પણ તળપદ્ધતિ એમાં જણાતું નહિ, અને આ સ્થિતિ છેક વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી ચાલુ રહી કલાગતિક સ્વ શેઠ શ્રીમાન પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ પોતાની ‘સુરસાગરની સુન્દરી’ નામની નવલકથા સચિત્ર કરીને બહાર પાડી અને તે પછી થોડા સમયે એમણે એમના જાણીતા ‘સુવર્ણમાળા’ સામયિકના ચિત્રાકો પ્રકટ કરવા માડ્યા એ મુદ્રિત ચિત્રકળાને પ્રથમ શિષ્ટ આવિષ્કાર કહી શકાય. પરંતુ તે ચિત્રો પણ, ઉપર કહ્યું તેમ, શ્રી ધુરંધર આદિ જેવા દક્ષિણી ચિત્રકારોને હાથે થએલા હોવાથી તેમાં સાચું દેશજ કલાત્મક તો નહોતું જ.

અર્વાચીન ગ્રંથસ્થ કલાનો ઉદય

પણ આ દિશામાં સાચો અને પ્રશસનીય તથા પ્રથમ પ્રયત્ન તો ખીન્ને જ છે. R B T ની સહીથી ભાવનગરના સ્વર્ગસ્થ મહારાજ (રાઓલશ્રી ભાવસિંહજી તત્કાલિન)એ પોતાની ઉચ્ચ રસવૃત્તિને યોગ્ય જોઈ કટલાક ઉત્તમ પ્રકાશનો કરેલા છે^૩ તેમાંનું ‘સચિત્ર સંગીત નીતિવિનોદ’ એ આધુનિક ગુજરાતના મુદ્રિત સચિત્ર પુસ્તકોમાં કાલાનુક્રમે (આ લખનારની માહિતી

૩ શીહોરના કિલ્લાની ભીતો ઉપરનાં, રાજધરનાર, લડાઈ, સવારી વગેરેને લગતાં, નક્કી ગુજરાતી શૈલીનાં લાક્ષણિક ચિત્રોની આખેહૂળ પ્રતિકૃતિઓ વિદાયતમા ગણપાનાં પાનાં પર છપાવી તેનો એક ગંજથો એમણે બહાર પાડ્યો છે, એ પણ એમની અનેકવિધ કળાઓ પ્રત્યેની અભિરુચિના એક દેખાન્ત રૂપ છે.

પ્રમાણે) પ્રથમ પુસ્તક છે એમાના ગીન ચિત્રો 'કવર લીથોગ્રાફી'થી હાપેના છે, અને તળપદ પાત્રોના મોઢા માદી રેશમ લાપામા મૂકેની વિનો ચર્ચાને અનુરૂપ જ આલેખો કરાવવાનો એમા પ્રામાણિક, અને એ સમય ॥ પ્રમાણુમા મક્કળ કહી શકાય તેવો, પ્રયત્ન થયો છે ઈ સ ૧૯૦૩ની સાલનું એ પ્રકાશન છે

એ જ આરમામા, કે એની થોડી આગળપાછળ, 'લીથોગ્રાફી' ॥ ચિત્રો ॥ બીજા પ્રયત્નો સામયિકોમા પણ થયા છે, જૂના 'ચિત્રશા દર્પણ'માના આલેખનો અને 'બીમમે' તથા 'નટવર'માના 'કાર્ટૂનો' (પટાક્ષચિત્રો)એ ગર કરેલી પ્રણાલિ મુનાઈના વિખ્યાત વટાક્ષમામયિક દિદી-પત્ર ની લાગી અને તોપ પાન કારકિર્દી સાથે મજે ચડી એ આખી એક વિશિષ્ટ પરપરા છે પણ તેમા મુખ્ય એક કનાકતિ કરતા હામ્ય ॥ તરવો અને પ્રમગ ॥ મુદ્દાઓ સાચવવા તરફ વધુ હનો

ત્યાર પછી તે ઉપર આના મુજબ ॥ 'સુવર્ણમાળા' વગેરેના ઉદાહરણો માથે ગુજરાત ॥ સામયિકોમા 'શ્રી ભક્ત' ભારતજીવ ॥ વગેરેમા જે ચિત્રો આવતા તે, તથા મુનાઈના વિખ્યાત મામાલિક 'ગુજરાતી'ના દીનાગી બકો ને રાધિક પચાગોમા ॥ કેટલાક 'લીથોગ્રાફી'ના તથા કેટલાક 'પોસ્ટ્રાસેમ' ॥ ચિત્રો ગણાવી શકાય

આમ, ગુજરાતી મુદ્દાની સાથેમાથ ચિત્રો હપાના થયા હતા, ખસો ખનાનનાતી પદ્ધતિ મુનાઈમા આની ગણ હતી, અને એ શીમાન પુરતાતમ વિશ્રામ માનજીએ એ દિશામા માધનગપન ગણાય એવું 'નક્શી આર્ટ' હાપ માનું શરૂ કરી 'સુવર્ણમાળા' તથા તેના અનુવર્ગી બીજા કનાતમક પ્રકાશો જદાર પાના માડ્યા હતા પણ હજી ક્યાયે ગુજરાતી કમાનો માયો પ્રાપ્ત બોનતો ॥ હતો ગુજરાતી નનનકયા ॥ પાત્રો દક્ષિણી પોતાક પદરીને ચિત્રોના રજૂ થતા, અને અહીં ભદોરા વાતાવરણ ॥ દરેક તથા લખ્યું જલુ પરપુ ને ઉછીડી લાવેલુ લાગલુ સહવ કમાડુ નજીમગાજીન માથી લૂરી ગયે ના થી ઉપતાન સદી નીતી ગણ હતી, એટલે એ દિશામા કેવળ એ જિજ્ઞાસા એવો આપણો ગમત કેમકાએતો વર્ગ આવાઆના રમખા જોઈ ॥ પણ કળાને માં રાચતો

મગળ પગલા

એવે, ગુજરાત ॥ સુમ લ્લાપ્રાણી કોમએ મરપૂન અર્જનિ હાની નામન ક્યો અને ઈ મ ૧૯૧૬મા ગુજરાત ની ખરી રેશમ કનાનો ચગ્યો આપતા ચિત્રો પ્રકટ થયા

આધુનિક ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્થિતાની યશસ્વિતા અધ્યયન કરવા
અથવા રાજ્યજિતરામનો એવા પ્રેરણાસ્ત્રોત દતો. ગુજરાતનો આંગણે પહેર્યો કલા-
યજ્ઞ પ્રકટાવનાર દાતા લાઠીમદમદન 'વીરમી સદા' માનિક એ કળા શીલનાર
ને પ્રતિગિયિત કરનાર પ્રથમ દર્પણ હતું. એ જો મિત્રોની પ્રેરણાથી પુષ્ટ અને
ત્રી રચિતકર ગવળની કલામના જે ચિત્રો નવા પ્રકટેલા 'વીરમી સદા' માસિકના
પાનાઓ પર પ્રકટ થતા માહચ એવા પહેર્યોએ ગુજરાતનું એતદેશીય તત્ત્વ
જનતાના હૃદયને સ્પર્શવા લાગ્યું. સમગ્ર પોળી સદી પછી ગુજરાતની કળાએ
પુનર્જન્મ ધારણ કર્યો જણાયો.

અને હવે, પોળ-પડોશમાં, અતર-હાટે કે ખેતીસાડીમાં રોજ નજરે તમ્બા,
ગુજરાતની તળાવદી જનતાના વિવિધ લાક્ષણિક ચહેરા-types, તેમના પહેર-
વેશ અને પરિચિત રહેણાંકસૂત્રો વાતાવરણ પોતાપોતાની ભાવનાથી વ્યક્તના
અતરને ખેંચવા લાગ્યું. હવે જ, ગુજરાતનું લહેરતી આડીની દલક અને
ગુજરાતના ગૃહજીવનના સીધા દ્રશ્યો દિલગમી જમાવવા લાગ્યાં. આશ્ચર્યના
પુષ્ટાવાળા ગુજરાતના સપાટ ખેતરોના વિસ્તાર—દ્રશ્યો—flat landscapes
અને કાઠિયાવાડની ઉરધગક નેત્રી કોચીનીથી ટેકગિયાળી જમિન પર રમતા
નરીવહેણો હવે જ માલોમનું યથાર્થ દર્શન આપતા ચિત્રના તાર જણાવવા
લાગ્યા, દેશજ વ્યક્તિ અને વાતાવરણના હાર્દમાં પેચીને કહેલા અભ્યાસ અને
ઉપાસનાનું એ કળા હતું અને દોઢેક વર્ષમાં શ્રી મુનશીની વિખ્યાત નવલ
'ગુજરાતનો નાથ'ના ચિત્રો જોઈને ગુજરાત પોતીથી કળાનું ગૌરવ લેતું ધર્મ ગયું.

તે પછીના આ જો દશકામાં ગુજરાતની કળાએ જે પ્રગતિ કરી છે તેમાં
અથરચિત્રકળાનો જ મોટો ફાળો છે અને એને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખીલવનારાઓ
પણ પ્રકટના રહ્યા છે. પ્રાચીનચિત્રણમાં હજી જે અત્નેર શ્રી રચિતકર પંડિતનાં
આલેખનો, સૂચક કલા અને આયોજનચિત્રો (designs)માં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ
શ્રી કનુ દેસાઈના શોભનચિત્રો અને કવર-ડિઝાઇનો, કથાચિત્રોના સંયોજન
અને ચિત્રણમાં એક વખત મોખરા પર આવી જવાની આગાહી આપતા શ્રી
કલાધિ (દુર્ગાશકર પડ્યા)નાં અસંખ્યાત ચિત્રો, શ્રી રસિકલાલ પરીખ અને
મોમાલાલ શાહ તથા જગન્નાથ અલિવાસીનાં ભાવચિત્રો, શ્રી જગમોહન
મિસ્ત્રીના સામયિકોમાંના ચિત્રો,—આ અને ખીજા અનેક જગતા કલાકારોની
કલમે ગુજરાતની અથરચિત્ર કળાની વેલને પાંગળી કરી છે, એટલું જ નહિ
પણ ગુજરાતના સમસ્ત કળાપદ્ધતે શત પાંખડીએ વિકસાવ્યું છે.

હવે આપણે એ અથગ્ય ચિત્રકલાના નિર્ધિષ અંગો, પ્રકારો અને રસપો નોંઠએ

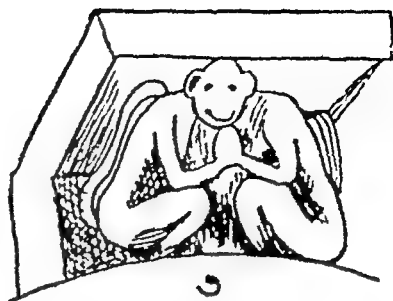
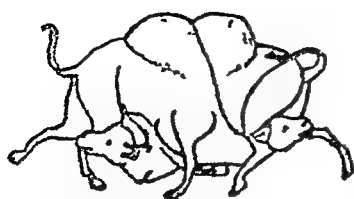
પ્રકાર

મુદ્રણકલા દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર થતા માધ્યમો તે પહેલા, શુ ચાહો કે શુ પશ્ચિમમાં, અથગ્યચિત્રાના પ્રખર માત્રગણ્યામાંથી જ દત્તા આે તેમાંયે શક્યતા માડીને લાખા વખત મુદ્દી તેા મોટે ભાગે એક જ પ્રખર અચ્ચિત્ત દત્તો આે તે કથાચિત્રોનો (story-illustrations અથવા illustrationsનો) ખુદ્દશનની જાતક કથાઓ તથા રામાયણ મહાભારત, પુરાણો આે ભાગવત, જૈનો ॥ રામ આે સૂત્રો તથા લોકકથાઓ વગેરે ॥ વાતાઓ ॥ પ્રખરો જ મોટે ભાગે ચિત્રો ॥ પ્રેરણા જનતા આે એ ચિત્રો પુસ્તકોમાં, એમિયા (કપડા ॥ પટ)માં તથા ભીંતો ઉપર ચીત્રગતા આેથી ॥ ચિત્રખળોનો નગભગ પોણા ઉપરનો ભાગ આ કથાચિત્રો જ રોકે છે .

તે પછીનો પ્રકાર તે રોખોનો આે શણગાર આલેખોનો (designs) ॥ કુલપત્તા મોટ પોપ, કાથી મમગ અને એ ॥ લોકમાં ॥ મો આર્થિક પરિચયથી ગજિત કરતા મોહારી રૂપનળાકાનાળા પ્રાણોઓ તથા નનમ્પતિઓ ॥ આેક વિધ લીના ચિત્રકારોએ વેના, મિનારો, મુગ ॥ સુગાભીમાં ઉતારી મુમનગા ॥ કળાકારોની ભૌમિતિક આકૃતિઓ ॥ નિપુનનિધારી દુશળતા ॥ પાશ લાગતા આ પ્રકાર વધુ નિકામ પામ્યો

મર્મ ૧—સર્વ દેશોમાં આ જો પ્રખર પૂરો છટા આે વેગથી ખા યા છે શુ આપણા દગ્તવિમિત કથાપુરાણોમાં કે શુ પશ્ચિમ ॥ આર્થિકતામાં માનની ॥ ભર્મિ કથાચિત્રો આલેખનામાં આે વેનમુદ્દા ॥ રોખોનો ઉતારનામાં મોકમો વેગ પામી છે સાથેમાથે તેણે નિર્ધિષે પણ સુસોખિત આે શણગાર આનગલિત કરે છે ઈસ્લામમાં મા ॥ નઆકૃતિ ॥ આે પશુપ્રાણી ॥ ચિત્રાણી મા ॥ હોવાના કારણે ત્યા ॥ ચિત્રકળાએ ભૌમિતિક આકૃતિઓ તથા આત્મત ઉપસુ ૨ વળાકાનાળા આરબી વિધિની છટાઓમાં પોતાની લીના મિનારો છે નેધ પાછગથી તેા નરા ॥ રાજદરવારો કનમે અથગ્ય ચિત્રકળાનો મર્મતોમુ મા વિધાસ માધ્યો કે

નીમે પ્રખર મનાચિત્રો કે મુચ્ચ ચિહ્નો—મુદ્રાઓ (symbols)નો જૈનોના આદ્ય મગળ અને ચૌદ મગ્ધો ॥ મનજ પરના આલેખનો ॥ નિર્ધિષ તિલકના નોતિ ॥ બાર ગણિઓ ॥—એવા ચિત્રો તે આ પ્રકાર ॥ કાઈ

ળળદ, ઘોડા, વાંદરાં અને સાપની આકૃતિઓ ગથીને ઉપલ્લવેલાં સંયોજનાચિત્રો (નં ૧, ૭, ૪ વાળા બ્લોક મારાલાઇ નવાખના મૌનન્યવી, ચોડાનો બ્લોક 'કુમાર' કાર્યાલયના)

ભાવવાચક વસ્તુને પ્રતીક રૂપે ટૂંકામાં નિરૂપિત કરતાં ચિત્રોનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર પણ સર્વ દેશની કળામાં સર્વ કાળે ખીલ્યો છે, પરંતુ ઉપરના બે પ્રકારોને મુકાબલે પ્રમાણમાં ઓછો જોડે એની વાચાશક્તિ અને ભાવવાહિતા ઘણી સમર્થ ને કવિત્વભરી હોય છે. પણ એ વિશે વિસ્તારથી કોઇ ઉચિત પ્રયંજે

થોથો પ્રકાર પ્રાચીન ચિત્રકળામાં નો ઘણુંખરુ એકલા હિંદમાં જ નજરે પડે છે; તે તંત્રોની ભૌમિતિક આકૃતિઓનો. તત્ત્વચિંતાનો વિકાસ આપણે ત્યાં (બૌદ્ધો, જૈનો અને શાક્યોને વિશેષ આભારી) થયો એટલો દ્રાવિડ દેશમાં થયો નથી, અને એ જ કારણથી ખીજા દેશના ગ્રંથોમાં આ આલેખન-પ્રકાર ખાસ જણાતો નથી; જોકે પશ્ચિમમાં પદ્મ-સોળમી સદી પછી વિજ્ઞાનનો વિ-

કામ થના સાથે ભૌગિક મિદ્ધા-તોની, વૈજ્ઞાનિક યોગની અને અગોળવિદ્યા ॥ આલેખો નગરે ॥ આકૃતિઓ અચાર્ય થતી આવી છે ॥ શાઓ તો ત્યાંથી પણ પહેલા ॥ મગધના મળી આવે છે

બીજે પણ એક પ્રકાર આપણે ત્યાં વિશિષ્ટરીતે આનિષ્કૃત થયો છે, તે મયોજનાચિત્રો ॥ માનવીની કે પશુપક્ષી આદિ પ્રાણીર્ગતી જે કે નધુ આકૃતિ ઓ ॥ ખૂબીપૂર્વક ચૂંચણી કરી એક મોહારી તેમજ મર્ધ વસ્તુનું સચ્ચ ઘટકચિત્ર ધબીના ઉપજવવામાં આવે છે તેનો હિદેશ ચાતુરીભરી આવેળ ॥ રચના પડે મોહજ ॥ કરવા સાથે એકાં નાનું સૂચન કરના ॥ હાથ છે એ રીતે જોતા આ design નો જ પ્રકાર મણાય આ માથે એવું ખૂબીભર્યું આલેખન આપ્યું છે એક જ મા, એક જ મુખ સર્વો લાગુ પાડતી ચાર હરખની ચૂંચણી, તેમજ ચાર હસ, ચાર ધોળ, તથા મસલા, જે વાનગ જે સર્પ, સાતો ॥ અચાલ આપતા ત્રણ બાળ ॥ પગેની સયોજ ॥ આકૃતિઓ વિવિધ રચણે મળી આવે છે સ્ત્રીઓ ॥ આકૃતિઓ ॥ બે વિધર્મને ચૂંચી ઉપજવેના હાથી, હસ, ગાકુ, પાનખી નગર ॥ આલેખો ॥ દરારના નારીમુજર, મારીહમ, નારીશકટ નગરે ॥ આ પ્રકાર ॥ ચિત્રો ધણે દેકાજે જાળીના છે આ જ પ્રકારે મગધોજનાની રચનાચાતુરી દર્શાવતા ભૌગિક આકૃતિઓવાળા ॥ થો ॥ ચિત્ર બધો પણ ધણો પરિચિત દશે

ઓગણીમમી સદી ॥ ત્રીજા અરણ્ય સુધી આપણી અથરથ ચિત્રકળા આદલી વિવિધતામાં મગધ જતી હતી

અવાંચીન પ્રકારવૈવિધ્ય

મુદ્રણજાની મોધ ૧ પ્રગતિ સાથે જ્ઞાનપ્રચારના મામો તેમજ પ્રમારમાં પશ્ચિમ ॥ દેશોએ ખુબ વેગ અને વિવિધતા આપ્યા, બે તેમાં તેમજે ચિત્ર જાની શક્તિ પૂરી પિઠા ॥ ૧૦ ॥ સર્વતોમુખી વિદ્યમ કરના માથે પહેલા, ચિત્રો ॥ બીજા લાખ ૩ ધાતુ પર દાથે પ્રતગના, તે બધે દરે રમાયણની મદદથી ખડખી જલોમે જાતરાની મોધ મર્ધ એકના દાથ ॥ રેખાકો ૧૦ ૧ ૧ પીછીના ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો પણ હાપમાં ઉતારના ॥ 'હાફે ૧ ૧ પ્રોમેમ' અગ્નિતપમાં આવી, પૂર્ણરૂપી ચિત્રો પણ ચાર પ્રમાતમાન રોમાં વિભાગીય કરીને તેમના તાદશ રૂપમાં ઉતારવા ॥ ઉચ્ચતમ પેરપ્રેમ તેમજ 'આદ્યેટ લીધોમોશી' જેની મુદ્રણકળા ॥ આનિષ્કૃત થયો

સાધનોની આ વિપુલતાએ જે શક્યતાઓ વધારી મૂકી તેનો પૂરેપૂરો લાભ. ચિત્રકળાનો અનેકવિધ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને, સાથોસાથ લેવાતો જ ગયો, અને આજે તો ચિત્રકળાનું વૈવિધ્ય જ્ઞાનપ્રચારમાં એટલા વિસ્તારથી પથરાઈ ગયું છે કે સસ્કૃતિની એક મુખ્ય સંદેશવાહક તે બની રહી છે.

પશ્ચિમની સસ્કૃતિના પગલાની સાથે આપણે ત્યાં પણ એ પ્રકારોનો આવિષ્કાર તથા વિકાસ થવા લાગ્યો,—જે કે એટલા વેગથી, એટલી વિવિધતા કે વિપુલતાથી પણ નહિ. છતાં જ્ઞાનપ્રચારના મુખ્યમુખ્ય ક્ષેત્રોમાં બધે તેના નાનાવિધ પ્રકારોનો ઉપયોગ આપણે કરતા થઈ ગયા છીએ એમાના મુખ્ય આટલા છે કથાચિત્રો કે પ્રમગચિત્રો—story illustrations; પાત્ર, સ્થળ કેાસમય દાખવતા તથા પદ્ધતિઓ નિરૂપતાં 'ફોટોગ્રાફિક' ચિત્રો; ભાવાત્મક ચિત્રો—fine art paintings, શૈલનચિત્રો—designs and decorations, સંજ્ઞાચિત્રો તથા પ્રતીકો—symbols, નકશાઓ—maps, આલેખો—charts, આકૃતિઓ—diagrams, વ્યંગચિત્રો 'કાર્ટૂનો'—Cartoons, હાસ્યચિત્રો—Caricatures, પ્રથમાક્ષરો અને નામાક્ષરો—initials and monograms, પ્રચારચિત્રો—posters and placards; લેબલો અને 'કાર્ટન'—labels and cartons, જાહેરખબરમાં મુકાતા ચિત્રો—advertisement illustrations, પૂઠા અને જૅકેટ ઉપરના ચિત્રો—cover and jacket designs; બાળકોના પુસ્તકો માટેના વિશિષ્ટ ચિત્રો, શૈલનોમાં કાવ્યો માટેના સ્વગત અર્થગર્ભ ચિત્રો, તેમજ ભાવાત્મક ચિત્રોમાં 'વૂડકટ', 'ઇલિંગ', 'એન્ડ્રેવિંગ' વગેરેના પ્રકારો.

આ બધા પ્રકારોનો વિગતવાર પરિચય આપવા જતાં પ્રત્યેક એકએક જુદો લેખ જ માગી લે તેમ છે, એટલે આ લેખની મર્યાદામાં સમાઈ શકે તેટલો તેમનો ટૂંક પરિચય તથા આપણે ત્યાં થએલો તેમનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ, બની શકે ત્યાં ઉદાહરણો સહિત, નોંધીને જ આપણે સતોપ માનવો રહેશે.

કથાચિત્રો

અગાઉ આપણે જોઈ ગયા તેમ અથસ્થ ચિત્રકળાની શરૂઆત કથાચિત્રોથી થઈ ગણાય છે. રામાયણું, મહાભારત, પુરાણો, જાતકો, લોકવાર્તાઓ, રાસાઓ, ગાથાઓ વગેરેનાં પ્રસંગચિત્રોથી જ મોટે ભાગે આપણા મથો ભરેલા છે. ચિત્રકળાનો એ આદિ અને પ્રથમ પ્રકાર આજે પણ એટલી જ વિપુલતાથી નવલિકાઓ તેમજ નવલકથાઓમાં, પુસ્તકો તેમજ સામયિકોમાં

મિતરી રહ્યા છે શુદ્ધનનની શીળી ખાયાથી ગાડી વૃધતા સાગર ॥ માકસો સુધી એ ૧૦ પ્રદેશ પથરાએલો છે

કથાચિત્રો ॥ પ્રાચીન ઉપદેશો વિશે ગગાઉ જાણી ગયા એ કલા ॥ આધુનિક દેશજન્ય ॥ માયા મર્યાદા, અગાઉ જોયું તેમ, શ્રી રવિશંકર નરસે આલેખેના 'ગુજરાત' નાથ ના તેમજ 'વીમમી મહી મા ॥ ટેના' ચિત્રોથી થયે ગણાય, કેમકે ત્યાં સુધીના મિલ્કી ચિત્રો રાંધેલા આતખાતા ચિત્રો ગુજરાતી કલા ખાતે જ કહી શકાય ॥ રાંધેલા હાથે મર થએલી એ પ'પરા આજ પર્વત અોક કનામરો હાથે મરેલી જ રહી છે પાતી નાકશિખતા નાનારણુની જમાનત અોક પ્રમગ ૧૧ પ્રમગ ૧ ॥ ગતિ-action, એ નજ કથાચિત્રો ॥ મુખ્ય અગ છે, અને ઉત્તમ ચિત્રમયો ॥ મા તેમનું મકળ આયોજ ॥ કરના ગાટે સમર્થ પીછી જ જોમએ છે એમ કથાચિત્રો (illustrations) એ ખરી રીતે તો મોટા પટચિત્રો (paintings) ॥ પાતી આગતિ જ છે આ ॥ લાક્ષણિક ઉપદેશ જુ તરીકે શી ગવળ ॥ આનખેના 'કના-પી ॥ કેકારના મા ॥ ટેલાક મ્યાકા-એના, 'વીસમી મહી માની કેટલીક રાના-ઓમા ॥ અમુક, ૧૦ 'ગુજરાત ॥ ૧૧' ૧૧, અોક 'મારી વીમ રાતાઓ જેના અમુક વાર્તાઓમાના ટેના' ચિત્રો ગણાવી શકાય તેમ ૧૧ પટી એ કો ૧મા શ્રી રવિશંકર પંડિત, ટુ દેસાઈ કનામ્ધિ મરેરે અોક કનામગએ ફાગો આપ્યો છે તે સર્વમા 'કનામ્ધિ ની પીછી કથાચિત્રો ૧૧ ગુજરાતનાં એમ કાગે આશાજ ૧૬ શક્તિઓ દેખાતી હતી

ગતિખયા પ્રસ ૧૦ ॥ આલેખન ઉપરાત વિનિધ લાક્ષણિક અમિત્ય રાગ પાત્રોનું આનેખ ॥—character pictures પણ આ પ્રકારમા આવે 'ગુજરાત ॥ ૧૧ ॥ મુગન મરેનાનું આલેખન તો મર ૧૧ ૧૧ ૧૧ કહી શકાય 'ફોટોગ્રાફિક' ચિત્રો

પશ્ચિમમા તો હવે મામચિત્રમા ૧૧ વાનાઓ તથા ૧૧રોના ચિત્રો મામ આલેખો ૧૧ જલે માયા ફાગાફો ૧૧ પણ ઉભોગ થયા લાગ્યો છે પ્રમગમા આનતા પાત્રો ૧૧ યોમ વાનારણુ અોક ગતિ રચી ॥ મરુચિયામા નેમના ફોગ માફ પાડી ઉપયોગમા લેવામા આવે છે True Story Magazine જેના ધણુ છાપાઓમા આવા photographic illustrations જ આવે છે બાકી રા પ્રચાર ॥ ચિત્રાલેખ તરીકે તો ફોગાપી ૧૧ ઉભોગ ધણુ આમા વખતથી મરવન થનો આ-એ છે ૧૧ ૧૧ ચિત્રોમા અમિત્યો ૧૧ જુ

સચોટ પાત્રાલેખન એ કથાચિત્રાનું જ એક અંગ હોવા ઉપરાંત તેનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર પણ છે જનતાનો નિકટ સપર્ક પામેલી વેધક દૃષ્ટિ અને કલમ ઉપર સપૂર્ણ કાબુ ધરાવતો કલાકાર જ એનું આલેખન સફળ બનાવી શકે છે.

(શ્રી રવિશંકર રાવળ ચિત્રિત થોડાં પાત્રાલેખન પ્લોટ. 'કુમાર' કાર્યાલયના સૌજન્યથી)

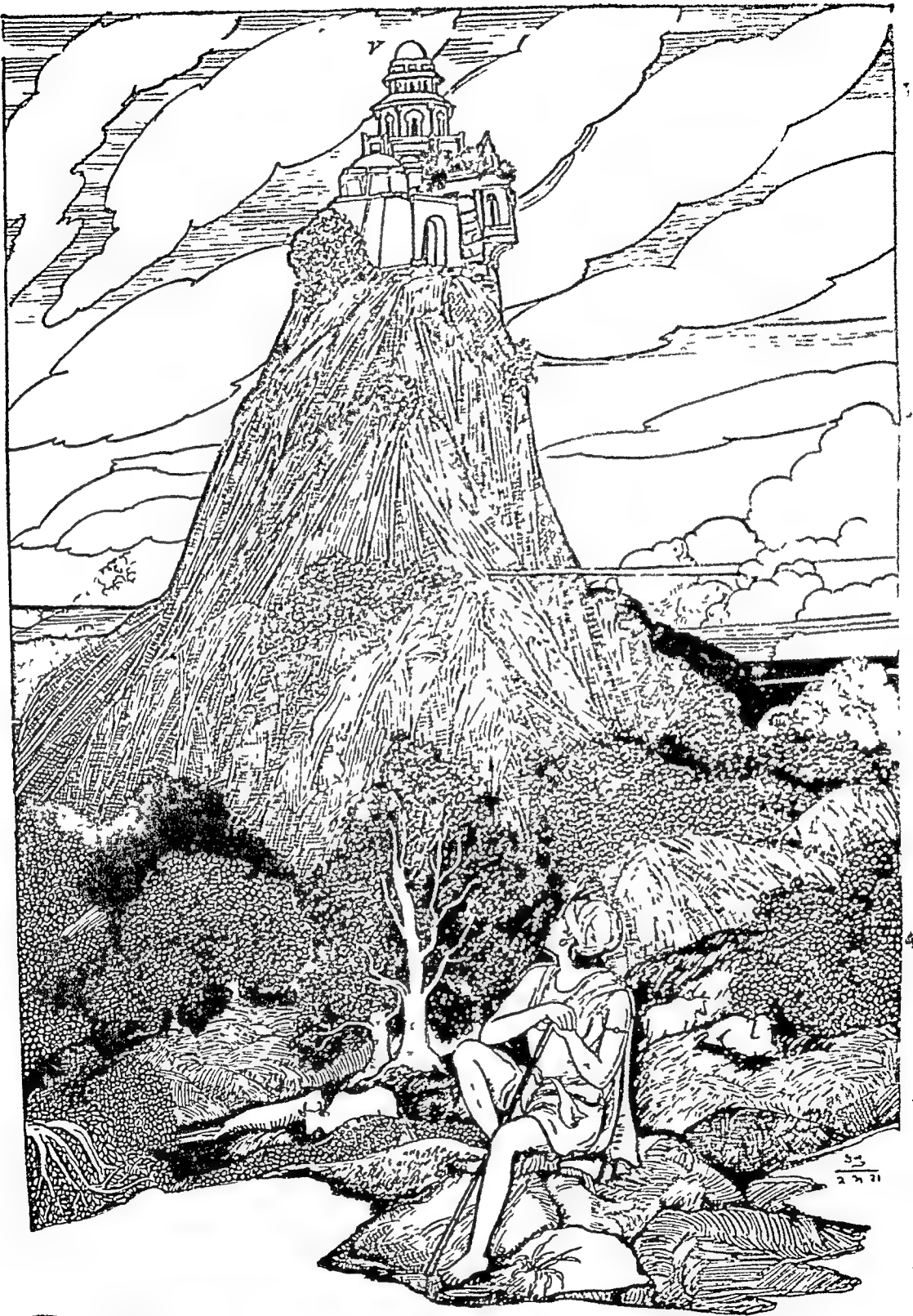
બુદ્ધિ વચની છળીઓ એ તો સામાન્ય છે; તે ઉપરાંત પ્રવાસવર્ણનોમાં વિવિધ સ્થળોનો પરિચય આપવા માટે, ભૌગોલિક માહિતીના લખાણો તથા અથોમાં વિશિષ્ટ સ્થાનો તથા ત્યાના પાત્રોની નોંધ ઉતારવા સારુ, યોગ, વ્યાયામ વગેરેની પ્રક્રિયાઓ દર્શાવવા માટે, દાકતરી વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનશાખાઓમાં ઉદાહરણો અને નમૂનાઓ દર્શાવવા સારુ, યત્રો તથા તેની ક્રિયાઓ દેખાડવા માટે,—આમ, જ્ઞાનની બધી શાખાઓમાં 'ફોટો-ગ્રાફિક' ચિત્ર એ તો અત્યંત ઉપયોગી સાધન છે, અને વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં પુસ્તકો તેમજ સામયિકોમાં મળીને તેનો વિસ્તાર, સખ્યાની દૃષ્ટિએ, કદાચ કથાચિત્રો કરતાં વે વધારે છે. એના નમૂનાઓ અહીં છાપવાની

જિંદગીની મજહે

(ચિત્રકાર સવિશકર રાવળ)

કેવળા અને સા જો ન સારો સી જાગ જામા પટેરીને અને કે સી મામુ સી જવનનો ભા
 મેસીને સાપો યુવાન વિદ્યાર્થી ધૂરતા અસારસામરમા જિંદગીની મજહે સી જાગ જો
 કપડુ વિન વારાએ મમલવડુ હે નેવુ નથી જો કા ખુરો મને સેતેસેતાની ફર જાગ સી
 ચૂમ સાહે જોડુ મા ભાગ માતરિતા ધ જુક અને વિદ્યા જુક તથા ખીજ બા જુગેયા મજગી
 બીજાતામા સધારા કરતા ચગી જાવતા નો ભના માર સાજ્યા રજ વન બા ર નદિ દી ર

જેટલો જ રસ મોટરાંઓને પણ જેમા પડે છે તે લોકવાર્તા 'ચપારાજકન્યા' નામની એવી એક વાર્તાનું,
ઉદયનને ચોપણ, કવિત્વમય ચિત્રદર્શનવાળું, વાસ્તવદર્શી અને વિશદ કથાચિત્ર (ખજોક-કુમાર)

ખામ આનસ્યતા જણાતી થી કેમકે આનકાન આન પાળ ધણા પત્રો તેા ઉપયોગ ક તા થયા છે તેકે પુનકોગા આપણે ત્યા હજી તે પ્રર એટના ઉપયોગમા આગેા થી મા પુનકેા ૧૪ ૬ ઉપર તે કવિત રખા દ છે એટલેા

આપનાદ

ખાલઅથોમાના ચિત્રો

ખાળેા માટે ૥ ચિત્રોએ મુગ ૥ પ્રકાર તો કથાચિત્રો —illustrations તો જ, પણ નમ્તુ પરત્વે સૈલીતો એમા ઉચિત કે કા આનસ્ય છે

માફી રેખા અષ્ટ આપર, નમ્તુ તરત આજી મપતી રિન મૈની આો બાદર ગાલોચિત ગમ્મતનુ ચટકુ—એ માનચિત્રો ૧૧ શૈની ૥ પ્રધાન લલણો લેખકે લખાણુ ૬ માતામા ઉપરેના ચિત્રો તેર આપીતો તેા મચોટ બપ પાડનામા આ ચિત્રો જો મ ૧ કુતે તો એ અર્થકી ૧ જી રફ ૭ આપણે ત્યા નખા પુનકો તથા મામચિત્રમા એ શિખા મા ૧

પ્રયતો થયા છે શ્રી સૌ હમામહેન મહેના કૃત 'ખાન વાતાનચિ થી માડી ૥ ગર દા ૧ પોન આો 'માડી' ૧ માગાઓ સુધી (એક ખાન મ ય ૥ રમૂજ ચિાના ૧ મુ તો ઉપર આપેા કે) તેકે 'માડી ૥ પ્રમગોનાઆ લે મોમામૈની ૧ પ્રીતિતથા શિષ્ટ દથેાગી ૧ હિમુપ ૭

કવિતાચિત્રો

અ ઇની અગીલ્કિ દેકા ૧૫ ૧ જનવાટ ૧૦ના વાતમાનુ આપેખન કૃતા ૧૦કાનમર ૧૬રેખ માટેઆપેખાગેકવિતર ચમૂચ ૧૦મન(કુમાર)

કા યો માટે ૥ આ લે રો કાચમુચુ તો માગી ૧ તે છે ગદ્ય આો પદ્ય

મર્યાદાગતી—લગભગ ગાંધીજીના નવનૌકાની ચિત્રણના મહેતાના એક નવનૌકા-ચિત્રોની 'સાધના'ના આલેખન (રિપ્રોડક્શન) નામના 'સાધના' કાળેના આલેખનો અને 'ક્રમા' નામના 'નવનૌકા' વર્ગે સાહિત્યના આલેખના છટકા કાળેના ચિત્રો આના ઉદાહરણ તરીકે ગણાવી શકાય.

ભાવાત્મક ચિત્રો

આપણા ભાવવાળાં, કલાનાં ઉચ્ચ નરત્વો ધારતા અને હૃદયનાં આર્ગદર્શી કલાકારો—fine art paintings એ ખરી રીતે અત્યંત ચિત્રકલાના અગ્ર નથી. અત્યંત ચિત્રોની માફક તે કાર્ષ્ણિકતાવશત્ત્વે આલેખને કેટલુંકેટલું બાબત આ લેખાલેખાં હોતા નથી. પણ સાહિત્યકારની મિત્રતાથી નરત્વના મર્જનાત્મક સાહિત્યની પેઠે, કલાકારના નવનૌકા પરિણામે થએલું સ્વયં-કર્મિનું તે મર્જન હોય છે. કાર્ષ્ણિકતાવશત્ત્વે, હૃદયનાં ઉત્તર, પાવન કે અત્યંત કંટીની નેત્રી ભાવના. માનવીની મનોગત કર્મિઓના મંથનનું આલેખન, નિર્મળનું પ્રસન્નગીત કે કાર્ષ્ણિક દર્શન,—આવા તેના વિષયો હોય છે. આપણા મર્જ આધુનિક કલાકારોની પાછી આ પ્રદેશના મારી પેઠે ધૂમી થઈ છે અને એમના રંગચિત્રો આજે તો મર્જન બાળીતા છે. એના લાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રવિશંકર રાવળનું 'હૃદયમંગીત' નામનું ચિત્ર નિર્દેશી શકીએ.

પરંતુ આ પ્રકારના થવા ચિત્રો રંગચિત્રો જ હોય એવું પણ નથી, વેગવતી એકલી રેખાનું જ કાર્ષ્ણિક આલેખન, 'વૂડકટ' (એટલેકે લાકડા પર કલાકારે બને કોરેલું) ચિત્ર, ત્રાખાની પ્લેટ પર ચિત્રકારે ચ્વદરતે કરેલું મચિગ કે 'એન્ડ્રેયિંગ', અથવા એકાદ સાદો ચિત્ર પણ આ કલામાં આવે.

શોભનચિત્રો

શોભનચિત્રોથી તો આજકાલ આપણે ઠીકઠીક પરિચિત થઈ ગયા

છીએ મામયિક પત્રોમા લખોને મથાળે તથા અતે મુમતા હંડીમ' અને
 'દેવપીસ તથા લેખોની વચ્ચે આવતા લાસસૂચક ગોળો એ એ પ્રકાર કે,
 જમા લખાણો અનુષંગી કાર્કિ ધર્માશ્રય આરેખા હાય છે બીની પ્રાર
 કેવળ ગોળાની દૃષ્ટિથી આલેખાએના વેનપુ, મિનારો કાગળીઓ વગેરેનો

સુખી રાજા નામની વાર્તાના દેવપીસ

કે જેમા માત્ર ન
 પાન આદિ દ્રવ્યની
 આકૃતિઓ વિવિધ
 રચનામય મથોળો
 તથા ભૌમિતિક ગૂઢ
 છાંયી ચીતરી હોય
 ચિત્રકળાના આ પ્ર
 કારની વિષુદ્ધતાનો
 પ્રાપ્ત સુમાર થી
 તેનું મૂળ પાત્ર કેવળ

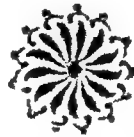
વિપયાનુલક્ષી શોભનચિત્રા
 (બલોકો કુમાર નાસો / ચથી)

કોઈ કાળ લેખ વાર્તા નાટક વગેરેમા આવતા ચિત્ર કે પ્રસન્ને અનુલક્ષી આવે
 ખસા નાના સૂચક શોભનચિત્રો જે લખાણની વચ્ચે યથાસૂચિત રીતે મુકા છે
 વિશિષ્ટ વિપયાનુલક્ષી હોવા છતાં આવા શોભનોમાં કોઈ ને કોઈ અર્થથી આવરો પાત્ર
 ખબ સુમાએકો હોવાથી તે કાચગી સુશોભનો તરીકે પણ ગણી શકાય છે

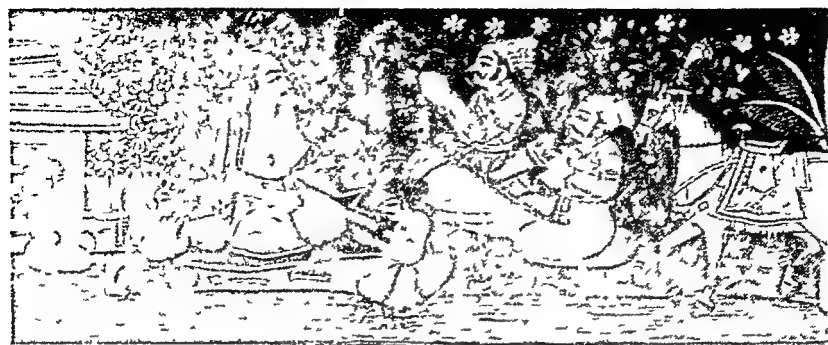
મા' ગાયથી વાદ્યની બની ગયેલી એ- ગાદગતરીની વાદ્યના 'દેશીય', એ- ગાદ-
ગતરીની ગાયનાં વાદ્યોનું આલેખન કરીને તેના નાગાદ્યગમાં વાદ્યોનું ક્રમે આલેખ-
યુક્ત આલેખન કર્યું છે. (પૃષ્ઠ ૮, શ્રી ૧ આખરેન ગદ્યનાના સૌન્દર્યથી)

મેઈ એકસ વિષયને લગતાં નહિ, પરંતુ મર્વત્ર લાગુ પડી શકે તેવાં આ શોભનો,
ભૌમિતિક આકૃતિઓ, ફૂલપાંદડા, પશુપક્ષીસૃષ્ટિ, કુદરત અને માનવઆકૃતિમાંથી
અસખ્યાત યોગ્ય શકાય એવી ગચ્યતાઓ પડેલી છે. (પૃષ્ઠ ૮, 'કુમાર'ના સૌન્દર્યથી)

ઉપર સુન્દરાન વર્નાચ્યુર મોચાયત્રીમાની દુર્ગમિષ્ટગતી-
ની ૧૮મા મેકાની પ્રતમાવી ઉચાચિત્રનો નમૂનો નીચે-
શબ્દી બાલુએ ૧૬મા મેકાના અતમા વડોતરામા ચીન-
ગએકી 'મુઆલની ની વાનમાનુ ચિત્ર, જેમા રાનપૂત
કલમ પન મગાલ અમર નયટ જલાય કે જમણી બાલુએ.
૧૮મા મેકાના શીંગોડીના નગરનોએ મોઝલેલા વિજ્ઞાપિ
પત્રમાથી મોઝવપ્રનુચિત્ર, મજાચિત્રના આલેખનનો નમૂનો

('કોટો - 'કુમાર'ના મોઝવચી)

મ્યાચિત્રો જેટલુ જ જુનું છે પ્રાચીનમ ચિત્રોમા પણ તે ॥ ૨૥ ॥ સ્ત્રીન મને છે આ આત્મન પરિચિત ચિત્ર પ્રમાર ॥ યોગ્ય ॥ મુ ॥ અત્રે આખ્યા ૩

પ્રતીકો

ગામ હિચિત્રો ॥ જ પ્રધાન એક અગ તરીકે પણ ગામી તર્ક ગમ્ય એવો એથો ચિત્રપ્રકાર તે મનાચિત્રો તથા પ્રતીકો—symbols—નો છે મનાચિત્રનુ મુખ્ય લક્ષણ એ કે તે આત્મ ત અર્થગભ હોય અો થા ॥ ગા ધાતુ મ્હી દેવા ॥ ગકિતરાણું હોય અગ્રેચ્છા symbol—પ્રતીક—ની એક વ્યાખ્યા મધાર્થ રીતે એરી કરરી છે કે a symbol is a silent parable જાતે એધુ હીરો જામી ॥ સૂચન મના આ મિતભાષી પ્રતીકોનુ આતેખન સમર્થ દિશામ્બુ તથા ચિત્રાની ગમ્મિ ગામી સે કે અો ધણા જોગ મનામરા એ ॥ મામી મોગીમાથી પાર નતરી મકે ॥ જામનુ નિર્ગન કગન ॥ પ્રતીક યોજરા ॥ ચિત્ર ॥ શમિત અો તે ॥ આતે ખ ॥—દેવ ॥ મારુ ॥ આતખ ॥ દિ, પણ સયોજ ॥—designના ઉપમા તે ॥ આલેખ ॥—કરના ॥ ચિત્રામ્બુગમ્મિ, મો ॥ એમા ભારેભાર જરર હોય કે એ ॥ આતખ ॥ કથિત ॥ મુદમ પ્રાચુ પકીરે રજ મરના ॥ મોનિયન રાગો જોમ્મએ, તેમજ spirit of design ॥ પણ પૂરે મમજદા જોમ્મએ

કામ ધર્મપથો, પ્રતિષ્ઠા, મ ગો ॥ મધ્યાઓ ॥ ધ્યા ॥ મુદાઓ, રાગ્યોના ॥ અચિક્ષા coat of arms કોટિચિત્ર કે મમિતગત મુ ચિક્ષો, જ્વજ ઉપ ના મંત્રાદેખનો ॥ મિત્રઓ, ચન્દ્રો અો દપાન ॥ દિશોગ મા ॥ મુચ્ચ મિત્રો—આમ અોક કોરોમા આજે એ ॥ વિતાર છે આતે એ ॥ અગમ

પરેલુ બીજુ અને નીચે ત્રણ મધ્યાઓનાં ધ્યાન ચિક્ષા, નીચે ૧૯૩૦ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને જનરમ્બામિત કરરી દપાલની મિલિટ મારેનુ મુચિત આતખન ધ્યા (જમણી બાજુ ૧૭) વ્યજિત સહામુત (૧૯૩૦) કુમાર મર્મસિયના મોજ રપી)

તથા જરૂરિયાત જીવન જોટલી જ વ્યાપક છે. મંસ્થા કે વ્યક્તિના મુખ્ય ધ્યેય કે ધ્યાનમત્રની ભાવનાનું મુલ્યન કરના કોઈ પદાર્થ અથવા પ્રાણીનું ચિત્ર, સ્પષ્ટ સમગ્રતઃ તેવી વિશદ આલંબનાથી તેમજ રૂપસુદર ગૂંથણથી એમાં કરેલું હોય છે. કોઈવાર એમાં સૂત્રમત્ર તથા વ્યક્તિના પ્રથમાક્ષરો અગર નામાક્ષરોની ગૂંથણી પણ હોય છે વિશદ અર્થવ્યવસ્થા એ એનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે.

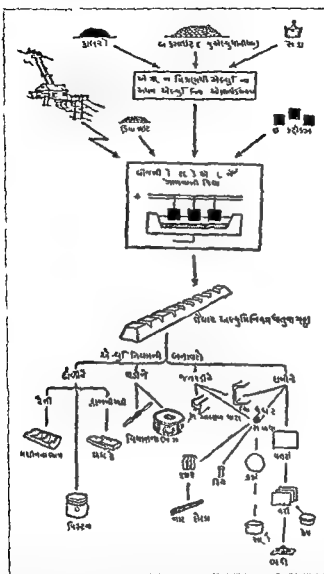
વાસ્તવમાં જે સ્થાન કાવ્યનું—તેમાં જે નાના ઊર્મિગીતનું, સંનંદનું કે મુક્તકનું છે, ભાષામાં જે સ્થાન સૂત્ર કે સુભાષિત અગર કહેવતનું છે તે ચિત્રકલામાં મંજાચિત્રનું છે મંજાચિત્ર એ સૂત્રાત્મક સમર્થ વાણી છે. ગુજરાતની કળામાં તેનું સ્થાન પ્રાચીન કાળથી છે; અને આજે પણ, ખીન પ્રાતોને મુકાવસે આપણે એમાં પછાત નથી, બદલે આગલી દારમાં છીએ ત્રી કનુ દેસાઈનો હાથ તેના પર ફીક જમશેદો છે. આ સાથે થોડા ઉદાહરણો છે.

નકશાઓ

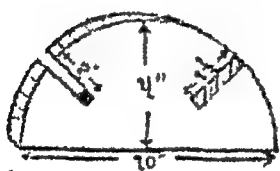
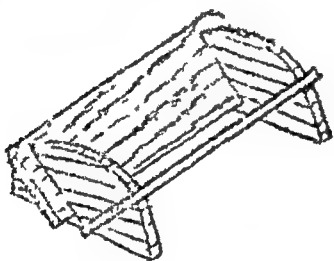
નકશાઓ—maps, આલેખો—charts and plans અને આકૃતિઓ—diagrams એ ત્રણે એક જ કુટુંબના જાળકો ન્વા, સરખો ઉદ્દેશ સારતા, જુદીજુદી શક્તિવાળા સાધનો છે. ત્રણે પ્રકાર જાનને વધુ સરળ, બુદ્ધિગમ્ય અને સચોટ બનાવવાના અણમૂલ સાધનો છે. આપણે ત્યાં એનો ઉપયોગ નહિ જેવો જ થાય છે. પશ્ચિમવાગીઓએ અધ્યગમાં અધ્યગ વિષયને પોતાની પ્રગ્નના અદનામાં અદના માણસ સુધી પહોંચાડવામાં આ ત્રણ સાધનોનો જ બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ત્યાંનાં છાપાંમાં અગત્યના બનાવોની હકીકત નકશા વિના ભાગ્યે જ હોય દેશની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, વ્યાપારી કે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિના માપ દર્શાવતા આલેખોના અનેકવિધ ચાતુર્યયુક્ત પ્રકારો ત્યાં યોગ્યતા જ કરે છે. અને આકૃતિઓ—diagramsનો આધાર તો જ્ઞાનની કઈ શાખામાં લેવો નથી પડતો ? ભૂમિતિથી શરૂ કરીને એકેએક વિદ્યા જોઈ વળો

આલેખો

નકશાઓ—maps મુખ્યત્વે સ્થળ (પછી તે દુનિયા આખી હોય કે તેનો ખંડ, દેશ, પ્રાંત, ગામ, શહેર, શેરી, ઘર, વાડી કે ઝોરડી હોય) દર્શાવવા ચીતરાય છે અમુક સ્થળ ચોક્કસ રીતે કયા આવ્યું અને તેની

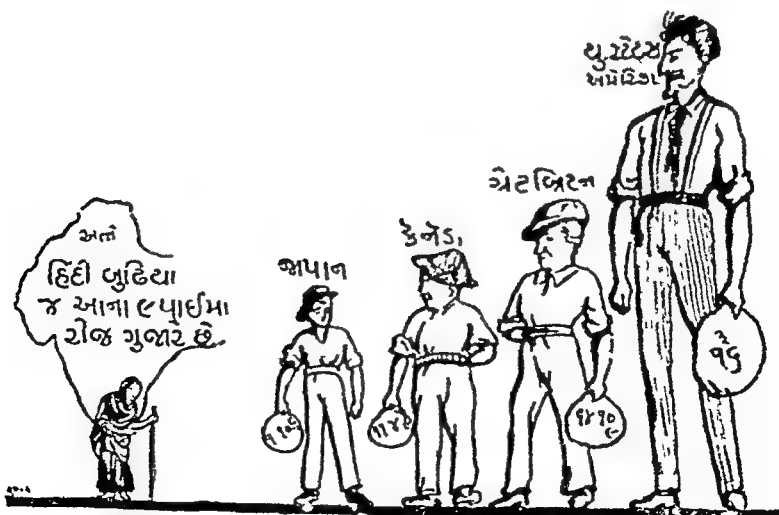
એ યુગિનિયમધાતુના મૂળવર્ત્તો તેમાથી થતી તેની રચના આ રશિયા ॥
 અને તેની જનારદોના પ્રકાર એકાદરે દર્શાવેતા માટે ખેટ્ટોલની એક ન
 ૧ ॥ બપજ શાનના માટે આકાશ નહિ પણ પ્રત્યેક દેશના નમશામા-
 અગર તેના ૧૧ મામે એક પીપ ગરાગર એક લાખ એકન ॥ દિસામે
 જેટના માખ એક ૧ ૧૫૪ થી હોય તેટલા પીપ ચીનર્પા હોય આ ૪
 કીતે દેશનું નક્કી ગણ, આયાતિમાન દુન ઉદ્યોગની ક્રિપ ૮, રાગ ॥

સુતારીકાગની સુચનાનો આલેખ

આકાશગુફા કે જન્મગમ્યની સંખ્યા વ-
ગેરેના ટૂકાઓમા સચોટ અને ચિત્ર-
યુક્ત ચિતાર ચતુઃકરના માટે charts
એ આપુમોલ્ય માધ્યમ છે

આલેખનનો બીજો પ્રકાર તે
plans શિલ્પસ્થાપત્યનાં, મકાનોની
આધારનીના, યાગ્યગીયા ને નગર-
રચનાના, સમકરના અધૂરનાં,—એવા
અનેક રૂપો એના છે એ નકશા તરીકે
પણ ઓળખાય છે. ખરું જોતા તો આ
ત્રણે પ્રકારે એકલા મળતીય છે કે
કેટલીક વાર એકબીજાના ક્ષેત્રમા તેઓ
પ્રવેશી અન્ય રૂપ યત્ની જના વાર નથી
લાગતી હિફૂતતાનના નકશામા તેના રૂ-
ઢિગાડતા શબ્દોમાનુ ચિત્ર, એ જ રીતે
એરડી, યાગરી, થઉ વગેરે બીજા
પાક ઉત્પન્ન કરતા પ્રદેશોમા એના

દુનિયાના દેશોની અકિંગત આવકોને સુકાળણે હિન્દી આવક દર્શાવી તેની
ગરીબી માખવતો સચોટ આલેખ (ખજોડો: 'કુમાર' કાર્યાલયના સૌજન્યથી)

ચિત્રો ગોરે આપેળા । તૈયાર કરેલો map (નકશો) chart ગતીનો એના જ એક ગિચાણુ હિદાહરણ પૂર પાડે કે ઝરોરણાની બનાવટ ॥ આતરિક રચના દર્શાવના કે 'ટૅલીવિઝ' । અગર 'કમ્પ્યુટર એન્જિન' ના સિદ્ધાંતો દર્શાવતા આ લેખોમા plans અને diagrams એ બોલુ મિચણુ થાય છે પશ્ચિમના બુદ્ધિમાન દેશોએ આ ત્રણે પદ્ધતિઓ ॥ અભિવિધ આતુર્યયુક્ત સરનામા-ગુણા કાર કરીને મા ॥ એટલુ હજામનકનત કરી મુકયુ કે કે આપણે તે ને ॥ ૭૫ થઇ જઈએ આપણે ત્યાં તો એનો મનાશ પણ પ્રચારમા ॥ ૧૧ી આ સાથે થોડા હિદાહરણો ઝાખ્યા કે જ્ઞાનો આપણે સર્વ યાત્રી ગામનુ હોય તો આ ભેમન માવતો હિપથોગ કરવો જ જોઇએ

કટાક્ષચિત્રો

નકશા, આતેળા અને આકૃતિની અગાઉ નમુવેરી ત્રિપુરી જેવુ જ એક બીજુ સમતીય નેત્રુ તે કટાક્ષચિત્રો અને કટાક્ષચિત્રો—cartoons and caricatures—નુ એ કળા પણ આપણે ત્યાં હિંદુ જેવી જ ખોલી છે એમ મેં માથ કબૂન કરવુ જો ॥ એ કટાક્ષાનખો ॥ અને કટાક્ષચિત્રો તો કોઈ પણ પ્રજા ॥ મમાળા ॥ મનો, મુદ્ધિયુક્ત કટાક્ષો ॥ કે આતુરીગરી કટાક્ષકિતો ॥ (અને પરિણામે તેની મચેત જન દષ્ટિ અને બુદ્ધિ ॥ તીક્ષ્ણતા ॥) કયામ મનારી આપે કે Cartoons (વ્યંગચિત્રો)મા ॥ ૧૬ વ્યક્તિ મસ્થા સમાજ, રાજ્ય કે દેશો વગતા પ્રમગ કે પરિસ્થિતિ ॥ મિચિત્ર આ ॥ દપકાપા ॥ બાજુ પર તીક્ષ્ણ ॥ જગ આનમેના હોય દાસ્ય કે મરકરી એમા મોટે ભાગે હોય ખરા, પણ એ આતિશય જ હોય એવુ ॥ ૧૧ી કટાક્ષકાર પ્રમાજનક 'કાર્ટૂનો' પણ આપેળાય કે પણ મોટે ભાગે તો તેમા તેમજ પેટે મકમકી ॥ બાતરી જનારો તીખા ઉપાનભ કે કડવોએ કટાક્ષ જ હોય છે સચોટના એ એ ॥ મુખ્ય નક્ષણ કે અતો માટે ઘણું મરુ ૩ ॥ ૧૦ી આશ્રય મેવાય કે

કટાક્ષચિત્રો

કટાક્ષચિત્રો—caricatures—નુ માગણુ તો cartoons જેવુ જ માત્ર તેમા આપેળાન વ્યક્તિ ॥ જ હોય એમા રાજ્યઓ મરુમુખ યારો ॥ ધર્મગુરુઓ, રાજકારા પુરુષો અને દેસનેતાઓ સમાજમેવકા, મિત્રો ॥ અને મિત્રો,— પ્રજા ॥ એના મરુમણુ અમણી પુરુષોના મરુ ઉપાનભ માત્ર ૧, વાણી ॥ પ્રમંગતે અનુનક્ષી તેનુ દાસ્યજ ॥ ૧૨ ચાકુ મીનજ્વામા આપે છે પણ એમા કનામાર ॥ સમિતિ ॥ સાચી મસોરી થાય કે દાસ્યો પા ॥ અમિતિ ॥ અદ ॥ ૧

કાઠિયાવાડને ગુજરાત-
થી અલગ પાડીને તેને
બુની સમિતિ આપવાની
વિચારણા ગુજરાત પ્રાં-
તિક મંત્રિ આગળ
આવેલી ને વખતે 'નન-
સૌગંધે' ચોતાના વિચા-
રને અસરમારક બના-
વવા આલેખેલું 'કાર્કેન'

લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા ઓછામાં ઓછી રેખાઓના, સચોટપણે, કટાક્ષપૂર્વક
અને હસામણી દબાવતી ઉતાવળામાં નીચી નજર અને કલ્પન પરનું પ્રભુત્વ
લેખ પ્રેરે છે. દ્વાપાત્ર વ્યક્તિનું હસામણું ચાંદું ચીતવવા માથે તેના ચહેરાના
મુખ્ય લક્ષણ એમા એવી ખુબીથી સચવાઈ જવા લેખકે કે જે તેના નાનાં
ખાળક પણ એને ઓળખી કાઢી શકે. દાખલા તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીના
ચહેરામા મોટા કાન, ગોળ ચશ્મા, આગળપડતો નીચલો હોઠ, લાંબુ નાક,
મુકા લાસ્ય કરતા હોઠ અને ગાલ, વાળનાં થોડા તરણાંવાળી ટૂંક ચોટલી
વગેરે ચિત્રકારની માનીતી સામગ્રી થઈ પડે. હિટલરની ટૂંકચશ જેવી મૂંછો
અને અરધું કપાળ દાકતો વાળનો ગુચ્છો, મુસોલિનીના મોટા ડોળા અને
પુલકોગ જેવા જડાળા, ધ્વજડાળા જૂના વડા પ્રધાન બાલુચિનનું ગાજર

જેવું ૧૧૬ અને મોઘા મ ૧ રહેતી યુગી ણીજ એના નડા પ્રધાન ચેમ
લેઈ ૧૧ યુગ ૧૨ લના અો મેરેના ગાલવાગો લાગો ચડે એ મધા
'કાર્દો' કાગ જમનલર ૧૧ મા ૧૧ીઓની આખમા એના રમી રલા કે કે મમે
લા એો ઓળખી કાની મકાય

આપણા માગચિત્રમા આ દિગામા કીક પ્રયત્નો થયા કે, - જે પ્રશમા
પા ૧ કહો શમય તેના નહિ એ રિપયમા મોટામા મે ૧૧ કાગો મુગ ૧૧
૧૧ીના (પણુ લવે મરુગ) સામાદિક 'દિદી પય ૧૧ છ તે પર્ના બીમ
સેન મા એવો પ્રના ૧ થએતો ૧ ૧૧ એ જનાના આનેખોમા નર્પ ૧૧તમક
સી સિશેષ હતી તીણુ રમજ અો મીળળ મા ૧૧ ઉદામ માનેખો ઓજ
'વીમમી મદી મા 'અદનાતુ ૧' ૧૧ મદીથી મી રનિચમ રાજો થોજ દાચિના
આપણેના તે લોકપ્રિય થમા હતા 'કમાર'મા આવેની આપણી મામાનિક
કુટિઓ ઉપર ૧૧ એમ ૧૧ વ્યગચિત્રેના મામા પણુ ગોધપાન કે ૧૧એ નામાના
લા ૧૧ો ૧૧ 'તોપ ૧૧ના મામાદિ-મા દુષ્ટ ૧૧પન આવેના કમા પ્રયત્નો
મતિહાસો આ ૧૧ડા માચના પૂરતા પણ ગોધના નોધએ અમા ૧૧ ૧૧
'યુગસાતી પચે પણ મોતાની કારમિદી ૧૧ શરૂઆતમા કાર્દો આપના માડેના
કહનાય ૭

આજ ૧૧ ૧૧ મરતવા મામીતા' ૧૧ પત્રે એ નિશામા ગોધમા ૧૧ પહન
અો પ્રગતિ કો એમા આસતા 'અમે ૧૧ વગચિત્રે પાળળ નિચાર ૧૧ ચોટ
અો નેર ૧૧ આતેખ ૧૧ હોય ૧૧ એના જ આપણુ મીજ મામાદિ 'દુનડામે
એ નિશામાના મોતા ૧૧ પ્રયત્નો નડે, (કમા આતેખ ૧૧ આગણુ ૧૧) ૧૧
લાપ્રિયતા પ્રામ કી તે જ આ ચિ પ્રમા ૧૧ મકિત ૧૧ માનિતી ૧૧ ૧ ૧

આ વ્યગચિત્રે અો દુકાચિત્રે પ્રમ ૧૧ મના ૧૧મા મોગમા મોટો
કાગો આપી મડે, કેમકે નિોદ માથે નિચારપ્રમા કરવા ૧૧ એ ધણુ ૧૧
પ્રમળ સાધ ૧૧ કે મોટા માળુમે ૧૧ નિગિનનાઓ ૧૧ અો ૧૧મે પ્રમમે ૧૧
મેદપણુ ૧૧ કે પ્રમ ૧૧ દુગણોની રેડી કરી તે લાગ પ્રમલિનના માગી
પાતો અો જ ના ૧૧ નુકસા ૧૧ કરતા તરપો ૧૧ અમ લોગ ૧૧ ૧૧ ૧૧ અતત
મગતાથી દમા ૧૧ દેના ૧૧ આ ૧૧ જુ પીનુ એ ૧૧ થગ ને ૧૧ ૧૧ માધ ૧૧
૧૧ી પશિમે તો આ કના એટની મી પી ૧૧ી કે કે લ ૧૧ મોના ભાગ ૧૧

* આ ૧૧ે પ્રમળધુ મામાદિક રમા માસિક અને જ મમુગિ વટેમાતમ
પોરે દનિકમા પળ ૧૧ રિનપમર આસ લાગ ૧૧ છે

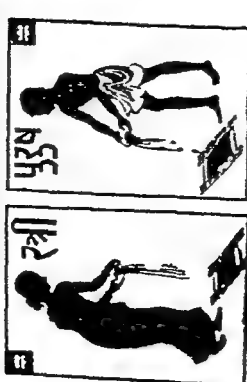

પેલેર્યાઈનમાંની અગ્નેની કુટિલ ભેદનીતિ ઉપર વ્યગ કરવું 'કાર્દન' જોન ખુલે પેલેર્યાઈન કપી છિટના તથુ કટકા કરી માયુ પોતે રાખ્યું છે, વચલો ભાગ ગૌરાગ ચહ્નદીઆને આપ્યો છે, અને પૂછડુ ચારણોને વળગાડયુ છે પેલેર્યાઈનના કપક માટે ચિત્રકારે ઔચિત્યપૂર્વક જો રણપ્રેક્ષનું નાહન ઊટ ચીતયું છે. (ખેલોકો: 'કુમાર')

અથૂલ શરીર પર ભરાવનાર ચહેરામાં નિશિષ્ટ મૂંછા, મોઝાં ચશમાં પાછળથી તાકતી આંખો અને પાછળ ઓળેલા વાળવાળા આપણા પીઠ સાક્ષર શ્રી જલવતરાય ઠોકરને એક વાર જોવે તોયા હશે તે તેમનુ આ 'કેરીકેવર' તરત જ ઓળખી માઢવાના. (ચિત્રકાર: રવિશંકર રાવળ)

હરિહરા મહાસલા વળતના માર્ગનિર્દેશક તથા રચનશીલમુખ્ય આ ચિત્રો 'પોરદર' ને 'પેલેર્યાઈ'ના કીક નમૂના ગણાય

દેશિયો કે આસ્તાદિયો એ વગરના હોતા જ નથી એ રજો આ ચિત્ર પ્રધાનું વિચાર બરોમ પિણી મયા છે આપણે એ કમા હજુ નિઃમાની ગી છે

६।भ्यग्रिने।

[illegible]

प्रत्यारचित्रे।

પ્રજ્ઞાના નાનપ્રચાર કે વાતુ ધીન્તુ એક પ્રવચન સામી કલાએ પૂરુ
પા થ છે તે પોસ્ટરો—posters આપણે એક પ્રવા ગિરો જ મ્દીએ એ
ચિત્રપ્રકારો આપિભાવ પણ પશ્ચિમી જ થયો કેમકે આજની પ્રચાર
વિધા ની જ ની પશ્ચિમી પ્રવન છે એ સુ ત્યાંનો પ્રવનસત્તાવા કે સુ
ત્યાંનો વેપાર સુજ્ઞ—જાણુ તો પ્રચાર ઉપર જ ભે છે તાજીય મનપ્રચાર,
માવ ની ખાત નાટ્ય—ગિરોગાની ત્વને ન કે પ્રવચનપ્રજી ન પ્રવોપમ્પ્રચો
—પ્રમાના આ પોટરો ની જરૂર પડે છે, એ આમ અનું ક્ષેત્ર વિશાળ
છે કેમકે રમ ચય ની જાહેરાત કરના, રેનવે કે પોસ્ટ એલિમ ની જાહેરાત
સમવનતા, વાખના વેનના સુ ઉદ્યોગ ન કરના, કે દોષી જયવાં ચેતનતા,
અથવા જ દિન પ્રવચન—આરોગ્ય કે મગાજાત્રેમ સુચવના આ પ્રચાર ન ગિરો
એ તે ની ના ની નાતિ જેની આમ મગ્દી પ્રચાર દિશિટો, ત્યા ન
જ ના પ્રવચન પશ્ચિમ ની જ ની થયાં છે પ નુ એ તો દ કે એના નાના

ભાષા જેવાં 'પ્લેકાર્ડ'—placards—નું કોઈનું સ્થાન ગ્રંથચિત્રણમાં ન આવે, એટલે અત્રે કલાપ્રકાર જેટલો જ એનો નિર્દેશ કરીને અટકીશું. એ જ રીતે શીશીઓ, ડગ્ગા કે ગંડલો ઉપરના લેગલો અને કાર્ટોનનું

બહારની ચિત્રો

પણ પ્રચાર માટેના ચિત્રોનો ત્રીજો એક પ્રકાર, જે સામયિક પત્રોમાં આવતી બહાર-બહારના ચિત્રોનો છે, તેની ગણતરી અહીં જરૂરી છે, કેમકે સામયિક પત્રોમાંની કલાને પણ આપણે ગ્રંથચિત્રણ જ ગણી છે. 'પોસ્ટર'ની પ્રચારશૈલી અને પ્રસંગચિત્રોની કથનશૈલી અનેનું આ ચિત્રોમાં સંમિશ્રણ હોય છે. પોતાને આપવાનો સંદેશ સીધો અને ઝડપથી અંતરમાં છિતરે એવી રીતે એમને કહેવાનો હોવાથી એની ચિત્રશૈલી જોરદાર અને અસન્કારક હોય છે. ગમે ત્યાં દર પહેલા ખૂણામાંથી કે ઝડપથી ફેરવાતા પાના વચ્ચેથી પણ ડોકિયું કરીને ધૂમ પાડી કિલ્લાની ગત એ

કોઈ આગનુંક પ્રસંગની બહારના માટે હયિત ચિત્ર
(ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ)

ભણે શ્રીમ અને શોભા આપતા બેઠેદ પરના
રિતોને નમોએ અમરવંદીતો તારાવ ખ્યાન
આપતા કર રનાર ને એને ભેટદાર મરીનાર
૥ રેખનવાળા આપા બેઠેદો ને ગુજરાતની
પ્રકાર નમ્યાની હિલચાલી રિચિયતા છે

ધરનું ઘરેણું

ગોળડીયુ અમૃતા હીંગમિતી એ સાનુ રેલું નથી ધરનું
માનુ હાલુ તો મેરનારો કાક વાદન તથા વાનુઓ
છે છિલ્લ અને સ કાલી કાળો તુડી પસલોલિત વિન
મંત્રણ એ જાન કિયુ કોનું મહેલુ છે આકાશે ૭ મ ને
રબન ને રોકત આપે , તા ને એ ગ્રેસિ ધરના એ
માણેશ મરકાની માનદ હઈ મહિ રેલો વિનનમ

વિનસાતક

સા વિચરનું આલભ

ભાગ નું આક વળું મળું પડો વળી એ કોઈ જા નથી
કિ હેમ કમ કલિયા મેલ નાન મળતો અમળી
પરેલો ૩ મળિયુન કાક પડેલો
કુમાર કાલકાલ ૧૯૫૪ ભવકુ આમદાવાદ

૬૧૩ સીમુ મત્રોપનાતમક ભેક રેરદાર
નદેરાની વિન અમર નીતર ૩ રકાવગી
ભદેરાની વિન સાથે તેની હીનારતને
માનુ અમા ને ૬૦ માર્ગીન' બોલકમા
માપનાની નવતર રીત (બોલક કુમાર)

ચિત્રોમા જોઇએ આપણી બીજી ઊગતી ચિત્રશાખાઓ જેટલી પણ પ્રગતિ આ પ્રકારના ચિત્રોમા આપણે નથી કરી એ કબૂલવું જોઇએ માત્ર રડયાખડયા ઉદાહરણો ક્યાકક્યાક જણાય છે. પરદેશી કંપનીઓની બહેરખળોનાં ચિત્રો બાદ કરીએ તો આપણે નામે શેષ બહુ ઓછો રહે છે

જેકેટ અને પૂઠાંનાં ચિત્રો

પણ આટલી અછત નોધ્યા પછી, બહેરાતી અને શોભન ચિત્રોના મિશ્રણના એક પ્રકારમા આપણે હિંદલરમાં અગ્રસ્થાને છીએ એ હકીકતની નોંધ ગૌરવ સાથે લેવી જોઇએ. એ ચિત્રો તે પુસ્તકો ઉપરના જેકેટો અને પૂઠાંના ચિત્રો પુસ્તક ઉપરનું જેકેટ ઝોંપીમાથે એ કાર્ય સારે છે: એક તો ધૂળ, હવામાન અને ઘસારાથી તેનું રક્ષણ કરવાનું અને બીજું તેને શોભા આપીને તેની ઓળખ (અગર બહેરાત) આપવાનું બુકસેલરની દુકાનના આધેના કપાટમા કે કોર્મના ઘરના ટેબલ પર પુસ્તકોના ટોળા વચ્ચે પડેલી ચોપડી ઉપરનું જેકેટ પોતાના આલેખન અને રંગભલકથી જેટલો વધુ સ્પષ્ટ અને તરી આવતો અવાજ કાઢી શકે તેટલી તેની એ કાર્યની સાર્યકતા વધુ દૃષ્ટિસુલભ જોરદાર નામાક્ષરો, અથવસ્તુનો એક સપાટે ખ્યાલ આપતું ઉદાવદાર ચિત્રાલેખન અને આખ તથા મન પર એ બનેલી છાપ પાડી તેમને ગ્રહી લે એવી રગચોળના—આ ત્રણે ગુણશૈલી આપણા ગુજરાતનાં જેકેટ અને પૂઠાંના ચિત્રોએ સારા જેવા અશે સફળતાથી અપનાવી લીધી છે એ બીજા પ્રાતોને મુકાબલે સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને આપણે ત્યાં એનો ઉપયોગ આજે એટલો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે આધુનિક વાચનશોખી કોઇ પણ ગુજરાતી વ્યક્તિ એથી અગ્નણ નથી.

આમ, કયાંક તદ્દન અછત જણાવતી, ક્યાંક પ્રાથમિક પગલા પાડતી, ક્યાંક ફૂલીફાલી સોહતી આપણી અથરથ ચિત્રકળા આજે મ્હોરી રહી છે એ તો નક્કી અને અસ્મિતાના ભાનથી તે સઘ પલ્લવિત થશે અને ‘ગુર્જરીના શ્રીરંગ’ સોહાવશે.

सूची

સૂચી

અમુખો	૧૨૧	આલ્સ વાં	૧૧૩-૧૨૧
અતિચાર	૨૬૨	આધુનિક ઇતિહાસ-સંગ્રહ	૧૪૨
અનુચાર	૧૩૧	આમ રામ	૪૬૩-૬૬
અપ્રકાશ ૩૪૮-૧૦, ૬૨૦ ૬૨૪-૦૫		આરાધના	૩૬૭
—સાહિત્ય	૪૨૫	આવેખો	૨૨ ૨૫ (પરિ)
અમયદેવસુત્રિ	૪૨૩		
‘અમૃત-મયોના’	૩૬૦	‘ઇતિહાસ-દિગ્દર્શન’	૧૩૩
અગ્નિદેવોપ	૪૮૭	ઇન્દ્રિયો —નુ ઉપાત્ત ૫૦૩-૦૪	
‘અરેમિયન ઇલ્યુડસ’	૧૧૪	—નુ સ્વરૂપ	૪૬૫
અથ અને મમ નીતિ	૭૧૭-૧૮	ઇબ્નઅન	૧૨૩
અથ શાસ્ત્ર	૭૧૫	ઇસ્કે મિગ્દા	૪૪૩
—અને ગાધીશ	૭૨૬-૭૭	ઇસ્કે દુબી	૪૪૩
—નું સાહિત્ય	૨૭૨-૭૬		
‘અન હુકુ’	૫૪૦	‘ઉદ્દેશમાલા’	૩૫૩
અત બઆગીજ	૫૪૦	‘ઉપમિતિ-ભાગ-પ્રપચ-કથા’	૪૨૨
‘અત રીની’	૫૩૯	ઉપાગો	૪૧૯
અવ્યેનના	૫૦૦ ૦૧	ઉમર અબ્બામ	૪૪૩
અવનીનાય દાગો	૧૯૫	ઉમરવાન	૫૪૧
અવદત્ય ભાષા	૩૫૨	‘ઉપાદગ્ધુ’	૩૬૧
અસાધિત	૩૫૩		
અરિમતા	૭૦-૭૧, ૭૫-૭	‘ઋક્ષાતિશાખ્ય’	૫૧૧-૧૪
અનુના	૫૦૭	‘એપિક’	૧૦૬
‘આમને અકમગી’	૫૫૩	એતિહાસિક	
આમોક્તિનું સાહિત્ય	૮૭	—દર્ષિ ૧૪૩-૫૦	

—સત્ય	૩૯૦-૯૧	—તરંગપ્રધાન	૪૦૩
—સંશોધન	૧૩૫	—ભાવનાપ્રધાન	૪૦૫
ઓમ્	૫૦૭	—વિચારપ્રધાન	૪૦૩
‘ ઓલ્ડ વેસ્ટન ’ રાજસ્થાની	૩૭૪	—સૂક્ષ્મ	૪૦૭
ઐકિતિકો	૩૬૬	—નાં સ્વરૂપ	૪૦૦-૦૯
‘ કુચ્છૂલી રાસ ’	૩૫૧	કવિતાચિત્રો	૧૭-૧૮ (પર્વ)
કટાક્ષચિત્રો	૨૫ (પરિ.)	‘ કાકય ધી ચોપાઈ ’	૩૫૮
કથાચિત્રો	૧૪ ૧૫ (પરિ.)	‘ કાન્હડે-પ્રગ્નધ ’	૩૫૨
કનિષ્ઠ	૪૫૭-૫૮	‘ કામાવતી ’	૩૬૧
કખીર	૧૫૪	કાલચુત્ક્રમદોષ	૩૯૦-૯૩
કરાચી	૫૪-૫૬	કાલિદાસ	૧૨૩
‘ કમ’યોગી રાજેશ્વર ’	૩૭૯, ૩૮૫	‘ કાવ્યપ્રકાશસ કેત ’	૪૨૫
કલચૂરિ સ વત્સર	૪૬૦-૬૧	કુગિલ લિપિ	૪૨૨
કલા	૪૨-૫૦, ૨૦૩-૨૧૪, ૫૨૦	કુમારપાન	૪૭૦-૭૧
—ના અભ્યાસીઓ	૧૮૯-૯૦	‘ કુમારપાલપ્રતિભેધ ’	૩૪૮
—આમવર્ગની	૫૩૩	‘ કુવલયમાલા ’	૪૨૨
—ખાતર કલા	૪૬-૪૭, ૧૦૭-૧૧૩	કેતુબાનુમા	૫૪૧
—અને ધર્મ	૨૦૬	‘ કેતોપાનપદ ’	૪૮૨, ૪૮૧
—ના ભેદ	૪૪	કેશવજ્ઞાલ ધ્રુવ	૧૪૫
—અને શ્રીમતો	૨૧૦-૧૨	કેળવણી	૨૫૯-૭૨
—મા સમગ્રતા	૨૦૮	—આળ	૨૬૬
—અને સાહિત્ય	૪૧૬-૧૭	—ના માસિકો	૨૬૫
—અને સૌદર્ય	૨૦૮	—શારીરિક	૨૬૭
કલાતત્ત્વ	૧૯૧-૯૪	—અને સાહિત્ય	૨૬૯-૭૧
કલ્પના	૧૦૮, ૧૧૧	‘ કેળવણીના પાયા ’	૨૬૪
‘ કવિતભાગવત ’	૩૫૨	‘ ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ ’	૩૫૭
કવિતા		—	
—કલ્પનાપ્રધાન	૪૦૪	‘ ખલાતનો ઇતિહાસ ’	૧૪૪
		ખાનગી માલિકી હક	૨૪૩
		ખેતી—ધર્મારૂપે	૫૫૯
		—નુ મહત્ત્વ	૫૫૮-૫૯

‘ચીડુગતિ-ચોપાઈ’	૩૫૮	હકાચિત્રો	૨૫-૨૯ (પરિ.)
ચેદિ સંવત્સર	૪૬૦-૬૧	તત્ત્વજ્ઞાન	૧૬૬-૬૯
ચૈત્ય પુરુષ	૪૯૮	—નો ઇતિહાસ	૧૫૫-૪૬
છન્દો	૩૬૬-૬૯	—અને ધર્મ	૧૫૧-૧૮૭
જમીન	૫૬૦	તપઃશક્તિ	૪૯૬
જયસ્વાલ	૧૨૭-૧૩૨	નરસાના	૫૩૮
‘જાંબુસ્વામી-ચરિત’	૩૫૫	તામ્રપત્રો	૧૩૬
‘જાંબુસ્વામી-કાગ’	૩૫૬	‘તિલકમંજરી’	૪૨૨
જાહેરાતી ચિત્રો	૩૦-૩૨ (પરિ)	ત્રિકૂટની	૪૬૦-૬૧
જિનવિજયછ	૧૪૩	‘ત્રિભુવન-દીપદ-પ્રત્યઘ’	૩૫૯
છવ્વ	૧૭૩-૧૭૫	‘ત્રિકિમ રાસ’	૩૫૫
જેકેટના ચિત્રો	૩૨ (પરિ.)	ત્રૈકૂટક પદ	૪૬૦-૬૧
જૈન સાહિત્ય		‘દક્ષિણમૂર્તિ’ ત્રૈમાસિક	૨૬૬
—૧૨મી સદીનું	૪૨૫	ફલપતરામ	૧૧૯-૧૨૯
—૧૩મી સદીનું	૪૨૫-૨૬	‘દુદામાતૃકા’	૩૫૭
—૧૪મી સદીનું	૪૨૬	દેવચ દ્રસ્ય	૪૨૩
—૧૫મી સદીનું	૪૨૬-૨૭	દેવધિગણી ક્ષમાશ્રમણ	૪૧૯
—૧૬મી સદીનું	૪૨૭-૨૮	‘દેવી કવિત’	૩૫૬
—૧૭મી સદીનું	૪૨૮	‘દેશ દિવાન’	૨૭૯
—૧૮મી સદીનું	૪૨૮	દેશીઓ	૩૬૬-૬૯
જોગી	૩૩૦	દ્વાદશાંગ	૪૧૯
જોડણી	૨૬૭	ધનપાલ	૪૨૨
જોડાક્ષરો	૪૪૮	ધર્મ	૧૭૫-૧૮૭
જાતિઓનો ઇતિહાસ	૧૪૫	—નો ઇતિહાસ	૧૪૫-૪૬
ઝંભોર	૪૭૩	—ને માનવ સમાજ	૧૭૬-૮૨
ઝગોર	૩૯૬	—નું સંશોધન	૧૮૨- ૭
ટોડી	૩૩૧	‘ધર્મારણ્યપુરાણ’	૪૬૨
		ધાર્મિક ઝંખડા	૧૬૩-૬૪
		—સમાજો	૧૮૨

નમ્રા	૨૨ (પાંચ)	પાંચ	૮૮-૮૯
નતિ	૪૯૬	‘ પચીમ્બુ ’	૧૫૯
નમિસ્ત્રિ	૪૨૩	‘ પાનઅતઃકીનામમાત્રા ’	૪૨૩
નર્સિસ મહેતા	૭૩	પાંચી પ્રથા	૫૬૩-૬૪
—નો સમય	૩૪૩-૩૪૬	‘ પાંચુની પ્રબુતા ’	૩૭૭, ૩૭૯
ન સિદ્ધરામ	૩૮૭		૩૮૧-૮૨
નમદ	૭૪, ૨૯, ૩૯૧	પાંચપુત્રને	૨૨૮-૨૯
નનમગ્ધ્યાખ્યાન	૩૬૨	પાંચિ ૮૩	૧૪૪
નનનકથા અને ઇતિહાસ	૩૭૭	પાંચાત્ય વિચારોનું આક્રમણ	
નાગરી નિધિ	૪૦૨		૨૩૪-૩૬
નાટીતત્ત્વની મર્યાદા	૪૮૩	પાંચાત્ય ૧	૩૫૭
‘ નાભિનદીદ્વાર પ્રમથ ’	૩૫૧	પુરાણવિવચન	૧૪૪
નારિમાના નામ	૫૪૨	પૂનમિયા ગ-૭	૪૭૧
નાગિત્ત્વ	૧૬૫	પૂર્વા ગમ	૩૩૪
નીતીઆ	૫૩૯	‘ પૃથ્વીચક્રચિત્ર ’	૩૬૩
‘ નૂન-ચિદ્રાજી ’	૨૬૬	પેચક રાસ	૩૫૧
‘ નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા ’	૩૫૫	પ્રગતિનાદી સાદિત્ય	૧૨૧-૨૫
‘ નેમિનાથ-કાગ ’	૩૫૫		૪૧૦-૧૭
‘ નેમિનાથ-ગાસ-નગાસ-કાગ ’	૩૫૬	નયગચિત્ર	૨૮ (પાંચ)
નોમદળ	૫૫-૫૬ ૫૫૬	પ્રતીકા	૨૧-૨૩ (પાંચ)
		‘ પ્રમથચિન્તામણિ ’	૩૪૯
પદ્મચરિત્ર	૪૨૫	પ્રમથો	૧૩૮
પદમગ	૨૭૫	‘ પ્રમથચિન્તામણિ ’	૩૫૯
—પરિમના	૨૮૪-૮૭ ૨૮૯	પાંચીન ગુરુગતી	૩૪૬-૮૭ ૪૨૬
પદમગિત્ત	૨૭૨-૩૦૪	—કેટલા મ	૩૭૨
—ની કસા	૨૮૦	—અનિદાસિકા ૩૩ પો	૩૧૧-૫૩
‘ પદ્મપુરાણ ’	૪૬૩	—કથાક પો	૩૫૫-૫૭
પદ્માવતી	૩૬૧	—ગ્રાહીઆ	૫૪૪
પરમેશ	૧૬૯-૭૨	—ધાર્મિક ક ક પો	૨૫૦-૫૮
—જ અગિત્ત	૧૬૩	—રાજાઆ-પથ કો	૩૫ -૫૫
પરિગા ૩૩	૨૦૧-૨૩	આ ૭ મથો	૩૬૫-૬૬

—નુ અરૂપ	૩૬૯-૩૭૪	‘ ભક્તિમાગ્ ઝોત ’	૪૨૦
પ્રાચીનતમ ગુજરાતી સાહિત્ય		ભક્તિમાગ્	૧૫૬
	૩૪૭-૫૦	ભગવાનલાલ ૪૬૭ ૧૩૩ ૩૪,૧૩૬.	
‘ પ્રાચીન ભારતવર્ષ ’	૧૪૯		૧૩૮,૪૬૦
‘ પ્રોલિટરિયેટ લિટરેચર ’	૪૧૪	ભટ્ટાક	૮૫૮, ૪૫૮
		‘ ભદ્રાભામિની ’	૩૬૧
કૃત્તિ	૫૪૦	‘ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ’	૩૨૬
કાગ-કાવ્યો	૩૫૬	‘ ભરતેશ્વર-ગાદુબલિ-રાસ ’	
‘ કામ’સવિલાસ ’	૧૧૯		૩૫૫, ૩૫૮
કામ’સ સાહેબ	૧૨૬	‘ ભવિષ્યતકલા ’	૪૨૫
કિરંગી લગાઇઓ	૫ ૦-૫૨	ભાડુ	૨૪૭
		ભાનુશૃંગ	૪૫૭-૫૮
		‘ ભાંગેલો અગ્નિ ’	૩૮૧
બાપલટસૂરિ	૪૬૬	ભાવનાવાદ	૧૧૩-૧૦૧
‘ બલિરાગનુ આખ્યાન ’	૩૬૧	ભાવાનંદ ચિત્રો	૧૮ (પરિ)
બાગેસરી	૩૩૧	ભિન્નમાલ	૮૨૧
‘ બાલશિક્ષા ’	૩૬૫	‘ ભુવનસુદરી કથા ’	૪૨૨
બાલાવબોધો	૩૬૨-૬૩	ભૈરવ	૩૩૦
‘ મિલ્લણુપ આશિકા ’	૩૬૧		
બીનખેડત જમીનદારી	૫૬૬-૬૭		
બુદ્ધાંતર્વાણુ	૪૫૮	‘ મજનુ ’	૫૪૯
બુદ્ધિરાસ	૩૫૮	મજૂરીના દર	૨૫૪-૫૭
બુદ્ધિસાગરસૂરિ	૪૨૩	‘ મદનમોહના ’	૩૬૧
બૃહદ્ ગુજરાત	૫૩	‘ મયણુછંદ ’	૩૬૧
બેહરીઆ	૫૩૯	મલ્લીનાથ-મહાકાવ્ય ’	૩૫૪
‘ બોમ્બે ગેઝેટીયર ’	૧૪૩	‘ મહાપુરાણ ’	
બોલી	૩૬૧-૬૪	—પુષ્પદંતકૃત	૪૨૫
બ્રહ્મ	૪૯૨	‘ મહારાજાધિરાજ ’	૩૮૩
બ્રહ્મણ સાહિત્યનો ઉલ્લેખ		‘ મંગલ-કલ્પસ-ચોપાઈ ’	૩૫૬
—જૈન આગમોમા	૪૨૦	‘ માતૃકા-ચોપાઈ ’	૩૫૮

માનાવપરી		રાજતર ગિણી	૪૫૭
—આદ્ય અવગ્યામા	૪૬૯	‘રાજદયા’	૩૭૯-૮૦, ૩૮૭, ૩૮૧
—નુ કા	૪૮૫-૮૭	‘રામચિરાજ’	૩૭૮, ૩૮૦
—અને પાશ્વત્ય વિદ્વાનો		‘ગમ્ય ગ’	૩૯૫, ૩૯૯
	૪૮૫-૮૬	ગમ્ય સ્મરિ	૪૨૪
—ની સુદ્ધતા	૪૮૮-૯૧	ભન	૫૭૫
—નુ સ્વરૂપ	૫૦૫-૦૬	‘ગસમાળા’	૪૭૩ ૭૪
‘માધવાનલ’	૩૬૧	‘૩૫સ્તુ, ૨-કથા’	૩૬૧
માયાવા	૧૫૬	રેવ તમિરિરાસ	૩૫૧
મિદિરકુલ	૪૫૩ ૪૫૯		
મિદિરો	૪૫૮	લગ્નભાવના	૪૩૨-૪૦
મીઠ બેહેરી	૫૩૮	લખના	૫૪૯
‘મુદ્રાવબોધ-ઔકતિક’	૨૬૬	સાપ્તપાડની કથા	૪૭૧
મુક્તિમ ઇતિહાસકરો	૧૦૭	‘લિરિ’	૧૦૬
મેરુભુગ	૧૩૮	લુગમ	૫ ૧
મેનકા	૪૫૮, ૪૬૦	‘લેફ્ટ લિટરચર’	૪૧૪-૧૫
મોદબાહલો	૪૬૩-૬૪, ૪૭૪-૭૬	લોકગીતો	૩૧૬, ૪૩૮-૩૧
મોગલા ગ	૪૭૪-૭૬	લોકસાહિત્ય	૧૪૬
યત્રોની મર્પાદા	૨૪૮-૫૨	વનરાજ	૪૬૭
‘યુક્તિયકમ્-ઔકતિક’	૩૬૬	વરસાદ	૫૬૧-૬૨
‘યોગવાસિષ્ઠ’	૧૬૦	વગ વિમલ	૨૫૭
યલુના સાહિત્યની રિચિજ્ઞતાઓ	૪૪૫	વલુ વ્યવસ્થા	૨૧૬-૨૧
યુમલ્લહ’	૩૫૨	વલુ કામગ	૨૦૨
યનપ્રભસુગિ	૪૨૫	વલ્લી સવત	૪૫૭
ગમ્યનાલ દેસાઈ	૪૧૭	‘વસતવિલાસ’	૩૬૦
ગસ	૧૧૨	વસ્તુપાલ-તેજપાલ	૪૨૬
ગમ્યુમિ	૫૦	‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ-રાસ’	૩૫૩
ગમ અને રામિણી	૩૨૯-૩૫	વદાણુવગ્નની પરિભાષા	૫૪૭
ગોની અસર	૩૩૩-૩૫	વદાણુગીના ગીત	૫૪૩
		‘નાચિતાસ’	૩૬૩

વારસાદક	૨૪૬	‘સમ્યવ સચરિત્ર’	૩૫૩
વાસ્તવવાદ	૪૪-૪૫, ૧૧૩-૧૨૧	મદાચારો	૧૬૫
‘વિક્રમચરિત્રક્રમારસ’	૩૫૫	સદેવ નસાવલિ ગાની વાર્તા	૩૫૪
‘વિક્રમચરિત્ર-હંસાવતીની વાર્તા’	૩૫૫	‘સપ્તથેત્રી-રાસ’	૩૫૭
‘વિદ્યાવિલાસ-પવાડો’	૩૫૪	‘સપ્તશતી’	૩૫૨
‘વિદ્યાવિલાસની વાર્તા’	૩૫૪	‘સભાગૃહાર’	૩૬૪
‘વિરાટપવ’	૩૫૭	સપ્ત સ્વર	૫૧૭-૧૯
વિવેચન	૧૦૫, ૧૨૩	‘સમરાધ્યક્ષ’	૭૯
વિશ્વનાથ	૧૧૮	‘સમરાસ’	૩૫૧
વૃત્તો	૩૬૬-૮૯	સમાજરંગના	
વ્યાજ	૨૪૭	—પાચીન	૨૩૦-૩૩
		સમાજશાસ્ત્ર	૨૧૫
શલદી	૫૬૦	‘સમ્યક્ત્વમાર્ગ-ચોપાઈ’	૩૫૮
‘સશિકલા-પંચાશિકા’	૩૬૧	‘સરસ્વતીચંદ્ર’	૮૧
શહેરોનો ઇતિહાસ	૧૪૪-૪૫	‘સર્વતીર્થન મરકાદસ્તન	૩૬૨
—ની સ્થિતિ	૨૩૯	સંગીત	૩૦૭-૩૬
‘શાલિભદ્ર’	૩૩૯	—નો આરંભ	૫૧૧
શિલાચાર્ય	૪૨૨	—નો ઇતિહાસ	૩૧૯
શિલાગ્રંથો	૧૩૬	—પરિપદો	૩૧૭
શોભનચિત્રો	૧૮-૨૧ (પરિ)	સંખ્યક	૫૪૦
‘શ્રાવકમતાદિ-અતિચાર’	૩૬૩	‘સયમમંજરી’	૪૨૫
શ્રીમાલ	૪૨૧	સંસ્કૃતિ	
શ્રુતિ		—પાશ્ચાત્ય	૧૫૩
—ની નાદવ્યવસ્થા	૩૨૩	—પૂર્વની	૧૫૩
—ની નામ	૩૨૬	‘સામંદ’	૩૧૯-૨૦
—ઓનો સવાદ	૩૨૭-૨૮	સાહિત્ય અને વ્યક્તિત્વ	૭૭-૮૮
શ્રુતિવ્યવસ્થા	૩૨૨-૨૯	સિકાગો	૧૩૭
		સિદ્ધપાલ	૪૨૫
‘ષ્ટકારક’	૩૬૬	સિદ્ધરાજ	૭૨
‘પદાવશ્યક-આલાવળોધ’	૩૬૨	સિદ્ધસેન દિવાકર	૪૨૦

સિધ	૫૫	દગિન શયુગાળ '	૪૨૫
સિધી લાપા	૫૭	હરીદાઈ	૨૪૦
મોમપ્રબશ્ચરિ	૪૨૫	' દ સ ૧૪-૧૮સગાજ-ચોપાઈ '	૫૫૩
સોમથો	૪૭૮	' હ મ ન સ મ થા '	૩૫૩
મોનખી ન શ	૪૬૮	' દ સાનની '	૩૫૩
મોનિયે વિટચેચર '	૪૧૪	' દાનમાળા '	* ૫૪૪-૪૫
' સોગપ્ટ્ર	૨૭૬	દાસ્યચિત્રો	૭૯ (પા)
' રક દયુગણ '	૪૬૨	દિદી કનાતો દેવુ	૫૩૨
શ્રીત્વ		હિની સ ગીતનુ મ્યાત	૩૧૭
—નનુ	૮૧	હેમચ દ્રાચાય '	૧૭૩, ૩૪૭-૪૬,
મ્યૂનિભદ્ર-દાગ '	૩૫૫		૪૨૩-૪૨૪
રંગસંગીત	૩૧૩	હેમયુગ	૭૯
હરિભદ્રસરિ	૪૨૧		

શ્રી સરતગોવિંદોય નામ મહિમ જયવંતુ

